648

यामहद्भूतयोगः कथं वा भविता मम ॥ मत्स्य उवाच ॥ अद्यप्रभृत्यनावृष्टिर्भविष्यति महीतले ॥ यावद्वर्षशतं सा-
ग्रं दुर्भिक्षं नरकावहं ॥ ततोऽल्पसत्वक्षयदा रश्मयः सप्त दारुणाः ॥ सप्तसप्तेर्भविष्यंति प्रतप्तांगारवर्षिणः ॥
और्वानलोपि विकृतिं गमिष्यति युगक्षये ॥ विषाग्निश्चापि पातालात्संकर्षणमुखच्युतः ॥ भवस्यापि ललाटस्थ-
तृतीयनयनानलः ॥ जगद्दग्धे च संक्षोभं समेष्यति महामुने ॥ एवं दग्धा मही सर्वा यदा स्याद्भस्मसंनिभा ॥ आ-
काशमूष्मणा तप्तं भविष्यति परंतप ॥ ततः सदेवनक्षत्रं जगद्यास्यति संक्षयं ॥ संवर्तो भीमनादश्च द्रोणश्चं-
डो बलाहकः ॥ विद्युत्पताकः शोणस्तु सप्तैते लयवारिदाः ॥ अग्निप्रस्वेदसंभूताः प्लावयिष्यंति मेदिनीं ॥
समुद्राः क्षोभमेष्यंति चैकत्वेन व्यवस्थिताः ॥ एतदेकार्णवं सर्वं करिष्यंति जगत्त्रयं ॥ वेदनावमिमां गृह्य सर्व-
बीजानि सर्वशः ॥ आरोप्य रज्जुयोगेन मत्प्रदत्तेन सुव्रत ॥ संयम्य नावं मच्छृंगे मत्प्रभावाभिरक्षितः ॥ एकः स्था-
स्यति देवेषु दग्धेष्वपि परंतप ॥ सोमसूर्यावहं ब्रह्मा चतुर्लोकसमन्वितः ॥ नर्मदा च नदी पुण्या मार्कंडेयो महा-
ऋषिः ॥ भवो वेदाः पुराणं च विद्याभिः सर्वतो वृतं ॥ त्वया सार्धमिदं सर्वं स्थास्यत्यंतरसंक्षये ॥ एवमेकार्णवे जाते मत्स्य०
चाक्षुषांतरसंक्षये ॥ वेदान्प्रवर्तयिष्यामि त्वत्सर्गादौ महीपते ॥ सूत उ॥ एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ मनुर- २
प्यास्थितो योगं वासुदेवप्रसादजं ॥ अभ्यसन्यावदाभूतसंप्लवं पूर्वसूचितं ॥ काले यथोक्ते संजाते वासुदेवमु-
खोद्गते ॥ शृंगी प्रादुरभूत्तस्य मत्स्यरूपी जनार्दनः ॥ अनंतो रज्जुरूपेण मनोः पार्श्वमुपागतः ॥ भूतसंकर्षमाकृष्य

B2247
44537

1/1998

Matsya Puran.
for Vyas.

repaired

B 224)

Z.Z. b. 9.

Matsya Purana.

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

648

3/1998

यामद्युनयोगाः कथं वा भविता मम ॥ मत्स्य उवाच ॥ अद्य प्रभृत्यनावृष्टिर्भविष्यति महीतले । यावद्वर्षशतं सा
ग्रं दुर्भिक्षं नरकावहं । ततोल्पसत्वक्षयदा रश्मयः सप्त दारुणाः । सप्तसप्तेर्भविष्यंति प्रतप्तांगारवर्षिणः ।
और्वानलोपि विकृतिं गमिष्यति युगक्षये । विषाग्निश्चापि पातालात्संकर्षणमुखाच्च्युतः । भवस्यापि ललाटस्थ
तृतीयनयनानलः । जगद्दग्धुं ततो ज्वाला भेत्स्यति महामते । एवं दग्ध्वा मही सर्वा यदा स्याद्भस्मसंनिभं । आ
काशमूष्मणा नेष्यति परं तपः । ततः सदेवनक्षत्रं जगद्यास्यति संक्षयं । संवर्तो भीमनादश्च द्रोणश्च
ण्डो बलाहकः । विद्युत्पताकः शोणस्तु सप्तैते लयवारिदाः । अग्निप्रस्वेदसंभूताः प्लावयिष्यंति मेदिनीं ।
समुद्राः क्षोभमागत्य चैकत्वेन व्यवस्थिताः । एतदेकार्णवं सर्वं करिष्यंति जगत्त्रयं । वेदनावमिमां गृह्य सर्व
बीजानि सर्वशः । आरोप्य रज्जुयोगेन मत्प्रदत्तेन सुव्रतः । संयम्य नावं मच्छृंगे मत्प्रभावाभिरक्षितः । एकः स्था
स्यति देवेषु दग्धेष्वपि परंतप । सोमसूर्यावहं ब्रह्मा चतुर्लोकसमन्वितः । नर्मदा च नदी पुण्या मार्कंडेयो महा
नृषिः । भवो वेदाः पुराणं च विद्याभिः सर्वतो वृतं । त्वया सार्धमिदं सर्वं स्थास्यत्यंतरसंक्षये । एवमेकार्णवे जाते मत्स्य०
चाक्षुषांतरसंक्षये । वेदान्प्रवर्तयिष्यामि त्वत्सर्गादौ महीपते ॥ सूत उ० ॥ एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवांतरधीयत । मनुर २
प्यास्थितो योगं वासुदेवप्रसादजं । अभ्यस्यन्यावदाभूतसंप्लवं पूर्वसूचितं । काले यथोक्ते संजाते वासुदेवमु
खोद्गते । शृंगी प्रादुरभूत्तस्मिन्मत्स्यरूपी जनार्दनः । अनंतो रज्जुरूपेण मनोः पार्श्वमुपागतः । भूतसंकर्षकान्सर्वानाकृष्य

33.6.9

B2247

44537

उत्तांगुलविस्तृतः । सोऽनन्तस्य रूपेणाच्छादितश्चादौ निश्चाद्भुवीत । सनमादाय मणिके प्राप्ति पद्मत्वचारिणौ तत्रा
पिबैक रात्रेणाहस्तमात्रम वर्द्धत । पुनः प्राह्णान्नेता देमस हस्तकिरणात्मजं । समनन्तस्याद्भिर्दिव्याद्दीनित्वा महेन्द्रा
रुणागतं । ततः स कूपेनेमसम्याद्दिणोऽविनेदनः । सुरानमानितस्यापि नतामस्यः सरोवरे । स्थितः स सपुना
मागान्मुनस्यौततसंमितं । तत्राप्याद्यतदीनन्त्वाहित्राहिन्नपान्मतः । ततः सतुनाष्ठि प्रोगंगास्यासमप्यवृद्धेम
यदानदामसुद्देते प्राष्ठियन्मेदनीपतिः । तदा समुद्रमखिलं आप्यासीसमवस्थितः । तदा प्राह मनुर्दीनितः
कोपित्वमसुरेतरः । अथवा वासुदेवस्त्वंसमर्हहकृपयेनवेत । योजनानां सुनकिंसाकम्यमुत्संभवदेपुः
मामुमाछानिवां वाचसमयकुत्रानंत्वयाने । अनिरेणैव कालेन मेदिनीपतेः । नविष्यति जले सप्तासगिरिव
नकाननां । नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता । मयाजीवनिकायस्य रक्षणार्थं महीपते । स्वेनांशो
ऽरुधि ज्ञाजीवाश्चेष्वजीवाजरायुजाः । अस्यां निधाय सर्वीस्यानर्थान्सादिपुसुवुनः । युगान्तवाताभिहताय दा
स्वति नौरूप । संज्ञोस्मिन्नमराजेंऽद्रतदेभीसेवमविष्यसि । ततोलयातेमर्वस्मस्यावरस्यचरस्यच । प्रजापति
स्त्वं भविता जगतः पृथिवीपते । एवं स्तुतो महाराज सर्वतो धृतिमान्नृपः । मन्वंतराधिपस्यापि देवदत्ता
भविष्यसि । इतिश्री मत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे प्रथममसर्गे प्रथमोऽध्यायः । सूत उवाच । एवमुक्तो मनु
स्तेनपप्रच्छामुरनेदनं । वर्षाणां कियताद्य भगवन्भविष्यतेन्तरक्षयः । सत्वानि च कथं नाथ रक्षिष्ये मधुसूदना । स

नुरुवाच । कुरुमोहसमभवदितियन्मरिकीर्तिताः । अहंकारः मनःस्रोधातुरूनोमाकिमुच्यते । महत्त्व सत्वेरजस्तम
श्च त्रगुणास्त्रय मुदाहृतं । साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता । केचित्प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः । एत 5 / १९९८
देवप्रजासृष्टिं करोति विकरोति वा । गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे । एका मूर्तिस्त्रयो नागा ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ।
सविकारात्प्रधानात्तु महत्तत्वमजायत । महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा । अहंकार
श्च महतो जायते मानवर्द्धनः । इंद्रियाणि ततः पंच वाणि बुद्धिर्दुयाणि तु । प्रादुर्भवंति तान्यानि तथा कर्मवशानि तु
श्रोत्रत्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका च यथाक्रमं । पायूपस्थहस्तपादौ वाकेंद्रियसंग्रहः । शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंध
श्च पंचमः । उत्सर्गानंदनादानगत्यालापश्च ताः क्रियाः । मन एकादशं तेषां कर्मबुद्धिगुणान्वितं । इंद्रियावयवाः स्थूला
न्यस्य मूर्तिं मनीषिणः । योनि तस्मात्सतन्मात्राच्छारीरं तेन संस्मृतं । शरीरयोगाज्जीवोपि शरीरीति निगद्यते । मनः सृष्टिं
विकुरुते नोद्यमानं सिसृक्षया । आकाशं शब्दतन्मात्रादभूच्छब्दगुणात्मकं । आकाशविकृतेर्वायुः शब्दस्पर्शगुणो
भवेत् । वायुश्च शब्दतन्मात्रा तेजश्चाविरभूत्ततः । त्रिगुणं तद्विकारेण तच्छब्दस्पर्शरूपवत् । तेजोविकारादभवद्विरा
जश्च चतुर्गुणं । रसमात्रतन्मात्रसंभूतं प्रायो रसस्त्रिगुणात्मकं । भूमिः सुगंधतन्मात्रा संभूता पंचगुणा ततः । प्रायो पंचगुणा
मानुस्वाच्छरीरेषां गरीयसी । एभिः संपादितं भुंक्ते पुरुषः पंचविंशकः । ईश्वरेच्छावशः सोपि जीवात्मा कथ्यते बुधैः । ए
वं षड्विंशकं प्रोक्तं शारीरमिह मानवैः । सांख्यसंख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते । एवं तत्वात्मकं कृत्वा जगद्वेव

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

मजीजनत् ॥ सावित्रीं लोकसृष्ट्यर्थं हृदि कृत्वा समास्थितः ॥ ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषं ॥ स्त्रीरूपमर्द्धम
करोतर्द्धं पुरुषरूपवत् ॥ शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ॥ सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परंतप ॥ स्व
देहस्यानुसंभूतामात्मजामित्यकल्पयत् ॥ किल्वाम्भव्यथितस्तावत्कामबाणार्दितो विभुः ॥ अहो रूपमहो रू
पमिति प्राह प्रजापतिः ॥ ततो वसिष्ठप्रमुखा भगिनीमिति चोचतुः ॥ ब्रह्मा न किंचिदृश्ये तन्मुखालोकनादृतः ॥
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ॥ ततः प्रणामावनतां पुरस्तादवलोकयत् ॥ अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पि
तुर्वरवर्णिनी ॥ पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया ॥ आविर्भूतमथो वक्त्रं दक्षिणं पांडुगंडवत् ॥ विस्मयस्फु
रदोष्ठं च पश्चात्त्यमुदगात्ततः ॥ चतुर्थमभवत्पश्चाद्वामं कामशरातुरं ॥ ततोन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तदा ॥ उ
त्पतंत्यास्तदाकाशमालोकनकुतूहलात् ॥ सृष्ट्यर्थं यत्कृतं तेन तपः परमदारुणं ॥ तत्सर्वं नाशमगमत्स्वसुतो
पगमेच्छया ॥ तेनोर्द्ध्वं वक्त्रमभवत्पंचमं तस्य धीमतः ॥ आविर्भवज्जटाभिश्च तद्वक्त्रं चावृणोत्प्रभुः ॥ ततस्तानब्रवीद्ब्र
ह्मा पुत्रानात्मसमुद्भवान् ॥ प्रजाः सृजध्वमभितः सदेवासुरमानुषाः ॥ एवमुक्तास्ततः सर्वे ससृजुर्विविधाः प्रजाः ॥ मत्स्य०
गतेषु तेषु सृष्ट्यर्थं प्रणामवनतामिमां ॥ उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिंदितां ॥ संबभूव तया सार्द्धमतिका ४
मातुरो विभुः ॥ सलज्जां चकमे देवः कमलोदरमंदिरे ॥ यावदब्दशतं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ततः कालेन
महता तस्य पुत्रोभवन्मनुः ॥ स्वायंभव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतं ॥ तद्रूपगुणसामान्यादधिपूरुष उच्यते ॥ वै

राजा यत्र ते जाता बहवः संशितव्रताः ॥ स्वायंभुवा महाभागाः सप्त सप्त तथापरे ॥ स्वारोचिषाद्याः स्वारोचिषाद्याः सर्वे ते ब्रह्मतु
ल्यरूपिणः ॥ औत्तमिप्रमुखास्तद्वद्येषां त्वं सप्तमोऽधुना ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे प्रमुखोत्पत्तिः ॥ मनुरु 1998
अहो कष्टतरं चैतदंगजागमनं प्रभोः ॥ कथं न दोषमगमत्कर्मणानेन पद्मजः ॥ परस्परं च संबंधः सगोत्राणां च तत्कथं ॥ वै
वाहिकस्तत्सुतानां छिंधि मे संशयं प्रभो ॥ मत्स्य उ० ॥ दिव्येयमादिसृष्टिस्तु रजोगुणसमुद्भवा ॥ अतींद्रियेंद्रिया तद्वदतीं
द्रियशरीरका ॥ दिव्यतेजोमयी भूप दिव्यज्ञानसमुद्भवा ॥ न मर्त्यैरभितः शक्या वेत्तुं त्वन्मांसचक्षुषा ॥ यथा भुजंगाः सर्पाणा
माकाशं विश्वपक्षिणः ॥ तद्विदं सर्वदिव्यानां दिव्या एव न मानुषाः ॥ कार्याकार्ये च देवानां शुभाशुभफलप्रदे ॥ यस्मात्तस्मा
न्न राजेंद्र तद्विचारो नृणां शुभः ॥ अन्यच्च सर्ववेदानामधिष्ठाता चतुर्मुखः ॥ गायत्री ब्रह्मणस्तद्वदंगभूता निगद्यते ॥ अमू
र्त्तिमूर्त्तिमद्वापि मिथुनं तत्प्रचक्षते ॥ विरंचिर्यत्र भगवांस्तत्र देवी सरस्वती ॥ भारती यत्र तत्रैव यत्र तत्र प्रजापतिः ॥ य
थातपेन रहिता छाया न दृश्यते क्वचित् ॥ गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वं तथैव न विमुंचति ॥ वेदराशिः स्मृतो ब्रह्मा सावित्री तदधि
ष्ठिता ॥ तस्मान्न कश्चिद्दोषः स्यात्सावित्रीगमने विभोः ॥ तथापि लज्जावनतः प्रजापतिरभूत्पुरा ॥ स्वसुतोपगमाद्ब्रह्मा शशा
प कुसुमायुधं ॥ यस्मान्ममापि भवता मनः संक्षोभितं शरैः ॥ तस्मात्त्वद्देहमचिराद्रुद्रो भस्मीकरिष्यति ॥ ततः प्रसादया
मास कामदेवश्चतुर्मुखं ॥ न मामकारणं शप्तुमिहार्हसि पितामह ॥ अहमेवंविधः सृष्टस्त्वयैव चतुरानन ॥ इंद्रि
यक्षोभजनकः सर्वेषामेव देहिनां ॥ स्त्रीपुंसोरविचारेण मया सर्वत्र सर्वदा ॥ क्षोभ्यं मनः प्रयत्नेन त्वयैवोक्तं पुरा वि

सो तस्माद् अनपराधेन स्वयंभ्रमस्य भाविनोः ॥ कुरु प्रमादं न गतवक्ता गीता वा मयो प्रभुः ॥ ब्रह्मोवाच ॥ वैवस्वतं नरेश्वा
या दयान्यानमेन वः ॥ कथं विहाय्यो रुद्रेण किमर्थं कुमारसुधः ॥ रामो गमयदा मत्स्यो मत्स्य तत्त्वबलमाश्रितः ॥ श्रव
तीर्थं सुरधूमीधारकामबिया मति ॥ तत्रानुग्रहमन्वयं तदा पुत्रसमेष्यसि ॥ एवं गौरमामा ग्रहस्त्वा भोगानश्च
तः ॥ ततो भरत वंशो नाम त्वा वस्य स्वपास्य तः ॥ विद्याधराधिप संचया वदाम्यत संभवं ॥ स्वयोनि धर्मनिष्ठाप्य मर्त्त्वं
मापगामिष्यसि ॥ एवं ब्रह्मा पंप्रमादात्स्या मुदि तत्कुमारसुधः ॥ सो कथ्य मोहानिहतो जगाम मम यथानयं ॥ कृपयकृत्त्व
कोसौ मनुरिति प्रोक्तोऽयं कंशो कामसेन वः ॥ कथं च दग्धो रुद्रेण किमर्थं कुमारसुधः ॥ भरत श्चात्मनेकस्य कालस्य
स्त्रियुगानवेत ॥ सर्वमेतन्ममाचक्ष्व सत्ततः संशयोहितः ॥ सूत उ० ॥ या सा देहार्द्धसंभूता गायत्री ब्रह्मवादिनी ॥ जननी
या मनोर्देवी शतरूपा शतेंद्रिया ॥ रतिर्मनस्ततो बुद्धिर्महदादिसमुद्भवाः ॥ ततः सा शतरूपा सा पुत्रसामजीजनत
यमरीच्यादयः सप्तसा मानसा ब्रह्मणः प्रीमताः ॥ तेषामयमयस्तोऽकः सर्वज्ञानात्मकस्तुनः ॥ ततो सृज महादेवं त्रिशूल
वरधारिणं ॥ सनत्कुमारं च विभुं सर्वेषामपि पूर्वजं ॥ वामदेवस्तु भगवानसृजन्मुखतो द्विजान ॥ राजन्यान सृजद्बाहो मत्स्य०
विट्शूद्रानूरुपादयोः ॥ विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेंद्रधनूंषि च ॥ छंदांसि च ससर्जादौ पर्जन्यं च ततः परं ॥ ततः साध्यग ५
णानीशास्त्रिनेत्रान सृजत्प्रभुः ॥ कोटयश्चतुराशीतिर्जरामरणवर्जिताः ॥ स संसृजन्मनस्वोंस्तान्ब्रह्मणा विनिवारितः ॥ ने
वंविधा न वै सृष्टिर्जरामरणवर्जिता ॥ शुभाशुभात्मिकायास्तु सैव सृष्टिः प्रशस्यते ॥ एवं स्थितः सतेनादौ सतु स्थाणुमगृ

त्नेनत ॥ धर्मकन्याः चतुरः सूनृता नाम भामिनी ॥ श्रेष्ठाणुरतोतवत्र स्वायंभुवो मनुः ॥ शीलां तपस्वामा सुडकरं मन्वाम 9 / 1998
वाप्य रूपाढ्या मनं तो मामनः ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुस्तस्यामजीजनत ॥ धर्मस्य कन्याः चतुरः सूनृता नाम भा
मिनी उत्तानपादात्तनयान् प्राप मंथरगामिनी ॥ अपस्यतिमपस्यंतं कीर्तिमंतं ध्रुवं तथा ॥ उत्तानपादोऽजनय
त्सूनृतायां प्रजापतिः ॥ ध्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि तप्त्वा तपः पुरा ॥ दिव्यमाप ततः स्थानमचलं ब्रह्मणो वरात
तमेव पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ धन्या नाम मनोः कन्या ध्रुवाच्छिष्टमजीजनत ॥ अग्निकन्या तु सुच्छा
यां नड्वलायां स चाक्षुषः ॥ जनयामास तनयान्दश शूरानकल्मषान ॥ कुरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक्कविः
अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चापराजितः ॥ अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायामजायत ॥ कुरुतो जनयत्पुत्रानाग्नेयीति
सुव्रतान ॥ अंगं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमंगिरसं गयं ॥ पितृकन्या सुनीथा तु वेनमंगादजीजनत ॥ वेनमन्यायिनं विप्रा ममंथु
स्तत्करादृषिः ॥ हविर्धानात्षडाग्नेय्यां जनयत्सुतान ॥ प्राचीनबर्हिषं सांगं शुक्लमंतमयाचलं ॥ प्राचीनबर्हिर्भ
गवान्महानासीत्प्रजापतिः ॥ हविर्धानाः प्रजास्तेन बहवः संप्रवर्तिताः ॥ सवर्णायां तु सामुद्र्यां दशाधत्त सुतान्प्रभुः ॥ सर्वे
प्रचेतसो नाम ते तु वेदस्य पारगाः ॥ तत्र पोषयिता हृद्रा बल्ली के समेततः ॥ देवादेशाद्वृतानग्नि रिंद्रहृद्विनिर्दहन ॥ सो
मकन्याभवत्सत्री मारीषा नाम विश्रुता ॥ तेभ्यः स दक्षमेकं सा पुत्रमग्र्यमजीजनत ॥ दक्षाद्दनेन रं सृष्टानो मधानि च सर्वेषां
जीजनत्सोमकन्यानदीवं च वनितया ॥ सा सोऽस्य सवतमप्यपि सृष्टस्याशीतिकोटयः ॥ तासां तु विस्तरं वक्ष्ये लोके कंपसंस

निरृतिः॥ द्विपदाश्चाभवन्केचित्केचिद्बहुपदा नराः॥ वलीमुखाः शंकुकर्णाः कर्णप्रावरणास्तथा॥ अश्वऋक्षमुखाः के
चित्केचित्सिंहाननास्तथा॥ श्वशूकरमुखाः केचित्केचिदुष्ट्रमुखास्तथा॥ जनयामास धर्मात्मा ह्येताननसवीननेकताः
समसृज्य मनसा दक्षः स्त्रियः पश्चादजीजनत्॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश॥ सप्तविंशति सोमाय ददौ नक्ष
त्रसंज्ञिताः॥ देवासुरमनुष्यादि तास्तः सर्वमभूज्जगत्॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे आदिसृष्टिनिर्णयो नाम च
तुर्थोऽध्यायः॥ ऋषय ऊचुः॥ देवानां दानवानां च गंधर्वोरगरक्षसां॥ उत्पत्तिं विस्तरेणैव सूत ब्रूहि यथातथा॥ सूतउ
संकल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते॥ दक्षात्प्राचेतसादूर्ध्वं सृष्टिर्मैथुनसंभवा॥ प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः
स्वयंभुवा॥ यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणुत द्विजोत्तमाः॥ यदा तु सृजतस्तस्य देवर्षिगणपन्नगान्॥ न वृद्धिमगमल्लोकस्त
दा मैथुनयोगतः॥ दक्षः पुत्रसहस्राणि पांचजन्यामजीजनत्॥ तांस्तु दृष्ट्वा महाभागान्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः॥ नारदः प्रा
ह हर्यश्वान्दक्षपुत्रान्समागतान्॥ भुवः प्रमाणं सर्वत्र ज्ञात्वोर्ध्वमधस्तथा॥ ततः सृष्टिं विशेषेण कुरुध्वमृषिसत्तमाः॥ ते
पि तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशं॥ अद्यापि न निवर्तंते समुद्रादिव सिंधवः॥ हर्यश्वेषु प्रनष्टेषु पुनर्दक्षः प्रजापतिः॥ ॥मत्स्य०
वारिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः॥ शबला नाम ते विप्राः समेताः सृष्टिहेतवः॥ नारदोऽनुगतः प्राह पुनस्तान्पू ॥६॥
र्ववत्सुतान्॥ भुवः प्रमाणं सर्वत्र ज्ञात्वा भ्रातॄन्पुनः पुनः॥ आगत्य चाथ सृष्टिं च करिष्यथ विशेषतः॥ तेऽपि तेनैव मार्गेण जग्मु
र्भ्रातॄन्यथा पुरा॥ ततः प्रभृति न भ्राता भ्रातुः कनीयान्मार्गमृच्छति॥ अन्विष्य दुःखमाप्नोति तेन तत्परिवर्जयेत्॥ ततस्तेष्वपि न

ष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः॥ वारिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा॥ प्रादात्स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश॥ सप्तविंशति
सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये॥ द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते॥ द्वे चैवांगिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरात्॥ शृणुध्वं
देवमातॄणां प्रजाविस्तरमादितः॥ मरुत्वती वसुर्यामी लंबा भानुररुंधती॥ संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भामि
नी॥ धर्मपत्न्यः समाख्यातास्तासां पुत्रान्निबोधत॥ विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्यानजीजनत्॥ मरुत्वत्यां मरुत्वंतो व
सोस्तु वसवस्तथा॥ संकल्पायास्तु संकल्पो वसुसृष्टिं निबोधत॥ ज्योतिष्मंतस्तु ये देवा व्यापकाः सर्वतो दिशं॥ वसवस्ते
समाख्यातास्तेषां सर्गं निबोधत॥ आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः
आपस्य पुत्राश्चत्वारः शांतो वैतंड एव च॥ सांबोऽथ मणिवक्त्रश्च यज्ञरक्षाधिकारिणः॥ ध्रुवस्य कालपुत्रस्तु वर्चाः सोमा
दजायत॥ द्रविणो हव्यवाहश्च धरपुत्रावुभौ स्मृतौ॥ कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च॥ मनोहरा धरात्पुत्रा
नवापापहरं सुतान्॥ शिवा मनोजवं पुत्रमविज्ञातगतिं तथा॥ अवाप चानलात्पुत्रानग्निप्रायगुणान्सुतः॥ तनयस्त्वा
ग्नेर्विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः॥ अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेयस्ततः स्मृतः॥ प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ दे
वलं॥ विश्वकर्मा प्रभासस्य पुत्रः शिल्पप्रजापतिः॥ प्रासादभवनोद्यानप्रतिमाभूषणादिषु॥ तडागारामकूपेषु स्मृतः
सोऽमरवर्धकिः॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यंबकश्च सुरेश्वरः॥ सावित्रश्च जयंतश्च
पिनाकी चापराजितः॥ एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः॥ कोटयश्चतुरशीतिस्तु तत्सुता मातृवाहा स्मृताः॥ दिशु

11/1998

सर्वासुरेशो भक्कुर्वन्ति गणेश्वराः॥ पुत्राः पौत्राः स्मृताश्चैते पुराणीगर्भसंभवाः॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे मत्स्यमनुसं-
वादे वसुरुद्रवंशानुनाम पंचमोऽध्यायः॥ सूत उ॰॥ कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्रपौत्रकं॥ अदितिश्च दितिश्चैव
दनुश्चारिष्टासुरसा दनुः॥ सुरभिर्विनता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा॥ कद्रुर्विश्वमना तद्वत्तासु पुत्रान्निबोधत॥ तुषिता
नाम ये देवास्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः॥ वैवस्वतेन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः॥ इंद्रो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोथ वरुणो
यमः॥ विवस्वान्सविता पूषा अंशुमान्विष्णुरेव च॥ एते सहस्रकिरणा आदित्या द्वादश स्मृताः॥ इंद्रो धाता नभवस्त्व-
ष्टा मरीचात्कश्यपादपः॥ पुत्रानजीजनद्दितिर्मे देवानदितिरुत्तमान॥ कृशाश्वात्तनये पुत्राः देवप्रहरणाः स्मृताः॥
एते देवगणा विप्राः प्रतिमन्वंतरेषु च॥ उत्पद्यंते प्रलीयंते कल्पे कल्पे तथैव च॥ दितिः पुत्रद्वयं लेभे कश्यपादिति
नः श्रुतं॥ हिरण्यकशिपुं चैव हिरण्याक्षं तथैव च॥ हिरण्यकशिपोस्तद्वज्जातं पुत्रचतुष्टयं॥ प्रह्लादपुत्रमायुष्मान्
शिबिर्बाष्कलएव च॥ विरोचनश्चतुर्थश्च स बलिं पुत्रमाप्तवान्॥ बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठं ततो द्विजाः॥ धृतराष्ट्र-
स्तथा सूर्यश्चंद्रश्चेंद्रतापनः॥ निकुंभनाभो गुर्वक्षः कुक्षिभीमो विभीषणः॥ एवमाद्यास्तु बहवो बाणस्तेषां गुणाधि- मत्स्य०
कः॥ बाणः सहस्रबाहुश्च सर्वास्त्रगुणसंयुतः॥ तपसा तोषितो यस्य पुरे वसति शूलभृत्॥ महाकालत्वमगमत्साम्यं यस्य ७
पिनाकिनः॥ हिरण्याक्षस्य पुत्रोभूदुलूकः शकुनिस्तथा॥ भूतसंतापनश्चैव महानाभस्तथैव च॥ एतेभ्यः पुत्रपौत्राणां को-
ट्यः सप्त सप्ततिः॥ महाबला महाकाया नानारूपा महौजसः॥ दनुः पुत्रशतं लेभे कश्यपाद्बलदर्पितं॥ विप्रचित्तिः प्रधा-

नोभूद्येषां मध्ये महाबलः॥ द्विमूर्धा शकुनिश्चैव तथा शंकुशिरोधरः॥ अयोमुखः शंबरश्च कपिलो वामनस्तथा॥ म- 13 / १११८
रीचिर्मघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा॥ विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतह्रदः॥ इंद्रजित्सप्तजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च॥
एकचक्रो महाबाहुर्वज्राक्षस्तारकस्तथा॥ असिलोमा पुलोमा च बिंदुर्बाणो महासुरः॥ स्वर्भानुर्वृषपर्वा च एवमा-
द्या दनोः सुताः॥ स्वर्भानोः सुप्रभा कन्या शचीचैव पुलोमजा॥ उपदानवी मयस्यासीत्तथा मंदोदरी कुहूः॥ शर्मिष्ठा सुंदरी
चैव चंद्रा च वृषपर्वणः॥ पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते हि ते॥ बहुपत्ये महासत्वे मारीचेस्तु परिग्रहः॥ तयोः ष-
ष्टिसहस्राणि दानवानामभूत्पुरा॥ अवध्यास्सुराणां वै हिरण्यपुरवासिनः॥ पौलोमान्कालखंजांश्च मारीचोजनयत्॥ हि-
रण्यकशिपोर्वंशे नागो यात्रयोस्ता॥ व्यंशः शाल्वश्च राजेंद्र नलो वातापिरेव च॥ इल्वलो नमुचिश्चैव खसृपश्चांजनस्तथा॥
नरकः कालनेमिश्च सरमाणस्तथैव च॥ कल्पवीर्यश्च विख्याता दनुवंशविवर्धनाः॥ संह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः
सुताः॥ अवध्याः सर्वदेवानां गंधर्वोरगरक्षसां॥ ये हता भरतश्रेष्ठ अर्जुनेन रणाजिरे॥ षट्कन्या जनयामास ताम्रा मारी-
चबीजतः॥ शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी गृध्रिका शुचिः॥ शुकी शुकानुलूकांश्च जनयामास धर्मतः॥ श्येनी श्येनांस्त-
था भासी कुररानप्यजीजनत्॥ गृध्री गृध्रान्कपोतांश्च पारावतविहंगमान्॥ हंससारसक्रौंचांश्च प्लवान्शुचिरजीज-
नत्॥ अजाश्वमेषोष्ट्रखरान्सुग्रीवी चाप्यजीजनत्॥ एष ताम्रान्वयः प्रोक्तो विनतायां निबोधत॥ विनीता गरुडः ना-
थ अरुणश्चापि पक्षिणां॥ सौदामिनी तथा कन्या येयं नभसि विश्रुता॥ संपातिश्च जटायुश्च अरुणस्य सुतावुभौ॥ संपाति

पुत्रो बभ्रुश्च शीघ्रगश्चापि विश्रुताः। जटायुषः कर्णिकारः शतगामी च विश्रुतौ। सारसो रज्जुवालश्च भेरुंडश्चापि
तत्सुतः। तेषामनंतमभवत्पक्षिणां पुत्रपौत्रकं। सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाममभवत्पुरा। सहस्रशिरसां कद्रूः सह-
स्रं चापि सुव्रताः। प्रधानास्तेषु विख्याताः षड्विंशतिररिंदम। शेषवासुकिकर्कोटशंखैरावतकंबलाः। धनंजयम-
हानीलपद्माश्वतरतक्षकाः। एलापत्रमहापद्मधृतराष्ट्रबलाहकाः। शंखपालमहाशंखपुष्पदंतशुभाननाः। शं-
कुरोमा बहुलको वामनः पाणिरेव च। कपिलो दुर्मुखश्चापि पतंजलिरिति स्मृताः। एषामनंतमभवत्सर्वेषां पुत्रपौत्र-
कं। प्रायशो यत्पुरा दग्धं जनमेजयमंदिरे। रक्षोगणं क्रोधवशं स्वनामानमजीजनत्। दंष्ट्रिणां नियुतं तेषां भीमसेना-
दगात्क्षयं। रुद्राणां च गणं तद्वद्गोमहिष्यो वरांगनाः। सुरभिर्जनयामास कश्यपादिव मत्सरान्। इरा वृक्षलतावल्ली-
तृणजातीरजीजनत्। विश्वा तु यक्षरक्षांसि जनयामास कोटिशः। एष मन्वंतरे राजन्सर्गः स्वारोचिषे स्मृतः।
एते कश्यपदायादाः कीर्तितास्तु सहस्रशः। तत एकोनपंचाशन्मरुतः कश्यपाद्दितिः। जनयामास धर्मज्ञान्सर्वा-
नमरवल्लभान्। इति श्रीमत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे कश्यपान्वयो नाम षष्ठोऽध्यायः। ऋषय ऊचुः। दितेः पुत्राः क- मत्स्य०
थं जाता मरुतो देववल्लभाः। देवैश्च वक्रमापन्नाः कस्मात्ते सख्यमुत्तमं। सूत उवाच। पुरा देवासुरे युद्धे हतेषु हरिणा ७
सुरैः। पुत्रपौत्रेषु शोकार्ता गत्वा भूलोकमुत्तमं। स्यमंतपंचके तीर्थे सरस्वत्यास्तटे शुभे। भर्तुराराधनपरा तप उग्रं च-
चार ह। व्रतं तदा दितिर्दैत्यमाता ऋषिरूपेण सुव्रता। फलाहारा तपस्विनी कृच्छ्रचांद्रायणादिकं। यावद्वर्षशतं साग्रं ज-

15
1998

राशोकसमाकुला। ततः सा तपसा तप्ता वसिष्ठादीनपृच्छत। कथयंतु भवंतो मे पुत्रशोकविनाशनं। व्रतं सौभाग्यफल-
दं इहलोके परत्र च। ऊचुर्वसिष्ठप्रमुखा मदनद्वादशीव्रतं। यस्याः प्रभावाद्भवती पुत्रशोकविवर्जिता। ऋषय ऊचुः। श्रो-
तुमिच्छामहे ब्रह्मन्मदनद्वादशीव्रतं। सुतानेकोनपंचाशद्येन लेभे दितिः पुनः। सूत उवाच। यदृषिवसिष्ठादिभिः सर्वैर्दितेः कथि-
तमुत्तमं। विस्तरेण तदेवेदं मत्सकाशान्निबोधत। चैत्रमासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः। स्थापयेदव्रणं कुंभं सिततंडुल-
चर्चितं। नानाफलयुतं तद्वदिक्षुदंडसमन्वितं। तस्याप्युपरि कामं तु कदलीदलसंयुतं। कुर्याच्छर्करयोपेतं रतिं तस्य च वा-
मतः। सितवस्त्रयुगच्छन्नं सितचंदनचर्चितं। गंधधूपं ततो दद्याद्गीतं वाद्यं च कारयेत्। तदभावे कथां कुर्यात्कामके-
शवयोर्नरः। कामनाम्ना हरेरर्चां स्नापयेद्गंधवारिणा। शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेन्मधुसूदनं। कामाय पादौ संपू-
ज्य जंघे सौभाग्यदाय च। ऊरू स्मरायेति तथा मन्मथायेति वै कटिं। स्वच्छोदरायेत्युदरमनंगायेत्युरो हरेः। मुखं पद्ममुखा-
येति बाहू पंचशराय वै। नमः सर्वात्मने मौलिमर्चयेदिति केशवं। ततः प्रभाते तं कुंभं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। ब्राह्मणा-
न्भोजयेद्भक्त्या स्वयं च लवणं विना। भुक्त्वा तु दक्षिणां दद्यादिमं मंत्रमुदीरयेत्। प्रीयतामत्र भगवान्कामरूपी जना-
र्दनः। हृदये सर्वभूतानां य आनंदो विधीयते। अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत्। उपवासी त्रयोदश्यामर्च-
येद्विष्णुमव्ययं। फलमेकं तु संप्राश्य द्वादश्यां भूतले स्वपेत्। ततस्त्रयोदशे मासि घृतधेनुसमन्वितां। शय्यां दद्याद-
नंगाय सर्वोपस्करसंयुतां। कांचनं कामदेवं च शुक्लां गां च पयस्विनीं। वासोभिर्द्विजदंपती पूज्य शक्त्या विभूषणैः।

ज्ञाम्पागंधादिकं दत्वा श्रीपतिमभ्यर्चयेत् । होमः सुकृतिलैः कार्यः कामानामानि कीर्त्तयेत् ॥ गव्येन हविषा स्नदसा
यमेन च धर्मवित् । विप्रेभ्यो नानने दद्यात् किंचनाश्च विवर्जितः ॥ इस्तुदेशोत्सवा दद्यात् पुष्पमालाक्तशंकितः । यस्तु
त्वंदि विधिनानेन मदनद्वादशीव्रतं । सर्वेत्रां पापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति हरिसाम्यतां ॥ इहलोके परान्पुत्रान् सौभाग्य
फलमश्नुते । यःस्मरामस्य तो विष्णुरानंदात्मा महेश्वरः ॥ सुखावी का मरूपेण कामरूपमिनं ग मीश्वरं ॥ एतत्छ्रुत्वा वका
रामौदितिःसर्वमत्तोपतः । कश्यपश्च तमहात्मा दागत्यपरया मुदा ॥ चकारच कृतोर्भूयो रूपयौवनशालिनीं । वरेणछं
दस्वामास सानुवृत्तेन तो वरं । पुत्रं वाकं वधार्थायसमर्थमपि वीर्यमं ॥ वरयामि महात्मानं सर्वामरनिसूदनं ॥ उवा
च कश्यपो वाक्यं ईदृहं तार मर्दितं । प्रदास्याम्यहमेवेह किंत्वेतत्क्रियतां शुभे ॥ आपस्तंबीं करोमीष्टिं पुत्रीया
मद्यसुभवे । दधाम्यनितनोगर्भे रेऽशत्रुनिसूदनं ॥ आपस्तंबानन्तरं केपुत्रेष्टिं द्रविणाधिकां । इंद्रशत्रुर्भवस्वे
तिजुह्वाव च सुविस्तरं । देवाश्च सुमुकुन्दस्याविषुरवास्तुत्व दानवाः ॥ दितिः गर्भमधात्तत्र कश्यपः प्राह तां पुनः ।
त्वया यत्नो विधानव्यो ह्यस्मिन्गर्भे वरानने । संवत्सरशतंत्वेकमस्मिन्नेव तपोवने ॥ संध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या मत्स्य॰
वरवर्णिनि । न स्थातव्यं न गंतव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥ नोपस्करेषु पविशेन्मुसलोलूखलादिषु । जलं न चावगाहेत ७
शून्यागारे च वर्जयेत् । न तुषांगारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥ वर्जयेत्कलहं लोके गात्रभंगं तथैव च । न मुक्त
केशी तिष्ठेन्नाशुचिःस्यात्कदाचन । नशयीतोत्तरशिरा न चापरशिराः क्वचित् । न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न चार्द्रचरणा सती

स्वास्तु च मां गामरातिकृतं । ततोधिपं दक्षिणतश्चकार सर्वेश्वरं वै पदाविधानं ॥ सकेतुमेतं दिगधीशमीशोंवका
रपश्चादुदवर्त्त गर्भः ॥ हिरण्यगंमालसुरादिगीतो प्रजापति देवमसुमंत्रकार । अद्यापि कुर्वंतिदिशाममीशाः शत्रु
नहंतःपुरतोभिरक्षां । चतुर्भिरंभिःरभुनामधेयोम्मयोऽभिषिक्तः प्रथमं ययष्ठ्यां ॥ गतें नरचास्तु षिनामधेयं तैव सव
नार्गेच पुनः प्रसन्ने ॥ प्रजापतिःसोप्पचराचरस्य बभूव सर्वोन्वय वंशावितंकः ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे मन्वादि वंसंनाम
स्तमऊ ॥ एवं श्रुत्वा मनुः प्राह पुनरेव जनार्दनं । पूर्वेषां चरितं ब्रूहि मनूनां मधुसूदनः ॥ मत्स्य उ० ॥ मन्वंतराणि सर्वा
णि मनूनां चरितं च यत् । प्रमाणं चैव कालं च तत्सृष्टिसमादितः । एकचित्तः प्रशांतात्मा शृणु मार्त्तंड नंदनः ॥ यामा ना
म पुरा देवा आसन् स्वायंभुवेंतरे । सप्तैव ऋषयः पूर्वं ये मरीच्यादयः स्मृताः ॥ आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च महसवनएवच ॥ ज्यो
तिष्मान्दितिमान्हव्यो मेधामेधातिथिर्वसुः । स्वायंभुवस्याप्य मनोर्दशैते वंशवर्द्धनाः ॥ प्रतिसर्गममी कृत्वा जग्मुस्तत्स
रमंपदं ॥ एतत्स्वायंभुवं प्रोक्तं स्वारोचिषमतःपरं ॥ स्वारोचिषस्य तनयाश्चत्वारो देववर्चसः । नभोनभस्यप्रसृतिर्भर
तः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ दत्तो विश्वाववाचश्च प्राणः कश्यप एव च । और्वो बृहस्पतिश्चैव सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥ देवाश्च तुषिता
नाम स्मृताः स्वारोचिषेंतरे । हवीन्द्रः सुकृतोराजो ज्योतिरथ स्मृतः ॥ वसिष्ठस्य सुताः सप्त ये प्रजापतयः स्मृताः ॥ द्वि
तीयमेतत्कथितं मन्वंतरमतःपरं । तृतीयेन प्रवक्ष्यामि तथा मन्वंतरं शुभं ॥ मनुर्नामौत्तमिर्यत्र दश पुत्रानजीजनत् ॥ ई
षः सहस्य कुर्ज्जश्च शुचिशुक्रस्तथैव च ॥ मधुश्च माधवश्चैव नभस्योथ नभस्तथा ॥ सहः कनीयानेतेषामुदारः कीर्त्ति

17
1998

वर्तिनः साधवस्तत्र देवाः पुरुहूताः समवेधाः स्मृताः कौकुरिरश्च वृकश्च मेरवाः प्रवहणः स्मृतः मित्रश्च संमितश्चैव सप्तमं
तेषां गणाद्भुताः मन्वंतरं चतुर्थं तु तामसं नाम विश्रुतं काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जह्नुः कपिल एव च तथैव जन्यधामा
नो मुनयः सप्त तामसे नाम सांतरे अकल्मषा धन्वी तपो बलं तपो वने तयोरति
नोमुनयः सप्त नाम सांतरे साध्याद्देवगणा यत्र कथिता तामसांतरे अकल्पषा धन्वी तपो बलतपो वनेतयोरति
नपसाश्वनपोद्युतिपरंतपौ नामसप्तमस्मृताः देवाश्चाभिवर्तिनः पंचमस्य मनोस्तद्वद्रैवतस्यांतरे शृणु
द्धः सुबाहुः स्वपर्जन्यः सोमपो मुनिः हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहुस्तथैव च देवाश्चभूतरजसस्तथा प्रकृतयः स्मृताः
नाः पारुप्लवस्वरोचिश्च स्मृतमानहव्यमानकपिंजलौ तामसिकः तस्याप्यतिमेधायप्रकाशकः धर्मवीर्यबलोपेतास्त्वो
तेरंवतान्मताः भृगुः सुधामा विरजः सहिष्णुर्नादएव च विवस्वानतिनामा च सप्त सप्तर्षयोपरे चाक्षुषस्यान्तरे देवाले
खनाम परिश्रुतः ऋभवोथ पृथग्भूतास्य वारिमूला दिवौकसः चाक्षुषस्यान्तरे प्रोक्ता देवानां पंचयोनयः ... ऊरुक
स्वनाम परिश्रुतः ... पुत्रः सान्वंतरान्तेषु परिकीर्तितं ... सप्तमन्वं
तरं प्राहुः मनुर्वैवस्वतं स्मृतं अत्रिर्वसिष्ठो भगवान् कश्यपो गौतमस्तथा भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ममसि॰
जमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं ये महर्षयः साध्या विश्वे च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ आदित्याश्च सुरास्तद्वत्सप्तम ११
न्तरमदन्निश्च सप्तैते सांप्रतं ये महर्षयः साध्याविश्वेचरुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ आदित्याश्च सुरास्तद्वत्स
देवगणाः स्मृताः इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चापि दश पुत्रा महीक्षितः मन्वंतरेषु सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः कृत्वा धर्मव्यवस्थां ते प्रयांति परमं पदं सावर्णिस्तु प्रवक्ष्यामि मनोर्भा
विमन्वंतरे पुत्रः सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः कृत्वा धर्मव्यवस्थां ते प्रयांति परमं पदं सावर्णिस्तु प्रवक्ष्यामि मनोर्भा
वि मन्वंतरे पुत्रः सर्वे सुसप्त सप्त महर्षयः कृत्वा धर्मव्यवस्थान्ते प्रयांति परं पदं

पितरः परं अश्वत्थामाहरिः कौशिकोगालवस्तथा नानाविधः कल्पयश्च रामश्च व्यासस्तथा धृतिर्वरीया
सवमः सुवर्णोविसुरंध्रः रविसुत ततःसुमतिर्हर्यवच्छुक्रस्य वीर्यवान् सावर्णोमनु सावर्णो मनोः पुत्राः प्रकीर्तिता
गेव्याद्यश्च यास्यपि मनवः संप्रकीर्तिताः रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भविष्यति मनुर्भूतिसुतश्च दक्षोत्सातनाम
भविष्यति ततः सुमेरुसावर्णिश्चन्द्रसूनुर्मनुः स्मृतः ऋतुकृतुधामाविष्वकसेनो मनुस्तथा अतीतानागतानाश्चैते
मनवः परिकीर्तिताः षडूनं युगसाहस्रमेभिर्व्याप्तं नराधिप स्वे स्वेन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्य चराचरं कल्पक्षये विनिर्वृत्ते मुच्यंते ब्रह्मणा सह एते युगसहस्रान्ते विनश्यंति पुनः पुनः ब्रह्माद्या वि
ष्णुसायुज्यं याता यास्यंति वै द्विजाः इतिश्री मत्स्यपुराणे मन्वंतरानुकीर्तनं नाम नवमोऽध्यायः ऋषय ऊचुः बहुभि
धरणी भुक्ता भूपालैः श्रूयते पुरा पार्थिवाः पृथिवीयोगात् पृथिवी कस्य योगतः किमर्थं च कृता संज्ञा भूमेः किं पारि
भाषिकी गौरिती च विख्याता नाम्ना कस्माद्ब्रवीहि नः सूत उ॰ वंशे स्वायम्भुवस्यासीदंगो नाम प्रजापतिः मृत्योस्तु दु
हिता तेन परिणीता सुदुर्मुखाः सुनीथा नाम तस्यास्तु वेनो नाम सुतः पुरा अधर्मनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिप
लोकेप्यधर्मकृज्जातः परभार्यापहारकः ममंथुर्ब्राह्मणास्तस्य बलाद्देहमकल्मषाः तत्कायान्मथ्यमानात्तु निपेतु
म्लेछजातयः शरीरे मातुरंशेन कृष्णांजनसमप्रभाः पितुरंशस्य चांशेन धार्मिको धर्मकारिणः उत्पन्नो दक्षिणाद्ध
स्तात्सधनुः सशरो गदी दिव्यतेजोमयवपुः सरत्नकवचांगदः पृथोरेवाभवद्यस्मात्ततः पृथुरजायत ततश्चि

सैकदे तु किं करोमीति माब्रवीत् । पृथुरप्यवदद्वाक्यमीप्सितं देहि सुव्रते ॥ सर्वस्य जगतः शीघ्रं स्थावरस्य चरस्य च
तथेति चाब्रवीद्भूमिः दुदोह स नराधिपः । स्वके पाणौ पृथुर्वत्सं मत्वा स्वायंभुवं मनुं ॥ तदन्नमभवद्दग्धं प्रजा जीवं
ति येन वै ॥ ततस्तु ऋषिभिर्दुग्धा वत्सः सोमस्तदाभवत् । दोग्धा बृहस्पतिरभूत्पात्रं वेदस्तपो रसः ॥ देवैश्च वसुधा
दुग्धा विश्वामित्रस्तथाभवत् । इन्द्रो वत्सः समभवत् क्षीरमूर्जस्करं बलं ॥ देवानां काञ्चनं पात्रं पितॄणां राजतं तथा
अन्तकश्चाभवद्दोग्धा यमो वत्सः स्वधा रसः ॥ पातालं पात्रेनागानां तक्षको वत्सकोऽभवत् । विषं क्षीरं ततो दोग्धा
धृतराष्ट्रोऽभवत्पुनः ॥ असुरैरपि दुग्धेयमायसे शक्रपीडने । पात्रे मायामभूद्वत्सः प्राह्लादिस्तु विरोचनः ॥ दोग्धा द्वि
मूर्धा तत्रासीन्माया यत्र प्रवर्तिका ॥ यक्षैश्च वसुधा दुग्धा पुरान्तर्धानमीप्सुभिः ॥ कृत्वा वैश्रवणं वत्समामपात्रे म
हीपतेः ॥ प्रेतरक्षोगणैर्दुग्धा धरा रुधिरमुल्बणं । रौप्यनाभोऽभवद्दोग्धा सुमाली वत्स एव च ॥ गन्धर्वैश्च पुरा दुग्धा वसु
सुधा साप्सरोगणैः ॥ वत्सं चैत्ररथं कृत्वा गन्धान्पद्मदले तथा । दोग्धा सुरुचिर्नाम नाट्यवेदस्य पारगः ॥ गिरिभिर्वसुधा
दुग्धा रत्नानि विविधानि च ॥ औषधानि च दिव्यानि दोग्धा मेरुर्महाबलः । वत्सोऽभूद्धिमवांस्तत्र पात्रं शैलमयं पुनः ॥ मत्स्य०
वृक्षैश्च वसुधा दुग्धा क्षीरं छिन्नप्ररोहणं । पलाशपात्रे दोग्धा तु शालः पुष्पलताकुलः ॥ प्लक्षोऽभवत्ततो वत्सः सर्ववृक्षघ १२
नाधिपः ॥ एवमन्यैश्च वसुधा तदा दुग्धा यथेप्सितं । आयुर्धनानि सौख्यं च पृथौ राज्यं प्रशासति ॥ तस्मिन्प्रमुदिता लोका
दुःखितो कविवर्जिताः । अतः कैवर्तसंज्ञानुमार्गेम महावमः । नुवनत्सेम सर्वे वक्रलोकानोदिन कामया । तदहि

इदा ता कथितं तेऽद्य मीनत्वपापहृत् । सोपसर्गेण वाचोऽनि पृथुराज्ये प्रभामति । नगारद्यामदुर्गाणि तत्वात्तुम प्रयानगाः ऽ
यातिता यद्गुरुर्येव नार्थनाद्युप्सवादराः ॥ धर्मैकतानाः पुरुषाः पृथुराज्ये प्रभामति । कथितानि च पात्राणि तत्क्षीरं
च यथा तव । येषां येन कविभ्रतेस्यो हर्षविज्ञानता । यतः स्याद्पृथुः सर्वेषु मत्स्यातुष्येति वेदितं । दुहितृत्वं गता यस्मा
त्पृथोर्धर्मवतो मही । तदानुरागयोगाच्च पृथिवी विश्रुता बुधैः ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे वैन्यानि वर्तनो नाम ॥ ऋषय
ऊचुः ॥ आदित्यवंशमखिलं वद सूत यथाक्रमं । सोमवंशं च तत्त्वज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ सूत उवाच ॥ विवस्वान्कश्यपा
त्पूर्वमादित्यामभवत्सुतः । तस्य पत्नीत्रयं तद्वद्राज्ञी राज्ञी प्रभा तथा । रैवतस्य सुता राज्ञी रेवतं सुषुवे सुतं ॥ प्रभा प्रभातं सुषुवे
त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुं । यमश्च यमुना चैव यमलौ च बभूवतुः ॥ ततस्तेजोमयं रूपमसहन्ती विवस्वतः । गता म
लया मास स्वशरीरात्सनिर्दिता । तां तु रूपस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी । किं करोमीति पुरतः संस्थिता तामभाषत
छाये त्वं भज भर्तारं स्वमदीयं वरानने । अपत्यानि मदीयानि मातृस्नेहेन पालय ॥ तथेत्युक्त्वा च सा देवमगमत्कामसुव्र
ता । कामयामास देवोपि संज्ञेयमिति चादरात् ॥ जनयामास तस्यां तु मनुमन्यं स्वरूपिणं । सवर्णत्वाच्च सावर्णिमनोर्वैव
स्वतस्य तु ॥ ततः शनैश्चरं पश्चात् तपतीं विष्टिमेव च । छायायां जनयामास संज्ञेयमिति भास्करः ॥ छाया स्वपुत्रेष्वधिकं स्ने
हं चक्रे मनौ तदा । पूर्वो मनुस्तु चक्षान्तं यमस्तस्याः न मर्षितः । संतर्जयामास तदा पादमुद्यम्य दक्षिणं ॥ शशाप च यमं छा
या सवर्णमिसंयुतः । पादेनैकेन भविता क्षतशोणितमः विश्रुतः । निवेदयामास पितुः यमः शापाय मर्षितः ॥ निःकार

नामहं श्रमो मात्रा देवमकोपयाः ॥ कोऽसा वान्यया किंचिदुक्तो नाश्वरगाः महत्ना ॥ भस्तुना वाणं मालानुममज्ञाप म
दादिं मो ॥ प्राप्तो न मा ता मा म्या कंश्याऽ पेनाहं समोहनः ॥ देवो प्याद यसंबमः किं करोमि महामते ॥ मान्को कस्य
न उः व नेष्या दथना कर्म संनतिः ॥ अनिवार्य नवम्यापि का कथान्येषु जंतुषु ॥ कुक वाकुर्मया दत्तो यः कुमानस
कृषिष्यति ॥ कं देव रुधिरं वे वहं समपनेष्यति ॥ एवमुक्तः सपत्न्ये यमस्त्रीड्रं महाप्नमाः ॥ गो क[illegible] नीयं वेरा
ण्या मक्त यान्यानि त्वाग्नान ॥ आय ध मन्मता देवं यन्या वर्ष त्रा ना पुते ॥ वरं प्रसान्म हा देव संतु ष्ट [illegible] न्यमा म
व ते नो कयाल त्वं पित्र्णो के नथा ल ये ॥ धर्मो धर्मान्म कस्मा पि जगतम्मुपशीतलं ॥ ए [illegible] ग मह
लपालिनः ॥ पितृणामाधिपस्त्वं धर्माधर्मस्य वानय ॥ विवस्वान्य नं ज्ञात्वा मज्ञ [illegible] स मीप
मगम दीनचरो बगोप वान ॥ तमुवाच नतम्र स्तु मान्वस्वं ठिज्ञो न माः ॥ ते जो महेन [illegible] नुदे
वउ वा रूपमास्थाय मम्र काजा म मागता ॥ निवारिता मया मा वनन्द्य वेनदि वा [illegible] स का
शत्व मागता ॥ तस्मात्म दीपसवप्रवेष्टुं नत्वमर्हसि ॥ एवमुक्त जगामा स्तु महदैन [illegible] निदिना ॥ १८ ॥ या [illegible] त्राय मण्ड०
न नले में प्रतिष्ठिता ॥ तस्मात्त्व मारं क्रुद्ध मे य अनुग्रह भागहं ॥ अपने सापि तने तः कन्या यं चें [illegible] वा [illegible] न १३
व करिष्यामि सोऽ कानेद करं प्रभो ॥ न येतु क्तः मरवि णान्म मो कन्यादि वाकरं ॥ ए व क्तु न कार तनेनः न [illegible]
कल यन ॥ त्रिस्र लं चापि रुद्रस्य वज्रमिंद्रस्य वाधिकं ॥ दैत्य दानव मं घाने महस्र किरणात्मकं रूपेण प्रति [illegible] के

त्व हो प ज्यो मन्ने म हू न ॥ तश्राभा काय मे प्र ष्टुं य दा रूपे रुद्रे पुनः ॥ अ त्रोन्या पि तनः पाशेन क विष्कार येप वे [illegible] कर्त [illegible] या
पि शे गनि पा मो नि निर्दि तो ॥ कुरु रोगमवा प्तो विप्रो कोस्मिन्नुः स्व मेननः ॥ तस्मात्म धर्म कामोर्थ यंनि त्रे [illegible] पतने पन [illegible] 23
श्चित्का रयेत्सा शो देवदेवस्य धीमतः ॥ ततः स भगवान्स्वान्यत्नी कम सराधिप ॥ कामधामामका मार्चोमु [illegible] दे 1998
वाकरः ॥ अग्नरूपेण महता ने जमा च समाश्च नः ॥ मे ज्ञोच मन मान्होप ममइममर्पि [illegible] नामा [illegible] दाम्या मु [illegible] सो
यमिनिशं फथ्या ॥ तस्मात्तस्न तो ज्ञाना व श्विना वि नि नः सु ने ॥ अ ग्यो ऽत्या तुसं ज्ञा नो ना [illegible] रा म
नो देव संनो यम गम स्तरं ॥ विमानेनाग मक्त्सगेपत्या महमु राजिना ॥ मा वर्तोपि मनु मे [illegible] यम
स्तथा वपा रापग्रहमाम्पं ततः पुनः ॥ यमुना न पनीचे व पुनशौ व भू वतु ॥ विदिपाना [illegible] म वस्थि
ना ॥ मनोर्वं वस्व तस्यापि तत्पुत्रा महा बलाः ॥ इस्क्षु प्रथमस्तेषां पुत्रे ष्टो मु सजायत ॥ [illegible] प्र
ष्ट एक ॥ नरिष्यं तः करूषश्व मध्यानिश्च महा बलाः ॥ पृष्ठात्मना सागः सं वैते देव मानुषाः ॥ [illegible] पुत्रः मिष्ट
ले पृष्टे सधामिकः ॥ जगाम तपसे श्चे यो महेंद्र वन मालयं ॥ अथ दिग्विजय मिच्छार्थ इलः श्रायत्ता हीमिमां ॥ [illegible] पानिमवी
[illegible]श्या भ्रकः संप्र महेश ॥ जगामोपवनं शं भोरश्व रूढ प्र तापवान ॥ कल्पद्रुमल ताकीर्णंना गाश्चरवणमद्र ॥ रमते यत्र ते दे
व शंभुः सो मा दयीश्वरः ॥ उमया समसत्रपुरा संचरणो दनः ॥ पुत्र सं संन्वं यत्किं चिदागमिष्यतिप क्रने ॥ स्त्रीत्वमेष्यति तत्सर्वं
स्त्रा याजनमंडले ॥ आज्ञाता म म याचा ज्ञाप्रविष्टस्य कनेपुरा ॥ स्त्रीत्वमापविज्ञाने व वर्त्तवाल्वं हयस्वसा ॥ पुरुषत्वं कृत्नं सर्वं दे

रूपंविमलनरूप। इत्येतिता मामानारीमीनोन्त नय नमनीरुचनओ[illegible]तमनाप मपया म देइता। इत्यों उ व दनामन्या
विलासोन्नमिनेइलता मृलोन्ननाय नमुनानीनकुंवितमुदंजा। ननुलो मम स्थानाम इगंनीस्थापिता आमाणीरेलवर्णे
नहं म वारणागामिनी कामरूपगुणोपेनानमुखोयन स्त्रीकुरा। ममनी व वने नमिनचिनया मामन्यामिनी। कोमेपिनाथः
न्यानो या कामेमानानवेदिर कम्पनहुरदं इत्वाकिंयमयामिन नले इति चिंतयमी दृष्ट्वा मो मधुत्रेणामो गमाः इत्यादुपममा
क्लिमो मनमा वरवर्णिनी। वुधमुका मया मामनावने काम पीडितः विभो हा कारवान देशीम कमं उलुप [illegible] कः वेणुदंड
ननाने कृपवित्र गतोत्रिकः क्रिमरूपःशोविवृत्यनिगदनरूकवकुंभः वरु विश्वानि नोमृक्क मपितुमा [illegible] कं किला
विष्यवनेतमिचातुरा वमनामिनो हविर्वनमतिति नकिलपाद मकुंतेः मम मम क [illegible] किवाव [illegible] सम्भ
प्रियोजश्रुमुखां कगनामंदिरान्मम इत्येविहारवेला नेज्ञनिक्रा मनिमां प्रनं न्योदि दुमुल [illegible] कन्न हेतुना र
येमा यतनी लेलाविहारमपोहकर्जते इत्यप्रलेपनेः तत्र पुष्परलंकुरूपदे सा नव प्रवी [illegible] ना दे म [illegible] नन्न पाधन आ
मानेमोवमन्नरिकुलेच वरमेनम वुधयो याच नांनत्या मिलात्वे वर वर्णिनी [illegible] म वऊवि गो वुधःमनः मम्म०
नेजामिनी कुलेमानःपिनामे भ्रम्य णाथिपः इति मानम वचनानप्रविश्य वुध मंदिरं रमं [illegible] ममा [illegible] दिममाया २४
विनिर्मिनं इत्वा कृत्वा कृतान्माने मेने नम वनेप्सिना अहो हत्र मको रूपम दो धानम [illegible] कुलं ममवाम्य [illegible] पेनर्दुरहो
लावण्यमुरमा रेमे वमानेन मम मनि कालमितानमः मर्वेणोगमये गेडुम्यपेंइमवुनेतया इतिश्री [illegible] पुराणो वु

धममागमोनाम मृतऊ अध्यायल्लिपतोगमानेन्वानरत्न ममानक इत्वाकुप्रमुखाः अम्युःस्युः दासारमा [illegible] कं ननहे
हम्युः मर्वे वऊ वामप्र नःस्थिते स्कपर्यागकिरणामिदी का यामनुत्तमो पर्या णाश्र मानिजानाम्प वेदिम्यपमा 25
गानः अर्थवं इ प्रमानामवातीनम्पमहात्मनः अग म दरवारूप मुत्र मंकेतु हेतुना ननमुमेच्चा वरूणिंपम्र दुह्य 1998
पुरोधमं किमन्नदत्तचित्रं वरपो गविदोवरः वमिष्टस्याप्रवीम र्वे ह ष्ट्वा नमान [illegible] मम [illegible] नुदपिनामा क
रेणा कृतःपुरा पःडमान प्रविश्य दत्तमनारीन्वम वाप्यमि अय मम्योपि नारीन्वं [illegible] मदेवतु पुत्रः पुरुषनाम
निमयमा मोधनदो यथा नथेव पन्लः कन्नोभःश्रागथ्य वपिनाकिनं ननतं मानवा [illegible] वामदेववः नुदस्तु
विधि [illegible] पार्वती परमेश्वरी नातुनानुत्तले ध्यादं समयः किंनु मां प्रति इत्या को [illegible] कन्न स्थान सा व
योः इत्वाकिंपुरुषो वीरः मभविष्यनमंशयो नयंसुलमन नथे मुजमुर्वे व सनात्मनाः इत्थं किंपुरुष [illegible] वसु सुप्रा
अनिचान्यने हर्वेपुत्रश्वाप मनुःसुकन्या जापगतिनः उत्कलो वेगयल इ [illegible] नाव्ययवीर्यवान [illegible] स्पान्क
लानाम गयम्पचगयाम ना हरिनाश्च स्मदि वर्वाविश्व नाकुरूमिः मह प्रतिष्ठाने निषिच्याथ म प्रभ [illegible] वमंपुनं
जगामेध्या इनंमोर्कं दिक्षं वर्ष फलाशानं इक्ष्वाकुरम्परा या दामध्यदेशा मवाप्नुयान्‌ नरिष्यंत म्य पुत्रात्तज्ञा फा
नाममहा वलः नाभागस्यां वरीयमु धृष्ट स्य नु मुतत्र धृष्टकेतुः केतुनाथो रण धृष्ट म्य वीर्यवान आनर्तोना
ममसानेःसुकन्याचैव दारिका आनर्नस्याभवत्सुवीरोरोच मानसु प्रनापवान आनर्तानामदेशोभूज्ञगरी चकुशस्थ

स्थो रोचमानं वोभइं वाइं वत त्व वन ककुद्मी च परं नाम ज्येष्ठः पुत्रशतस्य च रेवती तस्य सा कन्या भार्या
रामस्य विश्रुता कारूषस्य तु कारूषा बहवः प्रथिता भुवि पृषध्रो गोवधाच्छूद्रो गुरुशापादजायत इक्ष्वाकुवं
शं वक्ष्यामि मनोस्तस्य महात्मनः चतुर्दशोत्तरं नाम्ना शतमस्य तथाभवत् मेरोर्दक्षिणतो ये वै येषां जाताः संप्रकीर्त्ति
ताः उपहसिकुक्षानामानां त्रमाने पुत्रमुख्यो धनः तस्य पुत्रः पृथुर्नाम विश्वगश्वः पृथोः सुतः इन्द्रस्तस्य पुत्रो [illegible] युवना
श्वस्तस्यात्मजोऽभवत् श्रावस्तस्य महातेजा वंशकस्तस्य तनोऽभवत् निर्मिता येन श्रावस्ती गौडदेशे द्विजो[illegible] श्रावस्ता
द्बृहदश्वोऽभूत्कुवलाश्वस्ततोऽभवत् धुंधुमारत्वमगमद्धुन्धोर्नाम महाबलः तस्य पुत्रास्त्रयो जाता दृढाश्वो [illegible] व
कपिलाश्वश्च विख्यातो धौंधुमारिः प्रतापवान् दृढाश्वस्य प्रमोदस्तु हर्यश्वस्तस्य चात्मजः [illegible] निकु
म्भः संहताश्वस्तस्याभवत् कृशाश्वोऽथ रणाश्वश्च संहताश्वसुतावुभौ युवनाश्वो रणाश्वस्य [illegible] मान्धा
ता मान्धातुः पुरुकुत्सोऽभूद्धर्मसेनश्च पार्थिवः मुचुकुन्दश्च विख्यातः शत्रुजित्सुत [illegible] पुरुकुत्सस्य [illegible]
स्त्रसदस्युर्नर्मदापतिः संभूतिस्तस्य पुत्रोऽभूद्विधन्वा च ततोऽभवत् विधन्वनः सुतो जातस्त्रय्यारुण इति स्मृतः [illegible] स्या मत्स्य०
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात्सत्यरथः स्मृतः तस्माद्धरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राद्रोहितः रोहिताद्वृको जातो वृकाद्बाहु [illegible] २५
जायत सगरस्तस्य पुत्रोऽभूद्राजा परमधार्मिकः द्वे भार्ये सगरस्यापि प्रभा भानुमती तथा ताभ्यामाराधितः
पूर्वमौर्वाग्निः पुत्रकाम्यया और्वस्तुष्टस्तयोः प्रादाद्यथेष्टं वरमुत्तमं एका षष्टिसहस्राणि सुतमेकं तथापरा प्रभा य

न्तः पृथिवीं दग्धा विष्णुना येन मार्गणे असमंजस सुतस्तस्य अंशुमान्नाम विश्रुतः तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपात्तु
भगीरथः येन भागीरथी गंगा तपः कृत्वावतारिता भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विश्रुतः नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सिं
धुद्वीपस्ततोऽभवत् तस्यायुतायुः पुत्रोऽभूदृतुपर्णस्ततोऽभवत् तस्य कल्माषपादस्तु सर्वकर्मा ततोऽभवत् [illegible] अन
रण्यः पुत्रोऽभून्निघ्नस्तस्य सुतोऽभवत् निघ्नपुत्रावुभौ जातावनमित्ररघू नृपौ अनमित्रो वनमगादविता सुकृते [illegible]
द्योरस्त्र दिलीपस्तु दिलीपादजकस्तथा दीर्घबाहुरजातश्च अजपालस्ततोऽभवत् [illegible] दशरथो [illegible] वंश
वर्द्धनः तस्माद्रामोऽभवत्तस्य पुत्रं चतुष्टयं नारायणात्मकाः सर्वे रामस्तत्राग्रजोऽभवत् [illegible] इक्ष्वा
कुवंशवर्द्धनः वाल्मीकिस्तस्य चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः तस्य पुत्रौ कुशलवाविक्ष्वाकुकुल [illegible] कुशा
त्तु अतिथिः पुत्रस्तस्मान्नतः निषधस्तस्मान्नलस्तस्मान्नभाः जायत नभसः पुण्डरीकोऽभूत्क्षेमधन्वा ततः [illegible] पुत्रो
देवानीकः प्रतापवान् अहीनगस्तस्य सुतः सहस्राश्वस्ततः परं चन्द्रावलोकस्तस्य तारापीडोऽभवत्
तस्यात्मजश्चन्द्रगिरिर्भानुश्चन्द्रस्ततोऽभवत् श्रुतायुरभवत्तस्माद्भारते यो निपातितः नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशौ कश्यप
वंशजौ वीरसेनसुतस्तद्वन्नैषधश्च नराधिप एते विवस्वतो वंशे राजानो भुवि दक्षिणाः इक्ष्वाकुवंशप्रभवाः प्राधान्ये
न प्रकीर्त्तिताः इति श्रीमत्स्यपुराणे सूर्यवंशानुकीर्त्तनं नाम मनुरुवाच भगवन्सोमवंशानां [illegible] कथा सुव
मं रवेः श्राद्धदेवस्य सोमस्य वंशोऽथ ततः मत्स्य उवाच हंत ते कथयिष्यामि [illegible] वंशमुत्तमं सर्वे [illegible] सर्वपाप

24
1998

येषाममूर्त्तयः मूर्त्तिमंतो ह्यथ चत्वारः सर्वेषाममितौजसः । आमर्षा योपि सूताविराजस्य प्रजापतेः । यजंति यान्‌ दे-
वगणा वैराजा इति विश्रुताः । दिविते योगविभ्रष्टा प्राप्य लोकान्‌ सनातनान्‌ । पुनर्युगसहस्रांते जायंते ब्रह्मवा-
दिनः । संप्राप्य तां स्मृतिं भूयो योगं सांख्यमनुत्तमं । सिद्धिं प्रयांति योगेन पुनरावृत्तिदुर्लभं । योगिनामेव देयानि तस्माच्छ्रा-
द्धानि दातृभिः । एतेषां मानसी कन्या पत्नी हिमवतो मता । मैनाकस्तस्य दायादः क्रौंचस्तस्याग्रजोभवत्‌ । क्रौंचद्वीपः स्मृ-
तो येन चतुर्थो घृतसंवृतः । मेना तु सुषुवे तिस्रः कन्या योगवतीस्ततः । उमैकपर्णापर्णा च तीव्रव्रतपरायणाः । रुद्र-
स्यैकाप्रि वर्ष्मिका जैगीषव्यस्य वापरा । दत्ता हिमवता बालाः सर्वलोकैकपोधिकाः । सुधर्मकन्याः कन्या ह्यस्या-
णी सर्वदा दातान्मानमात्मना । हिमवद्दुहिता सा तु दक्षयंजातामदीनले । संहरनीस्वतनुं सुमुन ब्रह्मानमृत्युना । द-
क्षिणालोकजननी स्मृता विस्तरतो वद । सूत उवाच । दक्षस्य पत्नी वितते यज्ञे सर्वदक्षिणे । समाहूतेषु देवेषु प्रोवा-
च पितरं सती । किमर्थं तात भर्त्ता मे यज्ञेस्मिन्न निमंत्रितः । अयोग्य इति तन्माह दक्षः प्राह च दुःखतः । उपसंहारकृ-
द्रुद्रस्तेनायं गल्भतामयकः । चुकोपाथ सती देहं सत्याक्षं मीनितत्रवै । देशांतरेत्र भविता पितृत्वामेकपुत्रकः । क्षत्रि- मत्स्य०
येष्वश्वमेधस्य रुद्रात्रेतायां संभविष्यसि । इत्युक्ता योगमास्थाय स्वदेहोद्भवतेजसा । निर्द्दहंती तदात्मानं सा सुरकिन्न- १६
रैः । किं किमेतदिति प्रोक्ता गंधर्वगणगुह्यकैः । उपगम्याब्रवीत्‌ दक्षः प्रणिपत्य सुदुःखितः । त्वमस्य जगतो माता ज-
गत्सौभाग्यदेवता । दुहितृत्वे गता देवि ममानुग्रहकाम्यया । न त्वया तु दिने किंचिद्‌ धर्मो उमस्तु गच्छरे । प्रसादं कुरु धर्म-

ज्ञे मंत्र्यक्षमित्याहा देवि । प्राह देवि यदारब्धं तत्कार्यं मे न संशयः । किंतु वस्मेत्र यामां स्मैहतस्तेन त्वं लिना । प्रसाद-
लोकस्य ४ पेयसं कार्यं समां निके प्रजापति निस्तंभवितां दस्तानां मंगलोत्सवे । मंत्रोना गतापरिद्ध विप्यंरंगजा-
स्त्वं स्मेनिधान पक्षर्वस्त्रां स्मेजागमुत्तमं । एवमुक्तोब्रवीद्दक्षः केषु केषु मयानघे । तीर्थेषु त्वं द्रष्टव्या स्तोतव्या-
का केनामभिः । श्रीदेव्युवाच । सर्वदा सर्वभूतेषु द्रष्टव्या सर्वतो भुवि । सप्तलोकेषु यत्किंचिद्रहितं न मया विना । तथापि
येषु स्थानेषु द्रष्टव्या सिद्धिमीप्सुभिः । स्मर्त्तव्या भूतिकामैर्वा तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः । वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिंगधा-
रिणी । प्रयागे ललिता देवी कामुका गंधमादने । मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथांबरे । गोमंते गोमती नाम मंदरे
कामचारिणी । मदोत्कटा चैत्ररथे जयंती हस्तिनापुरे । कान्यकुब्जे तथा गौरी रंभा मलयपर्वते । एकाम्रके कीर्तिमती वि-
श्वे विश्वेश्वरी विदुः । पुष्करे पुरुहूतेति केदारे मार्गदायिनी । नंदा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका । स्थानेश्वरे भ-
वानी तु बिल्वके बिल्वपत्रिका । श्रीशैले माधवी नाम भद्रे भद्रेश्वरी तथा । जया वराहशैले तु कमला कमला-
लये । रुद्रकोट्यां तु रुद्राणी काली कालंजरे तथा । महालिंगे तु कपिला मर्कोटे मुकुटेश्वरी । शालग्रामे महादेवी शिवलिंगे जलप्रि-
या । मायापुर्यां कुमारी तु संताने ललिता तथा । उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला । गयायां मंगला नाम विमला पुरु-
षोत्तमे । विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुंड्रवर्धने । नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे भद्रसुंदरी । विपुले विपुला नाम कल्याणी म-
लयाचले । कोटवी कोटितीर्थे तु सुगंधा माधवीवने । कुब्जाम्रके त्रिसंध्या तु गंगाद्वारे रतिप्रिया । शिवकुंडे शुभानंदा नंदिनी दे-

२९
1998

किकानने रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृंदावने वने। देवकी मथुरायां तु पाताले परमेश्वरी। चित्रकूटे तथा सीता
विंध्ये विंध्यनिवासिनी। सह्याद्रावेकवीरा च हरिश्चंद्रे तु चंडिका। रमणा राममतीर्थे यमुनायां मृगावती। करवीरे महा
लक्ष्मीरुमादेवी विनायके। आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी। अभयाप्युष्णतीर्थेषु अमृता विंध्यकंदरे। मांड
व्ये मांडुकी नाम स्वाहा माहेश्वरे पुरे। छागलांडे प्रचंडा च चंडिकामरकंटके। सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे [illegible] पुष्करावती
देवमाता सरस्वत्यां पारा पारा तटे स्मृता। महालये महाभागा पयोष्ण्यां पिंगलेश्वरी। सिंहिका कृतशौचे तु [illegible] कार्तिके
उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोणसंगमे। माता सिद्धपुरे लक्ष्मीरनंगा भरताश्रमे। [illegible] गा
किष्किंधपर्वते। देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमंडले। भीमा देवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्वि[illegible] वने
सिद्धिर्मीनाकायावरोहणा। शंखोद्धारे ध्रुतिर्नाम धृतिः पिंडारके तथा। कालातुर्वेइभाग [illegible] री शी
शिवलिंगे च लक्ष्मीरामतीर्थे। अध धीवाल्क रकोंगोकुलाद्यापे कुर्वाद कम [illegible] कुसुदेस्वव
वर्णा यने मत्रानाम व दर्त्यामु कौसीनथा। अथ धीवाचस्करंकोत्ताद्यपेकुर्माद [illegible] मी देवल्लाकेतदं [illegible] मत्स्य०
हिना। अश्वके वेदनी आनुनिधि वैस्व वणालये। गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ। देवलोके तदे [illegible] १२
वृत्यापो तु मरस्वती। सूर्यबिंबे प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी मता। अरुंधती सतीनां तु रामासु तिलोत्तमा। चित्ते ब्रह्म
कला नाम शक्तिः सर्वशरीरिणां। एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतमुत्तमं। अष्टोत्तरं च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतं
यः स्मरेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते। एषु तीर्थेषु यः स्नात्वा मां पश्यति मानवः। सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं

शिवपुरं वसेन्न यस्तु मत्परमः कालं करोति तेषु मानवः। स भित्त्वा ब्रह्मसदनं मत्पदं याति निश्चितं। नाम्नामष्टशतं यस्तु
श्रावयेच्छिवसन्निधौ। तृतीयायामथाष्टम्यां बहुपुत्रो भवेन्नरः। गोदाने श्राद्धदाने वा अहन्यहनि वा पुनः। देवार्चनविधौ
विद्वान्पठन्ब्रह्माधिगच्छति। एवं वदंती मा तत्र तदा वा स्वात्मनात्मना। स्वापयेत्तु पार्वतीं कालेन दक्षः प्राचेतसो भवत्पा
र्वती या तु सा देवी शिवदेहार्धधारिणी। मेनागर्भसमुत्पन्ना भुक्तिमुक्तिफलप्रदा। अरुंधती [illegible] तदा प्राप्ता गमिष्यति
पुरुरवाश्च राजर्षिर्लोके स्वजेयमामगात्। ययातिः पुत्रलाभं च धनलाभं च भार्गवः। [illegible] :
त्रियश्चैव वैश्याः शूद्राश्च वरवः सिद्धिमीयुर्मयोदिते। यत्रैते लिखितं तिष्ठन्तु पूज्यते देवा [illegible] कारे
र्न संध्यावकाशं चिदपि जायते। इति श्रीमत्स्यपुराणे गौरीनामाष्टोत्तरशतं। सूत उ। लोकाभ [illegible] न
दनाः। वर्त्तते देवपितृगणानां देवानाममरसत्कृते। अपि छाया निरस्ता नामस्तानां यच्च से [illegible] नाः [illegible] ते
यानुमानमाकामिकादनी। अष्टादेनामवमरः पितृत्तन्निमित्तं पुरा। अच्छोदे तु नपस्तक्केदिमे [illegible] के
श्च जन्तुः पितरस्तु हाविष्मन्तस्संनिते दरं। दिव्यरूपधराः सर्वे दिव्यमाल्यानुलेपनाः। सर्वे युवानो [illegible] कमु
मायुधसन्निताः। तन्मध्ये मावसुनामपितरं वीक्ष्य मांगना। वव्रे वरार्थिनी संगं कुसुमायुधपीडिता। योगभ्रष्टानुस
तेन व्यभिचारेण भामिनी। धरां न संस्पृशंत्यस्त्वं पपातातु वस्त्वछे। तिष्यां च यावसुर्यस्मामिछां चकेन तो प्रति। मेर्यलात
स्म माल्लोकेर मा वास्मेनिविष्टना। पितृणां च जभा तस्मात्तस्मान्महदायकारकं। अच्छोदा धीमुग्धीरीनालक्रिमानपमन्छ

या। मा वपितृन प्रार्थयामास पुरे वान्मसमद्दये। विलज्जमाना पितृभिरिदमुक्ता तपस्विनी। भविष्यदर्थमालोक्य देवका
र्यं च तदा। ददमुच्चुर्महाभागा प्रसादस्थं शुभाशिरा। दिवि दिव्यशरीरेण यत्किंचित् क्रियते बुधैः। तेनैव तत्कर्मफलं भुज्यते
र्थं च तदा। दद मुच्चुर्महाभागा प्रसादस्थं शुभाशिरा। त्वं दिवि दिव्यशरीरेण... तस्मात्त्वं पतितः पापमः प्राप्स्यसे प्रेत्य तत्फलं। अष्टाविंशे ... द्वापरे
वरवर्णिनी। मत्स्य फलेति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे। तस्मात्त्वं ... ददीपेतु वदरी ... प्राप्ये बादरायण मच्छुत ...
मत्स्ययोनिजा। अतिःक्रमात्पितृणां त्वं कष्टकुलमवाप्स्यसि ... परमरस्य वीर्येण सुता ...
सा सुतं मत्स्य भविष्यसि। कन्या तु त्वं वल्लो कोस्यासु तः प्राप्स्यासि दुर्लभान्। ... भविष्यसि ... फलं ... पुमि
मस्य वनिलो कौपिन्हलौ कन्यादका। ... पदानि त्वंस सर्वकामफलप्रदा। भविष्यसि ... तत्र ... फलं ... षा
पुण्यतोया सरिच्छ्रेष्ठा लोके अच्छोदनामिका। इत्युक्त्वा स गणस्तेषां तत्रैवान्तरधीयत। ... विच्छायान्ना ... बुधिवमानस्य ... लोक
इति श्री मत्स्यपुराणे पञ्चमस्य मंवादे पितृवंशानुकीर्तनं नाम १४ सूत। विच्छाया ... नामतोऽध्वा विमर्शा ...
बर्हिषदो यत्र तिष्ठन्ति फलदायिनः। तत्रापि देवपूजा वासुमोदे ... फलदायिनः ... महानामने महानामक्रान्ता ममस्य प्रदाः मत्स्य०
मल्लेश्वरे गणाश्च वयं तत्र दिवि देवताः। पुलस्त्यपुत्राः ... पितरो ... दारुणं। प्रस ... वां ... वरं वन्ने तु माहरे पो ३५।
तेषां पीवरी कन्या मानसा दिवि विश्रुता। योगिनी योगमाता च तपश्चक्रे सुदारुणं। ... व्यासपुत्राय दास्यति। भवि
गवे तेम उक्तं च गर्भं दिवि तिष्ठन्ति। देवदिदेव ... सदिम बरदो बर ... वाचदे ... माता तथा ... जन
व्याने मनसा। ... गावाख्ये ... भविष्यतिते कन्या ... नामतो ... मिनी।

नीवृत्यस्य पश्यो गामि कायगोः स्मृताः। कृष्णो गौरः ... भविष्यन्ति च ते सुताः। ... नामनो महाभागा गमिष्यन्ति परं प
दं। तानुत्पाद्य पुनर्योगात्स वरा मोक्षमेष्यति। सुमूर्तिमन्तः पितरो वसिष्ठस्य सुकालिनः। नाम्ना तु मानसास्तेषां सत्वं धर्म
मूर्तयः। ज्योतिर्भासिषु लोकेषु ये वसन्ति दिवः परं। विराजमानाः क्रीडन्ति यत्र ते श्राद्धदायिनः। सर्वकामसमद्धेषु विमानेषु
पिपासताः। किं पुनः श्राद्धदा विप्रा भक्तिमन्तः क्रियान्विताः। गौ नाम कन्या येषां तु मानसी दिवि राजते। शुकस्य दयिता
पत्नी माध्यानां कीर्तिवर्धनी। मरीचिगर्भा नाम लोकाः मार्तण्डमण्डले। पितरो यत्र तिष्ठन्ति हविष्मन्तोऽङ्गिरस्सुताः। तीर्थश्रा
द्धप्रदा यान्ति ये च क्षत्रिय सत्तमाः। तेषां तु पितरश्चैव स्वर्गमोक्षफलप्रदा। एतेषां मानसी कन्या ... लोके विश्रुताः। प
त्नीमंशुमतः श्रेष्ठा ... पंचवनस्य च। जननी च दिली ... पितामह। लोकाः कामदुघा नाम कामभोगफलप्रदाः। यत्र
दा सुस्वधा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति ते सुताः। श्रेष्ठपाना मलोकेषु कर्दमस्य प्रजापतेः। पुलहो ... ष्या
यन्ति च यत्र श्राद्धकृतः सर्वे पश्यन्ति युगपद्गताः। मातृभ्रातृपितृ श्वस्र सखिसम्बन्धि बान्धवाः। ... ष्ट
दृत्वास्महस्रशः। एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता। या पत्नी नहुषस्यासीद्ययातेर्जननी तथा। ... भ ब्र
ह्मस्था ब्रह्मलोके गता नाम नी। तत्र एते गणाः प्रोक्ताश्चतुर्थं तवदामनः। लोकास्तु मानसानाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थिताः। एते
षां मानसी कन्या नर्मदा नाम विश्रुता। सोमपाना मपितरो यत्र तिष्ठन्ति संस्थिताः। धर्ममूर्तिधराः सर्वे परतो ब्रह्मणः स्मृताः
उत्पन्नाः स्वधया नेतु ध र्मत्वं प्राप्य योगिनः। कृत्वा सृष्ट्यादिकं सर्वं मानसे सांप्रतं स्थिताः। कर्मदा नाम ते षां तु कन्या तोपवद्य

मरितः स्थानानि यानि पावयन्ति दक्षिणापथगामिनी। तेभ्यः सर्वेतु मनवः प्रजाः सर्वेभ्युनिर्मिताः। तान्वा श्राद्धानि कुर्वीत धर्म
भावेपि सर्वदा। तेभ्य एव मनुष्या सायमादायोम मंनवा। पितॄणामादिसर्गेषु श्राद्धमेव विनिर्मितं। सर्वेषां राजतं पात्रमथवा
वा रजतान्वितं। यत्तं स्वधां पुरो धाय पितॄन् प्राणानि सर्वदा। अग्नीषोमयमानेतु कार्यमाप्यायनं बुधैः। [illegible] वेपि
विप्रस्य पाणौ वापि जले स्वधा। अजकर्णे कर्णे वा गोष्ठे वा यदि वीतिके। पितॄणां यं बरं स्थानं दक्षिणा दि[illegible] प्राची
न्यावा नमुरक्षंति[illegible]मांधगमेवच। दर्भा मोमच पाठेन गोक्षीर मधुगरमाः। सट्टलोहा मिश्र[illegible] प
यवनीवार मुद्गाश्च शुक्लपुष्प घृतानि च। ससुरसरलानि ष्पाव राजमाषाकुसंभिका। [illegible] ा
द्ररूपकाः नष्टे ष्यापितृकार्ये शुभमग्याजादिकं तथा। कोऽद्वीशाववरंटक पिक्षमधु[illegible] दसा [illegible] न
पितृभ्यः पितृमिछता। पितृन्स्त्राणामिश्रोनन्नृत्याने पुनःप्राणदांतिकं। यच्छंतिपि नरः पुष्टिं [illegible] देव
कार्यादपि पुनः पितृकार्यं विशिष्यते। देवतानांतु पितरः पूर्वमाप्यायनं स्मृतं [illegible] धाः [illegible] नः श्री
वमीद्रदाः क्षांतान्मानःशौच पराः सनते प्रियवादिनः। सकान्तरक्ताः सुखदाः पितर[illegible] वदाः हविष्म[illegible] श्राद्ध०
पतेश्राद्धेदेव स्मृन्नोरतिः। तच्चःसर्वमाख्याने पितृवंशानुकीर्तनं। पुण्यपवित्र मायुष्यं कीर्तनीयं सदान्वितैः [illegible] २७
तिश्रीमत्स्यपुराणे पितृवंशानुकीर्तनं नाम [illegible] त्वेतत्समसमन्तं मनुप्रच्छकेशवं। श्राद्धकालेच विविधं [illegible]
द्धं दम्भे व च श्राद्धेष्वनीतः नीश्राद्धं यच्च सीदिजातयः। कस्मिन्वासरभागेवा पितृभ्यः श्राद्धमाचरेत्। कस्मिन्[illegible] त

कथं यानिश्राद्धं तु मधुसूदनः। विधिना केन कर्तव्यं कथं प्रीणानि माहरेत्। निम[illegible] सिद्धिके कामंत्रिविधं [illegible] मत्स्यने नि
मेनावश्यं वस्याभिश्राद्धं वा दर्शवर्जितं। अदैवं नदिजातीनां पापार्वणं पर्व सुसमतं। पार्वणे [illegible] विधं प्रो कृष्णपक्षे [illegible] म
ने। मा दर्श वा येनि यो ज्यास्तु नानतणा सनगाधिप। पंचाग्निः स्नानकस्थैवत्रि सुपर्णः षडंगवित्। श्रोत्रिय [illegible] श्रोत्रियः स्मृतो
भि वा क्त्यादिशारदः। सर्वज्ञो वेदविन्मंत्री ज्ञातः वंशाकुलान्वितः। पुराणवेत्ता धर्मज्ञ [illegible] पितरः [illegible] पि
दृ चरस्पूर्वभक्षो यवैसम वः। ऊत्य तपो योगविष्ठो नो विज्ञानात्मा [illegible] जात्ये यान् भोजये[illegible] दिवं [illegible] तःस्वमुरशु [illegible] ति
ष्पानिमातुलं वे धुम्लिगाचार्यमां सपान्। यस्य कुरुते याचं यस्य मीमांसते ध्वरं। साम [illegible] विधिश्च पंक्तिपाव [illegible] नपां
वन साम मगोत्र्यचा गोत्रदे वनक्रोपकल्पवित्। यत्नेनेतुज तेश्राद्धे नैदेव परमार्थवित्। [illegible] त्योऽपि सन्नेनव [illegible] या
न्यिवोधनः। पतितो निश्चात्मा कर्मि व्याधिः पिशुनो व्यगरोगिणः। कुनख्यापाम देन कुंज [illegible]
त्रिः परिवेत्ता मन्त्रोन्मत्तारिदारुणाः। वेदा त्यक्तुहातिश्च दंनिदं चल कादयः। कृतघ्नानास्ति[illegible] मि
नः त्रिशंकु बर्बरो द्राविडान् डनिदुष्कोकणान्। वृर्जयेल्लिगिनः सर्वा श्राद्धकाले षु धर्मवित्। द्वर्वकेर [illegible] नी
नान्मानि मंत्र येन निमंत्रितान् द्विपितरस्तु पतिरंति तानर्दुदज्ञान्। वायुर्भूता नुगच्छंति तथासीनानुपासने। [illegible] गजानु
माणस्तत्वंम पात्र निमंत्रितः। एवं निमंत्र्य निमंत्र्याद्यैतपितृभक्तिमान्। अक्रोधनेःशौचपरः सतंत्रत्यचारितिःस
वित्तं यैन वदिरय समाचश्राद्धकारिणः। पितृयज्ञं विनिवर्त्य पैनणास्यं नुश्चोमिमान्। पिंजल्वा दार्पकृक्याल्पा रुमिंउरूपे

35
1998

आऽहं ममाचरे स्वकायगोष्ठे वा जलसमीपतो। अग्निमालि वपे भिन्न रूपा मम

मता। गोमयेनोपलिप्ते तु दक्षिणाप्रवणावनौ। श्राद्धं समाचरेत्स्वकायगोष्ठे वा जलसमीपतो। अपिधार्यं तत्कुर्यान्नि

मुष्टिभिः। न विभक्तं न भिन्नं वा सिन्दूरमाच धौ परं न पा। पिण्डं स्योतिर्द्वादशाङ्गुलं म र्दं दक्षिणा तोन्य मेव। आधार्यं ततः कुर्यान्नि

वी पत्र यममन्तः ते तेषां वितरूपाय नाः कार्याः चतुरङ्गुलविस्तृताः देवीत्रयं ततः कुवीत रवादि रंजनत्रितं रेखि [illegible]

पुस्तकं गोदन्ता कारायु मुक्त मंत्र स्वपात्रेव कामं च मेरु तीन माभिकुमा नमः। तिलपात्राणि म [illegible] ने आ

द्वारे स्वपमस्त्र अमर्द दक्षि नःस्थानेष्वनेः। गाव मा सा द्वनस्त्र वेंनवन स्मात्र तां तु वि गोमूत्रे [illegible] वेतुक्त

स्त्र कुशा भिः सपुष्पाभिः स्व दम्भ व्ययसम व्यवान विप्रा णां ज्ञाल्यं त्या तां वेणि वेद्य पुनः [illegible] व

स्तुवि धान वन उपस्पृश्य स्व कान विप्रानुप वेश्यानु मंत्र येव। सौ देवपितृकर्म प्राचीने [illegible] गो

मी दनकुर्यादिष्मरं बुधः। देवश्च वैनियो ज्यास्य विधानयोर्विना बुधः। अग्नौ कुर्यादनु ता [illegible] धि

स्वाध्यायं कृवि धानेन कां म्य कृत्वा च रूं न तः। अग्निर्मा म स्य मास्यां तकुर्यादाप्या यने तथा [illegible]

ग्निर्दिजो न मा यत्नो य वी वेनि दैन्य नतः प्रमुख गादिके प्राचीनावीतिना कार्या मे [illegible] नि मा [illegible] १०

पिंडानु कृत्वा य सो द को दद्या ड दकपात्रं तु भस्मिले म पाणिना। कृत्वा य सम यं स्व ते रसौ [illegible] नता [illegible] विधाय [illegible] नि

रवांचत्रेत ननि वं ये द वनेजनं। दक्षिणाभिमुखः कुर्यात्कुरे द वानि धायनं। विधायपिंडमे के के तु स्व [illegible] वेद यो पवि [illegible] तादिः

नयेद्य दर्भेषु नामगोत्रानुकीर्तिताः। तेषु दर्भेषु तं दद्यान्निः सत्या लेपभागिनो। अत ऊर्ध्वं नाम मन्त्र लाग [illegible] धूप [illegible]

तदमा वाद्य नक्षवें चेद मंत्रैर्यथोदितैः। एकानेक एवमास्त्रं वा यो दविकन यथा। मनः कृत्वा न रोदयान्न सन्ने भैः कुशानु धृ

नदद्यात्पिंडादिकं कुर्यादा वाहन विसर्जने। मतो गृहीत्वा पिंडेभ्यो मात्राः सर्वा क्रमेण तु। ताने य पि प्राश्य यमे प्राशा ये सम्नतो

मरः सम्मा द त्त्वा दत्तान्मंत्रान नकु येनि द्विजान्नम नमान्वा हार्य कमिस्तु कर्म न स्मात्व दते कु यं। सर्वे दत्वा तु न दर्भे समा पि दि वो

निवो दके तस्मिं ड्रांग्रप्र पठेन हर्वं या मा म्नि ति त्रवन। वर्णा सन लाज य दत्ते म ए द्रु ते [illegible] द्रु [illegible] पवं तां म्य रे

भाग मलेहारं कमान कृत्वानतः कुर्यान्निकिरन्नम सर्व भास्य के मोदका वा न त कृत्य माः [illegible] ते पुनः [illegible] पु

न र्द या तु ल्प सर्वे ल्स तोदकं स्वत्ति वा च नि कुर्यार्थ विपो परिस मा हरेत्। देवा र्थे ते प्रकु [illegible] न [illegible] ते न नि

मन्त्र ज्ञाल्म गा ल्यां तु तैर्याकृत्वा च दक्षिणं। दक्षिणां दिशमा कांक्षन्निरन्वा चेत मानसाः [illegible]

तिरेवच। अपराह्णे मासगम रुक दे पंच नो मिति। अन्न च नो व कुल वेदतिविंश्लव ने [illegible] न

वाविघ्न कं चन। एन च म न ते प्रोक्के मत्या हार्यं तु पार्वण। सर्व दं मंडन तदत्त्वापि विनिगद्यते [illegible] आ

दर्शो जलेपि वा। विप्रा गत्तो वा विकारे च नोभिर्गवा मयेन। पत्नीतु मध्यमं पिण्डं प्राशये द्रुक्मन्त्रौ [illegible] पिन गंग

भेदत्रमंना न वर्ष ते वा वस्विर्ना य गानि वे द्या वां दिप्रा विक्र्यानाः वैश्वदेव न नकुर्यानि हवेपिर कर्मणि रै [illegible] तः

गोनां भुंजी नेपित्र मवि तं पुन भोजन मध्य यनेत्रा न माया म मे मुने आद कृत्वा दत्तर्के वस र्वं में नदि वज येत्। सात्वयं

कुलहेवे वरि वा स्या पंचम वेंदा अनेन विधिना श्राद्धं निर एमे दति र्वा पेत्। कर्पा कुल हृपक्षे कौकिल्य पक्षे पुस वेदा य

त्र्यत्र प्रदानवं मविंशी करणान्वरं॥ तत्रानेन विधानेन दद्यमपि मतामदा॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे श्राद्धकल्पो नाम
सू तउ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुनायदुदीरितं॥ श्राद्धं साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदं॥ अयने विषुवे युग्मे
सामान्ये वार्कसंक्रमे॥ अमावास्याष्टका कृष्णपक्षे पंचदशीषु च॥ आर्द्रामघारोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसंगमे॥ ग
जच्छायाव्यतीपाते विष्टिवैधृतवासरे॥ वैशाषस्य तृतीया या नवमी कार्तिकस्य या॥ पंचद[illegible] च मा[illegible] नस्ये
च त्रयोदशी॥ युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारका॥ तथा मन्वंतरादौ च देयं श्राद्धं [illegible] युज
नवमी या दशमी कार्तिके तथा॥ तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च॥ फाल्गुनस्य [illegible] ी
तथा॥ आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च [illegible] नु
नी चैत्री ज्येष्ठे पंचदशी सिता॥ मन्वंतरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः॥ यस्यां मन्वंतरा [illegible]
माघमासस्य प्रांशुमास्य सप्तमी॥ पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्या [illegible] ते
तेन सम्माः सहस्रं रहस्यमेतत्पितरो वदंति॥ वैशाषामुपगते सुतत्त्वे [illegible] मत्स्य०
हे पुनः विविक्तेषु पत्रितेषु श्राद्धे देयं विजानता॥ विप्रान्हयं परे वाऽभिविनीतान्मानिमंत्रयेत् शीलवृत्तगुणोपेतान्वरु १२
पममन्वितान्॥ द्वौ देवे त्रीन्पित्र्ये पक्षेमेकैकमुभयत्र वा॥ भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्रसज्जेत विस्तरे॥ विश्वान्देवान्सर्वपुष्पै
रभ्यर्च्यासनपूर्वकं॥ पूरयेत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रकं॥ शन्नो देव्या पयः कुर्याद्यवोसीति यवानपि॥ गंधपुष्पैश्च

मंत्रं विश्वेदेवं प्रतिनमेत्॥ विश्वेदेवास इत्याभ्यामावाह्य विकिरेद्यवान्॥ गंधपुष्पैरलंकृत्य यादि व्यसपसव्यतः॥ अन्वार
तान्पितॄणां पितृकार्यं समाचरेत्॥ दर्भासनादिगंधारांश्च त्रीणि पात्राणि पूरयेत्॥ अपवित्राणि कृत्वा तेषु तिलान्पक्षिपे
त्॥ तिलोसीति तिलान्कुर्याद्गंधपुष्पादिकं पुनः॥ पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः॥ जलजं वापि कुर्वीत तथा सागरसंभवं॥
सौवर्णं राजतं वापि पितॄणां पात्रमुच्यते॥ राजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च॥ राजतैरजितैरेषामथवा रजतान्वितैः॥
वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते॥ तथार्घपात्रैरपि देयं पितॄणां राजतं मतं॥ शिवने[illegible]त्रमालि[illegible]व [illegible]मं
गलं मद्यसेन देवकार्येषु वर्जयेत्॥ पितॄनावाहयिष्यामि कुर्वित्युक्तस्ततः पुनः॥ अनुज्ञातस्त्वावाह[illegible] पितॄ
न्यादिकोसग्ने सुसमूल्य दत्वा गंधादिकं पुनः॥ वस्त्रान्नं सद्यः कार्यं दत्वा मंत्रं च मानितः॥ पि[illegible]नर
पितृमाः तोन्यसेत्स्थानमसीति निधाय परिषेचयेत्॥ तदापि श्वर्तवकुर्यादग्निकावि सम्मरः उत्वा[illegible] षपि[illegible]षेव
येत्॥ प्रत्रांतविप्रमकल्लं दर्भपाणिर्विशेषतः॥ गुणेषु रूपको यो दद्यान्नानाभक्ष्यसमन्वितं॥ अन्नं तु स्वादु[illegible]ने
ते मासं प्रीणाति वै सर्वान्पितॄन्नित्याह केशव॥ द्वौ मांसौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान्हारिणेन तु॥ उरभ्रेणा[illegible]थ च[illegible]केनाथ
य पंचं वै षण्मासान्छागमांसेन तृप्यंति पितरस्तथा॥ सप्तैव कम्सबांसेन तृप्तिः स्याद्देवजेन तु॥ पृषतस्य तु मांसेन द
शिमांसान्न वै वतु॥ दश मासांस्तु तृप्यंति वाराहमहिषामिषैः॥ शशकूर्मयोर्मांसेन मासानेकादशैव तु॥ संवत्सरं तु
गव्येन पयसा पायसेन च॥ दश मासांस्तु तृप्यंति मांसेन पंचदशैव तु॥ वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी कालशा
39
1998

केन चान्नं तारयद् मामेनन्वै वहि। यत्किंचिन्मधुमिश्रं च गोक्षीरं मधुपायसं। दत्तमक्षय्यमित्याऽपितरः सर्वदेवता
स्वाध्यायंश्रावयेत्पित्र्यं पुराणान्यखिलानि च। ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां स्तवानि विविधानि च। इंद्राग्निसोमसूक्तानि
पावमानीश्च शक्तितः। बृहद्रथंतरं तद्वज्ज्येष्ठसामसरोहिणं। तथैव शांतिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च। मंडलब्रा
ह्मणं तद्वत्प्रीतिकारी तु यत्पुनः। विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरयेत्। भुक्तवत्सु ततस्तेषु भोजनोप[illegible]सार्व
वर्णिकमन्नाद्यं संनीयाप्लाव्य वारिणा। समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि। अग्निदग्धाश्च ये जीवा [illegible] कुले मम
भूमौ दत्तेन तृप्यंतु तृप्ता यांतु परां गतिं। येषां न माता न पिता न बंधुर्न गोत्रशुद्धिर्न तथान्नमस्ति। तत्तृप्तये[illegible] मेतत्
प्रयातु लोकाय सुखाय तद्वत्। असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषितां। उच्छिष्टभागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः। तृप्तं
तृप्तान्ज्ञात्वोदकं दद्यात्सकृद्विप्रकरे तथा। उपलिप्ते महीपृष्ठे गोशकृन्मूत्रवारिणा। निधाय [illegible] दक्षि
णाग्रान्प्रयत्नतः। सर्ववर्णेन चान्नेन पिंडांस्तु पितृयज्ञवत्। अवनेजनपूर्वं तु नामगोत्रेण मानवः। [illegible] धूपादि [illegible] द
त्त्वा कृत्वा प्रत्यवनेजनं। कृत्वापसव्येन प्रणिपत्य प्रदक्षिणं। पितृमानिधनात्का[illegible] पाणिना दीपप्रज्वाल
नं तत्कुर्यात्सुपुष्पार्घ्येनं बुधः। अपां तेषु वाचयेद्वारि दद्यात्कृत्वा पुष्पाक्षतान्वितं। दद्यादक्षय्योदकमेव च। सति[illegible]
नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां। गोभूहिरण्यवासांसि भव्यानि शयनानि च। दद्यादिष्टं च विप्राणामात्मनः पितुरे
व च। वित्तशाठ्येन रहितः पितॄस्त्रीप्रीतिमादरेत्। ततः स्वधावाचनकं विश्वेदेवेषु चोदकं। दत्वाशीःप्रतिग्रहं द्विजेभ्य

प्रांजलिः सर्वान्बंधु[illegible]पितरः मंत्रमेतत्सुक्तः पुनर्द्विजैः। गोत्रं तथा वदेन्नाम यदेषु कर्मनेषु नः। दातारो नोभिवर्द्धंतां
वेदाः संततिरेव च। श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नोस्त्विति। अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि। उत्थाप्य तु
[illegible] विसर्जिताः ततो गृह्य बलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः। [illegible] मजित्य प्राशितव्यस्व दास्व
[illegible] नास्ति श्राद्धे [illegible] निमित्ते सर्वे मनदा प्राशनेम [illegible] पुत्राणां [illegible] मपि न राधिपा त
त्स्थान गत्वा [illegible] परिग्रह्यादपात्रकं वाजेगतिजपनकुर्यात्कुशाग्रेण विसर्जयेत्। [illegible] प्रदक्षिणं [illegible] दाम्यानव
नुव्रजेत् बंधुवर्गेण सहितः पुत्रनार्यामनन्तिनः। निष्क्रम्य प्राणिपत्याथ पर्यक्षामन मंत्रावेत्। वैश्वदेवं [illegible] कं
बलिं मनवनं ततः सुवैश्वदेवानेमस्त्य सुनवांधवः। नंजीतातिथिसंयुक्तः सर्वपितृनिवेदितं [illegible] पिकुर्यात्
संवेषु पर्वसु। श्राद्धमाधारणंनाम सर्वकाम फलप्रदं। भार्याविरहितो प्येनत्प्रवासस्थो विभा[illegible] कुर्यात्
नेनविधिना बुधः। इती यमासुदर्शकं श्राद्धं तदुच्यते। अन्वादेसमारेयतोदा द्वादिमंगले [illegible] पिन
रश्च दत्तं नरो। ततो मातामहानां तु नांदीश्राद्धं प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलोदकैः। प्राङ्मुखो [illegible] पिंडा
न् दूर्वायान्कुर्यात्तु तान्। संपन्नमित्यस्तु दद्यात्प्रीयतामित्युदीरयेत्। पन्नाद्विजातयः सुत्यावसुकर्मस्वगर्दिति। तिलार्थ
स्तु यवैः कार्यो नादी शब्दानु सर्वकः। मंगल्यानि च सर्वाणि पाठयेद्विजपुंगवान्। एवं शूद्रोपि सामान्यं श्राद्धं नित्यं सर्वदा न
मस्कारेण मंत्रेण कुर्यान्मंत्रं विना बुधः। दानं प्रधानं शूद्रस्य रत्या हरनगवान्प्रभुः। दानेन सर्वकामाप्तिरस्य संजायते यतः। २

मा१
१०९८

इति श्रीमत्स्यपुराणे साधारणश्राद्धपिंडिकोनाम: १७ सूत उवाच ॥ एकोद्दिष्टमतो वक्ष्ये यदुक्तं चक्रपाणिना । मृते पुत्रैर्यथा कार्यमा
शौचं च पितर्यपि ॥ दशाहं शावमाशौचं ब्राह्मणेषु विधीयते । क्षत्रियेषु दशाहं च पंचदश वैश्यस्य वदंति शूद्रेषु मास
माशौचं च सपिंडेषु विधीयते । नैशो वा हरणं तु स्यात्त्रिरात्रं परतः स्मृतं । ततः नेमं वमेवं तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । तथा मे च समना
र्हं अंगस्पर्शो विधीयते । प्रदाय पिंडं दद्यात्तु दशाहं समाचरेत् । पाथेयं तस्य तत्प्रोक्तं यतः प्रीतिकरं महत् । तस्मा
त्प्रेतपुरं प्रेतो द्वादशाहेन गम्यते । गृहं पुत्रं कलत्रं च द्वादशाहं प्रपश्यति । तस्मान्निधेयमाकाशे [illegible] या स
र्वदाहोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनं । एकादशाहे विप्राणां तद्दिनेकादशैव तु हत्वादि [illegible] तुमोऽद्दि
ष्टानि दिनीयेऽह्नि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् । आवाहनाग्नौकरणं देवहीनं विधानतः । [illegible] पिंडो
विधीयते उपतिष्ठतु रत्येतुदेयं पश्चाद्विसर्जने । अभिरम्यतामिति वदेत् द्विजैरभिरम्यतां । [illegible] विधि
दा पुनः अनेन विधिना सर्वं मनु मासं समाचरेत् । सूतकांतादिनीयेऽह्नि श्राद्धं कार्यं विधानतः । पूर्वं वन [illegible] नं
वत्सरं समन्विते । संवत्सरे द्विजोदेये पर्वेनानानरणेन्व षणोः । प्रयोजमर्वं पूर्ववीनेदे । गन्धकपिलाद्युभाप्तदकुम्भदानवो मत्स्य०
समो सममन्वितः । यावद्वत्सरं सतिलोदकुम्भवर्षकं । ततः संवत्सरे पूर्णे सपिंडीकरणं भवेत् । सपिंडीकरणादूर्ध्वं २३
प्रेतः पार्वणभाग्भवेत् । वृद्धिष्वपि ततः पश्चात् ... सपिंडीकरणोत्तरं देवपूर्वं नियोजयेत् । पितॄन्नेवाशयेत्त
त्र पृथक् प्रेतं विनिर्दिशेत् । गंधोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयं । अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । ततः समेकत्यत्तु

इदं पिंडानपि त्रयं प्रदद्यादेव । समानाः संति सामान्ये तु विभजेत् त्रिधा । चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचिदतो भवेत् । ततः पि 43
तृत्वमापन्नः सर्वतस्तुष्टिमागतः । अग्निष्वात्तादिमध्यत्वं प्राप्नोत्यमृतमुत्तमं । सपिंडीकरणादूर्ध्वं न तस्मादक्षी यते 1948
पित्रादिषु वदानं ते पिंडोऽपि पुनः संस्थितः । ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु । त्रिपिंडमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रदा
हनि । एकोद्दिष्टं परित्यज्य मृताहे यः समाचरेत् । स देवपितृहा मह्यात् मातृभ्रातृविनाशकः । मृताहे पार्वणं कुर्वन्नधो
धो याति मानवः । संपृक्तेष्वाकुलीभावः प्रेतेषु तु यतो भवेत् । प्रतिसंवत्सरं तस्मादेकोद्दिष्टं समाचरेत् [illegible]
यदा कुंभः विमानकः प्रेतानां यावज्जमामासकं मौद्गं मेध फलं लभेत । आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः [illegible]
कुर्यादन्नपिंडैरनिर्वर्त्यं तत् । विधिः सपिंडीकरणे नामेकविंशतिः पिता मह प्राप्स्यति कालेन [illegible] सु
कोपस्थापनीयोगिनां प्राप्नोति कृत्वा मार्जनात् । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पिंडभाजिनः पिंडः स्युः सम [illegible] त्व
पारुषं ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे श्राद्धकल्पे सपिंडीकरणो नाम: १८ ऋषय ऊचुः । कथं कव्यानि [illegible] जनं
दिह गच्छंति पितृलोकस्थानप्राप्य । कोन्वतिगच्छेत्पतिमन्त्रैर्दिजो भुंक्तेऽन्यतेषु हव्यानते भुज्यताम् [illegible] यैर्नतन्द्
श्च ते कथं सूत उवाच ॥ नेतन्त्वं श्रणिचपितृनम्रु हाध्यत्वपितामहान् । प्रपितामहं तथा दिर्त्यतिन्तिम्येवं वदि काश्रुतिः नाम
गोत्रे पितृणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोः । श्राद्धस्य मंत्राः श्रद्धा च उपयोज्यानि भक्तिभिः । अग्निष्वात्तादयस्तेषामाधिपत्ये व्यवस्थि
ताः । नाम गोत्रकालदेशा भवांतरगतानपि । प्राणिनः प्रीणयंत्येते तदाहारत्वमागतान् । देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानु

योगतः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्वादिष्णोर्लक्ष्यतु गच्छति देवत्वेनोग्ररूपेण पश्यत्वे च नर्माम वेन आराध्यं यानुरूपेण मयमन्वे
युपति इति ॥ ध्यानं भवति पवन्ते न ध्यत्वपि न यामिषं इत्युक्तत्वे न या मायाप्रेतत्वे रुधिरोदकं मनुष्यत्वेन पानानिता
नाभोग र मंत्र वेन ॥ इति गाक्रिम्रिय कोनि सो त्वं सोज्ञनग्राकिना दान ग्राकिः सविभवात्रु प्यमारोग्य मेव च आरुग्युल्पमिदं
प्राकं फलं त्वत्य समागमः आयुष्युज्ञान धनेविद्या सर्गे मोक्षमखानिव गत्येनैव प्रयत्नेति श्रीतिपिदृग गान्त्यों शृणं
त्वपरं मोक्षं धामा कोशि कम्नतयः पंचत्रिंशत्तमं मे बंधिगतादि सोः परं पदं ॥ इति श्री मत्स्यपुराणे आदकल्पे फलानुगमं
नोनाम ॥ २० ॥ अथ यज्ञलुः ॥ कथं कौशिक लाया लोः प्रामत्रे योगमुत्रमं ॥ पंचत्रिंशत्तमं मे बंधैः कथं कर्मीत्स्योनवेत सू
तउवाच ॥ कौशिको नाम धर्मात्मा कुरुक्षेत्र महान्भवि नाम नः कर्मित्वस्यमुताः सप्तति वोध्यमः ॥ स्वसृपः क्रोधनो हिं
स्रः पिशुनः कवि रेव च ॥ वाग्दुष्टः पितृवर्ती च गर्गशिष्या महात्मनः ॥ पितर्युपरते सेप्या मनुजर्मिदं पूर्वम् ॥ ज्ञाना हस्ति
महत्नीम वलो कतये कर्गगर्गाश्याद नेदाग्रोस्हं तत्र म पोधनाः ॥ तथा मः कपिलं लैं व मेस्त्रुनीतिः ना स्मो ॥ ततिवि
तथा नो पापं पत्नपुत्राः हतस्तत्र ज्ञाः ॥ यह्, वत्स मिमं बध्या आदरूपेणयोत्स्न ना आदेनि ले न ग नेत्यपा च्यायास्मतिनो पुत्र्ये ॥ मत्स्य
वंकुर्वत्स तथा नः पितृवर्ती न तान्तुजाः ॥ समाहितः आरुमुपमुस्व च तो पुनः ॥ मोदेवेश्चानं शेहत्वापि क्रोत्रीनयत्रुक्रमात्तम ॥ २४ ॥
योः कर्मनिधिं हत्वा आरुरुस्वप्रमेव तु चकारमंत्र वत्तारे स्मरन्पितृत्सगरमः ॥ तथा गत्स वनः कोपि न स्मैयुर वेति वे
दितं आद्विजानिदिता धेनुः समति त्रिस्व पोध नैः वैदिकं वलमाग्निस्वकूर कर्मनिता यथाः ताः कालाव लहुशाहो आधा द
आर्त्तो कंभ व ततातिस्मरत्वेषा मात्मेपितृत्मावेनभाविनाः ॥ यच्छन्कूर कर्मापि श्राद्धरूपेण संस्कृता तेन तेन वनेत्रा ताव्या
धानोक्रूर कर्मणा ॥ नील कंठ स्य पुरतः पितृभावेन भावि नाः तत्रापि ज्ञान वैराग्या त्प्राणानुस्य सधर्मतः ॥ लोकेर वेश
मा णाश्रितीर्थो लोनत्रा ने न तु मानमेव च कवा कान्ते मेत्राम मयो भिनः ॥ नाम तः कर्मतः ॥ वनि ॥ तु ॥ स्वपि सत्रमाः सुमना
कुमनाः शुद्धः स्निग्ध दर्शी सुनेत्रकः ॥ आनेत्र श्चांशुमान् श्च वम सैते योगपारगाः ॥ योगभ्रष्टाः क्रुरुस्वे यो दर्प युक्ताः समैत ताः ॥
हष्ट्वाविभ्राज नामानं सुमनं स्त्रि भिरन्विते ॥ क्रीडन्तं विविधैर्भोगैर्महाबल पराक्रमं ॥ पेक्षादन्य समं भूत्वं मे भूतं बलवाहनं ॥
राज्य कामोभवेत्ते ॥ कन्यैणां मध्ये जलौकसां ॥ पितृवर्ती च योविप्रः स्मादृक् स्मिन् वमतः आपरा मे चिंतो हृ सूनुप्रसूत वज
वादनो ॥ मंत्रित्वे च क कुर्वे तौं स्मिन् मध्ये द्वितीयत्र मः ॥ तन्मध्ये पनतिका मा भो वन्बु द्वितीयत्रमाः ॥ विभ्राजपुत्र स्य कोन्यतत्र
स्य दत्र रति समृतः ॥ मंत्रिपुत्रौ तथा नौ च कुं उरीकस वालकौ ॥ ब्रह्मदत्तोभिधिक्तः म सुगं हिमवि पश्चिता ॥ पंचाल राज्जो विक्रो
क्रम वंशात्मजाः ॥ वर्म्म दः ॥ योगविमर्शं तत्रा तो ऋतवेदाम वेत्र रा ॥ तस्मा तो भवेत् आर्यादेवल स्यात्मजाः ॥ मतति नाम विख्या
ता कपिला या भवत्सुग ॥ पितृका येति युक्तत्वात् सभव प्रत्य वादिता ॥ तथा च कारयदितः मत्तास्ये गजत्नं तत्र ॥ करातित्र
नगतस्या ग्राम हं समयाथिवः ॥ दत्त्वी की टमी पुनैगमनं कलहा कलं ॥ पीपीलि कामत्सुत स्य सरितः कीट कामुकः ॥ पंचबा
णालिन ॥ भोगः ॥ म गद्दर सुवाच द ॥ तत्र याम ह्ली नो के कामिनी विदधे स्पत्रि ॥ मस्य दा मानि ज्ञायता हद इत्येन गामिनी ॥ सु
वर्णा वर्णा सुश्रोणी मत्सका चारुहासिनी ॥ मत्स्यं नेत्र च मना सुभुज्या कर वसना ॥ मोहमे म पिसुके त्वं स्वामिस्त्रा नेन या मपि

45
1998

ष्योपि नेमनिदीनास्वंकुदेपि नयच्चेवलो । किमर्थं वद कल्याणि मरोभ वदनाम्थिता । मामप्यादमकोपातु किमालयमि
मोऽत्र वा । न्यथा मोद कत्तुर्गतु मां विहाया निलप्यती । प्रमन्येन व्यतिक्रांते दिने मासः समर्पिते पिपीलिक न्वया हा
नृपाल्म या दत्ते ऽस्य मया वरवर्णिनि । न हे कम पराधं मे ... नुमर्दमिलामिनी नैतदेवं करिष्यामि पुनः का ... सोमने
ष्फमामि पादौ मस्येन प्रसीद प्रणतस्य मे । सूत उवाच । इति नद हतं श्रुत्वा माश्रमन्माभ वेत्तनः आ ... तधर्म ... समो
हभापि पीलिका । अस्य दम्पत्योर्नमहात्वा विस्मयमागतः । सर्वमन्त्रकृत ज्ञात्वा स्वस्ता वा सुन्त ... पीनः ... मस्य
पुरालोपि पीलिका वहामो नाम २० । ऋषय ऊचुः । कथं मवेहतत्तोर्न तपस्य दस्तोनराधिप । तज्ज्ञानवन्क ... कुलेव
क वा कत्व तुद्वपे । सूत उवाच । तस्मिन्ने वपुरे जानान्त्रेतुचक्राह्वयाम्रसा । हृहाधिजप्रसद माना विप्रा ... सिम ... राजुनः
कृति मां मन्व दर्शीच विद्या वंशा म्रयोमुका । नामतः कामतास्वे ते सुंदरि ... ते सुताः तपसे ... रमवन्न दानेश्यो
ह्विजन्मना । यामा मासपरमौ सिद्धिमितुम्बेह्विज्ञोत्तमा । ततस्य हृच्चनं श्रुत्वा सुंदरि ... महातपाः तथाच दीनया ... ना
किमेतदिति पुत्रकाः । स धर्मण वंविधि वल्मिनातानस्य पोजयेत । ह कंपि तरमु ... रिइ वन वासिने कोनुकामो पम्म०
त्रभाविता सा गाहीनरेववा । ऋतु स्नेकल्पिनाहनिस्य वनानव दस्वमे । हन्नमे तन्तु ... स्मने दास्यति पुष्कलं धनग्राम २५
सहस्त्राणि प्रनाने पचनस्व । योयप्र सुरम्याः कुरुजांगलेषु आधत्न्या दाशपुरे मगाश्च । कानि ... तिरेस मनवक्रवाकाय
मानमेते वसमंत्रमिद्धाः । स्तुस्मापि तरं जम्तुम्भे वनं तपसे पुनः । हको पिराजन्न वनेजया मा व्यार्धसिद्धये ... होनामवेन

जपोन्वाधिपतिपरा । पत्नाथी देव देवेशं हरिनारायणं परं । आराधयामा मामविसुती पुत्रपपरायणाः । ततः कालेन महताम्तु
ष्टस्तस्य जनार्दनः । वरं हणीष्व भद्रं ते हृदयेनेप्सितेन्य । एवमुक्तस्तु देवेन वव्रे स वरमुत्तमं । पुत्रमे देहि देवेना महाबल
पराक्रमं । पारगं सर्वशास्त्राणां धार्मिकं योगिनं परं । सर्वमन्त्रकृतं मे देहि योगिन ... मज । एवमस्त्विति विश्वात्मातमा
हपरमेश्वरः । अथ मयप्पद्यपोगान्मामपिपिलि कल्पागतः । यत्र तत्कृटमिथुनेर मम ... मयाम्थिते । ततः स्मामचातिह ह्यातं
हसंतं मुविस्मिता । किमप्पासन्नममानम हठन्तरेश्वरं । मन्त्रनिरुवाच । अकस्मात्र निदामस्ने किमर्थं मनयन्मय ... मं
हतुरज्ञानामियद काले हमनंत्वया । सूत उवाच । अवदत्त जपुत्रोपि मापिपिलिकम्भाषितं । ... मादेवमसुल्पस्मेतया
मेविगनते । नच्चास्मत्कारणं किंचिद्यास्मदेतो सुविस्मिते । नत्वा मस्यतन हे वीत्रा हालिकपि दे ... हे ... नो व ... ना
नजीविष्यत्यधुना । कथंपि वपिकल्लापं मत्स्येविस्त्रिनरेश्वरः । त्वयाहमेवाद्य कथ्यते हामिनी । किमनःपरे । ततो ... क्तरोग
ज्ञाजिता सुष्वस्तु रोदरे । आम्यायतियमंतस्योम प्रराचयकल्पपः । स्वप्नेप्रा हृष्णवीकेशः प्रभाते पर्युटनपुरी ... दिजोप
तहाक्षत्रं म र्वज्ञास्यस्पशोपनः । इत्युक्तो तदेवेविसृजः मनामेध्यन्यपः पुरान । निर्गत्य ... मंत्रिमहिनः ... ह ... नःत
तस्य दरमापांतं नं हृदं मह्दर्दह । आन्य ५०३० । योयप्र सुरम्याः कुरुजांगलेषु आधास्त दाशपुरे मगाश्च । ... तिरम मन्व
त्वक्रवाकयेमानमेनेवसमंत्रसिद्धाः । सूत उवाच । इत्याकर्ण्य वचस्तास्यांमपा पर श्रुत्वा ततः । जातिस्मरत्वमगमन्मौन्वमंत्रि
वरासुभो । का मयास्मुप्रयो नात्मवालन्म हस्तु वालक । पंचालराजिपालेषु विश्रुतः सर्वशास्त्रविदा । कंडरीककोपि धर्मात्मा
HT 1998

वेद्यात्मा स्वप्रवर्तकः। स्मृत्वा जातिस्मरत्नो कात्मनि नावप्रनष्टदा। हा वसंयोगविभ्रष्टाः कामतः कर्मबंधनात्। एवं वि-
ज्ञप्य वह्न्यात्र यत्रे योगपारगाः। विभ्रष्टा स्तु हंसमहात्म्य मजिन शुचः पुनः पुनः। ततस्तेषां धनं दत्वा प्रेष्य तत्राशमसंयुतं
विसृज्य ब्राह्मणान् तस्मात् ब्रह्म धनमुदानितो नाम्ना यैन्न पक्षिपुत्रस्य लक्षणो मेधुनं। विष्वक्सेनाभिधानेन तु राजा राज्येष्व
चैव धेनु मानसे मिलितः सर्वा ततस्ते योगिनां वराः। ब्रह्मदत्ता दयस्तस्मिन् पितृभक्त्या विमत्सराः। पञ्चालेषु च दत्त
ब्रह्मा मंत्रिनकिलकारितं। राजन्योगफलं सर्वं यदेतदत्ति कृष्णतेनचेतिप्राङ्गराजानं पुनस्तामभिनंदयन्। त्वत्प्रसा
दादिदं सर्वं मदेतत्प्राप्यते फलं। ततस्ते योगमास्थाय सर्वे राजमनोमयं। ब्रह्मरंध्रेण परमं पदमापुस्तपोबलात्। एवं
मासुधर्मं नवविद्यां स्वर्गमोक्षं सुखानि च। प्रयच्छंति सुतान् राज्यं प्रणतां पितामहाः। यश्च देवपितृमाहात्म्यं ब्रह्मदत्तस्य वै
द्विजाः। द्विजेभ्यः श्रावये च्छ्राद्धे वा शृणोत्यथ पठेद्वा। कल्पकोटिशतं सार्थं ब्रह्मलोके महीयते। इति श्रीमत्स्यपुराणे श्राद्ध
कल्पे पितृमाहात्म्यं नाम ॥ ॥ ऋषय ऊचुः। कस्मिन्काले च तच्छ्राद्धं अनंतफलदं भवेत्। कस्मिन्वासरभागे तु श्राद्धकृ
च्छ्राद्धमाचरेत्। सूत उवाच। अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये। यदात्र दीयते जंतुः स्वयमुदाहृतं। तीर्थानि यानि मत्स्य०
सर्वाणि पितृणां वल्लभानि च। नामतस्तानि वक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः। पितृतीर्थं गयानाम सर्वतीर्थवरं शुभं। यत्रास्ते २६
देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः। तत्रैषा पितृभिर्गीता गाथा भागमभीप्सुभिः। एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्।
जेद्वा यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्। तथा वाराणसी पुण्या पितृणां वल्लभा सदा। तत्राविमुक्तसान्निध्यं भुक्तिमुक्ति-

५१
१११८

क्तिफलप्रदं। पितृणां वल्लभं तद्वत्पुण्यं च विमलेश्वरं। पितृतीर्थं प्रयागं तु सर्वकामफलप्रदं। वटेश्वरस्तु भगवान्माध
वेन समन्वितः। योगनिद्राशयस्तत्र सदा वसति केशवः। दशाश्वमेधिकं पुण्यं गंगाद्वारं तथैव च। नंदा च ललिता तद्व
त्तीर्थं मायापुरी शुभं। तथा मित्रपदं नाम ततः केदारमुत्तमं। गंगासागरमित्याहुः सर्वतीर्थमयं शुभं। तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वच्छत
द्रुसलिले ह्रदः। तीर्थं तु नैमिषं नाम सर्वतीर्थफलप्रदं। गंगोद्भेदस्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः। तथा यज्ञवराहस्तु देव
स्तिष्ठति नित्यशः। यत्र तत्काञ्चनं द्वारमष्टादशभुजो हरः। नेमिस्तु हरिचक्रस्य शीर्णा यत्राभवत्पुरा। तदेतन्नैमिषारण्यं सर्वती
र्थनिषेवितं। देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्य च दर्शनं। यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत्। कृतशौचे महापुण्यं सर्व
पापनिषूदनं। यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः। तीर्थमिक्षुमतीनाम पितृणां वल्लभं सदा। संगमे यत्र तिष्ठंति गंगाया
कुरुक्षेत्रे महापुण्यं सर्वतीर्थमयं शुभं। तथा च सरयूः पुण्या सर्वदेवनमस्कृता। इरावती नदी तद्वत्पितृ
तीर्थाधिवासिनी। यमुना देविका काली चंद्रभागा दृषद्वती। नदी वेणुमती पुण्या पारा वेत्रवती तथा। पितृणां वल्लभा ह्येता
स्नात्वा दत्वा च सर्वदा। जंबूमार्गं महापुण्यं यत्र मार्गो हि लक्ष्यते। तथा च पितृतीर्थं तु सर्वकामफलप्रदं। नीलकुंडमि
ति ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः। तथा भद्रसरः पुण्यं सरो मानससंज्ञकं। मंदाकिनी तथाच्छोदा विपाशाथ सरस्वती। पूर्वमि
त्रपदं तद्वद्वैद्यनाथं महाफलं। क्षिप्रा नदी महाकालं तथा कालिंजरं शुभं। वंशोद्भेदं महापुण्यं गंगोद्भेदं महाफलं। भ
द्रेश्वरं विष्णुपदं नर्मदाद्वारमेव च। गयापिंडप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः। एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च

रणादपि लोकानां किमु श्राद्धकृतां नृणां ॥ कारंपिरतीर्थं च कावेरी कपिलोदकं ॥ संभेदश्चैव वेणायाः स्थैर्यं वामरकं
टकं कुरुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ॥ शुक्लतीर्थं च विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं परं ॥ सर्वव्याधिहरं पुण्यं शतको
टिफलप्रदं श्राद्धदाने तथा पुण्यस्नाने जपे जलमन्विधौ ॥ कापावरोहणनाम तथा चन्द्रवती नदी ॥ गोमती वारुणास्रव
तीर्थं सौम्यानसंपरं भैरवं शूलतुंगं च गौरतीर्थमनुत्तमं ॥ तीर्थं वैनायकं नाम वरेश्वरमतःपरं ॥ तथा पापहरं नाम पुण्या
च तपती नदी ॥ मापीमूलं च यसोमी च पयोष्णीसंगमस्तथा ॥ महाकुण्डेऽपारसीच नागतीर्थमवेतिका ॥ तथा वेणुनदी
पुण्या महाशाले तथैव च ॥ महारुद्रं महालिंगं दशार्णा च नदी शुभा ॥ शतरुद्राश्च नालाच तथा विश्वपदं परं ॥ अंगारव
द्रिका मन्दराद्री नीलोत्तमद्री ॥ कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ॥ एतानि पितृतीर्थानि प्रशस्तानि स्नानदान
योः ॥ श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदनंतफलं स्मृतं ॥ द्रोणी वटनदी धारा सरित्क्षीरनदी तथा ॥ गोकर्णं गजकर्णं च तथा च पुरु
षोत्तमः ॥ द्वारं च कर्णतीर्थं च तथा बुद्धसरस्वती ॥ नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ॥ धूतपापं तथा तीर्थं स
मुद्रो दक्षिणस्तथा ॥ एतानि पितृतीर्थानि श्राद्धमानंत्यमश्नुते ॥ तीर्थं मेघकरं नाम स्वयमेव जनार्दनः ॥ यत्र शार्ङ्गधरो मत्स्य०
विष्णुर्मेखलायामवस्थितः ॥ तथा मंदोदरीतीर्थं तीर्थं चंपानदी तथा ॥ तथा सामलनाथं च महाशालनदी तथा ॥ चक्र २२
कूटं चमर्कोटं तथा जन्मेश्वरं महत् ॥ अर्जुनं त्रिपुरं चैव सिद्धेश्वरमतःपरं ॥ श्रीशैलं शांकरं तीर्थं नारसिंहमतःपरं ॥ महेन्द्र
च तथा पुण्यं तथा श्रीरंगसंज्ञितं ॥ एतेष्वपि तथा श्राद्धमनंतफलदं भवेत् ॥ दर्शनादेव पापानि सद्यः [illegible] तुंगभ

द्रा नदी पुण्या त्रिसंध्यातीर्थमुत्तमं ॥ गततीर्थं महापुण्यं तथा भीमरथी सरित् ॥ भीमेश्व[illegible]त्पला कावेरी वंजुला नदी
नदी गोदावरी पुण्या त्रिसंध्यातीर्थमुत्तमं ॥ तीर्थं त्र्यम्बकं नाम सर्वतीर्थनमस्कृतं ॥ यत्र[illegible]भासानीशः स्वयमेव त्रिलो
चनः ॥ श्राद्धमेतेषु तीर्थेषु दत्तं कोटिगुणं भवेत् ॥ स्मरणादपि पापानि नश्यंति शतधा द्वि[illegible] ॥ श्रीपर्णी च नदी पुण्या दान
तीर्थमनुत्तमं ॥ तथा कृष्णानदी काश्यापि वा धारानदी वच ॥ भारतीर्थं च विख्यातं पंचतीर्थं च [illegible] पुण्यं रामेश्वरं तदद्रे
लापुरमलेपुरं ॥ अंगभूतिर्विख्यातं माकाडकमसं वर्क नाम्ना केश्वरं तदद्रेकाम्रकमतःपरं ॥ गंवर्हं नैद्राच्चिंडेसरःपु
ण्यं सप्तगोदकं ॥ महस्वामीहिरण्याक्षं तथा च कदला नदी ॥ रामाधिवासि तीर्थं च तथा सौमित्रिसंगम ॥ इंद्रकील महादानं तथा
च प्रियमेलकं ॥ एतान्यपि सदा श्राद्धे प्रशस्तान्यधिकानि तु ॥ एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं प्रदृश्यते ॥ दानमेतेषु सर्वेषु
नवेत्कोटिधिकं यतः ॥ बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभं ॥ तीर्थं पाशुपतं नाम नदी प[illegible]न ॥ श्राद्धमेतेषु
सर्वेषु दत्तं कोटिशतोत्तरं ॥ तथैव पितृतीर्थं तु अत्र गोदावरी नदी ॥ युतालिंगं महस्त्रेणास्वीतं[illegible]वदा जामदग्न्यम
तीर्थं तु क्रमादेतदुत्तमं ॥ प्रतीकस्य नास्तिनाम यत्र गोदावरी नदी ॥ तीर्थं चैकं समाख्याता म[illegible]गंयुगमेनिने आस्त्राभिका
र्यदानेषु तथा कोटिशताधिकं ॥ तथा सहस्रलिंगं च राघवेश्वरमुत्तमं ॥ इंद्रफेना नदी पुण्या यत्र इंद्रः पतितः पुरी निहत्य न
मुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्नुयात् ॥ तत्र दत्तं नरैः श्राद्धमनंतफलदं भवेत् ॥ तीर्थं तु पुष्करं नाम शालिग्राममथैव च ॥ शोणपा
दस्य विख्यातो यत्र वैश्वानरालये ॥ तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामीतीर्थं तथैव च ॥ विश्वं यो गोगेश्वरं गोकर्णं यान [illegible]

51
1998

ज्यामं तु तथा तीर्थं तु वंशीप्लुतिनेतथा मंगार मोचनं तीर्थं तत्रैव ऋणमोचनं । गणेशपित्रतीर्थं तु आरुमानं ततैं मश्रु
ते आरद्यमं तीर्थं गोमतेश्वरमेव च । तथा च मिष्टतीर्थं तु हारीतं तु ततः परं । ब्रह्मतीर्थं कुशावर्त्तं हंसतीर्थं तत्रैव च
अश्वतीर्थं च विख्यातं मानसं आरुदानयोः । तीर्थं वैकुण्ठिरोनाम तत्रैवोपवनी मही । तीर्थं [illegible] देनाम छागलोऽउं
तत्रैव च गणुआरुप्रदाः प्राप्नोति परमां गतिं । तथाच वदरीतीर्थं गणतीर्थं तत्रैव [illegible] तिलतीर्थं तत्रैव कुक्की
तीर्थं तत्रैव च । श्रीपतेश्च तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं तथा । तत्रैव सारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं त[illegible] पिपरं नीमे
श्वरमथापि वा । गणुआरुप्रदाः प्राप्नोति परमां गतिं । तीर्थं मातृगणहंनाम करवी[illegible] पुरं [illegible] तीर्थं
सर्वतीर्थेश्वरेश्वरं । जलेश्वरं च विख्यातं गौरीशिखरमेव च । नकुटीमस्य तीर्थं तु [illegible] कर्त्तं
नारदस्तु उशीकपुरं तथा । तत्र आरुप्रदानं फलमाने त्वमीपुनिः । एष उद्देशतः प्रोक्त[illegible] हानपा[illegible]
पिनाकोति गादिनो किमु मानवाः । समं तीर्थं यथा तीर्थं नीपमिंडियनिग्रहः । वर्ण[illegible] तीर्थं [illegible] ते
गाधुतीर्थं सु यत्र आरुं तत्कोटिगुणमंमितं । यस्मात्तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थं आरुमाच[illegible] तीर्थं [illegible] मस्य०
कृष्णाच दैवतु मध्याह्ने ह्वि मुहूर्तः स्याद परान्हस्ततः परं । मायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्या[illegible] त्रर्ल
वेलागतिनाम सर्वकर्मसु । अष्टौ मुहूर्त्ता विख्याताः दशपंचच सर्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्त[illegible] ते
सर्वदा यस्मात्मदीनवाति भाम्कुतः तस्मादनंतफलदस्तदारंभो विधीयते । मध्याह्नः ख[illegible] ते नात[illegible]

पोदर्शास्वयागावो दौहित्रः श्राद्ध मत्स्यनः । पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः [illegible] रुद्र [illegible] स्मात्कुत[illegible] वाः वि
सन्तः ३ उद्ध मुहूर्त्ता कुतपाश्च मुहूर्त्तचतुष्टयं । मुहूर्त्तपंचकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते । वि[illegible] ह्येन [illegible] ताः कुत[illegible] 53
व्याख्यया । श्राद्धस्य लक्षणं गं है तंस्य वंशारूढि ककमः । तिलो रक्षोव्रधिदेवो जलस्त्र[illegible] नाः [illegible] हस्तेनं [illegible] 1998
वनमिष्यते । पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वपापविनाशनं । पुरा मत्स्येन कथितं तीर्थश्राद्ध[illegible] नित यःपठे[illegible]
मान्ये जायते नरः । श्राद्धकाले च कर्त्तव्यं तथा तीर्थनिवासिभिः । सर्वपापोपशांत्यर्थं मल[illegible] रदेवि[illegible] मा
निधानं चैनं महापापहरं शुभं । ब्रह्मा पैरुदैरनि शक्ति नेव । मश्राद्धस्य माहात्म्यमुत्तौ नि[illegible] श्री मत्स्यपुरा[illegible] श्राद्
कल्पोनाम २२ ऋषय ऊचुः । सोमः पितृणामधिपः कथं शास्त्रविशारद । तद्वंश्या ये च राजा[illegible] न्वित[illegible] रनउ०
आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्वमत्रिः सर्गविधौ पुरा । अनुत्तमं नाम तपः सृष्ट्यर्थं भगवान्प्रभुः । यदानंदकरं ब्रह्म [illegible] केशानां
शंने । ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां मध्यं तरगमीडिसे शांतस्तु न मनसो न दन्तन यनेस्थिता महन्ते तस्य सो[illegible] आः परमानं
दकारणं । कस्मात् उमापतेः सारेंउ ग्रथान दधिष्टितं । दृष्ट्वा हृष्टमालोन तस्मात्सोमोभवस्थितः [illegible] तनेत्रान्सो
तन्ने जाम्बोद्भुमेन वेदीपयन्निश्च मखिलं यो स्वधामत्रराचरं । तद्दिशो जगृहुर्धाम स्त्रीरूपेण [illegible] गर्भीभूत्वो दरेना
मां आस्थित स्वायुनत्रयं । आशास्तं मुस्तु गर्भमशक्ता धारणे नतः । समादाया यतो गर्भमेकीकृत्य चतुर्मुखः । युवानमक
रोद्धुमीमधौ शुभ भरं नरं । संदेनेच सहस्त्राम्वे रेवव्यक्षिमय प्रतः आरोप्य लोकमुनयदान्मनःसपिता महः । ततो ब्रह्म

र्षिभिः प्रोक्तमस्मात्स्वामी भवत्वयं ॥ ऋषिभिर्देवगंधर्वैर्गणैर्विनिश्चितं वचः ॥ तुष्टुवुः सोमदेवत्वे ब्रह्माद्या मंत्रसंपदैः
स्तूयमानस्ततस्तस्माद्दधिकोद्यमनंतयः ॥ तेजो विना नाभवन्हि विहितास्त्वोषधीगणाः ॥ तस्यौषधिकानस्याद्गौ
नवति सर्वदा ॥ तेनौषधीनां सोमोभूद्द्विजानां च निगद्यते ॥ तेरधारस्मस्मात् पितृदितं चेद्रं [illegible] नेव ईतेवैवत्त
न्नेत्युक्ते च सर्वदा ॥ किंवा तिरस्तत्रथा स सदः प्राचेतसो दक्षो ॥ रूपलावण्यसंयुक्ता नसौ कन्या [illegible] वेवसः ॥ ततः सहस्त्रा
णां सहस्राणि सौवनु ॥ न पश्यच्चारवीनां तु विस्मृयाने कनस्तरः ॥ न नस्तु हनुमनगावीस्ने [illegible] वरं हणी
ष्वो वाच परमात्माजनार्हनः ॥ ननो वव्रे वरं सो मः श्राकन्यो केन जानादे ॥ प्रत्यक्षमेवम [illegible] राज
मृदेपुरगणा अत्याद्याः संतु मोहिताः ॥ रक्षपालः श्रीवो स्याक मस्त्वां स्वन धगहरः [illegible] नैव
श्रुना ॥ हो नान्नस्तु रथ पुरुहनाम्हसुतुस्तपः ॥ प्रत्यक्षमगमन्त्रस्य इषद्गाहरिः [illegible] नकन्ह्या [illegible] पन
सप विध्वोस्तनः ॥ चसमाधूर्यवस्नत्रपित्वेदेशेवद्ध ॥ तैलो कद्द दक्षिणानेनरूवि [illegible] दक्षिणा [illegible] ततः समाहे [illegible] दुये ॥ मत्स्य०
ननद्रूपालोकनेसवः ॥ कामवाणानि न सोगवन देव्यः श्रिवेविरे जस्मीना [illegible] वाणीव क [illegible] क ॥२७॥
निवृत्ता वसुमद्रस्तु श्रीधीगनारमस्य पं ॥ प्रभा प्रभाकरंस्कताविष्यं नेकुकुलवपं ॥ [illegible] सं वंसा श्रीरं वसुं मारी [illegible]
नृपपं ॥ ध्वतिस्मात्का पतिदेवेसो ममे वाभजतस्त ॥ स कोयार थ क्लो भोपि कामम [illegible] दा ॥ तं वें क्लो पवार ध्य
नासो नगुर्गतास्त ॥ नगरा कापचारवथापैः राम्द्रादि निः पुनः ॥ तस्या पराजतविदुर्दशा धानावयनादिशः सो मःपा

प्यायतः प्राप्य सैश्वर्यमथ सक्रतुं ॥ सुरलोकैकनाथत्वमाप्तः सनपमानसा ॥ कराद्विद्युत्ता मनगतामपत्रपदनेकपु
ष्पान रणोपगोसां ॥ दूहन्ति नं बस्तनतारमंपुत्रां पुष्पावर्तं सामनिनिर्मलोगी ॥ मार्गवयो देवगुरोरनंगवाणाभि
गापवीत्वारूनेत्रां ॥ तारामनाराधि पतिः स्मरार्तः केशेषु जग्राहविविक्तभूमौ ॥ सापि स्मरार्ता सह तेन रेमे तद्रूपको
त्याहृत मानसेन ॥ चिरेविहृत्यापि जगाम तारां विधुर्गृहीत्वा स्वगृहेन तोपि ॥ स्वस्य गृहेपि [illegible] नान [illegible] र
कर्मसुरयागमेषु ॥ हृदस्यनिस्तदिरदाभिरग्यरूत्यानहेतु कमनावनुव ॥ तारा [illegible] पन नरं [illegible] न सेवना [illegible]
क्षिरारसोपैः ॥ मस्यापकर्षविविधे रूपायेन वा पचारेरपिवागधीशाः ॥ सपापवा [illegible] न [illegible] सौमं स्व [illegible]
र्थमंगनमः ॥ सधान्यमानोपि रदौननारांहृदुस्यनेन्तसुरवशापयाकः ॥ महेश्वरेणाथ [illegible] सुर [illegible] गाथे भेरुः महे
लोकपालैः ॥ ददौ यदा तान कथंचिदिदुस्ततदाशिवः क्रोधपरो बभूव ॥ यो वामदेवः प्रथितः [illegible] आत्मनेकरुसाचित
पादपद्मः ॥ ततः सशिष्यो गिरिशः पिनाकी हृदस्मनिःस्वेद्रस्मानुवरूः ॥ धनुर्गृहीत्वाथगवनपुत्र [illegible] मेन्तेश्वरमिह
गुरुः ॥ गुरुश्चसमो नविशेषदीप्तिस्तृतीयनेत्रानलमीमवक्रः ॥ सदैव जग्मुर्गगणाः [illegible] गिरिवाम्ब
पुत्राः ॥ यक्षेश्वरकोटिशनैरनेकैः सुनोन्वगच्छत्तममस्थिनानां ॥ वेतालयक्षोरगकिंनराणां [illegible] पमन्वैकेनतथाद्यु
देन ॥ लक्षैस्त्रिभिः रादशाभिरथानां सोमोप्यगात्तत्रा वविरुद्धमस्तु ॥ नक्षत्रदैत्यासुरसैन्ययुक्तः [illegible] स्वरांगारकम्यरूनेना
जग्मुर्न यस्मात्तनयैर्वलो कास्तराचरं दीपसमुद्रगा गां ॥ समो मसेवा स्मगमत्पिनाकी गृहीतदीप्तास्त्रविशालवद्धि

55
1998

अथात्रयपत्नीमसंनामेत्यप्सरस्त्यापिमहाहवोमो अगोयमसवहयहद्भ्रहद्भीस्माधुधासमृक्वलनेकरूपः ग्रम्भैस्त्रया
त्योस्मशो नमेस्कन्यंतगामशुमसुपतीर्दैाः पतेमिनान्धाणितयोत्वजानिमसृमिपानालतन्ववदेति रुद्रकोपा
त्कुत्स्नपीर्यमुमोच सोमोपिसोमात्सुममोघवीर्यं तयोमिथानेनुवदिआन मोरथातनीसुमभीतिरामीत त
नमुखुके जगनास्त्रस्याघम्रहदमानेचपिनामदोपि अथतःप्रविस्पायमघाकर्षविवि [illegible] मामसुरेःमदेव
अकीर्तितं किंतुयंत्रजनानांमोमन्वपापीटमकार्यकार्यं यस्मान्नरस्त्रीहरणायमोमन [illegible] वसुहमिदोनेमिनं
पापप्रदुर्लभविमाजनेपुत्रोतोथ्वलंसूतमशिष्यितंने नार्यामिमामपर्यवाकलेशोन [illegible] सोक्षिपरस्वहारेसु
तउ तथेतिचोवाचहिमांशुमालीसुतादपंकामदृतःप्रणामः बृहस्पतिस्तामपगम्य [illegible] जगामस्वगृहंस
रुद्रः इतिश्रीमत्स्यपुराणेसोमवंशाख्याने ३३ ततःसंवत्सरस्यांतेद्वादशादित्यसन्निभः दिव्यपीतांबरधरोदि
व्याभरणभूषणः तारोदराद्विनिष्क्रांतोसरस्यादित्यसन्निभः सर्वार्थशास्त्रविद्धीमान्हस्तिशास्त्रप्रवर्तकः ना
मयद्राजपुत्रोयद्विश्रुतंविश्ववैद्यकं राज्ञःसोमस्यपुत्रत्वात्तस्यपुत्रोबुधस्मृतः [illegible] मात्रमतेजोमिसवांगपिवा
जग्रहबली ब्रह्माद्याश्चतत्राजग्मुर्देवादेवर्षिभिःसह बृहस्पतिगृहेसर्वेजातकर्मोत्सवेतदा सामहंसोसुराग्मा
गांतेनजातकुमारकः ततःसालञ्जितास्थेनानकिंचिदवदत्तदा पुनस्तदापप्रछावल्लतुर्यंतीवरांगना सोमस्येति
विरादाहततोगच्छदिशुसुतं बुधइत्यकरोन्नामप्रादाद्भूमेनरस्थतले अभिषेकोततःकृत्वाप्रदानमकरोद्विभुः स

हस्ताम्यंप्रसामायप्रसर्पिनिश्चसंपुनः पत्रपतोमर्दवेवामांनत्रैवीतरभीमन उत्तोदरेचपर्मिसंबुधःपुत्रमजीजन
तआत्मसमधर्मातंमात्रेमकरोघस्यतेजमा पुरूरवाइतिख्यातःसर्वलोकनमस्कृतः हिमवच्छिखरेरम्येसमाराध्य
जनार्दनं लोकैश्वर्यमगात्राजाससदीपनिपदा केशिप्रभृतयोदैत्याःकोटिशोयेनपातिताः उर्वशीयस्यपत्नीत्वम
गमत्कुसमोहिता ससदीपावसमतीमशैलवनकानना धर्मेणपालितातेनसर्व [illegible] दिनपिनी चामरग्राहिणी
कीर्तिःसदाचैवांगवाहिकी विष्णुःप्रसादाद्देवेशोददाववर्धासनंतदा धर्मार्थ [illegible] नसमममेवार्पआलय
त धर्मार्थकामास्त्रांद्रष्टुमाजग्मुःकौतुकात्पुरा जिज्ञासवस्तच्चरितंकथंपश्यतिनःसमं [illegible] तक्ष्याच्चकेनतस्त्रेणायार्थ
पाद्यादिकंनृपः आसनत्रयमानीयदिव्यंकनकभूषितं निवेश्यामकरोत्पूजामा [illegible] क्षिकंपुजामानुसेनुका
मार्थावतिकोपेनपंपति अर्थःशापमदान्नस्मैलोनार्येनाशामेष्यति कामोप्याह [illegible] दृगिगोधमादनं
कुमारवनमाश्रित्यवियोगादुर्वशीरवदि धर्मोप्याहचिरायुर्धामिकश्चभविष्यति सेन [illegible] तदशनैःइयावसे
शार्कतारकंजातनमशेहदिमाधातुननालोकुपियाम्पति रघुत्रकोनदंधुसमर्वीराजाराज्यं [illegible] अहमपदतिदे
वेइंदुमापातिसराजाराद्रा कदाचित्तारूत्क्षापरयंदक्षिणांबरस्त्वामिणो मार्गेसकेशिनोमनपं [illegible] नामथाबरात
केशिनाद्वादेवेंद्रागविचलेखामध्यावर्तिनी तेविनिर्जित्यसमरेविविधायुधपाणिना बुधपुत्रेणराजाचसमस्तकाव
पार्थिना तथाताकोपिसमरेयेनवज्रविनिर्जितः मित्रत्वमगमहेवैरदादिंद्रायचोर्वशी ततप्रभृतिमित्रत्वमगमस्ता

कृत्नामनाः सर्वतो कान्तिमायित्वे बलमूर्जयमाश्रिये आसाद्य तां तु मंतुष्टो प्राप ताभरतेनच । सा पुरूरवसः प्रीत्यैगा
यंतीचरितं मद्रन् । लक्ष्मीस्वयंवरं नाम भरतेन प्रवर्त्तितं मेनकामुर्वशीं रंभां नृत्यतेति तदादिशत् । ननर्त्त सलयं तत्र
लक्ष्मीरूपेणचोर्वशी सा पुरूरवसं दृष्ट्वा नृत्यंती कामपीडिता विस्मृताभिनयं सर्वं यत्पुराभरतोदितं । सशाप भ
रतः क्रोधाद्वियोगादस्य भूतले । पंचपंचाशतं दाब्दानि लता सूक्ष्मा भविष्यति । पुरूरवाः पिशाचत्वं तत्रैवानुभवि
ष्यति । ततस्तमुर्वशी गत्वा भर्त्तारमकरोच्चिरं । शापांते भरतस्याथ उर्वशी बुधसूनुतः । अजीजनत्सुतानष्टौ नाम
तस्तान्निबोधत । आयुर्दृढायुरश्वायुर्धनायुर्धृतिमद्वसुः शुचिविद्यश्च शतायुश्च सर्वे दिव्यबलौजसः । आयुषो नहु
षः पुत्रो वृद्धशर्मा तथैव च । रजिर्दंभो विपाप्मा च वीराः पंच महारथाः । रजेः पुत्रशतं जज्ञे राजेयानिति विश्रुताः । रजिरा
राधयामास नारायणमकल्मषं । तपसा तोषितो विष्णुर्वरं प्रादान्महीपते । देवासुरमनुष्याणामभूत्स विजयी
तदा । अथ देवासुरं युद्धमभूद्वर्षशतत्रयं । प्रह्लादशक्रयोर्भीमं न कश्चिद्विजयी तयोः । ततो देवासुरैः पृष्टः प्राह दे
वश्चतुर्मुखः । अनयोर्विजयी कः स्याद्यत्र रजिरिति सोब्रवीत् । जयाय प्रार्थितो राजा सहायस्त्वं भव स्वनः । दैत्यानडा मत्स्य०
हयदि स्वामी वोभवामि न तत्स्मले । नासुरैः प्रतिपन्नं तत्प्रतिपन्नं सुरैस्तदा । स्वामी नवत्यमस्माकं संग्रामे नाशयद्वि ३२
षः । ततो विनाशिताः सर्वे येवध्या वज्रपाणिना । पुत्रत्वमगमत्तुष्टस्तस्येंद्रः कर्मणा विभुः । देवं दायतदा राज्यं तथा
मतमसेविभुः रजःपुत्रैस्तदाच्छिन्नं बलादिंद्रस्य वैभवं । यज्ञभागं तु राज्यं च तपोगुणबलान्वितैः । राज्याद्भ्रंशसदात्मानाक्रोरे

जिपुत्रैर्निपीडितः । प्राह वाचस्पतिं दीनः पीडितोस्मि रजेः सुतैः । न यज्ञभागो राज्यं च रजितो यानो बृहस्पते । राज्यलाभाय मेय 59
त्नं विधत्स्व धिषणाधिपः । ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदर्पितं । ग्रहशांतिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा । गत्वाथ मो 1998
हयामास रजिपुत्रान्बृहस्पतिः । जैनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं सवेदवित् । वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः
वेदबाह्यान्परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् । जघान शक्रो वज्रेण सर्वान्धर्मबहिष्कृतान् । नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान्
सप्तैव धार्मिकान् । यतिर्ययातिः संयातिरायातिर्यातिरेवच । सुयातिश्च मेधयातिः सप्तैते वंशवर्द्धनाः । यतिः कुमारभा
वोपि योगी वैष्णवमभवत् । ययातिरकरोद्राज्यं धर्मेनैकाग्रतः सदा । शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूद्दुहिता वृषपर्वणः । भार्ग
वस्यात्मजा तद्वद्देवयानी च सुव्रता । ययातेः पंच दायादास्तान्प्रवक्ष्यामि नामतः । देवयानी यदुं पुत्रं तुर्वसुं चाप्यजीजन
त । तथा द्रुह्युमनुं पूरुं शर्मिष्ठाजनयत्सुतान् । यदुः पूरुश्चाभवतां तेषां वंशविवर्द्धनौ । ययातिर्नाहुषश्चासीद्राजा सत्यपरा
क्रमः । पालयामास स महीमीजे च विविधैर्मखैः । अतिभक्त्यापितॄन्देवान्प्रयतः सततं सदा । अथाभ्यजयत्सर्वा यथा
तिरपराजितः । सर्वाश्च नीः समागता प्रजा धर्मेण पालयन् । जरामगछन्महाघोरां नारूपोरूपनाशिनी । जराभिभूतः
पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् । यदुं पूरुं तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च पार्थिवः । यौवनेनत्वरीयेनचरेयं विषयानहं । युवतो दी
र्घसत्रे मे शापेनोशनसो मुनेः । कामार्थः परिहीणोस्मि तृप्तोहं तेन पुत्रकाः । स्वकेन शरीरेण जरामेकः प्रपद्यतु वः । अहं
तन्वाभिनवया युवा कामानवाप्नुयां । न ते तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जरां । तदा तस्मात्स राजर्षिस्तस्य पस्त्रिनिः पुनं

तमभ्यषिंचत्पूरुं कनीयान्सविक्रमः ॥ गतेषाराज्याभिनवयातत्वामेयौवनेनव ॥ अहंजरेणवालायशगत्स्येस्यामि
तेनत्वा ... वमुक्तःसराजर्षिःतपोधैर्यंसमास्थितः ॥ सेवास्वारयामासवजरोनह्यापुत्रेमहात्मनि ॥ पौरवेणाप्यवयसा
राज्ञायौवनमास्थितः ॥ यायातेनाथवयसाराज्येपूरुंकारयन् ॥ ततोवर्षसहस्रांतेययातिरपराजितः ॥ अनशन
वकमानांसरूपुत्रमथाब्रवीत् ॥ त्वयादायादवानस्मित्वमेवंशकरःसुतः ॥ पौरवोवंश... ख्यातिलोकेगमिष्यति
ततःसनृपशार्दूलःपूरुंराज्येभिषिच्यच ॥ कालेनमहतापश्चात्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ... ङ्गोप्रवक्ष्यामिग्ध
मपिसत्तमाः ॥ यत्रतेनरनोराजानरतान्वयवर्द्धना ॥ इतिश्रीमत्स्यपुराणेसोमवंशेय... ... ॥ ऋषयऊचुः ॥ कि
मर्थंपूरवोवंशाःश्रेष्ठत्वंप्राप्यवन्तवे ॥ श्रेष्ठस्यापियदोर्वंशाःकिमर्थंहियतेश्रिया ॥ अस्य... ...श्रितेसुतविस्तरोवद
यस्मात्त्वत्परमायुष्यमभिनंद्यंसुरैरपि ॥ सूतउवाच ॥ एतदेवपुरापृष्टःशतानीकेन... नक ॥ पुण्यंपवित्रमायुष्यम
यातिचरितेमहत् ॥ शतानीकउवाच ॥ ययातिःपूर्वजोस्माकंदशमोयःप्रजापतेः ॥ ... सशुक्रतनयांलेभेनरसत्
विशी ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणतपोधन ॥ आनुपूर्व्यांचमेशंसपूरोर्वंशं... ...पान् ॥ शौनकउ० ॥ ययातिरा मत्स्य०
सीद्राजर्षिर्देवराजसमद्युतिः ॥ तंशुक्रवृषपर्वाणौवव्रातेवैयथापुरा ॥ तत्तेहं... संप्रवक्ष्यामिपृच्छतोराजसत्तम ॥ देवया ३२
न्याश्चसंयोगंययातेर्नाहुषस्यच ॥ सुराणामसुराणांचसमभूत्स्यात्वलिप्यतः ॥ ऐश्वर्यं... संभग्नेत्रैलोक्येसचराचरे
जिगीषयाततोदेवावव्रुरांगिरसंमुनिं ॥ पौरोहित्येनयज्ञार्थेकाव्यंतूशनसंपरे ॥ ब्रा... णौतावुभौनित्यमन्योन्यस्पर्

र्द्धिनौभृशम् ॥ तत्रदेवानिजघ्नुर्यान्दानवान्युधिसंगतान् ॥ तान्पुनर्जीवयामासकाव्योविद्याबलाश्रयात् ॥ ततस्तेपुन
रुत्थाययोधयांचक्रिरेसुरान् ॥ असुरास्तुनिजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्द्धनि ॥ नतान्संजीवयामासबृहस्पतिरुदारधीः
नहिवेदसतांविद्यांयांकाव्योवेदवीर्यवान् ॥ संजीविनींततोदेवाविषादमगमन्परं ॥ अथदेवाभयोद्विग्नाःकाव्यादुशन
सस्तदा ॥ ऊचुःकचमुपागम्यज्येष्ठंपुत्रंबृहस्पतेः ॥ भजमानान्भजस्वास्मान्कुरुनःसाह्यमुत्तमं ॥ यासौविद्यानिवसतिब्राह्म
णेमिततेजसि ॥ शुक्रेतामाहरक्षिप्रंभागभाग्नोभविष्यसि ॥ वृषपर्वसमीपेहिशक्योद्रष्टुंत्वयाद्विजः ॥ रक्षतेदानवांस्तत्रन
सरक्षत्यदानवान् ॥ तमाराधयितुंशक्तोनान्यःपूर्वेणमोमुने ॥ देवयानींचदयितांसुतांतस्यमहात्मनः ॥ त्वमाराधयितुंशक्तो
नान्यःकश्चिदतेत्वया ॥ शीलदाक्षिण्यमाधुर्यैराचारेणदमेनच ॥ देवयान्यांतु... ...विद्यांतांप्राप्स्यसिध्रुवं ॥ त
थेत्युक्त्वाततःप्रायाद्बृहस्पतिसुतःकचः ॥ तदाभिपूजितोदेवैःसमीपंवृषपर्वणः ॥ सगत्वा... ...राजन्देवैःसंप्रेषितःकचः
असुरेंद्रपुरेशुक्रंदृष्ट्वावाक्यमुवाचह ॥ ऋषेरंगिरसःपौत्रंपुत्रंसाक्षाद्बृहस्पतेः ॥ नाम्नाकचं... ...गृहाणत्वंशिष्यंगुरुरनुमां
भवान् ॥ ब्रह्मचर्यंचरिष्यामित्वय्यहंपरमंगुरो ॥ अनुमन्यस्वमांब्रह्मन्सहस्रंपरिवत्सरान् ॥ शु... ॥ अयमेदीतिशक्षोयंम
तेमंत्रीवचनामिनो ॥ ततःसंजीवनींविद्यांप्रशुक्रंकचमाह्वयन् ॥ आदात्तःप्राद्वरभवत्कन्त्वंहमसमत्र्या ॥ सपुनर्देवया
शुक्रःपुष्पाहारोपहरन्त्या ॥ वनेयदाकन्योदिप्राप्यवन... मनाननं ॥ ततोद्वितीयंतत्सारःपुनःकृत्वाचवर्त्तनं ॥ प्राप
ठन्ब्राह्मणाश्चैवसुरापानंसधुरास्त्रया ॥ देवयान्यपनुद्योपिपितरंवाक्यमब्रवीत् ॥ पुष्पाहारःप्रेषणकृत्कचोनतन

61
1998

स्थाने कचसुस्नागतंनेत्युग्रमितस्मृमिते वनः अर्चयित्वेह मर्त्यं त्वा मर्त्यं नो द्युहृदस्माति शौनक उवाच कच मुनेन
ये सुकृतो ऽग्नि न प्राह न कृते आदि हुं कवि पुत्रेलसके गोत्रान माम्यदे वृतम्य वृत काले म यथौ ऽके वै गृहीन वा
न आराधयसुपाध्याये देवयानीं त्वरान्त निम्य मार्गधयित्वैस्तां पुवाभ्रु वन गोऽचरे ... रन्तस्यैस्त्र वा ह्येस्व देवया
नी मनोरथपथ मैत्रीलयन देवयानी कन्यामे साग यौवने पुष्पैः फलैः प्रेषणैस्व तो ध... ना मलागविं देवयान्य
पितं विप्रं नियम व्रतधारिणं जलनादे हमे स्कार हदः प्रत्यबदान्ह दा पेच वर्षश्रा ... कृच स्मवरनो व्रतं
तत्र नीव्रं व्रते वृधादीनां मेव नदा कचं गोश्लं नवते हस्तार हस्येव ममर्णि नाः जय ... प्यादित्या रत्नार्थं
मे कच दत्वा गाला ब्रकामि शापयं ठेपि लवगः हतं ततो गावो नि कृत्वा स्नाञ्ज गो ... न ताः हूरा हिता
गास्तु कचो न्यस्य गतो वनात् उवाच कचने काले देवयान्यपश्यता गते हूने वापि ... ने स्पूर्यस्या ... प्रसो
अगोपाश्चागता गावः कचश्चैव न दृश्यते व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात ... नो विना न च जीवामि
चः सत्यं ब्रवीमि ते शुक्र उवाच अहमस्य तेः स्म पुत्रो गतः श्रेतगाति कचः वि... जीवितो ऽप्य वपुनः कचवाण मस्य०
किं मे वस्त्रो वो मा रुद देवयानीन द्रष्टा दृष्टी मैत्री मतव्यत्तोवेत यस्या ... सं शाख्य देवा वम ३३
वाप्तिनोच सुरद्विष्टं वनगतो समवेसुपास्थिन्वा मनप मःप्रनावान स ... वथितं हि त्रालितं तीवि
तो प्रियतेचैव न्यस्यः देवयान्युवाच यस्यांगिरा हृदन्तः पिता महो बृहस्पतिश्चापि तीन ... निधिः तेषेः पुमथनावापि

पौत्रं कथं न शोच्य महेन हन्या म ब्रह्मचारिन्न तपोधनस्य सदोच्छि नः कर्म सुचैव दक्षः कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये नहौ नो
प्रियो हि मे ती न कचो ऽभिरूपः शौनक उवाच स नेवभ्योक्तो देवयान्या महर्षिः संरंभेणा व्याजहार च काव्यः अपोत्ता
मामसुरा द्विषंति ये मे शिष्यान्मदृतान सूदयंति अब्राह्मणं कर्तुमिच्छंति ते दामे ... प्रस्तुनसान वैहि नत्कमेलोप्य
मन वीदि हीनः के ब्रह्महत्या न दहेन पीडं सनेना ह्यनोविद्यस्याचो पहूतः ज्ञाने ... वर ... ज हार नमम ब्रवकेन
र होपयानो ममो दरेनि प्रमिश्रुद्धि विप्रः कच उवाच नवस्त्रञ्ज्ञा दीनं न हाति मां ... गेयं यच यथ्यान ... न
त्वे वन स्यात्तम मस्तु यो मे न नःसज्ञो घोरतरं महापि असुरैःसुरा यान व नोऽस्मि दत्वा ... ब्रानु णोपित्वा च काव्य
ब्राह्मी मायो त्वासुरी च मामा यो त्वपिष्यिनेकस्य मेवाति हते शुक्र उ० किं ते प्रिय करवाणि ... यतेव जे जीवितं स्या
त्कचस्य नान्यत्र कुक्षे मम वेदनेन दृश्ये त्कचो मद्गतो देवयानि देवयान्युवाच द्वौ मां ... ग्नि कल्पौ दहेतो कच
स्य नाशस्तव चात्मिया कचस्य नाशे मम नास्ति धर्म तपोपयाने जीवितु नास्मि शक्या ... च सामिरु रूपोऽसि हद
यते सु न यच्चाभक्तं न तेन देवयानी विद्यामीमा माभ्रह जीवितीत्वं नत्वे दिक् कच रूपीन मतः निवर्त्त नं पुनर्जी
वेत्कश्चिदन्यो ममो दरात् ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि पुत्रो हित्वा भा ... त्वा ममत्वं समस्मात् हद्वात्त
वर्तिः को निरमु समा च वेदे धर्म वता मपेक्ष्यो गुरोः सकाशात्सम्प्य विद्याम विद्यः भित्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः
कचो ऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि

त्रिंस्थापयामास ततः कचोऽपि विद्यां सिद्धां नामवाप्य निवासे ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच उत्तमस्यानामर्मकृत्तम म
प्यनिंद्यं निशीतो च गौपदं परागात् येनाद्रियेते गुरुमर्चनीयं पापानां लोकान्प्रतिगच्छन्ति शौनक उवाच सुरा
पानाद्वंचनां प्राप्य विद्वान्संज्ञानाशं चैव महाविघोरं दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं पीतं तथा सुरया मोहितेन समन्यु
रुत्थाय महानुभावस्तदोशनाविप्रहितं चिकीर्षुः काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद सुरापानंप्रति सौ जातमन्युः
शुक्र उ० यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चिन्मोहात्सुरां पास्यति मंदबुद्धिः अपेतधर्मा [illegible] वै च मस्यादृश्मिन्लो
के गर्हितः स्यात्परे च मया चैतां विप्रधर्मोक्तिसीमां मर्यादां च स्थापयामास वै लो [illegible] शुश्रुवांसो गुरूणां
दिव्यौ लोकाश्चोपगच्छन्तु सर्वे शौनक उवाच इतीदमुक्त्वा स महानुभावस्तपो [illegible] पर [illegible] नात दान
वान्वै च विमूढबुद्धीनिदं समीहाय कचोऽन्वुवाच शुक्र उ० आचक्षे दानवा दः [illegible] कचो वत्स्यति मत्समी
पे संजीविनीं प्राप्य विद्यां महाप्रभावो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः शौनक उ० [illegible] विप्र काव्योऽवसत्सर्व वर्षाणि
तानि च अनुज्ञातः कचो गंतुमियेष त्रिदशालयं इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभव [illegible] आदे सो मनो [illegible] संभ०
ते शौनक उवाच समाप्तव्रतं तु तं शनैर्विसृष्टं गुरुणा ततः प्रस्थितं त्रिदशावासं [illegible] देवयान्युवा ७४
च ऋषेरंगिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च [illegible] गिरा मान्यः पितुर्मम
महायशाः तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो बृहस्पतिः एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन [illegible] नियमोपेते

यथा त्वां मद्देऽन्वपि ससमा प्रवरविद्यो मां भक्तां तमस्य कुमर्हसि स्वहा णपाणिविधिवन्मम मंत्रपुरस्कृतं कच उ० ह 65
त्वामान्यश्च भगवान्यथा मम पिता तव तथा त्वमनवद्यांगि पूजनीयतरा मम आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य म 1998
हात्मनः त्वं न ईर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम गुरुर्नित्यं पूज्यतमो मान्यः शुक्रः पिता तव देवयानि तथैव त्वं
नैवं मां वक्तुमर्हसि देवयान्युवाच गुरुपुत्रस्य पुत्रो मे न तु मसि मे पितुः तस्मात्पूज्यश्च मान्यश्च मामपि त्वं द्विजो
त्तम असुरैर्हन्यमाने च कच त्वयि पुनः पुनः तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वं [illegible] सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे
भक्तिमुत्तमां न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसं कच उ० अनियोज्ये नियोजयसि [illegible] शुभव्रते प्रसी
द सुभ्रु त्वं गुरोर्गुरुतरा शुभे यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चंद्रनिभानने तत्राहमुषित [illegible] काव्यस्य भा
मिनी भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः सुमध्यमे सुखेनाध्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम [illegible] गमिष्यामि शि
वमस्तु च मे पथि अविरोधेन धर्मस्य स्मर्तव्योऽस्मि कथांतरे अप्रमत्तोत्थिता नित्यमा [illegible] मम देवयान्युवाच
यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि धर्मतः ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति कच उवाच गुरुपुत्रीति
कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व मां आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया
शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु
पाणिं ग्रहीष्यति फलिष्यति न मे विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति सो

न कच उवाच । एवमुक्त्वा नृपश्रेष्ठ देवयानीं कचस्तदा । त्रिदशानामालयं शीघ्रं जगाम द्विजपुंगवः ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा
सेंद्राः पुरोगमाः । बृहस्पतिमभ्याद्यं कचं वाक्यमथाब्रुवन् ॥ देवा ऊचुः ॥ यत्त्वमस्मद्धितं कर्म कृतवान्महदद्भुतं
न ते यशः प्रणशिता भागभाक् च भविष्यसि ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे सोमवंशे ययातिचरिते षड्विंशोऽध्यायः ॥ शौ
नक उवाच । कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः । कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ सर्व एव
समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् । कालस्त्वद्विक्रमस्याद्य जहि शत्रून्पुरंदर ॥ एवमुक्तस्तु सहितैस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा । त
थेत्युक्त्वा पचक्राम सोऽपश्यद्विपिने स्त्रियः ॥ क्रीडन्तीनां तु कन्यानां वने चैत्ररथोपमे । वायुभूतः स वा
स्त्राणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत् ॥ ततो जलात्समुत्तीर्य ताः कन्याः सहितास्तदा । वस्त्राणि जगृहुस्तानि यथासन्नान्यनेक
शः ॥ तत्र वासो देवयान्याः शर्मिष्ठा जगृहे तदा । व्यतिमिश्रमजानन्ती दुहिता वृषपर्वणः ॥ ततस्तयोर्मिथस्तत्र वि
रोधः समजायत । देवयान्याश्च राजेंद्र शर्मिष्ठायाश्च तत्कृते ॥ देवयान्युवाच । कस्माद्गृह्णासि मे वस्त्रं शिष्या भूत्वा मम
सुरि । समुदाचारहीनाया न ते श्रेयो भविष्यति ॥ शर्मिष्ठोवाच । आसीनं च शयानं च पिता ते पितरं मम । स्तौति शश्व मत्स्य०
ति चाभीक्ष्णं नीचैः स्थः सुविनीतवत् ॥ याचतस्त्वं हि दुहिता स्तुवतः प्रतिगृह्णतः । ... निरायुधा सायुधा वा किं त्वं कु ३५
प्यसि भिक्षुके । लप्स्यसे प्रतियोद्धारं न च त्वं गणयाम्यहं ॥ शौनक उवाच । समुच्छ्रयं देवयानी गतासक्तां च वासमि शर्मिष्ठा
प्राक्षिपत्कूपे ततः स्वपुरमाव्रजत् ॥ हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठा पापनिश्चया । अनवेक्ष्य गता तस्मात् क्रोधवेगप

रायणा ॥ ततस्तं देशमस्यागाद्ययातिर्नाहुषात्मजः । श्रांतयुग्मः श्रांतहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥ नाहुषः प्रेक्षमाणो
य स निपाने गतोदके । ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामग्निशिखामिव ॥ तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्याममरवर्णिनीं । सांत्वयि
त्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ का त्वं चारुमुखी श्यामा सुमृष्टमणिकुंडला । दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छोच
सि चातुरा ॥ कथं च पतितास्यस्मिन्कूपे वीरुत्तृणावृते । दुहिता चैव कस्य त्वं वद ... सुमध्यमे ॥ देवयान्युवाच । योऽसौ
देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया । तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न मन्यते ॥ एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्र
नखांगुलिः । समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ जानामि त्वां च संशांतं वीर्यवंतं यशस्विनं । तस्मान्मां पतितामस्मा
त्कूपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ शौनक उवाच । जानाति ब्राह्मणीं तां तु राजा च नहुषात्मजः । गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहा
र ततोऽवटात् ॥ उद्धृत्य चैनां तरसा तस्मात्कूपान्नराधिपः । आमंत्रयित्वा सुश्रोणीं ययौ स्वपुरं ... देवयान्यु
त्वरितं घूर्णिके गच्छ सर्वमाचक्ष्व मे पितुः । नेदानीं तु प्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः ॥ शौ० उवाच । सा तु वै त्वरितेन ग
त्वा घूर्णिकासुरमंदिरं । दृष्ट्वा काव्यमुवाचेदं कंपमाना विचेतना ॥ आचचक्षे महाभाग देवयानी वने हता । श
र्मिष्ठया महाप्राज्ञ दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ वचनं तीव्ररूपं च क्रोधरक्तेक्षणान्वितं । सुतां दोऽदुहिता मित्येव यास्त्वतः प्र
तिगृह्णतः । सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ इतीमामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः । क्रोधसंरक्तनयना
दर्पपूर्णा ततस्ततः ॥ यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्णतः । प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया सुक

उवाच श्रुत्वैतद्दुहितानन्यं मदेन प्रतिगृह्य तु। ततः अतस्त्वं कस्मात्समानमुद्दिता देवयान्यपि। वृषपर्वेति दैत्येशाः शक्रो
राजानन्ना रूपः अवितंत्रं स्वाति ईदृशी स्वरं हि बलं मम॥ इति श्री मत्स्यपुराणे ययातिचरिते २७ शौनक उवाच
यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षते। देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितं॥ यः समुत्पतितं कोपं क्षमयैव
निरस्यति। यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते॥ यश्च भावयते धर्मं योऽतिमात्रं तितिक्षति। यश्च तप्तो न तप
ति दृढं सोऽर्थस्य भाजनं॥ यो जपेदपरिश्रान्तो मासि मासि शतं समाः। यस्तु कुप्येत सर्वस्य न योऽक्रोधने वरः॥ यत्कुमा
राः कुमार्यश्च विरोधं कुर्युरचेतसः। तस्मात्तत्तु न कुर्वीत न विदुस्ते बलाबलं॥ देवयान्युवाच। वेदाहं तात बालापि कार्या
णां न गतागतिं। क्रोधे चैवातिवादे च वेद चापि बलाबलं॥ शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न क्षन्तव्यं बुभूषता। अस्मात्सं
कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते॥ पुमांसो ये न निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च। तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्य
ते॥ तन्मे न स्मति न हृदयादपि कामं वारणि। वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः॥ न तस्माद्दुःखतरं मन्ये
लोकेष्वपि चतुर्ष्वपि। यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते॥ इति श्री मत्स्यपुराणे ययातिचरिते २८ शौनक उवाच। त मत्स्य०
तः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह। वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन्॥ नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फ ३६
लति गौरिव। शनैरावर्त्यमानस्तु मूलान्यपि कृन्तति॥ यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेन्नप्तृषु पश्यति। पापमाचरितं कर्म
त्रिवर्गमपि वर्तते। फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे॥ यदाघातयथा विप्रं कचमांगिरसं तदा। अपापशीलं

धर्मज्ञं शुश्रूषं मद्गृहे रतं। वधादनर्हतस्तस्य वधाच्च दुहितुर्मम॥ वृषपर्वन्निबोधेदं त्यक्ष्यामि त्वां सबांधवं। स्थातुं त्वद्वि 69/1998
षये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह॥ अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनं। यतस्त्वमात्मनो दोषान्न दिगांउ हितांस्याम
वेक्षसे॥ वृषपर्वोवाच। नाधर्मं न मृषावादं त्वयि जानामि भार्गव। त्वयि सत्यं च धर्मं च तत्प्रसीदतु नो भवान्॥ यद्यस्मा
नपहाय त्वमितो यास्यसि भार्गव। समुद्रं संप्रविश्यामो नान्यदस्ति परायणं॥ शुक्र उवाच। समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा
द्रवतासुराः। दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे॥ प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितं। योगक्षेमकर
स्तेऽहमिंद्रस्येव बृहस्पतिः॥ वृषपर्वोवाच। यत्किंचिदसुरेंद्राणां विद्यते वसु भार्गव। भुवि हस्तिगवाश्वं च तस्य त्वं मम चे
श्वरः॥ शुक्र उवाच। यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुराः। तस्येश्वरोऽस्मि यदि ते देवयानी प्रसाद्यतां॥ शौनक उवाच। ततस्तु
वचनैः शुक्रः स च राजा समागतौ। उवाच चैनां सुभगे प्रतिपन्नं वचस्तव॥ देवयान्युवाच। यदि त्वमीश्वरस्तात रा
ज्ञो वित्तस्य भार्गव। नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा वदतु मां स्वयं॥ वृषपर्वोवाच। यं काममभिजानासि देवयानि शुचि
स्मिते। तत्तेऽहं संप्रदास्यामि यदि वापि सुदुर्लभं॥ देवयान्युवाच। दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये। अ
नुयास्यति मां तत्र यत्र दास्यति मे पिता॥ वृषपर्वोवाच। उत्तिष्ठ धात्रि गच्छ त्वं शर्मिष्ठां शीघ्रमानय। यं च कामयते का
मं देवयानी करोमि तं॥ शौनक उवाच। ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां समिदमब्रवीत्। उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमा
मावह। त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान् देवयान्या प्रचोदितः। यं सा कामयते कामं स कार्योऽद्य त्वयानघे। हा मान्वमभि

ज्ञात्वा मिदे देवयान्याः सख्योऽननेन शर्मिष्ठोउ० येन कामयते कामं करवाण्यहमुद्यते मा मा ज्ञास्तु वशोऽशुक्रो देवया
नाप मत्कृते शौनकउ० ततः कन्यासहस्रेण वृता शिबिकया तदा पितुर्नियोगात्त्वरिता निश्चक्राम पुरोत्तमात्
शर्मिष्ठोउ० अहं कन्यासहस्रेण दासीभिः परिवारिता अनुयास्यामि यत्र त्वां दास्यति ते पिता देवयान्युवा
स्तुवतो दुहिताहं ते याचतः प्रतिगृह्णतः स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यति शर्मिष्ठोउ० येन केन च दार्त्तानां
ज्ञातीनां सुखमावहेत् अनुयास्याम्यहं तत्र यत्र दास्यति ते पिता शौनकउ० प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृ
षपर्वणः देवयानी नृपश्रेष्ठ दुहिता सुमहायशाः प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः इति श्रीमत्स्यपुरा
णे एकोनत्रिंशोऽध्यायः शौनकउ० अथ दीर्घेण कालेन तस्मिन्नेव द्विजोत्तम रम्यं तदेव निर्याता क्रीडार्थं व
रवर्णिनी तेन दासीसहस्रेण सार्द्धं शर्मिष्ठया तदा तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ताभिः सखीभि
ः सहिताः सर्वाभिर्मुदिता तत्र क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिबन्त्यो मधुमाधवीं खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विद
शन्त्यः फलान्यपि पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकर्षितः ददर्श देव मत्स्य०
यानीं शर्मिष्ठां ताश्च योषितः पिबन्तीर्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः उपविष्टां च ददृशे देवयानीं शुचिस्मि ३०
तां रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीमध्ये वराङ्गनां शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः ययातिरुवाच द्वाभ्यां
कन्यासहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छाम्यहं ततः देवयान्युवाच आख्याम्यहम्
कन्यासहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छाम्यहं

णादत्स्व वचनं मे नराधिप शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य मां इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी दुहि 71
ता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ययातिरुवाच कथं नु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी असुरेन्द्रसु 1448
ता सुभ्रु परं कौतूहलं हि मे देवयान्युवा० सर्व एव नरव्याघ्र विधानमनुवर्तते विहितं विधिना मत्वा मा विचि
त्राः कथाः कृथाः राजवद्रूपवेषस्ते ब्राह्मीं वाचं बिभर्षि च किं नाम त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ययातिरु०
ब्रह्मचर्येण कृत्स्नो मे वेदः श्रुतिपथं गतः राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः देवयान्यु० केनार्थेन त्वं नृपते इ
दं देशं समागतः जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया ययातिरुवाच मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमिहा
गतः बहुधाप्यनुयुक्तोऽस्मि तदनुज्ञातुमर्हसि देवयान्यु० द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह त्वदधीना
स्मि भद्रं ते सखी भर्ता च मे भव ययातिरुवाच विद्ध्यौशनसि भद्रं ते न त्वामर्होऽस्मि भामिनि अविवाह्या हि राजानो
देवयानि पितुस्तव देवयान्यु० संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्म संहितं ऋषिश्चाप्यृषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व मां यया
तिरुवा० एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः देवयान्युवाच
पाणिधर्मो नाहुषोऽयं न पुंभिः सेवितः पुरा त्वया तमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः कथं नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः
पुमान्स्पृशेत् गृहीतमृषिपुत्रेण स्वयं वाप्यृषिणा त्वया ययातिरुवाच क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखा
त्सुदुर्धर्षतरो विप्रादित्यात्थ पुरुषर्षभ ययातिरुवा० एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पु

रागात्पितृकोपितः मुहुर्दूषयतो विप्रस्त्वस्यातीकृतस्तोमम अतो दत्तां हि पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहं देवयान्युवाच द
त्तां वहसि पित्रा मां त्वं हि राजन् वृतो मया अयाचतो न ते भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्णतः शौनक उवाच त्वरितं देवयान्याथ प्रे
षितं पितुरात्मनः सर्वं निवेदयामास धात्री न स्वयमागतं श्रुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः दृष्ट्वैव मागतं
विप्रं ययातिः पृथ्वीपतिः ववंदे ब्राह्मणं काव्यं प्रांजलिः प्रणतः स्थितः नेवाथ्यस्य च रक्षाम्यमास्यापरम वल्गु
ना देवयान्युवाच राजायं नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत् नमस्ते देहि मामस्मै लोके नान्यं पतिं वृणे शुक्र उवाच वृतोनया
पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ययातिरुवाच अधर्मो न स्पृशेदेवं महान्मा
मिह भार्गव वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहं शुक्र उवाच अधर्मात्त्वां विमोक्ष्यामि वरं वरय चेप्सितं अस्मिन् विवाहे मा
ग्लासीरहं पापं नुदामि ते वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमां अनया सह संप्रीतिमतुलां समवाप्नुहि इयं
चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वृषपर्वणी संपूज्या सततं राजन् मा चैनां शयने ह्वय शौनक उवाच एवमुक्तो ययातिस्तु शु
क्रं कृत्वा प्रदक्षिणं जगाम स्वपुरं हृष्टः सोनुज्ञातो महात्मना इति श्री मत्स्यपुराणे ययातिचरिते ३० शौनक उवाच यया मत्स्य०
तिः स्वपुरं प्राप्य महेंद्रपुरसंनिभं प्रविश्यांतःपुरं तत्र देवयानीं निवेशयेत् देवयान्याश्चानुमते सुतां तां वृषपर्व ३८
णः ददर्श शोकवनं प्राप्य सोऽन्तं साकमलेक्षणा विनयामास धर्मज्ञा ऋतुं प्राप्ते तु भामिनी ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च
कश्चित्पतिर्वृतः किं प्राप्तं किंनु कर्तव्यं कथं कृत्वा कृतं भवेत् देवयानी प्रजातासि वृथाहं प्राप्तयौवना यथा तया वृ

तो भर्त्ता तथैवाहं वृणोमि तं राज्ञा पुत्रफलं देयं इति मे निश्चिता मतिः अपीदानीं स धर्मात्मा रहो मे दर्शनं व्रजे
त् शौनक उवाच अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन्काले यदृच्छया अशोकवनिकाभ्यासे शर्मिष्ठामभितः स्थितः त
मेकं रहसि दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी प्रत्युद्गम्यांजलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् शर्मिष्ठोवाच सोमस्येंद्रस्य
विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य च तव वा नाहुष गृहे कः स्त्रियं द्रष्टुमर्हति रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा
सा त्वां याचे प्रसाद्याहं ऋतुं देहि नराधिप ययातिरुवाच वेद्मि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिंदितां रूपे तु ते न
पश्यामि सूच्यग्रमपि निंदितं अब्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदा वहं न चेयमाह्वयितव्या शयने वृषपर्वणी शर्मि
ष्ठोवाच न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले प्राणात्यये सर्वधनापहारे पंचानृतान्याहुरपातका
नि पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदंति चान्यथा भवंति मिथ्यावचना नरेंद्र एकार्थतायां तु समाहितायां मिथ्या वदंतं ह्यनृतं हिन
स्ति ययातिरुवाच प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या वक्तुमुत्सहे शर्मिष्ठोवाच समावे
तौ मतौ राजन् पतिः सख्याश्च यः पतिः समं विवाहमित्याहुः सख्या मेसि पतिर्वृतः ययातिरुवाच दातव्यं याचमानस्य
इति मे व्रतमाहितं त्वं च याचसि कामं मां ब्रूहि किं करवाणि ते शर्मिष्ठोवाच अधर्मात्पाहि मां राजन् धर्मं च प्रतिपा
दय त्वत्तोपत्यवती लोके चरेयं धर्ममुत्तमं त्रय एवाधना राजन् भार्या दासस्तथा सुतः यत्ते समधिगच्छंति यस्यै
ते तस्य तद्धनं देवयान्या भुजिष्यास्मि वश्या च तव भार्गवी सा चाहं तु त्वया राजन् भजनीया भजस्व मां शौनक उवा

73/1998

गावसुकृतस्यागतान्यामि स्वति जजिवान ॥ इज्यामामधर्मिष्ठे यथाकाममवाप्स्यव ॥ अन्योन्यंचापिमे इत्यज्ञमनु
ष्ठो यथागतं ॥ तस्मिन्गतेमहाराजे सुस्तुशर्मिष्ठा हृष्टवेपनी ॥ लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्माद्गन्दपमत्रमत ॥ जज्ञे च ततः का
ले राजा राजीवलोचनः ॥ कुमारं देवगर्भाभमादित्यसमवर्चसं ॥ इतिश्री मत्स्यपुराणे ययातिचरिते ३१ शौनक उ०
गवं दृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ॥ किंनामधेयं गोत्रं वा पुत्रकामः कस्य पेटिताः ॥ किंवृत्तमे यथातथ्यं श्रोतुमि
च्छामि यन्वहं ॥ ते दर्शयन्त्र देशिन्याग मे वन्दपमत्र मे शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्यामूर्तुस्थसा रकाजं शौनक उ० इत्यु
क्ता सहितास्ते तु राजानमुपचक्रमुः ॥ नाभ्यनंदत तान्राजा देवयान्यास्तदंतिके ॥ रुदंतस्ते तु शर्मिष्ठामभ्ययुर्बाल
कास्तदा ॥ दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति ॥ बुद्ध्वा च तत्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत ॥ देवयान्युवाच म
दधीनासती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ॥ तमेवासुरधर्मं त्वमास्थिता न बिभेषि किं ॥ शर्मिष्ठोवाच यदुक्तमृषिरित्ये
वं तत्सत्यं चारुहासिनी ॥ न्यायतो धर्मतश्चैव चरंती न बिभेमि ते ॥ यदि त्वया वृतो भर्ता वृत एव मया तदा ॥ सखिभ
र्ता हि धर्मेण भर्ता सख्याः स्त्रीनेता ॥ पूज्यासि मम मान्या च श्रेष्ठा श्रेष्ठा च ब्राह्मणी ॥ त्वत्तोऽपि मे पूज्यतरो राजर्षिः किं न वे मत्स्य०
त्सि तं ॥ शौनक उवाच ॥ श्रुत्वा तस्यास्तु तद्वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदं ॥ राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया कृतं सद ३०
सेसुत्थितां तूर्णं तां दृष्ट्वा नामाश्रुलोचनां ॥ तूर्णं संकाशं काव्यस्य प्रस्थितां व्यथितां स्वयं ॥ अनुवव्राज संभ्रांतः पृष्ठतः
सांत्वयन्नृपः ॥ न्यवर्तत न चैवस्म क्रोधसंरक्तलोचना ॥ अविब्रुवंती किंचिद्वा राजानं साश्रुलोचना ॥ अचिरादेव संप्राप्ता

काव्यस्योशनसोंतिकं ॥ सा तु दृष्ट्वैव पितरं अभिवाद्याग्रतः स्थिता ॥ अनंतरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवं ॥ देवयान्यु०
अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरं ॥ शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ त्रयोस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन य
यातिना ॥ दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ॥ अतिक्रांतश्च मर्यादां काव्ये
तत्कथयामि ते ॥ शुक्र उ० धर्मज्ञस्य महाराज यो धर्ममकृथाः प्रियं ॥ तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ययाति
रु० ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः ॥ भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ऋतुकामां स्त्रियं यस्तु
गम्यां रहसि याचितः ॥ नोपैति हि स धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह ॥ अधर्मभय
संविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान ॥ शुक्र उ० नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मदधीनोसि पार्थिव ॥ शौनक उ० क्रुद्धेनोशनसा शप्त
ययातिर्नाहुषस्तदा ॥ पूर्वं वयः परित्यज्य जरां समयोऽवपद्यत ॥ ययातिरु० अतृप्तोस्मि वनेऽस्मिन्च देवयान्यां भृगूद्वह
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्नरयेनाविशेन मां ॥ शुक्र उवाच ॥ नाहं मृषा ब्रवीम्येतज्जरां प्राप्तोसि भूमिप ॥ जरां त्वेतां त्वमन्यस्मि
न्संक्रमय यदीच्छसि ॥ ययातिरु० राज्यभाक्स भवेद्ब्रह्मन्पुण्यभाक्कीर्तिभाक्तथा ॥ यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यतां
शुक्र उवाच ॥ संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज ॥ मामनुध्याय तत्वेन न च पापमवाप्स्यसि ॥ वयो दास्यति ते पु
त्रो यः स राजा भविष्यति ॥ आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैव बह्वपत्यस्तथैव च ॥ इतिश्री मत्स्यपुराणे ययातिचरिते शौनक उ०
जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ॥ पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ ययातिरुवाच ॥ जरा वलनमाना न पलि

115
1998

तान्त्विपर्शुगुः कान्यस्मो कामः ग्रापान्नवन्न मोस्मि यौवने त्वमदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरयामह यदुरु० भितनम
श्रुघ रोदीतो जरयाशिथिली हृतः बली मंत्र तगाम स्तुउ ईशोउर्बल हृत्राः अग्राकाः कार्यकरणे परिम्र तस्मयो वनेः
महो वितीवित स्मेवन क्रनं नामि कामये मंतिते वहवः पुत्राः मनः प्रियनरान्नपः जरो गृहीत्वं धर्मज्ञ पुत्रमन्यत्र
वीहितेः ययातिरु० यस्त्वं मे हृदयाक्रान्तो मम यौवन प्रयच्छसि पाप्मनो तुलसमेवं धाउः प्रजो वेनविष्यसि तुर्वसोप्र
तिपद्यस्व पाप्मानं जरयामह यौवनेन तवरे यं वे विषयोम्नवघुत्रका पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवने स्वंचदा
स्यामि च योपि पाप्मानं जरयामह तुर्वसुरुवाच न गजे नरथे नाश्वं जीर्णो भुक्ते न च स्त्रियं नीरागास्याम्मनवतिनजरां
तेन कामये ययातिरु० यस्त्वं मे हृदयाक्रान्तो वयस्त्वं प्रयच्छति तस्मात्प्रजा[…] कामन्ते मं पक्षपते क्षविन
नाधुयत्र व मंवारीयन्नतिसंतविष्यति राजसतोजस्माहत्वं तत्र प्राप्स्यसि यान्वयः […]रुवाच त्वतो त्वं प्रतिपद्य
स्व पाप्मानं जरयामह एवं वर्षसहस्रे तु वरे यं यौवनेन ते द्रुह्युरुवाच जीर्णोऽश्मि […] एतस्ते काले न मस्तुविषया
न तु होति वकाले स्मिं नाजन्नामि कामये ययातिरुवाच यस्त्वं मे हृदयाक्रान्तो वयः […]न प्रयच्छसि जरादोषः स्मा मत्स्य०
यो की यः तस्मात्वं प्रतिपद्यसे प्रजास्तु यौवने मासाविनिमंसर्णावं तथा […] राजा नाम्नं वा प्ये क्वविष्यसि यया ४०
तिरुवाच स्त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरयामह एवमुक्तः मनुवाच पुरुः पितरं प्रजना यथात्थ त्वं महाराज तत्करि
ष्यामि ते वचः प्रतिपत्स्यामि ते राजन्पाप्मानं जरयामह गृहाण यौवनं मत्तः चर कामान्यथेप्सितान् जरयाहं प्रतिच्छ

न्नो वयोरूपधरस्तव यौवनेन वनोरत्वाचरिष्यामि यथोच्यते या ययातिरुवाच पुरो प्रातोऽस्मि ते वत्स वरं ते सम्प्रदामि
ते सर्वकामसमृद्धा स्ते प्रजा राज्येन विष्यति इतिश्रीमत्स्यपुराणे ययातिचरिते ३३ शौनक उवाच एवमुक्तास राज
र्षिः काव्यं स्मृत्वा महाव्रतं संक्रमयामास तेजरां नाहुषो महात्मनि पौ[…]वं समाप ययातिर्नहुषात्मजः प्रीति
युक्तो नरश्रेष्ठश्चचार विषयान्प्रियान् यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखं […]विरुद्धान्राजेन्द्र यथार्हति स
एव हि देवानतर्पयद्यज्ञैः श्राद्धैरपि पितामहान् दीनाननुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् […] अतिथीनन्नपानैश्च विशश्च
प्रतिपालनैः आनृशंस्येन शूद्रांश्च दस्यून्निग्रहणेन च धर्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरञ्जयन् ययातिः पालयामा
स साक्षादिन्द्र इवापरः स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः अविरोधेन धर्मस्य चचार सुखमुत्तमं स संप्राप्य शु
भान्कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः कालं वर्षसहस्रं तु सस्मार मनुजाधिपः परिसंख्याय कालज्ञः कलाः काष्ठाश्च वीर्यवान् पू
र्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिव
र्धते यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति यथाकामं यथोत्साहं यथार
कामं समरिंदम सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनं राज्यं चैव गृहाणे
दं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः शौनक उ० प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नहुषात्मजः यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः
राज्येऽभिषेक्तुकामं तं पूरुं पुत्रं कनीयसं ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः

५।५
१९९८

सुतभवनो ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्ये प्रतिष्ठाप्यसि ज्येष्ठो यदुः तव सुतस्तु र्वसुस्तदनंतरं शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततो
नुः पूरुरेव च कथं ज्येष्ठमतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति एतत्संबोधयामास्त्व धर्ममनुपालय ययातिरुवा
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे श्रृण्वंतु मे वचः ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथंचन मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो ना
नुपालितः प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः स पुत्रः पुत्रवद्वर्त्तते
पितृमातृषु यदुनाहमवज्ञातः तथा तुर्वसुनापि च द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशं पूरुणा मत्कृतं वाक्यं
मानितं च विशेषतः कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम मम कामः स च कृतः पूरुणा रूपिणा शुक्रेण च व
रो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयं पुत्रो यस्त्वानुवर्त्तेत स राजा पृथिवीपतिः भवतः प्रतिजानंतु कनीयानपि स प्रभुः
हरोराज्येस्थितो प्रकृतय ऊचुः यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि
स प्रभुः अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः प्रियः प्रियकृत्तव वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरं पौरजान
पदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा अभिषिच्य ततः पूरुं राज्ये स्वसुतमात्मजं दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः मत्स्य
पुराग्निनिर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः सुताः द्रुह्योः सुतास्तु वै भोजा अनो ४७
स्तु म्लेच्छजातयः पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोसि पार्थिव इदं वर्षसहस्राय राज्यं कारयितुं वशी इति श्री मत्स्यपुरा
णे ययातिचरिते शौनकउ एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितं राज्येभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः अपि

त्वा वनवासं स ब्राह्मणैः सह संशितः फलमूलाशनो दांतो ययातिः स्वर्गतो गतः स[..]पुरवासं च स वसन्मुदितः
सुखी कालस्य नातिमहतः शक्रेण विनिपातितः स पतन्प्रच्युतः स्वर्गाद्प्राप्तो मार्ग[..]ीतलं ष्पितर्वसुमीदेन
स्थिःसतदेतिश्रुतं मया ततएवं पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतिः राज्ञा वसुमनासार्द्धं [..]केन च वीर्यवान् प्रतर्दा
नेन शिबिना समेत्याकिल संसदि ऋषय ऊचुः कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीप[..] कथमिंद्रेण गतवान् पाति
तो मेदिनीतले सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः कथ्यमानं त्वया विप्र[..]गणसन्निधौ देवराजसम
मो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः वर्द्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमद्युतिः तस्य वि[..]र्णवंशस्य सत्कीर्त्तेर्महा
त्मनः चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः शौनक उ हंत ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तमां कथां दिवि चेह च
पुण्यां सर्वपापप्रमोचनीं ययातिर्नाहुषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसं राज्येभिषिच्य मुदितः प्रवव्राज वनं तदा
अंत्येषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुपुरोगमान् फलमूलाशनो राजा वने सोन्यवसच्चिरं संशितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन्पि
तृदेवताः अग्नींश्च विधिवज्जुह्वन्वानप्रस्थविधानतः अतिथीन्पूजयामास वन्येन हविषा विभुः शिलोंछवृ
त्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः पूर्णं वर्षसहस्रं वै एवंवृत्तिरभून्नृप अब्भक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवाङ्म
नाः ततश्च वायुभक्षोभूत्संवत्सरमतंद्रितः पंचाग्निमध्ये च तपस्तेपे संवत्सरं पुनः एकपादस्थितश्चासीत्षण्मा
सानानिलाशनः पुण्यकीर्त्तिस्ततः स्वर्गं जगामावृत्य रोदसी इति श्री मत्स्यपुराणे सोमवंशे ययातिचरिते २५ शौनक

79
1998

उवाच॥ स्वर्गतस्तु महाराजो न्यवसद्देवसद्मनि॥ पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा॥ देवलोकाद्ब्रह्मलोकं
संचरन्पुण्यकृद्वशी॥ अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः॥ स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः स्वर्गमागमत्॥ त
दा राज्यं संप्रदायैव तस्मै त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यं॥ ययातिरुवाच॥ गंगायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोयं विषयस्तवा
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोंत्याधिपास्तव॥ अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः॥ अमा-
नुषेभ्यो मानुषश्च प्रधानो विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः॥ आक्रोश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः॥ आक्रोष्टा-
रं निर्दहति सुकृतं चास्य विंदति॥ नारुंतुदः स्यान्नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत॥ ययास्य वाचा पर उद्वि-
जेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्यां॥ अरुंतुदं परुषं तीक्ष्णवाचं वाक्कंटकैर्वितुदंतं मनुष्यान्॥ विद्यादलक्ष्मीकतमं ज-
नानां मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहंतं॥ सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्यात्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात्॥ सदासता-
मतिवादांस्तितिक्षेत्सतां वृत्तं पालयन्साधुवृत्तः॥ वाक्सायका वदनान्निष्पतंति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि॥ प-
रस्य नामर्मसु ते पतंति तान्पंडितो नावसृजेत्परेषु॥ न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु किंचन॥ यथा मैत्री च भूतेषु मत्स्य०
दानं च मधुरा च वाक्॥ तस्मात्सांत्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित्॥ पूज्यान्संपूजयेद्दद्यान्नाभिशापं कदा- ३४
चन॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे ययातिचरिते ३६ इंद्र उवाच॥ सर्वाणि कर्माणि समाप्य राजन्गृहान्परित्यज्य वनं गतोसि॥ त-
त्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र केनासि तुल्यस्तपसा ययाते॥ ययातिरुवाच॥ नाहं देवमनुष्येषु न गंधर्वमहर्षिषु॥ आत्मन-

स्तपसा तुल्यं किंचित्पश्यामि वासव॥ इंद्र उवाच॥ यदावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च पापीयसश्चाविदितप्रभावः॥ तस्मा-
ल्लोकांतवंतस्तवेमे क्षीणे पुण्ये पतितासि राजन्॥ ययातिरुवाच॥ सुरर्षिगंधर्वनरावमानात्क्षयं गता मे यदि शक्र लो-
काः॥ इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः सतां मध्ये पतितुं देवराज॥ इंद्र उवाच॥ सतां सकाशे पतितोसि राजंश्च्युतः प्रतिष्ठां य-
त्र लब्धासि भूयः॥ एवं विदित्वा तु पुनर्ययाते न तेवमान्याः सदृशः श्रेयसश्च॥ शौनक उवाच॥ ततः प्रहायामरराजजुष्टान्पु-
ण्याँल्लोकान्पतमानं ययातिं॥ संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोष्टकस्तमुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता॥ अष्टक उवाच॥ कस्त्वं युवा वास-
वतुल्यरूपः स्वतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः॥ पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारात्खात्खेचराणां प्रवरो यथार्कः॥ दृष्ट्वा च त्वां सू-
र्यपथात्पतंतं वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयं॥ किं नु स्विदेतत्पततीति सर्वे वितर्कयंतः परिमोहिताः स्म॥ दृष्ट्वा च त्वाधि-
ष्ठितं देवमार्गे शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावं॥ अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे तत्त्वं पाते तव जिज्ञासमानाः॥ न चापि त्वां
धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे न च त्वमस्मान्पृच्छसि देवयेस्मान्॥ तत्त्वां पृच्छामि स्पृहणीयरूपं कस्य त्वं वा किंनिमित्तं त्वमागाः॥ भयं तु
ते व्येतु विषादमोहौ त्यजाशु देवेंद्रसमानरूप॥ त्वां वर्तमानं हि सतां सकाशे नालं प्रसोढुं बलहापि शक्रः॥ संतः प्र-
तिष्ठा हि सुखच्युतानां सतां सदैवामरराजकल्प॥ ते संगताः स्थावरजंगमेशाः प्रतिष्ठितस्त्वं सदृशेषु सत्सु॥ प्रभुरग्निः प्रत-
पने भूमिरावपने प्रभुः॥ प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे ययातिचरिते ३७ ययातिरु०
अहं ययातिर्नहुषस्य पुत्रः पूरोः पिता सर्वभूतावमानात्॥ प्रभ्रंशितोहं सुरसिद्धलोकात्परिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः॥ अहं

81
1998

हिष्टं वा चयमानवस्त्रेनानिवादेन वमानं प्रयुक्तो विष्णु पातयमा जन्मनो बुद्धेः संबंधो न वनि छिजानां॥ श्रीष्टक उवाच
श्रवा दीर्घ्रं दयमा ग्रहः यनि वैना जन्मा धिकः कश्चित्॥ यो वै विद्वान् वै मा संप्रहृष्टमनाव इयो न वनि छिजानां
श्रुति कुले कर्मणां वा यमा लस्य दर्शिनो प्राव णां या पत्नो कः॥ सनी मनां चान्यय वर्त्तयेत छुष्यावान्मै या मनु कृ
त्वनादी॥ अन्तरनं मे विपुले महेंद्र किंचे छमानो धिमतावदसि॥ एवं प्रधा यो त्वाद्विनो विनि छो यो वर्त्तते सविजा
नामि जीवन॥ नानो गां वृत्तो जीवन्नो का देवाधि दान दे वे जा विचारः॥ नत्वाप्पनाविहस्मे न धीगं ददं विल्मी यै ने मत्वा
त्मयु छो॥ सुखे हि वर्षजं नु यरि वापि दुःखं देवाधीनं वदेति चाम्मशक्या॥ नस्मा हि ह वल वन्मनस्य मानान संज्वरेत॥
पि हृष्टो त्कदाचित॥ दुःखेन मृत्युं न सुखेन दर्पेस्म मे वर्त्तेत स देव धीरः॥ नस्मा हिष्टं वल वन्मनस्य मानो न संज्वरे नापि हृष्ये
त्कदाचित॥ भयेन मृत्या प्प हृष्टकाहं॥ कदाचिम्मे नाथो मे मन सो नास्ति किंतु॥ धानाय घामा विदधानिलो के प्रफ वंतथा
हं भविते तिमत्वा॥ संस्वेद जज रायुजो उद्भोदिग्य सरिसृपाः स्व हृ मयो यथा सुमम्माः॥ तथा कर्मा प्रमाण कासंच सर्वेदि
ष्टकृये स्यो प्रवृत्तिन जंते॥ अनित्यं सुख दुःख स्य बुधा कस्मात्संगम ह काहं भजेयं॥ किं कुर्यां वै किंच हल्ला न तथे॥ भस्म०
त्तस्मात्से नापि व र्त्तयाम्य प्रमत्तः॥ एवं ब्रुवाणं न्यपतिं ययातिम् अष्टकः पुनरेवान्वपृच्छत्॥ नामाध्मर्हे सर्वगुणोप ४४॥
पन्नं यत्र स्थितं स्वर्गलो के यथा वत्॥ अष्टक उवाच॥ ये ये लोकाः पार्थिवेंद्र प्रधानास्त्वया भुक्ता येन कालेन यथा
व॥ तन्मे राजन्ब्रूहि सर्वं यथा वत्क्षेत्रज्ञवच्चापसे त्वं हि धर्मं॥ ययातिरुवाच॥ अहो हं मासं भुविसार्वभौमस्तेनाजो

कान्महानां वरन्वै॥ तत्रा वववर्षं वर्षमह स्यमात्रं ततो लो कं परमस्युपेन्दा॥ देवस्य देवस्यनिवसानेनविजित्य लोकन्या 83/1498
वसं ययेहं॥ मेष्ठ उसमाश्रि दत्तीः समा स्ने तुल्यप्रभावव्हरीश्वराणां तथा वसन्ने दने कामरूपी संवत्सराणामयुतं
त्ता नानां॥ सहा यगोभिविंचरन्स्यपगे धान्नगान्सुप्सितान्स्वागरू गंधरूपान॥ तत्रास्थि तं मां देवसुखे षु युक्तं कालेः
नीते महति ततोति मात्रं॥ दूतो देवानामब्रवीत्कामरूपो ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिप्लुतेन स्वरेण॥ एतावन्मे विदितं राजसिं
हनतो भ्रष्टो हं नंदनात्क्षीणपुण्यः॥ वाचोश्रौषं चांतरिक्षे सुराणामनुक्रोशाच्छोचतां दानवेंद्र॥ अहो कष्टं क्षीण
पुण्यो ययातिः पतत्यसौ पुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः॥ एवं ब्रुवस्य पन्मानतनो हं सतां मध्ये निपतेयं कथं नु॥ तेराख्या
तो यज्ञ भूमिं समीक्ष्य वेमां त्वरितमुपागतोस्मि॥ हविर्गंधं देशिकाज्जन्मभूमिं धूमापांगं प्रतिगृह्य प्रतीतः॥ इति
श्रीमत्स्यपुराणे ययातिचरिते ३८॥ अष्टक उ॰॥ यदावसन्नंदने कामरूपी संवत्सराणामयुतं शतानां॥ किंकारणं
कीर्तियुगप्रधान हित्वा त्वं वसुधामन्वपद्यतीयथाति॥ ज्ञातिः सुहृत्स्वजनो ये यथेह क्षीणो वित्ते मानवे संत्यजंतेहि
तथा च तं क्षीणपुण्यं मनुष्यं त्यजंति सद्यः सेश्वरा देवसंघाः॥ अष्टक उवाच॥ कथं तत्र क्षीणपुण्या भवंति मुह्यते तत्र मा
नोति मात्रं॥ कं के वसिष्ठाः कस्य धामोपयांति तन्मे ब्रूहि क्षेत्रवित्त्वं मतो मे॥ ययातिरुवाच॥ इमं भौमं नरकं ते पतं
ति लाल्प्यमाना नरदेव सर्वे॥ ते कंकगोमायुबलाशनार्थे क्षीणा विवृद्धिं बहुधा व्रजंति॥ तस्मादेतद्वर्जनीयं नरे
ण दुष्टं लोके गर्हणीयं च कर्म॥ आख्यातं मे सर्वं नमेवं भूयः सर्वं दानीं वद किं वदामि॥ अष्टक उ॰॥ यदा तु तान्वि

रुदंतेव यामिनथा गृध्राः क्षितिकंपापनं गाः ॥ नरा भवंति कथमात्र भवंति न भौम मनसं नरकं स्मृणोति ॥ यथानिरु०
उरुदेहान्कर्मणो जेन मानो यत्कं हृथिव्यामनुसंचरंति ॥ इमं भौमं नरकं पतंति नवैरूते वर्षपूगाननेकान ॥ षष्टि
सहस्राणि पतंति व्योम्नि यथा शास्त्रीतिं परं मेवक्ष्यराणि ॥ तान्वदंते पततः प्रती तेभीमान्भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ अ
ष्टकउ० ॥ यदेनांस्ते मेननमुदेतिनीमाभौमराक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ कथं भवंति कथमात्र भवंति कथं भूता गर्भे भू
ताः भवंति ॥ ययातिः ॥ अष्टका मतः पुष्पफलानुपृक्तमन्वापिमघः स्तुरुषेस्टं ॥ तथैत स्मरजस्यापद्यते मुवैः स्व
र्गभ्रानःमस्तुपैति तत्र ॥ वनस्पतीश्चौषधीश्चाविशंति आपो वायुः पृथिवीयोनरिक्षं ॥ चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्व
मेवं भूता गर्भभूता भवंति ॥ अष्टकउवा ॥ अन्यसंपूर्विदथामीह गर्भस्तुताहोस्वित्केनकामेन याति ॥ आपद्यमानो
नरयोनिमेतामाचक्ष्स तेन्नोत्र पृष्टउतसंशयीरदेहाभिसमृष्ट पांश्चक्षुः श्रोत्रलभने केन संज्ञा ॥ एतत्त्वं नः सर्व
मावक्ष्व पृष्टकः क्षेत्रकृत्वां तानतस्यामसवै ॥ ययातिः ॥ वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनिं कृतौ रतः पुष्पः फलानुपृक्तां
सतत्र तन्मात्रकृताधिकारा क्रमेण संवर्धयतीह गर्भं ॥ जायमानोपगृह्य नगात्रः संज्ञामधिष्ठाय ततो मनुष्यः ॥ मत्स्य०
स्मृणोति श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं सर्वरूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ घ्राणेन गंधं जिह्वयाथो रसं च त्वचा स्पर्शं मनसा वेदनां च ॥ ४४
इत्यष्टकेहाविश्राम ह्यात्मानः प्राणभृतः शरीरे ॥ अष्टकउ० ॥ यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा निखन्यते वापि निध्य
तेच ॥ अभाव भूतः सविनाशमेत्य कथं माज्ञानं चेतयते पुरस्तात् ॥ ययातिरु० ॥ हित्वा सोऽसून्सुप्तवन्निष्टनित्वा पुरोधा

यसुकृतं दुःकृतं च ॥ अन्यां योनिं पुण्यपापानुसारां हित्वा देहं विशते राजसिंहः ॥ पुण्यां योनिं पुण्यकृतो विशंति पा
पा योनिं पापकृतो व्रजंति ॥ कीटाः पतंगाश्च भवंति पापा न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ चतुष्पदा द्विपदाश्चैव षेचरत
थान्ये तथा गर्भभूता भवंति ॥ आख्यातमेतन्निखिलं न मयाच भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ अष्टकउ० ॥ किं स्वित्कृत्वा
लभते तात लोकान्मर्त्यः श्रेष्ठान्तपसा विद्यया वा ॥ तीनेन पृष्टः सर्वमावेदयाशु शुभान् लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण ॥ य
यातिरु० ॥ तपश्च दानं च शमो दमश्च ह्रीरार्जवं सर्वभूतानुकंपा ॥ स्वर्गस्य लोकस्य वदंति संतो द्वाराणि सप्तैव महां
ति पुंसां ॥ नश्यंति मानेन तमोभिभूताः पुंसः सदैवेति वदंति संतः ॥ अधीयानः पंडितं मन्यमानो यो विद्यया हंति य
शः परस्य ॥ तस्यांतवंतश्च भवंति लोका न चास्य तद्ब्रह्मफलं ददाति ॥ चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि भयं प्रयच्छंत्यय था
कृतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुत मौनमानमानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ न मान्यमानो मुदमाददीत न संतापं प्राप्नुयाच्चावमा
नात् ॥ संतः सतः पूजयंतीह लोके नासाधवः साधुबुद्धिं लभंते ॥ इति दद्यादिति यजेदित्यधीते इति मे व्रतं ॥ इत्यस्मिन्
भयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि नित्यशः ॥ येनाश्रयं वेदयंते पुराणं मनीषिणो मानसमानभुक्तं ॥ तन्निःश्रेय
सो रूपमेत्य परां शांतिं प्राप्नुयात्प्रेत्य चेह ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे ययातिचरिते ३९ ॥ अष्टकउ० ॥ चरन्गृहस्थः कथमे
ति देवान् कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ॥ वानप्रस्थः सत्पथे संनिविष्टो बहून्यस्मिन्संप्रति वेदयंति ॥ ययातिरु० ॥ आहूताध्यायी गुरु
कर्मसु चोद्युक्तः पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ धर्मागतं प्रा

85
1998

व्यधनेजयेनवद्याम्संदेवानिथिनोजघेद्य अनाददानस्वपंरेरदन्नतेषांगृहस्थोपनिषस्तुवाणि स्ववीर्यजीवी हजि
नाग्नि हृत्वा दाना परेभ्योनपरोपतापी नाहस्मुनिःसिद्धिमुपेतिमुख्यां वसन्नरण्येनियताहारचेष्टः अभिल्पजीवि
द्विनीहव्यनिस्त्रिजितेंद्रियासर्वतोविप्रमुक्तः अनोकसारीअधुलिप्यमानश्चरन्देशानेकचरस्थलिसुः राजा यथा
स्वामिरनास्वनीपमानवंतिकामामिजितानामुख नामेवरात्रिप्रपतेनविमानरण्यसंन्योनविंतुमनान्मा स्नोवह
वीनदन्नावापरंवज्ञानानध्यन्मानमध्ये कविता अरण्यवासीमुहूर्तेदधानिमुत्कान्तरण्येस्वन्नारीरधारन आह
कउवान कविमुदेवमुनयोमानानिकृतिनास्तुत भवंतीनिनदान्वन्वशोतुमिछामहेवयं ययातिरु० अरण्यं
वसतोयस्य ग्रामोनवतिपृष्ठतः ग्रामेवावसतोरण्यंसमुनिस्थान्नराधिप अष्टकउ कथंचिद्वसतोरण्येग्रामे
नवपृष्ठतः ग्रामेवावसतोरण्यंकथंनवतिपृष्ठतः अनग्निरनिकेतस्यादगोत्रचरणोमुनिः कौपीनाछादनं
यावत्तावदिछेच्चचीवरं यावत्प्राणाभिसंधानंतावदिछेच्चभोजनं नदाम्यवसतोग्रामेरण्येनवतिपृष्ठतः यस्तु
कामान्परित्यज्यत्यक्तकर्माजितेंद्रियः आतिष्टेतमुनिर्मौनंसमन्नोकेसिद्धिमाप्नुयात धौतदंतंकृत्तनखंसदास्नात मम्प०
मलंकृतं असितंसितकर्मस्थंकस्तनार्चितुमर्हति तपसाकर्शितःक्षामःक्षीणमांसास्थिशोणितः यदाभवतिनिर्द्व ४५
द्वोमुनिर्मौनंसमास्थितः अथलोकमिमंजित्वालोकंवाविजयेतपरं आस्येनतुयदाहारंगोवन्मृगयतेमुनिः अथ
स्यलोकःपूर्वोयःसोमृतत्वायकल्पते इतिश्रीमत्स्यपुराणेसोमवंशेययातिचरिते ४० कतरस्यतयोःपूर्वदे

वानामेतिसात्म्यतो उभयोर्धावतोराजन्सूर्याचंद्रमसोरिव ययातिरु० अनिकेतेगृहस्थेषुकामवृत्तेषुसं
यतः ग्रामावपस्वरनिकृष्टयोः पूर्वंगतः अप्राप्यादीर्घमायुस्तुयम्प्राप्नोतिकृतिनरेन तपसेतुयदिनकृ
त्वा चरेदन्यंनपस्तपः पत्रैन्क्रोमंततदपथ्यमाहुः तःप्रहितोसिराजन्तुनामस्वर्गीदर्शनीयस्तुवर्चाः कुतआगतः
कतमस्यांदिशिगन्ताउताहोस्विन्नस्यार्थिवंस्थानमस्ति ययातिरु० इमंभौमंनरकंक्षीणपुण्यःप्रवेष्टुमुर्वीगगना
द्विप्रकीर्णः उक्त्वाहंवःप्रपतिष्याम्यनन्तरंत्वरंतिमांब्रह्मणोलोकपाला अष्टकउ इछामित्वांप्रपतंतं
प्रपातेयदिलोकाःपार्थिवाःसंतिमेत्र यद्यंतरिक्षेयदिवादिविश्रिताः क्षेत्रज्ञंत्वांतस्यधर्मस्यमन्ये ययातिरु०
यावत्पृथिव्यांविहितंगवाश्वंसहारण्यैःपशुभिःपार्वतैश्च तावल्लोकादिवितेसंस्थितावैविजानीहितनरेंद्रसिं
ह अष्टकउ० तांस्तेददामिपततःप्रपातेयेमेलोकादिविराजेंद्रसंति यद्यंतरिक्षेयदिवादिविश्रुतास्तानाक्रम
क्षिप्रमरिंदमोहः ययातिरु० नास्मद्विधोब्राह्मणोब्रह्मविच्च प्रतिग्रहेवर्ततेराजमुख्याः यथाप्रदेयंसततंद्वि
जेभ्यस्तथाददेपूर्वमहंनरेंद्र नाब्राह्मणःकृपणोजातुजीवेद्यस्यापिस्याद्ब्राह्मणीवीरपत्नी सोहंयदेवाकृतपूर्वं
कृतन्तरविविकित्समानः किमुतत्रसाधु प्रतर्दनउ० इछामिस्वात्वांदृशरूपप्रतर्दनोहं यदिसंतिलोकाः यद्यं
तरिक्षेयदिवादिविश्रुतास्तवंत्वांतस्यधर्मस्यमन्ये ययातिरु० संतिलोकाबहवस्तेनरेंद्र अप्येकैकःसप्तसप्ता
न्यहानि मधुच्युतोघृतपृष्ठाविशोकास्तेनांतवन्तःप्रतिपालयंति प्रतर्दनउवाच तांस्तेददामिपतमानस्यराजन्मेम

87
1998

लोकास्तवन्ते वै भवन्तु यद्यंतरिक्षे यदि वादि विश्रिता स्तानाक्रमक्षिप्रमपेतमोहः ययातिरु० न तुल्यतेजाः सुकृ
तं कामये योगक्षेमं पार्थिवः पार्थिवः सन् दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वांश्चरेन्नृशंसं हि न जातु राजा धर्म्यं
मार्गं चेतयानो यशस्यं कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजानन् कुर्यादेवं कृपणं मां यथात्
थ कुर्यामपूर्वं न कृतं यदन्यैर्विवित्समानः किमु तत्र साधु ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं नृपोत्तमो वसुमनाः
प्रब्रवीत्तं यतिश्रीमम्पुराणो मोमवंशो ययातिर्विरते ॥ ५० ॥ वसुमनाउवाच पृच्छाम्यहं वसुमना रौषदश्व
र्यद्यस्ति लोको दिवि मह्यं नरेंद्र यद्यंतरिक्षे प्रथितो महात्मन्क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ययातिरुवाच यदंतरि
क्षं पृथिवी दिशश्च यत्तेजसा तपते भानुमांश्च लोकास्तावंतो दिवि संस्थिता वै ते ते तवानंताः प्रतिपालयंत
दिशमम्यकाउ०ह: ययातिरु० न तां वाचा हृदयेनापि कृत्स्नरीपसमानोनावस्थानरेंद्र नेमातं नेदिविश्वकाश्चिता
स्ते विशुद्धपाःस्ववनं तो महांतः शिबिरुवाच तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राजन्क्षा धास्वाम्यदि शुक्रं क्रय्यं न
चाहं तान्प्रतिपद्येय दत्तायस्मिन्नलोकान्मिहास्थान्मलोके ययातिरु० यथा त्वमिंद्र तिमप्रजावसे क्रय मप०
नंत्वा नरेंद्र वलोकाः तथाप्यलोको नररेवमेस्य दद्ध तस्मात्रिबेनाज्ञितं तामिवान्यं अष्टकउ० नचेत्कंकत्यार ४६
लोकान्नः प्रतिनंदसि सर्वे प्रदाय भवते गंतानारो नरकं वयं ययातिरु० यदर्हाय ददिध्वं मे तत्समाददः
क्षीनः अहं तु नाभिजानामि यत्कृतं न मया पुरा आलिप्समानस्य तु मे यदुक्तं न तत्तथास्तीह नरेन्द्रसिंह अस्मास

89
1998

दानस्य यदैव युक्तं तस्मै ददानं न फलप्रदिशे अष्टकउ० कस्यैते प्रतिदृश्यंते रथाः पंचहिरण्मयाः श्रुतस्यैते षु
उच्चैःसंतःप्रकाशंते ज्वलंतोग्निशिखा यथा ययातिरु० भवतां मम चैवैते रथा यास्यंति हिरण्मयाः आरुह्यैते
षु गंतव्यं भवद्भिश्च मया सह अष्टक अष्टकउ० आतिष्ठस्व रथं राजन्विक्रमस्व विहायसा वयमप्यनुयास्यामो यदा
दा कालो भविष्यति ययातिरु० सर्वैरिदानीं गंतव्यं सह स्वर्गजितो वयं एष वो विरजाः पंथा दृश्यते देवसद्मगः
वैशंपायनउवाच तेधिरुह्य रथान्सर्वे प्रयाता नृपसत्तमाः आक्रमंतो दिवं भाभिर्धर्मेणावृत्य रोदसी अष्टक उवाच अहं मन्ये पू
र्वमेकोस्मि गंता सखा चेंद्रः सर्वथा मे महात्मा कस्मादेवं शिबिरौशीनरोयमेकोत्यगात्सर्ववेगेन वाहान् ययाति
रु० अददाद्देवयानाय यावद्वित्तमविंदत उशीनरस्य पुत्रोयं तस्माच्छ्रेष्ठो हि वः शिबिः दानं तपः सत्यमथापि धर्मो ह्री
मा क्षाः श्रीः धृतिः क्षमा नंतेनैतान्यप्रमेयाणि राजन् शिबौ स्थितान्यप्रतिमे सुबुद्ध्या एवं वृत्तो ह्रीनिषेधश्च यस्मा
त्तस्माच्छिबिरत्यगाद्वै रथेन वैशंपायनउ० अष्टकः पुनरेवान्वपृच्छन्मातामहं कौतुकादिंद्रकल्पं पृच्छामि त्वां न
पते ब्रूहि सत्यं कुतश्च कस्यासि सुतश्च कस्य कृतं त्वया यद्धि न तस्य कर्ता लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा यया
तिरु० ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः पूरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासं गुह्यं मंत्रं मामकेभ्यो ब्रवीमि मातामहोहं भवतां
प्रकाशः सर्वामिमां पृथिवीं निर्जिगाय प्रस्थे बद्ध्वा ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः मेध्यानश्वानेकरूपान्सुरूपांस्तदा देवाः पुण्यभा

ज्योभवंति ऋषाल्स्य हां दृष्टिवी व्रात्स्यणोस्य: सर्वाभिमामखिलोमर्वरत्नैः गोभिः सुवर्णैश्च धनैश्च सुरभैःतथासंगताश्च
नन्याश्च सुरानि सत्येन मे यो श्च वसुंच नये वावाभिर्जल्पते मानुषेषु न हश्या व्याहतेचैकवाकोस स्यं हि संतः प्रतिष्ठ
ज्यंति माधुष्कंप्रब्रवीमी हस्म संप्रतहेनेतां यदाश्चितथैवच सर्वेश्च देवा मुनयश्च लोकाः स यस्य नष्टं जगार
तिमे मनागतं यो नःस्व धेम्य गाजितां समाद्रं निवेदयेत अनसूसु द्विजावेम्यः सनजेन सलोकतां यौन कलवा०
त वं राजन् स महात्मा स याति स्वर्दो हिं ते स्मारितो मित्र सार्दः सत्का महीपरमोदार कर्मा स्वर्गं ततः कर्मनिओष्य
दृष्ट्वीत वं मया विस्तरतो यथा दास्यातं तेन्वरितं नाकृषस्य वंशो यमस्य हष्यितः कौरवे यो यस्मिन्जातस्य मनु
जेंद्र कल्पः इति श्रीमत्स्यपुराणे सोमवंशे ययातिचरिते समासे ४२ सूत उ० इत्येतच्छौनकाद्राजा शतानिकोनि
शम्य तत् विस्मितःपरया प्रीत्या पूर्णचंद्र इवाबभौ पूजयामास नृपतिर्विधिवच्चाथ शौनकं रत्नैर्गोभिःसुवर्णैः
श्च वासोभिर्विविधैस्तथा प्रतिगृह्य ततःसर्वं यद्राज्ञा प्रहितं धनं दत्वा च ब्राह्मणेभ्यश्च शौनकोंतरधीयत मत्स्य०
ऋषय ऊचुः ययातेर्वंशमिच्छामःश्रोतुं विस्तरतोऽनघ यदुप्रभृतिभिः पुत्रैर्यदा लोके प्रतिष्ठितः सूत उ० यदोर्वंशं प्र ४७
वक्ष्यामि ज्येष्ठस्योत्तमतेजसः विस्तरेणानुपूर्व्या च गदतो मे निबोधत यदोःपुत्रा बभूवुर्हि पंच देवसुतोपमा मह
रथा महेष्वासा नामतस्तान्निबोधत सहस्रजित् ततो ज्येष्ठः क्रोष्टुर्नीलोजिकोलघुः सहस्रायसुदायादाशतजिन्

नाम पार्थिवः शतजितेऽपि दायादास्त्रयः परमकीर्तयः हैहयश्चैव तथा तेन हयश्च यः हैहयस्य तु दायादो ध
र्मनेत्र प्रतिश्रुतः धर्मनेत्रस्य कुंतिस्तु संहतस्तस्य चात्मजः संहतस्य च दायादास्त्वाग्नेलोकविश्रुताः कृतवीर्यः
कृताग्निश्च कृतधर्मा तथैव च कृतौजाश्च चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्यात्तु सोऽर्जुनः जातः करसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरो नृ
पः वर्षायुतं तपस्तेपे दुश्चरं पृथिवीपतिः दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभवं तस्मै दत्तो वरास्तेन चत्वा
रः पुरुषोत्तमः पूर्वं बाहुसहस्रं तु सवव्रे राजसत्तमः अधर्मं चरमाणस्य सद्भिश्चापि निवारणं युद्धेन पृथिवीं जि
त्वा धर्मेणैवानुपालनं संग्रामे वर्तमानस्य वधश्चैवाधिकाद्भवेत् तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपर्वता समोद
धिपरिक्षिप्ता क्षात्रेण विधिना जिता यज्ञैर्बहुसुवर्णैर्वा यजतस्तस्य धीमतः रथो ध्वजश्च संजज्ञे इत्येवमनुशुश्रुमः द
श यज्ञसहस्राणि राज्ञां द्वीपेषु वै तदा निरर्गला निवृत्तानि श्रूयंते तस्य धीमतः सर्वे यज्ञा महाराज तस्यासन् भूरि
दक्षिणाः सर्वे कांचनयूपास्ते सर्वे कांचनवेदयः सर्वे देवैः समं प्राप्तैर्विमानैः स्वरलंकृतः गंधर्वैरप्सरोभिश्च
नित्यमेवोपशोभितः यस्य यज्ञे जगौ गाथां गंधर्वो नारदस्तथा कार्तवीर्यस्य राजर्षेर्महिमानं निरीक्ष्य सः नूनं
न कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यंति पार्थिवाः यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्च विक्रमेण श्रुतेन च स हि सप्तसु द्वीपेषु खड्गी चक्री श
रासनी रथी द्वीपान्यनुचरन् योगी पश्यति तस्करान् पंचाशीतिसहस्राणि वर्षाणां स नराधिपः सर्वरत्नसमं प्राप्तः
चक्रवर्ती बभूव ह स एव पशुपालोऽभूत् क्षेत्रपालः स एव तु स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वाद्दर्जुनोऽभवत् योऽसौ बाहुसह

91
1948

स्रेण उग्रायानकविनत्वच ॥ नातिरश्मिसहस्रेणाभार दारवनास्करः ॥ एषराजा मनुष्येषु माहिष्मत्यां महाद्युतिः क
र्कोटकसुतंजित्वा पुत्रीनत्रनिवेश्ययेत् ॥ एष खङ्गं समुन्नम्य प्राह कालेनजेतवे ॥ कौउत्रिमुखोसिन्नः प्रतिश्रो
तो महीपतिः ॥ एषनाक्रीडितास्नेन प्रतिस्रग्दाममालिनी ॥ यस्यभ्रुकुटिसंत्रासाछंकिनास्येतिनर्मदा ॥ एकोभुज
सहस्रेण जग्राह सं महार्णवं ॥ करोत्सुहृतवेगांतुनर्मदांप्राहहुह्नां ॥ तस्य बाहुसहस्रेण क्षोभमाने महोदधौ
भवेस्यातीर्नानिश्चेष्टापातालस्था महासुराः ॥ स्थलीकृत्य महीं वाल्वालीनमीनमहातिमिः ॥ मारुताविद्धफेनौ
घमावर्त्तक्षिप्तदुःसहे ॥ करोत्यालोडयन्नेव दोःसहस्रेण सागरं ॥ मंदराक्षोभचकिता ह्यमृत्योत्पादशंकिताः ॥ तदा
तिन्नमूर्द्धानोनवतिष्ठ महोरगाः ॥ सायाह्ने कदलीखंडा निवातस्तिमिता इव ॥ एष बद्ध्वा धनुर्ज्यायामुच्छिन्न
पंचभिः शरैः ॥ लंकायां मोहयित्वा तु सबलं रावणं बलात् ॥ निर्जित्य बद्ध्वा चानीय माहि[illegible] भवन
तो गत्वा पुलस्त्यस्तु अर्जुनं संप्रसादयन् ॥ मुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनेह संमितं ॥ तस्य बाहुसहस्रस्य बभूव
ज्यातलस्वनाः ॥ युगांतानलसहस्रस्य अस्फोटाशनेरिव ॥ अहो चित्रं बत वीर्यं भार्गवो यच्छिन्नं तदे मत्स्य०
महस्रबाहुर्वनं तालवनं तथा ॥ यत्र बद्ध्वा सुसंविग्नो ह्यर्जुनं मोक्षयन्प्रभुः ॥ यस्माद्दर्पं प्रदर्प्य ये विस्मृतं मम हे ४८
हृय ॥ तस्मात्तु दुष्करं कर्म कृतवद्दैमन्यो हरिष्यति ॥ अर्जुनो नाम कौंतेयो नच राजा न विष्यति ॥ छित्वा बाहुसह
स्रं तेप्रमथ्य तपमा बली ॥ तपस्वी ब्राह्मणस्त्वां स वधिष्यति नार्गवः ॥ तस्य रामं न दाता मीन्मस्तु शापेन धीमतः

93
1995

वरंश्चैवं तु राजर्षिः स्वयमेव स्वतःपुरा ॥ तस्य पुत्रशतान्यासील्लवचत्रमहारथाः ॥ कृतास्त्रा बलिनः शूरा धर्मात्मानो म
हाबलाः ॥ शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ॥ जयध्वजश्च वै कर्त्ता अवंत्यश्च विशांपते ॥ जयध्वजस्य पुत्रस्तु ताल
जंघो महाबलः ॥ तस्य पुत्रशतान्येव तालजंघा इति श्रुताः ॥ तेषां पंचकुलान्यासन् हैहयानां महात्मनां ॥ वीतिहो
त्राश्च सार्यातास्तोजाश्चावंतयस्तथा ॥ कुंडकेराश्च विक्रांतास्तालजंघास्तथैव च ॥ वीतिहोत्रसुतश्चापि आनर्तो ना
म वीर्यवान् ॥ दुर्जयस्तस्य पुत्रस्तु बभूवामित्रकर्षणः ॥ सद्भावेन महाराज प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ कार्त्तवीर्योऽर्जुनो
नाम राजा बाहुसहस्रवान् ॥ येन सागरपर्यंता धनुषा निर्जिता मही ॥ यस्तस्य कीर्त्तयेन्नाम [illegible] मानवः
न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं च लभते पुनः ॥ कार्त्तवीर्यस्य यो जन्म कथयेदिह धीमतः ॥ यथा यष्टा यथा दाता स्वर्गलोके म
हीयते ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे यदुवंशो ४३ ऋषय ऊचुः ॥ किमर्थं तद्वनं दग्धं भार्गवस्य महात्मनः ॥ कार्त्तवीर्ये
णाविक्रमस्य तत्र वद सूतमो ॥ रक्षितासतु राजर्षिः प्रजानामिति नः श्रुतं ॥ स कथं रक्षिणो भूत्वा अदहत्तत्तपोवनं ॥ सूत
उवाच ॥ आदित्यो द्विजरूपेण कार्त्तवीर्यमुपस्थितः ॥ तृप्तिमेकां प्रयच्छस्व आदित्योऽहं नरेश्वरः ॥ राजोवाच ॥ भगवन्केन
तेन तृप्तिर्भवति वद दिवाकर ॥ कीदृशं भोजनं दद्यां श्रुत्वा तु विदधाम्यहं ॥ आदित्य उवाच ॥ तुष्टस्य दत्तं राजन् दयितं
यान्सर्वतो मुख्यान् ॥ यत्र शोष्याम्यहं सर्वं तेन तृप्तिर्भविष्यति ॥ आदित्य इम मतेजोभिः शोषयिष्यति स्थावरान्
शुष्कान् समर्थकोपेन पश्चाद्धक्ष्यति नराधिप ॥ सूत उवाच ॥ ततः शरानादितस्य तत्त्वेनाग्रमयोजत ॥ ततो ददाह सं

प्राग्नान्स्थावरान्सर्वान्गच्छ मध्याग्रामाश्रमांश्च घोष्याणि नगराणि च॥ तपोवनानि रम्याणि वनान्युपवनानि च
गर्वं सर्वं समदहत्तं तःसमवीक्ष्य पक्षिणः॥ निर्दग्धानि स्मृणान्भूमि हुताशो रेणातेजसा॥ एवमस्मिन्भवकालेतु आप
वोजल्ममाप्स्यितः॥ दशवर्षसहस्राणि तन्नास्ते समहाद्युतिः॥ हृतं पूर्वं महातेजा उदितिहत्रपोधनः॥ सोम्भ्यप
दाश्रमे दग्धमर्जुनेन महामुनिः॥ क्रोधाच्छन्नापराजर्षिः कीर्तिमद्वीपपातनः॥ क्रोधेन्द्रः एवह राजेन्द्रं वंशस्मुत
मपुरूपं॥ यस्मान्नयोप मंत्रतो विस्तु ह्रस्विकुलो रुद्र॥ क्रोधेरे बाभवत्पुत्रो हृजिनी वान्महारथः॥ हृजिनीवंत
वंश्यपुत्रो नक्ष्या होनाम महाबलः॥ स्वाह पुत्रोनवराजन्नयंशुर्वदतां वरः॥ मनत्सम्मूतिनिर्गच्छन्वेभयंगुसोम्य
मान्मनः॥ चित्रविचित्ररथस्वास्यसुतकर्मनिरुन्धितः॥ अथचैत्ररथो वीरो जज्ञे विपुलदक्षिणः॥ [illegible]
नश्वक्रवर्ती वभूव ह॥ अत्रानुवंशश्लोको यं गीतस्तस्मिन्पुरा नव न॥ [illegible]
धीमनिच्छानि रूपाणां हरिद्विणनेजसां॥ तेषां मतिप्रधानानां पृथुसत्त्वमहाव[illegible] ॥मन्य॰
पृथुधर्मा पृथुजयाः पृथुकीर्तिः पृथुनामाः राजानरान्त्राविंदवः॥ [illegible] ॥धय॥
मुपनन्यस [illegible] आनानुसुय[illegible] पृथिवीमिमां॥ आनं [illegible] मेधानां [illegible]
धर्मिकः॥ निमित्तुरनवस्तुनसुतानःआनुतापनः॥ महत्तमस्मतनयो राजर्षिणाम[illegible] आसीन्मरुत्तनन्यो
रकं बलबर्हिषः॥ पुत्रस्तु रुक्मकवचो विद्वान्केवलबर्हिषः॥ निहत्य रुक्मकवचः [illegible] कवचधारिणः॥

विविधं वाणैरवाप्य पृथिवीमिमां॥ अश्वमेधे ददौ राजन्ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणां॥ यज्ञेऽथ रुक्मकवचः कदाचित्स 95
रवीरहा॥ जज्ञिरे पंचपुत्रास्तु महावीर्याः धनुर्भृतः॥ रुक्मेषु पृथुरुक्मश्च[illegible]परिघो हरिः॥ परिघं च हरिं 1998.
श्व वविदेहेष्वाप यत्पिता॥ रुक्मेषुरनवद्राजा पृथुरुक्मस्तदाश्रयः॥ तेभ्यः [illegible] श्रमोसत्रानुसामेधस्य सदाश्र
मे भग्नांतश्चाश्रमस्यश्च ब्राह्मणेनाववोधितः॥ ज्यामघस्य गतस्य देशसमं धुञ्जीरथी नर्मदानूपमेकाकी
केवलं हन्निफामतः॥ मह्यवंतगिरिं हत्वा च मत्स्यरूपात्यिज्ञात॥ ज्यामघस्याभवत्सा [illegible] व्यापरिशितामसीप्र
नोन्यच स ज्यामाना र्यामस्यानविंदने॥ तस्यामीद्विजयेयुद्धे तत्रकन्या मवाप्य सः॥ भार्यासुवाच संत्रासात्ते नाकन्या
सुलोचना॥ भार्यायेतु समानीताकथयस्वेति लंघयत॥ माहेश्वरस्तु पुत्रेणनाम्यापत्नीनवन्म स्नुषायं ते भन्नस्नेन
कृतमेनस्तुतेनने॥ भार्या सुवाच पत्नीमस्नुषेयं ते सुचिस्मिते॥ एवमुक्ता ब्रवीदेनं कस्य चेयं स्नुषेति च॥ राजोवा
यत्त्वं जनिष्यसे पुत्रे तस्य नार्या भविष्यति॥ तस्मात्तेन समोग्रेण कन्यायाः संप्रसुषाते॥ पुत्रं विदर्भं सुषगाशैव्यापरिणि
तासमी राजपुत्री मुदिताः सा स्नुषयाकथ्यकं कन्यां॥ लोमपादं च तीयं तु पुत्रं परमधार्मिकं॥ तस्मां विदर्भाज्जन प
नप्तुत्रा नरशगन विशारदान॥ लोमपादान्मजपुत्रो ज्ञातिस्तस्यस्वजात्मजः॥ कौशिकस्य विदिः पुत्रस्तस्माद्द्वैद्यान्म
पान्मभूतः॥ क्रथो विदर्भपुत्रस्तु कुंतिस्तस्मान्मजोनवन्॥ कुंतेर्धृष्टः सुतोजज्ञेरणधृष्टः प्रतापवान्॥ धृष्टस्य पुत्रो ध
र्मान्मानिर्वृत्तः परवीरहा॥ नरिर्वृतेनिर्वृतेः पुत्रो नाम्नाम विदूरथः॥ दशार्हः पुत्रो व्योमस्तु व्योमाज्जीमूत उच्यते जीमूत

पुत्रो विमलस्तस्यासीन्महारथः सुतो भीमरथस्तस्यासीत्सुतो नवरथः किल तस्याप्यासीद्दशरथः शकुनिस्तस्

यात्मजः तस्मात्कारंभारिर्देवरातो बभूव ह देवक्षत्रोभवज्जातो देवरातो महायशाः देवगर्भसमाजस्ते

देवनक्षत्रनंदनः मधुर्नाम महातेजा मधोःपुरुवरस्तथा आसीत्पुरुवसः पुत्रः पुरुद्वात्पुरुषोत्तमः यंतुजंते

द्वैदर्भीभद्रसेनो पुरुद्वतः ऐक्ष्वाकी चाभवद्भार्या सत्वतस्तस्यामजायत सात्वतः सत्वसंयुक्तः सात्वतो कीर्त्ति

वर्द्धनः इमां विसृष्टिं विज्ञाय ज्ञामेघस्य महात्मनः प्रजावानभियायोऽपि राजा सोमस्य धीमतः सात्वतान्स

त्वसंपन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान् भजिनं भजमानं तु दिव्यं देवावृधं नृपः अंधकं च महाभोजं वृष्णिं च यदुनं

दनं तेषां च सर्गाश्चत्वारो विस्तरेणात्र तान् भजमानस्य सृंजय्यां बाह्यकायां च बाह्यकाः [illegible] बाह्य

तस्तुतदा नवत तस्य भार्ये तामिमो देवावृधो नाते बहवस्तु तान् निमिंच कृमिलं चैव वृष्णि [illegible] जय ते [illegible] काया मे

सर्जीनि जमानाद्विजज्ञिरे जज्ञे देवावृधो राजा बंधूनां मित्रवर्द्धनः अपुत्रस्त्वभवद्राजा [illegible] परमं तप पुत्रः सर्व

गुणोपेतो मम स्यादिति निश्चयः संयोज्य मंत्रमेवाथ वर्णायां जलमस्पृशत् [illegible] कारहिता पंचाश० ५०

पगाः कन्याया त्वात्पुरपर्णेन तस्मिन्मानिम्नगोत्तमा चिंतयाय परिताका जगाम [illegible] जाधिगच्छाम्यहं नारी म

स्यामेवं विचंतु तः येन स्याम पत्या हेनं वमपसहस्र जा अथ भूत्वा कुमारी स [illegible] नापरमे वपुः ज्ञापयामास

जानं तामियेषं महाभुजः अथ सा नवमे मासि सुषुवे सरितां वरा पुत्रं सर्वगुणोपेतं बभ्रुं देवावृधात्तथा अनुवं

शेपुराणज्ञा गायंतीति परिश्रुता गुणान् देवावृधस्याथ कीर्त्तयंतो महात्मनः यथैव शृणुमो दूरात्संपश्यामस्तथां

तिकात् बभ्रुःश्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः चतुःषष्टिशतं पुरुषंसहस्राणि [illegible] प्सति तेऽमृतत्वं संप्राप्ता बभ्रो

र्देवावृधान्नृपात् यज्वा दानपतिवीरो ब्रह्मण्यश्च दृढव्रतः रूपवान्सु महातेजा [illegible] वीर्यधरस्तथा सुतना

नस्य दुहिता सुषुवे चतुरःसुतान् कुकुरं भजमानं तु सत्रीं कंबलबर्हिषं कुकुरस्य सुतो धृष्णु [illegible] धृष्णोस्तु तनयो धृतिः

कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तस्य चात्मजः तस्यासीत्तु रगःपुत्रः सखा विद्वान्नलः किल [illegible] तस्य [illegible] नं

दनोदरदुंदुभिः तस्मिन्प्रवितते यज्ञे अभिजातः पुनर्वसुः अश्वमेधं तु पुत्रार्थमाजहार नरोत्तमः तस्य [illegible] तिरा

त्रस्य मध्यात्समुत्थितः अतश्च विद्वान्कर्मज्ञो यज्वा दाता पुनर्वसुः तस्यासीत्पुत्रमिथुनं बभूवा [illegible] नं किल

आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातो मतिमतां वरः यमौ यत्र [illegible] उरसत्र श्लोको भवति माहुकः सोपसंतान कर्णाम

धजानां वरूथिनां तथा मेषपोषाणां सहस्राणि दशैव नासमस्त्वथ दी नातेजा नायज्वीना सहस्रदः ना शुचि

नाप्यविद्वांश्च भोजेष्वभ्यजायत आहुकस्य भृतिं प्राप्ता इति सेतंदेतद्वने आहुकस्याप्यवंतीषु स्वसारं

चाहुकीं ददौ आहुकात्काश्यदुहिता द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ देवकस्य सुता

वीरा जज्ञिरे त्रिदशोपमा देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः तेषां स्वसारःसप्तासन् देवकस्यात्मजा ददौ देवकी

श्रुतदेवा च यशोदा च धरा श्रीदेवी सत्यदेवी च सुनामा चैवेति सप्तमी नवोग्रसेनस्य सुताः कंसस्तेषां तु पूर्वजः न

प्रोथस्य सुता मान्धं कं कान्तं कन्यन्यमः सुतं तु गास्तु पालस्य सुव सुा सिमुष्टिदः तेषां स्वसार पंचाया त्कंसा कंसव
ती तथा सतं तू राष्ट्रपाली च कंका चेति वरांगनाः उग्रसेनः सहापत्यो व्याख्यातः कुकुरोद्भवः न जमानाम पुत्रोथर
थ्यो सुरथो विदूरथः राजा वै देवरथस्य विदूरथसुतो नव राजाधिदेव सुतौ ज्ञाते देवसमस्थितौ नियम
व्रतप्रधानौ शोणाश्वः श्वेतवाहनौ शोणाश्वस्य सुताः पंच शूरा रणविशारदाः शमी च गदवर्मा च निकृतः शक्र
शत्रुजित् शमीपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः प्रतिक्षत्रसुतो भोजो हृदिकस्तस्य चात्मजः हृदिकस्याभवन्
पुत्रा दशाभीमपराक्रमाः कृतवर्माग्रजस्तेषां शतधन्वा च मध्यमः देवार्हश्चैव नाभश्च भीषणश्च महाबलः
अजातो वनजातश्च कनीयक करंबकौ देवार्हस्य सुतो राजन् कंबलबर्हिषः असमंजाः सुतस्तस्य तमोजा
स्तस्य चात्मजः अजातपुत्रस्य सुतौ प्रजायेतमसमायतौ तमायपुत्रा विक्रांतास्त्रयः परमकीर्त्तयः सुदंष्ट्रश्च सु
नाभश्च कृष्णस्त्वनुकंपितः अंधकानामिमं वंशं कीर्त्तयेती वनित्यशः आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावान् जायते
नरः इति श्रीमत्स्यपुराणे सोमवंशे ४४ सूत उवाच गांधारी चैव माद्री च क्रोष्टुभार्ये बभूवतुः गांधारी जनयामास मत्स्य०
माससुमित्रं मित्रनंदनं माद्री युधाजितं पुत्रं ततो वै देवमीढुषं अनिमित्रं शिविं चैव पंचात्र कृतलक्षणा अनिमि ५२
त्रसुतो निघ्नो निघ्नस्यापि सुतावुभौ प्रसेनश्च महावीर्यः शक्तिसेनश्च तावुभौ स्यमंतकः प्रसेनस्य मणिरत्नमनुत्त
मं पृथिव्यां सर्वरत्नानां राजसोऽभवन्मणिः हृदि कृत्वा तु बहुशो मणिं तं स प्रजायते गोविंदो न तन्लेभे शक्तोपि

न तं हरते कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः जगाम हं समनुवा वा बिलं ता हेतुरं तं [illegible] विप्रसर्व कृप
सेनोन वेक्षते प्रसेनं च तदा ऋक्षः ऋक्षं चापि प्रसेनजित् हत्वा ऋक्ष प्रसेनं तु ततस्तं मणिं [illegible] कृप
नत्वं तबिलमगात्ततः प्रसेनं तु हतं ज्ञात्वा गोविंदपरिशंकितः गोविंदेन हतो व्यक्तं प्रसेनो मणिकारणात् [illegible] वि
दस्तु गतोऽभूतपं मणिरत्नेन भूषितं तं दृष्ट्वा संगतस्तेन गोविंदः प्रत्युवाच ह तमिंद्र [illegible] चारं ऋक्षस्य [illegible] दिष्टान 99/1998
सु अपसदीर्घेण कालेन भगवानिर्गतः प्रभुः य दृष्टवान गोविंदो बिलस्यास्य समागमं तं ऋक्षं सुमहाबाहं
सचक्रेऽल्कवान्हृया ग हत्वा तु गोविंदः स्वस्कन्धामिः प्रविवेश च अपश्यत्जांबवंतं तु ऋक्षराजं महाबलं ततः
ऋक्षकृष्णयोरभवद्युद्धं महाबलं जांबवंतं सुतं प्राह कोधमस्कंधोवनः दृष्ट्वा तेन तदा ऋक्षः कर्मनिर्वी
स्वेदः प्रभुं ततः स्तुत्वा स्तुतवान्नक्रेणाव मताउपय चक्रप्रहारेण विनो त्वत्तो हे मरणं विनो कन्याप्रीदाम
मस्तानं रत्नं समाप्नुयात् योयं मणिः प्रसेनात्तु दत्वा प्राप्तो मया विनो ततः संजांबुवंतं समणिं प्राप्य
बिलस्य वै ददौ सत्राजिता ये नं सर्वसात्वतसंसदि तनं मिथ्यापवादेन मंतप्रायतयाविशीः ततस्तेभ्या दवात्स वै
वासुदेवं तदा ब्रूवन् अस्माकं मन्नसि वासास्त्र सेनस्तु वध्याद्दत्तः कैकेयोसौ ददौ नामो दशपुत्रा सतः सुताः
म सुपन्नास्तु नाः सुयुस्सर्वेला कंपुविस्तुताः ख्यातिगत्नाम हासत्वानं गकाशनु हर्वजाः अथ ब्रतवती तस्या इंग
काशनु हर्वजाः सुपुत्रैसाक्तमा यांतु विप्राक मन्त्रलोचनाः सस्यभामा च मा स्त्रीणां व्रतनीयह दब्रताः तयाप

यवतीं चैव तां श्वफल्कायमाददौ अनमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठाद्वृष्णिनंदनात् सत्यवांस्तस्य पुत्रस्तु सात्यकि
स्तस्मात्सात्मजः भवस्य वा युयुधानस्य मितेनस्य प्रतापवान् असंगो युयुधानस्य भूतिस्तस्यात्मजोऽभवत् दुनेरसत्व
पुत्ररतिरोभ्याप्रकीर्तितः अमित्रान्वयो ह्येव व्याख्यातो वृष्णिवंशजाः अपुत्रममेनः पृथ्वी वीरो युधाजितः अ
न्योऽनुनन्दो वीरोऽस्य वृषभः क्षत्र एव च ऋषभः काशिराजस्य सुतां भार्यामविंदत जयंतस्य जयंत्यानुपुत्रास मभ
वत्ततः सदायज्वानि वीरश्च श्रुतवान्मतिमिप्रियः अक्रूरः सुषुवे तस्मात्सदायज्वानि दक्षिणाः रत्ना कन्या च शै
व्यस्य अक्रूरस्तामवाप्तवान् पुत्रानुत्पादयत्तस्यामेकादश महाबलान् उपलंभं सदालंभं उत्कलं चार्यमेव
मः सितीतरं सदापक्षं मृंगतुंबारुमेव च सुधर्मं धर्म मंधृग्धर्मा वधमौनीनश्चैव च सर्वे च प्रतिहोतान्वरत्नाभो ज
त्रिरे सुतान् अक्रूरादुग्रसेनायां सुतौ द्वौ कुलनंदनौ देवरानपदेवश्च जज्ञाते देव[illegible]तो [illegible]वततः
पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च अश्वत्थामा च बाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ वृष्णनेमिः सुध[illegible]ध्मी[illegible] मत्स्य०
स्त्रन्मिर्वेऊत्र मिश्वजामिं द्वाश्च वशाश्चया इमां मिश्रनानिहाधायां देवकुरुस्या [illegible] नव्यानि[illegible] ५२
अनिन्ना नामिकेनचित् स्मृतश्च वा रुस्वाकी सुषुवे शूरं श्यानमभ्र तमीहशो [illegible] रुक्कुरु [illegible]
कमः माद्रवत्सा च जनिता वत्त्रिंस्यामिति सुषुमः नकुलसहदेवश्च रूपव[illegible]
श्यानमानकदुंदुभेः लेनेऽपि कंसुतेरां मंस्तुन्नेऽपिंडे महाहनु चित्रकेनेकुमारो [illegible] मेजा [illegible]स्मा [illegible]

तिरे सूरिः सूरवेणकीर्तिमानपि उदासीन इमेनश्च ऋषिदासमत्यैव च पशोन इविरहस्य कः [illegible]ःसर्वानयानयन्
प्रथमायामसमावाम्यां वार्षिकीलुन विष्यति तस्मांजज्ञे महाबाहुः पूर्व[illegible]मः [illegible] अनुजात्वभवत्कृष्ण
सुभज्ञान इभाषिणी देवकांसु महाते जाज्ञेन्द्रशभवेसस्वा मददेवसुत[illegible]जसे[illegible]राजकुलोद्भवः उपा 101/1998
संगंधरस्लेनेतनयं देवरक्षिता एकानंत्राणवसुनागाकंसस्थानस्यापातयन् [illegible] नंच वर्षनेऽपि
वर्ल गते सर्वे महात्मान उपदेव्याः प्रजज्ञिरे अंगावदे महात्मानरंकदेव्याव्यजा[illegible]रि[illegible]देव्याःस्[illegible]तेन
दको नामनामतः सममं देवकीपुत्रं केम देना सुषुवे सुते गविषणं महात्मानं सं[illegible]संगतिने [illegible]रवा
विहारे तु वने विचरता पुरा वैश्यायाम ददा शौरिः पुत्रं कौशलमग्रजं सुतानोरम्भगजाच शौरेरासां परिग्रहे
मुंडश्च कपिलश्चैव वसुदेवो गजाबली जरानामविपादोभूत् प्रथमः सधनुर्धरः सौभश्च महात्मानौ महामती
बभ्रवतुः देवनागसुतस्यापि नाम्नामासुरुसमस्ततः पंडितं प्रथमं जाऊदेंवश्च वरासुतं मे रोक्षाकीलभवनासुतमम
नाहं हैमेनाग्विनी निर्धनगागासुप्रःश्वाद्दत्तस्यादजायत करूषायामपत्याय कृष्णस्तु सुतान्ददौ सुमद्रेतुमहा
नागं वीर्यवंतं महाबलं जांबवत्याः सुतावेतौ सौचमक्रूतलक्षणौ वारुदेमाश्च सांबश्च वीर्यवंतौ महाबलौ तं
तिपालश्च नंतिश्च नंदनस्य सुतावुभौ समीकपुत्राश्चत्वारो विक्रांता सुमहाबलाः विरंजाश्च धनुश्चैव वश्यामाश्च मं
जयस्तथा अनपत्योऽनवद्यात्मा मधूपश्च धनंजयो जुगुप्समानं भोजत्वं राजर्षित्वं मवाप्तवान् कृष्णमजन्मासुरप

यः कीर्तयति नित्यशः शृणोति मानवो नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते इति सोमवंशो ४५ श्रीतउ अथापरो वो महादेवः ४
वंद्यरूपस्य प्रजापतिं विहारार्थं स देवो मानुषीष्विव जायते देवकुदेवेन तपसा पुष्करेक्षणः चतुर्बाहुस्तु संजातो
दिव्यरूपश्रियोज्वलः श्रीवत्सलक्षणं देवं दृष्ट्वा दिव्यैस्य लक्षणैः उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै विभो भीतोहं
देव कंसस्य ततस्त्वेवं ब्रवीमिते मम पुत्रा हतास्तेन ते ज्येष्ठा भीमविक्रमाः वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहरताच्यु
तः अनुज्ञाप्य ततश्शौरिं नंदगोपगृहेनयेत दत्तेन नंदगोपस्य रक्षतामिति वाब्रवीत् अतस्तु सर्वकल्याणयाद
वानां तु विष्णुति रूपसुवाच कन्या तौ वसुदेवसुदेव कीव यशस्विनी नंदगोपसुकेन्या यशोदा च महा
व्रता यावि सुत्र नमा मासमपंच तानेसजापते सा गर्भजनका मासमास्ते नसमवर्द्धन्तन् श्रीतउ० पुरुषः कश्यप
स्त्वामी दितिसुत्स्त्रियाम्मृताः अस्यगः कश्यपस्यांशाः पृथिवी वादितिस्तथा अथ कामान्महाबाहु देवक्या
समसजितः यस्तु या कांक्षितो नित्यमजान्ममहात्मनः सो वतीर्णो महीं देवः प्रविष्टो मानुषीं तनुं मोहयन् मस्म०
सर्वभूतानि योगात्मा योगमायया नष्टे धर्मे तथा यज्ञे विष्णुर्वृष्णिकुले प्रभुः कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां ५३
प्रनाशनं रुक्मिणी सत्यभामा च सत्या नाग्नजिती तथा सत्यभामा तथैवाग्र्या ... लक्ष्मणा तथा मित्रविंदा च
कालिंदी देवी जांबवती तथा सुशीमा च तथा माद्री कौशल्या विजया तथा एवमादीनि देवीनां सहस्राणि
षोडश रुक्मिणी जनयामास पुत्रं रणविशारदं चारुदेष्णं महावीर्यं प्रद्युम्नं च महाबलं सुचारुं नंदचारुं च

सुदेष्णं भद्रमेव च परं चारुगुप्तमस्त्रवान् सुचारुकः चारुहासः कनिष्ठश्च ... मतीतथा जज्ञिरे सत्य
भामायां भानुर्भ्रमरमेक्षणः रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रबक्षो जलंधमः चत्वारो जज्ञिरे तेषां स्वसारश्च यवीय 103
सी जांबवत्यां सुतौ जज्ञे सांबः समितिशोभनः मित्रवान्मित्रविंदश्च मित्रविंदा वरांगना मित्रबाहुः सुनक्ष 1998
त्रनाग्नजित्याद्विमाः एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोधतः अशीतिच सहस्राणि वासुदेवसुतास्तथा लक्ष
मेकं तथा प्रोक्तं पुत्राणां वृद्धिजोत्तमाः उपासंगस्तु सुतौ वज्रः संक्षिप्त एव च नरेंद्रसेनो दृढश्च गवेषणसुतावुभौ
प्रद्युम्नस्य तु दायादो वैरुक्ष्मो बुद्धिसत्तमः अनिरुद्धो यतश्चाग्ने गानके ततः काश्यपा सुपार्श्वे दनसाज्ञा बालेनेतरविं
नः सप्तप्रहृतयो देवाः पंचावीरा प्रकीर्तिताः तिस्रः कोट्यः प्रवीराणां यादवानां महात्मनां षष्टिशतसहस्रा
णि वीर्यवंतो महाबलाः देवांशाः सर्वएवेह उत्पन्नास्ते महौजसः देवासुरे हता ये च असुरास्ते महाबलाः इहो
त्पन्ना मनुष्येषु बाधंते सर्वमानवान् तेषामुत्सादनार्थाय उत्पन्नो यादवे कुले कुलानां शतमेकं च यादवानां म
हात्मनां सर्वमेतत्कुलं यावद्वर्तते यादवे कुले विष्णुस्तेषां प्रणेता च प्रभुत्वेन व्यवस्थितः निदेशस्थायिनस्तस्य क
थ्यंते सर्वयादवाः ऋषयऊचुः सप्तर्षयः कुबेरश्च यक्षो मणिधरस्तथा सात्यकिर्नारदश्चैव शिवो धन्वंतरिस्तथा
आदिदेवस्तथा विष्णुरेभिः स्वगुप्रदेवतैः किमर्थं संभूताः सत्यसंभूताः संभूतः भविष्यति कतिचास्य प्रादुर्भावा महात्म
ना ब्रह्मक्षेत्रेषु तेषु किमर्थमिह जायते यदर्थमिह संभूतो विष्णुर्वृष्ण्यंधकोत्तमः पुनः पुनः मनुष्येषु तन्नः प्रब्रूहि

इष्टवान् स तु यज्ञैस्तु यस्माद्दिव्यां तनुं विष्णुर्मानुषेष्विह जायते। तत्र पर्याप्ते काले प्रशिथिले प्रभुः। देवासुरविमर्देषु जा-
यते हरिरीश्वरः। हिरण्यकशिपुर्दैत्ये त्रैलोक्यं प्राक् प्रशासति। बलिनाधिष्ठिते चैव पुरा लोकत्रये क्रमात्। सख्य-
मासीत्परमकं देवानामसुरैः सह। युगाख्या दश संपूर्णा आसीदव्याकुलं जगत्। धर्मे धर्मी च वश्यानां जायते मानु-
षेष्विह। भृगोः शापनिमित्तं तु देवासुरकृतेन वा। कथं यज्ञसु। कथं देवासुरकृते व्याहाराशापनयोस्तनः। देवासुरे
यथावत्तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां सूतनन्दन। तेषां दायनिमित्तं ते संग्रामास्तु सुदारुणाः। वाराहाद्या दश द्वौ च षण्डामर्का-
न्तरे स्मृताः। नामतस्तु समासेन शृणु तेषां विवक्षितान्। प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयश्चापि वामनः। तृतीयस्तु वराहस्तु
चतुर्थोऽमृतमन्थनः। संग्रामः पञ्चमश्चैव संजातस्तारकामयः। षष्ठो ह्याडीवकस्तत्र सप्तमस्त्रैपुरस्तथा। अन्ध-
कारोऽष्टमस्तेषां नवमो वृत्रघातकः। ध्वजश्च दशमस्तेषामेकादशस्तु हालाहलस्ततः। प्रसिद्धो द्वादशस्तेषां घोरः कोला-
हलस्तथा। हिरण्यकशिपुर्दैत्यो नरसिंहेन सूदितः। वामनेन बलिर्बद्धस्त्रैलोक्याक्रमणे पुरा। हिरण्याक्षो हते
द्वन्द्वे प्रतिवादे तु दैवतैः। दंष्ट्रया तु वराहेण समुद्रस्तु द्विधा कृतः। प्रह्लादो निर्जितो युद्धे इन्द्रेणामृतमन्थने। विरोचनस्तु मत्स्य०
प्राह्लादिर्नित्यमिन्द्रवधोद्यतः। इन्द्रेणैव तु विक्रम्य निहतस्तारकामये। अशक्नुवन्देवेषु सोढुं संमरदेवते। निहता ५४
दानवाः सर्वे त्रैलोक्ये त्र्यम्बकेण तु। असुराश्च पिशाचाश्च दानवाश्चान्धके वधे। हता देवमनुष्यैस्ते पितृभिश्चैव सर्वशः।
संसृष्टो दानवैर्वृत्रो घोरे हालाहले हतः। तदा विष्णुसहायेन महेन्द्रेण निबर्हितः। ततो ध्वजे महेन्द्रेण मायाच्छन्नस्तु

योगवित्। ध्वजलक्षणमाविश्य विप्रचित्तिः सहानुजः। दैत्याश्च दानवाश्चैव संयताः कृत्स्नशस्तु सः। जयः कोलाहले स-
र्वैः दैवैः परिवृतो वृषः। सम्यगेते वन्नयोजिताः षण्डामर्कौ तु देवते। एते देवासुरा वृत्ताः संग्रामा द्वादशैव तु। देवा-
सुरक्षयकराः प्रजानां च हिताय वै। हिरण्यकशिपू राजा वर्षाणामर्बुदं बभौ। द्विसप्ततिं तथा ह्यन्यानि नियुतान्यधि-
कानि तु। अशीतिं च सहस्राणि नियुतानि च विंशति। बले राज्याधिकारस्तु यावत्कालं बभूव ह। त्रैलोक्यं पर्यपालयत्।
पर्यायेण तु राजाभूद्बलिर्वर्षार्बुदं पुनः। षष्टिं चैव सहस्राणि नियुतानि च विंशति। बलेः राज्याधिकारस्तु यावत्काले
बभूव ह। तावत्कालं तु प्रह्लादो निवृत्तो ह्यसुरैः सह। इन्द्रास्त्रयस्ते विज्ञेया असुराणां महौजसः। दैत्यसंस्थमिदं सर्वमा-
सीद्दश युगं पुनः। त्रैलोक्यमिदमव्यग्रं महेन्द्रेणानुपाल्यते। असपत्नमिदं सर्वमासीद्दश युगं पुनः। प्रह्लादस्य हृते त-
स्मिंस्त्रैलोक्ये कालपर्यये। पर्यायेण तु संप्राप्ते त्रैलोक्यं पाकशासने। ततोऽसुरान्परित्यज्य शुक्रो देवानगच्छत। यज्ञे
देवानथ गते दितिजाः काव्यमाह्वयन्। किं त्वं नो मिषतो राज्यं त्यक्त्वा यातोऽसि पुनर्गतः। स्थातुं न शक्नुमो ह्यत्र प्रविशामो रसात-
लं। एवमुक्तोऽब्रवीद्देवान्विषण्णान्सान्त्वयन्गिरा। मा भैष्ट धारयिष्यामि तेजसा स्वेन वोऽसुराः। मन्त्राश्चौषधयश्चैव र-
साश्च वसु चोत्तमम्। कृत्स्नानि मयि तिष्ठन्ति पादमात्रं सुरेषु वै। तत्सर्वं वः प्रदास्यामि युष्मदर्थे धृतं मया। ततो देवास्तदा दृ-
ष्ट्वा काव्येनाधीमना। मामन्त्रयन्ति देवा वै संविग्ना ह्यजिघांसवः। काव्यो ह्येष इदं सर्वं व्यावर्तयति वो बलात्। मा-
धु गच्छामहे शीघ्रं यावन्नाप्याययत्यसौ। प्रमथ्य हत्वा शिष्टांस्तु पातालं प्रापयामहे। ततो ह्युसंरब्धा दानवा

105 / 1998

नुपमजन ततस्ते वध्यमानास्तु काव्यमेवाभिदुद्रुवुः ततः काव्यस्तु तान्दृष्ट्वा त्रस्तान्देवैर्निपीडितान् रक्षां काव्येन संहृत्य
देवास्तेप्यसुरार्दिताः काव्यं दृष्ट्वा स्थितं देवा निर्विशंकास्तु तान्जहुः ततः काव्योनुचिंत्याथ ब्रह्मणो वचनं हितं तानुवा
च ततः काव्यः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् त्रैलोक्यं हृतवान्सर्वं वामनेन त्रिभिः क्रमैः बलिर्बद्धो हतो जंभो निहतश्च विरोच
नः महासुरा द्वादशसु संग्रामेष्वसुरैर्हताः तैस्तैरुपायैर्भूयिष्ठं निहता वः प्रधानतः किंचिच्छिष्टास्तु ये वो युद्धेना
स्मीति मे मतः नीतयो वो विधातव्या उपास्यः कालपर्ययः यास्याम्यहं महादेवं मंत्रार्थं विजयावहं अप्रतीपा
स्ततो मंत्रान्देवात्प्राप्य महेश्वरात् युध्यामहे पुनर्देवांस्ततः प्राप्स्यथ वै जयं ततस्ते कृतसंवादा देवानूचुस्त
दासुराः न्यस्तशस्त्रा वयं सर्वे निःसन्नाहा रथैर्विना वयं तपश्चरिष्यामः संवृता वल्कलैर्वने प्रह्लादस्य वचःश्रु
त्वा सत्याभिव्याहृतं तु तत् ततो देवा न्यवर्तन्त विज्वरा मुदिताश्च ये न्यस्तशस्त्रेषु दैत्येषु विनिवृत्तास्तदासुराः तत
स्तानब्रवीत्काव्यः कंचित्कालमुपास्यथ निरुत्साहास्तपोयुक्ताः कालं कार्यार्थसाधकं पितुर्ममाश्रमस्था वै मां
प्रतीक्षत दानवाः तत्संक्षिप्यासुरान्काव्यो महादेवमुपस्थितः शुक्र उवाच मंत्रानिच्छाम्यहं देव ये न संति बृ मत्स्य०
हस्पतौ पराभवाय देवानामसुराणां जयाय च एवमुक्तोब्रवीद्देवो व्रतं त्वं चर भार्गव पूर्णं वर्षसहस्र ५५
तु कणधूममवाक्शिराः यदि पास्यसि भद्रं ते ततो मंत्रानवाप्स्यसि तथेति स समनुज्ञाप्य शुक्रस्तु भृगुनंदनः पा
दौ संस्पृश्य देवस्य बाढमित्यब्रवीद्भवः व्रतं चराम्यहं देव यत्त्वयादिष्टमद्य वै विभो ततोनुसृष्टो देवेन कुंडधारोस्य

धूमकृत् तदा तस्मिन्गते शुक्रे असुराणां हिताय वै मंत्रार्थं तत्र वसति ब्रह्मचर्यं महेश्वरे तद्बुध्वा नीतिपूर्वं तु रा
ज्यस्थे तदासुरैः तस्मिन्छिद्रे तदामर्षाद्देवास्तानसुरानुपाद्रवन् सन्नद्धाः सायुधाः सर्वे बृहस्पतिपुरःसराः दृष्ट्वा
सुरगणमभिपान प्रगृहीतायुधान्पुनः उत्पेतुः सहसा सर्वे संत्रस्तास्ते वचोब्रुवन् न्यस्तशस्त्रेभये दत्ते आचार्ये
व्रतमास्थिते दत्वाभयं तदास्माकं संप्राप्ता नो जिघांसया अनाचार्यास्तु वै देवा न्यस्तशस्त्रा व्यवस्थिता चीरकृष्णा
जिनधराः निष्क्रिया निष्परिग्रहाः रणे विजेतुं देवांश्च न शक्ष्यामः कथंचन अयुद्धेन प्रपत्स्यामः शरणं काव्यमा
तरं ज्ञापयामस्ततो नीतौ नाम्नेत्यादा दत्तमंतदा न मे दत्तेन नेद यस्मै यत्नमहादानवाः मस्यंनि धौ बत्तौ वोनभी
ष्टीवितुमर्हति तथाचाप्युपयातान्हृष्ट्वा देवास्ततोसुरान् अभिजग्मुः प्रसह्यैतान्विचार्यैव बलाबलं ततस्ता
न्वध्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवैर्दैत्यसुरास्तदा देवी क्रुद्धाब्रवीद्देवानसिद्धान्करोम्यहं संस्थिय सर्वांस्तान्देवानिद्रा
मास्मरत्तदा तस्तंभं च देवी च बला योगबलान्विता तपोधना ततः संस्तंभितं दृष्ट्वा इंद्रं देवाश्च मूकवत् प्राद्रवंत ततो
नीमारे इंद्रं दृष्ट्वा वशीकृते गतेष्वसुरसंघेषु आह विष्णुरथावसन मां त्वं प्रविशस्व भद्रं ते नाययिष्ये सुरोत्तम एवमुक्त
स्ततो विष्णुं प्रविवेश पुरंदरः विष्णुना रक्षितं दृष्ट्वा देवी क्रुद्धा वचोब्रवीत् एषा त्वां विष्णुना सार्धं दहामि मघवन्
बलात् कृपमुख्येन सहितो विष्णुरिंद्रमपाययत इंद्रोब्रवीद्यज्ञत्वेतां यावत्तो मरदर्दन्तु ना विष्णो मण्णाभिभूतोस्मि
जहस्व माविरोचनः समीक्ष्य विष्णुस्तां स्त्री वधे कृत्वा मनास्थितः अभिध्याय ततश्चक्रमापद्यत्वरयोत्तरं ततस्त्वर

107
1948

याप्युक्तः श्री प्रकारी वरान्वितः । ज्ञात्वा विष्णुस्ततो तस्याः क्रूरं देवारिकोपितं । कुरुस्व मम स्त्रूमारायनिर्ह्वेदवैन
यात् तं हत्वा स्त्रीति सद्विवधं घोरं त्वं क्रोधः परमेश्वरः । ततोऽत्रिज्ञो सोऽन्युणा विष्णुना धर्मावधेन दा । तस्मात्तेनानता
धर्मम वध्यो स्त्री निषूदिता । तस्मात्त्वमत्व रूते हमानुषे ष्यपपस्यसे । तत स्तेनाभिशप्तेन तत्र हे धर्मे पुनः पुनः लो
कस्य च हिताय प्रजायते मानुषेष्विह । अनुव्याहृति विष्णुसनदा दाम्नारणिर्नवेत् । समानीयततः कार्ये ततो ग
त्ये दमब्रवीत् । एषत्वां विष्णुना देवी हतां मनावयाम्यहं । यदि कृत्स्नो मया धर्मो ज्ञायते च रितोपि वा । तेन सत्येन
जीवस्व यादमसं ब्रवीम्यहं । ततस्तामुष्य क्रीतामिरत्रिरामिख्यतो ब्रवीत् । ततोऽभिव्याहृते तस्य देवी संजीविनात
दा । ततस्तां सर्वभूतानि दृष्ट्वा सुप्तोत्थितामिव । साधु साध्वीति चक्रुस्ते वचमा सर्वतो दिशां । एवं दृष्ट्वा कृता तेन देवी
पान्युगुणानदा । मिषतां देवतानां हि तत् हृत्तमिवानवृत् । अमर्षाच्चानुगुणपत्नी संजी[illegible] पुत्र [illegible] सेवन
जनन्त्रामर्कार्थनया सुनः । प्रोज्ञागरे ततश्चैडो जयंतीस्त्विदमब्रवीत् । संचिंत्य मया [illegible] त्वां कस्यो पाक[illegible]स
नः । एषकाव्यो उमित्राय ब्रतं चरति दारुणं । तेनाहं व्याकुलः पुत्री कृता म[illegible] गच्छत्वं तस्य दत्ते[illegible] मत्स्य.
प्रसन्नं कुरु महात्मे । एव मुक्त्वा जयंती मा वानःसंगच्छं वेपितुः । आगच्छ [illegible] आरस्माति इति ह[illegible] तु ५६
पिबतं सा कराप मम वहतं । वकेणापाम्यमासेदकुं उधारेणापातकं । दृष्ट्वा [illegible] मासमानं देवी काम[illegible] व
स्थिता स्वस्वरूपधरं हृष्ट्वा वपुषा ह्यतिमास्थिते । पित्रा यथोक्तं वाक्यं सा कर्मणो हृत वनीतदा । गीर्भिश्चैवानुकूल्या

भिः स्तुवंत वल्गुनाषिणी । गात्रसंवाहनैः कालेसेच मानान्ववः सुखैः । शुतव सानुकूल्याभिरूषाम बहुः नाः समा
हर्तीपु मग्नते तस्मिन् घोरे वर्षमहस्रके । वरेण छंदयामास काव्यं प्रीतो भव यस्तदा । श्रीमहादेव उ[illegible]
तेन्वयेकेन चीर्णना न्येन केनचित् । तस्मात्तेन पमा बुध्या स्तु तेनन च बलेन च । तेजसा [illegible] स्तुरान समतीत्य मे[illegible]
विप्र्यसि । यच्च किंचिदपि ब्रह्मन् विद्यते भृगुनंदन । प्रति प्रभ्यासि तत्सर्वं तच्च वाच्यं च कस्यचित् [illegible] नान
नत्वं न विप्यसि द्विजोत्तमः । एतान् दत्वा वरांस्तस्मै भार्गवाय पुनः पुनः । प्रजेशत्वं धनेशत्वं [illegible] मदो[illegible]
न तान्वा वरान्काव्यः संप्रहृष्टतनूरुह । हर्षात्प्रादुर्भवत्तस्य दिव्यं स्तोत्रं महेश्वरं । स्तुतवान् । नमोऽस्तु शितिकं
ठाय कनिष्ठाय सुवर्चसे । लोहिताय च कालाय वत्सराय वमस्तते । कपर्दिने करालाय हर्यक्षे वरदाय च । संस्तुताय सु
तीर्थाय देवदेवाय रंहसे । उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे । वसुदाय सुरूढाय तनपसे चित्रवाससे स्वा
यस्तु केशाय सेनान्ये रोहिताय च । कवये राजवृक्षाय तक्षकक्रीडनाय च । सहस्रशिरसे चैव सहस्राक्षाय वे
धसे । हराय सौम्यरूपाय रुद्राय पुरुषाय गिरिशाय नमो स्थाय खवलिने । आश्रयाय वसुरूपाय सुहस्ता
यधान्विने नार्गवाय च । निषंगिणे दनाराय संख्याय तरुपणाय च । तास्त्राय चैव भीमाय उग्राय शिवाय च । महा
देवाय शर्वाय विरूपाय शिवाय च । हिरण्याय वशिष्ठाय ज्येष्ठाय मध्यमाय च । वास्तवराय पिंगाय पिंगलाय
रुणाय च । पिनाकिने चेषुमते चित्राय रोहिताय च । मगव्याध्याय सर्वाय अभीषणाय च । बहुरूपाय सर्वाय

109/1998

नित्येनीयेश्वराय च कपालोल्लिनेत्रं च काय ए कवीराय मन्मथेबोध्याय नेपिनाकाय मुकुंदकेवलाय च आरण्य
यमहस्ताय च न यो ब्रह्मचारिणे सांख्याय चैव योगाय व्याधाय दीक्षिताय च अनाहताय सर्वाय व्यापिने
नाय च तेषु मंत्रे कितानीयात्र ब्रह्मिष्ठाय महद्भ्यो नत्वप्रदाय मे ध्याय दक्षिणेत्री प्रगाय च शिखंडिने कपा
लाय दंष्ट्रिणे विश्ववेधसे नीरवराय च श्रीशाय सुधर्मसुमेधसे कृत्याय विकृताय चैनीवण्णाय शिवाय च सौम्या
यचैव मुख्याय धार्मिकाय शुभाय च अवध्याय मत्ताय दंतिन्याय कस्मायचताय च व्यापत्ताय विशिष्टाय भरताय
यन्न रक्षिणे दैव्याय महतीयायग्रस्ताय च क्रुताय च क्रुद्धे पराय वेवैवनलिनेहि मनुतुये सोमपायाप्याय
चैव धूमपायोध्मपाय च अवधूयमरि धानाय सद्योजाताय मृत्यवे विश्वमान्या पत्रायाणे मेधसे विकृताय च
भाविताय चरिष्टाय नरमायचमिक्रुते त्रिपुरघ्नाय तीर्थाय नक्राय सोममाय च [illegible]
सुमित्राय पुलस्त्याय गोचमानाय चंडाय स्फीताय ऋतधन्याय च वृतिनेत्राय मानाय [illegible]
मेरवघ्नाय मंत्रघ्नाय स्कन्दाय इतिने सस्तुध्याय भगीनाय पतिघ्नाय नीलाय च [illegible] म०म०
नाय च विन्नांताय मदांताय स्वनंताय स्वर्गभाय च कृत्याय जयनाय [illegible] नीलाय च [illegible] ५०
वेधाय स्मित्वाधिष्ठिताय च क्रियाणां प्रहिरण्याबाहवे चैव पाशाय समाय [illegible]
नकुये त्रिप्रेता वेसु धन्याय प्रमाथाय गोवाय च कपिलाय पिंगलाय महादेवाय धीमते [illegible]

यशोदनाय महात्मने च नमोस्तु भगवंस्तुभ्यं विष्णो कृष्ण तवेधसे अमोघाय प्रजापतये बोधाय कृष्णाय च नमोस्तु
भ्यं भगवन् विश्वेश्वर कृत्तिवाससे पद्मनाभाय प्रयेतु भ्यं नतानां पतये नमः प्रणये [illegible] तुभ्यं स्वाहाय च स्वधाय च
च भूतभव्य भवाय कतुभ्यं कर्मात्मने नमः आत्मेशाय सुवर्णाय सर्वज्ञानितिरा [illegible] सर्वभूताय व्याप 111
भूतात्मने नमः स्वयंभुवे प्रजापतये ब्रह्मदेवमयाय च प्रजानां पतये चैव तुभ्यं ब्रह्म[illegible]ने नमः निर्गुणाय गु[illegible]य
आत्मने च कृताय च नित्यमेकाय मित्राय तुभ्यं सांख्यात्मने नमः पृथिव्यै वांतरिक्षाय दि[illegible] वमन [illegible]कृत 1998
यथाय मित्राय तुभ्यं लोकात्मने नमः अव्यक्ताय महतेय स्वाराध्येन्द्रियमाय च आत्मने य[illegible] तुभ्यं तत्वात्मने नमः
नित्याय नित्यलिंगाय सूक्ष्माय चेतनाय च इष्टाय वेद वेद्याय तुभ्यं मोक्षात्मने नमः नमस्तेत्रिषु लोकेषु नमस्ते पर
तस्त्रिषु सत्यांतेषु महालेषु च तुष्टये च नमोस्तु ते नामस्तोत्रमथोद्दिश्य पदितो आहृतं न वेत् मनस्त इति ब्रह्मण्य तस्य वर्क्तु
तुमर्हसि सूत उ० एवमाभाष्य देवेशमीश्वरं नीललोहितं बद्धांजलिप्रणतो तस्थौ प्रांजलिर्वाग्यतो भवेत् कायस्य गात्रसं
स्पर्श दृष्टेन प्रीतिमानवः निकाम दर्शनं दत्वा तत्रैवांतरधीयत ततः सौ तदिने तस्मिन् देवेशो तु वरीन तदा तिष्ठ
ति पार्श्वे तो दृष्टा जयंतीमिदमब्रवीत् कस्मात्वं शुभगे चरुःखिना महता तपसा युक्ता किमर्थं मां जिगीष्यसि अन
यासं तु तो भक्त्या भ्रमयेणदमेन च ह्रस्तनचैव सुश्रोणि प्रीतोस्मि वरवर्णिनी किमिच्छसि वरारोहे कस्ते कामः स
मृद्यतां ततः संपादया दम्य य यपि स्यात्सुदुःकरं एवमुक्ता ब्रवीदेनं तपसा तातु मर्हसि चिकिर्षितं हि ब्रह्मन् चैवं हि

वेस्मिपथा नथा एवमुक्तो ब्रवीद्देवान् बृहस्पतिर्व्यधेन चक्षुषा। मया सह त्वं सुश्रोणि दश वर्षाणि भामिनी। ततः स्वगृह
मागम्य जयन्त्याः पाणिमुद्वहन् पार्श्वे सह देव्या दश वर्षाणि भार्गव। एवं हि त्वं मि कामसत्वं मया वै वल्गुभाषिणी
एवं भवतु गच्छाम्ये गृहान्त्वो मत्तगामिनी। ततः स्वगृहमागम्य जयन्त्याः पाणिमुद्वहन् तया सहावसद्देव्या दश
वर्षाणि भार्गव। अदृश्यः सर्वभूतानां मायया संवृतः प्रभुः। कृतार्थमागतं ज्ञात्वा काव्यं सर्वे दितेः सुताः। अभिजग्मु
र्गृहं तस्य मुदितास्ते दिदृक्षवः। गता यदा न पश्यंति मायया संवृतं गुरुं। लक्षणं तस्य तद्बुद्ध्वा प्रतिजग्मुर्यथागतं। बृ
हस्पतिस्तु संरुद्धं काव्यं ज्ञात्वा वरेण तु। तुष्ट्यर्थं दश वर्षाणि जयन्त्या हितकाम्यया। बुद्ध्वा तदंतरं सोऽपि देवैस्तानिंद्र
प्रचोदितः। काव्यस्य रूपमास्थाय असुरान्समसमाह्वत्। ततस्तानागतान् दृष्ट्वा बृहस्पतिरुवाच ह। स्वागतं मम
याज्यानां प्राप्तोऽहं वो हिताय वै। अहं वो ध्यापयिष्यामि विद्याः प्राप्ता मया तु याः। ततस्ते हृष्टमनसो विद्यार्थमुपपे
दिरे। पूर्णे काले व्यस्य तस्मिन्समये दश वार्षिके। समयान्ते देवयानी तदोत्पन्ना इति श्रुतिः। बुद्धिं चक्रे ततः सोऽथ या
ज्यानां प्रत्यवेक्षणे। देवि गच्छाम्यहं द्रष्टुं मम याज्यान् शुचिस्मिते। विभ्रांतप्रेक्षणे साध्वि त्रिवर्णायतलोचने। एवमु मत्स्य०
क्ताब्रवीद्देवं भज भक्तजनं हीश्वर। एष धर्मः सतां ब्रह्मन्न धर्मं लोपयामि ते। ततो दृष्ट्वासुरान् गत्वा देवाचा ५८
र्येण धीमता। वंचितान् काव्यरूपेण ततः काव्योऽब्रवीत्तु तान्। काव्यं मां बोधितानीतान् तोषिते गिरिशो विभुः संची
नीएव वयं देंसवैन्मृणुत दानवाः। श्रुत्वा तथा सुवाणं तं मत्तस्तास्तेन पालन वत प्रेक्षंते ताबुभौ तत्र स्थितासीनौ सुविस्मि

तां संप्रहृष्टास्ततः सर्वे तथा बुद्ध्वानकिंचन। ततस्तु संप्रहृष्टेषु काव्ये स्तानब्रवीत्तदा। आचार्यो [illegible] देवाचार्यो
यमांगिरसः अनुक्तं मां दैत्याः त्यजंतु नो बृहस्पति। इत्युक्तास्त्वसुरास्तेन तावतो सम मरवेलमन् [illegible] तेन जीर्णं
सुनयोः। बृहस्पतिरुवाचैतान् संल्लानस्तपोधन। काव्यो वो हं गुरुर्दैत्या मद्रूपोयं बृहस्पति। संमोहयत्[illegible] रूपेण माम
कैनमोऽसुराः श्रुत्वा तस्य ततस्ते वै समेत्य वचनेऽब्रुवन्। अयं नो दश वर्षाणि सततं शास्ति वै प्रभुः। एष वै गुरुरस्माक 113/1498
मंतरे सुरयं द्विजः। ततस्ते दानवाः सर्वे प्रणिपत्याभिनद्य च। वचनं तस्य कुलस्य विशस्यासेन मोहिता। ऊचुस्तानसुरा मर्दे
कुरुत संरक्तलोचना। एवमुक्ता सुराः सर्वे प्रपद्यंत बृहस्पतिं। यदा तु प्रतिपद्यंत काव्यं तोक्रेमहकितं चुकोप भार्गवस्ते
षां मवलेपेन तेन तु। बोधिता हि मया यस्मात् मां चन जत दानवा। तस्मात्प्रनष्टसंज्ञा वै पराभवमवाप्स्यथ। इति व्याहृ
त्य सो काव्यो जगाम च यथागतं। मत्वा तानसुरान् ज्ञात्वा तुष्टः काव्येन बृहस्पति। कृतार्थमतदा [illegible] स्वंरूपं प्रत्यपद्य
त बुद्ध्वा हतानसुरान् ज्ञात्वा तत्रैवांतरधीयत। ततः प्रनष्टे तस्मिंस्तु विभ्रांता दानवाब्रुवन्। अहर्धिग्वंचिताः स्मेति
परस्परमथाब्रुवन्। पृष्ठतोऽभिमुखास्त्वेव ताडितां गिरिशोभनतु। वंचिताः सोम्पधानेन स्वे स्वे वस्तुनि मायया। ततस्तु भार्
गवास्तेन मेवत्वरितास्तु सुः प्रह्लादमग्रतः कृत्वा काव्यस्यानुपदं पुनः। ततः काव्यं समासाद्य उपतस्थुः पराङ्मुखाः। स
मागतान्पुनर्दृष्ट्वा काव्यो याज्यानुवाच ह। मया संबोधिताः काले यतो मां नाभ्यनंदथ। अतस्तेनावमानेन गता यूयं पराभवं
एवं ब्रुवाणां शुक्रं तु वाष्पसंदिग्धया गिरा। प्रह्लादस्तं तदोवाच दस्मास्त्वन्त्यज भार्गव। त्वत्प्रहष्टेव यतेन देवाचार्येण मो

हिताः नक्रान दृमिवेद्दलं तु न पो दीर्घमावक्षुषा यादनस्त्वंकुरूषेप्रसादं स्मृणुनंदन अपध्यानात्स्वात्त्ययप्रविश्यामो
रमातलं अव्यक्तनाविनोत्थ यैष्ठामाये मपिजा ज्ञात्वा कार्यो यथा तत्वं कारूणपादनु कंपया एवं प्रस्तुनी तो वे
ततः कर्म पंनि यम्यमः तवाचै नात्र भेनबंनगनवंरमातलं त्र वस्यंनाविनोत्थप्रात्ताये मपिजनति नन्नाकथमस्य
माकर्तुं दिष्टं विबलवुत्तरं संज्ञाप्रन घाघा वो द्व काले नां प्रति पश्यष दैवैजि नाःस्त्र रुत्रापिपानालं प्रतिपश्यष
प्रामः पर्याय कालोत्र इति द्रुत्वा स्मना यता मत्प्रसादा द्ववेजो कथं तु कंथ्युष्मामि रूर्जितं सुगारव्या दस संहर्ता देवा
नांक्रमम ईनि एता वदे व कालं वे ब्रूत्वा राज्य मनायत राज्यं मा वार्णि के तुल्यं पुनः किल नविश्यति भो काना
मान्स्वरोनाव्यस्त्व वपौत्रपुत्रन बलिः एवं किल मया प्रोक्त पौत्रस्ते विसुनास्व मं ततादृष्टे पूर [illegible]ना स्त्व स्मा
नवत्किल यस्मात्त्वं हन्न पश्चात्स्मसमादगाभिरन्विताः तस्मात्त्वेन प्रीतेन वरमस्वस्व [illegible]र्जार
तिमामीश्वरो ब्रवीव तस्माद्दवस्य वानां कालो प्रेक्षः मनि इति प्रीते तथा परो [illegible]ना
न्निरूम कर्म्म वं म यर्ग दां सुरिनो सुरैः नहिशक्यं मया तुल्यं पुरस्तादि प्रनापि तु [illegible] ५५५०
त्वाविनी उमीतु सर्व्वं सैमत्वं ममवे तो अस्मत्तो देवं तः मदसं मन्हंम वीं वो धार [illegible] इत्यनिना [illegible]क ५५७
पूकमंण इष्टात्मेन यम्भु मादंप्रख्यादेन महात्मना श्रीवत्सेनाद्य मर्यंतु स्त्रला श्रुके [illegible]सुधाःमर्व
नतत्वात्समाक्रेयन् देवस्य दासुगनू इह्मसमा मे म मुपस्थितान सर्वैमंन्तन संनारा [illegible] देवासुरेन

दातस्मिन वर्त्तमानेत्रातं समाः अजयत्तसुगंदेवोमनो देवात्यसंत्रयम याजनोपाहः पामर्यास्त्रदिजेष्या महेसुरान्
तदोपामंत्र यन्देवाः स्वंजम कांटनाबुनौ यत्तेवा रूयतो प्राक्तौ त्सजनानसुर [illegible] यामह नजष्यावस्य हनित्वा
तु दानवान् एवं हुत्वानिमंधीतौ स्वंजमक्रौ सुरमत्या ततो देवाजयं प्राप्तु दानवा [illegible] वाजिन स्वंजमकी परि [illegible]का
दानबोत्थवलाः स्थिताः एवं देत्याः पराः का यत्राणनाविहिताः सदा तिरस्मा माना देव [illegible] वि [illegible] रमातलं ए [illegible]ते 115/1498
रूत्य मादेवैः रूताः हृदूणा दानवाः ततः प्रस्तिवशापेनस्त्णुति मात्रि कनतु उपज्ञेपुनः पुना [illegible] मैत्रजात्ते पुष्टुक
वन् धर्मव्यवस्थानेः असुराणां प्र वामकं प्रज्ञा दस्तुनि देंगोनस्यामंति सुराष्टपे मनुष्यवं [illegible] नि [illegible]त्यति
बाढ स्त्रवुः धर्मनारायणास्त्रं मंत्रतंवास्तुपांतरे प्रातुर्नां वेनतस्त्वस्य ब्रत्वाष्यामीसुरोहि नः बलिमुसेषुलो केषुत्रे
योमसमी पानि तृतीयेंवा मनस्याद्यंधर्मेतातु पुरोधमा एतत्त्रिस्वः स्मृतास्त्रस्मनिस्याः मं रतनयः मंस्तुता मनुष्यास्स
यैनानन्त्रापत्तां ह्यानिबोधन त्रेतायुगे ष्टुप्रथमे दत्तात्र्येयो बभूवह नष्टेधर्मेच तुर्थांशो मार्कंडेयपुरःसरः पंचमं पंचद
शांत्रे तायां च बभूव ह मांधातार्भक्रवर्तित्वं जातोत्थ्ये कपुरःसरः चतुर्विंशोयुगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा सप्तमं गव
णास्याथं जातो दशात्मजः अष्टमेद्वापरे विंशे रुक्काविंशे पराशरात् वेदव्यासस्त्वरूपेण जज्ञ कार्ष्णपुरःसरः कर्तुं धर्मव्य
वस्थानं असुराणां प्रनाशनं विंशी नवमेजज्ञेन पसापु ष्करेक्षणाः देवक्यां वसुदेवेन धौम्यायनपुरःसरः यसमोना
असंभूतो याज्ञ कल्कपुरोहितः सर्वाश्वत्तोम्लिमि तानत्यास्वं जांश्चैवसर्वशः प्रगव्हीतायुधेर्विप्रैर्वृतःशतसहस्त्रकैः नि

म्लेछपातु रुद्रगणा न दाशान्तुः करिष्यति ॥ अत्यर्थिपःसपत्न्यांस्तु संकृत्सेव हतनद्युः पंचविंशोत्थितः काल्किश्चरितार्थः ससैनिकः
सूत्रान्वोसा धार्मिकान्तात्रुसमस्तुशांतेथ वैस्वय्ये प्रोत्तेत्र वक्रो बलवान् संहरं तु करिष्यति ॥ तत्रा स्थित्वा निरिवलान् प्राप्याधा
न धार्मिकान् ॥ अकस्मात्कोपतोन्योन्यं भविष्यंतीह मोहिताः ॥ क्षपयित्वेरितोन्योन्यं नाविनार्थेन्म्मा हवे ॥ परस्परं च ह
त्वा तु निराक्रंदाः सुदुःखिविमोहिताः ॥ ततः कल्क्यमती तेतु तत्रैवांतरधीयत ॥ नृपेष्वथ प्रनष्टेषु प्रजानां संप्रहारत्न
दा रक्षणो विनिहत्वेषु हत्वा चान्योन्यमाहवे ॥ परस्परं च हत्वा तु निराक्रंदाः सुदुःखिताः ॥ पुराणि हत्वा ग्रामांश्च तत्रुल्यैनि
परित्यक्ताः मनष्टाश्चापधर्माश्च तु वर्णाश्रमास्तथा ॥ अदस्मल्पातनपदाः स्त्रि वस्पल्पाचतुष्पथाः ॥ प्रमदाः केशशूलाश्च
नविष्यंति युगक्षये ॥ ह्रस्वदेहायुगक्षे वनविष्यंति दिवौकसः ॥ सरित्पर्वतवासिक्षः भ्रुताम्मूलफलाशनाः ॥ चीरवर्माद्रि
कत्रा सः सकरं घोरमास्थिताः ॥ तत्रा ततुः स्वल्पार्था वहवो धान्यप्रजाः ॥ एवं कष्टमनुप्राप्ताः कालेस्मां उकेनत्रा
तत्रा सूयं गमिष्यति साई कलियुगे जनाः ॥ क्षीणे कलियुगे तस्मिन् ततः कृतमवर्त्तत ॥ इत्येतत्कथितं सम्यक् देवासुर
विचेष्टितं ॥ यदुवंशप्रसंगेन समासाद्वैष्णवंशाः ॥ तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि द्रुह्योश्चानोर्यदोस्तथा ॥ इति श्री मत्स्यपुराणे सोमवंशे मत्स्य०
त्रोपष्टुवंशाः ४७ ॥ सूत उवाच ॥ तुर्वसोस्तु सुतोनागोभोनानुस्तस्य चात्मजः ॥ ऊकंतुं पौरवं चापि तस्य पुत्र स कल्मषं ॥ एवंयय ६०
यातिशापेन जरासंक्रमणे पुरा ॥ तुर्वसोः पौरवं वंशं प्रविवेश पुरा किल ॥ दुष्कंतस्य तु दायादः करूथोनाम पार्थिव ॥ क
रूथात्तु तथादाराः संधानस्तस्य चात्मजः ॥ स्यात्मते तस्य नाम्नार्वे गांधारविषयो महान् ॥ आरदृदेशजातस्तु तुरंगा वाजिनांव

राः ॥ गांधारपुत्रो धर्मस्तु घृतस्तस्यात्मजोनवत् ॥ घृताच्च विदुषो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः ॥ प्रचेतसः पुत्रशतं राजानः एव ते
स्से छारा म्लेच्छाधिपाः सर्वे उदीचीं दिशमास्थिताः ॥ अनोश्चैव सुताः वीराः स्तु सः परम धार्मिकाः ॥ सत्तानरस्वालुपस्य परमेषु
स्त्रषेवच ॥ सत्तानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कोलाहलोरुपः ॥ कोलाहलस्य धर्मात्मा संजयो नाम विश्रुतः ॥ संजयस्यानवत्तु
त्रो वीरोनाम पुरंजयः ॥ जन्मेजयो महाराजा पुरंजयसुतोनवत् ॥ जन्मेजयस्य राजर्षे महाशालोनवत्सुतः ॥ आसीदिंद्र
समो राजा प्रतिष्ठितयशोनवत् ॥ महामनास्तु तत्रस्य महाशालस्य धार्मिकः ॥ सप्तद्वीपस्तु भस्तुएत्रोनरगणानरराव च उ
तृपाः ह्यशस्तु संजातो दशीत्पाः सुतोनवत् ॥ हृषद्रप्याः सुतस्यापि शिवीरोसीनरोन्पः ॥ शिवेस्तु शिवदाः पुत्राश्चत्वारोलोक
विश्रुताः ॥ पृथुदर्भस्तु वीरश्च केकेयोभद्रकस्तदा ॥ तेषां जनपदाः स्फीताः केकेयानद्रकास्तथा ॥ सौवीराश्चैव ह्यराश्चत्रुग
कः केकयस्तथा ॥ सुव्रतस्यतथाम्वष्टस्य ऋषेश्च ह्यपलापुरी ॥ नवस्य नवराष्ट्रं तु तितिक्षोः प्रस्तु प्रजोम्ध्रुतः ॥ तितिक्षुरभवद्रा
जा हर्वस्यां दिशिविश्रुतः ॥ वृषद्रथः सुतस्तस्य तस्य सेनोनवत्सुतः ॥ सेनस्य सुतपाजज्ञे सुतःसुतसो वलिः ॥ जातो मानुषष
योन्यां तु क्षीणे वंशेप्रमेयया ॥ महायोगी तु स बलिर्बद्धो वैधे महात्मना ॥ पुत्रानुत्पादयामास क्षत्रजान्पंचपार्थिवान् ॥
अंगं स जनेयामास वंगं सुह्मं तथैव च ॥ पुंड्रं कलिंगं च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ॥ बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकराः प्र
भोः ॥ बलेश्च ब्रह्मणा दत्तो वरः प्रीतेन धर्मवित् ॥ महायोगत्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणकं ॥ संग्रामेष्वप्यजय्यत्वं धर्मे चै
वोत्तमा मतिः ॥ त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसवे तथा ॥ जये चाप्रतिमत्वं तु धर्मतत्त्वार्थ दर्शनं ॥ चतुरो नियतान्वर्णास्त्वं वै

117/1948

ष्यापयितास्तु तु॥ तेषांच पंच दायादास्तायं गार्भस्तु सुह्मकास्तथा॥ पुंड्रा कलिंगास्तथा चांगं गस्तु निबोधत॥ ऋषय ऊचुः॥
कथं बलेः सुताः जाताः पंच तस्य महात्मनः॥ किंनाम्ना महिषी तस्य जनेता कमातास्त्रषिः॥ कथं चैत्यादिनाम्नेन ततः श्र
ब्रुहि यच्छता महात्मंच प्रजा वंच निखिलेन वदस्व तत्॥ सूत उवाच॥ अथोराज इतिख्यातस्त्वासीद्धिमान्नृषिः पुरा प
त्नी विसमतानाम बभ्रूवास्य महात्मनः॥ उशिजस्य रवीयौन्वेनात्तुपत्नीमकामयत्॥ बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः समंतामेत्य
कामतः॥ उवाच ममं तास्तु देवरं वरवर्णिनी॥ अंतर्वत्न्यस्मि तेभ्रातुर्ज्येष्ठस्य च विरम्यतां॥ अयं तु मे महाभागगर्भकुक्षे
र्हेहृस्यते अतिशोभ्यार यततत्रसोपांगवेदमुद्गिरन्॥ अमोघरेतास्त्वंचापि न मां भजितुमर्हसि॥ तस्मिन्नेवं गते काले
यथाचात्मनेभवान्॥ एवंमुक्तस्तया सम्यक् बृहस्पति॥ कामात्मासमहात्मापि मनःसौ न चारयत्॥ संबभूव समध
र्मात्मातयासार्द्धमकामया॥ उत्सृजंतं तु तेरेतो वाचं गर्भोस्यभाषत॥ भोस्तात वाचामधिप द्वयोर्नास्तीह संस्थितिः॥
अमोरेतास्त्वंचापि पूर्वं चाहमिहागतः॥ सोऽशपत्तेनतः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः॥ पुत्रं ज्येष्ठ [illegible] गर्भा
त्मषिः॥ यस्मात्त्वमीदृशी काले गर्भस्थोपि निबोधसि॥ मामेवमुक्तवांस्तस्मात्तमो दीर्घं [illegible] ना मत्स्य०
प्स्यसि हृषिरजास्तत॥ सो योमिज्ञो बृहत्कीर्तिर्बृहस्पतिरिवोजसा॥ ऊर्द्धरेतास्त [illegible] स्तथा ६१
सोरनेयास्तु ऋषभात्सुतवान्सतः॥ तस्य भ्रातापितृव्योवैकारणात् रणात्तदा॥ तस्मिन्नेव [illegible] र आत्मा ग तो
यज्ञार्थमागतानंदेन्त्रीदस्वपात् सुरभीसुतः॥ जग्राह तं दीर्घतममाः [illegible] तेनापि निगृहीतस्तु

तच्चास्य पदात्पदं ततो ब्रवीदृषभं वै मुंच मां बलिनां वर॥ तमाथाछादितस्तावत् बाला[illegible]स्तत्तमः कश्चित् समया
तः समयोपायेन हि मे बलजा॥ मुंच नातिवृषुनः प्रीतस्ते हस्तनतहृणु॥ एवमुक्तो ब्रवीदेनं जीवन्मेत्त्वं यास्यसि॥ एवमेतं
नविस्यामिपरस्वादंच तुष्यदं॥ हृष्यतत॥ नास्माकं विद्यते न नातयातन कस्य [illegible] स्माज्जेवगोधा
पेयेन घ्येवच॥ हिपदो बद्धी वात्येते धर्माएष गवां स्मृतः॥ कार्याकार्यं न यागम्यागम्य [illegible]
गवोधमेतुवेखन्वा संत्वां तसुविस्तृत्यतं ग्रासयान्नपानदानानुगोपतिं संप्रदायत्॥ प्रसादितो [illegible] ते तस्मा [illegible] धर्मो
नक्लितः श्रुतः॥ मनसैवसमादध्यौ तन्निष्ठस्तत्परोहिसः॥ ततोयमवीपमः यंत्री गोतस्मात्स [illegible] न निजस्यैवतंतू
क्षात्र वाकुत्सां संप्रगत्य च॥ भाव्य मर्थं तु तं ज्ञात्वा महात्मास्तु वाच ह॥ विपर्ययं तु तं ज्ञात्वा महात्मा स उवाच मा विप
र्ययं तंच व्यत्यासनद्वान्विनिवर्त्तसे॥ गम्यागम्यं न जानीषे गोधर्मात्त्वार्थमस्तु त्वं॥ उद्दृत्तं त्वां त्यजाम्यद्य गच्छ त्वं स्वेन क
र्मणा॥ काष्ठेसमुद्रे प्रक्षिप्य गंगायां न सिमसुसृजत्॥ यस्मात्सुमतो वृषस्य भन्तास्यो उरधिष्टितः॥ तमुह्यमानं वेगेनस्त्रो
तसास्या समस्य गात्र॥ जग्राह तेन धर्मात्मा बलिर्वैरोचनिस्तदा॥ अंतःपुरजुगोपैनंजस्मो जैस्ययन्तपर्ययेत्॥ श्रीतंश्चैव
वरेणीवद्धादया मामवैबलिः॥ तस्मात्सुसदरं वव्रे तत्रीर्थदानवर्षभः॥ सतानार्थं महाभाग भार्यायां रम मानद॥ पु
त्रान् धर्मार्थ नत्वज्ञात्तस्या दातुमर्हसि॥ एवमुक्तःस देवर्षिस्तथास्त्वित्युक्तवान्प्रभुः॥ स तस्य राज्ञा संभार्या सुदेष्णां ना
म प्राहिणोत्॥ अंधं वृद्धं च तं ज्ञात्वा न सा देवी जगाम ह॥ शूद्री भात्रेपि कांतस्मैअंधाय प्राहिणोत्तदा॥ तस्यां काक्षीव

119
1498

वादीश्चरुद्रयोन्या हृषिर्वशी। जनयामास धर्मात्मा म्लेच्छानिमे वृमादिकान्। उवाच तं बलिं राजा हृष्टः कोऽसि वद
दिकान्। राजोवाच। प्रवीणानपि धर्मस्य ईश्वरान् ब्रह्मवादिनः। विशान्ब्रह्मस्य कं धर्माणां श्रुतिमान् हृष्टिमानब्रु
वीत्। उत्तानान्नः इयोनौ तु न वक्तुं सुरोत्तमः। अथ सर्वं मां ज्ञात्वा सुदेष्णा महिषी तव। प्राहिणोद्वरवमानान्
मां गृहं धात्रेपि कान्तप। ततः प्रसादयामास बलिः सुमहिषं मम। बलिः सुदेष्णां तां भार्यां भीषयामास दानवः। पु
नश्चैवामन्त्रयामास कृपयेन्त्रसपादयत्। तां स दीर्घतमा देवी सर्वं हृतवती तदा। तस्य सा पादसामाद्य देवीपरि
हरत्तदा। तामुवाच ततो भोप्ययत्त्वं परिहृतं मम। विना पार्यं कुमारं तु मं जनिष्यसि शर्वजं। सुदेष्णोवाच। नार्हि
सि त्वं महाभाग पुत्रं मे दातुमीदृशं। तोषितस्त्वं यथाभाग्या प्रसादं कुरु मे प्रभो। दीर्घतमा उवाच। तवापराधो दे
व्येष नान्यथा न विनाशभे। नैव दास्यति पुत्रस्ते पौत्रो वै दास्यते फलं। तस्य पादं विनाथैनं [illegible] भावो न विष्यति न
स्माही पंत्रमां गोप्तु कुक्षौ स्पृष्ट्वेदमब्रवीत्। योषितं तु यदर्गभेष्णु नामापय्य स्वविस्मिते। ते [illegible] गर्भे [illegible] पा
मिवेद्राट्। भविष्यन्ति कुमारास्ते पंच देवसुतोपमाः। तेजस्विनस्तु हस्ताश्च यज्वा धो [illegible] मत्स्य०
स्तु सुदेष्णायाज्येष्ठपुत्रो व्यजायत। अंगस्तथा कलिंगश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च वंग [illegible] न्त्या कोन्नाः। १२
इत्येते दीर्घतमसा बलेः दत्ताः सुतास्तथा। प्रतिष्ठामागमास्तस्य ब्रह्मण्यं कारयत्ततः [illegible] जन्मनः
मामवेप्रजाः तेनस्तं वीर्य तमसं सुरभी वाक्यमब्रवीत्। विचार्य यस्मान्मे धर्मः प्रमाणं [illegible]

यस्मात्तु तेन प्रीतोस्मि तेन च। तस्मात्तु मं तमो दीर्घतमो दीर्घमाघ्राय पातु दामिते। स यः स प्रातमात्र स्तु त्रभितो नि
मत्रम। अस्तुष्मांश्च वपुष्मांश्चक्षुष्मांश्च न तोन वेत्। गोभ्या दनेन ममपि वै गोतम स्तु ततो भवत्। कोक्षीवांस्तु तत्राग
त्वा स दंपित्रा गिरिव्रजं। दृष्ट्वा स्थापितुः सोपि तु उपविश्य चिरं तपः। ततः कालेन [illegible] सा वि
धु य मास्मन का यं ब्राह्मण्यं प्राप्तवानितु। ततो ब्रवीमि तानं वै पुत्रवानस्य देत्व [illegible]
हेयवानि नासुकान्मान्ततस्मो वै प्राप्तवान् ब्राह्मणः कथं ब्राह्मण्यं प्राप्तकाक्षीवान् [illegible] को
षोऽजागोतमाश्चैव म्यताः कोक्षीवतः सुताः। इत्येषा दीर्घतमसो बलेर्वैरोचनस्य च। समागमो वः कथितः संततिश्चोभ
योस्तथा। बलिस्तानभिवाद्याह पंच पुत्रानकल्मषान्। कृतार्थः सोपि धर्मात्मा योगमाहृतः स्वयं। अदृश्यः सर्वभूता
नां कालापेक्षः स तेप्रभुः। तत्रांगस्य तु दायादो राजासीद्दधिवाहनः। दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथः स्मृतः। आसी
द्दिविरथान तस्माद्धर्मरथो नाम सुतो भवत्। अथ दाशरथी वीरश्चतुरंगो महायशाः। ऋष्यशृंगप्रसादेन जज्ञे स कुलव
र्धनः। चतुरंगस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः। पृथुलाक्षसुतश्चापि पंचनामा बभूव ह। पंचस्यतु पुरी चंपा
हर्यंग मालिनीन्मप। ह्यलो न इ प्रसादेन हर्यंगोस्य सुतोऽभवत्। जज्ञे विभाण्डकास्तस्य वरणः शत्रुवारणः। अवतार
यामास मही मंत्रैर्वाहनमुत्तमं। हर्यंगस्य सुतो राजा भद्ररथः किल। अथ भद्ररथस्यासीद् बृहत्कर्मा जनेश्व
रः। बृहद्दर्भः सुतस्तस्य तस्माज्जज्ञे महीनृप। बृहद्भानुस्तु राजेन्द्रो जनयामास वैभवं। नाम्ना जयद्रथं नाम तस्मा

121/1998

दृढरथोऽनघः॥ आसीद्दृढरथाच्चैव विश्वजिन्महतेजसः॥ दायादस्तस्य वांगो वै तस्मात्कर्णोऽभवन्नृप॥ कर्णस्य
वृषसेनस्तु पृथुसेनस्तथात्मजः॥ एते ह्यंगात्मजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया॥ विस्तरेणानुपूर्व्याच पूरोस्तान्शृणु
तद्द्विजाः॥ ऋषय ऊचुः॥ कथं तन्नात्मजः सूत कथं स्वंगस्य चात्मजः॥ एतदिच्छामहे श्रोतुमत्यंतं कुशलोऽह्यसि॥ सूत उ॰॥ बृह
द्भानुः सुतो जज्ञे राजानाम्ना बृहन्मनाः॥ तस्य पत्नीद्वयं ह्यासीच्चैद्यस्यैते सुते शुभे॥ यशोदेवी च सत्या च तयोर्वंशोऽभिभे
द्यते॥ जयद्रथस्तु राजेन्द्रो यशोदेव्यां व्यजायत॥ ब्रह्मक्षत्रान्तरः सत्यां विजयो नाम विश्रुतः॥ विजयस्य बृहत्पुत्रस्त
स्य पुत्रो बृहद्रथः॥ बृहद्रथस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महामनाः॥ सत्यकर्मणोऽधिरथः सूतश्चाधिरथः स्मृतः॥ यः क
र्णं प्रतिजग्राह तेन कर्णस्तु सूतजः॥ एतद्वः सर्वमाख्यातं कर्णं प्रति यदोदितं॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे सोमवंशे
सूत उ॰॥ पूरोः पुत्रो महातेजा राजासीज्जनमेजयः॥ प्राचीन्वतः सुतस्तस्य यः प्राचीमकरोद्दिशं॥ प्राचीन्वतस्य त
नयो मनस्युश्च तथाभवत्॥ राजा पीतायुधो नाम मनस्योरभवत्सुतः॥ दायादस्तस्य [illegible] धुंधुर्नाम मही
पतिः॥ धुंधोर्बहुविधः पुत्रः संपातिस्तस्य चात्मजः॥ संपातेस्तु अहंयाति [illegible] रौद्राश्वस्य च
दशाप्सरस्तनवः॥ ऋचेयुस्त्वथ कक्षेयुः कृकणेयुश्च [illegible] तनमा य
मेयुः संनतेयुश्च पुत्रः स्वेति ते दश॥ ऋचेयुस्तनयो राजा नाम भानुर्भवेनकृत्कालजा॥ तस्य मतिनारः सुतो संनतिनार
दीपतिः॥ अतिनारो मनस्वी च पुत्रास्त्रयः परमधार्मिकाः॥ अप्रतिरथः परमधार्मिकः [illegible] गौरी कन्या च

या वै मांधातुर्जननी स्मृता॥ इति मातुर्यमस्यामी कन्याः पौत्रसमन्वितान्॥ ब्रह्मवादपरिक्रान्ताः सुस्वदानितवान् वै
तत उपदानवी सुता जज्ञे चतुरः स्तेनिलान्सुतान्॥ ऋतं ततमपदुष्कंतु प्रवीरमनपं तथा चक्रवर्ती ततो जज्ञे दुष्यं
तत उपदानवीसुताजज्ञे [illegible] मांतानस्या
नाम्यमितिं जयः शकुंतलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारताः॥ दौष्यंतिं प्रति राजानं वागुवाचाशरीरिणी माता भस्त्रा
पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः॥ भरस्व पुत्रं दुष्यंत मावमंस्थाः शकुंतलां॥ रेतोधाः नयते पुत्रः परेतं नरदेव यमक्षयात् त्वं
चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुंतला॥ भरतस्य प्रनष्टेषु तनयेषु पुरा किल॥ पितॄणां मातृकोपात्तु पार्थिवः प्रजा
कः कृतः॥ ततो मरुद्भिरानीय पुत्रः स तु बृहस्पतेः संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिर्भरतस्य तु॥ ऋषय ऊ॰॥ भरतस्य
भरद्वाजः पुत्रार्थं मारुतैः कथं॥ संक्रामितो महातेजास्तन्नो ब्रूहि यथातथं॥ सूत उ॰॥ पत्न्यामपत्यमन्वागोऽपि त्वम्यो
स्थितोऽनुविनानुभार्यां महद्भ्रातुर्बृहस्पतिरुवाच ह॥ उपतिष्ठ स्वलंकृत्य मैथुनाय च मां शुभे॥ एवमुक्ताब्रवीदेनम
न्तर्वत्नी त्वं विनो गर्भः परिणतश्चायं ब्रह्म व्याहरते गिरा॥ अमोघरेतास्त्वं चापि धर्मं चैवं विगर्हितं॥ एवमुक्तोऽब्रवीदे
नां स्वयमेव बृहस्पतिः॥ नोपदेष्टव्यो विनयस्त्वया मे वरवर्णिनि॥ कर्षमाणः प्रसह्यैनां मैथुनायोपचक्रमे॥ ततो
बृहस्पतिं गर्भस्थो धर्ममाणमुवाच ह॥ संनिविष्टोऽस्म्यहं पूर्वमिह तात बृहस्पते॥ अमोघरेताश्च भवान्नावकाशोऽस्ति ह
ऋषिः॥ एवमुक्तः स गर्भेण कुपितः प्रत्युवाच ह॥ यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति॥ अभिभूयसि यस्मात्त्वं तमो
दीर्घं प्रवेक्ष्यसि॥ ततः कामं संनिवर्त्य तस्यां बृहस्पतेः ततः स तस्य पतनं मौनि इत्वैनीभिज्ञकोनवेत्तु॥ मघोजातं कु

मारं तु दृष्ट्वा तं सुमना ब्रवीत् । मिथ्याभिशंसं सर्वं वेनरसैनं त्वदृस्यते ॥ एवमुक्त्वा गता माता गतायां सोपि तत्यजे न्
मातापितृभ्यां सत्यक्तं दृष्ट्वा तं मरुतः शिशुं । जगृहुस्तं नरपाजं मरुतः कृपयान्विताः । तस्मिन्काले तु भरतो ब
हुभिः क्रतुभिर्विभुः ॥ पुत्रनैमित्तिकैर्यज्ञैरयजत्पुत्रलिप्सया । यदा स यजमानस्तु पुत्रं नासादयत्प्रभुः । ततः क्रतुं
मरुत्सोमं पुत्रार्थी समुपाहरत् ॥ तेन ते मरुतस्तस्य मरुत्स्तोमेन तुष्टुवुः । उपनिन्युर्नरपाजं पुत्रार्थं भरताय वै दा
यादांगिरसः सूनुर्वृहस्पतेः संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिर्भरतं प्रति भरतस्तु भरद्वाजं पुत्रं प्राप्य ततो
ब्रवीत् आदावात्महिताय त्वं कृतार्थोहं त्वया विभोः ॥ पूर्वं तु वितथे तस्मिन् कृते वै पुत्रजन्मनि । ततस्तु वित
थो नाम भरद्वाजोन्वयोभवत् तस्मादपि भरद्वाजाद्ब्राह्मणाः क्षत्रिया भुवि द्व्यामुष्यायणकौलीनाः स्मृतास्ते
द्विविधेन वै ततो जाते ह्यवितथे भरतश्च दिवं ययौ भरद्वाजो दिवं यातुमभिषिच्य सुतं ऋषिः ॥ दायादो वित
थस्यासीद्भुवमन्युर्महायशाः महाभूतोपमाः पुत्राश्चत्वारो भुवमन्यवः बृहत्क्षत्रो म[illegible]र्गश्च वीर्य
वान् नरस्य संकृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रौ महायशाः गुरुधी रन्तिदेवश्च सांकृत्यौ [illegible] मत्स्य.
विविश्रुतं [illegible] गर्गाः संज्ञोपेता द्विजातयः आदायेन [illegible] तस्य ६४
[illegible] पुत्रकं त्रयं त्र्यरुणं पुष्करं चैव कपिं चैव महायशाः पु[illegible]
[illegible] प्रोक्ताः महर्षि[illegible] गार्ग्याः संकृत[illegible] द्विजा[illegible] अजमीढ

द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च अजमीढस्य पत्नी तु नीलिनी कुरुवंशोद्भवा । नीलिनी धूमिनी चैव केशिनी चैव विश्रु
ताः सेन्द्रतागिरं दृष्ट्वा बृहत्क्षत्रस्य चाक्लितिः बृहत्क्षत्रस्य दायादो हस्तीनाम बभूव [illegible] निमितं हस्तिपुरं
तत्कृतं समाहृयं हस्तिना चापि दायादाश्च यशः परमकीर्तयः सनामस्तुजन आमास पुत्रा[illegible] तपसोन्वे
महतेजानो बृहस्य धार्मिको नरराजप्रसादेन विप्रस्तेषु मेरुणु अजमीढस्य केशि[illegible]
मेधातिथिस्तु तस्य तस्मात्काण्वनो यद्विजाः अजमीढस्य धूमिन्यां जज्ञे बृहदनुस्तप [illegible]
स बृहन्मनाः बृहन्मनश्च तनयो बृहत्तनुरिति श्रुताः बृहत्वनो बृहद्दिषुः पुत्रस्तस्य बृहद्धनुषः अश्वजित्तनयस्त
स्यासनजित्तस्यचात्मजः अयसेनजितः पुत्राश्चत्वारो लोकविश्रुतः रुचिराश्वश्च काव्यश्च राजा दृढरथस्तथा वत्सश्चा
वर्त्तकोराजा यस्यैते परिवत्सकः रुचिराश्वस्य दायादः पृथुसेनो महायशाः पृथुसेनस्य पारस्तु पारान्नीलोथ जज्ञिवा
न् नीपस्यैकशतं त्वासीत्पुत्राणाममितौजसां नीपा इति समाख्याता राजानः सर्व एव ते तेषां वंशकरः श्रीमान्नीर
पानां कीर्तिवर्द्धनः काव्यस्य समरो नाम समरस्येष्टुमसरोभवत् जज्ञे सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मजः विभ्राजस्य
तु दायादस्त्वणुहो नाम वीर्यवान् बभूव शुकजामाता कृत्वीभर्त्ता महायशाः अणुहस्य तु दायादो ब्रह्मदत्तो म
हीपतिः युगदत्तस्तु तस्य स्यविष्वक्सेनो महायशाः विभ्राज पुनराजातः सुकृतेनेह कर्मणा विष्वक्सेनस्य पुत्रस्तु
उदक्सेनो बभूव ह भल्लाटस्तस्य पुत्रस्तु तस्यासीज्जनमेजयः उग्रायुधेन तस्यार्थे सर्वे नीपाः प्रणाशिताः ॥ ३० ॥

उग्रायुधः कस्य सुतः कस्य वंशे स कथ्यते । किमर्थं च हतस्तेन नीपाः सर्वे तु नाशिताः । अजमीढस्य भूमिन्यां विशान्
यजेय वीनरः । धृतिमांस्तस्य पुत्रस्तु तस्मात्सत्यधृतिः स्मृतः । अथ सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् । दृढनेमेः
सुतस्त्वासीत्सुधर्मा नाम विश्रुतः । आसीत्सुधर्मतनयः सार्वभौमः प्रतापवान् । सार्वभौमेति विख्यातः पृथिव्यामेक
राट् विभुः । तस्यान्ववाये येमहति महापौरवनंदनः । महापौरवपुत्रस्तु राजा रुक्मरथः स्मृतः । अथ रुक्मरथस्यासीत्सु
पार्श्वो नाम पार्थिवः । सुपार्श्वतनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः । सुमतेरपि धर्मात्मा राजा सन्नतिमानपि । तस्यासीत्स
मतिस्तत्र कृतो नाम सुतो महान् । हिरण्यनाभिनः शिष्यः कौथुमस्य महात्मनः । चतुर्विंशतिधा तेन प्रोक्ताः प्राच्यसाम
संहिताः । स्मृतास्ते प्राच्यसामानः कार्ता नाम ह सामगाः । कार्तिरुग्रायुधः सोऽपि महापौरववर्द्धनः । बभूव येन विक्र
म्य पृषतस्य पिता महः । नीलो नाम महाराजः पंचालाधिपतिर्वशी । उग्रायुधस्य दायादः क्षेमो नाम महायशाः । क्षे
मात्सुनीथः संजज्ञे सुनीथस्य नृपंजयः । नृपंजयाच्च विरथः इत्येते पौरवाः स्मृताः । इति श्रीमत्स्यपुराणे पुरुवंशो नाम
अजमीढस्य नीलिन्यां नीलः समभवन्नृपः । नीलस्य तपसोग्रेण सुशांतिरुदपद्यत । पुरुजानुः [illegible] जा भम्य
नुजः । भद्राश्वः पृथुदायादो भद्राश्वतनयान् शृणु । मुद्गलश्च जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा । यवीनर [illegible] क्रान्तः कपि हृष
लश्चैव पंचमः । पंचानां चैव पंचालानेतान्जनपदान्विदुः । पंचालरक्षिणो ह्येते देशानामिति नः श्रुतं । मुद्गलस्यापि मौद्गल्याः क्षत्रो
पेताः द्विजातयः । एते ह्यंगिरसः पक्षे संस्थिताः कण्वमुद्गलाः । मुद्गलस्य सुतो जज्ञे ब्रह्मिष्ठः सुमहायशाः । इंद्रसेनात्ययश्चवध्या

श्वस्य मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी । शरद्वतंच [illegible] त्वादं
अहल्यायां प्रजायत शतानंदः ऋषिश्रेष्ठस्तस्यापि सुमहान्तपाः । सुतः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः । आसीत् [illegible] धृति
शुक्रममोघं धार्मिकस्य तु । स्कन्नं रेतः सत्यधृतेर्दृष्ट्वा चाप्सरसं जले । मिथुनं तत्र संभूतं तस्मिन्सरसि सं [illegible] रमि
नन्मिंस्तु शुक्रमाणं महीपतिः । कृपया जग्राह तद्रूपं मृगयां गतः । एते शारद्वताः पुत्रा ओरस्या गो [illegible] तंकु
ईं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य चात्मजान् । दिवोदासस्य दायादो धर्मिष्ठो मित्रयुर्नृपः । मैत्रायणावरः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृ
तः । राजा वैद्यरथो नाम मैत्रेयस्य सुतः । अथ वैद्यरथो विप्रास्तु दासस्यात्मजः । अजमीढपुनर्जातः क्षीणे वंशे तु सोमक
कः । सोमकस्य सुतो जंतुर्हते तस्मिञ्शतं बभौ । पुत्राणामजमीढस्य सोमकस्य महात्मनः । महिषी त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रगृ
धिनी । सुतानां वे तपस्तेपे दशवर्षाणि दुश्चरं । हुत्वाग्निं विधिवत्त्रपवित्र कृतभोजना । अग्निहोत्रकुशेष्वेव सुष्वाप सुमहा
व्रता । तस्यां वै धूमपायां तु अजमीढः समेयिवान् । ऋक्षं संजनयामास धूमवर्णं शतायजे । ऋक्षात्संवरणो जज्ञे कुरुः सं
वरणात्ततः । यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुः संवरणात्ततः । यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रमकल्पयत् । कृष्ट्वा तु सुमहाराजो व
र्षाणि च बहून्यथ । कृष्यमाणे ततः शक्रो भयात्तस्मै वरं ददौ । पुण्यं च रमणीयं च कुरुक्षेत्रं तु तत्स्मृतं । तस्यान्ववायः सुमहान्
स्यनाम्ना तु कौरवाः । कुरोस्तु दयिताः पुत्राः सुधन्वा जह्नुरेव च । परीक्षिच्च महातेजाः प्रजनश्चारिमर्दनः । सुधन्वानस्य दायादः
पुत्रो मतिर्वेमतो वरः च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थतत्त्ववित् । च्यवनस्य कृतिपुत्र इष्ट्वा जज्ञे महातपाः । कृमे पुत्रो महावी

127/1998

पः स्यात् तं द्रमसो विन्दुः देवो परिचरं वारं वसुनामांतरेक्षगं । वै द्योपरिचरात्जुते गिरिका सप्त वै सुतान् । महारथो मग
धराद्दृश्रुतायो बृहद्रथः प्रत्यग्रः कुशश्चैव चतुर्थो हरिवाहनः पंचमश्च यजुश्चैव मत्स्या काली च पंचमी बृहद्रथस्य
दायादः कुशाग्रो नाम विश्रुतः कुशाग्रस्यात्मजो वीरो वृषभो नाम वीर्यवान् वृषभस्यापि दायादो मुत्थ्यो वा नाम नामतः
मुत्थ्यावतनश्चैव राजाध्वतिः स्मृतः दायादस्तस्य सुधन्वा तस्मात्सर्वमोज्जतिवान् सर्वस्यापस्य पुत्रस्तु सहदेवः प्रतापवा
न् सहदेवात्मजः श्रीमान् सोमाधिः सुमहायशाः श्रुतश्रवास्तु सोमाद्मागधाः परिकीर्त्तिताः जह्नुस्त्वजनयत्पुत्रं सुर
थं नाम नराधिपं सुरथस्य च दायादो वीरो राजा विदूरथः विदूरथसुतश्चापि सार्वभौम इति श्रुतः सार्वभौमात्तु जयत्सेनाः
पवितिस्तस्य चात्मजः पवितेस्तु महाभौमस्तस्य सुनास्तु ततो नवत्व अक्रोधनो सुतायोस्य तस्माद्देवातिथिः स्मृतः देवातिथेः
तु दायादो रक्षए व बभूव ह भीमसेनस्ततो रक्षाद्दिलीपस्तस्य चात्मजः दीलीपस्य प्रतीपस्तु तस्य पुत्रास्त्रयः स्मृताः दिवा
पिः शंतनुश्चैव बाह्लिकश्चैव ते त्रयः बाह्लिकस्य तु दायादाः सप्त बाह्लीश्वरा नृपाः देवापिस्तु अपध्यातः प्रजाभिरनवनु
निः ऋषयकस्तु प्रजाभिः सकिमर्थे वैश्रपध्यातो नृपात्मजः कलेदोषो राजपुत्रस्य जातिः सप्तदाहतः स्तत्व अकिल्बा
सीद्राजपुत्रस्तु कुष्ठीनं नाम्यपूजयन् कार्यवतत्र देवानां ऋत्विदेजोत्तमाः भविष्यकीर्त्तयिष्यामि शंतनोस्तनिबोधन ६६
शंतनुस्तु नवश्रात्रावि सांसो वेम हानिपकु उमेनो दादस्तत्रसो कंद्रति महाभिषक् येयं करेण स्पृशति जीर्णरोगिणा मे
व च पुनर्नवयौवन वति तस्मात् शंतनुं विदुः एतद् स्याशंतनुस्त्वं प्रजाभिरनि कीर्त्ये ततो वृणत नभा र्याअं शंतनुर्जाह्नवी नृपः

तस्यां देवव्रतं नाम कुमारमजनयद्विभुः कालीविचित्रवीर्यं तु दाशेयी जनयत्सुतं शंतनो दयितं पुत्रं शांतात्मानमकल्म
षं कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके धृतराष्ट्रं च पांडुं च विदुरं चाप्यजीजनत् धृतराष्ट्रस्तु गांधार्यां पुत्राणामज
यच्छतं तेषां दुर्योधनो श्रेष्ठः सर्वक्षत्रस्य सप्रभुः माद्रीकुंती तथो भेन्द्र पांडुभार्ये बभूवतुः देवदत्ताः पंच पांडोरर्थे प्रज
ज्ञिरे धर्माद्युधिष्ठिरो राजा मारुताच्च वृकोदरः इंद्राद्धनंजयो नाम जज्ञे वासवसंनिभः माद्रीसुतौ तु जज्ञाते नकुलः सह
देवकः नासत्यास्मामनयज्ञाविन्यार्थेन ताद्विजाः द्रौपद्यजनयच्छ्रेष्ठं प्रतिविंध्यं युधिष्ठिरात् श्रुतसेनं भीमसेनाच्छ्रुति 129/1998
कीर्तिं धनंजयात् चतुर्थं श्रुतकर्माणं सहदेवादजायत नकुलाच्च शतानीकं द्रौपदेयाश्च कीर्त्तिताः तेभ्यो परे पांडवेयाश्च
ज्ञेयास्ते महारथाः हैडंबो भीमसेनस्य पुत्रो जज्ञे घटोत्कचः काली बलधरा नीमा जज्ञे वै सर्वगं सुतं सुहोत्रं तनयं माद्रीम
हदेवात्सुतं करेणवंस्य वै द्याभ्यां निरमित्रस्तु नाकुलः सुभद्रायां रथी पार्थात् अभिमन्युमजीजनत् यौधेयं देवकी चैव
पुत्रं जज्ञे युधिष्ठिरात् अभिमन्योः परिक्षित्तु पुत्रः परपुरंजयः जन्मेजयः परिक्षितु पुत्रः परमधार्मिकः ब्राह्मणं कल्पयामा
स मरव वाजसनेयकं स वैशंपायनेनैव सप्तः किल महर्षिणा नस्थास्यतीह दुर्बुद्धे तवैव वचनं भुवि यावत्स्थास्यति लो
केत्वं तावद्देव प्रवक्ष्यति क्षत्रस्य विजयं ज्ञात्वा ततः प्रभृति सर्वशः अभिगम्याभिषिच्यैव ते पंच जनमेजयं ततः प्रभृति शा
पेन क्षत्रियस्य तु याज्ञिनः क्षत्रस्य याज्ञिनः कश्चित्पात्रस्य महात्मनः पौर्णमासेन हविषा रिष्ट्वा तस्मिन्प्रजापतिं तं वैशंपा
यनेनैव प्रविश्यावारितः ततः परीक्षितात्मसुतो योवैपौरवो जनमेजयः द्विरश्वमेधमाहृत्य महावाजसनेयकः प्रवर्त्तयि

त्वान्नमर्केऽपि वाजसनेयकः विवादे ब्राह्मणैः सार्द्धमनिन्द्राप्तो व संययौ जनमेजयाच्छतानीकस्तस्मात्तु तेस वीर्यवा
न् जनमेजयाच्छतानीकं पुत्रं राज्येऽभिषिक्तवान् अथाश्वमेधेन ततः शतानीकस्य वीर्यवान् जज्ञेऽधिसीमः कृष्णाख्य
सोऽप्रतेयो महारथः तस्मिन्नशासति राज्यं तुष्टुवुस्ताभिर्यदुदाहृतं आपायो दीर्घमात्रे वै त्रीणि वर्षाणि दुष्करं वर्षतन:
कुरुक्षेत्रे दृषद्वत्यां द्विजोत्तमः ऋषय ऊचुः भविष्यं श्रोतुमिच्छामः प्रजानां लोमहर्षण पुराकिल यदेतद्वै अतीतं की
र्तितं त्वया येषु वैस्थास्यति क्षेत्रं तु तस्मिंस्तेन्नृपाश्च ये तेषामायुःप्रमाणं च नामतश्चैव तान्नृपान् कालं युगप्रमाणं
तु युगदोषं युगक्षये सुखदुःखं युगस्यास्य धर्माधर्मविचेष्टितं एतत्सर्वं प्रसंख्याय प्रच्छतां ब्रूहि नः प्रभो सूत उ॰ यथा
मे कीर्तितं पूर्वं व्यासेनाक्लिष्टकर्मणा भवो कलियुगे चैव तथा मन्वंतराणि च अनागतानि सर्वाणि ब्रुवतो मे निबो
धतः अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि भाविनो ये नृपास्तथा गते इत्वा छन्नयैश्चैव पौरवेक्ष्वाकवान्वये तथा तेषु संस्थापयेत्तत्र एतु
स्याकुरुक्षेत्रे तान्सर्वान् कीर्तयिष्यामि भविष्या कथितान्नृपान् तेभ्योऽपरे पि ये त्वन्ये उत्पत्स्यंते नृपाः पुनः क्षत्रियाः पौ
रवाः शूद्राः तथान्ये ये बहिश्चराः अंध्राः शकाः पुलिंदाश्च चूलिकाः यवनास्तथा कैवर्ताभीरशबरा ये चान्ये म्लेच्छसंभवा
वाः वर्षाग्रतः प्रवक्ष्यामि भविष्या कथितान्नृपान् अधिसीमः कृष्णपुत्रोऽन्यश्च कोऽभविता नृपः गंगयापहृते तस्मिन्नग
रे गजसाह्वये त्यक्त्वा कोऽनागरं सत्का कौशाम्ब्यां तु निवत्स्यति भविष्याष्टौ सुतास्तस्य महाबलपराक्रम भूरिज्येष्ठसुतस्तस्य
स्य ततश्चित्ररथस्मृतः सुचित्रपाच्चित्ररथो हरिश्मांस्तु विरथात् हरिश्मतः सुरवेताः भविष्यति नृपः पुनः तेम्भाक्सुरवेता

भ०पु०
६७

विनासुनीथो नाम पार्थिव नृपान्सुनीथाद्भविता नृचक्षुर्महायशाः नृचक्षुषस्तु दायादो भविष्यति नृसंज्ञयः सुरवीतस्तथ
तस्यापि भाव्यो राजा परिप्लवः परिप्लवसुतस्यापि भविता पुत्रपोनृपः मेधावी तस्य दायादो भविष्यति नृसंज्ञयः मेधा
विनः सुतस्यापि भविष्यति पुरंजयः कुरुभासुतस्तस्य तिग्मात्मा भस्य चात्मजः निर्मोकृद्दयो भाव्यो बृहता माद्भदृया
त् वसुना मा शतानीको भविष्यति तस्य तु भविष्यत् तस्यो व ना दौरो राजा महीनरः महीनरात्मजश्चैव दंडपाणिर्भविष्य
ति दंडपाणेर्निरामित्रो निरामित्रात्तु क्षेमकः अत्रानुवंशश्लोकोऽयं गीतो विप्रैः पुरातनैः ब्रह्मक्षत्रस्य यो योनिर्वंशो देवर्षि
संस्थितः क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थास्यति वै कलौ इत्येष पौरवो वंशो यथावदनुकीर्तितः धीमतः पांडुपुत्रस्य अर्जुनस्य
महात्मनः इति महापुराणे सोमवंशे पौरवंशानुकीर्तनं समाप्तं [illegible] ऋषय ऊचुः येश्च पाः स्मृजितानात्स्र प्रतः सूत सर्व
दानानि दानं समाचक्ष्व तं हंशोऽव्यानुपूर्वशः सूत उ॰ योऽसावग्निरसीनीमानि स्मृताः स्वायंभुवेंतरे ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मा
स्वाहा अजीजनत पावकं पवमानं च शुचिरग्निश्च यः स्मृतः निर्मथ्यः पवमानोऽसौ वैद्युतः पावकात्मजः शुचिरग्निः स्मृतः सौ
रः स्थानाख्याश्चैव ते स्मृताः पवमानात्मजो ह्यग्निर्हव्यवाहः स उच्यते पावकिः सहरक्षस्तु हव्यवाहः सुखः सुतैः देवानां
हव्यवाडग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः सहरक्षासुराणां तु त्रयाणां तु त्रयोऽग्नयः एतेषां पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशत्त्रयो व च प्रवक्ष्ये
नामतस्तान्वै प्रविभागेन तान् पृथक् पार्थिवो लौकिकोऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणश्च यः ब्रह्मौदनाग्निस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रु
तः वैश्वानरो हव्यवाहोऽह्याथर्वच समानसः मथितो यः पुरा पुत्रो मथितः पुष्करोदधि योऽथर्वणेति कोऽसौ यो ग्निर्दक्षिणा

131/1998

ग्निः सर्वे स्मृतः । भृगोः प्रजानां वंशेनाहृच्छिणा पार्थिवाः स्मृतः । तस्माद्दशौकिको ह्यग्निः साध्यः सोऽथर्वणः स्मृतः । अथ यः
पवमानस्तु निर्दिष्टो नमः उच्यते । स वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः । ततः सभ्यावसथ्यौ च शंसस्यात्मजावुभौ ।
ततः षोडश नद्यस्तु चकमे हव्यवाहनः । यः खल्वाहवनीयोऽग्निः अभिमानी द्विजैः स्मृतः । कावेरीं कृष्णवेणीं च नर्मदां य
मुनां तथा । गोदावरीं वितस्तां च चन्द्रभागामिरावतीं । विपाशां कौशिकीं चैव शतद्रुं सरयूं तथा । सीतां मनस्विनीं चैव ह्लादि
नीं पावनीं तथा । तासु षोडशधात्मानं प्रविभज्य पृथक् पृथक् । तथापि विहरंस्तासु धिष्ण्येनैव बभूव ह । स्थानि धान
न्यथाधिष्ण्यानास्य लक्ष्यास्य वैभवः । धिष्ण्येषु जज्ञिरे तस्मात्ते वै धिष्ण्याः स्मृताः । इत्येते वै हवी पुत्रा धिष्ण्ये ह्यसुपमेदि
रे । तेषां विहरणीयांश्च उपस्थेयांश्च तान् शृणु । विभुः प्रहरणोऽग्नीध्रः तथा नाभिसवोपरे । विहरन्ति यथास्थानं पुण्याहे
समुपक्रमेः । अनुद्देश्य म बान्हाभा मग्नीणां शृणुत क्रमं । वासवोऽग्निः कृशानुर्यो द्वितीयोत्तरवेदिकः । सम्राडग्निसुता ह्यो
ह्येतानुतिष्ठन्ति तान् द्विजाः । पर्जन्यः पवमानस्तु द्वितीयः सोऽनुदृश्यते । पावकाग्निः समुह्यस्तु ज्ञरः सोऽभिरुच्यते । अजैकपादु
पस्थेयः संशेषान्त्यसुरवीयकः । अन्तर्दिग्ज्योऽह्य विबुध्यो बहिर्न वसुर्दक्षिणे । पुत्रास्थेनेतु सर्वस्य उपस्थेया द्विजाः स्मृताः । त मस्य०
तो विहरणीयांस्तु वक्ष्याम्यष्टौ तान् सुतान् । होत्रियस्य सुतो ह्यग्निः बर्हिषो हव्यवाहनः । प्रशास्योऽग्निः प्रचेता सुवितीयः संस रुष
हायकः । सुतोऽग्निर्यो विश्ववेदा ब्रह्मणानग्नि रुच्यते । अपां योनिः स्मृतस्याः रुः ब्रह्मा सावित्रं भायते । धिष्ण्यश्च आहरणाल्लेते
सोमेनेध्यन्ते वेदिजाः । ततो यः स्थापको नाम्ना अध्ययो गार्ह उच्यते । अग्निः सो वन्नयो ते सोऽबहूपेन सहे उच्यते । इदं यस्य सुतो

ह्यग्निजवरे सोऽन्तानां पत्नेन । मन्युमाता जराश्चाग्निर्विश्वरूपाग्निसुतः स्मृतः । परस्परोच्छ्रितानां विनिर्हृतानां हविनिर्दहयेत । अस्य
ग्निर्मन्युतः पुत्रो योऽरः संवर्तकः स्मृतः । पिबन्नग्निः स वमति समुद्रे वडवामुखे । समुद्रवासिनः पुत्रः सहरक्षो विभाव्य
ते । सहरक्षसुतः कामो गृहे संचरते नृणां । क्रव्यादाग्निसुतस्त्वन्यः पुरुषानत्ति वै मृतान् । इत्येते पावकस्याग्नेर्द्विजाः पुत्राः
प्रकीर्तिताः । ततो मुख्यस्तु सौचीकोऽग्निः तगन्धर्वैः सपुराहृतः । मथितो यस्त्वरण्यां तु सोऽग्निरग्निसमिन्धने । आयुर्नामाथ भगवान् 133
पशौ यस्तु प्रणीयते । आयुषो महिमा पुत्रो दहनोऽग्निस्तु वसुतः । पाकयज्ञेषु मानिकृतं हव्यं तु नक्रियः । पुत्रस्य सह स्व 1998
स्याग्नेरद्भुतस्तु महायममाः । अद्भुतस्य सुतो वीरो देवीरावदुतस्मृताः । विविधाग्निसुतः कोऽर्कः कंवस्याग्निसुतः कविः
प्रायश्चित्ते षमंभी मानी कृतं हव्यं तु नक्रियः । विविधाग्निसुतोऽन्यस्त्वग्नेस्तस्य सुतानाम्ने । कामारिष्टे चाभिमानी रक्षोहाप
तिकृद्भवः । सुरभिर्वसुमर्यादाहस्यानवैवीर्यवान् । वरेण्यश्च रुक्मावांश्च इत्येष्टौ तु प्रकीर्तिताः । शुचाग्नेस्तु प्रजा ह्येषा
अग्नयस्तु चतुर्दश । इत्येते ह्यग्नयः प्रोक्ताः प्रणीतान्यविरध्वर । समसती वास्तु स्वर्गे योषयेमैः सहसुरोत्तमैः । स्वायंभुवेन्त
रे एवं मग्न यस्त्वभिमानिनः । एते विहरणीयेषु चेतनाचेतनेष्विह । स्थानानि मानिनोऽग्निषु प्रागासन् हव्यवाहनः । का
म्यनैमित्तिकजातेष्वेते कर्मस्ववस्थिताः । पूर्वे मन्वन्तरेऽतीते शुक्रैः यामैः सह । एते देवगणैः सार्धं प्रथमस्यान्तरे मनोः ।
इत्येते योनयो ह्युक्ताः स्थानाख्या जातवेदसः । स्वारोचिषादिषु ज्ञेयाः सावर्णान्तेषु सप्तसु । मन्वन्तरेषु सर्वेषु नानारूपैः प्रयो
जनैः । वर्तन्ते वर्तमानैश्च यामैर्देवैः सहाग्नयः । अनागतैः सुरैः सार्द्धं वत्स्यन्ते नागतान्नयः । इत्येष प्रनित यो ग्नीनीमया प्रोक्ताः

यथाक्रमं विस्तरेणानुपूर्व्यात्किमन्यच्छ्रोतुमिच्छति ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे ऋषिवंशो नाम ॥ ऋषय ऊचुः ॥ इदानीमा
ख्याहि सूत परमं गुह्यं तदिदानीं समाचक्ष्व धर्मस्य सविस्तरं । एवमेकार्णवे तस्मिन्मत्स्यरूपी जनार्दन वि
स्तरमादिसर्गस्य प्रतिसर्गस्य चाखिलं । कथयामास विश्वात्मा मनवे सूर्यसूनवे ॥ कर्मयोगं च सांख्यं च यथावद्वि
स्तरान्वितं । श्रोतुमिच्छामहे सूत कर्मयोगस्य लक्षणं । यस्माद्विदितं लोके न किंचित्तव सुव्रत ॥ सूत उ० ॥ कर्मयोगं
प्रवक्ष्यामि यथा वत्तु निबोधितं । ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगः प्रशस्यते । कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तत्परमं पदं
कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानं न कर्मणः । तस्मात्कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतं । वेदोऽखिलो धर्ममूलमा
चारश्चैव तद्विदां । अष्टावात्मगुणास्तस्मिन्प्रधानत्वेन संस्थिताः । दया सर्वेषु भूतेषु क्षान्ती रक्षातुरस्य च । अनसूया त
था लोके शौचमन्तर्बहिर्द्विजाः । अनायासेषु कार्येषु मांगल्याचारसेवनं । न च द्रव्येषु कार्पण्यं आपत्स्वपि पुनस्त
था स्पृहा परद्रव्येषु अनायासेषु च सर्वदा । अष्टावात्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणस्य तु कोविदैः । अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयो
गस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते । श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् धर्मं स्वे स्वे यत्नपर्वसु । देवतानां मत्स्य०
पितॄणां च मनुष्याणां च सर्वदा । कार्याद्दहरहर्यज्ञैर्भूतर्षिगणतर्पणं । स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन्होमैर्देवान्यथावि ६०
धि पितॄन्श्राद्धेन नन्नैर्हि भूतानि बलिकर्मणा । पंचैते विहिता यज्ञाः पंच सूनापनुत्तये । कंडनी पेषणी चुल्ली जलकुंभः
प्रमार्जनी पंच सूना गृहस्थस्य तेन स्वर्गं न गच्छति । तत्पापनाशनायालं पंच यज्ञाः प्रकीर्तिताः । द्वाविंशतिस्तथाष्टौ च ये संस्था

ः प्रकीर्तिताः । तद्युक्तोऽपि न मोक्षाय यस्त्वात्मगुणवर्जितः । तस्मादात्मगुणोपेतः श्रुतिकर्म समाचरेत् । गोहिरण्यवा
सोनीरन्नमाल्यादिकेन च । पूजयेत्कृत्स्नविस्तरैरिह यस्त्वात्मकं प्रिये । व्रतोपवासैर्विधिवच्छ्रद्धया च विमत्सरः । योसा
वतीर्दिव्यां गोतःस्थलो ब्रह्मः समानतः । वासुदेवो जगन्मूर्तिस्तस्य संसिद्धयोऽष्टमी । ब्रह्माविष्णुमहेशान [illegible]
वाहनः । आदित्या वसवः सर्वे वरुणो दक्ष गुणाधिकं । रुद्रो वैनतेयश्च पितरो मातरस्तथा । इमा विभूतयः प्रोक्ताः स्वगोचर
समन्विताः । आत्मा यासां हुताशनश्च मरुत्काधिपतेस्तथा । ब्रह्मणा च पर्वतैर्विष्णुना वसिष्ठेन च । अभेदः इज्यते तस्मात्पूजि
ते स्वकरानरे । ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्थितं । देवमन्त्रमयः स्वर्णाग्रतनीयः प्रयत्नतः । तस्माद्द्विजमुखं
कृत्वा संपूजयेद्विमान् । दानव्रतोपवासैश्च जपहोमादिना नरः । एवं क्रियायोगपरायणश्च वेदांतशास्त्रस्मृतिवत्सल
स्य । विकर्मभीतस्य हानकिंचित्प्राप्यमस्तीह परे च लोके ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे क्रियायोगमहात्म्यं ॥ ऋ
षय ऊचुः ॥ पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत विस्तरतः क्रमात् । दानधर्ममशेषं च यथावदनुपूर्वशः ॥ सूत उ० ॥ इदमेव पुराणे
ष्विह पुराणपुरुषस्तदा । यदुक्तवानादिविश्वात्मा मनवे तन्निबोधत ॥ मत्स्य उ० ॥ पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतं
अनंतरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः । पुराणमेकमेवासीत्तस्मिन्कल्पांतरेऽनघ । त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रवि
स्तरं । निर्दग्धेषु च कालेषु वाजिरूपेण वै मनोः । अंगानि चतुरो वेदाः पुराणन्यायविस्तरः । मीमांसा धर्मशास्त्रं च परिगृ
ह्यात्ममात्कृतं । मत्स्यरूपेण च पुनः कल्पादावुदकार्णवे । अशेषमेतत्कथितमुदकांतर्गतेन च । श्रुत्वा जगाद च मुनीन्द्र

135
1998

तिदेवश्चतुर्मुखः। प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्यास्य वर्त्तनः। कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो नृप। व्यासरूपमहंकृ
त्वा संहरामि युगे युगे। चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा। तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेस्मिन् प्रभाष्यते। अद्या
प्यमर्त्यलोके तु शतकोटिप्रविस्तरं। तदर्थोत्र चतुर्लक्षं संक्षेपेण निवेशितः। पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते। नाम
तस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः। ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये। ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्ति
लिखित्वा तच्च यो दद्याज्जलधेनुसमन्वितं। वैशाखपूर्णिमायां तु ब्रह्मलोके महीयते। एतदेव यदा पद्ममभूद्धिर
ण्मयं जगत्। तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः। पाद्मं तत्पंचपंचाशत्सहस्राणीह पठ्यते। तत्पुराणं च यो दद्यात्सु
वर्णकमलान्वितं। ज्येष्ठमासे तिलैर्युक्तमश्वमेधफलं भवेत्। वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः। यत्प्राह धर्मानखिलां
स्तदुक्तं वैष्णवं विदुः। त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्प्रमाणं विदुर्बुधाः। तदाषाढे तु यो दद्याद्घृतधेनुसमन्वितं। पूर्णमास्यां हि
पूतात्मा स पदं याति पौरुषं। श्वेतकल्पप्रसंगेन धर्मान्वायुरिहाब्रवीत्। यत्र तद्वायवं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतं। चतुर्वि
शत्सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते। श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितं। यो दद्याद्वृषसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुं मत्स्य
बिने। शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः। यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भा ७०
गवतमुच्यते। अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्त्तितं। लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितं। पूर्णमास्यां प्रौष्ठ
पद्यां स याति परमं पदं। यत्राह नारदो धर्मान्बृहत्कल्पाश्रयांस्त्विह। पंचविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते। आश्विन्यां पंच

वमादिममं तंत्रं तत्रैव परिपठ्यते। अष्टादशस्य तु पृथक्पुराणं यत्र दृश्यते। विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्मितं।
पंचांगानि पुराणस्य आख्यानानि भवन्ति च। सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पंचल
क्षणं। ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां महात्म्यं भुवनस्य च। ससंहारप्रदृश्येत पुराणं पंचवर्णितं। धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्ष
श्च परिकीर्त्यते। सर्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरोधेषु यत्फलं। सात्विकेषु च कल्पेषु पितृणां च निगद्यते। इमामष्टाद
शानां च पुराणानामनुक्रमं। यः पठेच्छृणुयात्कल्पे स याति भवनं हरेः। अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः। भार
ताख्यानमतुलं चक्रे तदुपबृंहितं। लक्षेणैकेन तत्प्रोक्तं वेदार्थपरिबृंहितं। वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमु
च्यते। ब्रह्मणाभिहितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरं। आहृत्य नारदायैव तेन वाल्मीकये पुनः। वाल्मीकिना च लोके च धर्मका
मार्थसाधनं। एवं सपादाः पंचैते लक्षा मर्त्ये प्रकीर्त्तिताः। पुरातनस्य कल्पस्य पुराणानि विदुर्बुधाः। धन्यं यशस्यमायुष्यं पु
राणानामनुक्रमं। यः पठेच्छृणुयाद्वापि सोपि याति परां गतिं। इदं पवित्रं यशसां निधानमिदं पितृणामपि दुर्लभं च। इदं च दे
वेष्वमृतायमानमिदं महापातकनिर्दि पुंसां। इति श्रीमत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे संख्यानुक्रमणिः ५२ सूत उवाच। अ
तः परं प्रवक्ष्यामि दानधर्मानशेषतः। व्रतोपवाससंयुक्तान्यथा मत्स्योदितानि च। महादेवस्य संवादं नारदस्य च धी
मतः। यथावत्तत्प्रवक्ष्यामि धर्मकामार्थसाधनं। कैलासशिखरासीनमपृच्छन्नारदः पुरा। त्रिशूलिनमनंगस्य मथनमु
माहेश्वरहरं। नारद उ। भगवन्देवदेवेश ब्रह्मविष्ण्विंद्रनायक। श्रीमदारोग्यरूपायुर्भाग्यसौभाग्यसंपदः। कमोन्मुक्ति

137
1998

44537

प्रदं देवाकिंचिद्व्रतमिच्छाम्यहं श्रीमहादेव उ० सम्यक्पृष्टं त्वया ब्रह्मन्सर्वलोकहितावह श्रुतमप्यत्र यन्नोक्तं तद्
तेच्छृणु नारदः नक्षत्रपुरुषं नाम व्रतं नारायणार्चनं पादादिकं यदिविधिवद्विष्णुनामानि कीर्तयेत् प्रतिमां देवदेव
स्य सहलक्ष्म्यादि प्रपूजयेत् चैत्रमासं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनं मूलेन नमो विश्वधराय पादौ गुल्फावथानंताय चरो
हिणीषु जंघे तु सत्स वरदाय चैव द्वे जानुनी पाश्विकुमारऋक्षे पूर्वोत्तराषाढयुगे तथोरूः नमः शिवायेति च पूजनी
यौ पूर्वोत्तराफाल्गुनियुग्मके च मेढ्रं नमः पंचशराय पूज्यं कटिं नमः शार्ङ्गधराय देवं संपूजयेन्नारद कृत्तिकासु त
थार्चयेत्र भद्रपदाद्वये च पार्श्वे नमः केशिनिषूदनाय कुक्षिद्वयं नारद रेवतीषु दामोदरायेत्यभिपूजयेच्च अंसानुराधासु
च माधवायेत्युरस्थलमेव पूज्यं पृष्ठं धनिष्ठासु च पूजनीयं मघौघविध्वंसकराय नत्वा श्रीशंखचक्राभिग
दाधराय नमो विशाखासु भुजाश्च पूज्याः हस्ते नमः हस्तं मधुसूदनाय नमो भिपूज्या इति कैटभारेः पुनर्वसावंगुलि
पर्वभागाः सार्पासु धीशाय नमो भिपूज्याः भुजंगनक्षत्रदिने विशालं संपूजयेन्मत्स्यशरीरी यत्स्य कूर्मस्य पादौ शरणं प्र
जामि ज्येष्ठासु कंठे हरिरर्चनीयः श्रोत्रे वराहाय नमो भिपूज्य जनार्दनं श्रवणेन मुखं कुष्टे पुष्येसुरवंदानवसूद मत्स्य० ७२
नाय नमोस्मि हास्ये च पूजनीयं नमोनमः कारणवामनाय स्वातीषु दंताग्रयमार्चनीयं श्रीमद्हरेनारगवंदना
य संपूजनीयं द्विजराकृतीनां नमोस्तु रामाय मनामु नामी संपूजनीयं रघुनंदनस्य मघोत्तमो गेनयनेति पूज्येन मोमृ
तेशमविपूर्णिताक्षः भुशाषाणां ताय नमोललाटं चित्रासु संपूज्य नमः सुरारेः शिरोभिसंपूज्य वरणीभुवि सो नमोस्तु वे
139/1998
देश्वर कल्किरूपिणो आर्द्रासु केशाः पुरुषोत्तमस्य संपूजनीया हरयेनमस्ते उपोषितेनऋक्षदिने धुभक्त्या संपूज
नीया द्विजपुंगवास्तुः ऋग्वेद सर्वगुणान्विताय वा रूपशीलाय च सामगाय हैमीविशालायतबाहुदंडांसु
क्ताफलं रूपलवार्जुयुक्तां गुडस्य पूर्णो कलशेन विप्रा मर्चां हरे बस्तुगवां महेव शय्यां तथोपस्करभाजनादि युक्तां
प्रमादाद्विजपुंगवाय यद्यास्त्रियं किंचिदपीहलोके देयं तमद्विजायास्मदिताय मर्द मनोरथान्नः सफलान्कुरुष्व
हिरण्यगर्भोस्तुतरूद्ररूपिणः सलक्ष्मीकं मनाप्यय कांचनं पुरुषोत्तमं शय्यां च दद्यान्मंत्रेणाग्रेपिन दर्विवर्जितं यथा
नविस्तु भक्तानां वृजिनं जायते क्वचित् तथास्तु रूपमारोग्यमघं दयाद्य केशाकेशयात्मन्यायायनंतनदर्शनं जनार्दनं शा
श्वाम माप्नुस्नस्तु स्तुजन्मनि जन्मनि एवंनिवेदनः सर्वं वस्तु मास्यानुलेपनैः नक्षत्रपुरुषाय विप्रायायविसर्ज
येत् पुंजीतातैलवर्ण सर्वतित्या सुपोषितः जो जनंचयथाशक्त्याविज्ञायाविवर्जयेत् इति नक्षत्रपुरुषमुपोष्या
विधिवन्नरः सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ब्रह्महत्यादिकं किंचिद्यच्चामुत्र वा कृतं आत्मनो वापि
तृतिः तत्सर्वं नाशमेति ह इति पठति य इमां तिथ्यवंनित्यापुरुषो वा हंतमेगनानथैव यः कृष्णान्कलिकलुषविदारणं
मुरारेः मम कलविभूतिफलप्रदं च पुंसां इतिश्री मत्स्यपुराणे नक्षत्रपुरुषव्रतं नाम ५४ नारद उवाच उपवासा
स्व शक्तस्य तदेव फलमिच्छतः अनात्म्यामे नरोगाणां किमिष्टं व्रतमुच्यतां श्रीभगवानुवाच उपवासास्वशक्तानां नक्त
भोजनमिष्यते यस्मिन्व्रते तदप्यत्रश्रयते वेदनं महात् आदित्यशयनं नाम यथावच्छंकरार्चनं येषु नक्षत्रयोगेषु

पुराणाः प्रवक्ष्यते । यदा हस्तेन सप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सूर्यस्य वारे संक्रान्तिस्तिथिः सर्वत्र कामिनी । उमामहेश्व
रस्यार्चामर्चयेत्सूर्यनामभिः । सूर्याशोकाय लिंगाय द्वयं पूजयते यतः । उमापतेरवेर्वापि न भेदो दृश्यते क्वचित् । यस्मा
त्तस्मान्मुनिश्रेष्ठ गृहे शंभुं समर्चयेत् । हस्तेन सूर्याय नमोस्तु सर्वदा कीर्तयित्राच गुल्फदेशौ । स्वातीषु जंघे पुरुषो
त्तमाय त्रे विशाखासु च जानुदेशौ । तथानुराधासु नमोभिपूज्यमूरुद्वयं चैव सहस्रभानोः । ज्येष्ठास्वनंगाय नमोस्तु गुह्यमिन्द्रा
य सोमाय कटिश्च मूले । पूर्वोत्तराषाढयुगे च नाभिं त्वष्ट्रे नमः सप्ततुरंगमाय । तीक्ष्णांशवे तु श्रवणे च कुक्षौ पृष्ठं धनि
ष्ठासु विकर्तनाय । वक्षःस्थलं ध्वान्तविनाशनाय जलाधिपर्क्षे परिपूजनीयं । पूर्वोत्तराभाद्रपदद्वये च बाहू नमश्चंड
कराय पूज्यौ । साम्नामधीशाय करद्वयं च संपूजनीयं द्विज रेवतीषु । नखानि पूज्यानि तथाश्विनीषु नमोस्तु सप्ताश्व
धुरंधराय । कठोरधाम्ने भरणीषु कंठं दिवाकरायेत्यभिपूजनीयं । ग्रीवाकृत्ते वरमंबुजेशं संपूजयेदत्र च रो
हिणीषु । मृगोत्तमांगे दशनान्सुरारेः संपूजनीया वरयेन मस्ते । नमः सवित्रे इति शंकरे च नासानि पूज्या पुनर्वसौ
च ललाटमम्भोरुहवल्लभाय पुष्येलकाः सर्वचराचरधारिणे । सार्पेषु मौलिं विबुधप्रियाय मघासु कर्णाविति गोग ॥ मत्स्य ॥
णेशौ । पूर्वासु गोब्राह्मणनंदनाय नेत्राणि संपूज्य ततानि शंभो । अथोत्तराफाल्गुनिते तु वाच विश्वेश्वराय इति च ॥ ७३ ॥
पूजनीये । नमोस्तु पाशांकुशपद्मशूलकपालसर्पेन्दुधनुर्धराय । गजासुरानंगपुरांधकादिविनाशमूलाय नमः शिवाय ।
इत्यादिशस्त्राणि इत्यनि संविश्वेश्वरायेति शिरोभि पूज्य । नीलक्रम मंत्रेव सतेलवा क्रम मांससमञ्जमसुक्तमंपं दसवं

द्विजनक्षत्रानि कृत्वा दशाष्टसुवर्णशालेयं तंदुलप्रस्था मौदुंबरमयेष्टते । संस्थाप्य पात्रे विप्राय सहिरण्यनिवेदयेत् । सम
मेव सुमेव पारणेत्वधिकं भवेत् । चतुर्दशे तु संप्राप्ते पारणे नारदादिके । अत्यागत्वोजयेन्द्रक्षाः गुरून्द्विजैरादिभिः
कृत्वाप कोचनं पद्म मष्टवर्णं समकर्णिकं शुभरूपं गुरुकेन रत्नगधां तैलान्वितं शय्यां सुतल्पशुणां कृत्वा दिव्यरूपं विवर्जितां
सोपधानकविश्रामे स्वास्तीर्णा नरणानव पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः । भूषणैरपि संयुक्तां फलवस्त्रानुलेप
नैः । ततो विधाय तत्सप्तमलं कृत्वा गुणान्वितं कपिलां वस्त्रसंयुक्तां सुशीलां च पयस्विनीं । हेमशृंगीं रूप्यखुरां सदाम्रां कां
स्यदोहिनीं । दद्यान्मंत्रेण सर्वांगं इति वाचमुदीरयेत् । यथा विरिंचिशयनं शून्यं तेन च सर्वदा । कांत्या धर्मोपि यस्तावता
धामि संतुद्धरः । यथा न देवाशयोन्यस्य मन वर्तिते तथा स्मात् उद्धरोपदुःखसंसारसागरात् । ततः प्रदक्षिणीकृत्य
प्रणिपत्य विसर्जयेत् । शय्यागवादिकं सर्वं द्विजस्य भवनं नयेत् । नैतद्विशीलाय न दांभिकाय कुतर्कदुष्टाय विनिंदकाय
प्रकाशनीयं व्रतमिंदुमौलेर्यश्चापि निंदामधिकां विधत्ते । भक्ताय दांताय च गुह्यमेतदाख्येयमानंदकरं शिवस्य । इदं म
हापातकनिनाशनं परमं वेदविदो वदंति । न बंधुपुत्रेण बलैर्वियुक्तः पत्नीभिरानंदकरः सुराणां । नाभ्येति रोगेन
च दुःखशोकं या वापि नारी कुरुतेभिभक्त्या । इदं वसिष्ठेन तु पार्जुनेन कृतं कुबेरेण पुरंदरेण । यत्कीर्तनेनाप्यखिला
नि नाशमायांति पापानि दुरात्मनानि । उतिष्ठति स्वर्गेति विश्रायनं प्रकृष्टं न भवतः स्यात् । अपि नरकगता
न्पितॄनशेषानतिदीनमार्यं तीद्यः करोति । इति श्रीमत्स्यपुराणे आदित्यशयनव्रतं नाम पंच श्रीकृष्ण उवाच । कृष्णाष्ट

141/1998

मीमतो वसेत्सर्वपापप्रणाशिनी शांतिर्मुक्तिमवाप्नोति यथाप्पुंसां विशेषतः श्रीकरं मार्गशिरसि शंभुं पौषे प्रपूजयेत्
माघे माहेश्वरं नाम महादेवं च फाल्गुने स्थाणुं चैत्रे शिवं तद्वैशाखे त्वर्चयेन्नरः ज्येष्ठे पशुपतिं पूज्यमाषाढमुग्र
मेव च पूजयेच्छ्रावणे शर्वं नाद्रपदे त्र्यंबकं तथा आश्विने तु जयेद्रुद्रं कार्त्तिके वृषवाहनं गंगोदककरीषाक्तं बिल्व
पत्रदलानि च पंचगव्यं च संप्राश्य स्वानं कारं पूजयेच्छिवं अश्वत्थवटचैवोदुंबरप्लक्षमेव च पालाशं जंबुकं वृक्षविडः
मदर्पयः मार्गशीर्षादिमासांस्तु रात्र्यां दद्यात्क्रमात् दंतधावनमेकैकं सूक्ष्मकाष्ठमभक्षयेत् दद्यात्समासे रथ
त्रंवितानध्वजकांस्तु च घंटां दद्याच्च देवाय कलशं सहकांचनं द्विजाय नान्तकुंभांश्च पंचरत्नसमन्वितान् गावः कृ
ष्णाः सुवर्णं च वासांसि विविधानि च अशक्तस्तु पुनर्दद्यादेकामपि शक्तितः वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कुर्वन्दोषमवाप्नु
यात् कृत्स्नमी मुमोक्षं वं मप्त कल्मषात् तत्र पुमान् संपूजितो देवैः शिवलोके महीयते इति श्री मम्म० कृत्स्नाष्टमीव्रतं
५५ नारद उवाच दीर्घायुरारोग्यकुलाद्धिवृद्धिः कथं पुमान्रूपगुणान्वितः स्यात् मुहुर्मुहुर्जन्मनि येन सम्यक् कुरुत्नेम
माचक्ष्व तदिंदुमौले श्रीमहादेव उवाच त्वया पृष्टमिदं सम्यगनुग्रहकारकं रहस्यं तच वक्ष्यामि यत्पुराणविदो विदुः ॥ मम्म०
हिमालयं इश्यचनंतामव्रतमिदोन्यते नान्दिनाराचणस्याध्यां मर्त्येदुमामसिः यदा सोमदिने शुक्का भवेत्संच दशी ॥ ७४ ॥
कृचित् अथवा प्रत्यनक्षत्रं पूर्णमामायां प्रजायते तदा स्नानं नरः कुर्यात्पंचगव्येन सर्षपैः आप्यायस्वेति च जपेद्विद्वानस्नात
पुनः शूद्रोपि परमान्नस्यापारवंदीलापवर्जितः सोमाय वरदाय विश्वरेण नमोनमः कृतजप्यः स भवनमागत्य समधु

सूदनं पूजयेत्फलपुष्पैश्च सोमनामानि कीर्तयेत् सोमाय शांताय नमोस्तु पादाववनंतनाम्नेति च जानुजंघे उरूद्वयं चापि जलो
दराय संपूजयेच्चेंद्रमसंगबंधी नमो नमः कामसुखप्रदाय कटिः शशांकस्य सदर्चनीया तथोदरं चाप्यमृतोदराय ना
भिं सुदृष्ट्या विधिलोचनाय नित्याधिनाशाय रवींदोपभीनामाने दृष्टताय पुनस्तुवीर्व नेत्रद्वयं पद्मनिभं नत्येंदोरि हीबर
रूपामकरापद्योरे नमस्यधूर्वेदिनाय कर्णद्वयं दैत्यनिषूदनाय नमोस्तु वक्त्रं सुखं पूजयेत्संस्कनौ द्विजानामधिपाय सू
त्यो आस्यं नमश्चंद्र ममेति पूज्य मौलो तु सुख उवन शिपाय ललाटमिंदो रचधिप्रियाय केशाः सुषुम्णाधिपतेः प्रपूज्याः
शिरः शशांकाय नमो मुरारे विश्वेश्वरायेति नमः किरीटं पद्मप्रिये रोहिणीनाम लक्ष्मीसौभाग्यसौख्यामृतचारुकायै देवीं सु
संपूज्य सुगंधपुष्पैर्नैवेद्यधूपादिभिरिंदुपत्नीं सुप्त्वाथ भूमौ पुनरुत्थितेन स्नात्वा च विप्राय हविष्ययुक्तः देयाः प्रभाते सहि
रण्यवारिकुंभा नमः पापविनाशनाय संप्राश्य गोमूत्रममांसमन्नमक्षीरमष्टावथविंशतिं च श्रीसामयः सर्पिषु मानुपोष्य तु
लोतिद्राः संप्रगृह्याप्यनुहर्ते कदंबनीलोत्पलकेतकानि जातीसरोजं शतपत्रिकाश्च अम्लानकुंसाम्यथ सिंदुवारं पुष्पं पु
ननमोरद मल्लिकायाः पुष्पं च विसोः करवीरपुष्पं श्रीचंपकं चंद्रसमस्य देयं श्रावणादिषु मासेषु क्रमादेतानि सर्वदा
यस्मिन्मासे व्रतादि स्यात्तत्पुष्पैरर्चयेद्धरिं एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नरः व्रतांते शयनं दद्याद्दर्पणोपकरान्वितं रो
हिणीचंद्रमिथुनं कारयित्वाथ कांचनं चंद्रः षडंगुलः कार्यो रोहिणी चतुरंगुला मुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रपटावृतं
क्षीरकुंभोपरि पुनः कांस्यपात्राक्षतान्वितं दद्यान्मंत्रेण पूर्वाह्णे शालीक्षुफलसंयुतं श्वेतामथ सुवर्णास्यखुरैरूप्यैः समन्वितं

143/1998

सवमुनाजनी धेनुं तप्पणोस्वंचमोमनं अपणोद्विजः एवंपस्ममलं कृत्स्नगुणान्वितं वंशेयं द्विजरूपेणसमार्चयेदिति कल्पयेत
अथानरोहिणी कृत्स्नाग्रायनं तस्य गछति सोमरूपस्य तेनरुद्रमाने दोग्धुतिति अथात्मेव सर्वेषां परमानंद मुक्तिदः
भुक्ति मुक्ति प्रदा भक्ति स्वयिचं शास्त्रमेव च। इति संसार भीतस्य मुक्तिकामस्य वानघ रूपारोग्य शुभा मेनद्विधाय कमनु
त्तमं इदमेव पवित्रं गोत्रं सर्वदा वमनं सुनेत्रेत्यो व्याधिपतितस्त्वा समकल्पत्रानत्रपं चेदृयो क्रमवाप्नोति पुनरावृत्ति
र्लभं नारी वारोहिणीचंद्रायनेवास माचरेत साविनस्फलमाप्नोति शक्तिर्दुर्लभं इति पठति शृणोति वापरस्मै मधु
मथना वर्तमिउ कीर्तनेन मतिमपिच रसामि सापित्रीरेः भवन गतः परि हर्ष्येन गंधैः इतिश्रीम० रोहिणीचंद्रायनं ब्र
तं ५६ समतु जलानां मगानं विस्तुरूवाच रविनेदनः तडागाराम कूपेषु वापिपक्षरिणीषु विधिं प्रवामि देवेशादे
वनाथ तनेषु च केंच तत्र विजो नाम वेद वाकी हरीम वेत दक्षिणी बल पक्षः कालस्थान माचार्य मे वच इत्यादि कानि
नानि मर्वे मा च सत्तनतः श्रीमस्म०। स्नुण राजन महाबाहो तडागादिषु यो विधिः पुरा गोप्यितिहासेषु पव्यते च
मदानंति प्राप्य योऽद्य हतुस्मान्मं उपञ्चचतुर्मुखः वेदाश्च परितो गर्वरंति मात्राः समे सखाः नवसनाथवा पंचना भस्म०
निरिक्तान्यास्मजाः वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्रामसमांशुलविस्तताः गर्वाश्च तत्र जास्ताः स्युस्तियदोन्नित मेखलाः सर्वतः स ७५
ववर्णाः स्युः पमाकाशज मं स्युनाः अश्वत्थोडुंबरप्लक्ष वटस्ताखाद्भृता स्मृतास्तु मंडपस्य प्रतिद्वारं तोरणानि तु कारयेत् शुनाभ्र
वाज्यतो वारा हारमायपा एवे अस्मे तु ज्ञायकाः कार्याः अध्ययणवेदपारगाः सर्वलक्षणा संपुक्ता विधिज्ञा विजितेंद्रियाः

कुलशीलसमायुक्ताः स्थापकाः स्मृता द्विजोत्तमाः प्रतिगर्तं तु कलशा यज्ञोपकरणानि च आजनं चामरे स्युश्चेतामृपात्रे सुवि
स्तरेनतत्र्यनेकवर्णाः स्युः यवराः प्रतिदेवनं आचार्यः प्राक्षिपेत्स्मावतु मंत्रविचक्षणः विरंतिमात्रो यूपः स्यात्क्षीरवृक्ष वि
निर्मितः यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिछता पालानां अनेन ग्रामकोस्पगो अंडकृतिः पस्तु देव्या देवस्य धूपः स्यात् हृदसो
दुंबरस्ततः हेमालंकारिणः कार्याः पंचविंशति कृत्विजः मुंडलानि च हेमानि सूत्राणि कटकानि च तथांगुलि पवित्राणि वा
सांसि विविधानि च दक्षिणा तु समा देयाः आचार्यो द्विगुणं पुनः दद्यादितस्य संघुक्तमात्मनश्चापि यत्प्रियं सुवर्णाकुर्मम करो
राजतो मत्स्य दुंदुनौ नागौ कुलीर मकरौ वैताम्र मासमंडूकमारकः सर्वमासाद्यतत्सर्वमादध्यात्दक्षिणापने शुक्ल माल्यांबरधरः
शुक्लगंधानुलेपनः सर्वौषध्युदकस्नातः स्नापितो द्विजपंगवैः यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः पश्चिमं द्वारमाश्रित्य
प्रविशेद्यागमंडपं ततो मंगलशब्देन भेरीणां निनदेनच रजसा मंडलं कुर्यात्पंचवर्णेन तत्त्ववित् षोडशारं ततश्चक्रं पद्मग
र्भं चतुर्मुखं चतुरस्रं तु परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनं विद्याश्चोपरितः कृत्वा ग्रहलोकपतीन्ततः विन्यसेन्मंत्रवत्सर्वान्प्रतिदिक्षु विच
क्षणः रूपाणि स्थापयेन्मध्ये वारुणमंत्रमाश्रितः ब्राह्मणान्वाच्यवृद्ध्यर्थं विस्तुं तेवच्या पयेद्बुधः विनायकं च विन्यस्य कमलां मं
विकांतथा शांतिमर्थं सर्वलोकानां भूतग्राम स समन्ततः पुष्पाक्षत फलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनं कुंभांश्च रत्नगर्भान्स्थान्वारिणां
परिहरितान् वस्त्रादिभिरलंकृत्वा द्वारपालान्समंततः जपध्वमितिनान्ब्रूयात्दास्याचार्यस्वधि सजद्येन वक्तुर्वोद्दर्शनः स्याप्यो
दक्षिणे च यजुर्विदौ सामगौ पश्चिमे तद्वदुत्तरे थर्वविदुत्तमौ उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशत् यजध्वमितिनान्ब्रू

145
1998

या द्याजकान्तु नरे वतु उत्कृष्ट मंत्रजाप्येन तिष्ठेद्भूमिति यावत्कान् गकमामाद्य तान्सर्वान्युष्मानि मम वयेत जुहुयाद्रु
णमंत्रैराज्यं च समिधस्तथा ऋत्विग्भिस्त्वाथ होतव्यं वारुणैरेव सर्वतः पुनर्होमो विधिवत्कृत्वा तथैवायेन्दुराद्यन्तु मरुद्गणो
लोकपालेभ्यो विधिवद्दिग्वकर्मणो रात्रिसूक्तं च रौद्रं च पावमानं सुमंगलं जपेरन्पौरुषं सूक्तं सर्वतो बह्वृचः क्रमात्
शाक्रं रौद्रं च सौम्यं च कुष्मांडं जातवेदसं सूर्यसूक्तं जपेरंस्ते दक्षिणेन तु यजुर्विदः वैराजं पौरुषं सूक्तं सौपर्णं रुद्रसंहितां
शैशवं पंचनिधनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च वामदेव्यं बृहत्साम रौरवं च रथंतरं गवां व्रतं विकर्णं च रक्षोघ्नं च यमस्तथा
गायेरन्सामगा राजन्पश्चिमे द्वारमाश्रिताः आथर्वणाश्चोत्तरतः शांतिकं पौष्टिकं तथा जपेरन्मनसा देवमाश्रित्य वरुणं प्र
भुं सर्वे पूर्वमिति नीतशब्दा एवं कृत्वाधिवासनं गजाश्वरथवल्मीकसंगमाद्ध्रदगोकुलात् मृदमादाय कुंभेषु प्रक्षिपेच्चत्व
रगोपां रोचनां समं सिद्धार्थकान्गंधान्गुग्गुलुमेव च स्नपनं तस्य कर्तव्यं पंचभंगसमन्वितैः पृथक्कुंभैस्तु मंत्रैरेवं कृत्वा विधा
नतः एवं क्षपां तु तां त्यक्त्वा विधियुक्तेन कर्मणा ततः प्रभाते विमले संजाते तु शतं गवां ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं अष्टषष्टिस्तथा
पुनः पंचाशद्वाथ षट्त्रिंशत्पंचविंशतिरेव वा ततः सांवत्सरः प्रोक्तं कृत्वा शुभे लग्ने वेदशब्दैश्च गांधर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः मत्स्य०
पुनः कुंभकालं कृत्वा कृत्वा जले गामवतारयेत् सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशांपते पात्रीमादाय सौवर्णी पंचर १९
त्नसमन्वितं ततो निक्षिप्य मकरमत्स्यादींश्च वसमन्विता धृतां चतुर्भिर्विप्रैश्च वेदवेदांगपारगैः महानदीजलोपेतां दध्य
क्षतविभूषितां उत्तराभिमुखं न्यस्तां जले गामवतारयेत् आथर्वणेन स्नातां तु पुनर्मामेति मंत्रतः आपो हिष्ठेति मंत्रेण क्षि

प्त्वागत्य मंडपं पूजयित्वा सदस्यांश्च बलिं दद्यात्समंततः पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः चतुर्थीकर्म कर्तव्यं दे
यातत्रापि शक्तितः दक्षिणां राजन्नाह्लिवरुणं स्मरन् मापनं कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ऋत्विग्भ्यस्तु स
मं दत्त्वा मंडपं विभजेत्पुनः हेमपात्रीं च शय्यां च स्थापकाय निवेदयेत् ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा भो
जनीयं यथाशक्त्या पंचाशद्वाथ विंशतिः एवमेष पुराणेषु तडागविधिरुच्यते कूपवापीषु सर्वासु तथा पुष्करिणीषु
च एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च मंत्रतस्तु विशेषः स्यात्प्रासादोद्यानभूमिषु अयं त्वशक्तावर्धेन विधिर्दृष्टः स्व
यंभुवा अल्पेष्वेकाग्निवत्कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः प्रावृट्काले स्थितं तोयमग्निष्टोमफलं स्मृतं शरत्काले स्थितं यत्स्या
त्तदुक्तफलदं नृणां वाजपेयातिरात्राभ्यां हेमंते शिशिरे स्थितं अश्वमेधफलं प्राहुर्वसंतसमये स्थितं ग्रीष्मेपि च
स्थितं तोयं राजसूयाद्विशिष्यते एतान्महाराज विशेषधर्मान्करोति योऽथर्वविशुद्धबुद्धिः स याति रुद्रालयमाशु
पूताः कल्पाननेकान्दिवि मोदते च अनेकलोकान्महरादिजनादीन् भुक्त्वा परार्धद्वयमंगनाभिः सहैव विष्णोः परमं पदं
यत्प्राप्नोति तद्योगबलेन भूयः इति श्रीमत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे तडागादिविधिः ५० ऋषय ऊचुः पादपानां विधिं
सूत यथावद्विस्तराद्वद विधिना केन कर्तव्यं पादपोद्यापनं बुधैः ये च लोकाः स्मृतास्तेषां तानिदानीं वदस्व नः सूत
उवाच पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु तडागविधिवत्सर्वमासाद्य जगदीश्वर ऋत्विङ्मंडपसंभारमाचार्यं चापि तद्विधः पू
जयेद्ब्राह्मणांस्तद्वद्धेमवस्त्रानुलेपनैः सर्वौषध्युदकैः सिक्तान् दधिदूर्वाविभूषितान् वृक्षान्माल्यैरलंकृत्य वासोभिरभि

147/1998

वेष्टयेत् स्त्यामी वर्णया कार्यं सर्वेषां कर्णवेधनं ॥ अंजनं स्थापितान्तत्रं तद्दद्यै महिला कुमा फलानि सम्बा द्यैचक
लधौतानि कारयेत् ॥ प्रत्येकं सर्वद्रव्याणां वेष्टनान्यधिवासयेत् ॥ धूपानुधूपितान्त्रे हन्ता न्येरधिष्ठितान् ॥ समभ्यासा
स्थितान् कृत्वा बलिनिवेदनं ॥ यथावत्सौकप्यानाना मिष्टादीनां विधानतः ॥ वत्समस्ते स्थविरुद्धिर्होमं कार्योद्विजा
तिभिः ॥ ततः शुक्लांबरधरा सौवर्णकृतलक्षणां ॥ सकामसौहार्दां सौवर्णाःसंगाम्या सविलासिनी ॥ यथास्विनी हृष्टमर्ग
धाउद्गजेष्टा स्तुवस्तुरवं ॥ ततोऽभिषेकमंत्रेण वाद्यमंगलगीतकैः ॥ कुर्यात्तु सामसंत्रैश्च वारुणैरभितस्तदा ॥ तैरव कुं
भैःस्नपनं कुर्याद्ग्रीत्यै गणपुंगवाः ॥ स्नानः शुक्लांबरस्त्र द्यजमानोभिषूजयेत् ॥ गोत्रविभवतः सर्वान्विजस्तान्समा
हितः ॥ हेमसूत्रैः सकटकैरंगुलीयपवित्रकैः ॥ वासोभिःशायनीयैश्च तथोपस्करपादुकैः ॥ क्षीरेणभोजनं दद्याद्याव
हिनचतुष्टयं ॥ होमश्च सर्षपैःकार्यो यवैः कुसुमतिलैरपि ॥ पालाशा समिधःशस्ताःचतुर्थाह्नि तथोत्सवः ॥ दक्षिणात्पुः
नस्तत्र दद्यानेस्मोपिनाकिनः ॥ यद्यदिष्टतमं किंचित्तत्तद्यात् समारी ॥ आचार्यं दिगुणं दत्वा प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥ ब्रा
नेनविधिना शुक्कः कुर्याद्द्वतोत्सवं बुधः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति परत्रानंत्यमश्नुते ॥ यच्चैकमपि राजेंद्र दुर्गं संस्थाप
येन्नरः ॥ सोपि स्वर्गमवाप्नोति यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ तावत्कालं मनुजांस्तारयेद्दश सप्त तान् ॥ परमां सिद्धिमाप्नोति मह्म० २७
पुनरावृत्तिदुर्लभां ॥ यः स्मरणपात्रिसंज्ञा ह्ययं स्थापिमान वा ॥ सोपि संस्थितदेवा ब्रह्मलोके महीयते ॥ इति श्रीम
ह्मपुराणे हरिहरोपगणं माहात्म्यं ॥ मल्लाउवाच ॥ यथैवाम्यश्च वस्नामिसर्वकामफलप्रदं ॥ सौभाग्यशयनं नाम मनुता

विदोविदुः ॥ पुरादग्धेषु लोकेषु भूर्भुवस्वमहादिषु ॥ सौभाग्यसर्वस्वतानामेकत्वमभवत्तदा ॥ तच्च वैकुंठमासाद्य विष्णो
र्वक्षःस्थलेस्थितं ॥ ततः कालेन महता पुनःसर्गविधौ तथा ॥ अहंकारवृते लोके प्रधानपुरुषान्विते ॥ स्पर्द्धायां च प्रवर्त्ती
यां च कमलासन कृष्णयोः ॥ लिंगाकारासमुद्भूता वह्निज्वालातिभीषणा ॥ तस्माभिस्तु पदमस्तु ते हरेर्वक्षस्थलादिनिःसृ
तं ॥ यदक्षःस्थल माक्रियाविष्णोःसौभाग्यमास्थितं ॥ स्थितंस्वरूपनत्प्राप्त वाप्नोति वधातल्लं ॥ उक्तिमं तनरिक्षात्तु त्सपु
त्रगधीमन ॥ दक्षेणापीतमात्रं तद्रूपलावण्यकारकं ॥ बलं तेजो महज्जातं दग्धस्य परमेष्ठिनः ॥ शेषंयद्रूपतद्भुमौ च
ष्ठ्यात्तदजायत ॥ ततस्त्वोषधयोजाताः सौभाग्यदायकाः ॥ इक्षवस्तु वरास्तेन निःष्पावाजाजि धान्यकं ॥ विकारवत्
गोक्षीरं कुसुंभकुमं तथा ॥ लवणं चाष्टमं तद्वत्सौभाग्याष्टकमुच्यते ॥ पीतं यद्ब्रह्मपुत्रेण योगज्ञानविदा पुरा ॥ दुहितास्या
भवत्तस्याः या सती त्यभिधीयते ॥ लोकानतिसलालित्या लालिताल्लेनचोच्यते ॥ त्रिलोकसुंदरीमेना मुपयेमे पिनाक
धृक् ॥ सौभाग्यमायपादेवीभुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥ तामाराध्य पुमान्नक्ता नारी वा किं न विंदति ॥ मनुरु० ॥ कथमाराध्यते
धनं तस्मा जगद्धात्रा जनार्दनः ॥ यद्विधानं जगन्नाथ तन्सर्वं त्वं वदस्व मे ॥ मत्स्यउ० ॥ वसंतमासमासाद्य तृतीया योजन
प्रियं ॥ शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे तिलैःस्नानं समाचरेत् ॥ तस्मिन्नहनि सा देवी किलविश्वात्मना सती ॥ पाणिग्रहणिकैर्मंत्रैरु
दुदावरवर्णिनी ॥ तया सहैव देवेशं तृतीयायामथार्चयेत् ॥ फलैर्नानाविधैर्दीपधूपनैवेद्यसंयुतैः ॥ प्रतिमां पंचगव्ये
न तथा गंधोदकेनच ॥ स्नापयित्वार्चयेद्गौरीमिंदुशेखरसंयुतां ॥ नमोस्तु पाटलायेति पादौ देव्याःशिवस्य तु ॥ शिवायेतिच सं

149
1998

कीर्त्यं जयायै गुल्फकद्वयं । त्रिगुणायेति रुद्राय भवान्यै जंघयोर्द्वयोः । शिवं रुद्रेश्वरायेति विजयायै तु जानुनी । संकीर्त्य
हरिकेशाय तद्वोर्वरदे नमः । ईशायै च कटिं रत्यै शंकरायेति शंकरं । कुक्षिद्वयं तु कोटिन्यै शूलिने शूलपाणये । मंगलायै
नमस्तुभ्यं उदरं चाभिपूजयेत् । सर्वात्मने नमो रुद्रमीशान्यै च कुचद्वयं । शिवं वेदात्मने तद्वन्नारायण्यै कंठमर्चयेत् । त्रिपुर
घ्नाय विश्वेशमनन्तायै करद्वयं । त्रिलोचनायेति हरं बाहू कालानलप्रिये । सौभाग्यभवनायेति भूषणानि समर्चये
त् । स्वाहास्वधायै मुखं चेश्वरायेति शूलिनं । अशोकमधुवासिन्यै इत्याद्यौ विभूतिदौ । स्थाणवे च हरं तद्वदास्यं चंद्र
मुखप्रिये । वामार्द्धनारीशाय हरं अमीनांगीति नासिकां । नम उग्राय लोकेशं ललितेति पुनर्भ्रुवौ । शर्वाय पुरहंतारं वासुदे
वेन मालकं । नमः श्रीकंठनाथाय शिवं केशान्सुपार्श्वतेन । नीमो भवान्ये रूपिण्ये शिरस्सर्वात्मने नमः । शिवमभ्यर्च्य वि
धिवत्सौभाग्याष्टकमग्रतः । स्थापयेत् घृतनिष्पावं कुसुम्भं क्षीरजीरकं । तवराजेक्षुलवणं कुसुम्भं मथाष्टकं । दत्तं
सौभाग्यकृत्स्यात्सौभाग्याष्टकमित्यतः । एवं निवेद्य तत्सर्वमग्रतः शिवयोः पुनः । चैत्रे शृंगोदकं प्राश्य स्वपेद्भूमा
वरिंदम । पुनः प्रभाते च तत्स्नातः जप्यः शुचिः । संपूज्य द्विजदांपत्यं माल्यवस्त्रविभूषणैः । सौभाग्याष्टकसंयु मत्स्य०
क्तं सुवर्णप्रतिमाद्वयं । प्रीयतामत्र ललिता ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं संवत्सरं यावत्तृतीयायां सदा नरैः । प्राशने दा ७९
नमंत्रे यो विशेषस्तन्निबोध मे । गोशृंगोदकं चैत्रे स्याद्वैशाखे गोमयं पुनः । ज्येष्ठे मंदारकुसुमं बिल्वपत्रं शुचौ स्मृतं
श्रावणे दधि संप्राश्यं नभस्ये तु कुशोदकं । क्षीरमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके पृषदाज्यकं । मार्गशीर्षे मासि गोमूत्रं पौषे सं

प्राशयेत् घृतं । माघे कृष्णतिलास्तद्वत्पंचगव्यं च फाल्गुने । ललिता विजया भद्रा भवानी कुमुदा शिवा । वासुदेवी
तथा गौरी मंगला कमला सती । उमा च दानकाले तु प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । मल्लिकाशोककमलं कदंबोत्
पलमल्लिका कुब्जकं करवीरं च बाणमम्लानकुंकुमं । सिंदुवारं च सर्वेषु मासेषु क्रमशः स्मृतं । जपाकुसुमं कुसु
म्भमालती शतपत्रिका । यथालाभं प्रशस्तानि करवीरं च सर्वदा । एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नरः स्त्री भक्त्या
कुमारी वा शिवमभ्यर्च्य भक्तितः । व्रतांते शयनं दद्यात्सर्वोपस्करसंयुतं । उमामहेश्वरं हैमं वृषभं च गवा सह
स्थापयित्वाथ शयने ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अन्यान्यपि यथाशक्त्या मिथुनान्यंबरादिभिः । धान्यालंकारगो
दानं हिरण्यवस्त्रसंचयान् । वित्तशाठ्येन रहितः पूजयेद्गतविस्मयः । एवं करोति यः सम्यक् सौभाग्यशयनं
व्रते । स वांछकामानवाप्नोति पदमानंत्यमश्नुते । फलस्यैकस्य च त्यागमेतन्न्यं समाचरेत् । यशः कीर्त्तिमवा
प्नोति प्रतिमासं नराधिप । सौभाग्यारोग्यरूपायुर्वस्त्रालंकारभूषणैः । न वियुक्तो भवेद्राजन् वर्षार्बुदशतत्रयं
यस्तु द्वादशवर्षाणि सौभाग्यशयनं व्रतं । करोति सप्त वाष्टौ वा श्रीकंठभवने नरः । पूज्यमानो वसेत्सम्यक् यावत्क
ल्पायुतत्रयं । नारी वा कुरुते या तु कुमारी वा नरेश्वरः । सापि तत्फलमाप्नोति देव्यानुग्रहलालिनी । शृणुयादपि
यो वा प्रदद्यान्मथवा सोपि विद्याधरो भूत्वा स्वर्गलोके चिरं विशेत् । इदमिह मदनेन पूर्वमिष्टं शतधनुना कृत
वीर्यसूनुना कं कृतमथ वरुणेनानंदिना किंतिजन जायेद्वउ तेमहस्मात् । इति श्रीमत्स्यपुराणे सौभाग्यशयनं

151
1998

व्रतं नाम ५७ नारद उवाच भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः तपः सत्यं च सप्तैते देवलोकाः प्रकीर्तिताः
पर्यायेण तु सर्वेषां माधिपत्यं कथं भवेत् इहलोके समस्तेऽथ समासुरारोपमेव च लक्ष्मीश्च विपुला नाथ क
थं तत्सूदन सूदन एतन्मे नाग व तन्मे देपयाव हृत्क्षमर्हसि श्रीभगवानुवाच पुराकृतयुगे नः माहेंमातुतेन महीत
ले आदित्यपुत्रः तेन विना नाथ सुरद्विषं महिते श्रुत तत्स्तेन दानवे पसहस्राः कालकंकमलाहृश्च कालदंष्ट्रपरा
वसुः विरोचनश्च संग्रामादपलायनपोधनः अंतः समुद्रमाक्षिप्य संनिवेशमकुर्वत अस्याक्यादिति तेऽत्युग्रमन्युना या
उपाक्षिता ततः प्रभृति तेन्मनुष्यान्समुद्रंगमान् संपीड्य मुनीन्सर्वान् प्रविशंति पुनर्जलं एवं वर्षसहस्राणि ते वीरा पं
च सप्त च जलदुर्गबलीकृत्य नश्येउपंचित्वजगत्त्रयं ततः पुनरयावक्रिमानुनावनगाधिमः आदिदेशाविरादंष्ट्रनि
धिरंध्रविरोधिनां यस्मादस्माद्विषामेवप्रारणं वरुणालयं तस्मात्तं वस्त्वामथैवदुष्यमेषप्रतियतां तेऽपि च तुः ततः आ
कैमहिषासुरसूदनं अधर्मेणमदेवेंद्रसागरस्य विनाशनं यस्मात्तीवनिकाया स्तुमहतः संक्षयो भवेत् तस्मात्तपा
यंस्यपिद्दमुत्महेतपुरंदरः अल्पयोजनमात्रेणजीवकोटिशतानि वै निवसंति सुरश्रेष्ठ स कथं नाशमर्हति एवमुक्तः ममा०
सुरेंद्रस्तु कोपात्संरक्तलोचनः उवाचेदं वचो रोषान्निर्दहन्निव पावकं न धर्माधर्मसंयोगं प्राप्नुवंत्यमराः क्वचित् नव ७८
तान्नुवित्रोधेनमाहात्म्यं चाधिष्ठितं महतामर्थघ्नंयस्मान्मारुतेन सहत्वया मुनिनाणनाहिंसादिपरिगृह्य न किं कृतं
धर्मार्थं त्राजूरहितत्वात्तुं प्रति विनाशमो तस्माद्देकेनत्वपुष्पामनुरूपेण मानुषे माहूतेनसमेलोकेतव जन्मनविष्यति

यदा च मानुषत्वेऽपि त्वया गंतव्यमोषितः भविष्यसुदधिर्वातो तदा देवत्वमाप्स्यसि अगस्त्यस्तु महातपाः संबभूव स मुन
र्मुनिः नारद उवाच संभूतः स कथं भ्राता वसिष्ठस्याथ वस्तुनिः कथं चमित्रावरुणौ पितरावस्विनौ स्मृतौ जन्मकुंभाद्वा
स्मस्य कथं मासुरसूदन एतदाचक्ष्व भगवन यावद्विबुधोत्तमः इत्यरु पुराणपुराणपुरुषः कदाचिद्गंधमादने
भूत्वाधर्मसुतो विष्णुश्चचार विपुलं तपः तपसा तस्य नीतेन विघ्नार्थं प्रेषिताच्युतौ शक्रेणमाधवानंगावप्सरोगण
संयुतौ तदा तदनुवाद्येनां गहारादिना हरिः नकामभावमापन्नश्च विषयात्स्वक्तिस्तुषा तदा कामस्स मधुस्त्रीगणविषयादग
मद्रणः संक्षोभावपन्नस्यापंसरूस्थानगजयः नारीमुत्पादयामास सर्वलोकजनमोहिनीं संत्रस्ताश्च तदा देवास्तानदेवपु
राबुभौ अप्सरोभिः समक्रंदिदेवा नामब्रवी हरिः पुर्वशीति च नाम्नेयं लोके ख्यातिं गमिष्यति ततः कामयमानेन मित्रे
णाहूयोर्वशी उक्ता मां रमयस्वेति बाढमित्यब्रवीत्तु सा गच्छती प्रां तरेतस्मिन्स्थाकमिंदिवस्त्येण वरुणेन हृता तस्मा
द्वनादवमन्यत मित्रेणाहं हृता पूर्वं अद्यनाथोऽनत्त्वं विभो उवाच वरुणविन्नमपि गम्यतां गता याबाढमित्युक्त्वा मित्र
शापमदात्तदा तस्मान्मानुषलोके त्वं गच्छ सोमसुतात्मजं भजस्वेति यतो वेश्याधर्मेणत्वया कृतः जलकुंभेन ततो वीर्यं
मित्रेण वरुणेन च प्रक्षिप्तमथ संजातौ तावेव मुनिसत्तमौ निमिर्नाम नृपः स्त्रीभिः पुरायाद्यूतमहीपतेः तत्रांतरे जगामाथ
वसिष्ठोऽप्यसंभवः तस्य पूजामकुर्वस्त्वज्ञानापसमुनिर्न्स्यं विदेहस्त्वेन वस्वेति शापं तेनाप्यसौ पुनः अन्योन्यशापाहत
योविगतेरवनेजासि उत्तमलग्नापनात्रा पुत्रस्तावरुणजगसति अथ ब्रह्मणाप्यादेशश्लोकं नेत्र व मत्निमिनिमेषात्स्वस्थो

153
1998

जानकुंभेषु सर्वतः तस्य च तस्य तु बाहुः माल्यसूत्रकमंडलुः अग
कानां तादृशामापनारद॥ वशिष्ठोप्यभवदत्राग्नि मलमस्मिक देशे तु वैश्वानरविधानवित्॥ सनार्कसंहितो विप्रैः तपस्तेपे सु
स्मरन्निर्मातान्यावरं कलामिसत्तम जगद्धीसम कोपेन पीतवान्करुणामयो विश्वहर्ता यदुर्नोविधा
दुस्वरं ततः कालेन महता तारकादिनिपीडिते ततोस्य वरदाः सर्वे वज्रकुंडीकराश्च यः ब्रह्माविष्णुस्तथा वानबरदा
यस्य कालकूटं दृष्ट्वा चकेश्वतो नतृप्तिं कृत ततोस्य वरदा सर्वे वज्रकुंडीकराश्चयः पंचविंशतिकोटयः वैमानि
नाथ जगमत्सु वरं हृष्टा विद्यमभंडेतेषु दत्ती हंत वैमुने अगमस्त्र यावच्छलमसदन्मां पंचविंशति कोटयः वैमानि
नाथ जगमत्सु वरं हृष्टा दधीचं देवशुभं ते शुद्धी हंत वैमुने तद्धि धातुं नयः कुर्वीत किंचित्स्मृतजनेमम॥ समसलो काधिपतिः पर्यासे राम
कोभविष्यामि दक्षिणा पथ वर्त्मनि तद्धि धातुं नयः कुर्वीत किंचित्स्मृतजनेमम ग स्थयस्य मदा वुधः नारदं
विष्णाति इश्वर उ॥ राव मस्मिन्नितिनप्युक्ता जग्मुर्देवाय प्यागतं तस्माद् घंः प्रदात व्योत्य गस्त्यस्य मदा वुधः नारदं
कथमर्घप्रदाने तु कर्त्तव्यं तस्य विना विधानं यश्यगस्त्यस्य पूजनं तद्वदस्व मे इश्वर उ॥ प्रत्यूषसमये विद्वान्कु
यो दस्या दयनिशि स्नानं शुक्लास्तिले स्तप्नस्तु का माल्यो वरागच्छी स्थापये दब्रणं कुंभं माल्यवस्त्रविभूषितं पंचरत्न
समायुक्तं घृतपात्रसमन्वितं अंगुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमत्राकृत बाहुपादं चतुर्मुखं कुंभमुखे निधाय धाम्ना
निमग्नो भरमं च भूतानि सकांस्यपात्राकृतशुक्ति युक्तं मंत्रेण दद्याद्विजपुंगवाय उत्फुल्लनीलोदरदीर्घबाहुमनन्यवे
नामग्रस्य सुखः सन श्वेतां च दद्याद्विविधिक्तं नत्वा रूप्यखुरां हेमशृंगीं सवत्सां धेनुं तनाः क्षीरवतीं प्रणम्य सकांस्यघंटाभर
तामस्तु दम्सुखः सन श्वेतां च दद्याद्दिशा किंतस्ति रूप्यखुरां हेमशृंगीं सवत्सां याव सप्त मासम दशया वायुरयोई मम्यत्र वदंति केचित्
तांदि जाय आसप्तरात्रं दद्यात्सप्तमासं प्रदातव्यमेतस्य फलं नरेश॥ यावसप्तमासः सप्त दशा वायुरयोईमस्य त्र वदंति केचित्

कत्रापुष्पप्रतीकाशा वह्निमरुतसंभवः मित्रावरुणयोः पुत्र कुंभयोनमोस्तुते प्रसन्नतु पोगमे वंकुर्वन्सो दति हो
मं कुर्यात्ततः पश्चाद्दुर्जीर्यदं तत्र फलं रमंजो कमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः इहपरगतिं प्राप्नोति वाणक्षसनस्तु
भस्तुगस्त्यमंत्रदानं मतिमपि ददातिमोपि विस्तीर्णगोवनगतः प्रतिष्ठतमरोर्धेः रतिश्री मत्स्यपुराणे अगस्त्योत्पत्ति प्र
जापविधानं नाम॥ मनुरुवाच सौभाग्यारोग्यफलदं स्वर्गसुखारोग्य कारकं भुक्तिमुक्तिप्रदं देव तन्मे ब्रूहि जनार्दनः म
त्स्यउवाच यदुमाय पुरा देव उवाच पुरसूदनः कैलासशिखरासीनो देव्या पृष्टस्तदा कथासु मे स्नानसुधर्मांश्च
ललितानाम् तदिदानीं भवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिफलप्रदं इश्वर उ॥ ईशस्तु यावदिता देवी तस्यैवानंतपुण्यकृत
नरनारिणा मुखनारिणा माराधनमनुत्तमं नभस्य वाय वैनाथ विपुलं मार्गशीर्षस्य तु शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नात्वा ततः सतु गौर
सर्षपैः गोरोचनाज्यगोमूत्रं दूर्वाग्रामः कृतं तथा दधिचंदनसंमिश्रं ललाटे तिलकं सतेन् सौभाग्यारोग्यदं यस्मात्स
दा च ललितानाम प्रतिपक्षं च नीयासुसुमाना पीतवामसि धारयेद्दशसंख्यानि नारी वेदयसे सदा विधवाया
तुरक्षानि कुमारीशुक्लवाससी देवीं तु पंचगव्येन ततः क्षीरेण केवलं स्नापयेत्मधुनाच्छतु त्पगंधोदकेन च पू
जयेच्छुक्लपुष्पैश्च फलैर्नानाविधैरपि धान्यकाजाजिलवणं गुडं क्षीरघृतान्वितं शुक्लासनतिलैरक्षीतथा देवी समर्च
येत्॥ पादावयसर्च्चनं कुर्यात् निपक्षं वरानने वरदायै नमः पादौ तथा गुल्फौ नमः श्रियै अशोकायै नमो जंघे पार्वत्यै जा
नुनी तथा उरुमंडलकारिणी वासुदेव्यै तथा कटि पद्मोदरायै जठरं उरःकाम श्रियै नमः करे सौभाग्यदायै बाहू

हरमुखश्रियै मरवे दर्पणायामिन्यै स्मरदायै स्मितेन नमः गौर्यै नमस्तथा नासामुत्पलायैव लोचने तुष्ट्यै ललाटमल
कान् कात्यायिन्यै शिरस्तथा नमो गौर्यै नमो धिष्ण्यै नमः कान्त्यै नमः श्रियै रंभायै ललितायैव वासुदेव्यै नमो नमः ए
वं संपूज्य विधिवदग्रतः पद्ममालिखेत् पत्रैर्द्वादशभिर्युक्तं कुंकुमेन सकर्णिकं पूर्वेतु विन्यसेद्गौरिमपर्णां च त
था परे भवानीं दक्षिणे तद्वद्रुद्राणीं च ततः परे विन्यसेत् पश्चिमे सौम्यां सदा मदनवासिनीं वायव्ये पाटलामुग्रा
मुत्तरेण तथाप्युमां मध्ये पद्यास्वमानंगां सुमंगलां सतीं रुद्रं च मध्ये संस्थाप्य ललितां कर्णिकोपरि कुसुमैस्तैर वी
पिन्नमस्कारेण विन्यसेत् गीतमंगलनिर्घोषान् कारयित्वा सुवासिनी पूजयेद्रक्तवासोभिः रक्तमाल्यानुलेपनैः सिं
दूरं स्नानचूर्णं च तासां शिरसि दापयेत् सिंदूरं कुंकुमं स्नानमतीव इष्टतमं यतः तथोपदेष्टारमपि पूजयेद्यत्नतो गु
रुं न पूज्यते गुरुर्यत्र सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः नभस्ये पूजयेद्गौरीमुत्पलैरसितैस्तदा बंधुजीवैरिषे पूज्या कार्तिके
शतपत्रकैः जातीपुष्पैर्मार्गशीर्षे पौषपीतैः कुरंटकैः कुंदकुंकुमपुष्पैश्च देवीं माघे प्रपूजयेत् सिंदुवारेण जात्या
वै फाल्गुने प्यर्चयेदुमां चैत्रे तु मल्लिकाशोकैः वैशाखे गंधपाटलैः ज्येष्ठे कमलमंदारैराषाढे च जपाबुजैः कादंबै मत्स्य०
र्मालत्या श्रावणे पूजयेदुमां गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकं बिल्वपत्रार्कपुष्पं च यवानीं शृंगवारि च ८
पंचगव्यं सबिल्वं च प्राशयेत् क्रमशस्तदा एतद्भाद्रपदाद्यं च प्राशनं समुदाहृतं प्रतिपक्षं च मिथुनं तृतीयायां वरा
नने भोजयित्वार्चयेद्भक्त्या वस्त्रमाल्यानुलेपनैः पुंसः पीतांबरे दद्यात् स्त्रियाः कुसुंभवाससी निष्पावाजाजिलवणमिक्षु

रं उगुडान्वितं तस्यै दद्यात् फलं पुंसो सुवर्णोत्पलसंयुतं यथा न देवि देवेश त्वां परित्यज्य गच्छति तथा समुद्धरात्री
पदुःखसंसारसागरात् कुमुदा विमलानंता भवानी वसुधा शिवा ललिता कमला गौरी सती रंभाथ पार्वती नभ
स्यादिषु मासेषु प्रीयतामित्युदीरयेत् व्रतांते शयनं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितं मिथुनानि च तुर्विंशत् कृत्वा चैव
समर्चयेत् अष्टौ पद्याप्यथ पुनः स्यान्नमासमर्चयेत् पूर्ववद्दद्यात्तु गुरवे प्रणिपातपूर्वकं धः उक्काम प्राप्नोतीयेषा
सदानंतफलप्रदा सर्वपापहरी देवि सौभाग्यदायिनी न चैनां वित्तशाठ्येन कदाचिदपि कारयेत् नरो वा यदि वा ना
री वित्तशाठ्यात् सत्स पधः गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी वा परोहिणी यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रमशः सदा र
मामनंतफलदा तृतीयायां समर्चयेत् कल्पकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते वित्तहीनोपि कुर्वीत वर्षत्रयमु
पोषणं पुष्पपत्रविधानेन सोपि तत्फलमाप्नुयात् नारी वा कुरुते या तु कुमारी विधवा तथा सापि तत्फलमाप्नोति
गौर्यानुग्रहलालिता इति पठति शृणोति वा य इमं गिरितनयाव्रतमिंद्रलोकसंस्थः मतिमपि च ददाति सोपि देवैरमर
वधूजनकिंनरैश्च पूज्यः इति श्रीमत्स्यपुराणेऽनंततृतीयाव्रतं २ ईश्वर उ० अथान्यामपि वक्ष्यामि तृतीयां पाप
नाशनीं रसकल्याणिनीमेनां पुराकल्पविदो विदुः माघमासे तु संप्राप्ते तृतीयां शुक्लपक्षतः प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः
स्नानं समाचरेत् स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन च गंधोदकेन च पुनः पूजयेत् कुंकुमेन च दक्षिणांगानि संपूज्य ततो
वामानि पूजयेत् ललितायेति देव्याः पादौ गुल्फौ ततोर्चयेत् जंघां जानुं तथा शांतेन तथैवोरुं श्रियै नमः ललितायै २

157/1998

कंठं दिव्याःऽऽवत्रामलायै ततोदरं स्वनीरेसेन वासिन्यै कुमुदायै च कंधरां सुतुं तुंगायै माधव्यै कमलायै सुखवासिने तु
ललाटं च रुद्राण्यै शंकरायै तथालकान् मुकुटं विश्ववासिन्यै शिरः कांत्यै तथार्चयेत् मदनायै ललाटं तु महामायै
पुनस्तु वै नेत्रं चंद्रार्कधारिण्यै शौचं तु तनेपुनः तुष्टं विश्वेन नमः कंठं अमृतायै नमः स्वर्णं रंभायै वा बाहू विशोकायै
नमः करं हृदयं मन्मथाधिकायै पादलायै तथोदरं कटिं सुरतवासिन्यै नपोरुं पंकजप्रियै जानुं जयेन मो गौर्यै गु
ल्फौ गायत्र्यैन मोनमः धराधरायै पादौ तु विश्वकायै नमः नमो भवान्यै कामिन्यै कामदेव्यै जगत्प्रियै अनंतायै जग
न्मात्रे सुभद्रायै नमो नमः एवं संपूज्य विधिवत् द्विजदंपत्य मर्चयेत् नाजपित्वान्नपाने न मधुरेण विमत्सरः सल
ड्डुकं वारिकुंभं शुक्लांबरयुगद्वयं दत्वा सुवर्णकमलं गंधमाल्यैः समर्चयेत् प्रीयतामत्र कुमुदा गृह्णीयात् लवणव्रत
तं अनेन विधिना देवी मासि मासि समर्चयेत् लवणं वर्जयेन्माघे फाल्गुने च गुडं पुनः तवराजं तथा चैत्रे वर्ज्यं च म
धुमाधवे पानकं ज्येष्ठमासे तु आषाढे वाथ जीरकं श्रावणे वर्जयेत्क्षीरं दधि भाद्रपदे घृतमाश्वयुजे तद्वदूर्जे वर्ज्य मत्स्य०
माक्षिकं धान्यकं मार्गशीर्षे तु पौषे वर्ज्याच्च शर्करा व्रतांते करकं पूर्णं एतेषां मासि मासि च दद्याद्विकाल वेलायां ८२
मक्षपात्रेण संयुतं लड्डुकान् श्वेतवर्तिंश्च संयावमथ पूरिका धारिका घृतपूर्णाश्च पिष्टपूर्णास्त्र मंडकान् क्षीरशाकं
मक्षुपात्रेण संयुतं लड्डुकाञ्श्वेतवर्तींश्च संयावमथ पूरिका धारिका घृतपूर्णाश्च पिष्टपूर्णाश्च मण्डकान् क्षीरशाकं
च दध्यन्नं पुष्पाणां वर्तिकान् माघादिक्रमशो दद्यादेतानि कारकोपरि कुमुदा माधवी गौरी रंभा भद्रा जया शिवा
उमा रती सती तद्वन्मंगला रतिलालसा क्रमान्माघादि सर्वत्र प्रीयतामिति कीर्तयेत् सर्वत्र पंचगव्यं च प्राशनं समुदा

हृते उपवासी न वेत्ति सं मत्रा कौतुकमिष्यते पुनर्माघे तु संप्राप्ते शर्कराकरकोपरि कृत्वा तु कांचनं गौरी पंचरत्न सम
न्वितां उमां अंगुष्ठमात्रां तु साक्षसूत्रकमंडलुं चतुर्भुजां रौद्रमुखां सिननेत्र पराहृतां तद्वद्गोमिथुनं शुक्लं सुवर्णास्य
सितांबरं सवस्त्रभाजनं दद्याद्भवानी प्रीयतामिति अनेन विधिना यस्तु नरः कल्याणिनी व्रतं कुर्यात्स सर्वपापेभ्यस्तत्
क्षणादेव मुच्यते नवार्बुद सहस्रं तु न दुःखी जायते नरः अग्निष्टोम सहस्रस्य यत्फलं तदवाप्नुयात् नारी वा कु
रुते याऽऽतु कुमारी वा वरानने विधवा वेश्या वापि सापि तत्फलमाप्नुयात् सौभाग्यारोग्य संपन्ना गौरीलोके महीय
ते इति पठति य इदं यः शृणोति प्रसंगात्कलिकलुषविमुक्तः पार्वतीलोकमेति मतिमपि च नराणां यः प्रदद्यात्प्रि
यार्थे विबुधपति जनानां नायकः स्यादमोघः इति श्रीम० रसकल्याणिनी व्रतं ॥ ईश्वर उ० तथैवान्यां प्रवक्ष्यामि तृती
यां पापनाशिनीं नाम्ना चानंदकरी मिमां यदा शुक्ल तृतीयायां आषाढर्क्षं भवेत् क्वचित् ब्रह्मर्क्षं वा
मृगर्क्षं वा हस्तो मूलमथापि वा दर्भगंधोदकैः स्नानं तदा सम्यक् समाचरेत् शुक्लमाल्यांबरधरः शुक्लमाल्यानुले
पनैः भवानीमर्चयेद्भक्त्या शुक्लपुष्पैः सुगंधिभिः महादेवेन सहितामुपविष्टां महापते वासुदेव्यै नमः पादौ शं
करायेन मो हरं जंघे शोकविनाशिन्यै आनंदाय नमः प्रभोः रंभायै पूजयेदूरू शिवाय च पिनाकिने आदित्यै च क
टिं देव्याः शूलिनः शूलपाणये माधव्यै च तथा नाभिमथ शंभोर्भवाय वै स्तनावानंदकारिण्यै शंकरस्येंदुधारिणे
उत्कंठिन्यै नमः कंठं नीलकंठाय वै हरं करावुत्पलधारिण्यै रुद्राय जगत्पते बाहू च परिरंभिण्यै नृत्यशीलाय वै

159
1998

हरौ देव्यामुखं विलासिन्यै हृषेशाय पुनर्विभो स्मितं तस्मै रतीलालावै विश्वचक्राय वै विभो स्याद्यायै मुकुंदे देव्यावि
लोगंगाधराय वै विश्वकायौ विश्वमुखौ विश्वपादकरौ शिवौ प्रसन्नवदनौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ एवं संपूज्य वि
धिवदग्रतः शिवयोः पुरतः पद्मोत्पलानि रजसा नानावर्णानि कारयेत् शंखचक्रे कमलके स्वस्तिकं कुंकुमं चामरं चा
वंतः पात्रावस्त्ररजसः एतितानपि तावद्दर्पेषु महस्राणि शिवलोके महीयते चत्वारि घृतपात्राणि सहिरण्यानि
शक्तितः दत्त्वा द्विजाय करकमुदकान्नसमन्वितं प्रतिपक्षं चतुर्मासं यावदेतन्निवेदयेत् ततस्तु चतुरो मासान् सर्व
वत्करकोपरि दत्त्वा शितु पात्राणि तिलपात्राण्यतः परं गंधोदकं पुष्पवारि च दद्यात्कुंकुमोदकं अपक्वं दधि दु
ग्धं च गोशृंगोदकमेव च पिष्टोदकं तथा वारि हरिण्यन्वितं पुनः उशीरसलिलं तद्वद्यवचूर्णोदकं पुनः तिलोदकं
तु संप्राप्य स्वपेन्मार्गशिरादिषु मासेषु हि तथा पूजये कमलं ततः पत्नीं सर्वत्र शुक्लपुष्पाणि प्रशस्तानि सदार्चने दानका
लेच सर्वत्र मंत्रमेनमुदीरयेत् गौरी मे प्रीयतां नित्यमघनाशाय मंगला सौभाग्यायास्तु ललिता भवानी सर्वसिद्
ये संवत्सरांते लवणं गुडकुंभसमन्वितं चंदनं नेत्रपट्टं च सहिरण्यं बुजं तु उमामहेश्वरं हैमं तद्वदिक्षुफलैर्युतं मत्स्य०
लनया वरपेतां शय्यां सतिशां यां निवेदयेत् सपत्नीकाय विप्राय तावित प्रीयतामिति आर्द्रानंदकरी नाम्ना तृतीया येषा ८४
मनानघ्नी यामुपोष्य नरी आतिशंभो दर्शस्परंपदं रहत्यां के सदानंदप्राप्नोति धनसंपदः आयुरारोग्यसंपत्सान किंचि
छोकमाप्नुयात् नारी वा कुरुते या तु कुमारी विधवा च या सापि तत्फलमाप्नोति देव्यनुग्रहलालिता प्रतिपक्षमुपोष्ये

प्येवं मंत्रार्चनविधानतः रुद्राणीलोकमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभं य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वापि मानवः शक्रलो
के स गंधर्वैः पूज्यते युतत्रयं आनंदनामकल्प इत्थं हरानंदतृतीयाख्या करोत्स विधानार्थवापि सा स्वेष्टं सुख
शान्मनुष्यलोके गौरी पदं स दपिनामुदिता प्रयाति इति श्री मत्स्यपुराणे आर्द्रानंदतृतीयानाम ७ ईश्वर उ० अ
न्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां सर्वकामदां यस्यां दत्तं हुतं जप्तं सर्वमक्षयं भवेत् अक्षय्यासंतति तथा तस्यां सुकृतम
क्षयं वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीया या समुपोषिता अक्षयफलमाप्नोति सर्वस्यासुकृतस्य च सा तथा कृत्तिकोपेता वि
शेषेण तु पूजिता तत्र दत्तं हुतं जप्तं सर्वमक्षयमुच्यते अक्षतैः पूज्यते विष्णुस्तेन चाक्षय्यतास्मृता अक्षतैस्तु नरः स्नातो
विष्णोर्दत्त्वा तथाक्षतान् विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा सक्तून् सुसंस्कृतान् तथान्नाशनस्तु महाभाग फलमक्षयमश्नुते एकाम
प्युक्तवत्कृत्वा तृतीयाविधिवन्नरः एतासामपि तृतीयानां सर्वासां तु फलं लभेत् तृतीयायां समभ्यर्च्य सोपवासो जनार्द
नं राजसूयफलं प्राप्य गतिमग्र्यां च विंदति इति श्री म० अक्षयतृतीयामाहात्म्यं ६६ मनुरुवाच मधुरा नारतीके
न व्रतेन मधुसूदन तथैव जनसौभाग्यमतिविद्यासु केशवं अभेदश्चापि दंपत्योस्तथा बंधुजनेन च आयुश्च
विपुलं पुंसां तन्मे कथय माधव मत्स्य उवाच सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् शृणु सारस्वतं व्रतं तस्य संकीर्तनादेव तुष्य
तीह सरस्वती यो यद्भक्तः पुमान् कुर्यादेतद्व्रतमनुत्तमं तद्वासरादौ संपूज्य विप्रानेतान्समाचरेत् अथवादित्यवा
रे चाप्यह तारा बलेन च पायसं भोजयेत्विप्रान् कृत्वा ब्राह्मणवाचनं शुक्लवस्त्राणि दद्याच्च सहिरण्यानि शक्तितः गायत्र

161/1998

श्रीहजपेत्प्रयतो शुक्लमाल्यानुलेपनैः यथा न देवि भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः त्वां परित्यज्य संतिष्ठेत्तथा भव वरप्र-
दा वेदशास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगीतादिकं च यत् न विहीनं त्वया देवि तथा मे संतु सिद्धयः लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टि
प्रभा मतिः एताभिः पाहि चाष्टाभिः तनुभिर्मां सरस्वती एवं संपूज्य गायत्रीं वीणाक्षमणिधारिणीं शुक्लपुष्पाक्षतैर्भक्त्या
सकमंडलुपुस्तकां मौनव्रतेन भुंजीत सायं प्रातश्च धर्मवित् पंचम्यां प्रतिपक्षं च पूजयेद्व्रतवासिनीं तथैव तंडु-
लप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतं क्षीरं दद्याद्धिरण्यं च गायत्री प्रीयतामिति संध्यायां च तथा मौनमेतत्कुर्वन्समाचरेत्
नांतरा भोजनं कुर्यात्तथा वन्मासास्त्रयोदश समाप्ते तु व्रते दद्याद्भोजनं शुक्लतंडुलैः पूर्णं सवस्त्रयुग्मं च दद्यादि-
प्रापभोजने देव्या वृनीतं घंटां सितनेत्रपटान्वितां चंदनं वस्त्रयुग्मं च दद्याच्छ्रोत्रियपरं पुनः तथोपदेष्टारमपि च
न्यासं ८ न्य ये गुरुं वित्तशाठ्येन रहितो वस्त्रमाल्यानुलेपनैः अनेन विधिना यस्तु कुर्यात्सारस्वतं व्रतं विद्यावान्
अर्थसंयुक्तो रक्तकंठश्च जायते सरस्वत्याः प्रसादेन ब्रह्मलोके महीयते नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागि-
नी ब्रह्मलोके वसेद्राजन्यावत्कल्पायुतत्रयं सारस्वतं व्रतं यस्तु शृणुयादपि यः पठेत् विद्याधरपुरे मत्स्य०
सोपि वसेत्कल्पायुतत्रयं इति श्रीमत्स्यपुराणे सारस्वतव्रतं नाम ६५ मनुरुवाच चंद्रादित्योपरागेषु यत्स्नानं च विधी- ८४
यते तदहं श्रोतुमिच्छामि द्रव्यमंत्रविधानतः मत्स्य उवाच यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंप्लवः तस्य स्नानं प्रवक्ष्या-
मि मंत्रौषधिविधानतः चंद्रोपरागं संप्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनं संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलेपनैः पूर्व-

मेवोपरागसंभारमासाद्यौषधादिकं रोचनां पद्मशंखं च पंचरत्नसमन्वितं स्फटिकं चंदनं श्वेतं तीर्थवारि सस-
र्षपं गजदंतं सकुमुदं तथैवोशीरगुग्गुलं एतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुंभेष्वावाहयेत्सुरान् सर्वे समुद्राः सरितः तीर्थानि ज-
लदा नदाः आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः योसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः सहस्रनयनश्चं-
द्रोपरागपीडां व्यपोहतु मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः चंद्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु यः कर्म-
साक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः यमश्चंद्रोपरागोत्थां पीडामत्र व्यपोहतु रक्षोगणाधिपः साक्षात्प्रलयानिलसन्नि-
भः खड्गव्यग्रोतिभीमश्च रक्षः पीडां व्यपोहतु नागपाशधरो देवः साक्षान्मकरवाहनः स जलाधिपतिश्चंद्रोपरागपी-
डां व्यपोहतु प्राणरूपेण यो लोकान्पाति कृष्णमृगप्रियः वायुश्चंद्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु चंद्रोपरागजां पी-
डां स नाशयतु शंकरः त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ब्रह्मविष्ण्वर्कयुक्तानि तानि पापं दहंतु वै एवमा-
मंत्रितैः कुंभैरभिषिक्तो गुणान्वितैः ऋग्यजुःसाममंत्रैश्च शुक्लमाल्यानुलेपनैः पूजयेद्वस्त्रगोदानैः ब्राह्मणानिष्टदेवतां
एतानेव ततो मंत्रान्विलिख्य करकान्वितान् वस्त्रपट्टेथवा पद्मे पंचरत्नसमन्वितान् यजमानस्य शिरसि निदध्युस्ते
द्विजोत्तमाः ततोतिवाहयेत्कालमुपरागानुवाहिनी प्राङ्मुखः पूजयित्वा तु नमस्येदिष्टदेवतां चंद्रग्रहे विनिर्वृत्ते कृतगो-
दानसत्क्रियः कृतस्नानाय तत्पट्टं ब्राह्मणायानिवेदयेत् अनेन विधिना यस्तु ग्रहस्नानं समाचरेत् न तस्य ग्रहपीडा स्या-
न्न च बंधुजनक्षयः परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभां सूर्यग्रहे सूर्यनाम सदा मंत्रेषु कीर्तयेत् अधिका पद्मरागा-

163
1998

सुः कपिलो च सुश्रोभनो प्रयत्नेन सुसंपन्नौ वंशस्यौ पराग पोः यः इदं शृणुयाद्विसंश्रावयेद्वापि मानवः सर्वपाप
विनिर्मुक्तः शक्रलोके महीयते इति श्रीमत्स्यपुराणे चंद्रादित्योपाख्यानं ६६ नारद उवाच किमुद्देशाद्भुतरू
तम्भलक्ष्मीः केन शोच्यते मृतवत्सादितिये कादिकायं शुच किमिष्यते श्रीभगवानुवाच पुराकृतानि पापानि फ
लंति स्मिन्तपोधनाः रोगादोषस्वरूपेण तथैव इष्टनेन च वदि पानाय बस्वामि महाकल्याणकारकं स तमीतपत्तं
नाम जनपीडाविनाशनी बालानां मरणं यत्र क्षीरपानोघ्न ह्रस्वपानि तद्वत्तेन रणांश्च पादनेचापि वर्तनं आंतसेतत्रव
क्ष्यामि मृतवत्सादिकं च यत् गतदेवानुदेशचित्रस्त्रमविनाशनं भविष्यति च वा रहो यत्र कल्पस्तपोधन वैवस्व
तस्य तत्रापि युगानु मनुमन्वन्तरः भविष्यति च तत्रैव पंचविंशतिमं युगा कृतं नाम युगं तत्र हेहयान्वयवर्धनः भवि
तानृपतिवीर्यः तत्र राजाघ्नतापवान् सप्त मद्वीप मारिवले पालयिष्यति भूतले यावत् वर्षसहस्राणि सप्ततिस
ऊनारद जानमात्रं च तस्यापि यावत् तुत्रशानेतदा च यवनस्यतुत्रश्चापेन विनाशमुपयास्यति सहस्रवाहुस्तदाभ
विता तस्य वैपुनः कुरगान यनःश्रीमान्मंत्र सौत्रपत्न कनौ कृतवीर्यस्त दाराध्य सहस्रांशुं दिवाकरं उपवासं व्रतैर्दि ममम०
व्यैर्देवसूक्तैस्तु नारद पुत्रस्य जीवनायाथ मनस्कान्तम वाप्स्यति कृतवीर्येणा वै पृष्टे रंवसानिभास्करः अथो पुत्र व्य
श्रामनं सर्वकल्मषनाशनं श्रीसूर्य उवाच अलं क्लेशेन महता पुत्रस्त्व नराधिप भविष्यति चिरंजीवि किंतु कल्मना
श्रानं सप्तमीस्नपनं वक्ष्ये सर्वलोकहिताय वै जातस्य मृतवत्साः प्राणाःसप्तमे मासिनारद अथवा दुष्कर्मणा प्यामर्ततक्ष्म

वैयुक्तःस्तने ग्रहताराबलेन ग्राकृत्वा ब्राह्मणवाचनं बालस्य जन्मनक्षत्रं वर्जयेत्तां तिथिं बुधः तद्वद्धातुरराणां च कृ
तस्मात्तितरेषु गोमयेनानुलिमायां भूमावेकाग्नि वन्नदा तंडुलैरक्तशालेयैः सक्तं गोक्षीरसंसृतं निर्वपेत्सूर्य महत्साम्
तन्मंत्रात्मांविधानतः कीर्तयेत्सूर्यदेवत्यं सप्तर्वं च यत्नाहुती जुहुयाद्दुरुक्तेन तावद्दुश्यनारद होन आरसमि
धस्तत्र तथैवाक्षमलस्यायोः यवकृष्णतिलैर्होमः कर्तव्यो स्वानं पुनः व्याहृतिभिः सदाद्येत्रत्रयेवा इष्टवा तं पुनः कृत्वा
स्नानं च कर्तव्यं मंगलज्ञेन धीमता विप्रेणैव ववितु याविधि वहूर्न पाणिना स्थापयित्वा च चतुरः कुंभान्कोणेषु शोभ
नान् पंच पंचपुन मध्ये इध्मकृतविभूषितान् स्थापयेद्व्रणकुंभं सर्वर्णाणि मात्रिते सौरेण तीर्थतोयेन सर्वरत्नसम
न्विते सर्वोषधि समायुक्तं पंचगव्य समन्वितान् पंचरत्न फलैः पुष्पैः वासोभिःपरिवेष्टयेत् गजाश्वरथवल्मी
कसंगमात्तहृद गोकुलात् संस्थाप्य मृदमाहाय सर्वेष्वेवविनिक्षिपेत् चतुर्ष्वपि च कुंभेषु रत्नगर्भेषु मध्यमं ऋद्धिमाव्रा
त्यणसहसौरान्मंत्रान् दीरत् नारीभिः सप्तमेस्याभिः सपुत्राभिः रथावच स्नाजितभिःस्वघ्यानां कृत्वा माल्यवस्त्रविभूषिताः
विप्रानिश्च वकर्तव्यं मृतवत्साभिषेचनं दीर्घायुरस्तु बालो यं जीवपुत्रा च भामिनी आदित्यश्चेद्रमा साधं ग्रहनक्षत्र
मंडलैः सशक्रो लोकपालावै व्रह्मा विष्णु महेश्वराः रानेचान्ये च देवौघाः सदा पातु कुमारकं मीत्राभ्यामिः वह्निनर्ते
च बालग्रहाः कृचित पीडुकुर्वंतु बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ततः शुक्लांबरधरा कुमारपतिसंयुता सप्तकेष्टजं
स्त्रीणां आचार्यं नार्थसमहत् कांचनीश्च तानः कृत्वा तास्यपात्रो परिस्थितां प्रतिमां धर्मराजस्य गुरुवे विनिवेदयेत्

165 / 1998

त॥ वस्त्रकांचनरत्नौघैर्भक्ष्यैः ससुमनपायसैः॥ इजयेद्धात्मगांस्तद्विजाग्र्यांश्च विवर्जितः॥ भुक्त्वा च गुरुणा देव सुखार्थमिं
त्रसंनतिः॥ दीमासुरस्तु बाल्येयं सा वरुणीनैमुसंस्थ्य किंचिदस्मउरितं नक्रिषं वउवानले॥ ब्रह्मारूढो वसुस्कंदोवि
सुःखात्केतुनाशनः॥ रक्तं तु मवउडेभ्यो वरदामेतु सर्वदा॥ एवमादीनि वाक्यानि वदंनं पूजयेद्गुरुं॥ शाक्तितः कपिलां
दद्यान सर्वाणि पस्थविसर्जयेत॥ गुरुपुत्रसहिता प्राणमर्शक्षीं करौ॥ उनत्रोपं तदाश्रीस्यादादिमापनमोस्मृति॥ इदमे
वातुनो देगउः स्वरेषु प्रशान्ते॥ कर्तुजन्मादिनक्षत्राहित्वा संइज्जेसदा॥ ज्ञांस्त्रयोक्रमसनम्यामेनकुर्वंत्रसीदति॥ सद्यानेन
विधानेन दीप्तांपुरस्तवस्त्रप सं वत्सराणां ज्ञातेत्राणा मपृथिवीमिमां॥ पुण्यं पवित्रमायुष्यं मसमीस्वपनं रवेः॥ कास्यपि
स्वादिजग्धे इष्टतेत्र वांतरभीयत॥ एतन्नेसर्वमारभ्यानेस सप्तमीस्नानमुत्तमं॥ सर्वदुष्टोपशमनं बालानां परमं हितं॥ आरो
गपन्नास्करादिठेउनमिठेन कूलाभ्यानात॥ इत्वरानत्तानमिठेत्तु मोरू। मिठेजुनाईनात॥ एतन्महापातकनाशनं स्या
सरोहितं बालाविवर्द्धनेच॥ स्नाणाति यद्वैवमनन्यचेतास्त्व्याधिसिद्धिं मुनयो वदंति॥ इतिश्रीमत्स्यपुराणे सप्तमीस्नपनं
नाम॥ ८७॥ मत्स्य उवाच॥ पुरा रथंतरे कल्पे परिप्रष्टो महात्मना॥ मंदरस्थो महादेवः पीनाकी ब्रह्मणस्पतिं॥ ब्रह्मीवा मत्स्य०
च॥ कथमारोग्यमैश्वर्यमनंतममरेश्वर॥ स्वल्पेनतपसा देव भवेन्मोक्षो यवाप्स्यणां॥ किमज्ञातं महादेव त्वत्तमा ८६
दारांदयोक्ष्यत॥ स्वल्पकेनापितपसा महत्फलमिहोच्यतां॥ मत्स्य उवाच॥ एवं पृष्टः सविश्वात्मा ब्रह्मणा क्रमा
वनः उमापतिरुवाचेदं मनसः प्रीतिकारकं॥ ईश्वर उ॥ अस्मा इथंतरात्कल्पात्त्रयो विद्याः पुनर्भवा॥ वाराहो नाविनाकल्प

सप्तमन्वंतरे स्तुने॥ वैवस्वतास्यनाख्येमंज्ञानेम समेमतल्वो कल्हन॥ द्वापराख्ये युगे नदिमं नकिंशानिमं जगुः॥ तस्यांतेम
हादेवो वासुदेवो जनार्दनः॥ भारावतरणार्थाय त्रिधा विष्णुर्भविष्यति॥ द्वैपायनस्तापिमरद्रौहिणोथो यकेशवः॥ कं
सादिदर्पमथनः केशवः क्लेशनाशनः॥ पुरी द्वारवती नाम सांप्रतं याकुशस्थली॥ विसानुभावसंयुक्तामधिवासा
यन्त्राद्गिणः त्वष्टा ममात्तयास्वठत्कारिष्यति जगत्सने कुरुनिर्देव गांधर्वैः रभितः कैटभार्दनः॥ प्रवृत्तासु पुराणसु
धर्मसंबंधिनी स्तुत॥ कथ्यांतेनीमसेनेन परिष्टस्सूतापवान॥ तथा यष्टस्य धर्मस्य रहस्यास्स्य तु भेदकृत॥ भविता
मनसा ब्रह्मन कन्तांन वहपवदरः॥ भवतं कर्मस्य धर्मस्य पांडुपुत्रो महाबलः॥ यस्मनीसूतः प्रकोनामजवरेदयवा
हनः॥ मयासन्नमधर्मार्थेनैनसाच वृकोदरः॥ मतिमानदानशीलश्च नागायुतबलो महान॥ धार्मिकत्वात्कस्य नीत्रा
ग्निन्वाउपोषणो॥ इदं ब्रत मनोज्ञाणां ब्रतानामधिकं यतः॥ कथयिष्यति विश्वात्मा वासुदेवो जगद्गुरुः॥ अशेषयज्ञफलदं
अशेषाघविनाशनं॥ अशेषदुःखशमनं अशेषसुरपूजितं॥ पवित्राणां पवित्रं च मंगलानां च मंगलं॥ भविष्यं च भविष्याणां
पुराणानां पुरातनं॥ वासुदेव उवाच॥ यद्यष्टमीचतुर्दश्योर्द्वादश्यामथ भारत॥ अन्येष्वपि दिनक्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुं॥ त
तः पुण्यामिमां भीम तिथिं पापप्रणाशिनीं॥ उपोष्य विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं पदं॥ माघमासस्य त्वामीय दारुक्कान
केन दा॥ घृतेनाभ्यंजनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत॥ तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणेति च॥ कृष्णाय पादौ संपूज्य शिरः
सर्वात्मने निच॥ वैकुंठायेति वैकुंठं उरः श्रीवत्सधारिणे॥ शंखिने चक्रिणे न ह्रदादिने वरदाय वै॥ सर्वं नारायणायेति

167/1998

संहत्याबाहवःक्रमात् ॥ दामोदरायेत्युदरं मेढ्रं पंचशरायवै ॥ ऊरू सौभाग्यनाशाय जानुनी भूतधारिणे ॥ नमो नीलाय
वैजंघे पादौ विश्वसृजे नमः ॥ नमो देव्यै नमः शांत्यै नमो लक्ष्म्यै नमः श्रियै ॥ नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै हृष्ट्यै हृष्ट्यै नमो नमः ॥ न
मो विहंगनाथाय वायुवेगाय पक्षिणे ॥ विषप्रमाथिने नित्यं गरुडाय नमो नमः ॥ एवं संपूज्य गोविंदमुमापतिवि
नायकौ ॥ गंधैर्माल्यैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्नानाविधैरपि ॥ गव्येन पयसा सिद्धं शाल्यन्नं मधुसाज्यतः ॥ सर्पिषा सह नुल्काव ग
त्वाज्ञानपद्मं बुधः ॥ न्यग्रोधेदंतकाष्ठं च अथवा खादिरं बुधः ॥ गृहीत्वा धावयेद्दन्तान्नाचांतः प्राङ्मुखः ॥ द्वयास्वार्थं
तनीकृत्वा संध्यामन्त्रमितेरवौ ॥ नमो नारायणायेति त्वा महन्नारगगनः ॥ एकादश्यां निराहारो ममस्यार्चन केशवं ॥ रात्रिं
सकलोप्यित्वा स्नानं च परमात्मना ॥ सर्पिषा वापि दद्यात् कृत्वा प्राणप्रियं गवैः ॥ सदैव पुंडरीकाक्षः दत्तं क्षीरभोजनं
करिष्यामि जितात्मा हन्तिविघ्नंवानुदेवमे ॥ एवमुक्त्वा रूपेन माविति ह्यामृक्पापुनः ॥ श्रुत्वा प्रभाते संज्ञानेन हीगत्वावि
मोपते ॥ स्नानं कृत्वा म्बरा तदा स्यात् ज्ञानशिवजेयेत ॥ उपासंध्याविधिं कृत्वा चपवित्रतर्पणं ॥ प्राणम्य चक्रपाणि केशं समभो ॥ मस्य० ८७
कैकनामृकं ॥ गृहस्य पुरतो भक्त्या मंडपं कारयेद्बुधः ॥ स्यादस्तमपा ज्ञेया करानकुर्याद्धिमापते चतुर्हस्तांशु भांस्तृह
पुटीपारिनिक्षृदेन चतुर्हस्तप्रमाणं च विन्यसेत्त्रतोरणं ॥ प्रणम्य कलशं तत्र माषमात्रेण संस्तुतं ॥ छिद्रेण जलसंह
एषे हेमधः क्षमाजिनास्थितः ॥ तस्य धारां च शिरसि धारयेत्स कलानिशं ॥ धारा निर्दिशि मिरिफलं च हविदो विदुः ॥ अस्मात
स्नाकु रुत्रे स्तकराधार्यानुशक्तितः ॥ तथैव धारां शिरसि क्षीरधारां प्रपानयेत ॥ अरेति मात्रं कुंड वं कु पतित्र निमे स्वलो

चविधिं तस्य यथावत्कुमर्हसि ॥ इति तस्य वचनं श्रुत्वा कविःप्रोवाच विस्मितः ॥ अकृत्वा चतुर्थ्यंगारकदिने यदानवतिदान
व मदास्नानं तदा कुर्यात् पराग विन्दुपितः ॥ अग्निमर्दादि वा मंत्रजपन् स्नानमुदङ्मुखः ॥ शुद्धःसीसरनवीम मास्त्रेनो
गविवाकितः ॥ अथ वक्ष्यामि तत्रादित्ये गोमयेनानुलेपयेत ॥ आगुणंपुष्पमालाभिःरञ्जितानि समंततः ॥ अमर्च्यानि लिखेत्पद्मं
कुंकुमेनाष्टमोपत्रकं ॥ कुंकुमस्याप्यभावे तु रक्तचंदनमिष्यते ॥ चत्वारः करकाःकार्याः सनोजमम्माल्यिताः तेंदुलैरक्तशा
लीयैःपद्मरागस्य संयुताः ॥ चतुष्कोणेषु तान्कृत्वा फलानि विविधानि च ॥ गंधमाल्यादिकं सर्वं तथैव विनिवेदयेत ॥ सुवर्ण
शृंगी कपिला सवार्घ्य रूप्यखुरा ॥ कांस्यदोहा सवत्सा ॥ धुरंधरं रक्तमती वसो अयं धान्यानि सप्तारसंयुतानि ॥ अंगारमा
नं पुरुषं तथैव सौवर्णम त्रैलोक्य तताकृदं ॥ चतुर्भुजं हेमसयेनाविधं पात्रे गुडस्योपरिवाज्ययुक्तं ॥ सामस्वरस्याः पूर्णीं
डिया पात्रायगीलान्वयसंयुताय ॥ दातव्यमेवं मकुलं द्विजाय कुटुंबिने नैव तु दांभिकाय ॥ भूमिपुत्र महाभाग स्वे
दोद्भव कृपनाकिनः ॥ रूपार्थी त्वां प्रपन्नोस्मि गृहाणर्घ्यं नमोस्तु ते ॥ मंत्रेणानेन दत्वार्घ्यं रक्तचंदनवारिणा ॥ ततोर्चये
द्विप्रकरं रक्तमाल्यांबरादिभिः ॥ दद्यान्मंत्रेण तेनैव वेनोमं गोमिथुनान्वितं ॥ शय्यां चवाक्रमो दद्यास चापस्कर संयुतं ॥ यद्य
दिष्टतमं लोके यच्चास्याद्दयितं गृहे ॥ तत्तद्गुणवते देयं तदेवात्र यमिच्छता ॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विसर्जयेद्द्विजपुंगवं ॥ न
क्तमक्षारलवणमश्नीयाद्घृतसंयुतं ॥ भक्त्या यस्तु पुनःकुर्यादेवमंगारकाष्टकं ॥ चतुरो वाथवा तस्य यत्पुण्यं तद्वदामि ते ॥ रू
पसौभाग्यसंपन्नः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥ विष्णौ वाथ शिवे भक्तः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥ सप्तकल्पसहस्राणि रुद्रलोके महीयते

यस्मांस्त्वमपि देवेंद्र त्वमेतत्समाचरेत ॥ उत्सेवमुक्त्वा तु गुरुर्नंदनोपि जगाम देवस्य चकार मवै सोपि राजन्कुरु सर्वमेतद्यतोऽत्र
यैर्वेदविदो वदंति ॥ ईश्वर उवाच ॥ तथेति मं ह सन्न पिप्पलादं वा केन्च कारांकृत वीर्यकर्मा नृणां निषेवेन मनसा सचेता
स्वस्यापि सिद्धिं नयवान्निषद्य ॥ इति श्री मत्स्यपुराणे अंगारकव्रतं नाम ७१ पिप्पलादः ॥ उ० ॥ अथातः संप्रगुरुपानप्रतिशुक्रमर्गां
तयं ॥ यच्चारेतावसानेन तथा शुक्रो वयोन्वितः ॥ गजते वाय सौवर्णिकामयपात्रे यवादु शुक्लपुष्पाणु गंधुतेयितनं हलनह
रि ॥ निधाय राजन्ते शुक्रे श्वेतशुक्लफलान्वितं ॥ मंत्रेणानेन तत्सर्वं सामगाय निवेदयेत् ॥ नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनंदन
दनः ॥ कवे सर्वार्थसिद्ध्यर्थं गृहाणार्घं नमोस्तु ते ॥ एवमभ्यार्च्य कुर्वन्नाचादि शुचभार्गव ॥ सर्वान्कामान वाप्नोति विष्णुर
लोके महीयते ॥ आवृत्तकस्य हूनारजाः सोमोलिकैः शुभैः ॥ वटकैः हरिकारिभिः स्वर्णाधुमस्वराकैरपि ॥ ताचात्र वं त्वेना
श्रीमान्निति:कामाथामिदये ॥ तद्वाच स्पते हजांप्रवक्ष्यामि युधिष्ठिर ॥ सुवर्णपात्रे सौवर्णममरेशपुरोहितं ॥ पीतपु
ष्पांबरयुतं कृत्वा स्थानंतु मर्षयेः ॥ पाजाग्राग्वह्नं गेन पंचगव्येनलेमव ॥ पीतांगराग वसनो घृतहोमं तु कारयेत् ॥ प्रण
म्य सगवान्स्वाईब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ नमस्तेंगिरसो नाथ वाक्पते च बृहस्पते ॥ क्रूरग्रहै पीडितानां सुन्तानां मनमोन ॥ मत्स्य० ५२
मः ॥ संक्रांताव स्वकोंते स्वपात्रयात्सु दयेशुचः ॥ कुर्वन्बृहस्पते ह्रस्वान् कामान्समश्नुते ॥ इति श्री मत्स्यपुराणे शुक्रगुरु
पूजाविधिः ७२ ॥ नारद उवाच ॥ भगवन्नत्वं संसारसागरोत्तारकारक ॥ किंचिद्व्रतसमाचक्ष्व स्वर्गारोग्यसुखप्रदं ॥ ई
श्वर उवाच ॥ सौरधर्म प्रवक्ष्यामि नाम्ना कल्याणसप्तमी ॥ विशोकसप्तमी तद्वत्फलदा पापनाशिनी ॥ शर्करासप्तमी पुण्या ते

यामकमलसप्तमी ॥ मंदारसप्तमी तद्वत्सप्तमी शुभसप्तमी ॥ सर्वाश्चानंतफलदाः सर्वा देवर्षि पूजिताः ॥ विधानमासां व
क्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ यानगर्भेन पद्मास्नानमभ्य समाचरेत् ॥ ततः शुक्लावराः पद्ममक्षतैर्वा प्रकल्पयेत् ॥ प्रमु
खो हदलं मध्ये तद्वत्तत्रोच कर्णिकां ॥ धूपाक्षतैर्हि देवेशं विन्यसेत्सर्वतः क्रमात् ॥ पूर्वेण तपनायेति मार्तंडायेति ततः ॥ याम्ये
दिवाकरायेति विधात्रे इति नैरृते ॥ पश्चिमे वरुणायेति भास्करायेति चानिले ॥ सौम्ये विकर्तिनीयेति रवये त्वष्टमे दले ॥ आ
दावंते च मध्ये च नमोस्तु परमात्मने ॥ मंत्रैरिति समभ्यर्च्य नमस्कारेन दीपितैः ॥ शुक्लवस्त्रैः फलैर्दिव्यैर्धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ स्थ
ंडिले पूजयेद्भक्त्या गुडेनलवणेन च ॥ ततो व्याहृति मंत्रेण विसृज्य द्विजपुंगवान् ॥ शक्तितः पूजयेद्भक्त्या गुडक्षीरघृतादिभि
तिलपात्रं हिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ एवं नियमकृत्सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः ॥ कृतस्नानं जपो विप्रैः सह वै घृतपा
यसं ॥ उत्कांच वं वाविउपोनेडालवनवर्जितं ॥ घृतपात्रं सकनकं सोदकुंभं निवेदयेत् ॥ प्रीयतामत्र भगवान्परमात्मा दि
वाकरः ॥ अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ॥ ततस्तु यो दद्यो मासि गा वो दद्याच्च यो तन्त्रा ॥ अनेन विधिना वस्त्रालंकारसंयु
क्ताः सुवर्णशृंगीः पयस्विनीः ॥ एकामपि प्रदद्याद्वा वित्तहीनो विमत्सरः ॥ न वित्तशाठ्यं कुर्वीत यतो मोहात्पतत्यधः ॥ अनेन विधि
ना यस्तु कुर्यात्स्नानपथः सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यमनंतमिह जायते ॥ सर्वपापहरा
निस्सं सर्वदेवत पूजिता ॥ सर्वदुष्टोपशमनी सदा कल्याणसप्तमी ॥ इत्यमानं स्व फलदां पठन्तु कल्याणसप्तमी ॥ शृणोति प
ठते चेह सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति श्री मत्स्यपुराणे कल्याणसप्तमी नाम ७३ ॥ ईश्वर उ० ॥ विशोकसप्तमीं तद्वद्वक्ष्यामि मुनिपुंगव

171/1998

वा यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिहाप्नुयात् माघे कृष्णतिलैः स्नात्वा सप्तम्यां शुक्लपक्षतः। कृताहारः कृसरां पादं तथा
वनपूर्वकं उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि ततः प्रभाते उत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः कृत्वा च कांचनं पद्ममर्कमा
विवाहयेत् करवीरेण रक्तेन रक्तवस्त्रयुगेन च यथा विशोकं भवतः त्वयादित्य सर्वदा तथा विशोकता मेऽस्तु त्वद्भक्तिः
प्रतिजन्म च एवं संपूज्य षष्ठ्यां तु भक्त्या संपूजयेद्द्विजान् सुप्त्वा संप्राश्य गोमूत्रमुत्थाय कृतनैत्यिकः संपूज्य विप्रानन्नेन गु
डपात्रसमन्वितं तद्वस्त्रयुग्मं पद्मं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् अतैललवणं भुक्त्वा सप्तम्यां मौनसंयुतः ततः पुराण
श्रवणं कर्तव्यं भूतिमिच्छता अनेन विधिना सर्वमुभयोरपि पक्षयोः कृत्वा यावत्पुनर्माघशुक्लपक्षस्य सप्तमी व्रतान्ते क
लशं दद्यात्सुवर्णकमलान्वितं शय्यां सोपस्करां दद्यात्कपिलां तु पयस्विनीं अनेन विधिना यस्तु वित्तशाठ्यविवर्जितः
यथाप्राप्य यतेत कामं तेन प्राप्नोति पुष्कलं निःकामः कुरुते यस्तु परं ब्रह्म स गच्छति यः पठेच्छृणुयाद्वापि विशोकाख्यां च
सप्तमीं सोऽपीह लोके न प्राप्नोति न दुःखं जायते क्वचित् इति श्रीमत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे विशोकसप्तमीव्रतं समाप्तं
७४ ईश्वर उवाच अन्यामपि प्रवक्ष्यामि नाम्ना तु फलसप्तमीं यामुपोष्य नरः पापाद्विमुक्तः फलभाग्भवेत् मार्गशीर्षे शुभे मा मत्स्य०
सि पंचम्यां नियतव्रतः षष्ठीमुपोष्य कमलं कारयित्वा तु कांचनं शर्करासंयुतं दद्याद्ब्राह्मणायाकुटुंबिने रूपं कांचनमर्कं ८३
कृत्वा फलमेकं च धर्मवित् दद्याद्विकाले श्वेतां तु भानुर्मे प्रीयतामिति भक्त्या तु विप्रान्संपूज्य सप्तम्यां क्षीरभोजनं कृ
त्वा त्वेकफलं त्याज्यं यावत्स्यात्कृष्णसप्तमी तामुपोष्य विधिवदनेनैव क्रमेण तु तद्वद्धेमफलं दत्वा सुवर्णकमला

न्वितं शर्करापात्रसंयुक्तं वस्त्रमाल्यसमन्वितं संवत्सरमनेनैव विधिनोभयसप्तमी उपोष्य दद्यात्क्रमशः सूर्यमंत्र
मुदीरयेत् भानुरर्को रविर्ब्रह्मा सूर्यः शक्रो हरिः शिवः श्रीमान्विभावसुस्त्वष्टा वरुणः प्रीयतामिति प्रतिमासं च स
प्तम्यामेकैकं समुदीरयेत् प्रतिपक्षं फलत्यागमेतत्कुर्वन्समाचरेत् व्रतान्ते विप्रमिथुनं पूजयेद्वस्त्रभूषणैः शर्क 123
राकलशं दद्याद्धेमपद्मफलान्वितं यथा न विफलाः कामास्त्वद्भक्तानां सदा रवे तथानन्तफलावाप्तिरस्तु मे सप्तजन्म 1998
नि इमामनन्तफलदां यः कुर्यात्फलसप्तमीं सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महीयते सुरापानादिकं किंचिद्यद
त्रामुत्र वा कृतं तत्सर्वं नाशमायाति यः कुर्यात्फलसप्तमीं भूतान्भव्यांश्च पुरुषा
न्स्तारयेदेकविंशति यः शृणोति पठेद्वापि सोऽपि कल्याणभाग्भवेत् इति श्रीमत्स्यपुराणे फलसप्तमीव्रतं नाम ७५ ई
श्वर उवाच शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत्कल्मषनाशिनीं आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्तं प्रजायते माधवस्यामिते पक्षे सप्तम्यां
नियतव्रतः प्रातः स्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनः सुवर्णेन समायुक्तं मंत्रेणानेन पूजयेत् विश्वदेवमयो यस्मात्
वेदवादीति पठ्यते त्वमेवामृतवर्णस्य यतः शान्तिं प्रयच्छ मे पंचगव्यं ततः पीत्वा स्वपेत्तत्पार्श्वतः क्षितौ सौरसूक्तं स्मरन्नास्ते
पुराणश्रवणेन तु अहोरात्रे गते पश्चादष्टम्यां कृतनैत्यिकः तत्सर्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् भोजयेच्छक्तितो
विप्रान्शर्करा घृतपायसैः भुंजीतातैललवणं स्वयमप्यथ वाग्यतः अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् संवत्सरान्ते
शयनं शर्कराकलशान्वितं सर्वोपस्करसंयुक्तं तथैकां गां पयस्विनीं गृहं च शक्तिमान्दद्यात्समस्तोपस्करान्वितं सहस्रेण

यनिष्काणां कृत्वा दद्याच्छतेन वा। दशभिर्वाथ त्रिभिर्वापि पंचभिरेकेन वा पुनः। यथा स्वशक्तितो दद्यादृद्धस्वास्ति वा धनं न वि
त्तशाठ्यं कुर्वीत कुर्वन् दोषमवाप्नुयात्। अमृतं पिबतो वक्त्रात् सूर्यस्यामृतबिंदवः। निपेतुर्ये ततो जाता शालिमुद्गेक्ष
वः स्मृताः। शर्करा परमा तस्मादिक्षुसारामृतोपमा। इष्टा रवेरतः पुण्या शर्करा हव्यकव्ययोः। शर्करासप्तमी चेयं वाजिमेध
फलप्रदा। सर्वदुष्टप्रशमनी पुत्रपौत्रविवर्द्धनी। यः कुर्यात्परया भक्त्या स वै सद्गतिमाप्नुयात्। कल्पमेकं वसेत्स्वर्गे त
तो याति परं पदं। इदमपि च शृणोति यः स्मरेद्वा पठति च याति सुरेश्वरस्य लोकं। मतिमपि च ददाति सोपि देववरमरव
धूजनमालयाभिष्टुत्यः। इति श्रीमत्स्यपुराणे शिवनारदसंवादे शर्करासप्तमीव्रतं नाम ७७ ईश्वर उवाच। अथातः संप्र
वक्ष्यामि तद्वत्कमलसप्तमीं। यस्याः संकीर्तनादेव तुष्यतीह दिवाकरः। वसंतामलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्षपैः।
तिलपात्रे च सौवर्णं विधाय कमलं शुभं। वस्त्रयुग्मावृतं कृत्वा गंधपुष्पैः समर्चयेत्। नमः कमलहस्ताय नमस्ते विश्वधारि
णे। दिवाकर नमस्तुभ्यं प्रभाकर नमोस्तु ते। ततो विकालवेलायामुदकुंभसमन्वितं। विप्राय दद्यात्संपूज्य वस्त्रमाल्य
विभूषणैः। शक्तश्चेत्कपिलां दद्यादलंकृत्य विधानतः। अहोरात्रे गते पश्चादष्टम्यां भोजयेद्द्विजान्। यथाशक्त्या तु भुंजीत वि मत्स्य०
मांसतैलवर्जितं। अनेन विधिना शुक्लसप्तम्यां मासि मासि च। सर्वं समाचरेद्भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः। व्रतांते शयनं दद्यात्सु ८४
वर्णकमलान्वितं। गां च दद्यात्स्वशक्त्या तु सुवर्णाढ्यां पयस्विनीं। भाजनासनदीपादीन् दद्यादिष्टानुपस्करान्। अनेन विधि
ना यस्तु कुर्यात्कमलसप्तमीं। लक्ष्मीमनंतामभ्येति सूर्यलोके महीयते। कल्पे कल्पे तथा लोकान् सप्त गत्वा पृथक् पृथक्

अप्सरोभिः परिवृतस्ततो याति परां गतिं। एतत्कृतं यः शृणुयान्मनुष्यः पठेच्च भक्त्याथ मतिं ददाति। सोप्यत्र लक्ष्मीमचलाम
वाप्य गंधर्वविद्याधरलोकभाक्स्यात्। इति श्रीमत्स्यपुराणे मत्स्यसंवादे कमलसप्तमीव्रतं नाम ७८ ईश्वर उवाच। अथान्यामपि
प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीं। सर्वकामप्रदां पुण्यां नाम्ना मंदारसप्तमीं। माघस्यामलपक्षे तु पंचम्यां लघुभुङ्नरः। दंतका
ष्ठं ततः कृत्वा षष्ठीमुपवसेद्बुधः। विप्रान् संपूज्य संभोज्य मंदारं प्राशयेन्निशि। ततः प्रभाते उत्थाय कृत्वा स्नानं पुनर्द्विजान्
भोजयेच्छक्तितः कृत्वा मंदारकुसुमाष्टकं। सौवर्णं पुरुषं तद्वत्पद्महस्तं सुशोभनं। पद्मं कृत्वा तिलैः कृष्णैस्ताम्रपात्रेऽष्टपत्र 175
कं। दिव्यं मंदारकुसुमैर्भास्करायेति पूर्वतः। नमस्कारेण तद्वच्च सूर्यायेत्यनलेदले। दक्षिणेन च दक्षाय नमो मार्तंडाय नैरृ 1998
ते। पश्चिमे वरुणायेति वायव्ये दंडनायके। इत्थं तूत्तरतः पूज्य मानं दापयेत्ततः परं। कर्णिकायां च पुरुषं स्थाप्य सर्वात्मनेति
च। शुक्लवस्त्रैः समावेष्ट्य भक्ष्यमाल्यफलादिभिः। एवमभ्यर्च्य तत्सर्वं दद्याद्वेदविदे ततः। भुंजीतातैलवर्णं वाग्यतः प्राङ्मुखो गृ
ही। अनेन विधिना सर्वं सप्तम्यां मासि मासि च। कुर्यात्संवत्सरं यावद्वित्तशाठ्यविवर्जितः। एतदेव व्रतांते तु निधाय कलशोपरि
गोभिर्विभवतः सार्द्धं दातव्यं भूतिमिच्छता। नमो मंदारनाथाय मंदारभवनाय च। त्वं रवे तारयस्वास्मानस्मात्संसारसागरात्।
अनेन विधिना यस्तु कुर्यान्मंदारसप्तमीं। विपाप्मा स सुखी मर्त्यः कल्पं च मंदिरे मोदते। इमामघौघपटलनीं प्रणाशांतदीपि
कां गच्छन्त्र गच्छसंसारसमवीतरवत्नत्वरः। मंदारसप्तमीमेनामीप्सितार्थफलप्रदां। यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्य
ते। इति श्रीमत्स्यपुराणे शिवनारदसंवादे मंदारसप्तमीव्रतं नाम। श्रीभगवानुवाच। अथान्यामपि वक्ष्यामि शोभनां शुभसप्तमीं

यामुपोष्य नरो नीराग प्राप्नुयाः स्वा स्वमुत्तमे पुण्ये वा स्व पुजे मामि कृत स्नान जपः शुचिः वाच यित्वा ततो विप्रान् आरभेत
शुभ मम पंसमि कपिलां हृज येत् गन्धपुष्प धूपमाल्यानुलेपनैः नमामि सूर्यसंभूता मशो पधु वनाल यां त्वामहं स्तु भ कल्या
पामशरीरं सर्वामि रुपे अथ कृत्वा तिल प्रस्थं ताम्र पात्रे प्य संयुतं कांच नेहृपन्न तदस्तु मुस्तग्रजान्विनं फलैर्नानाविधैर्भ
क्ष्याघृत पायस संयुतैः ह द्याद्विकाल वंसा आमर्थे मा श्री पतामिति पंच गव्यं तु सं प्राश्य स्वपेन्मावि मत्सरः ततः प्रभा
ते संजाते भक्त्या संतर्प येद्विजान् अनेनविधिनादद्यासामि मासि सदानरः वासमीहृपर्णदेमं तद्धौरचनंभवेत संक्रम
णंख्यायनश्चिशु दं उत्तरणान्विते सोपधान कविश्राम मेता जनामनसंयुतं ताम्र पात्रे तिलप्रस्थं सौवर्ण हृपभं तथा दद्या
द्देहविदे सर्वविश्वात्मा प्रीयतामिति अनेन विधिनावि शकु र्या द्यः ऽनसप्तमी नस्यश्रीर्विपुला कीर्त्तिर्भवेज्जन्मनि जन्म
नि अप्सरो गण गन्धर्वैः पूज्यमानः सुरालये वसेहणाधिपो भृत्वा यावदाहूत संप्लवे कल्पादाववतीर्णस्तु सप्तद्वीपा
धिपो भवेत ब्रह्महत्या सहस्रस्य भ्रूणहत्या शतस्य च नाशाया लमिमां पुण्यां पठंति अनसप्तमी इमां पठेद्यः शृणुयान्मु
हूर्त्तं पश्येत्प्रसंगादपि दीयमानं सोप्यत्र सर्वाघविमुक्त देहः प्राप्नोति विद्याधर नायकत्वं यावत्समासः प्रनरः करोति याः मत्स्य० ७७
सप्तमी सर्वविधोपयुक्तं सम स्वलोकाधिपतिः क्रमेणा भूत्वा परंयाति पदं सुरारेः इति श्रीमत्स्यपुराणे ऽचलसप्तमी व्रतं
७७ मनुरुः किमसीष्टवियोग शोक संघादलमुद्धर्तुमुपोषणं ऽव्रतं वा विभवोद्भव कारि भूतले स्मिन्नवभूतेश्प्रसूदनं
पुंस मत्स्य७० परिहृष्टमि दंजगत्रिषे यदि शुधानामपि दुर्लभं महत्स्व तव भक्ति मत स्तथा पि वदत्व्रतमिं शसनमानने शु

शुक्ले पुण्य मास्व पुजे मासि विशोक द्वादशी व्रतं दशम्यां लघु भुग्विद्वानारभेन्नियमेनतु उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वादं तधा
वनमर्वकं एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य तु केशवं श्रियं चाप्यर्च विधिवद्भोक्ष्यामि त्वपरे हनि एवं नियम कृत्वा स्नात्वा प्रातरु
त्थाय मानवः स्नानं सर्वौषधैः कुर्यात्पंचगव्य जलेनतु शुक्लमाल्यांबरधरः पूजयेच्छ्रीशमुत्पलैः विशोकाय नमः
पादौ जंघे च वरदाय वै श्रीशाय जानुनी तद्वदूरू च जलशायिने कंदर्पाय नमो गुह्यं माधवाय नमः कटिं दामोदरायेत्यु
दरं पार्श्वे च विपुलाय वै नाभिं पद्मनाभाय हृदयं मन्मथाय वै श्रीधराय विभोर्वक्षः करौ मधुजिते नमः चक्रिणे वामबा
हुं च दक्षिणं गदिने नमः वैकुण्ठाय नमः कंठमास्यं यज्ञमुखाय वै नासामशोकनिधये वासुदेवाय चक्षुषी ललाटं
वामनायेति किरीटं विश्वरूपिणे नमः सर्वात्मने तद्वच्छिरः इत्यभिपूजयेत एवं संपूज्य गोविन्दं फलमाल्यानुलेपनैः ततस्तु
मंडपं कृत्वा स्थंडिलं कारयेन्मुदा चतुरस्रं समंताच्च रत्निमात्रमुदक्प्लवं सुश्लक्ष्णं हृद्यं च परितो वप्रत्रयसमावृतं अंगु
लेनोच्छ्रिता वप्रा स्तद्विस्तारस्तु त्र्यंगुलः स्थंडिलस्योपरि ष्टाञ्च भित्तिरष्टांगुली भवेत नदी वालुकया सूर्प लक्ष्म्याः प्रतिकृति
समेत स्थंडिले सूर्प मारोप्य लक्ष्मीमित्यर्चयेत्ततः नमो देव्यै नमः शान्त्यै नमो लक्ष्म्यै नमः श्रियै नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै हृ
ष्ट्यै हृष्ट्यै नमो नमः विशोका चास्तु सततं विशोका मे वरप्रदा ततः सुक्लांबरैः सूर्पं वेष्ट्य संपूजयेत्फलैः वस्त्रैर्नानाविधैः
तद्वत्सुवर्णकमलेनच रजनीषु सर्वासु पिबेद्दर्भोदकं बुधः ततस्तु गीतनृत्यादि कारयेत्सकलां निशां यामत्रये व्यती
ते च सुप्त उत्थाय मानव अभिगम्य च विप्राणां मिथुनानि तदार्चयेत शक्तितो नव चैकं वा वस्त्रमाल्यानुलेपनैः शयनानि

177/1998

वइज्यायनिनमोस्तु बालव्यापिने ततस्तु गीतवाद्यैन रात्रौ जागरणे कृते प्रभाते च ततः स्नानं कृत्वा दंपत्यमर्चयेत् लोल
नंच यथाशक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः उक्त्वा श्रुत्वा पुराणानि तद्दिनं चातिवाहयेत् अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समा
चरेत् व्रतांते शयनं दद्यात् गुडधेनुसमन्वितं सोपधानकविश्रामं स्वास्तरावरणं शुभं यथा देवेन त्वं परित्यज्य गच्छ
सि तथा सुरूपतारोग्यमशोकश्चास्तु मे सदा यथा देवेन रहिता न लक्ष्मीर्जायते क्वचित् तथा विशोकता मेस्तु भक्ति
रग्र्या च केशवे मंत्रेणानेन शयनं गुडधेनुसमन्वितं शूर्पं च लक्ष्मीसहितं दानं व्यंतिमिश्लता उत्पलैः करवीरैश्च बा
णमम्लानकुंकुमैः केतकीसिंदुवारैश्च मल्लिकागंधपाटलैः कदंबकुब्जकंजातीभिः पूजयेन्सतां निशि सर्वदा इति श्रीमत्स्य
पुराणे मनुमत्स्यसंवादे विशोकद्वादशीव्रतं नाम ८० मनुरुवाच गुडधेनुविधानं मे समाचक्ष्व जगत्पते किंरूपं के
न मंत्रेण दातव्यं तदिहोच्यते मत्स्य उ० गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलं तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनं
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राचीग्रीवं विन्यसेद्भुवि गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानास्तीर्य सर्वतः लघ्वेणकाजिनेन तु वत्सस्य परिकल्प
येत् प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकां उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयं वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मत्स्य०
मध्यमा स्मृता अर्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण च चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः धेनुवत्सौ घृतास्यौ ७६
सितसूक्ष्मांबरावृतौ शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ सितसूत्रशिराजालौ सितकंबलकंबलौ ताम्रक
पृष्ठौ सितचामररोमकौ विद्रुमभ्रूयुगौ पेतौ नवनीतस्तनान्वितौ क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहौ इंद्रनीलकतारकौ सुवर्ण

शृंगाभरणौ राजतखुरसंयुतौ नानाफलसमायुक्तौ घ्राणगंधकरंडकौ इत्येवं रचयित्वा तौ धूपदीपैरथार्चयेत् या
लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता धेनुरूपेण सा देवी मम शांतिं प्रयच्छतु देहस्था या च रुद्राणी शंकरस्य सदा प्रिया
धेनुरूपेण सा विस्नोस्या हा या च विभावसोः चंद्रार्कशक्रताराणामनुरूपा तु या श्रिया चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्या
धनदस्य च लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे स्वधा या पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां तथा धेनुरूपेण सा दे
वी मम पापं व्यपोहतु सर्वपापहरा देवी तस्माच्छांतिं प्रयच्छ मे एवमामंत्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् विधानमेव
धेनूनां सर्वासामपि पठ्यते यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यंते दश धेनवः तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप प्रथ
मा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथापरा तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलसंज्ञिता क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथापरा सप्त
मी शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथाष्टमी रसधेनुर्नवमी दशमी स्यात्स्वरूपतः कुंभाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासां तु राशयः सुवर्ण
धेनुमप्यत्र केचिदिच्छंति मानवाः नवनीतेन रत्नैश्च तथान्ये तु महर्षयः एतदेव विधानं स्यात् त एवोपस्कराः स्मृताः मंत्रा
वाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि यथाश्रद्धाः प्रदातव्याः भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः गुडधेनुप्रसंगेन सर्वास्तावन्मयोदिताः
अशेषयज्ञफलदाः सर्वपापहराः शुभाः व्रतानामुत्तमं यस्माद्विशोकद्वादशीव्रतं तदंगत्वेन चैवात्र गुडधेनुः प्रशस्यते अय
ने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेथवा पुनः गुडधेन्वादयो देयाः सूर्योपरागपर्वसु विशोकद्वादशी पुण्या पापहरा शुभा नाः पा
सुमोप्यनरो याति तद्विष्णोः परमं पदं इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यमेव च वैष्णवं पदमाप्नोति मरणे संस्मरन्हरिं न

179
1998

र्बुदसहस्राणि दशचाष्टौ च विन्नरो कुडुः स्वर्गे गत्वं तसमं जायते तत्प नारी वा कुरुते या तु विनो करा दशी व्रतं न
स्वर्गी न यगानि त्वं सापि तत्फलमाप्नुयात् तस्मादग्ने हरिर्नित्यं न त्वगीतेच वा दनं कर्तव्यमप्रति कामेनभक्त्यानुपश्या
त्प इति पठति यश्च शृणोती हमम्य क्रुमधुमुरनरकारेरर्चनं यश्च पश्येत मतिमपि च जनानां यो ददाती इलोकेव
मति विबुधौघैः इज्यते कल्पमेकं इतिश्री मत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे दशधेनुविधानं नाम ८१ नारद उवाच
भगवन् श्रोतुमिच्छामि दानमाहात्म्यमुत्तमं यदक्षयं परे लोके देवर्षिगणपूजितं उमापतिः मेरोः प्रदानं वक्ष्या
मि दशधा मुनिसत्तम यत्प्रदानान्नरो लोकानाप्नोति सुरपूजितान् पुराणेषु च वेदेषु यज्ञेष्वायतनेषु च न तत्फल
मधीतेषु कृतेष्विह यदश्नुते तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुक्रमात् प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणा
चलः गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः पंचमस्तिलशैलः स्यात् षष्टः कर्पासपर्वतः प्रथमो घृतशैलश्च रत्नशैल
स्तथाष्टमः राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः अयने विषुवे पुण्ये व्य
तीपाते दीनक्षये शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः शुक्लायां पंच मत्स्य०
दश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विधानतः गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् ८७
तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कंभपर्वतान्वितं धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः मध्यमः पंचशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रि
भिः शतैः मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो याम्येन गोमेदकपुष्प

रागैः पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्यसरोजरागैः श्रीखंडखंडैरभितः प्रवालैर्लतान्वितः शुक्तिशिलात
लः स्यात् ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान्पुरारिर्दिवाकरोप्यत्र हिरण्मयः स्यात् मूर्धन्यवस्थानममत्सरेण कार्यं त्वनेक
स्तु पुनर्द्विजाद्यैः चत्वारि शृंगाणि च राजतानि नितंबभागेष्वपि राजतः स्यात् तथेक्षुवंशावृतकंदरस्तु घृतोदकप्रस्र
वणैश्च दिक्षु शुक्लांबराण्यंबुधरावली स्यात् पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन वासांसि पश्चादथ कर्बुराणि रक्तानि चैवोत्तरतो घन
वली रूप्यान्महेन्द्रप्रमुखांस्तथाष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन्क्रमेण नाना फलाली च समंततः स्यात् मनोरमामा
ल्यविलेपनं च वितानकं चोपरि पंचवर्णमम्लानपुष्पाभरणं सितं च इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्यं मेरोस्तु विष्कंभगिरीन्क्रमे
ण तुरीयभागेन चतुर्दिशं च संस्थापयेत्पुष्पविलेपनाढ्यान् पूर्वेण मंदरमनेकफलैश्च युक्तं युक्तं यवैः कनककेसरक
हं कनकं कामेन कांचनमयेन विराजमानमाकारयेत्कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यं क्षीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव रूप्ये
न शक्तिघटितेन विराजमानं सौम्येन गंधमदनोत्र निवेशनीयो गोधूमसंचयमयः कलधौतसंयाः हैमेन यक्षपति
ना घृतमानसेन वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् तस्मात्तिलाचलमनेककुसुमसौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तं आ
कारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्वद्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे संस्थाप्य तं विपुलमथोत्तरेण शैलं सुपार्श्वमपि माष
मयं सवस्त्रं पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरं तमाकारयेत्कनकधेनुविराजमानं माक्षीकभद्रसरसाथ वनेन तद्व
द्रूप्येण भास्करवितानयुतं विधाय होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भिर्दांतैरनिंद्यचरिताकृतिभिर्द्विजेंद्रैः पूर्वेण हस्तमि

181/1998

तमत्रविन्यस्य कुंभं कार्यं मिलितैर्यवैः तेन समि कुर्वीत रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्यरवाद्वनं कथयामि लोचधानां त्वं सर्वदेवगणधाम निधे विरुद्धमस्मद्गृहेष्वमरपर्वतनाशयाशु क्षेमं विधत्स्व कुरु शांतिमनुत्तमां च संपूजितः परमभक्तिमता मयादि त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः मूर्तामूर्तमयो बीजमतः पाहि सनातन यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्तेश्च मंदिरं रुद्रादित्यवसूनां च तस्माच्छांतिं प्रयच्छ मे यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मंदरं चापि पूजयेत् यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्ववर्षेण च शोभसे मंदरश्रेष्ठ प्रमंत्रतुष्टिकरो भव यस्माच्चूडामणिर्जंबूद्वीपे त्वं गंधमादन गंधर्ववनशोभावानतः कीर्तिर्दृढास्तु मे यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च हिरण्मयशिरस्त्वं तस्मात्पुष्टिर्दृढास्तु ते एवमामंत्र्य तान्सर्वान्प्रभाते विमले पुनः स्नात्वा गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमं विष्कंभपर्वतान्दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो मुने गाश्च दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश नारद शक्तितः सप्त वा ह्यष्ट पंच दद्याच्छक्तिमान् एकामपि गुरवे दद्यात्कपिलां च पयस्विनीं पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः सर्वत्र पूजा तेषां तु एवोपस्करणाः स्मृताः ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनां च सर्वदा स्वमंत्रेण च सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते उपवासी भवेन्नित्यमशक्तो नक्तमिष्यते विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद दानकालेषु ये मंत्राः पर्वतेषु च यत्फलं अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नप्राणाः प्रकीर्तिताः अन्नाद्भवंति भूतानि जगदन्नेन वर्तते अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम अनेन विधिना यस्तु मत्स्य० ८०

दद्याद्धान्यमयं गिरिं मन्वंतरशतं साग्रं देवलोके महीयते अप्सरोगणगंधर्वैराकीर्णेन विराजते विमानेन तदिवः संभवति काममेव कर्मक्षये राजराजत्वमाप्नोतीह न संशयः इति श्री मत्स्यपुराणे मत्स्यमनुसंवादे धान्यपर्वतमाहात्म्यं ८० ईश्वर उ अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमं यत्प्रदानान्नरो लोकानाप्नोति शिवसंयुतान् उत्तमः षोडशद्रोणः कर्तव्यो लवणाचलः मध्यमः स्यात्तदर्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्ध्वं तु कारयेत् चतुर्थांशेन विष्कंभपर्वतान्कारयेत्पृथक् विधानं पूर्ववत्कुर्याद्ब्रह्मादीनां च सर्वदा तद्वद्धेममयान्सर्वान्लोकपालान्निवेशयेत् सरांसि काननादींश्च तद्वदत्रापि कारयेत् कुर्याज्जागरणं चापि दानमंत्रान्निबोधत सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं लवणो रसः तदात्मकत्वेन च मां पाहि नगोत्तम यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कटा लवणं विना प्रियश्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छांतिं प्रयच्छ मे विष्णुदेहसमुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्धनं तस्मात्पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवणपर्वतं उमालोके वसेत्कल्पं ततो याति परां गतिं इति श्री मत्स्यपुराणे मत्स्यमनुसंवादे लवणाचलदानं ८१ ईश्वर उ अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमं यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितं उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पंचभिर्मतः त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तदर्धेनाल्पवित्तवान् तद्वदामंत्रणं पूजां हेमवृक्षसुरार्चनं विष्कंभपर्वतांस्तद्वत्सरांसि वनदेवताः होमं जागरणं तद्वल्लोकपालाधिवासनं धान्यवत्सर्वं कुर्यादिमं मंत्रमुदीरयेत् यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनां प्रणवः सर्वमंत्राणां नारी 183 / 1998

नो पार्वती तथा। तथा रमानाप्रवरः म देवेश्वरमोमनः। ममतस्मात्परां लक्ष्मीं गुडपर्वत देहि वै। यस्मात्सौभाग्यदायिन्या
भ्राता त्वं गुडपर्वत। निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्माच्छांतिं प्रयच्छ मे। अनेन विधिना यस्तु दद्याद् गुडमयं गिरिं। पूज्यमानः स
गंधर्वैर्गौरीलोके महीयते। ततः कल्पशतांते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत्। आयुरारोग्यसंपन्नः शत्रुभिश्चापराजितः। इ
ति श्री मत्स्यपुराणे गुडपर्वतदानमहात्म्यं ८४। ईश्वर उ। अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमं। यस्य प्रदानाद्भ
वनं वैरिंचं याति मानवः। उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पंचभिः शतैः। तदर्धेनाधमस्तद्वदल्पवित्तोऽपि शक्तितः। दद्यादे
कपलादूर्ध्वं यथाशक्त्या विमत्सरः। धान्यपर्वतवत्सर्वं विदध्यान्मुनिपुंगव। विष्कंभशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादये
त्। नमस्ते ब्रह्मबीजाय ब्रह्मगर्भाय ते नमः। यस्मादनंतफलदस्तस्मात्पाहि शिलोच्चय। यस्मादग्नेरपत्यं त्वं यस्मात्पुण्यं
जगत्पते। हेमपर्वतरूपेण तस्मात्पाहि नगोत्तम। अनेन विधिना यस्तु दद्यात्कनकपर्वतं। स याति परमं ब्रह्मलोक
मानंदकारकं। तत्र कल्पशतं तिष्ठेत्ततो याति परं पदं। इति श्री मत्स्यपुराणे कनकपर्वतमहात्म्यं ८५। ईश्वर उ। अतः प
रं प्रवक्ष्यामि तिलशैलविधानतः। यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमं। उत्तमो दशभिर्द्रोणैर्मध्यमः पंचभिर्मतः। त्रिभिः मत्स्य०
कनिष्ठो विप्रेंद्र तिलशैलः प्रकीर्तितः। पूर्ववच्चापरं सर्वं विष्कंभानगिरींस्तथा। दानमंत्रान्प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिपुंग ९९
व। यस्मान्मधुवधे विष्णोर्देहस्वेदसमुद्भवाः। तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छं नो भवत्विह। हव्ये कव्ये च यस्माच्च ति
लापनेनिरक्षपान्भवादुद्धर शैलेंद्र तिलाचल नमोऽस्तु ते। इत्यामंत्र्य द्विजो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमं। स वैष्णवं परं स्था

नं पुनरावृत्तिदुर्लभं। दीर्घायुष्ट्वं समाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च वर्द्धते। पितृभिर्देवगंधर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत्। इति श्री मत्स्य 185 / 1498
पुराणे तिलपर्वतमहात्म्यं ८६। ईश्वर उ। कर्पासपर्वतस्तद्वद्विंशद्भारैरिहोत्तमः। दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पंचभिस्त्वधमः
स्मृतः। भारेणाल्पधनो दद्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः। धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्य मुनिसत्तम। प्रभातायां तु शर्वर्यां कुर्या
संबुद्ध्याद्विदमुदीरयेत्। त्वमेवावरणं यस्माल्लोकानामिह सर्वदा। कर्पासाद्रे नमस्तुभ्यमघौघध्वंसनो भव। इति कर्पा
साद्रिमाहात्म्यं ८७। ईश्वर उ। अतः परं प्रवक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमं। तेजोऽमृतमयं दिव्यं महापातकनाशनं। विंश
त्या घृतकुंभानामुत्तमः स्याद्घृताचलः। दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पंचभिस्त्वधमः स्मृतः। अल्पवित्तोऽपि यः कुर्याद्द्वाभ्यामिह
विधानतः। विष्कंभपर्वतांस्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत्। शालितंडुलपात्राणि घृतपरिनिवेशयेत्। कारयेत्संहतानुच्चान्
यथाशोभं विधानतः। वेष्टयेच्छुक्लवासोभिरिक्षुदंडफलादिकैः। धान्यपर्वतवत्सर्वं विधानमिह पठ्यते। अधिवासनपूर्वं च
तद्वद्धोमं सुरार्चनं। प्रभातायां तु शर्वर्यां गुरवे तन्निवेदयेत्। विष्कंभपर्वतांस्तद्वदृत्विग्भ्यः शांतमानसः। संयोगाद्घृतमुत्पन्नं य
स्मादमृततेजसः। तस्माद्घृतार्चिर्विश्वात्मा प्रीयतामत्र शंकरः। यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितं। घृतपर्वतरूपेण
तस्मात्त्वं पाहि नो नित्यं। अनेन विधिना यस्तु दद्याद्घृताचलमनुत्तमं। महापातकयुक्तोऽपि लोकमाप्नोति शांकरं। हंससारससंयुक्तेन
किंकिणीजालमालिना। विमानेनार्कवर्णेन सिद्धविद्याधरैर्वृतः। विहरेत्पितृभिः सार्द्धं यावदाभूतसंप्लवं। इति श्री मत्स्यपुराणे घृ
ताचलमहात्म्यं ८८। ईश्वर उवाच। अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमं। मुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः। मध्यमः

पंच विप्रकल्पिता तेनाधमः स्मृतः चतुर्थांशेन विष्कंभं पर्वतास्तु समंततः पूर्वेण गोवज्रगोमेदैर्दक्षिणेनेंद्रनीलकैः पद्मराग
पतः कार्यो विधिज्ञैर्गंधमादनः वैडूर्यविद्रुमैः पश्चात्संमिश्रो विपुलाचलः पद्मरागैः ससौवर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् धान्यप
र्वतवत्सर्वमत्रापि परिकल्पयेत् तद्वदावाहनं कुर्याद्वृक्षान्देवांश्च कांचनात् पूजयेत्पुष्पगंधाद्यैः प्रभाते गतमत्सरः पूर्व
वद्गुरुऋत्विग्भ्यो नाममंत्रानुदीरयेत् यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः त्वं च रत्नमयो नित्यं नमस्तेस्तु सदाचल यस्मा
द्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि सर्वतः अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमयं गिरिं स याति विष्णु
सालोक्यममरेश्वरपूजितः यावत्कल्पशतं साग्रं वसेच्चेह नराधिप रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ब्रह्महत्यादिकं
पापं यदत्रामुत्र वा कृतं तत्सर्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा इतिश्री मत्स्यपुराणे रत्नाचलमहात्म्यं ९० ईश्वर उवाच अ
तः परं प्रवक्ष्यामि रूप्याचलमनुत्तमं यस्य दानात्स्वर्गं याति सोमलोकं द्विजोत्तम दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो रजताचलः
पंचभिर्मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धेनाधमः स्मृतः अशक्तो विंशतेरूर्द्ध्वं कारयेच्छक्तितः सदा विष्कंभपर्वतांस्तद्वत्तुर्यांशेन क
ल्पयेत् पूर्ववद्राजतान्कुर्यान्मंदरादीन्विधानतः कलधौतमयांस्तद्वल्लोकेशान्स्थापयेद्बुधः ब्रह्मविष्ण्वर्कवान्कार्यो मत्स्य०
नितंबोत्र हिरण्मयः राजतं स्याद्यदन्येषां पर्वतानां तु कांचनं शेषं तु पूर्ववत्कुर्याद्धोमं जागरणादिकं दद्यात्ततः प्र ॥१००॥
भाते तु गुरवे रूप्यपर्वतं विष्कंभशैलानृत्विग्भ्यः पूज्य वस्त्रविभूषणैः इमं मंत्रं पठन्दद्याद्दर्भपाणिर्विमत्सरः पि
तॄणां वल्लभं यस्माद्धरीन्द्रशिवयोस्तथा पाहि राजत तस्मात्त्वं शोकसंसारसागरात् इत्थं निवेद्य यो दद्याद्रजताचलमुत्तमं

गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः सोमलोके स गंधर्वैः किन्नराप्सरसां गणैः पूज्यमानो वसेद्धीमान्यावदाभूत 187
संप्लवं इतिश्री मत्स्यपुराणे रजताचलमाहात्म्यं नाम ९१ ईश्वर उवाच अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमं य 1938
स्य प्रदानाद्विष्ण्वर्करुद्रास्तुष्यंति सर्वदा अष्टाभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्महाचलः चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामध
मः स्मृतः एतदर्द्धेन चार्द्धेन सर्वे चापि नियोजयेत् हरिश्चंद्रनसंमानो पूर्वपश्चिमभागयोः निवेश्याः सर्वशैलेषु विष्कंभा
च्छर्कराचले मंदरे कामदेवस्तु प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् गंधमादनशृंगे तु धनदस्यादुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेदमूर्तिस्तु
हंसः स्याद्विपुलाचले हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् धान्यपर्वतवत्सर्वमावाहनविधानकं कृत्वा तु गुरवे दद्या
न्मध्यमं पर्वतोत्तमं ऋत्विग्भ्यश्चतुरः शैलानिमान्मंत्रानुदीरयेत् सौभाग्यामृतसारोयं परमः शर्करायुतः तस्मादानं
दकारित्वं भव शैलेंद्र सर्वदा अमृतं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि शीकराः देवानां तत्समुत्थस्त्वं पाहि नः शर्कराचलः मनोभव
धनुर्मध्यादुद्भूता शर्कराचलः तन्मयोसि महाशैल पाहि संसारसागरात् यो दद्याच्छर्कराशैलमनेन विधिना नरः सर्वपाप
विनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमंदिरं चंद्रतारार्कसंकाशमधिरुह्यानुजीविभिः सहैव यानमातिष्ठेत्ततस्तु विष्णुप्रचोदितः ततः क
ल्पशतांते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् आयुरारोग्यसंपन्नो यावज्जन्मार्बुदत्रयं भोजनं शक्तितः कुर्यात्सर्वशैलेष्वमत्सरः सर्व
त्राक्षारलवणमश्नीयात्तदनुज्ञया पर्वतोपस्करान्सर्वान्प्रापयेद्ब्राह्मणालयं आसीत्पुरा बृहत्कल्पे धर्ममूर्तिर्जनाधिपः
सुहृच्छक्रस्य निहता येन दैत्याः सहस्रशः सोमसूर्यादयो यस्य तेजसा विगतप्रभाः भवंति शतशो येन शत्रवश्चापराजिताः य

दृष्ट्वा रूपधारिव मनुष्यैश्च पराजितः। तस्य भानुमती नाम भार्या त्रैलोक्यसुंदरी। रत्नानारी सहस्राणां मध्ये श्रीरिव राजते न
पकोटिसहस्रेण न कदाचित्तु मुच्यते। कदाचित्तस्यानगतः प्रपठ सम्मुरोधसे। विस्मयेनाद्य तो राजा वशिष्ठमृषिसत्तमं।
भगवन्केन धर्मेण मम लक्ष्मीरनुत्तमा। कस्माच्च विपुलं तेजो मच्छरीरे द्विजोत्तम। वशिष्ठ उवाच। पुरा लीलावती नाम वेश्याशि
वपरायणा। तया दत्तश्चतुर्दश्यां गुरुवे लवणाचलः। हेमवृक्षामरैः सार्द्धं यथावद्विधिपूर्वकं। शूद्रः सुवर्णकारश्च नाम्ना
पांडेन वत्सदा। मृत्योलीलावतीगेहे तेन हेमाविनिर्मिताः। तरवः सुरमुख्याश्च श्रद्धायुक्तेन पार्थिव। अतिरूपेण संपन्ना घ
टित्वा च विनाम्पति। धर्मकार्यमिति ज्ञात्वा न गृह्णाति कथंचन। उज्वाभितान्वत सन्धा सौवर्णामरपादपाः। लीलावत्या गेहेषा
र्थे परिचर्या च पार्थिव। कृता ताभ्यामज्ञानेन गुरुशुश्रूषणादिकं। सा च लीलावती वेश्या कालेन महतापि च। सर्वपापविनि
र्मुक्ता जगाम शिवमंदिरं। योऽसौ सुवर्णकारस्तु दरिद्रोऽप्यतिसत्त्ववान्। न मूल्यमादात्कर्मान्तःसंभवानिह सांप्रतं। सप्तद्वीपावनिर्जी
तः सूर्यायुतसमप्रभः। या सौ सुवर्णकारस्य तदा हेमविनिर्मितः। सम्यगुज्वलता वर्म्मा सेयं भानुमती तवा उज्वालनाउज्व
लरूपमस्याः संजातमस्मिन्नवनाधिपत्यं। यस्मात्कृतं तत्परिकर्म्मिनाड्रेरनुद्धतामौलवणाचलस्य। तस्माल्लोकेऽप्यपराजि मत्स्य०
तत्वमारोग्यसौभाग्ययुता च लक्ष्मी। तस्मात्त्वमप्यत्र विधानपूर्वं धान्याचलादीन्दशधा कुरुष्व। तथेति सत्कृत्य स धर्मसू १०२
त्रिवचो वशिष्ठस्य ददौ च सर्वं। धान्याचलादीन्कनसुगरेषौं कं जगाम मारपुरसूययत्नाघ्या। पश्येदिमान्त्रधनो विभक्त्या
स्पृश्येन्मनुष्यैरपि दीयमानान्। शृणोति भक्त्याथ मतिं ददाति विकल्मषः सोऽपि दिवं प्रयाति। दुःस्वप्नं प्रशममुपैति यस्य पा

नैवोर्ल्लिंडैर्नयमवनेर्वनेर्मनुष्यः। यः कुर्यात्किल मुनिपुंगवेह सम्यक्कृत्वा तान्महाकलगिरीन्संप्रदाने। गतिश्री मत्स्यपुरा 189
णे गिरिवनारदसंवादे पर्वतदानमहात्म्यं। ॥ सूत उवाच। संक्षेपायननामीनमपृष्टोनकः। सर्वकामाप्रयेतिसेक 1998
पैशांतिकं पौष्टिकं। वैशंपायन उवाच। श्रीकामः शांतिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत। वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभि
चरन्मुनः। येन ब्रह्मन्विधानेन तन्मे निगदतः शृणु। सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य संक्षिप्य ग्रंथविस्तरं। ग्रहशांतिं प्रवक्ष्यामि पुराण
श्रुतिनोदितां। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनं। ग्रहान्ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समाचरेत। प्रदयत्रस्थिपा प्रो
क्ताः पुराणश्रुतिकोविदैः। भवमोस्तु न होमः स्यात्स्वरूढो मखस्ततःपरं। तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः। अयुतेनाहु
तीनां च नवग्रहमखः स्मृतः। तावत्तस्य विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितं। गर्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयविस्तृतां। वप्रद्वयावृतां
वेदीं वितस्त्युच्छ्रयसंमितां। संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदक्प्लवं। अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्सुरान्। देवतानां
ततः स्थाप्या विंशतिरेकाधिका। सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधो जीवः सितोऽर्कजः। राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः।
मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु। उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु। पूर्वेण भार्गवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके। पश्चि
मेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे। पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतंडुलैः। भास्करस्येश्वरं विद्यादुमां च शशिनस्तथा। स्कंद
मंगारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिं। ब्रह्माणं च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिं। शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालं तथैव च। केतोर्वै
चित्रगुप्तं तु सर्वेषामधिदेवताः। अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिंद्र ऐंद्री च देवताः। प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः। विनायकं तथा

दुर्गां वा पुराकारामेव च ॥ आवाहयेद्याऊतिनिम्नं ये वाग्विकुमारकौः सम्मारेतमास्मिन्नं अंगारकसमन्वितः सोमसुक्कौः
स्वयाम्बेनो बुधजी वोचपिंगलो मंदराकृष्णया हस्मोक्षं मं केतुगणं विडुः ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च धूपामोद
सुसुरभी फलपुष्पसमन्वितः गुडोदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसं मस्त्रगं स्वकुज दद्यात्क्षीरान्नं सोमसूनवे दध्योदनं
तु जीवाय शुक्राय च घृतोदनं शनैश्चराय कृशरां मापान्नं मांसं च राहवे चित्रोदनं तु केतुभ्यः सर्वान्भक्षैरथार्चयेत् प्रागुक्त
रेणानस्मातुरधान्नेन विभूषितं म्रनपत्रवसंछन्नफलवक्त्रयुगान्वितं पंचरत्नसमायुक्तं पंचगंगनजान्वितं स्थापयेद्व्रणकुंभेव
कलेनन्नविन्यसेताग गाधाः सरितः सर्वाश्चासुमुद्रसरांसि च गजाश्वरथ्य च श्रीकसंगमानरुदगाकुजान् सरस्तानानाविधे रसर्वौषधिजजान्वितं
नार्यविन्यउन्नत्रय न्नयमानस्यभमंचिव ॥ प्रागुक्तरेण स्मा वेदस्यक्षनविन्दुषिनन्नीनपत्रपसंछन्नफलवेस्त्रयुगान्वितं पंचरत्नसमायुक्तं पंचभंगजला
न्वितं ॥ स्थापेदव्रणकुंभेवरुणं तत्र विन्यसेत् गंगाद्याः सरितः सर्वाः समुद्रसरांसि च गजाश्वरथ्यवल्मीकसंगमात् हृदिगोकुलात् सरसमायविशेषमार्वौ
षधिजजान्वितं ॥ स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य सुरिशनसहितः सरोजिचसदन्नेप ॥ अयोपजमानस्य दुरितक्षयकारकः एवमावाहयेदेतान
मरान्मुनिपुंगव ॥ होमं समारभेत्पश्चाद्विधिवद्ब्राह्मणादिना ॥ अर्कः पालाशखदिरावपामार्गोथपिप्पलः उडुंबरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ अत्र के
कल्पा चतुर्दश समास्ता विज्ञानिरेव च ॥ होतव्या सत्र्दिस्थांदचेव सर्वं समन्विताः प्रादेशमात्रा अशाखाः पत्राकाः सफलाशिनी ... मेत्यतः सर्व मखा
कर्मसु सर्वदा ॥ देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् ॥ ... नेवमंत्रेणदेनव्याः समिधः पृथक् ॥ होतव्यं च घृतान्नेन चरुभक्षादिकं पुनः सर्व ॥१०२॥
त्राकुजार्कं ... वदरं गुरवः ... मंत्रवने ... पृथाः ... कुर्याचनी ...

मात्र होमं समाचरेत् ॥ आकृष्णेनेति सूर्याय होमः कार्यो द्विजन्मना ॥ आप्यायस्वेति सोमाय मंत्रेण तु कुमारसुनः ॥ अग्निर्मूर्धा दिवा मंत्रो रन्तिर्भौमाय कीर्त्ति
यते गृहमे ॥ शनैश्चराय तु पुनः शंनो देवीरभिष्टये ... केतुं कृण्वन्न केतवे ... नामपि शंगनपे ... चो
गजेतिह ... होमं समाचरेत् ॥ आपो हि ष्ठा ... विष्णुरिति ... मुनुवः ... समाचरेत् ॥ आपो
हि ष्ठेत्यमायामुष्यो ... तिचायंगोरिति होमः प्रकीर्तितः ॥ ... इदं विष्णुर्विचक्रमे ... नायरं ... यजुस्त्रया
सुनः ... चायं गौरिति होमः प्रकीर्तितः ... वेदे ... शीर्षा ... स्तुति ... होमं
... होमं समाचरेत् ॥ प्रजापतेः पुनर्होमः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ... नामा ... मंत्रमुच्य
ते ... विनायकस्य ... मंत्रो बुधैः स्मृतः ... जातवेदसे सुनवाम
... मंत्रः प्रकीर्तितः ... उदारुतः
... दिवसं ... निपातयेत् ॥ ... मंत्रेण ... होमान ... गुरवे ... यथावि
धि ... यजमानस्य ... ब्राह्मणः ... मुराश्यामभिषिंचेत्ततः ... वासुदेवो जगन्नाथ ... मक
लो विभुः ... अवतु ... पंचनद्यः ...
पात्रिवः ... ब्रह्मा विष्णुश्च ... दिक्पाला ... सर्वे ... श्वपुः शांतिनमी पांति
शांचसाधना ... समानाः ... प्रजापतिं ... ब्रह्मा ... आदित्या ... भौमो बुधो जीवः सितसार्कजः ... नभिषिं
म

191
1998

वंतुराहुःकेतुश्चतर्पिताः देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ऋषयोमुनयोगावोदेवमातरएवच देवपत्न्यो
द्रुमानागादैत्याश्चाप्सरसांगणाः अस्त्राणिसर्वशस्त्राणिराजानोवाहनानिच औषधानिचरत्नानिकालस्यावयवाश्च
ये सरितःसागराःशैलास्तीर्थानिजलदानदाः एतेत्वामभिषिंचंतुसर्वकामार्थसिद्धये ततःशुक्लांबरधरःशुक्लमाल्या
नुलेपनः सर्वौषधैःसर्वगंधैःस्नापितोद्विजपुंगवैः यजमानःसपत्नीकःऋत्विजःसुसमाहितः दक्षिणाभिःप्रयत्नेनपूज
येद्गतविस्मयः सूर्यायकपिलांधेनुंशंखंदद्यात्तथेंदवे रक्तंधुरंधरंदद्याद्भौमायकुदाधिकंप्यं बुधायजातरू
पंतुगुरवेपीतवाससी श्वेताश्वंदैत्यगुरवेकृष्णांगामर्कसूनवे आयसंराहवेदद्यात्केतवेछागमुत्तमं
सुवर्णेनसमाःकार्यायजमानेनदक्षिणा सर्वेषामथवागावोदातव्याहेमभूषिताः सुवर्णमथवादद्याद्गुरुर्वायेन
नतुष्यति समंत्रेणैवदातव्याःसर्वाःसर्वत्रदक्षिणाः कपिलेसर्वदेवानांपूजनीयासिरोहिणि तीर्थदेवमयीयस्मादतः
शांतिंप्रयच्छमे धर्मस्त्वंवृषरूपेणजगदानंदकारकः अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतःशांतिंप्रयच्छमे हिरण्यगर्भगर्भस्थंहेमबीजं
विभावसोः अनंतपुण्यफलदमतःशांतिंप्रयच्छमे पीतवस्त्रयुगंयस्माद्वासुदेवस्यवल्लभं प्रदानात्तस्यमेविष्णुरतः मत्स्य०
शांतिंप्रयच्छतु विष्णुस्त्वमश्वरूपेणयस्मादमृतसंभवः चंद्रार्कवाहनोनित्यमतःशांतिंप्रयच्छमे यस्मात्त्वंपृथिवीसर्वा १०३
धेनुःकेशवसन्निभा सर्वपापहरानित्यमतःशांतिंप्रयच्छतु यस्मादायसकर्माणितवाधीनानिसर्वदा लांगलाद्यायुधा
दीनियस्माच्छांतिंप्रयच्छतु यस्मात्त्वंसर्वयज्ञानामंगत्वेनव्यवस्थितः यानंविभावसोर्नित्यमतःशांतिंकुरुष्वमे गवामंगे

षुतिष्ठंतिभुवनानिचतुर्दश यस्मात्तस्माच्छ्रियंमेस्यादिहलोकेपरत्रच यस्मादशून्यंशयनंकेशवस्यशिवस्यच शय्याममाप्य
शून्यास्तुदत्ताजन्मनिजन्मनि यथारत्नेषुसर्वेषुसर्वदेवाव्यवस्थिताः तथाशांतिंप्रयच्छंतुरत्नदानेनमेसुराः यथाभू
मिप्रदानस्यकलांनार्हंतिषोडशीं दानान्यन्यानिमेशांतिर्भूमिदानाद्भवत्विह एवंसंपूजयेद्भक्त्यावित्तशाठ्येनवर्जि
तः वस्त्रकांचनरत्नौघैर्धूपमाल्यानुलेपनैः अनेनविधिनायस्तुग्रहपूजांसमाचरेत् सर्वान्कामानवाप्नोतिप्रेत्यस्वर्ग 193/1998
लोकेमहीयते यस्तुपीडाकरोनित्यमल्पवित्तस्यवाग्रहः तंचयत्नेनसंपूज्यशेषानप्यर्चयेद्बुधः ग्रहागावोनरेंद्राश्च
ब्राह्मणाश्चविशेषतः पूजिताःप्रतिपूज्यंतेनिर्दहंत्यपमानिताः तस्मान्नदक्षिणाहीनंकर्तव्यंभूतिमिच्छता संपूर्णया
दक्षिणयायस्मादेकोपितुष्यति सदैवायुतहोमोयंनवग्रहमखेस्थितः इतिश्रीमत्स्यपुराणेयुतहोमविधिः ९०
कांपाप्म० सर्वकामाप्तयेयस्माल्लक्षहोमंविदुर्बुधाः पितॄणांवल्लभंसाक्षाद्भुक्तिमुक्तिफलप्रदं ग्रहताराबलं
लब्ध्वाकृत्वाब्राह्मणवाचनं ग्रहयज्ञोत्तरेवेदिमुपकारयेद्बुधः रुद्रायतनभूमौवाचतुरस्रमुदक्प्लवं दशहस्तम
थाष्टौवाहस्तान्कुर्याद्विधानतः प्रागुदक्प्लवनांभूमिंकारयेद्यत्नतोनरः प्रागुत्तरंसमासाद्यप्रदेशंमंडपस्यतु शो
भनंकारयेत्कुंडंहस्तमात्रंप्रमाणतः चतुरस्रंसमंतत्रयोनिवक्त्रंसमेखलं चतुरंगुलविस्तारामेखलातद्वदुच्छ्रिता प्राग्
दक्षिणाकार्यासर्वतःसर्वविस्तृता शांत्यर्थंसर्वलोकानांनवग्रहमखस्मृतः मानहीनाधिकंकुंडमनेकभयदं
नवेत् यस्मात्तस्मात्सुसंपूर्णंशांतिकुंडंविधीयते यस्माद्दशगुणःप्रोक्तोलक्षहोमःस्वयंभुवा आहुतिभिःप्रयत्नेनर

लक्षहोमे नवे कुंडं योनिवक्रं समेखलं ॥ तस्य चोत्तरदेशे पा
क्षिणानिस्त्वथे वा ॥ द्विहस्तविस्तृतं तच्चतुर्हस्तायतं पुनः ॥ विकर्णोच्छ्रितः प्रोक्तः स्थंडिले विश्वकर्मणा ॥ संस्थापनाय
वितस्त्रिच्छ्रयसंमितं प्रागुदक्प्रवणं तच्चतुरस्रं समंततः ॥ अंगुलोच्छ्रयसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ॥ अंगुलस्ये
दं वानां वप्रत्रयसमाहृतां ॥ अंगुलोच्छ्रिता वप्राः प्रथमः समुदाहृतः ॥ तस्मिंश्चावाहयेद्देवान्सर्वे व तुष्यंते ऽखिलैः ॥ आ
ववि स्तारः सर्वेषां कथ्यते बुधैः ॥ द्व्यंगुलोच्छ्रितानि त्रिः स्थंडिलं स्यान्नथोपरि ॥ गरुत्मानधिकस्तत्र मेष स्त्रिय
दिस्याद्भिः सुखाः सर्वे साधिपत्यधिदेवताः ॥ स्थापनीया मुनीश्रेष्ठा नंतरे वेनसन्मुखा ॥ एवं वक्रेन मामेव तत्र होमेम
मिहता ॥ सामध्वनिर्गारी रक्षं वा हनेत्परमेष्ठिनः ॥ विधपापहरोनित्य मनः शांतिप्रयच्छमे ॥ एवं वक्रेन मामेत्र तत्र होमेम
मावरेत ॥ महस्तागांशानं कृत्वा समिश्रं स्वाधिकं पुनः ॥ घृतकुंभं वसोर्धारां पातयेद्दनलोपरि ॥ औदुंबरीमथो सम्यक्स्रुवीं कौ
टरवर्जिता ॥ बाहुमात्रां स्रुवं कृत्वा ततस्तेन हयोपरि ॥ घृतधारां ततः सम्यगग्नेरुपरि पातयेत ॥ आवयेच्चक्रमासे मे यें वे
स्वर्वेगेहं में दव ॥ मंत्रा वैश्वानरं साम उक्षिप्त मामववाचयेत ॥ स्नानं वयजमानस्य पूर्ववत्सविधानतः ॥ दानमायजमानेन
पूर्ववद्दक्षिणाः पृथक् ॥ कामक्रोधविहीनेन कृत्विग्भ्यश्चांतरेण मान वयद्दस्तस्वे विप्राश्चत्वारो वेदवादिनः ॥ अथवा मनु ॥ १०४
विशेषां नोपावेनस्तु तिकोविदौ ॥ कार्या बहुतरहोमे तु नामजेनविस्तरं ॥ न कुर्यात्तस्या सौवालं हामेतु कुलति नः कर्तव्या
ग्निकतः सर्वत्तु गोवा विमत्सरः ॥ नवग्रहमखात्संर्वं लक्षहोमे स्थानांतरं ॥ भक्त्या दद्यात्सुनिश्चितं दारूपणापिपिता किलानकु
याद्दक्षिणाहीनं वित्तशाठ्येन मानवः ॥ अर्द्धदानमीदानुकुलकुलक्ष्य मवाप्यते ॥ अन्नदानेषु पानादि कर्तुर्थोकृति मितावा म
यदीन हत्नोयसाउर्निशा सम दानवेत ॥ अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मंत्रहीनस्तु ऋत्विजः ॥ यजमानमदाक्षिण्यं नास्ति यज्ञसमो
रिपुः ॥ अतिवीर्यं धनुः कुर्यं लक्षहोमेन रक्षविन ॥ तस्मात्सर्वाणा कर्माणि लिंयुएवभवतिग्रहः ॥ तमेव एतद्योक्ता सोवाची
नु वा यथाविधि ॥ एकमस्मर्य येऽक्षता ब्राह्मणा वेदपारगा ॥ दक्षिणाभिः प्रयत्नेन बहुन्नप्यल्पवित्रवान् ॥ लक्षहोमस्तु कर्त्त
व्यो यथावित्तं भवेद्गृहे ॥ यमसर्वान वाप्नोति कुर्वन्कामानविधानतः ॥ पूजस्तेषां बलोकेन वस्याहित्समर्हद्दगोः यावल्क
स्तथा तास्य होमस्य सोऽद्धमवाप्नुयात ॥ सकामो यस्त्विमं कुर्यात् लक्षहोमं यथाविधिः ॥ सतेकाममवाप्नोति पदमानंत्यम
श्नुते ॥ पुत्रार्थी लभते पुत्रान्धनार्थी लभते धनं ॥ भार्यार्थी शोभनां भार्यां कुमारी च शुभं पतिं ॥ भ्रष्टराज्यस्तथा राज्यं श्री कामः श्री
यमाप्नुयात ॥ यं यं काम यते काम तं तं सर्वेनवतिपुष्कलः ॥ निःकामः कुरुते यस्तु परं ब्रह्मस्य गच्छति ॥ अस्मात्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोम
स्वयंतु वा ॥ अन्वतीभिः प्रयच्छानि; दक्षिणाभिः फलेन च ॥ पूर्ववद्दुह देवानां आवाहनं विसर्जनं ॥ होममंत्रास्तएवोक्ता स्ना
नेदानेनथैव च ॥ कुंडं मंडपवेदी विशेषोत्र निबोध मे ॥ कोटिहोमेचतुर्हस्तं चतुरस्रं च सर्वतः ॥ योनिवक्रं द्वयोपेतं तदप्या
हुस्त्रिमेखलं ॥ षडंगुलास्तु विस्ता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥ अंगुलास्तुच्छ्रितास्त्र द्वितीयापरिकीर्तिताः ॥ उच्छ्राय विस्तराभ्यां
चतुर्नीया चतुरंगुलाः ॥ त्र्यंगुलस्ये वविस्तारः पूर्ववमेव प्रशस्यते ॥ वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षट् सप्तांगुलविस्तृता ॥ कूर्मपृष्ठो
न्नता मध्ये पार्श्वयोश्चांगुलोच्छ्रिता ॥ गजाश्वमस्त्री तदृदायनाच्छिद्रसंस्तुत ॥ एतत्सर्वेषु कुंडेषु योनिलक्षणमुच्यते ॥ मेघ
लोपरि सर्वत्र अश्वत्थदलमन्निभं ॥ वेदी च कोटिहोमस्यादितस्त्रिनांतुउच्चं चतुस्रासमंतात् ॥ त्रिभिर्वप्रैः समाहिता व

प्रमाणे हस्तकं तद्वदुत्तरेणास्य पर्यङ्कुधा । अयुतेनैव होमः कार्यो वेदवेदाङ्गवेदिनः । एवं सा दशविप्राः स्युर्वस्त्रमाल्यानुले
पनैः । पूर्ववत्तत्र येनैकाम्यासमर्वाभरणाम्बरांगोः । रात्रिसूक्तं च रौद्रं च पावमानं सुमंगलं । पूर्वतो बह्वृचः शान्तिं पठेत्वा स्यां
दक्षुत्वः । शाक्रं रौद्रं च सौम्यं च कूष्माण्डं शान्तिरेव च । पाठयेद्दक्षिणद्वारि यजुर्वेदिनमुत्तमं । सुपर्णमथ वैराजमाग्नेयं रु
द्रसंहितां । ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे पठेत् । शान्तिसूक्तं च सौरं च तथा शाकुनकं शुभं । पौष्टिकं च महाराज्यमु
त्तरेणाप्यथर्ववित् । पञ्चभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्योऽथ पूर्ववत् । स्नाने दाने च मंत्राः स्युस्त एव मुनिसत्तम । वसोर्धारावि
धानं च लक्षहोमादिशिष्यते । अनेन विधिना यस्तु कोटिहोमं समाचरेत् । सर्वान्कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत्
यः पठेच्छृणुयाद्वापि ग्रहयज्ञत्रयं नरः । सर्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति । अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च
धर्मवित् । कृत्वा यत्फलमाप्नोति कोटिहोमान्नरस्तु तत् । ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्बुदानि च । कोटिहोमेन न
श्यन्ति यथावच्छिवभाषितं । वश्यकर्माभिचारादि तथैवोच्चाटनादिकं । नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समाचरे
त् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् । तस्मादयुतहोमस्य विधानं पूर्वमाचरेत् । ह्रन्नेर्मथनं नकुंडं तथा मत्स्य०
च वश्यकर्माणि त्रिमेखलं चैकवक्त्रं मारणे तु विशेषतः । पलाशसमिधश्चात्र मधुगोरोचनान्विताः । चंदनागुरु १०५
णा नरकुंकुमेनान्विताः । होमसंख्या मधुसर्पिर्भ्यां बिल्वानि कमलानि च । सहस्राणि दशैवात्र सर्वदेवस्य वश्यत्वात्
रूपकर्माणि बिल्वानां पद्मानां चैककर्मविन् । सुसमिधानाञ्चापमधय इति होमयेत् । तथात्रस्थापने कार्यं तत्कुं

अभिषेचनं स्नानं सर्वौषधीकृत्वा शुक्लमाल्यो वरो गृही । कंठसूत्रे समं कर्कटे विप्रान्समर्चिषु तत्प्रेत । एवं वश्या
णि देवानि शुक्लगावः सकांचनाः । अथ स्थाने वशीकुर्यान्निर्बलान्बलानपि । अभिचारेषु समिधा तेषां होमो विपापना
ज्ञानः । विदुषाणाभिचारे च त्रिकोणं कुंडमिष्यते । त्रिमेखलं कार्णमुखं हस्तमात्रं च सर्वशः । होमं कुर्युस्ततो विप्रारक्त
माल्यानुलेपनाः । निवीतलोहिता सौपालोहिता वरधारिणः । नव वा सप्त रक्ताश्च उपेत सुसमाहिताः । समिधो वाम
हस्तेनाश्येनाश्चिलवसंयुताः । होतव्या मुक्तकेशैस्तु ध्यायद्भिरशिवं रिपोः । दुर्मित्रियमस्मै संतु तत्फलं कुर्वतामिन्न से
नाभिचारमन्त्रं राष्ट्रं सम्यक् मंत्रितं । प्रतिरूपं रिपोः कृत्वा क्षुरेण प्रतिकृत्स्म यन् रिपुरूपस्यगात्राणि कल्पास्येवापि विनिक्षिपे
त् । ग्रहयज्ञविधानेन समेदेवाभिचरस्तुना । विदेषणं तथा कुर्वते न देवसमाचरेत् । इहैव फलदं पुंसामेतन्नामुत्र शोभ
नं । तस्माच्छान्तिकमेवात्र कर्तव्यं मन्त्रनिमित्तं । ग्रहयज्ञत्रयं कुर्यान्यस्त्रकाम्येन मानवः । सर्वस्याप्यदमाप्नोति पुनरा
वृत्तिदुर्लभं । यश्चंदनणु आत्रिस्य पठे द्वापिसमादिनाः । ततस्य ग्रहपीडास्यान्नच बंधुजनक्षयः । ग्रहयज्ञत्रयं गेहे लि
खितं यत्र तिष्ठति । न पीडा तत्र बालानां न रोगो नच बंधनं । अशेषयज्ञफलदं निःशेषाघविनाशनं । कोटिहोमं विदुः
भुक्तिमुक्तिफलप्रदं । लक्षहोमयतःप्राहुरश्वमेधफलं बुधाः । शास्त्रादप्यसमस्त्रस्त्र वपुह मरवः स्मृतः । इति कृपि
त मिदानीमुक्तवानंदहेतोः । स फलकलुषहारी देव तानि येकः । परिपठति यश्चैवं यश्च शृणोति भ्रसंगात् दलिभवति
ग्रातुनाद्धुरा सौम्यमुक्तः । इतिश्रीमत्स्यपुराणे कोटिपापनाशनी यंत्रशान्तिकविधानं ८३ उग्रसेन उवाच । पद्मासनः पद्मकरः प

184
1998

यगर्भसमप्रभतिः समाश्वसमरज्जुश्च द्विभुजः स्याद्दिवाकरः श्वेतश्वेतांबरधरः श्वेताश्वश्वेतभूषणः गदापाणिर्द्विभु
जश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी रक्तमाल्यांबरधरः शक्तिशूलगदाधरः चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः पीतमाल्यांब
रधरः कर्णिकारसमद्युतिः खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः देवदैत्यगुरू तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ दंडिनौ
वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमंडलू इंद्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः बाणबाणासनधरो कर्त्तव्योर्कसुतस्तथा क
रालवदनः खड्गचर्मशूलधरस्तथा नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते धूम्राद्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृतान
नाः गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः ह्यंगुलेनोच्छ्रिताश्चैव शतम
ष्टोत्तरं तदा इति श्री मत्स्यपुराणे ग्रहस्वरूपानुकीर्त्तनं ९४ नारद उ भगवन्श्रुतमस्माभिस्तथास्मदपि यच्छ्रुतं भुक्ति
मुक्तिफलायाल्पं तत्सुनवक्तुमर्हसि एवमुक्तो ब्रवीन्नंदी सुरर्षिर्वामयोगगः मत्स्य मत्स्यपसा ब्रह्मन्पुराणश्रुतिविस्त
र धर्मात्मा विश्वरूपेण नंदिनामगणाधिपः धर्मान्माहेश्वरान्वक्ष्ये यत्पृच्छति नारदः मत्स्य उवाच इत्युक्तनंदे
वदेवेनास्तत्रैवानरधीपत नारदाय्यिवुरुष्टश्च नंदिकेश्वरं आदिष्टस्त्वं शिवेनेह वद माहेश्वरं व्रतं नं मत्स्य०
दिकेश्वर उ शृणु आवहितो राजन्नरसी माहेश्वरं व्रतं त्रिषुलोकेषु विख्यातं नाम्ना शिवचतुर्दशी मार्गशीर्षेत्रयोदश्यां १०६
सितमेकभोजनः प्रार्थयेद्देवदेवेशं त्वामहं शरणं गतः चतुर्दश्यां निराहारः सम्यगभ्यर्च्य शंकरं सुवर्णवृषभं दत्वा भो
क्ष्याम्यपरेहनि एवं नियमकृत्सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शंकरं पूजयेत्कमलेश

ॐ गंधमाल्यानुलेपनैः पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्वात्मने नमः ललाटं तु त्रिनेत्राय नेत्राणि हरायनमः मुखमिंदुमु 199
खायेति श्रीकंठायेति कंधरं सद्योजातायकर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ अघोरहृदयायेति हृदयं चाभिपूजयेत् स्त 1448
नौ तत्पुरुषायेति तथेशानाय चोदरं पार्श्वे चानंतधर्माय ज्ञानभूताय वै कटिं ऊरू चानंतवैराग्यसिंहायेत्यभिपूजये
त् अनंतैश्वर्यनाथाय जानुनी चार्चयेद्बुधः प्रधानाय नमो जंघे गुल्फौ व्योमात्मने नमः व्योमकेशात्मरूपाय केशान्
पृष्ठं पिनाकधृक् ततो विप्रान्नेकांश्च तर्पयेद्भक्तितः शुभान् वृषदान्तं संप्राश्य स्वपेद्भूमावुदङ्मुखः पंचगव्यं ततः प्र
सविप्रानभुंजीत वाग्यतः तद्वत्कृष्णचतुर्दश्यामेतं सर्वं समाचरेत् चतुर्दशीषु सर्वासु कुर्यात्पूर्ववदर्चनं ये तु मासा वशि
ष्टाः स्युस्तांस्तथा धर्मादिह मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमादेतदुदीरयेत् शंकराय नमस्तेस्तु नमस्ते करवीरक त्र्यंबकाय
नमस्तेस्तु महेश्वरमतः परं नमस्तेस्तु महादेव स्थाणवे च ततः परं नमः पशुपते नाथ नमस्ते शंभवे पुनः नमस्ते परमानं
द नमः सोमार्द्धधारिणे नमो भीमाय पत्नी मायत्वामहं शरणं गतः गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं पंचगव्यं ततो
बिल्वं कर्पूरं चागरुं यवाः तिलाश्च कृष्णाविधिवत्प्राशनं क्रमशः स्मृतं प्रतिमासं चतुर्दश्यामेकं प्राशनं स्मृतं मंदा
रमालतीभिश्च तथा धत्तूरकैरपि सिंदुवारैरशोकैश्च मल्लिकाभिश्च पाटलैः अर्कपुष्पैः कदंबैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः एकै
केन चतुर्दश्यामर्चयेत्पार्वतीपतिं पुनश्च कार्त्तिके मासि संप्राप्ते तर्पयेद्द्विजान् अन्नैर्नानाविधैर्भोज्यैर्वस्त्रमाल्यविले
पनैः कृत्वा नीलवृषोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधिनानरः उमामहेश्वरं हैमं वृषभं च गवा सह मुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रप

दाहृते सर्वोपस्करसंयुक्तांत्वायां दद्यान्मंजुलिकां ताम्रपात्रो परिपूर्णशालितंडुलसंयुतां स्थाप्य विप्राय तां नायदेदत्र
न परायस्व ज्येष्ठमासे विदे देयं न चक्कुव्रतिने क्वचित गुणज्ञेभ्यो विप्रो दद्याचार्ये तत्ववेदिने अकं गां गायसोम्यायस
दाकल्याणवादिने सपत्नीकाय संपूर्णमाल्यवस्त्रादि भूषणैः गुरो मति गुरौ देयं तदनावधिजातये नविन्नगावं
कुर्वीत कुर्वन्दोषापा मततस्य धः अनेन विधिना यस्तु कुर्माठि चचतुर्दशीं सोम्बमेधसहस्रफलं प्राप्नोति मानवः अन्य
हत्यादि कंकिंचि द्यत्रामुत्र वा कृतं पितृभिन्नों दृभिर्वापि तत्सर्वं नाशमाप्नुयात् हीयांद्विरारोग्यकुबेरं बहृद्विरत्नाके
पामुत्र चतुर्भुजत्वं गाणाधिपत्यं दिवि कल्पकोटिस्थानानुषिता पदमेतिर्ह्रोभोः नहृहस्यनिरस्यनतमस्याः फलमिंज्ञो
नपितामहोपि वक्के नत्वमि यगणो प्यलं नचाहं यदि जिज्ञासुतकोटमोपि वक्के नवेत्समरवह्रनःपतति यम्बरेण
मलान्यूणां त्वपि विमत्सरः सकलपापनिमोचनी उमांक्षि वचतुर्दशीम मरकामनी कोरयः स्तुवंति तमनिरितं
किमुत समात्वरे यः सदा या वाथ नारी कुरुते तु भक्त्या भर्तारमापद्यगुरुस्तु तात्वा सापि प्रसादात्स रमेश्वरस्यपरं
पदं यांति पिनाकपाणेः इति श्री मत्स्यपुराणे मुकुमत्स्यपुराणोक्ति शिवचतुर्दशीव्रतं ॥ १०५ ईश्वर उवाच फलत्यागस्य मत्स्य०
महात्म्यं यन्मे वेत्तु गुणारदः यत्कृत्वा यं पौरलोके सर्वकामफलप्रदं मार्गशीर्षे शुभे मासि तृतीयायां मुनि ततः पाद १०७
नृपामयव्या प्रम्यां चतुर्थ्यामथवापि वा आरभेत कृष्णपक्षस्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनं असेव्यपि तु मासेषु पुराणेषु मुनिसत्
म सदक्षिणं पायसेन भोजयेद्भक्तितो द्विजान् अष्टस्थानानाधास्मानां नमस्त्वस्तु लकं वर्जयेदत्र मेकंतु मतेऽपि अधकारणं

सद्रूपं कांचनं रुद्धमेरु त्वां च कारयेत कुष्मांडमातुलिंगं च वृंताकं पनसं तथा आमामलक कपित्थानि लिंगमेरदाल
कं कंकोलैलाकजंबीरं श्रीफलाभकुद बदरं जंबीरं करस्थिफलं कर्दमं दाडिमं तथा कालधौतानि षोडश स्वल्पका 201 / 1048
मलकीजं बृंनितिडीकरकर्दकं कंकोलैलाकजं बीर करवीर कुटजशमी उदुंबरं नालिकेरं श्रदाय हहतीदमं
रूप्यानि कारयेद्बुतथा फलानामानि षोडश ताम्रं ताम्रफलं कुर्याद्गायत्रि फलमेव च पिंडस्कान्दमर्यफलं नयास्त
रणकं दकं स्कारुकाकदं बंच केतकीप्साकविर्भ तित्रवल्लीफलं नदक्कुटश्राल्मलिजं फलं ग्रामणिं पा मधुकक
टंगुदपटोलकं नाम्नामिणो उष्टो तानि कारये च्छक्तिमान्नरः उदकुंभद्वयोकुर्या द्वायां परिसबस्तुकं नतत्वका
रये च्छक्त्या त्राप्यो परिसवासमं भक्ष्यपात्रत्रयोपेतं यमरुद्रवृषान्वितं धेन्वा सहैव शुभ्रां तायविप्राय धकुटुंबिने सप
त्नीकाय संपूज्य पुण्येह्नि विनिवेदयेत यथा फलेषु च संसमरफोटयः यथा सर्वफलत्यागव्रतानकिंञ्च वेद्मुमे
यथाशिवश्च धर्मश्च सदानंतवरप्रदौ यथा फलान्यनंतानि शिवभक्तेषु सर्वदा तथानंतफलावाप्तिरस्तु जन्मनि जन्मनि यथा
भेदं न पश्यामि शिवविष्ण्वर्कपद्मजान् तथा ममस्तु विश्वात्मा शंकरः शंकरः सदा इति दत्वा च तत्सर्वमलंकृत्य विभूषणैः
शक्तश्चेच्छयनं दद्यात्सर्वोपस्करसंयुतं अशक्तस्तु फलान्येव यथोक्तानि विधानतः तथोदकुंभसंयुक्तौ शिवधर्मौ च कांच
नौ विप्राय दत्वा भुंजीत वाग्यतः फलवर्जितं अन्यानपि यथाशक्त्या भोजयेद्विजोत्तमान् एतद्भागवतानां तु शैवे वैष्णव योषि
तां शुभं सर्वत्यागव्रतं वेदविदो विदुः नारिभिश्च यथाशक्त्या कर्त्तव्यं द्विजपुंगवाः एतस्मान्न परं किंचिदिहलोके परत्र च

व्रतमाश्वि मुनिश्रेष्ठ यदनंतफलप्रदं ॥ सौवर्णरूप्यताम्रेषु यावंतः परमाणवः ॥ नवेतिचूर्णमानेषु फलेषु मुनिसत्तमः
तावद्युगसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥ गतत्समस्तकलुषापहरं जनानामाजीवनाय मनुजेषु च सर्वदा स्यात् ॥ ज
न्मांतरेष्वपि न पुत्रवियोगदुःखमाप्नोति धाम च पुरंदरजीकजुष्टं ॥ यो वा शृणोति पुरुषोल्पधनः पठेद्वा देवालयेषु
भवनेषु च धार्मिकाणां पापैर्विमुक्तवपुरत्र पदं मुरारेरानंदकृत्पदमुपैति च नागमोपि ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे नंदिनारदसं
वादे फलत्यागव्रतं नाम ॥ १०६ ॥ नारद उवाच ॥ यदारोग्यकरं पुंसां यदनंतफलप्रदं ॥ तदाचक्ष्व व्रतं सम्यगपापात्वं नंदि
केश्वर ॥ नंदिकेश्वर उवाच ॥ यत्तद्विश्वात्मनो धाम परं ब्रह्म सनातनं ॥ सूर्याग्निचंद्ररूपेण तत्त्रिधा जगति स्थितं ॥ तदाराध्य पु
मान्विप्र प्राप्नोति कुशलं तदा ॥ तस्मादादित्यवारेण सदा नक्ताशनो भवेत् ॥ यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरं ॥ तदाश्च
नि दिने कुर्यादेकभक्तं विमत्सरः ॥ नक्तमादित्यवारेण सौजन्या द्विजोत्तमान् ॥ पत्रैर्द्वादशभिः संयुक्तं रक्तचंदनपंकजे ॥ वि
लिख्य विन्यसेत्सूर्यं नमस्कारेण पूर्वतः ॥ दिवाकरं तथाग्नेये विवस्वंतमनंतरं ॥ गभस्तिं नैर्ऋते देवं वरुणं पश्चिमेद
ले ॥ मार्तंडमनिले तद्वदादित्यं च तथोत्तरे ॥ शांतमीशानभागे तु नमस्कारेण विन्यसेत् ॥ दक्षिणे पमनामानं मार्तंडं प मत्स्य०
श्चिमे दले ॥ उत्तरे तु रविं देवं कर्णिकायां च भास्करं ॥ कर्णिका पूर्वपत्रे तु सूर्यं सतुरगान्वितं ॥ रक्तपुष्पोदकेनार्घ्यं स १०६
तिलारुणचंदनं ॥ तस्मिन्सत्वे ततो दद्यादिमं मंत्रमुदीरयेत् ॥ कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः ॥ यस्मादग्नींदु
रूपस्त्वमतः पाहि दिवाकर ॥ अग्निमीले नमस्तुभ्यमिषेत्वोर्जेश्च भास्कर ॥ अग्न आयाहि वरद नमस्ते ज्योतिषांपते ॥ अर्घं

दत्वा विसृज्याथ निशि तैलविवर्जितः ॥ भुंजीत वत्सरांते तु कांचनं कमलोत्तरं ॥ पुरुषं च यथाशक्त्या कारयेद्द्विभुजं तथा
सुवर्णशृंगीं कपिलां महार्घ्यां रूप्यखुरैः कांस्यदोहां सवस्त्रां ॥ पूर्णां गुडस्योपरि ताम्रपात्रे निधाय पद्मं पुरुषं च दद्यात्
संपूज्य रक्तांबरधूपमाल्यैर्द्विजं च रक्तैरथवापि शोणैः ॥ प्रक्षालयित्वा पुरुषं सपद्मं दद्यादनेकव्रतदानकाय ॥ अव्यं
गरूपाय जितेंद्रियाय कुटुंबिने शुद्धमनुद्धताय ॥ नमो नमः पापविनाशनाय विश्वात्मने सप्ततुरंगमाय ॥ सामर्ग्यजुर्धा
मनिधे विधात्रे भवाब्धिपोताय जगत्सवित्रे ॥ इत्यनेन विधिना समाचरेदब्दमेकमिह यस्तु मानवः ॥ सोऽधिरोहति विन
ष्टकल्मषः सूर्यधाम मधुनत्वामरार्चितः ॥ कर्मसंक्षयमवाप्य च पतिः शोकदुःखभयरोगवर्जितः ॥ द्वीपसप्तकपतिः
पुनःपुनः धर्मकीर्तिरमितेजसा युतः ॥ सा च भर्तृगुरुदेवतत्परा वेदमूर्तिरिति नक्तमाचरेत् ॥ सापि लोकममरेश पूजि
ता याति नारद रवेर्न विज्वरा ॥ यः पठेदपि शृणोति वा पुनः पश्यमेनेव वानुमोदते ॥ सोपि शक्रभवनस्थितोऽमरैः पूज्यते
च मतिचारुरूपे दिवि ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे नंदिनारदसंवादे आदित्यवारनक्तमाहात्म्यं ॥ १०७ ॥ नंदिकेश्वर उवाच ॥ अथा
न्यदपि वक्ष्यामि संक्रांत्युद्यापने फलं ॥ यदक्षयं परे लोके सर्वकामफलप्रदं ॥ विषुवेऽप्ययने चापि संक्रांतिव्रतमाचरे
त ॥ पूर्वेद्युरेकभक्तेन दंतधावनपूर्वकं ॥ संक्रांतिवासरे प्राप्ते तिलैः स्नानं समाचरेत् ॥ रविसंक्रमणे भूमौ चंदनेनाष्ट
पत्रकं ॥ पद्मं सकर्णिकं कुर्यात्तस्मिन्नावाहयेद्रविं ॥ कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यमादित्यं पूर्वतस्ततः ॥ नमः सोमार्चिषे यमूलनमो
कुंभं उष्णाभव ॥ नमः सावित्रे वारुण्ये वायव्ये तपनेन मः ॥ मार्तंडमुत्तरे विष्णुमैशाने विन्यसेत्सदा ॥ गंधमाल्यफलैर्भक्ष्यैः स्थंडि

203
1448

लं पूजयेन्नतः॥ द्विजाय मोदकुंभं च घृतपात्रं हिरण्मयं कमलं च यथाशक्त्या कारयित्वा निवेदयेत्॥ वंदनोदकपु
ष्पैश्च विधिवद्विन्यसेज्जुषि॥ विश्वाय विश्वरूपाय विश्वधाम्ने स्वयंभुवे नमोनंतनमो धात्रे [illegible] मयसनुर्णां पते॥ अनेन
[illegible] संवत्सरांते तथा कुर्याच्छय्या [illegible] धानरः॥ संवत्सरांते घृतपायसेन संतर्प्य
विधिना मर्दमासि मासि मासि समाचरेत्॥ संवत्सरांते तथा [illegible] युक्तान् पयस्विनीश्चापि वनीव दद्याद्दे मास्वरूपस्खुर
क्लिष्टिजपुंगवांस्त्र कुर्यान्मुनर्दास्था धेनुयुक्तां सरत्नं हैरण्मयं प्रयुक्तान् पयस्विनीश्चाल वनीव दद्याद्दे [illegible] कपिलामथैकां निवेदयेच्छालं
वस्त्रयुक्ता गावो दश वा स [illegible] दद्यान्मार्याया नरो वा [illegible] पत्न्याः पत्न्या पिली मत्स्यकांपितिले विसीवर्णासु येणा समं प्रद
गावुंगवाय हैमीं च दद्यात्पृथिवीसहोदंस्या कार्या रूप्यामयं वा [illegible] पत्नीमहाकांपितिले विसी [illegible] समं प्रद
ष्ठान न वित्तशाठ्यं पुरुषोऽत्र कुर्यात् कुर्वन्नधो याति न संशयोऽत्र यावद्भर्हिद्र प्रयुग्वान गोडशद्वीपमस्सापि युते इति श्रे
त ता कम गंधर्वगणोरगेशैः संपूज्यते नारद नाकपृष्ठे ततस्तु कर्मक्षयमापमस्य महीपाधिपः स्यात्कुलशीलयुक्तः स श्र
त ता कम गंधर्वगणोरगेशैः [illegible] शृणोति वा यः सतात्या विधिवद्विलेर विसंक्रमेण पुण्यं
मुरवेष गवपुः प्रमार्थ प्रतुत्तपुत्रान्वय वंदितांघ्रिः इति पठति शृणोति वा यःस्तास्या विधि [illegible] पत्नो नाम ए मत्स्य०
मति मपिव ददाति मोपिदेवेर मर पतेर्नवने प्र हति तेव इति श्री मत्स्यपुराणे नंदिनारदसंवादे सकोत्सु इयपत्नो नाम ए १०७
मतिमपिवददाति मोपिदेवेर मरपतेर्नवने प्र [illegible] विभूति द्वादशी नाम सर्वदेवनमस्कृतः कार्त्तिके चैव वैशा
च नंदिकेश्वर उवाच शृणु नारद वक्ष्यामि विभूतिद्वादशीव्रतमुत्तमं विभूति द्वादशी नाम सर्वदेवनमस्कृतः कार्त्तिके चैव वैशा
पे मार्गशीर्षे फाल्गुने आषाढे वा दशम्यां तु शुक्लायां लघुभुङ् नरः कृत्वा सायंतनं संध्यां गृह्णीयाद्विवमंबुधः एकादश्यां
निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनं द्वादश्यां द्विजसंयुक्तः करिष्ये भोजनं विभो तदविघ्नेन मे यातु सफलं स्यान्न केशव नमो ना

रायणायेति वाच्यं स्वपतो निशि ततः प्रभाते उत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः पूजयेत्पुंडरीकाक्षं शुक्लमाल्यानुलेपनैः वि
भूतये नमः पादौ कटिं कामाय वै नमः जानुनी नमस्ते वाय्वे तुरुं च विश्वमूर्तये नमः कटिं कंदर्पाय नमो मेढ्रं फलं नारायणाय 205
मध्ये दामोदरायेत्युदरं वासुदेवाय पत्तमतनौ माधवायेत्युदरी कंठं वैकुंठिने नमः श्रीधराय मुखं वै केशान् केशवायेति ना 1998
रद पृष्ठं शार्ङ्गधरायेति श्रवणौ वरदाय च स्वनाम्नां शंखचक्रासिगदा जलजपाणये शिरः सर्वात्मने ब्रह्मन्नम इत्यभि
पूजयेत् मत्स्यमुत्पलसंयुक्तं हैमं कृत्वा शक्तितो उदकुंभसमायुक्तमग्रतः स्थापयेद्बुधः गुडपात्रं तिलैर्युक्तं सितवस्त्रा
वगुंठितं कृत्वा जागरणं कुर्यादितिहासकथादिभिः प्रभातायां तु शर्वर्यां ब्राह्मणाय कुटुंबिने सकांचनोत्पलं देवं सोद
कुंभं निवेदयेत् यथा न मुच्यते विष्णोः सदा सर्वविभूतिभिः तथा मामुद्धराशेषदुःखसंसारकर्दमात् दशावतार रूपेण
प्रतिमासं क्रमान्मुने दत्तात्रेयं यथा व्यासमुत्पलेन समन्वितं दद्याद्देवं समा याचयात्वयेवं ज्ञानभिवर्जयेत् समाप्यैवं यथाशा
क्तिर्दशद्वादशीनरः संवत्सरांते लवणपर्वतेन समन्वितां शय्यां दद्यान्मुनिश्रेष्ठ गुरवे धेनुसंयुतां ग्रामं च शक्तिमान् द
द्यात्क्षेत्रं च भुवनान्विते गुरुं संपूज्य विधिवद्वस्त्रालंकारभूषणैः अन्यानपि यथाशक्त्या भोजयित्वा द्विजोत्तमः तर्पयेद्वस्त्रगोदा
नै रत्नौघैर्धनसंचयैः अल्पवित्तो यथाशक्त्या स्तोकं स्तोकं समाचरेत् यश्चाप्यतीव निःस्वः स्यात्भक्तिमान्माधवं प्रति पुष्पार्चन
विधानेन स कुर्याद्वत्सरद्वयं अनेन विधिना यस्तु विभूतिद्वादशीव्रतं कुर्यात्स पापविनिर्मुक्तः पितॄणां तारयेच्छतं जन्मनां शतसा
हस्रं न शोकफलभाग्भवेत् न च व्याधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न बंधनं वैष्णवो वा यस्ति वा भवेज्जन्मनि जन्मनि यावद्युगसहस्राणि

तांस्तात महाश्चर्यं न वेत्ति पुरा रथन्तरे कल्पे राजासीत्पुष्पवाहनः नाम्ना लोकेषु विख्यातस्तेजसा सूर्यसन्निभः तपसा तस्य
तुष्टेन चतुर्वक्त्रेण नारद कांचनं कमलं दत्तं यथाकामगमं मुने लोकैः समस्तैर्नरवासिभि सहितो नृपः द्वीपानि सुरलोकं
च यथेष्टं व्रजत्यसौ कल्पादौ सप्तमं द्वीपं तस्य पुष्कर वासिना लोकेन पूजितं यस्मात्तत्पुष्करद्वीपमुच्यते देवब्रह्मप्रसाद
कं यथा नस्य पतो वुते पुष्पवाहनमित्याहुस्तस्मात्तं देवदानवाः न साध्यं तस्य विद्यते गतिर्जगत्त्रयेपि ब्रह्मांबुजस्थस्य तपोनुभा
वात् पत्नीव तस्याप्रतिमा मुनीन्द्र नारीसहस्रैरभितोभिनंद्या नाम्ना च लावण्यवती बभूव या पार्वतीवेष्टतमा भवेत्
स्य तस्यात्मजानामयुतं बभूव धर्मात्मनामग्र्यधनुर्धराणां तदात्मनः सर्वमवेक्ष्य राजा मुहुर्मुहुर्विस्मयमाससाद सो
भ्यागतं वीक्ष्य मुनीन्द्रवीरं प्राचेतसं वाक्यमिदं बभाषे पुष्पवाहन उवाच कस्माद्विभूतिरमलामरमर्त्यपूज्या राज्ञी तथा
च विजितामरसुन्दरीयं भार्या मम मम तपसा परितोषितेन दत्तं तथा बुजभवेन मुनीन्द्र धात्री यस्मिन्प्रति प्रभापि को
टिप्रतीतं न पाणां मामाश्रयं परराष्ट्रो यजना हतानां नीलक्तस्तेपुगत मेवरमध्य ईत्ये स्मारागगौरि वह्नतः परितः स्फुरंति
तस्मात्किमन्यजननीजठरोद्भवे नममादिकं कृतं मनोपफलाप्तिहेतुः भगवन्मयापि विहितंच तथान यादिमम्भीयया | मस्य०
नरावविलं कथय मप्रवृत्तः मुनिरुवाच प्रचेतानरितं समीक्ष्य पुत्वं बकं ममहूतहेतु रखं तस्मान्ननुबलं जन्मांतरसंपेधा | १०२०
रेजातस्य मयानुदिनं किंचिन्न पापकारी वपुरप्यभवत्सुवपु नः पुरुषांगसंधिपु यो यसत्वभुजगाम रणांसमनान नवतेष्ठ दृत्र
म मुर्धुजनोन नाववाद जानान जननीव तदाभित्ता हा असूदना धाष्टिरती वरोगा कदाचिदा दारनिमित्तमस्मिन क्षुधी

तिर्नात्र तदान किंचिद्दातारि कं धान्य फलादि कंच आयाभिहतस्तु हदं उत्तुंगौ सरीव रपंचपरा नरो धः पद्मार्म
या दाय नना वहूनि गतः पुरं वैदिन्नानामधेयं नन्दस्यलानापपुरः समस्तन्मां तस्य दात्तोपसहस्रदासीत कीतान
रात्रौ महान्स्तुतः सभार्यस्तत्र नगवान्सत्रामी मंगलध्वनि तत्र मे उत्त मध्यस्य विस्तोरलंविलोचिना वेम्यानंगवनी
कृतस्तुती केशंसी वर्णा मर पारें तांस्तु दृष्टान नमुमांरदंनयारि कांश्रिनं किमेभिः कमलैः कार्यं वरं विस्तुरले कृतः इति
भक्तिस्तदाजाना दपत्नोस्तु नरेश्वर तस्मं गास्मर्थी ब केशवेन वर्णानां ग्रामस्य स्पुप्प प्र करैः पूजिता नूपस्मर्व
ग्रः श्रेया नंगवनी तुष्टानयो ईनरानत्रय न गृहीनं तनक्तामां बकुमत्वा वलं बनान अजन्नं गवस्य च तयो रजंच तुवि
ध अानीय व्याहृते चाम्रं तुष्यनामिनिर्भूषते तास्यां तु तदा पिहिलक्तं भोक्ता यथा वरानने प्रसंगाद्रुपवामेनन वा यसुव
त्स संगाद्स्तु दितं प्रभाते वत्तायादत्ता प्यासुकं वर्णालं पूमास्यगुर वेभतयावि पद्मुदालोवतु वस्मात्कार
सं पुत्राणा वृक्षकनकान्विता भोजने वसुकान्ति दीनां धातूणांःसमं तस्वस्तु पुक देपस्यं पूजयित्वा विसर्जितं मया
वानस्तुपक्ताजातः स पत्नीकोनरेश्वरः पुष्कर प्रविशत्यस्मा केशवस्य च पूज नात विनाशायनपापस्य तव पुष्करमेदि | २०७/१९९८

रे तव मत्स्यस्य माहात्म्यात् दृष्टेन तपसा त्वपि यथाकाममगमं यानं लोकनाथ चतुर्मुखः संतुष्टस्तु वराजेन्द्र ब्रह्मरूपी जना
र्दनः सोप्यनेगवती वेश्या कामदेवस्य मां प्रतं पत्नीमुपत्नी संजाता तस्याः प्रतिरिति श्रुता लोके ध्यानी दृष्टे ननीसक
ता मरहन्निता तस्मात्तु सम्राजेन्द्र मुक्तं तस्माहीयं तत्वे गंगानदेम माश्रित्य विभूतिद्वादशीव्रतं कुरुराजेन्द्र निर्वाण
मक्षयसमर्यमसि नंदिकेश्वर उ इत्युक्त्वा स मुनिर्ब्रह्मंस्तत्रैवांतरधीयत राजा यथोक्तं च पुनरकरोत्तुष्पवाहनः
उदमाचरतो व्रत्यमत्वं उव्रत माचरेत यथा कथंचित्कालेन द्वादश द्वादशीं मुने कर्तव्या शक्तितो दद्यात् द्विप्रस्यादि
क्षिणानय नवित्तशाठ्यं कुर्वीत कृता तुष्यति केशवः इति कलुषविदारणीं जनानामपि पठतीह शृणोति वाथ भक्त्या म
तिं ददाति देवलोके वसति स कोटिशतानि संवत्सराणां इति श्रीमत्स्यपुराणे नंदिनारदसंवादे विभूति
द्वादशीव्रतं ॥ ९९ ॥ नंदिकेश्वर उवाच अथातः संप्रवक्ष्यामि व्रतमाहात्म्यमुत्तमं रुद्रेणाभिहितं दिव्यं महापातक
नाशनं नक्तमब्दं चरित्वा तु गवा सार्धं कुटुंबिने हैमं चक्रं त्रिशूलं च दद्यात् द्विजाय वाससी शिवरूपस्ततोस्माभिः शिवलो
के च मोदते एतद्देवव्रतं नाम महापातकनाशनं यस्त्वेकभक्तेन समां शिवं हैमवृषान्वितं धेनुं तिलमयीं दद्यात्स मत्स्य०
पदं याति शांकरं एतद्रुद्रव्रतं नाम पापशोकविनाशनं यस्तु नीलोत्पलं हैमं शर्करापात्रसंयुतं एकांतरितनक्ता २२२
शी समांते वृषसंयुतो स वैष्णवं पदं याति लीलाव्रतमिदं स्मृतं आषाढादि चतुर्मासमभ्यंगं वर्जयेन्नरः भोजनोपस्क
रं दद्यात्स याति भवनं हरेः जनप्रीतिकरं नृणां प्रीतिव्रतमिहोच्यते वर्जयित्वा मधौ यस्तु दधिक्षीरघृतैक्षवं दद्याद्वस्त्रा
णि सूक्ष्माणि रसपात्रेण संयुते संपूज्य विप्रमिथुनं गौरी मे प्रीयतामिति एतद्गौरीव्रतं नाम भवानीलोकदायकं पुष्यादौ यस्त्र
योदश्यां कृत्वा नक्तमथाश्नुते अशोकं कांचनं दत्वा इक्षुयुक्तं दशांगुलं विप्राय वस्त्रसंयुक्तं प्रद्युम्नः प्रीयतामिति कल्पं वि
ष्णुपदे स्थित्वा विशोकः स्यात्पुनर्नरः एतत्कामव्रतं नाम सदा शोकविनाशनं आषाढादिव्रताद्यस्तु वर्जयेन्नखकर्तनं वृंताकं
च चतुर्मासं मधुसर्पिर्घटान्विते कार्तिक्यां तत्पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् स रुद्रलोकमाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतं व
र्जयेद्यस्तु पुष्पाणि हेमंते शिशिरागते पुष्पत्रयं च फाल्गुन्यां कृत्वा शक्त्या तु कांचनं दद्याद्विकालवेलायां प्रीयतां मे शिवः के
शवौ दत्वा परं पदं याति सौम्यव्रतमिदं स्मृतं फाल्गुन्यादि तृतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत् समाप्ते शयनं दद्याद्गृहं चो
पस्करान्वितं संपूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति गौरीलोके वसेत्कल्पं सौभाग्यव्रतमुच्यते संध्यामौनं नरः कृत्वा स
मांते घृतकुंभकं वस्त्रयुग्मं तिलान्घंटां ब्राह्मणाय निवेदयेत् सारस्वतं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभं एतत्सारस्वतं नाम
रूपविद्याप्रदायकं लक्ष्मीमभ्यर्च्य पंचम्यामुपवासी भवेन्नरः समांते हेमकमलं दद्याद्धेनुसमन्वितं स वैष्णवं पदं याति
लक्ष्मीवान्स्याज्जन्मनि एतत्संपद्व्रतं नाम सदा पापविनाशनं कृत्वोपलेपनं शंभोरग्रतः केशवस्य च यावदब्दं पुनर्दद्या
द्धेनुं जलघटान्वितां जन्मायुतं स राजा स्यात्ततः शिवपुरं व्रजेत् एतदायुर्व्रतं नाम सर्वकामप्रदायकं अश्वत्थं भा
स्करं गंगां प्रणम्यैकत्र वाग्यतः एकभक्तं नरः कुर्यादब्दमेकं विमत्सरः व्रतांते विप्रमिथुनं पूज्य धेनुत्रयान्वितं वृ
क्षं हिरण्मयं दद्यात्सोश्वमेधफलं लभेत् एतत्कीर्तिव्रतं नाम भूतिकीर्तिफलप्रदं घृतेन स्नापनं कृत्वा शंभोर्वा केशवस्य वा

209
1998

स्पव उक्ल तानिःस पुष्पाणि कृत्वा गोमयमंडले निलधेनुसमोपेतं समासे हैमपंकजं शुद्धम धं गुलं दद्याच्छिवलोकम
हीयते सामगाय तस्मैवं का मधुव्रतमुच्यते वम्पाकनकंतु कृत्वा कल्पामल्पाकितः सोऽर्चयित्वा समं दद्याद्देनुं कंकुकवा
सप्ती हेमंमिहंच विप्राय दत्त्वाग्निवपदं व्रजेत् जन्मार्बुदसहस्ररूपःस्मात्तद्धतु मिथ्यापराजितः एतद्धीरव्रतं नाम नारीणांच
मुरवप्रदे यावज्जमंनवेद्यस्तु पंचमांच पयोव्रतः समांतेश्चारुद्ररुहद्याश्चवः पंचपयस्विनीः वासीमिचविप्रोगानिजल
कुनमुतानिच सयातिवैसवलोकं पिन्हगणांतारयेच्छतं कल्पांतेराजराजःस्यात्पित्रव्रतमिदं स्मृतं वर्जयित्वा पुमान्मा
समस्तांतेगोप्रदो भवेत् नद्दहेमपद्मं दद्याश्चाश्वमेधफलं तु वैश्यादिचतुरोमासान्जलं दद्यादयाचितं व्रतांते माणिके
दद्याद्वस्त्रसमन्वितं तिलपात्रंहिरण्यंच ब्रह्मलोकेमहीयते कल्पांतेरूपतिर्नृतं मानंद व्रतमुच्यते पंचामृतेन
स्नपनं कृत्वा संवत्सरं विभो सवत्सरांते पुनर्दद्याद्धेनुं पंचामृतेनहि विप्राय दद्याद्वस्त्रं च सपदं याति शंकरं राजा
नवति कल्पांते धर्मव्रतमिदं स्मृतं वर्जयित्वा पुमान्मासमस्तांते गोप्रदो भवेत् नद्दहेमपद्मं दद्याश्चाश्वमेधफलं लभ
मेत अहिंसाव्रतमित्युक्तं कल्पांते भूपतिर्भवेत् माघमास्युषसि स्नानं कृत्वा दंपत्यमर्चयेत् भोजयित्वा यथाशक्त्या
माल्यवस्त्रविभूषणैः सूर्यलोके वसेत्कल्पं सूर्यव्रतमिदं स्मृतं अनयादयनं यावद्दर्जयेत्पुष्पसर्पिषी
जनेद्दद्यात्कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् सवैष्णवं पदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतं अनयादयनं यावद्वर्जयेत्पुष्पसर्पिषी तदंते
तदंते पुष्पमन्नानि घृतधेन्वा सह हेवत्तु दद्याच्छिवपदं गच्छेद्विप्राय घृतपायसं एतच्छीलव्रतं नाम शीलारोग्यफलप्रदे

मत्स्य०
१११

संध्यादीपप्रदो यस्तु समंतैलविवर्जयेत् समांते वापिकां दद्याच्चक्रशूलेच कांचने वस्त्रयुग्मंच विप्राय तेजस्वीनरसवेदिह
रुद्रलोकमवाप्नोति दीपव्रतमिदं स्मृतं कार्त्तिके कार्त्तिकादौयः श्रावणे गोमूत्रयावकं नक्तंचरेद्हैमकं समस्तांते गोप्रदो
भवेत् गौरीलोके वसेत्कल्पं ततो राजाभवेदिह एतद्दुद्रव्रतं नाम सदा कल्याणकारकं वर्जयित्वा चैत्रमासेच यश्च गंधा
नुलेपनं शुक्लां गांच कृत्वा दत्त्वा विप्राय सितवाससी वारुणं पदमाप्नोति दीप्तिव्रतमिदं स्मृतं वैशाखे पुष्पलवणं वा
र्जयित्वा तु गोप्रदः भूत्वा विष्णुपदे कल्पं स्थित्वा राजाभवेदिह एतत्कांतिव्रतं नाम कीर्त्तिकांतिफलप्रदं ब्रह्मांडं कां
चनं कृत्वा तिलराशिसमन्वितं त्र्यहं तिलप्रदो भूत्वा वह्निं संतर्प्य च द्विजं संपूज्य विप्रदंपती माल्यवस्त्रविभूषणैः शक्ति
तश्चिपलादूर्ध्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति पुण्येह्नि विप्राय दद्याद्ब्रह्मव्रतमिदं स्मृतं एतत्कृत्य परं ब्रह्म याति वीणापदं दामकप
श्चात् नयमुरवीदद्यात्स्वर्ण तकनकान्वितां दिनं पयोव्रतं तिष्ठेत्स याति परमं पदं एतद्धेनुव्रतं नाम पुनरावृत्तिदुर्ल
भं त्र्यहं पयोव्रतः स्थित्वा कांचनं कल्पपादपं पलादूर्ध्वं यथाशक्त्या तंडुलैस्सह संयुतं दत्त्वा ब्रह्मपदं याति कल्पव्रत
मिदं स्मृतं मासोपवासी यो दद्याद्धेनुं विप्राय शोभनां सवैष्णवं पदं याति भीमव्रतमिदं स्मृतं दद्याद्विंशपलादूर्ध्वं म
हीं कृत्वा तु कांचनीं दिनं पयोव्रतं तिष्ठेद्रुद्रलोके महीयते धराव्रतमिदं प्रोक्तं सप्तकल्पशतानुगं माघमासेथ चैत्रे
वा गुडधेनुप्रदो भवेत् गुडव्रतस्तृतीयायां गौरीलोके महीयते महाव्रतमिदं नाम परमानंदकारकं पक्षोपवासी या
दद्याद्विप्राय कपिलाद्वयं स ब्रह्मलोकमाप्नोति देवासुरसुपूजितं कल्पांते सर्वराजस्यात् प्रभाव्रतमिदं स्मृतं वत्सरं ए

211
1998

कं भुक्ताशी समनक्तजन्नक्तेन यः। शिवलोके वसेत्कल्पं प्रीतिव्रतमिदं स्मृतं। नक्ताशी चाष्टमी स्याद्वत्सरान्ते च धेनुदः। पौरंदरं पुरं याति सुगतिव्रतमुच्यते। विप्रायेन्धनदो यस्तु वर्षादि चतुरस्ततः। घृतधेनुप्रदोऽप्यन्ते स परं ब्रह्म गच्छति। वैश्वानरव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनं। एकादश्यां च नक्ताशी यश्चक्रं विनिवेदयेत्। समान्ते वैष्णवं हैमं स विष्णोः परमाप्नुयात्। एतत्कृष्णव्रतं नाम कल्पान्ते राज्यभाग्भवेत्। पायसाशी समान्ते तु दद्याद्विप्राय गोयुगं। लक्ष्मीलोके वसेत्कल्पमेतद्देवीव्रतं स्मृतं। सप्तम्यां नक्तभुग्दद्यात्समान्ते गां पयस्विनीं। सूर्यलोकमवाप्नोति भानुव्रतमिदं स्मृतं। चतुर्थ्यां नक्तकृद्दद्यादब्दान्ते हेमवारणं। व्रतं विनायकं नाम शिवलोकफलप्रदं। महाफलानि यस्त्यक्त्वा चातुर्मास्ये द्विजातये। हैमानि कार्त्तिके दद्याद्गोयुगेन समं नरः। एतत्फलव्रतं नाम विष्णुलोकफलप्रदं। यास्त्वाषाढादशी यस्तु समाप्योपोषणेन च। गोवस्त्रकाञ्चनैर्विप्रान्पूजयेच्छक्तितो नरः। परमं पदमाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतं। कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत्। शैवं पदमाप्नोति वृषव्रतमिति स्मृतं। कृच्छ्रान्ते गोप्रदः कुर्याद्भोजनं शक्तितः पदं। विप्राणां शांकरं याति प्राजापत्यमिदं स्मृतं। चतुर्दश्यां तु नक्ताशी समान्ते माधनप्रदः। शैवं पदमवाप्नोति त्र्यम्बकमिदं व्रतं। सप्तरात्रोषितो दद्याद्घृतकुम्भं द्विजातये। घृतव्रतमिदं प्राहुर्ब्रह्मलोकफलप्रदं। आकाशशायी समान्ते दद्याद्धेनुं समान्ते पयस्विनीं। शक्रलोके वसेन्नित्यमिन्द्रव्रतमिदं स्मृतं। अनग्निपक्वमश्नाति तृतीयायां तु यो नरः। गां दद्याच्छिवमभ्येति परमाव्रतमिदं स्मृतं। हैमं पलद्वयाद् रथमश्वयुगान्वितं। ददत्कृतोपवासः स्यात्त्रिवर्जितं। इदं लोकानदं कल्पाग्निर्योगव्रतमिदं स्मृतं।

मत्स्य० २१३

विकल्पेशान्तं वसेत्। कल्पान्ते च राजा स्याद्दश्वव्रतमिदं स्मृतं। तद्धेमरथं दद्यात्करिभ्यां संयुतं नरः। सत्यलोके वसेत्कल्पं सहस्रमथ भूपतिः। भवेदुपोषितो भूत्वा करिव्रतमिदं स्मृतं। उपवासं परित्यज्य समान्ते गोप्रदो भवेत्। यक्षाधिपत्यमाप्नोति वरुणव्रतमुच्यते। निशि कृत्वा जले वासं प्रभाते गोप्रदो भवेत्। वारुणं लोकमाप्नोति वरुणव्रतमुच्यते। चान्द्रायणं च यः कुर्याद्धैमं चन्द्रं निवेदयेत्। चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तं चन्द्रलोकफलप्रदं। ज्येष्ठे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो नरः। यात्यष्टमीं तु रूपा रुद्रव्रतमिदं स्मृतं। सकृत्कुरककं कृत्वा तृतीयायां शिवालये। समान्ते धेनुदो याति भवानीव्रतमुच्यते। माघे निश्यार्द्रवासाः स्यात्सप्तम्यां गोप्रदो भवेत्। दिविकल्पमुषित्वेह राजा स्यात्पवनव्रतं। त्रिरात्रोपोषितो दद्यात्फाल्गुन्यां भवनं शुभं। आदित्यलोकमाप्नोति मोक्षमिच्छव्रतादिह। दत्वासितहितीयायामि शौलं वर्णभाजनं। समान्ते गोप्रदो याति विप्राय शिवमन्दिरं। कल्पान्ते राजराजः स्यात्सोमव्रतमिदं स्मृतं। प्रतिपक्षेकभक्ताशी समान्ते कपिलाप्रदः। वैश्वानरपदं याति शिवव्रतमिदं स्मृतं। दशम्यामेकभक्ताशी समान्ते दशधेनुदः। एतद्दिग्व्रतं नाम महापातकनाशनं। यः पठेच्छृणुयाद्वापि व्रतषष्टिमनुत्तमं। मन्वन्तरशतं सोऽपि गन्धर्वाधिपतिर्भवेत्। षष्टिव्रतं नारद पुण्यमेतत्तवोदितं विश्वजनीनमस्मिन्। श्रोतुं तवेच्छा तदुदीरयामि विप्रेषु किं वा कथनीयमस्ति। इति श्रीमत्स्यपुराणे नन्दिनारदसंवादे षष्टिव्रते १०० नन्दीश्वर उवाच। नैर्मल्यं भवशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते। तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते। अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः। दर्भ

213
1998

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समंततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः।
पाणिस्तु विधिनाऽऽवाहयेत्... विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुदेवता। पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात्। तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्था-
नां वायुरब्रवीत्। दिवि भुव्यंतरिक्षे च तानि ते संति जाह्नवी। नंदिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च। दक्षा पृथ्वी च वि-
हगा विश्वकाया शिवामृता। विद्याधरी सुप्रशांता तथा लोकप्रसादिनी। क्षेमा च जाह्नवी चैव शांता शांतिप्रदायिनी।
एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत्। भवेत्संनिहिता तत्र गंगा त्रिपथगामिनी। सप्तवाराभिजप्तेन करसंपु-
टयोजितं। मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयस्त्रिचतुःपंचसप्तकं। स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामंत्र्य तु विधानतः। अश्वक्रांते रथक्रांते
विष्णुक्रांते वसुंधरे। मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसंचितं। उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना। नमस्ते सर्व-
लोकानां प्रभवारणि सुव्रते। एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य तु विधानतः। उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय वै। तत
स्तु तर्पणं कुर्यात्त्रैलोक्याप्यायनाय वै। देवा यक्षास्तथा नागा गंधर्वाप्सरसोऽसुराः। क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जंभकाः मत्स्य०
खगाः। वाय्वाधारा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः। निराधाराश्च ये जीवा ये च धर्मरतास्तथा। तेषामाप्यायनायैतद्दीयते ११४
सलिलं मया। कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः। मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा। सनकश्च सनंदश्च
तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पंचशिखस्तथा। सर्वे ते तृप्तिमायांतु मद्दत्तेनांबुना सदा। मरीचिमत्र्यंगिर
सौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं। प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च। देवब्रह्मऋषीन्सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः। अपसव्यं ततः कृ

त्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले। अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या हविष्मंतस्तथोष्मपाः। सुकालिनो बर्हिषदस्तथान्ये चाज्यपाः पुनः। सं
तर्पयेत्पितॄन्भक्त्या सतिलोदकचंदनैः। यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूत
क्षयाय च। औदुंबराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः। दर्भपाणिस्तु विधिना पि
तॄन्संतर्पयेत्सुधीः। पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि। संतर्प्य विधिना भक्त्या इमं मंत्रमुदीरयेत्। येऽबांधवा
बांधवा ये येऽन्यजन्मनि बांधवाः। ते तृप्तिमखिला यांतु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः। ततश्चाचम्य विधिवदालिखेत्पद्ममग्र
तः। अक्षताभिः सपुष्पाभिः सजलारुणचंदनं। अर्घ्यं दद्यात्प्रयत्नेन सूर्यनामानि कीर्तयेत्। नमस्ते विष्णुरूपा
य नमो विष्णुमुखाय वै। सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे। नमस्ते शिव सर्वेश नमस्ते सर्ववत्सल। जगत्स्वामिन्
नमस्तेऽस्तु दिव्यचंदनभूषित। नमस्ते सर्वलोकेश जगत्सर्वं विबोधसे। सुकृतं दुष्कृतं चैव सर्वं पश्यसि सर्वग। सत्यदेव न
मस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर। दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते। एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणां। द्वि
जं गां कांचनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत्। इति श्रीमत्स्यपुराणे दिनाररक्षे स्नानविधिः १०२ नंदिकेश्वर उवाच
अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रयागस्योपवर्णनं। मार्कंडेयेन कथितं यत्पुरा पांडुसूनवे। भारते तु यदा वृत्ते प्राप्तराज्ये युधिष्ठि
रे। एतस्मिन्नंतरे राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः। भ्रातृशोकेन संतप्तश्चिंतयानः पुनः पुनः। आसीद्दुर्योधनो राजा एकादश
चमूपतिः। अस्मान्संताप्य बहुधाः सर्वे ते निधनं गताः। वासुदेवं समाश्रित्य पंच शिष्टा वयं त्विह। हत्वा भीष्मं च द्रोणं च

215
1998

कर्णं चैव महाबलं ॥ दुर्योधनं च राजानं पुत्रभ्रातृसमन्वितं ॥ राजानो निहताः सर्वे चान्ये शूरमानिनः ॥ किं नो राज्येन गो
विंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ धिक्कष्टमिति संचिंत्य राज्यवैक्लव्यमागतः ॥ निर्विण्णो हि निरुत्साहः किंचित्तिष्ठन्नधोमुखः ॥
लब्धसंज्ञो यदा राजा चिंतयन्स पुनः पुनः ॥ कामे गतिर्नियोगो वा नियमं तीर्थमेव च ॥ येनाहं शीघ्रमामुंच महापा
तककिल्बिषात् ॥ यत्र स्नात्वा नरो याति निर्वृतिं लोकमुत्तमं ॥ कथं पृच्छामि वै कृष्णं येनेदं कारितो ह्यहं ॥ धृतराष्ट्रं
कथं पृच्छे यस्य पुत्रशतं हतं ॥ एवं वैक्लव्यमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ रुदंति पांडवाः सर्वे भ्रातृशोकपरिप्लुताः ॥
ये च तत्र महात्मानः समेताः पांडवाः स्थिताः ॥ कौंती च द्रौपदी चैव ये च तत्र समागताः ॥ भूमौ निपतिताः सर्वे रुदंते
स्तु समंततः ॥ वाराणस्यां च मार्कंडेयेन ज्ञातो युधिष्ठिरः ॥ अचिरेणैव कालेन मार्कंडेयो महातपाः ॥ संप्राप्तो ह
स्तिनःपुरं राजद्वारे स तिष्ठति ॥ द्वारपालोपि तं दृष्ट्वा राज्ञः कथितवान्द्रुतं ॥ त्वां द्रष्टुकामो मार्कंडेयो द्वारि तिष्ठति वै मु
निः ॥ त्वरितो धर्मपुत्रस्तु द्वारमागादतः परं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वागतं ते महाभाग स्वागतं ते महामुने ॥ अद्य मे सफ
लं जन्म अद्य मे तारितं कुलं ॥ अद्य मे पितरस्तुष्टास्त्वयि दृष्टे महामुने ॥ अद्याहं पूतदेहोस्मि यत्त्वया सह दर्शनं ॥ नं मत्स्य०
दिरुवाच ॥ सिंहासनमुपस्थाप्य पादशौचार्चनादिभिः ॥ युधिष्ठिरो महात्मा वै पूजयामास तं मुनिं ॥ ततः संतुष्टो मार्कं ॥२२५॥
डेयः पूजितस्तदा नृपं ॥ आख्याहि त्वरितं राजन्किमर्थं रुदितं त्वया ॥ किमर्थं विक्लवीभूतः कातरः कथयाति किमप्रियं यु
धिष्ठिर उवाच ॥ अस्माकं चैव यद्वृत्तं राज्यस्यार्थे महामुने ॥ सर्वमेतद्विदित्वा तु चिंतां वशमुपागतः ॥ श्रीमार्कंडेय उवाच ॥

शृणु राजन्महाबाहो क्षत्रधर्मव्यवस्थितं ॥ नैव दृष्टं रणे पापं युध्यमानस्य धीमतः ॥ किं पुनः राजधर्मेण क्षत्रियस्य वि 217/1948
शेषतः ॥ न देवं हृदये कृत्वा तस्मात्पापं न चिंतयेत् ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रणम्य शिरसा मुनिं ॥ प्रणम्य विनयोपेतः
सर्वपातकनाशनः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पृच्छामि त्वां महाप्राज्ञ नित्यं कल्पदर्शनं ॥ कथयस्व समासेन येन मुच्येत किल्बि
षात् ॥ श्रीमार्कंडेय उवाच ॥ शृणु राजन्महाबाहो सर्वपातकनाशनः ॥ प्रयागगमनं श्रेष्ठं नराणां पुण्यकर्मणां ॥ इति
श्रीमत्स्यपुराणे नंदिनारदसंवादे प्रयागमाहात्म्ये ॥ १०२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि पुराकल्पे यथा स्थितं ॥ ब्रह्म
णा देवमुख्येन यथावत्कथयाद्यपि ॥ श्रीमार्कंडेय उवाच ॥ कथयिष्यामि ते वत्स यच्छ्रेष्ठं तत्र यत्फलं ॥ पुरा हि सर्ववि
प्राणां कथ्यमानं मया श्रुतं ॥ आप्रयागप्रतिष्ठानात्पुरा वासुकेर्ह्रदात् ॥ कंबलाश्वतरौ नागौ नागश्च बहुमूलकः ॥ एत
त्प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ तत्र स्नात्वा दिवं यांति ये मृतास्ते पुनर्भवे ॥ ततो ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वंति संगताः ॥
अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः ॥ न शक्याः कथितुं राजन्बहुवर्षशतैरपि ॥ संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्य तु
कीर्तनं ॥ षष्टिर्धनुःसहस्राणि यानि रक्षंति जाह्नवीं ॥ यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः ॥ प्रयागं तु विशेषेण सदा रक्ष
ति वासवः ॥ मंडलं रक्षति हरिर्दैवतैः सह संगतः ॥ तं वटं रक्षति सदा शूलपाणिर्महेश्वरः ॥ स्थानं रक्षंति वै देवाः सर्वपाप
हरं शुभं ॥ अधर्मेणावृतो लोको नैव गच्छति तत्पदं ॥ स्वल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराधिप ॥ प्रयागं स्मरमाणस्य स
र्वमायाति संक्षयं ॥ दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ॥ मृत्तिकालंभनाद्वापि नरः पापाद्विमुच्यते ॥ पंचकुंडानि

राजेंद्र तपोमयेन जाह्नवी प्रयागस्य प्रवेशो तु पापं नश्यति तत्क्षणात् योजनानां सहस्रेषु गंगायाः स्मरणान्नरः गंगा
यमुनयो मध्ये स्नातो मुच्यंते किल्बिषात् मनसाभिचिंतयन् कामान् वाप्नोति सपुष्कलान् ततो गत्वा प्रयागं तु सर्वदेवा
भिरक्षितं ब्रह्मचारी वसेन्मासं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ईप्सितान् लभते कामान् यत्र यत्राभिजायते तपनस्य सुता देवी
त्रिषु लोकेषु विश्रुता समागता महाभागा यमुना यत्र निम्नगा तत्र संनिहितो नित्यं साक्षाद्देवो महेश्वरः दुःप्राप्यं
मानुषैः पुण्यं प्रयागं तु युधिष्ठिर देवदानवगंधर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः तदुपस्पृश्य राजेंद्र स्वर्गलोकमुपासते इ
ति श्रीम० नंदिना० प्रयागमहात्म्ये १०३ श्रीमार्कंडेय उ० शृणु राजन् प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव तु यच्छ्रुत्वा सर्वपा
पेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः आर्त्तानां हि दरिद्राणां निश्चितव्यवसायिनां स्थानमुक्तं प्रयागं तु नाख्येयं तु कदाचन दी
प्तकांचनवर्णाभैः विमानैः सूर्यसन्निभैः व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः गंगायमुनयोर्मध्ये यस्तु
प्राणान् परित्यजेत् दीप्तकांचनवर्णाभैः विमानैः सूर्यसन्निभैः गंधर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गे क्रीडति मानवः ईप्सितां
लभते कामान् वदंति मुनिपुंगवाः सर्वरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः वरांगनासमाकीर्णैर्मोदते शुभलक्षणैः प्रया०
गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते यावन्न स्मरते जन्म तावत्स्वर्गे महीयते ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दि ११६
वश्च्युतः हिरण्यरत्नसंपूर्णे समृद्धे जायते कुले तदेव स्मरते तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति देशस्थो यदि वारण्ये विदेशे
वा यदि वा गृहे प्रयागं स्मरमाणोपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदंति ऋषिपुंगवाः सर्वकामफ

ला वृक्षा मही यत्र हिरण्मया ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोकं स गच्छति स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मंदाकिन्यास्तटे शु
भे मोदते ऋषिभिः सार्धं सुकृतेनेह कर्मणा सिद्धचारणगंधर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः ततः स्वर्गमवाप्नोति चिं
तयानः पुनः पुनः गुणवान्वित्तसंपन्नो भवतीह न संशयः कर्मणा मनसा वाचा धर्मसत्यप्रतिष्ठिताः गंगायमु
नयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं प्रतीच्छति सुवर्णमणिमुक्तां वा यदि वान्यत्प्रतिग्रहे स्वकार्ये परकार्ये वा देवतानर्चनेपि
वा फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तत्फलमश्नुयात् एवं तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु वा निमित्तेषु च सर्वेषु अ
प्रमत्तो भवेद्द्विजः कपिलां पाटलावर्णां यस्तु धेनुं प्रयच्छति स्वर्णशृंगीं रूप्यखुरां कांस्यदोहां पयस्विनीं प्रयागे
श्रोत्रियं संतं ग्राहयित्वा यथाविधि शुक्लांबरधरं शांतं धर्मज्ञं वेदपारगं सा तु गावः प्रदातव्या गंगायमुनसंग
मे वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च यावद्रोमाणि तस्या गोः संति गात्रेषु सत्तम तावद्वर्षसहस्राणि स्व
र्गलोके महीयते यत्रासौ लभते जन्म सा गौस्तत्राभिजायते नच पश्यति तं घोरं नरकं तेन कर्मणा उत्तरान्स कु
रून्प्राप्य मोदते कालमक्षयं अपत्यानां सहस्रेभ्यो दद्यादेकां पयस्विनीं पुत्रान् दारांस्तथा भृत्यान् गौरेका प्रतितार
येत् तस्मात्सर्वेषु दानेषु गोदानं तु विशिष्यते दुर्गमे विषमे घोरे महापातकसंभवे गौरक्षां कुरुते तस्माद्देया हि
जोत्तमे इति श्री म० नंदिना० प्रयागमहात्म्ये १०४ युधिष्ठिर उ० यथा यथा प्रयागस्य माहात्म्यं कथितं त्वया तथा त
था प्रमुच्येहं सर्वपापैर्न संशयः भगवन् केन विधिना कर्त्तव्यो धर्मनिश्चयः प्रयागे यो विधिः प्रोक्तः तं मे ब्रूहि महामुने

219
1998

श्रीमार्कंडेय उवाच॥ कथयिष्यामि ते राजंस्तीर्थयात्राविधिक्रमं आर्षेण विधिनानेन यथा दृष्टं यथाश्रुतं प्रयागती
र्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः क्वचित् बलीवर्दं समारूढः शृणु तस्यापि यत्फलं नरके वसते घोरे गवां क्रोधो हि दारु
णः सलिलं च न गृह्णंति पितरस्तस्य देहिनः यस्तु पुत्रांस्तथा बालान् स्नापयेत्पाययेत्तथा यथात्मनस्तथा सर्वा
न्दानं विप्रेषु दापयेत् ऐश्वर्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः निःफलं तस्य तत्सर्वं तस्माद्यानं विसर्जयेत् गंगाय
मुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति आर्षेण तु विवाहेन यथाविभवसंभवं न च पश्यति तं घोरं नरकं तेन कर्म
णा उत्तरान्स कुरून्गत्वा मोदते कालमक्षयं पुत्रान्दारांश्च लभते धार्मिकान् रूपसंयुतान् तत्र दानं प्रकर्त
व्यं यथाविभवसंभवं तेन तीर्थफलं चैव वर्धते नात्र संशयः स्वर्गे तिष्ठति राजेंद्र यावदाहूतसंप्लवं वटमूलं
समासाद्य यस्तु प्राणान्विमुंचति सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति तत्र ते द्वादशादित्यास्तपंते रुद्रसंस्थि
ताः निर्दहंति जगत्सर्वं वटमूलं न दह्यति नष्टचंद्रार्ककिरणे यदा चैकार्णवे जगत् स्वपते तत्र वै विष्णुर्यजमानः प्रया०
पुनः पुनः देवदानवगंधर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः सनत्कुमारश्च ३७
मुखाश्चैव परमर्षयः अंगिराप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे सर्पा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्च कर्पराश्च ये
सागराः सरितः शैलाः नागा विद्याधराश्च ये हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः गंगायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या ज
घनं स्मृतं प्रयागं राजशार्दूल त्रिषु लोकेषु भारत श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि मृत्तिकालंभनाद्वा

पितरः पापाद्विमुच्यंते तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः न
देववचनात्तात न लोकवचनात्तथा मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागगमनं प्रति दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथा
तेषां सान्निध्यमत्रैव सततं कुरुनंदन या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनीषिणः सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गंगाय
मुनसंगमे न ते जीवंति लोकेऽस्मिंस्तत्र तत्र युधिष्ठिर ये प्रयागं न संप्राप्तास्त्रिषु लोकेषु वंचिताः एवं दृष्ट्वा तु
तत्तीर्थं प्रयागं परमं पदं मुच्यते सर्वपापेभ्यः शशांक इव राहुणा कंबलाश्वतरौ नागौ विपुले यमुनातटे त
त्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते तत्र गत्वा च संस्थानं महादेवस्य धीमतः नरस्तारयते सर्वान् दश पूर्वान्
दशापरान् कृत्वाभिषेकं तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाहूतसंप्लवं पूर्वपार्श्वे तु गं
गायास्त्रिषु लोकेषु भारत कूपश्चैव तु सामुद्रः प्रतिष्ठानेन विश्रुतं ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति सर्वपाप
विशुद्धात्मा सोऽश्वमेधफलं लभेत् उत्तरेण प्रतिष्ठानाद्भागीरथ्यास्तु सर्वतः हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं अश्व
मेधफलं तस्मिन्स्नानमात्रेण भारत यावच्चंद्रश्च सूर्यश्च तावत्स्वर्गे महीयते उर्वशीरमणे पुण्ये विपुले हंसपांडुरे परि
त्यजेद्यः प्राणान् शृणु तस्यापि षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च सेव्यते पितृभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नराधिप
उर्वशीं च सदा पश्येत्स्वर्गलोके नरोत्तम पूज्यते सततं तत्र ऋषिगंधर्वकिन्नरैः ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दि
वस्तुतः उर्वशीसदृशीनां कन्यानां लभते शतं मध्ये नारीसहस्राणां बह्वीनां च पतिर्भवेत् दशग्रामसहस्राणां भोक्ता

221
1998

भवतिक्षमिप॥ कांचीनूपुरशब्देनसुप्तोप्रतिबुध्यते॥ मुक्तांतुविपुलांश्रीगांगान्नतीर्थंसमंप्रतुनः॥ अथसंध्यावटेरम्ये
ब्रह्मचारीजितेंद्रियः॥ उपासितशुचिःसंध्यांब्रह्मलोकमवाप्नुयात॥ कोटितीर्थंसमाश्रित्ययस्तुप्राणान्परित्यजेत
कोटिवर्षसहस्राणांस्वर्गलोकेमहीयते॥ ततःस्वर्गात्परिभ्रष्टःक्षीणकर्मादिवश्चुतः॥ सुवर्णमणिमुक्ताढ्येकुलेजा
यतेरूपवान॥ ततोभोगवतीगत्वावासुकेरुत्तरेणतु॥ दशाश्वमेधकंतीर्थंनामतत्रापरंभवेत॥ कृताभिषेकस्तुन
रःसोश्वमेधफलंलभेत॥ धनाढ्योरूपवान्दक्षोदाताभवतिधार्मिकः॥ चतुर्वेदेषुयत्पुण्यंसत्यवादिषुचा
हिंसायांतुयोधर्मोगमनादेवतत्फलं॥ कुरुक्षेत्रसमागंगायत्रतत्रावगाहिता॥ कुरुक्षेत्राद्दशगुणाकालिंद्यायत्र
संगता॥ यत्रगंगामहाभागाबहुतीर्थातपोधना॥ सिद्धक्षेत्रंहितज्ज्ञेयंनात्रकार्याविचारणा॥ क्षितौतारयते
मर्त्यान्नागांस्तारयतेप्यधः॥ दिवितारयतेदेवांस्तेनत्रिपथगास्मृता॥ यावदस्थीनिगंगायांतिष्ठंतिहिशरीरिणां
तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते॥ तीर्थानांपरमंतीर्थंनदीनांतुमहानदी॥ मोक्षदासर्वभूतानांमहापातकि
नामपि॥ सर्वत्रसुलभागंगात्रिषुस्थानेषुदुर्लभा॥ गंगाद्वारेप्रयागेचगंगासागरसंगमे॥ तत्रस्नात्वादिवंयांतियेमृ म०प्र०
तास्तेपुनर्भवे॥ सर्वेषामेवभूतानांपापोपहतचेतसां॥ गतिमन्विष्यमाणानांनास्तिगंगासमागतिः॥ पवित्राणांपवि १९८
त्रंचमंगलानांचमंगलं॥ महेश्वरशिरोभ्रष्टासर्वपापहराशुभा॥ इतिश्रीम०नंदिनारदसं०प्रयागमहात्म्ये १०५ श्री
मार्कंडेयउ० शृणुराजन्प्रयागस्यमहात्म्यंपुनरेवतु॥ यच्छ्रुत्वासर्वपापेभ्योमुच्यतेनात्रसंशयः॥ मानसेनामतीर्थे

तुगंगायामुत्तरेमते॥ त्रिरात्रोपोषितोभूत्वासर्वकामानवाप्नुयात॥ एतत्फलंपरिप्राप्यतत्तीर्थंस्मरतेपुनः॥ अकामो
वासकामोवागंगायांयोविपद्यते॥ मृतस्तुलभतेस्वर्गंनरकंतुनपश्यति॥ ततःस्वर्गात्परिभ्रष्टाःक्षीणकर्मादिवश्चु
तः॥ सुवर्णमणिमुक्ताढ्यकुलेसदाभिजायते॥ षष्टितीर्थसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते॥ ततःस्वर्गात्परिभ्रष्टोजंबुद्वी
पपतिर्भवेत॥ भुक्त्वाविपुलांभोगांस्तत्तीर्थंलभतेनरः॥ तत्रप्रवेशायःकुर्यात्संगमेलोकविश्रुते॥ राहुग्रहेतथासोमे 223
विमुक्तःसर्वकिल्बिषैः॥ सोमलोकमवाप्नोतिसोमेनसहमोदते॥ षष्टिवर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते॥ परिभ्रष्ट 1448
स्तुराजेंद्रसमृद्धेजायतेकुले॥ अधःशिरास्तुयोज्वालामूर्ध्वपादःपिबेन्नरः॥ शतंवर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीय
ते॥ परिभ्रष्टस्तुराजेंद्रअग्निहोत्रीभवेन्नरः॥ भुक्त्वातुविपुलांभोगांस्तत्तीर्थंलभतेनरः॥ वासुकेश्चोत्तरेकूलेप्रयागस्यतुदक्षि
णे॥ ऋणप्रमोचनंतीर्थंप्रयागेपरमंस्मृतं॥ एकरात्रोपोषितःस्नात्वाऋणैःसर्वैःप्रमुच्यते॥ सूर्यलोकमवाप्नोतिअनृणी
चसदाभवेत॥ इतिश्रीम०नंदिनारदसं०प्रयागमहात्म्ये १०६ युधिष्ठिरउ० एतत्कृतंप्रयागस्ययन्मयापरिकीर्तितं॥ वि
शुद्धंमेहृदयंप्रयागस्यतुकीर्तनात॥ अनाशकफलंब्रूहिभगवंस्तत्रकीदृशं॥ येनलोकमवाप्नोतिविशुद्धःसर्वकि
ल्बिषैः॥ श्रीमार्कंडेयउ० शृणुराजन्प्रवक्ष्यामिअनाशकफलंविभो॥ यत्प्राप्नोतिपुरुषोधीमानश्रद्दधानोजितेंद्रियः॥
अहीनांगोप्यरोगश्चपंचेंद्रियसमन्वितः॥ अश्वमेधफलंतस्यगच्छतस्तुपदेपदे॥ कुलानितारयेद्राजन्दशपूर्वा
दशापरान॥ मुच्यतेसर्वपापेभ्योगच्छेत्तुपरमंपदं॥ युधिष्ठिरउ० महाभाग्यंहिधर्मस्यत्वंवदसिमेप्रभो॥ अल्पेन

वप्रयत्नेन बहून् धर्मान् यथाश्रुतान्॥ अश्वमेधैस्तु बहुभिः प्राप्यते सुकृतैरिह॥ इमं मे संशयं ब्रूहि परं कौतूहलं हि
मे॥ श्रीमार्कंडेय उ०॥ शृणु राजन्महावीर यदुक्तं पद्मयोनिना॥ ऋषीणां सन्निधौ ह सर्वकल्मषनाशनं म स्तातुतं॥ पंचयोज
नविस्तीर्णं प्रयागस्तु मंडलं॥ प्रवेशात्तस्य तद्भूमौ मोऽश्वमेधफलं लभेत्॥ व्यतीतांस्तु पुरुषान्सप्त भविष्यांश्च
चतुर्दश॥ नरस्तारयते सर्वान्यस्तु प्राणान्परित्यजेत्॥ एवं ज्ञात्वा तु राजेंद्र सदा सेवापरो भवेत्॥ अश्रद्धानास्तु रूपापा
पोपचेतसः॥ न प्राप्नुवंति तत्स्थानं प्रयागे देवरक्षितं॥ युधिष्ठिर उ०॥ स्नेहाद्वा द्रव्यलोभाद्वा ये तु कामवशंगताः॥ क
थं तीर्थफलं तेषां कथं पुण्यफलं लभेत्॥ विक्रयः सर्वभांडानां कार्याकार्यमजानतः॥ प्रयागे का गतिस्तस्य
तन्मे ब्रूहि महामते॥ श्रीमार्कंडेय उ०॥ शृणु राजन्महागुह्यं सर्वपापप्रणाशनं॥ मासमेकं तु यः स्नायात्प्रयागे निय
तेंद्रियः॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो यथादिष्टं स्वयंभुवा॥ अविशुद्धप्रयागेन्नुत्वा हिंसकः श्रद्धयान्वितः॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो प
गच्छेत्परमं पदं॥ विश्रमध्यानतां यांतु प्रयागेऽप्युमस्तके॥ त्रिकालमेव स्नायीत आहारं भैक्षमाचरेत्॥ त्रिभिर्मा
सैः समुच्येत प्रयागेन तु संशयः॥ अज्ञानेन तु यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत्॥ सर्वकामसमृद्धस्तु स्वर्गलोके म प्रयाग०
हीयते॥ स्थानं च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलं॥ एवं ज्ञानेन संप्रणसि हाभवनिनां गवान्॥ तारिताः पितरस्तेन न २२८
रकात्प्रपितामहः॥ धर्मानुसारितत्त्वज्ञ दृष्टस्ते पुनःपुनः॥ तत्त्वियार्थसमाख्यातेतुआमेन स्नानातनं॥ युधिष्ठि
र उ०॥ अद्य मे सफलं जन्म दिष्ट्या ते तारितं कुले॥ प्रीतोस्म्यनुग्रहीतोस्मि दर्शनादेव ते मुने॥ तद्दर्शनात्तु धर्मात्मन्कोहं

चायाकिल्बिषान्॥ रतानीवेद वा ज्ञानेन गवानगतकिल्बिषं॥ श्रीमार्कंडेय उ०॥ दिष्ट्या ते सफलं जन्म दिष्ट्या ते तारितं
कुलं॥ कीर्तनाद्वर्द्धते पुण्यं स्नानात्पापं प्रणश्यति॥ युधिष्ठिर उ०॥ यमुनायां तु किं पुण्यं किं फलं तु महामुने॥ एतन्मे
सर्वमाख्याहि यथादृष्टं यथाश्रुतं॥ श्रीमार्कंडेय उ०॥ तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता॥ समागता महाभा 225 / 1998
गा यमुना तत्र निम्नगा॥ येनैव निःसृता गंगा तेनैव यमुना गता॥ योजनानां सहस्रेषु कीर्तनात्पापनाशनी॥ त
त्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुनायां युधिष्ठिर॥ कीर्तनाल्लभते पुण्यं दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति॥ अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्त
जन्मानि॥ प्राणांस्त्यजति यस्तत्र स याति परमां गतिं॥ अग्नितीर्थमिति ख्यातं यमुनादक्षिणे तटे॥ उत्तरे तु प्रवक्ष्यामि आदित्य
स्य महात्मनः॥ तीर्थं निरंजनं नाम यत्र देवाः सवासवाः॥ उपासते सदा संध्यां त्रिकालं तु युधिष्ठिर॥ देवाः सेवंति तत्तीर्थं ये
चान्ये विबुधा जनाः॥ श्रद्दधानपरो भूत्वा कुरु तीर्थाभिषेचनं॥ अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः॥ तेषु स्नात्वा दिवं यां
ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवे॥ गंगा च यमुना चैव तुल्ये तुल्यफले स्मृते॥ केवलं ज्येष्ठभावेन गंगा सर्वत्र पूज्यते॥ एवं कौंतेय स
र्वतीर्थाभिषेचने॥ यावत्तु वस्तुं मे पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥ यश्चिमं कल्यमुत्थाय पठते च शृणोति च॥ मुच्यते सर्वपापे
भ्यः स्वर्गलोकं स गच्छति॥ इति श्रीम० नंदि नारद० प्रयागमहात्म्ये ७॥ युधिष्ठिर उ०॥ श्रुतं मे ब्रह्मणा प्रोक्तं पुराणे ब्रह्मसंम
ते॥ तीर्थानां तु सहस्राणि त्रिशतानि नियुतानि च॥ सर्वपुण्यपवित्राणि गतिश्च परमा स्मृताः॥ पृथिव्यां नैमिषं पुण्यं अं
तरिक्षे तु पुष्करं॥ त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते॥ सर्वाणि तानि संत्यज्य कथमेकं प्रशंससि॥ एतन्मे संशा

यं ब्रह्महि यथा दृष्टं यथा श्रुतं ॥ श्री मार्कंडेय उ० ॥ अत्र देयं न कर्त्तव्यं स्वल्पमपि यत्नतः नरः स्यादत्र हस्तानस्य पापो
पहतचेतसः ॥ अत्र ह्यानो न स्मृतिरुद्भवेत् नियमात्कुमंगलः ॥ गते पातकिनः सर्वे तेन दृष्टा विनश्यति ॥ शृणु प्रयाग महा
त्म्यं यथा दृष्टं यथा श्रुतं ॥ प्रत्यक्षं च परोक्षं च यथा नष्टं न विद्यति ॥ यथैवान्यद्ब्रह्म दृष्टं च यथा दृष्टं तथा श्रुतं ॥ शास्त्रं प्र
माणं कृत्वा तु युज्यते योगमात्मनः ॥ क्लिश्यते चापरस्तत्र नैव योगमवाप्नुयात् ॥ जन्मांतरसहस्रेभ्यो योगो लभ्येत मा
नवः ॥ यथा योगसहस्रेण योगो लभ्येत मानवैः ॥ यस्तु सर्वाणि रत्नानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥ तेन दानेन दत्तेन योगो
लभ्येत मानवैः ॥ प्रयागे तु मृतस्येदं सर्वं भवति नान्यथा ॥ प्रधानहेतुं वक्ष्यामि श्रद्दधानो मिस्तारं तं यथा सर्वेषु भू
तेषु सर्वत्रैव च दृश्यते ॥ ब्रह्मणो व्याप्ति यथा किंचिद् आत्मगामिनि चोच्यते ॥ एवं सर्वेषु लोकेषु ब्रह्म सर्वेषु दृश्यते ॥ तथा
सर्वेषु लोकेषु प्रयागं दृश्यते बुधैः ॥ पूज्यते तीर्थराजस्तु सत्यमेव युधिष्ठिर ॥ ब्रह्मापि स्मरते नित्यं प्रयागं तीर्थमुत्त
मं ॥ तीर्थराजमनुप्राप्य न चान्यत्किंचिदर्हति ॥ को हि देवत्वमासाद्य मनुष्यत्वं चिकीर्षति ॥ अनेनैवोपमानेन त्वया
मसि युधिष्ठिर ॥ यथा पुण्यतमं नास्ति तथैव कथितं त्वया ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ श्रुतं चेदं त्वया प्रोक्तं विस्मितोहं पुनः पु ॥ मत्स्य० ॥
नः ॥ कथं योगेन तस्यास्ति स्वर्गवासं तु कर्मणा ॥ दानावै लभते भोगान् गां च य कर्मणः फलं ॥ नानि कर्माणि पृच्छा ॥ १२० ॥
मि पुनर्येः प्राप्यते मही ॥ श्री मार्कंडेय उ० ॥ शृणु राजन्महाबाहो यथोक्तकरणी मही ॥ गामाश्रित्य आश्रमेत्राम्ब
चनं पालितं स्त्रियः मातरं पितरं चैव ये निंदंति नराधमाः ॥ न तेषां मूर्द्धगमनं एवमाह प्रजापतिः ॥ एवं योगस्य संप्राप्ति

स्थानं परमदुर्लभं ॥ गच्छंति नरकं घोरं ये नराः पापकर्मिणः ॥ हस्त्यश्वगामनड्वाहं मणिमुक्तादिकांचनं ॥ परोक्षं हर
ते यस्तु दानं नैव प्रयच्छति ॥ न ते गच्छंति वै स्वर्गं दातारो यत्र भोगिनः ॥ अनेककर्मणा युक्तः पच्यते नरकेधमः ॥ एवं यो
गं च धर्मं च दातारं च युधिष्ठिर ॥ यथा सत्यं समं संवा नास्ति नास्तीति यत्फलं ॥ निष्कृतं तु प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं यथा श्रु
मान् ॥ इति श्री म० मनु मत्स्य० प्रयागमहात्म्यं ॥ १०८ ॥ श्री मार्कंडेय उ० ॥ शृणु राजन्प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव तु ॥ नैमि
षं पुष्करं चैव गोतीर्थं सिंधुसागरं ॥ गयाश्च चैत्ररथं चैव गंगासागरमेव च ॥ एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ॥
दश तीर्थसहस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथापराः ॥ प्रयागे संस्थितानित्यं एवमाहुर्मनीषिणः ॥ त्रीणि चाप्यग्निकुंडानि ये
षां मध्येन जाह्नवी ॥ प्रयागादभिनिष्क्रांता सर्वदेवनमस्कृताः ॥ तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ यमुना
गंगया सार्द्धं संगता लोकपावनी ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतं ॥ प्रयागं राजशार्दूल कलां नार्हंति षोडशीं
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥ दिवि भुव्यंतरिक्षे च तत्सर्वं जाह्नवी स्मृता ॥ प्रयागं समधिष्ठानं कंब
लाश्वतरौ भुजं ॥ भोगवत्यथ या चैषा वेदिरेषा प्रजापतेः ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च कीर्तिमंतो युधिष्ठिर ॥ प्रजापतिमुपासंते
ऋषयश्च तपोधनाः ॥ यजंते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥ ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ॥ प्रभावं सर्वतीर्थे
भ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ श्रुत्वैतच्चापि तत्रैव गंगातीरसमन्वितं ॥ इदमन्यं विजानीयात्सानुद्वनामात्मजस्य च सुरुद्र
स्य जपेत्कर्णौ त्रिमस्यानुमनस्य च ॥ इदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सेव्यमिदं सुखं ॥ इदं पुण्यमिदं कीर्त्यं पावनं धर्ममुत्तमं म

227
1998

स्थानं परमदुर्लभं गच्छन्ति नरकं घोरं ये नराः पापकर्मिणः हस्त्यश्वगामनड्वाहं मणिमुक्तादिकांचनं परोक्षं हर
न्ते ये स्तु दानं नैव प्रयच्छन्ति न ते गच्छन्ति वै स्वर्गं दातारो यत्र योगिनः अनेककर्मणा युक्तः पच्यते नरकेधमः एवं यो
गेन धर्मं च दातारं च युधिष्ठिर यज्ञमस्य समस्तं वा नास्ति नास्तीति यत्फलं निरुक्तं तु प्रवक्ष्यामि यथाह स्वयमंभु
मान् इति श्री म० मनु मत्स्य० प्रयागमाहात्म्यं १०८ श्री मार्कंडेय उवाच शृणु राजन् प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव तु नैमि
षं पुष्करं चैव गोतीर्थं सिंधुसागरं गयाश्च चैत्रकं चैव गंगासागरमेव च एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः
दश तीर्थसहस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथा पराः प्रयागे संस्थितास्तानि नित्यं एवमाहुर्मनीषिणः त्रीणि चाप्यग्निकुंडानि ये
षां मध्येन जाह्नवी प्रयागाद्विनिष्क्रांता सर्वदेवनमस्कृता तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता यमुना
गंगया सार्द्धं संगता लोकपावनी गंगायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतं प्रयागं राजशार्दूल कलां नार्हति षोडशीं
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तत्सर्वं जाह्नवी स्मृताः प्रयागं समधिष्ठानं कंबल
ाश्वतरौ च भोगवत्यथ या चैषा वेदिरेषा प्रजापतेः तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमंतो युधिष्ठिर प्रजापतिमुपासंते
ऋषयश्च तपोधनाः यजंते क्रतुभिर्देवाश्चक्रचराश्च नृपाः ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत प्रभावात्सर्वतीर्थे
भ्यः प्रभवत्यधिकं विभो सिद्धक्षेत्रं च विज्ञेयं गंगातीरसमन्वितं इदमन्यं विजानीयात्साधुनात्मजस्य च सुहृदः
स्य तु पैतृकं यच्छिष्यस्यानुगतस्य च इदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं मेध्यमिदं सुखं इदं पुण्यमिदं कीर्त्यं पावनं धर्ममुत्तमं म

227
1998

हृषीकांपि दं गतो सर्वपापप्रणाशनं अधीत्य चहिजोप्येनन्निर्मलं स्वर्गमाप्नुयात् यस्त्विमं शृणुयान्नित्यं तीर्थं पुण्यं सदा
शुचिः जातिस्मरत्वं लभते नाकपृष्ठे च मोदते प्राप्यंते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः स्नाहि तीर्थेषु कौरव्य मा च
वक्रगतिर्भव त्वया च सम्यकृष्टेन कथितानि मया विभो तारितास्पितरः सर्वे तथैव च पितामहाः प्रयागस्य तु सर्वे
ते कलानार्हंति षोडशीं एवं ज्ञानं च योगं च तीर्थं चैव युधिष्ठिर बहुक्लेशेन युज्येत न ते यांति परांगतिं त्रिकालं च
जपन्नित्यं ते स्वर्गलोकं गमिष्यति इति श्री म॰ प्रयागमहात्म्ये १०७ युधिष्ठिर उ॰ कथं सर्वमिदं प्रोक्तं प्रयागस्य म
हामुने एतन्नः सर्वमाख्याहि यथाहि मम तारयेत् श्रुणु राजन् महाबाहो प्रोक्तं सर्वमिदं जगत् ब्रह्मा विष्णुस्तथा
सो मो देवेनाप्रभुरव्ययः ब्रह्मा सृजति भूतानि स्थावरं जंगमं च यत् तान्येतानि परे लोके विष्णुः संवर्द्धते प्रजाः क
ल्पांते तत्समग्रं हि रुद्रः संहरते जगत् तदा हरति वाप्येतन्न कदाचिद्विनश्यति ईश्वरः सर्वभूतानां यः पश्यति स प
श्यति अन्ने तान्संवनि ष्टति ते यांति परमां गतिं युधिष्ठिर उ॰ आख्याहि यथा तत्त्वं यथैषा तिष्ठते श्रुतिः केन वा कारणे
नैव तिष्ठते लोकसत्तमाः श्री मार्कंडेय उ॰ प्रयागे वसते येन ब्रह्मा विष्णु महेश्वराः कारणं तत्र वक्ष्यामि शृणु तत् म॰प्र॰
युधिष्ठिर पंचयोजन विस्तीर्णं प्रयागस्य तु मंडलं तिष्ठंति रक्षणार्थाय पापकर्मनिवारणात् यस्मिन्जुहुकं पापं १११
नरकं च न पश्यति एवं ब्रह्मा च विष्णुश्च प्रयागे नित्यमीश्वरः उत्तरेण प्रतिष्ठानं छन्ना ब्रह्मा तिष्ठति महेश्वरो वटोभू
त्वा तिष्ठति यावदाभूत म सप्त द्वीपाः समुद्राश्च पर्वताश्च महीतले धियमाणाश्च तिष्ठंति यावदाभूत संप्लवं येता

नो बहवश्चैव तिष्ठति च युधिष्ठिर पृथिवी तत्समुद्रस्थिते न हि देवतात्रये प्रजापतेरिदं क्षेत्रं प्रयागमिति विश्रुत
एतत्पुण्यं पवित्रं च प्रयागे च युधिष्ठिर स्वराज्यं कुरु राजेंद्र भ्रातृभिः सहितोनघ इति श्री म॰ प्रयाग महात्म्ये ११० नं
दिरु॰ भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सप्तमानः समाधया ब्राह्मणैः सोन मस्कृत्य गुरुदेवाग्रतर्पयेत् वासुदेवोपि तत्रैव कृष्णे
नैव स्यात् स्मृता पांडवैः सहितः सर्वैः सप्तमानस्समाधया कृष्णोपि सहितैः सर्वैः स्मविंश युधिष्ठिरं एतस्मिन्नंतरे 229/1998
चैव मार्कंडेयो महामुनि ततः स्वस्तीति चोक्त्वा तु क्षणादाश्रममस्यगात् युधिष्ठिरोपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो व
सन् महादानेन तोष्टत्वा धर्मस्तु युधिष्ठिरः यश्चेदं कल्पमुत्थाय महात्म्यं पठते नरः मुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलो
कं स गच्छति वासुदेव उवाच मम वाक्यं च कर्तव्यं महाराज युधिष्ठिरः नित्यं जपस्व जुहुष्व प्रयागे विगतज्वरः प्र
याग स्मर चैतित्वं तस्मात्त्वं वै युधिष्ठिर स्वयं प्राप्स्यसि राजेंद्र स्वर्गलोकं न संशयः प्रयागमनुगच्छेद्वा वसते वापि योन
रः सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं महीयते प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो येन केनचित् अहंकारविमुक्तात्मा स ती
र्थफलमश्नुते ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता देवैश्चापि यथाक्रमं नहि ता शक्या दरिद्रेण यज्ञाः कर्तुं महीपते बहूपक
रणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः प्राप्यंते पार्थिवैरेते समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् अकोपनश्च राजेंद्र सत्यवादी दृढव्र
तः आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते यद्दरिद्रैरपि विधिभिः शक्यः प्राप्तुं युधिष्ठिर तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यै
स्तंनिबोध वदामि ते ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तमः तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते दशतीर्थ

महस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथा परः॥ माघमासे गमिष्यन्ति गंगायां भरतर्षभ॥ स्वस्थो भव महाराज भुंक्ष्व राज्यम
कंटकं॥ पुनर्द्रक्ष्यसि मां देव यत्र मानैर्विशोधनः॥ नैमिषे कंस्वरजा॥ इत्युक्त्वा स महाभागो मार्कंडेयो महातपाः
युधिष्ठिरं स्वरूपेण तत्रैवांतरधीयत॥ ततस्तत्र महाप्राज्ञ गत्वा प्रयागं नृप। यथोक्तेन विधानेन पुनाति
स्वेति मागतः। तथा त्वमेव देवर्षे प्रयागाभिमुखो भव॥ अभिषेकं तु कृत्वा च कृतकृत्यो भविष्यति॥ सूत उ॰ ए
वमुक्त्वा ययौ धीमांस्तत्रैवांतरधीयत॥ नारदोपि जगामाशु प्रयागाभिमुखस्तदा॥ तत्र स्नात्वा च जप्त्वा च विधिं द
ष्ट्वा न कर्मणा॥ दानं दत्वा द्विजातिभ्यो गतस्स्वर्गवनं ततः॥ इति श्री म॰ प्रयागमाहात्म्यं॥ ऋषय ऊ॰ कति द्वीपाः समु
द्राश्च पर्वताश्च कति विभो॥ कियंति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च काः स्मृताः॥ महाभूतप्रमाणं च लोकालोकस्त
थैव च॥ पर्यायः परिमाणं च गतिश्चंद्रार्कयोस्तथा॥ एतत्प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तरेण यथार्थतः॥ त्वदुक्तादेव सकलं
श्रोतुमिच्छामहे वयं॥ द्वीपभेदसहस्राणि सप्तस्वंतर्गतानि च॥ न शक्यते क्रमेणेह वक्तुं वै सकलं जगत॥ सप्तैव
तु प्रवक्ष्यामि चंद्रादित्यग्रहैः सह॥ तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते॥ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्के मस्म॰
ण साधयेत्॥ प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणं॥ सप्त वर्षं प्रवक्ष्यामि जंबुद्वीपं यथाविधि॥ विस्तारं मंडलं २२२
चैव योजनैस्तन्निबोधत॥ योजनानां सहस्राणि शतं द्वीपस्य विस्तरं॥ नानाजनपदाकीर्णं पुरैश्च विविधैः शुभैः॥ सि
द्धचारणसंकीर्णं पर्वतैरुपशोभितं॥ सर्वधातुपिनद्धैश्च शिलाजालसमुद्भवैः॥ पर्वतप्रभवाभिश्च नदीभिस्तु समंत

तः॥ प्रागायता महापर्वाः षडिमे वर्षपर्वताः॥ अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ॥ हिमप्रायश्च हिमवान्हे
मकूटश्च हेमवान्॥ पर्वतः सुसुखश्चापि निषधः पर्वतो महान्॥ चातुर्वर्ण्यः स सौवर्णो मेरुश्चोल्बमयः स्मृतः॥ च
तुर्विंशसहस्राणि विस्तीर्णः स चतुर्दिशं॥ वृत्ताकृतिः प्रमाणाच्च चतुरस्रः समाहितः॥ नानावर्णः स पार्श्वे प्रजापति 231
गुणान्वितः॥ नाभिबंधनसंभूतो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः॥ पूर्वतः श्वेतवर्णस्तु ब्राह्मण्यं तेन तस्य वै॥ पीतश्च दक्षि 1998
णेनासौ तेन वैश्यत्वमिष्यते॥ भृंगपत्रनिभश्चैव पश्चिमेन समन्वितः॥ तेनास्य शूद्रता नाम्नो मेरोर्नामार्थकर्मतः॥ पा
र्श्वमुत्तरतस्तस्य रक्तवर्णस्वभावतः॥ तेनास्य क्षत्रभावस्स्यादिति वर्णाः प्रकीर्तिताः॥ नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतः पी
तो हिरण्मयः॥ मयूरबर्हवर्णस्तु शातकौंभः सुशृंगवान्॥ एते पर्वतराजानः सिद्धचारणसेविताः॥ तेषामंतरविष्कं
भो नव साहस्रमुच्यते॥ मध्ये इलावृतं नाम महामेरोः समंततः॥ चतुर्विंशसहस्राणि विस्तीर्णो योजनैः समः॥ म
ध्ये तस्य महामेरुर्विधूम इव पावकः॥ वेद्यर्धं दक्षिणं मेरोरुत्तरार्धं तथोत्तरे॥ वर्षाणि यानि सप्तात्र तेषां सप्त प
र्वताः॥ द्वे द्वे सहस्रे विस्तीर्णो योजनैर्दक्षिणोत्तरे॥ जंबूद्वीपस्य विस्तारस्तेषामायाम उच्यते॥ नीलश्च निषधश्चैव
तस्मादानामायेपरे॥ श्वेतश्च हेमकूटश्च हिमवान्कूटवांश्च यः॥ जंबूद्वीपप्रमाणेन नंदनः परिकीर्तितः
तस्माद्दशानामायेन हेमकूटोपि हीयते॥ हिमवान्विंशमेनायेन तस्मादेव प्रहीयते॥ अष्टाशीतिसहस्राणि हेम
कूटो महागिरिः॥ अशीतिर्हिमवाञ्छैल आयतः पूर्वपश्चिमे॥ द्वीपस्य मंडलीभावात् ह्रासवृद्धिः प्रकीर्त्यते वर्षा

णां पर्वतानां च यथाभेदेन चोत्तरं तेषां मध्ये जनपदास्तानि वर्षाणि सप्त वै प्रपातविषमैस्तु पर्वतैरावृतानि
तु सम्मतानि नदीभेदैरगम्यानि परस्परं वसंति तेषु सत्वानि नानाजातानि सर्वशः इमं हैमवतं वर्षं भारतं ना
म विश्रुतं हेमकूटं परं तस्मान्नाम्ना किंपुरुषं स्मृतं हेमकूटाच्च निषधे हरिवर्षं तदुच्यते हरिवर्षात्परं चापि मेरोश्च
त इलावृतं इलावृतात्परं नीलं रम्यकं नाम विश्रुतं रम्यकादपरं श्वेतं विश्रुतं तद्धिरण्मयकं हिरण्मयात्परं चैव शृं
माकं कुरु स्मृतं धनुःसंस्थे तु विज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरं दीर्घाणि तस्य चत्वारि मध्यमं तदिलावृतं पूर्वतो निषधस्येदं
वेद्यर्धं निषधस्यार्धं परं इलावृतं पश्चाद्वेद्यर्धं तु तदुत्तरं तु स्मृतं तु महाभोगो माल्यवान्नाम पर्वतः द्वात्रिंश
त्सहस्राणि प्रतीच्यामनुगानुगाः माल्यवत्सेय हस्रकस्थानीलनिषधावपि द्वात्रिंशत्सैव मण्डूकः पर्वतो गंधमा
दनः विपुलस्य सुपार्श्वस्य सर्वरत्नविराजिताः परिमंडलस्तन्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः चातुर्वर्ण्यसमो वर्णैस्तु
स्यमनुच्छिकः नानावर्णसमस्तेषु पूर्वे श्वेतं तदुच्यते पीतं तु दक्षिणतस्तस्य भृंगपत्रनिभं परं उत्तरे तस्य रक्तं वै इति मत्स्य०
वर्णसमन्वितः भुवनैरावृतः सर्वजातरूपपरिष्कृतः तत्र देवगणाश्चैव गंधर्वासुरराक्षसाः शैलराजे प्रमोदंते ९३
सर्वतोऽप्सरसांगणाः स तु मेरुः परिवृतो भुवनैर्भूतभावनैः यस्येमे चतुरो देशा नानापार्श्वेषु संस्थिताः भद्राश्वो भर
तश्चैव केतुमालश्च पश्चिमे उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः विष्कंभपर्वतास्तस्य मंदरो गंधमादनः विपुलश्च
सुपार्श्वश्च सर्वरत्नविभूषिताः अरुणोदं मानसं चैव सितोदं भद्रसंज्ञितं तेषामुपरि चत्वारि सरांसि वनानि च तथानद

कदंबस्तु मंदरे गंधमादने जंबूवृक्षश्चाश्वत्थो विपुलोपवसत्परं गंधमादनपार्श्वे तु पश्चिमे वरगंडिकः द्वा
त्रिंशत्सहस्राणि योजनैः सर्वतः समः तत्र ते पुण्यकर्माणः केतुमालाः परिश्रुताः तत्र कालानराः सर्वे महासत्वा म
हाबलाः स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सुंदर्यः प्रियदर्शनाः तत्र दिव्यो महादारुः पनसः पत्रभासुरः तस्य पीत्वा फलरसं
मंजीवंति समायुतं माल्यवंतस्य पार्श्वे तु पूर्वे पूर्वा तु गंडिकः द्वात्रिंशत्सहस्राणि तत्रापि प्रथितमुच्यते भद्रश्च तत्र 238 / 1998
विज्ञेयो नित्यं मुदितः मानसः भद्रमालवनं तत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः तत्र ते पुरुषाः श्वेता महोत्साहा महाबलाः स्त्रियः
कुमुदवर्णाभाः सुंदर्यः प्रियदर्शनाः चंद्रप्रभाश्च वर्णेनाः पूर्णचंद्रनिभाननाः चंद्रशीतलगात्राश्च स्त्रियो ह्युत्प
लगंधिकाः दशवर्षसहस्राणि तासामायुरनामयं कालाम्रस्य रसं पीत्वा सर्वे ते स्थिरयौवनाः सूत उ इत्युक्त
वा ऋषीन्सूत्वा वर्षाणि च विशेषतः पूर्वमनुप्रहरणार्धयाः किं वर्णयामि वः एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषु ऋषयः संशि
सितव्रताः जातकौतूहलाः सर्वे प्रहृष्टास्तु मुदान्विताः ऋषयो रोमहर्षणमाख्यातो भारतो तेनान्यथा मुने उत्तराणां च व
र्षाणां पर्वतानां च सर्वशः आचक्ष्व नो यथा तथ्यं ये च पर्वतवासिनः एवमुक्तस्तु ऋषिभिस्तैः सम्यगाख्यानवा
न्मुनिः सूत उ शृणुध्वं तानि वर्षाणि पूर्वोक्तानि च वै मया दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु वर्षं रमणकं
नाम तत्र जायंते वै प्रजाः रतिप्रधाना विमलाः जायंते तत्र मानवाः शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे ते प्रियदर्शनाः तत्रा
पि सुमहान्वृक्षो न्यग्रोधो रोहिणो महान् तस्यापि ते फलरसं पिबंतो वर्तयंति वै दशवर्षसहस्राणि दश वर्ष

गतानि च जीवंति ते महाभागोपदा हृष्टा नरोत्तमाः । उत्तरस्य शृंगवतस्य पार्श्वे शृंगस्य हस्तिनो । वर्षं हिरण्मयेना
मनत्र हिरण्मयी नदी महाबला महाभाग्या नित्यं मुदितमानसाः । शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे ते प्रियदर्शनाः
एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते नरोत्तमाः । आयुःप्रमाणं जीवंति शतानि दश पंच च । तस्मिन् वर्षे महावृक्षो
लकुचः पत्रसंश्रयः । तस्य पीत्वा फलरसं तत्र जीवंति मानवाः । शृंगसाह्वस्य शृंगाणि त्रीणि चैव महांति वै ए
कं मणिमयं तत्र एवं तु कनकान्वितं । सर्वरत्नमयं चैकं भुवनैरुपशोभितं । उत्तरे चास्य शृंगस्य समुद्रांतेव द
क्षिणे । कुरवस्तत्र तद्वर्षं पुण्यं सिद्धनिषेवितं । तत्र वृक्षा मधुफला दिव्याः सजलापगाः । वस्त्राणि च प्र
सूयंते फलात्स्वाभरणानि च । सर्वकामप्रदातारः केचिद्वृक्षा मनोरमाः । अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र मनो
रमाः । ये क्षरंति सदा क्षीरं षड्रसं चामृतोपमं । सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मा कांचनवालुका । सर्वत्र सुखसंस्प
र्शा निःशब्दाः पावनाः सुखाः । देवलोकच्युतास्तत्र जायंते मानवाः । शुक्लाभिजनसंपन्ना जायंते स्थिर
यौवनाः । मिथुनानि प्रजायंते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः । तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबंत्यमृतोपमं । समं च जाय मत्स्य०
ते मिथुनं समं चैव विवर्द्धते । समं तेजो रूपं वा समं चैव म्रियंति वै । चक्रवाक[illegible]चकुर्वं ज्ञानाम १२४
माविशो कामवृत्तिस्तं मुदितमानवाः । दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । जीवंति ते महाभागा वाताश्चीप्र
वर्त्तते सूतउ । एवमेव निसर्गो वै वर्षाणां भारते युगे । दृष्टः परतरः सम्यक् किमन्यत् कथयामि वः । आख्यास्ये

वमस्मयः सूतं पुराणधीमता । उत्तरं भरतवर्षस्य पप्रच्छुः सूतनंदनं । इति श्रीमत्स्ये भुवनकोशवर्णनं ११२ ऋषय
ऊचुः । यदिदं भारतं वर्षं तस्मिन् स्वायंभुवादयः । चतुर्दशैव मनवः प्रजासर्गे ससर्जिरे । एतद्वेदितुमिच्छामः 235 / 1998
सकाशात्तव सूतजः । उत्तरं भरतवर्णं तु ऋषिः प्रब्रवीत्तदा वरः । एतच्छ्रुत्वा ऋषीणां तु प्रोवाच लोमहर्षणिः । पौराणि
कस्तदा सूतो ऋषीणां भाविनात्मनां । बुद्ध्या विचार्य बहुधा विमृश्य च पुनः पुनः । तदेव कथयामास उत्तरं भरतवर्ण
तदा । तथाहं वर्णयिष्यामि वर्षेऽस्मिन् भारते प्रजाः । भरणात्तु प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते । निरुक्तवचनैश्चैव
वर्षं तद्भारतं स्मृतं । यतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यमश्चांतरः स्मृतः । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्मविधिः स्मृतः । भारतस्या
स्य वर्षस्य नव भेदान्निबोधत । इंद्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गंधर्वस्त्वथ वा
रुणः । तत्रायं नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः । योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः । आयतस्तु कुमारीतो
गंगायाः प्रवहावधिः । तिर्यगूर्ध्वं तु विस्तीर्णः सहस्राणि दशैव तु । द्वीपो ह्युपनिविष्टोऽयं म्लेच्छैरंतेषु सर्वशः । यवना
श्च किराताश्च तस्यांते पूर्वपश्चिमे । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुधवणिज्याभिः वर्तयंतो व्य
वस्थिताः । तेषां संव्यवहारोऽयं वर्तते तु परस्परं । धर्मार्थकामसंयुक्तो वर्णानां तु स्वकर्मसु । संकल्पपंचमानां तु आ
श्रमाणां यथाविधि । इह स्वर्गापवर्गार्थं प्रवृत्तिर्यत्र मानुषैः । यस्त्वयं मानवो द्वीपस्तिर्यग्यामः प्रकीर्तितः । य एनं जयते
कृत्स्नं स सम्राडिति कीर्तितः । अयं लोकस्तु वै सम्राडंतरिक्षजितां स्मृतः । स्वराडसौ स्मृतो लोकः पुनः वक्ष्यामि विस्तरा

त मप्रवास्मिन्महापर्वाविख्याताः कुलपर्वताः ॥ महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ॥ विंध्यश्च पारिपात्रश्च
सप्तैते कुलपर्वताः ॥ तेषां सहस्रशश्चान्ये पार्वतास्तु समीपतः ॥ अभिज्ञाता नतस्थास्ते विपुलाश्चित्रसानवः ॥ अन्ये
तेभ्यः परिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः ॥ तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या म्लेच्छाश्च सर्वशः ॥ पिबंति बहुला नद्यो गंगा गाः
सिंधुः सरस्वती शतद्रूश्चंद्रभागा च यमुना सरयूस्तथा ॥ इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुहूः ॥ गोमती धुतपा
पा बाहुदा च दृषद्वती ॥ कौशिकी च तृतीया च निश्चीरा गंडकी तथा ॥ चक्षुर्लोहित इत्येते हिमवत्पादनिःसृताः ॥
ताः ॥ वेदस्मृति वेदवती वृत्रघ्नी सिंधुरेव च ॥ पर्णाशा नर्मदा चैव कावेरी महती तथा ॥ पारा च धन्वती रूपा विदु
षा वेणुमत्यपि ॥ शिप्रा अवंती कुंती च पारियात्राश्रिताः स्मृताः ॥ शोणो महानदश्चैव नर्मदा सुरसा क्रिया मंदाकिनी
दशार्णा च चित्रकूटा तथैव च ॥ तमसा पिप्पला श्रोणी चित्रोत्पला मपि ॥ विमला चंचला चैव धूतवाहिनी ॥
शुक्तिमती शुनी लज्जा मुकुटा ह्लादिकामपि ॥ ऋक्षपादप्रसूतास्ताः नद्यो मलजलाः शुभाः ॥ तापी पयोष्णी निर्विं
ध्या मद्रा च निषधा नदी ॥ वेणा वैतरणी चैव विश्वमाला कुमुद्वती ॥ तोया चैव महागौरी दुर्गा सोतःशिला तथा ॥ मत्स्य.
विंध्यपादप्रसूतास्ताः सर्वाः शीतजलाः शुभाः ॥ गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेणा च वंजुला ॥ तुंगभद्रा सुप्रयोगा ९५
बाह्या कावेरी चैव दक्षिणापथनद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृताः ॥ कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्पजात्युत्पलावती म
लयोद्भूता नद्यस्ताः सर्वाः शीतजलाः शुभाः ॥ त्रिसामा ऋषिकुल्या च इक्षुला त्रिदिवाचला ॥ ताम्रपर्णी तथा स्थूलीशर

राबा विमला स्वयाः महेंद्रतनयाः स्मृताः ॥ ऋषिका सुकुमारी च मंदगा मंदगामिनी ॥ कृपा पलाशि
नी चैव शुक्तिमंतात्मजाः स्मृताः ॥ सर्वाः पुण्यजलाः पुण्याः सर्वगाश्च समुद्रगाः ॥ विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वपापहराः शुभाः
तासामन्याः सहस्रशः नद्यश्चोपनद्यः स्मृताः ॥ तास्विमे कुरुपांचालाः शाल्वाश्चैव सजांगलाः ॥ शूरसेना भद्रकारा बोधाः स
हपटच्चराः ॥ मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुंतयः काशिकोशलाः ॥ आवंताश्च कलिंगाश्च मूकाश्चैवांधकैः सह ॥ मध्यदेशा
जनपदाः प्रायशः परिकीर्तिताः ॥ सह्यस्यानंतरे चैव तत्र गोदावरी नदी ॥ पृथिव्यामपि कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः
वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥ अपरांताश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चात्तखेटिकाः ॥ गांधारा यवनाश्चैव सिंधु
सौवीरमद्रकाः ॥ शतद्रवः पुलिंदाश्च पारदा हारमूर्तिकाः ॥ रामठाः कंटकाराश्च कैकेया दशनामिकाः ॥ क्षत्रियोपनि
वेश्याश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ अत्रेयाश्च भरद्वाजाः प्रस्थलाश्च दशेरकाः ॥ लंपाकास्तालगाणाश्च सैनिकाः सह जांगलैः ॥
एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥ अंगा वंगा मद्गुरका अंतर्गिरि बहिर्गिरिः ॥ प्लवंगा मातंगा यम
कामल्लवर्णकाः ॥ सुह्योत्तराः प्रविजया भार्गवा गेयमालवाः ॥ प्राग्ज्योतिषाश्च पौंड्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः ॥ शा
ल्वा मागधगोनर्दाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥ तेषां परे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ॥ पांड्याश्च केरलाश्चैव चोल्याः
कुल्यास्तथैव च ॥ सेतुका मूषिकाश्चैव कुपथा वाजिवासिकाः ॥ नवराष्ट्रा माहिषिकाः कलिंगाश्चैव सर्वशः ॥ कारू
षा माहिषिकाश्च आटव्याः शबराः स्मृताः ॥ पुलिंदा विंध्यपुलिका वैदर्भा दंडकैः सह ॥ कुलीयाश्च सरीलाश्च रूपसाश्च

2307
1998

पर्मैः सह॥ सच्चानरूनिकायैश्च सर्वाकारस्वयम्प्रभा॥ कामिकाचैव रुथ्येचान्येयचैवान्तरनर्मदाः॥ आरूकरूाम
माहेयाः सह मारस्वैतेष्वप्सा॥ कालिकाश्चैव मौराष्ट्रा आनर्दश्च अर्बुदैः सह॥ इत्येते अपरान्तास्तु शृणुते विंध्यवासि
नः॥ मालवाश्च करूषा मत्कलाश्चोत्कलैः सह॥ आद्या माषा दशार्णाश्च भोजाः किष्किंधकैः सह॥ अरुणाःश्रौडिकं
राश्च वीतिहोत्रा अवेनयः॥ एते जनपदाख्याता विंध्यपृष्ठनिवासिनः॥ अतो देशान्प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये
निराहाराः सर्वगाश्च कुपथ्यास्त्रिगर्णारवसाः॥ कुप्यप्रावरणाश्चैव ऊर्णाः दर्वाः समुद्गकाः॥ त्रिगर्ता मंडलाश्चैव
किरातश्चामरैः सह॥ चत्वारि भारते वर्षे युगानि भारते ब्रवन्॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं॥ तेषां निस
र्गविस्तारमित्रु परिष्टात्प्रवक्ष्यामि संशयः॥ सूत उ॥ एतच्छ्रुत्वा तु ऋषय उत्तरे पुनरेव ते॥ शुश्रूषवस्त्वपृच्छन्त प्रकामास्ते महर्षयः
ऋषय ऊचुः॥ जंबूद्वीपस्य विस्तारं तथान्येषां द्विजोत्तमः॥ द्वीपानां वासिनां तेषां वृक्षाणां प्रब्रूहि नः॥ सूत उ०
शुश्रूषवो ऋषयो विप्रा तच्छ्रुणुध्वं मतं द्विजाः॥ जंबूखंडे किंपुरुषे सुमहानंदनोपमः॥ दशवर्षसहस्राणि स्थितिः किंपु
रुषेसृताः॥ जायंते मानवास्तत्र सुतप्तकनकप्रभाः॥ वर्षे किंपुरुषे पुण्ये प्लक्षो मधुवहः स्मृतः॥ तस्य किंपुरुषा ॥मत्स्य०॥
सर्वे पिबंते रसमुत्तमं॥ अनामयाह्यशोकाश्च नित्यं मुदितमानसाः॥ सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः॥ ॥१२६॥
ततः परं किंपुरुषात् हरिवर्षं प्रचक्षते॥ महारजतसंकाशा जायंते तत्र मानवाः॥ देवलोकच्युताः सर्वे महारजतमा
वासकाः॥ त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां ते नरोत्तमाः॥ आयुः प्रमाणं जीवंति येनु वर्षे इलावृते॥ मनोस्तु दक्षिणे पार्श्वे

निषधश्चोत्तरेणतु॥ सुदर्शनो नाम महान् जंबूद्वीपसनातनः॥ नित्यं पुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः॥ तस्य नाम्ना
समाख्यातो जंबूद्वीपो वनस्पति॥ योजनानां सहस्रं च शतं न यातु महान्पुनः॥ उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवमावृत्य ति
ष्ठति॥ तस्य जंबूफलरसो नदी भूत्वा प्रसर्पति॥ मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा जंबूमूले मे मगतः पुनः॥ तं पिबंति सदा हृष्टा
जंबूरसमिलाहृते॥ जंबूरसफलं पित्वा न जरा बाधते पि तान्॥ न क्षुधा न क्लमो वापि न दुःखं च तथाविधं॥ तत्र जं
बूनदंनाम कनकं देवभूषितं॥ तेषामुत्रपुरीषे वाष्टिस्या प्राप्तु च सर्वदा॥ इन्द्रगोपकप्रकाशं भूमिमिप तोयं समं तेनु तान् र
क्षःपिशाच यक्षाश्च सर्वे हेमवतास्तु ते॥ हेमकूटे तु गंधर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः॥ सर्वे नागानिषधे तेशेषवासुकित
क्षकाः॥ महामेरोस्त्रयस्त्रिंशत् क्रीडंते यज्ञियाः सुराः॥ नीलवैडूर्ययुक्तेस्मिन् सिद्धा ब्रह्मर्षयो वसन्॥ दैत्यानां दानवानां
च श्वेतः पर्वतउच्यते॥ शृंगवान्पर्वतः श्रेष्ठः पितृणां प्रतिसंचरः॥ इत्येतानि मयोक्तानि नव वर्षाणि भारते॥ भूतैर
पिनिविष्टानि गतिमंति ध्रुवाणि च॥ तेषां वृद्धिर्बहुविधा दृश्यते देवमानुषा॥ अशक्या परिसंख्येयं श्रद्धेयं तु बुभूषता॥ इति॥
श्रीमत्स्य०पु भुवनकोशो॥ ११३॥ मनुरुवाच॥ हरिते बुधपुत्रस्य जनार्दन मयाश्रुतं॥ कस्माज्जितं प्रदानं च वृषोत्सर्गं
स्वयंवरं॥ उत्पाद्य रूपं नरेंद्रस्य बुधपुत्रस्य केशव॥ कौतुहलेस मुत्पन्ने तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः॥ केन धर्मविधानेन।
सतु राजा पुरूरवाः॥ अवाप नाहशो धर्मं सोभाग्यमपि चोत्तमं॥ देवा खिलु वनश्रेष्ठा गंधर्वाश्च मनोरमाम्॥ उर्वशीमं
गनाश्रेष्ठा सर्वथा येनतेनृपं॥ मत्स्य उवाच॥ शृणु पापविनाशकेन येन राजा पुरूरवाः॥ अवाप नाहशो रूपं सोभाग्यमपि

239
1998

पिबोन्नमं ॥ अतीते जन्मनि पुरा योऽयं राजा पुरूरवाः पुरूरवा इति ख्यातो मद्रदेशाधिपोऽभवत्तद्धि सः ॥ वास्तुपस्थानयेराजा
वास्तुपस्थानरे मनोः सर्वकल्पगुणैर्युक्तः केवलं रूपवर्जितः ॥ पुरूरवा मद्रपतिः कर्मणा केन पार्थिव ॥ बभूव क-
र्मणा केन रूपवांश्च बभूव तत् ॥ सूत उवाच ॥ द्विजग्रामे द्विजश्रेष्ठ नाम्ना त्वासीत्पुरूरवाः ॥ नद्याः कूले महाराज हर्षमा
जन्म पार्थिव ॥ स तु मद्रपती राजा यस्तु नाम्ना पुरूरवाः ॥ तस्मिन् जन्मन्यसौ विप्रो द्वादश्यां च सशासनः ॥ उपोष्य पूज-
या मास राज्यकामो जनार्दनं ॥ चकार सोपवासं च स्नानमभ्यंगपूर्वकं ॥ उपवासफलात्प्राप्तं राज्यं मद्रेष्वकंटकं
तु पोष्य न स्त्रयाभ्यांङ्गपहानो नजानत ॥ उषितेन नरेन्द्र स्नानाज्ञानमभ्यंगपूर्वकं ॥ वर्त्तनी संप्रयच्छेन रूपघ्नं तस्य रं
न्नपः ॥ राजेन्द्रः कथितं सर्वं यत्कृतं पूर्वजन्मनि ॥ मद्रेश्वरानुचरितेऽप्युत्तमस्य महीपतेः ॥ तस्य राजगुणाः सर्वे समुपे
तस्य भूपते ॥ जनानुरागोनेवासीद्रूपहीनस्य तस्य वै ॥ रूपकामः स मद्रेशः स पस्तेपे सुदारुणं ॥ राजा मंत्रिगते कृत्वा
जगाम हिमपर्वतं ॥ स वमायद्धि नीयस्तु पञ्चामेव महायशाः ॥ इह सुमनीर्थ महत्तं विषये चकेन दी ॥ ऐरावती निवि
ख्यातां ददर्शाति मनोरमां ॥ तुहिन गिरिभवां महौघवेगां तुहिनगभस्तिममानञ्जीलतोयां ॥ तुहिनसहशावगाहिमपुंर ॥ मत्स्य०
जां तु हिन यन्नाः स्मरितं ददर्श राजा ॥ इति श्री म० तपोवन गमनं नाम ॥ सूत उ ॥ स ददर्श नदीं पुण्यां दिव्यां हेमवतीं शु ॥ १२१
भां ॥ गंधर्वैश्च समाकीर्णां नित्यं शक्रेण सेवितां ॥ सुरेभमदसंसिक्तां समन्तात्तु विराजितां ॥ मध्येनजाकंदापांतस्मिन्
हंसिसर्वदा ॥ तपस्विशरणोपेतां महाब्राह्मणसेवितां ॥ ददर्श तपनीयाभां महाराजे पुरूरवाः ॥ सितहंसावलीछत्रां का-

शावामरराजितां ॥ मानिनी कामिवसनापरपन् प्रीतिपरां पयौ ॥ पुण्यां सत्रीनलाद्रद्यां मनसः प्रीतिवर्द्धनां ॥ सयद्रि
द्धिनां रम्यां सोमसृत्तिमिवापरां ॥ सुशीतशीघ्रपानीयां द्विजसंघनिषेवितां ॥ सुतां हिमवतः श्रेष्ठां चंचद्वीचिविराजि-
तां ॥ अम्लत्वादुसलिलां तापसेरुपसेवितां ॥ स्वर्गारोहणनिःश्रेणीं सर्वकल्मषनाशनीं ॥ अग्र्यां समुद्रमहिषीं महर्षी-
गणसेवितां ॥ सर्वलोकस्य सौख्यकारिणीं सुमनोहरां ॥ गोकुलाकुलतीरां तां रम्यां सेवालवर्जितां ॥ हंसमार-
समंघुष्टां जलजैरुपशोभितां ॥ आवर्त्तनाभिगंभीरां द्वीपोरुघनस्थलीं ॥ नीलनीरजनेत्रां तां सुस्मृत्कमलाननां
हिमाभ फेनवसनां चक्रवाकपयोधरां ॥ बलाकापंक्तिदन्तां तां चलमत्स्यां वलीभुवं ॥ स्वजलोद्भूतमातंगरम्यकुंभ
पयोधरां ॥ हंसरूपसमद्युष्टं मृणालचलपावली ॥ तस्यां रूपमदोन्मत्ता गंधर्वानुगतास्तथा ॥ मध्याह्नसमये राज
न्क्रीडन्त्यप्सरसां गणाः ॥ नाभिसरोविनिर्मुक्तां वहन्तीं कुंकुमं शुभां ॥ स्वनीरवर्णशुक्लाक्षैर्लीनापपरिह्रस्वकदु-
बमालाश्रीनां शुद्धतुल्पयन्त्रा माहृदश्रोतपेण ॥ इतिश्री मत्स्य० तुचनकोशे २२५ ॥ सूत उ ॥ आलोकमनन्द्दीं पुण्यां तु
समीरद्धनश्रमः ॥ स गच्छन्नेव ददर्श हिमवन्तं महागिरिं ॥ स्वमुषभिर्वकुलभिर्वृतं शृंगैस्तु पाण्डुरैः ॥ पक्षिणामयमंचु
र्वकल्पमिगनिशुभां ॥ नदीप्रवाहसंजातमहाशब्दैः समन्ततः ॥ आसेव्यतान्यशाईतेजसीततो यमनोरमं ॥ देवद्रा-
रुवनैर्नाविहृतायां वसने शुभं ॥ मेघोन्नरीयकं शैलं हृष्टो मनराधिपः ॥ श्वेतमेघरूतोष्णी० द्रुमसंतूतनानावर्ण-
सुगंधिनी ॥ तरंगागगनसंकानस्फूर्यमे उत्तुद्रशो सुरेभजानितायानकूलद्यविभूषितां ॥ शाकंभगस्वसलिलेह

वस्त्रीकृतकुंकुमैः संयुतं सलिलेन तस्याः षयदेहरूपसंचिता। तस्याश्रीरजवाहस्थाः सुगंधकुसुमार्चिताः भयाप
ह्रस्वसंख्यातव्य मरस्वनिनाकुलाः यस्यांश्रीरेरतिंयातिसदाकामवशावशाः। तपोधनाःसकलपक्षः तथादे
वाःसहायगाः लभंते यत्र सिद्धांगादेवेभ्यः प्रतिमानितां स्त्रियश्चानाकिवद्रूपाः प्रेडुप्रतिमाननाः याश्चि
नर्विसदानायंरेव संघरपीडिते पुलिंदमृगासंघेष्वबाधंदेदेरपीडिते सनामरसपानीयांसतारगमनीम
लां सतो पवनमन्यां राजामतामीमितकामदो तस्याश्रीरूपरूः कारोः हर्षविंशांशुमत्रिभिः रात्रलेविध्वा
कारैः रम्यश्रीरं महाद्रुमैः यामलाविविधैर्विप्रैर्देवस्यापितिर्षमते यात्रमदासकलोपविनाशभक्तजन
स्य कराः स्वनिरेरण यानुगतामास्तितां द्विवदे यानुगतामनंतेहि महीनैः यावन्तु तानिच यानि मनुष्यास्ताच
भुता सनतेहि मध्येः सुक्रतावकेसरिगणैः करिभिर्वर्तिनोबुभः समालश्चजलेस्थिगाः क्वचिन्नापि समुच्छितेः
नित्यार्केतामविषमेरराम्यैमंनसासुने देवदारुमहाहस्तगजव्याघ्राःनिरंतरेः संतानसुतमलिल्यापिसुवर्ण मस्प०
सुकामदयोसुनापयरिद्वरुकदेवमालावरीयोसुतेसमेत्रमादरस्तोनपेण इतिश्री मत्स्वसुरानोभुवनकोशो १२८
१५५ स्त्र ७० श्रालोकयत्वदीपुत्र्यांतत्रमीरकृतश्रमः सगच्छेत्यवदरूसोहिमवंतमहागिरिं रवसुक्षिप
भिर्वकुमिर्हर्तन्वयास्त्रपोडरैः पक्षिणामथसंचारैर्नमसिद्रुगातिशुभो नदीप्रवाहसंजातैर्मन्वसन्वैः समततः
स्त्रीसेयुनास्त्रहंतेनीनतामसनोरमं देवदारुवनेनालिः ऊनाधोवमनंश्चनं सपोनरीयकैरोलंदरयोस

नराधिपः स्वेतमेयरूतोहीवंचंगर्कसुकुटंक्वचित् हिमानुलिसमवांगंक्वचिदासुर्विमिश्रितं वंदनेनानुलि
मांगंदन्नपंचाशुलेनच्या श्रीतमृदंतिदाघोपिश्रीलांविकटसंयुतं सारक्ककेरमरमांमुडितेनचरणैः क्वचित् व्यार
पानमृमौगलितेगंधर्वामरमांक्वचित् मृगस्मृयोगिभिः काक्वचिच्चनमसाहृतं दर्शीसुरवैःकृविद्रीमेःपिवंतंम
लिलमहन क्वचिद्वियाधरगणैःकीडद्भिरूपशोभितं उपनीतेनयासुरवांकिंनराणांगणैःक्वचित् पुरगेःसे
नानकांदीतांदिवैमसुपशोभितं भुकोजितार्भिःसीष्याभिःकुसुमानातेन्वाक्वचित् मदितालिःसमाकीर्णगं
धर्वाणांमनोरमे निरूरुपवनेरूहीनीलपद्मलसंकिंतेः क्वचिद्कुसुमैःसुकमनीनरूनिरंशुभं मगोयथानुत
प्रिनेदाश्रितिभिन्नमहाद्रुमं यत्रमेदंतिनादेनस्रानांनेरवंरवं हपतेनत्रसेआंनेगजानामाकुलंकुलं तपस्वा
पसंवसन्कुंजदेशाप्यलंकृतं अहीनश्चरणोनिस्संअहीनतनमंवितं अहीनःपक्षतिमिरिःसहीनस्त्रसंवितं
परो अत्यंततपमायत्रसिद्धिप्राप्नोतितापमाः यत्रदर्शनमात्रेणसर्वकल्मषनाशनं महाश्रमातुसंपानाप्र
पानावंगतांवुनिः वायुनीतेःसदावृष्टिरूतदेशांकक्वचित्क्वचित् समालश्चजलेःगंगेःक्वचिन्नापिसमुच्छितेः
नित्यापनापविषमेरराम्यैर्मनसाहूते देवदारुमहाहस्तगजव्याघ्रानिरंतरेः वंशास्तैवनकारेःप्रदेशैरूपशो
भितं सिद्दतुंजमहाशृंगंप्रयातिदेवानिर्वर्गं त्राहत्त्वस्यांवुविषमंहिमसंरूद्धकंदरं हष्टेवतांवारूनितंवभूमिम
हाचलेस्मिनसतुमहराजः वस्त्रामतत्रैवमदासमेतःस्यानंतयाकिंचिदवासमाद इतिश्रीमत्स्वयंभुवनकोशेहिमवर्ण
243/1998

नंनाम ॥ ११६ ॥ श्रुतञ्च ॥ सततस्य पर्वतेन्द्रस्य प्रदेशो सुमनोहरं ॥ अगम्यो मानुषैरस्ति देवयोग्य उपागतः ॥ ऐरावतीसरित्कू-
लायस्मा देशात्तु विनिर्गता ॥ मेघस्वपासं च तं देशं द्रुमखण्डैरनेकधा ॥ आम्रैराम्रातकैस्तमालैश्च कार्णिकारैः सशाल्मलैः ॥ न-
ग्रोधैश्च तथाश्वत्थैर्हरिद्रिशिंशपाद्रुमैः ॥ देवदारुमहाद्रुमैः ॥ सेव्यानकैरामलकैर्हरिवनकशिभीतकैः ॥ मुञ्जैः समुञ्जकैर्वी-
रौः हस्तैः सप्तच्छदद्रुमैः ॥ महानिम्बैश्च स्याध्यानिर्बेनिर्गुडीभिरिंगुदिद्रुमैः ॥ देवदारुमहाहस्तैः तथा कालेयकद्रुमैः ॥ प-
द्मकैश्चन्दनैर्बिल्वैः कपित्थैरक्तचन्दनैः ॥ वानामरीष्टकालरैः रहकर्णैस्तथार्जुनैः ॥ हस्तिकर्णैः सुमनसैः कोविदारैः ॥
सुपुष्पितैः ॥ प्राचीनामलकैश्च वधनकैः समराटकैः ॥ खर्जूरनालिकेरैश्च प्रवालाम्रातकैर्गुदैः ॥ नेतुमालैः वैभकैः
काश्मीरैः पालिभिस्तथा ॥ जातीफलैः पूगफलैः कफलैः लवलीफलैः ॥ मंदारैः कोविदारैश्च किंशुकैः कुसुमांशुकैः ॥ जवासैः
मासिपर्णीमवेतसैर्जम्बुवेतसैः ॥ रक्ताजिरं डानारंगैः हिंगुभिः सप्रियंगुभिः ॥ रक्ताभ्रांकैस्तथाशोकैः राचकैः कविराचकैः
मुचकुन्दैस्तथा कुन्दैरारप रूप्यपरूपकैः ॥ सुवर्णानानवमन्तैद्रुमश्रेष्ठैस्तथामकैः ॥ मन्मथस्यशराकारैः सहकारैर्मनोह-
रैः ॥ प्रीतपृष्टिकपीपार्श्वपीतपृथिकपातथा ॥ जात्याचंपकजात्यावतुं वरैवरुवंतुवरैः ॥ मोचवांचेम्मलकुचेम्लिला ॥ मम्म
वल्लुकरशाल्मलैः ॥ तथा सुसुषवरणोर्वरुणैः कामवल्लभैः ॥ पुष्पांकुरैश्च वकुलैः परिभद्रहरिद्रकैः ॥ धारा कदंबैः कुट- १२१७
जैः ॥ स्थाक्रोतमर्दकर्कुम्भैः कुकुम्भैः कमनीयकैः ॥ कर्कंधुबदरैर्नीपैः दीपैरिवननीलकैः ॥ रक्तैपालीवनैर्दीपैः दाडिमैश्च
पकैर्द्रुमैः ॥ बंधूकैश्च सबंधुकैः कुब्जकानां तु जातिभिः ॥ कुसुमैर्मादलानिश्च मल्लिकाकरवीरकैः ॥ कुरुबकैर्हिमवरैःजं-

बूभिर्मद्गुजं तुभिः ॥ बीजपूरसकर्करगुरुनिम्बागुरुद्रुमैः ॥ विंवंबाम्रातविंवंस्तमंतानकविनानकैः ॥ तथा गुग्गुलुहन्दे-
श्वहिंतालधववर्णकैः ॥ तृणाम्रकैः करवीरैः शाकैश्च मदनैस्तथा ॥ पीलुनिर्गतुकोन्निश्च क्षिरबिल्वैः समाकुलैः ॥ तिंतिडी-
कैस्तथागोध्रविडंगैः क्षीरिकाद्रुमैः ॥ अश्मंतकैस्तथा काश्चिर्जं बीरैश्च तिनद्रुमैः ॥ नद्याणकैरिंगनागैर्वल्मीकैः कंको-
लैलालवंगैश्च तद्रुमैः पारिवेतसैः ॥ प्रतानैः पिप्पलीनां च नागवल्लाश्च नागरा ॥ मरिचस्य तथा गुल्मैर्नवमालिकया तथा ॥ म-
ल्लीकामंडपमुख्यैरतिमुक्तकमंडपैः ॥ त्रपुषैर्वारुकानां च प्रतानैः सफलैः शुभैः ॥ कूष्माण्डानां प्रतानैश्च कतीबूना तथा फवि
नःस्य प्रतानैश्च पटोलैः करवेल्लकैः ॥ कर्कोटकविनानैश्च वार्त्ताकैर्हद्दतीफलैः ॥ कंटकैर्मूलकैर्म्हलश्याकैस्तु विविंधैस्त-
था ॥ कंदैर्विदार्याश्च तथा रुरुटैः स्वादुमंसुनैः ॥ मपिंडारीविरूमाराजनकंव्येनवंधुकैः ॥ सुवर्चलाभिः सर्वाभिः सर्षपाणि तथैव-
च ॥ काकंबलीक्षीरकाकोली छत्रपान्त्रातिछत्रया ॥ कामं महीसहमार्दिः शिंशिकांउल कांडलैः ॥ तथा लीरी कल्याकेनका-
लश्याकेन वाप्यथ ॥ शिविथान्यैस्तथा धान्यैः सर्वैर्निरवशेषतः ॥ ओषधीभिर्विविधानि चैव मानाभिरेव च ॥ आसुष्मा विश्वा-
स्यानिर्वणपानिश्च नराधिप ॥ उरोमल्लुनया भ्रान्तिः लुठयघाभिरेव च ॥ सौभाग्यजननीभिश्च हस्तानिश्चाप्यनेकशः ॥ तत्र वेणुल-
ताभिश्च तथा कीचकवेणुभिः ॥ कर्णैः सशाकाभिश्च सुरागुल्मैस्तथैव च ॥ कुन्दागुल्मैस्तथारम्यैर्गुल्मैश्चक्षी मनोरमैः ॥ कर्पासजंबूव-
ल्याच उत्तमनेनशुभन च ॥ तथा च कदली खंडैः मनोहारिभिरुत्तमैः ॥ तथामरकतप्रख्यैः प्रदेशैः शाड्वलान्वितैः ॥ रक्तपुष्पसमा-
युक्तैः कुंकुमस्यचभागशः ॥ अंगारातिविष्णमामीश्रेष्ठिकं तु सुरागदैः ॥ स्वर्णपुष्पा तथा भूमिर्नानापुष्पा तथापरैः ॥ जंबीरिकाधूस्तु-
णकैर्मरसैः ककुभैस्तथा ॥ भृंगवेराजमोदाभिः कुरुककपिवालुकैः ॥ जलजैश्च तथा वर्णैर्नानावर्णैः सुगंधिभिः ॥ मदयादिन्यसं-

245 / 1908

काञ्चनैः सुवर्णचन्द्रनिभैस्तथा । तपनीयसवर्णैश्च रक्तनीपुष्पसन्निभैः । शुकपत्रनिभैश्चान्यैः स्थलपद्मैश्च भास्वरैः । पंचवर्णैः
समाकीर्णैः बकुलैस्तिलकैस्तथा । इङ्गुदिशाखिहिन्तमुदैः कुसुमैश्चन्द्रसन्निभैः । तथा वह्निशिखाकारैः गजपत्राम्बलैः शुभैः । नीलो
त्पलैः सकर्पूरैः गुञ्जाजातकंकुकेसरैः । शृङ्गाटकमृणालैश्च नरवैरालुमोत्पलैः । जलजैः स्थलजैर्मूलैः फलैः पुष्पैर्विशेष
तः । विविधैश्च वनीवारैर्मुनिभोज्यैर्नराधिप । न दृश्यमेन न तं छन्नं न तच्छत्रकं न तत्फलं । न तन्मूलं न तत्कन्दं न तत्पुष्पं न
राधिप । नाकल्पो कोऽपि वृक्षं नरल्लो कोऽपि वीरुधः अनपोढवनोद्देशं तत्र पश्यामि पार्थिव । सदापुष्पफलं सर्वं मनोरम
नयोगतः । हृष्टस्तोयं तथा तत्र नानारूपान्पतत्रिणः । मयूरान्नृत्यतः पश्याञ्च काककंकांश्च कोकिलान् । बकान्कादंबका
न्हंसान्सारसांश्चीनखंजरीटकान् । कुक्कुटान्कपक्रुदांश्च खट्वांगाह्लशुकांस्तथा । गोध्वेरकांस्तथा कुम्भान्धार्त्तराष्ट्रान
शुकान्बकान् । पारापतांश्च कमलान्सारिकाजीवजीविकान् । धातुकांश्चकेवाकांश्च कटुकानटिटिभान्मत्तान्पुत्र
त्रिया श्रोहृष्टशावगोत्रमणिशिवर्त्तकान् । लावकान्वर्तकान्वर्तिकान्नीरक्ककर्मप्रलम्बकान् । ताम्रचूडान्स्वर्णचूडान्कुक्कुटान्क
पिकुञ्ज्वकान् । कपिञ्जलान्कलविङ्कान्सपाण्डुकमन्नूडकान् । भृङ्गराजान्सारपादान्भुलिंगान्डिण्डिमान्बान् । मंजुलीत
कदात्यूहान्स्याससमत्तानसवाञ्जुलान् । भारद्वाजान् श्यावाकान्लुपलानि तुलीयकान् । एतांश्चान्यांश्च सुबहून्पक्षिसंघा भस्म०
न्मनोहरान् । श्वापदान्विविधाकारान्मांश्चैव महामृगान् । व्याघ्रान्केसरिणः सिंहान्द्वीपिनः सरभान्श्टकान् । ऋक्षां १३०
न्तरक्षंश्च बहून्गोलांगुलान्सवानरान् । शशलोमान्समकादंबान्मार्जारान्वायुवेगिनः । सृपकान्कुलल्लान्कामा
न्कापापिनः सरभाष्टकान् । तथा गन्तांश्च मातंगान्बद्विपानगवयान्सूकरान् । वामनान्समरांश्चैव तथा गौरस्वरानपि

उरभ्रानुपमेरवान्मार्गरगानयक्ककुरान् । तरक्षुमृगकान्लोपमान्कुकुरानमृगान् । नीलांश्चैव महानीलोकण
लानमृगमाष्टकान् । संदंष्ट्रारामसरभानक्रौंचकारकमुंजकान् । करालानकृतमालांश्च कालपुंछांश्च तोरणान् । दं
ष्ट्रान्खड्गान्वराहांश्च तुरंगान्खरगर्दभान् । एतानन्यिपमण्डलाविरुद्धांश्च परस्परं । अविरुद्धास्तथैतस्मिन्निरूह्यंते पर
मौषधौ । लग्नान्तत्रात्मपदं पुण्यमात्रेः पुरा नृपः । तत्र मासादुप्ता मुक्तं स्याद्वैरेजंगमेस्तथा । हिंसन्नचान्योन्यं हिंसका
स्तु परस्परं । कम्प्यादीः प्राणिनस्तत्र महौजीरपत्याकाः । निर्मितान्यत्र मात्सर्ये सर्वाणि तु महात्मना । शिलानि तं बदे
शेषु तत्रावसन्ध्यन्नृपः । पद्मानीन्दीवरं तिनेहि कमपं नस्वादुसन्निभं । कविनागमहिष्पश्च कविदागश्चमर्दनाः । शिलास
वत्रसंहर्षादधावास्तत्रवावहि । सपनमस्परमोभिः प्रीतिमवापवसुधाधिपः । सरांसि तत्रादिव्यानि निर्मलानिर्मलोद
कपत्राणि कानि वाष्मानि त्रीतव्यानि वभागशः । कंदराणि च शैलस्य सुसेव्यानि पदे पदे । हिमवानीनतत्रास्मिस्समंता
त्सबषोजनः । उपस्य कास्तुशैलस्यापि ग्नरेस्तु न विद्यते । तत्रास्मिरगजनशीखरं पर्वतंद्रस्यपोडुरं । हिमपातंघनापत्रकुर्वंति
मदिताः सदा । तत्रास्मिन्चापरंस्पर्ग्गं यत्र तोयघनाघनाः । निसमेवानि वर्षंति शिलानिः शिखरं खरे । तदाश्रमंमनोहारिय
त्र कामधराः धराः । सुरसुरुषो पस्योगिन्याद्यास्विन्नांस फलाः फलाः । सदोपगीतन्त्रसरसुरस्त्रीसेविताः सुराः । सर्वपा
पतुषकरं शैलस्य व प्रदारकं । वानरैः क्रीडमानेश्च देशो देशान्नराधिपः । हिमपुञ्जाः दृताप्तत्र्वंदबिंबसमप्रभाः
तदाश्रमेसमेताश्चहिमसंरुद्धकंदरैः । शैलवातैः परिहृतमागसंमनुजैस्सह । दृष्टवानराधिपस्तत्राचार्योसौमहाराजपुरूरवाः
तदाश्रमपदं श्रीमेदेवदेवप्रसादतः । तदाश्रमेत्रसयसमनोहरमनोहरैः कुसुमस्ततैः फलं फलं स्वयं रूचिर

247 / 1998

मयात्रिणास्तु नेत्रभावदृंसतु दृष्टोऽथ महाराट्‌ ॥ इति श्री म॰ भुवनकोशे ११७ ॥ सूतउ॰ ॥ तत्रयौ तौ महाम्भोगौ महावर्णौ
महाद्रिमौ ॥ तृतीयं तु तयोर्मध्ये रंगमस्तं तमुत्तमं ॥ निरस्तं तमसि ज्वालाजालं सदा सत्त्वावर्जितं ॥ तस्याधस्तात्सुत्तलनामादि
शोभागोच पाश्चिमे ॥ जानीत नापरिक्लिष्टं मरुर्निरे चारुदर्शनं ॥ दृष्टोऽवकोकुकाविष्टस्तं विवेशा महीपति ॥ तत्र मत्रमा
तिकस्य सुप्रभाभरणोज्ज्वलं ॥ समुच्छितमथासैतं गंभीरं परिवर्तुलं ॥ न तत्र सूर्यस्तपति न विराजति चंद्रमाः ॥ तथापि
विदिशो भासं प्रकाशं तदहर्निशं ॥ कोशाधिकं परिमाणसारसाविराजितं ॥ समंतास्सरसस्तस्य शैलज मालुवेदिका
सौवर्णैरा जते हच्छैर्विद्रुमैरूपशोभितां ॥ नानामणि स्वकुसुमैः सुप्रभाभरणोज्ज्वलैः ॥ तस्मिन्सरसि पद्मानि पद्मरागा
छदानि तु ॥ वज्रकिसरजालानि सुगंधानि तथा तु तत्‌ ॥ पत्रैर्मरकतैर्नीलैर्वैडूर्यस्य महीपाते ॥ कर्णिकास्च तथा तेषां
जातरूपस्य पार्थिव ॥ तस्मिन्याम्भसि नर्सवज्रसमाकुला ॥ नानारत्नैरूपविनाज्जलजालांसमाश्रया ॥ कपर्दिकानां
शुक्तीनां शंखानां महीपते ॥ सकुशाणांच मत्स्यानां चैशानां पछपैः सह ॥ तत्र मरकतवंजाति वज्राणि च सहस्राः पद्म
रागेंद्रनीलानि महानीलानि पार्थिव ॥ पुष्परागाणि स्वर्णानि तत्त्माकर्केटकानि च ॥ तुंठकस्यतुरंगानि तथा शेषस्य
चागमः राजावर्त्तस्य मुख्यस्य रुचिराक्षस्य स्वापस्य ॥ सूर्येंदुकांतयोश्चैव नीलवर्णांतकस्य च ॥ ज्योतीरसस्य सर मत्स्य॰
स्यस्यमस्यकस्य च नागराः ॥ पुरीरगवलाक्षाणां स्फाटिकस्य तथैव च ॥ गोमेदपित्तकानां च धूलीमरकतस्य च ॥ वैड १३१
र्यसौगंधिकयोस्तथा राजमणेर्नृप ॥ सैगस्य चैव मुख्यस्य तथा ब्रह्मणोरपि ॥ मुक्ताफलानां मुख्यानां ताराविमृह
कारिणा ॥ मुख्यो संचैव तत्रायं स्थानाछीनविनाशनं ॥ वैहर्यस्य शिला मध्ये सरस स्तस्यशोभना ॥ प्रमाणेच तथा मावके त

राजन्धनुशते ॥ चतुरस्रा तथा रम्या तपसा निर्मिता त्रिणा ॥ विलयार समो देशो यत्र यत्र द्विरएमयः ॥ प्रदेशाः सतु राजें
द्रधीपे तस्मिन् मनीहरे ॥ तथा सुस्करणिरम्या तास्मिन राजन्त्रिशिला तले ॥ सुशीला मलपानीयाजलजैश्च विवर्जिताः ॥ आका 219/1448
शप्रतिमा राजेश्वतुस्मा मनोहराः ॥ तस्यास्तदुत्तरं कंस्यादुलयुशीतं सुगंधिच ॥ नक्रणोति तथा कंठकुस्तिंना परयस्यपि तृ
प्तिविधत्ते परमाशरीरेच महत्सुखं ॥ मध्ये तस्यास्तु सुकृतं तं प्रसादेन पमात्रिणा ॥ रुक्मसेतु प्रमाणं तन्सर्वरत्नमयं स्तु
तं ॥ शार्वांकरास्मिसर्मकाशं भस्मासं राजतंद्भितं ॥ रम्यवैडूर्यसोपानं विद्रुमामलसारकं ॥ इंद्रनीलमहास्तंभं मरकतमा
सकविदिक ॥ वज्रांशुजालैस्फुटितं रम्यं हारिमनो हरं ॥ प्रासादे तत्र भगवान्देवदेवो जनार्दनः ॥ सोगभोगावलीसु
तःसर्वालंकारान्त्रूपितः ॥ जानुराकुंचितस्त्वेको देवदेवश्चक्रिणः ॥ फणीद्रसंविनिष्टोऽद्वितीयश्च तथान्नृपः ॥ लक्ष्मासास्य
कदृष्टेस्तुशेषभोगप्रशायिनः ॥ फणींद्रभोगसंस्थश्चबाऊदंडोपशोभितः ॥ अंगुलीपृष्टविन्यस्तबाऊदेंडोपशोभितश्चा
पधरे भुजं ॥ एकं वदे वदेवस्य द्वितीयेसुप्रसारितं ॥ सभाकुंचितमस्य च मणिबंधेन शोभितं ॥ किंचिदाकुंचितं चैव नाभिदे
शेकरे स्थितं ॥ तृतीयं तु भुजं तस्य चतुर्थं तु नृपोत्तम ॥ आनंसंतानकुसुमं घ्राणदेशानुसर्पितं ॥ लक्ष्म्यासवाद्य मानांघ्रिप
द्मपत्रनिभैः करैः ॥ संतानमालामुकुटं हारकेयूरभूषितं ॥ भूषितंच तथा देवमंगुदेरंगुलीयकैः ॥ फणीद्रफणविस
स्तचारुरत्नशिखोज्वल ॥ आज्ञातवस्त्रविनिंनं प्रतिष्टितमथात्रिणा ॥ सिद्धानुष्टजंतं अनतंसतंतं कुसुमास्त्रितं ॥ दिव्यगंधानु
लिप्तांगदिव्यधूपेनधूपितं ॥ सुरसैःसफलैः सुधैःसिद्धैरुपहृतंसदा ॥ शोभितोत्र मयाप्वैत देवमुस्यलशीर्षकं ॥ ततःसन्मु

स्वमुखीसवर्वदेमनराधिप जानुभ्योञ्चिरमांचवगत्वाभूमितलेंतदा नाम्नोमदनवेणतथाकुसुमवमधुसूदने प्रसन्नि
गामस्योवकेसमुत्थायपुनःपुनः रम्यमाश्रमतनंदृष्ट्वातत्रोपसत्रमेपुनः उत्ताडहिंगुढाकोपि लाश्रिममृमनोहरं तप
स्वकारतत्रैवहजयन्नमधुसूदने नानाविधैस्तथापुष्पैः फलमूलैःसयोरमैः निस्संत्रियवसाक्षाषीवरिङ्कट्जापणाम्यणः
देववापीजलैःकुर्वन्सततंप्राणधारणं सर्वाहारपरित्यागंसकृत्वामनुजेश्वरः अतसूतमनुत्रापीकालेनयति
पार्थिवः सक्काहारक्रियाश्चापिकेवलंतोयपानम ततम्यगतिमायातिचितदस्तृतं गर्वेसराजानपश्रिप्रमत्तःसंह
येदेववरंसदेव तत्राश्रमेकालमुवासकिंचिन्नगीपिमेदुःखमविदमानः इतिश्रीमञ्जुवनकोशे १८ सूतउवा
तत्राश्रमपदेरम्येसक्काहारपरिकुदः क्रीडावहारेगंधर्वैःपसुन्नमरसांसह कृत्वापुष्पैस्वयंगुबीर्मंयमिलातथा
स्वजं ञ्चत्रेनिवेद्यदेवायगंधर्वैस्ततैः पुष्पोच्चयपरक्रानांक्रीडंतीतीपयाअसुरवे वेदपानांविविधाकारान्यस
र्पिनपश्यति काचित्सुपुष्पायेसक्कालताजालेनवेष्टिता सस्वीजनेनसंसक्काकांतेनातिसमुत्थिता काचित्कमल
गंधाक्रांतिःश्वाससापवनाहतैः मधुपैराकुलमुखी कांतेनपरिमोचिता मकरंदसमाक्रांतदर्पनाकाचिदंगनाकां भम०
तनिःश्वासवातेननिरजस्ककृतेक्षणा काचिदुच्चायपुष्पाणिदृष्टोकांतस्यभामिनी कांतसंश्रयितैःपुष्पैरराजकृता। १३२
त्रीयरा उद्दीयस्वयमुद्यापारमणाहितत्रीयरा कृतेकृत्समिवाभानमेनेमन्मथवर्द्धनाः त्रीक्ष्मस्मिनगहनेकुंजेवि
त्रीषकुसुमालता काचिदेवंरहोनीत्वारमणेनरिरंसुना कांतसंनामितलताकुसुमानिविचिन्वती सर्वांसः काचिदा

स्याने मेने सर्वगुणाधिकं काचित्तनूपतिभूपालेनलीनीपुरुषपुरुष क्रीडमाना सगंधर्वैरसमाना मनोरमा का
चिदाता उपयत्कांतेमुदकेनभ्रविस्मिता ताड्यमानाथ कांतेनप्रीतिकाचिदुपाययौ कांतेनताड्यामासजातस्वे
दावरांगना अत्यल्पतवरारोहा मासत्याम्यपयोधरा कांतसंताडनाकृष्टकेशापाशातिबंधना केशाकुलमुखीभा 251/1498
तिमधुपैरिवपद्मिनी स्वस्तकुसुमस्तोःपुष्पैःसंछन्नेनलिनीवने छित्वा काचित्प्रियतमा प्राकांतेनातिप्रयत्नतः स्नाता
सीतापदेशेन काचिद्वारांगना स्त्री रमणालिंगनेचक्रमनोभिलषितंचिरं जलार्द्रवसनंसक्तमंगलीनंविस्मिता
धारयंतीजनंचक्रे काचित्तत्रसमन्मथं कंठमाल्यगुणाःकाचित्कांते कृष्यतीनसि नुद्यस्वच्छदामपतितेरमणाप्राहम
म्रिरं काचिद्भग्नासखी तत्रजानुदेशेनस्वांतरे संस्पृशंतकांतरमणामग्ना काचिदुत्ताविरं काचिद्दृष्टीगकृतादिसा
केशानअलकारिणी शिलानलगतातत्र दृष्टाकामार्तवस्तुषा कृतमाल्यविलुलितेसंकांतेकुच्चकुंकुमैरंसेका
चनकांत्यानमधवत्रसरोजले सुस्नातरेवगंधर्वदेवशाणगणेनच हत्समानेनदृष्टोनत्ररेवंजनाईनं क
न्निद्दृष्टोराजालताग्रहगताच्छिताः मंदुष्यंतीश्वगात्राणिकांतसंस्पर्शमानसाः काचिद्दादर्शनमग्रकरादतिमु
खोद्गतं स्थापवती कांतवचनेश्वनिकैचतथाबभौ काचित्सतरितादुस्ताभूपणामांविपर्यये कुर्वाणनेवबुधेनम
न्मथाविष्टमानसा वासुलिन्यानिसुरसीकुसुमाकरमंडिता काचित्सिबंनीरदृशोप्रदेशोनीलसाकुले पायथासासर
मणप्रियंकाचिद्दृशांगना काचित्सयोवरारोहाकांतपाणिसमर्पिते काचित्सनेत्रच पल्लवीञोत्सलसुतेपयः पीत्वा

पप्रछ रमणं क्व गतो न मम सोऽत्सवे । त्वयैव नीते ते नूनमिति तुष्टा रमणेन सा । तथा विदित्वा सुस्वस्था कम्बुबद्ध्वी ऽवरं
कांचित्कांतार्पितं सुस्तुः कांतवशेऽपि ते नविशेष परमो मानं यथा मन्मथवर्द्धनं आपानवीथीषु तथा तामोसनर
पुंगवः शुश्राव परमं गीतं मंत्रीस्वरविमिश्रितं प्रदोषसमये नाथ देवदेवं जनार्द्दनं राजन्सद्दीपनं त्वंतेनिना
नावाद्यपुरस्सरा यामं मात्रे गते रात्रौ विनिर्गं सगुहा सुखात् आवमंति सुताः कांतैः परद्विचरितां गुहां नानागं
धान्वितं लताकुसुमोत्करमंडिता एवमप्सरसां पश्य क्रीडितानि च सर्वतः तपस्वी पेमहाराज केशवार्पितमानसः
नमृत्युं नपति र्गत्वा गंधर्वाप्सरसो गणाः राजन्स्वर्गोपमं देशमिमं प्राप्तो । अरिंदम वर्षोदिते प्रदासामामनमःकां
चितान्वरान मानादायपद्हं गच्छनिष्टेहयादि वाप्सुनः राजोवाच अमोघदर्शनाः सर्वेन वं तस्मिन्ने अ सः वरंनि
नरतायेन प्रश्नादं मधुसूदनात् एवमुक्तिस्तथोक्तेः सतु राजा पुरूरवाः तत्रोपवासमुख्यी मासं पूजयातो
जनार्द्दनं प्रियं एसदवासीत्बुध वासरमांनपः तुतोष समयतो राजन्नस्यालोल्मेम कर्मणा मासमय मध्येमन्नपः
प्रविष्टः तपास्व मेरत्न सहस्रवनितं तो याशनसत्र उवासमासं या वस्मितां तोन्नप फाल्गुनस्य फाल्गुनामलप मत्स्य०
क्षांते राजा स्वप्नपुरूरवा नमोनदेवदेवस्य शुश्राव गादितं शुभं राज्या मम्य व्रतीना थोऽत्रितं सर्वमेव्यासिते १३३
नराजन्समामाम्य कृतं कृत्यानविष्यसि स्वप्नमेव मराजर्षिर्दृष्ट्वा देवं त्रिविक्रमः प्रत्यूषकाले विधिवत्स्नातः प्राप्य तितेंद्रि
यः कृतकृत्यो यथाकाम पूजयित्वा ये श्री जनार्दनं स्वप्नं तु देवदेवस्य मनवे दयन धार्मिकः ततः शुश्राव वचने देवना।

नांसमीरितं एवमेव महीपालनात्र कार्या विचारणा एवं प्रसादं संप्राप्य देवदेवाज्जनार्द्दनात् कृतदेवार्चनो राजा
तथा कृत्वा कृताशावं सर्वान्कामानवाप्य स वरदानेन केशवात् ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे भुवनकोशे तपःफले ॥ ए
ए॥ सूत उ० ॥ तस्मात्त्रिमस्यात्र रतश्चिपु गरिनिषेवितः नानारत्नमयैः शृंगैः कल्पद्रुमसमन्वितः मध्ये हिमवतः पृष्टे
कैलासो नाम पर्वतः तस्मिन्निवसति श्रीमान्कुबेरः सह गुह्यकैः अप्सरानुगतो राजा मोदते ह्यलकाधिपः कैलास
पादसंभूतं पुण्यं शीतजलं शुभं मंदारपुष्परजसा पूरितं देवसन्निभं तस्मात्प्रभवते दिव्या नदी मंदाकिनी शुभा
दिव्यं च नंदनं तत्र तस्यास्तीरे महद्वनं प्रागुत्तरेण कैलासाद्दिव्यं सौगंधिकं गिरिं सर्वधातुमयं दिव्यं सुवेलं पर्वतं
प्रति चंद्रप्रभो नाम गिरिः शुभ्रो रत्नमयः शुभः तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदं नाम विश्रुतं तस्मात्प्रभवते दिव्या नदी मे
दाकिनी शुभा तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभं तस्मिन्गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः यक्षसेनापतिः क्रू
रो गुह्यकैः परिवारितः पुण्या मंदाकिनी नाम नदी ह्यच्छोदका शुभा महीमंडलमध्ये तु प्रविष्टा तु महोदधिं कैलास
दक्षिणे प्राच्यां शिवं सर्वौषधीगिरिं मनःशिलामयं दिव्यं सुवेलं पर्वतं प्रति लोहितो हेमशृंगस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान्
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत्सरः तस्मात्प्रभवते पुण्यो लौहित्यश्च महानदः दिव्यारण्यं विशोकं च तस्य
तीरे महद्वनं तस्मिन्गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो वशी सौम्यैः सुधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः कैलासात्पश्चि
मोदीच्यां ककुद्मानौषधीगिरिः ककुद्मति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्च ककुद्मिनः तदंजनं त्रैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति स

253
1998

र्वधातुमयस्तत्र सुमहान्वैद्युतो गिरिः। तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितं। तस्मात्प्रवर्तते पुण्या सरयूर्लोकपावनी
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं विश्रुतं। कुबेरानुचरस्तस्मिन् प्रहेतितनयो वशी। ब्रह्मधाता निवसति राक्षसोऽनंतविक्र
मः। कैलासात्पश्चिमाशायां दिव्यः सर्वौषधीगिरिः। अरुणः पर्वतः श्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः। तस्य पश्चिमतः श्रीमान्
पर्वतो हेमसन्निभः। शातकौंभमयैर्दिव्यैः शिलाजालैः समन्वितः। शातसंख्यैः स्थापनायैः शृंगैर्दिवमिवालिखन्। मुंज
वान्सुमहद्दिव्यो दुर्गशैलो महान्वितः। तस्मिन्गिरौ निवसति गिरीशो धूम्रलोहितः। तस्य पादात्प्रभवति शैलोदं नाम त
त्सरः। तस्मात्प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा। सा चक्षुसीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिं। अस्त्युत्तरेण कैलासाच्छि
वे सर्वौषधिर्गिरिः। गौरं तु पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति। हिरण्यशृंगः सुमहान्दिव्यौषधिर्गिरिः। तस्य पादे महद्दि
व्यं सरः कांचनवालुकं। रम्यं बिंदुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः। गंगार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः। दिवं यास्य
ति मे पूर्वे गंगातोयाप्लुतास्थिता। तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता। सोमपादात्प्रसृता सप्तधा प्रविभज्यते
यूपा मणिमयास्तत्र विमानाश्च हिरण्मयाः। तत्रेष्ट्वा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह। दिव्यच्छायापथस्तत्र नक्षत्रा मत्स्य०
णां तु मंडलं। दृश्यते भासुरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा। अंतरिक्षं दिवं चैव भावयित्वा दिवं गता। भवोत्तमांगे पतिता २३४
संरुद्धा योगमायया। तस्या ये बिंदवः केचित्क्रुद्धायाः पतिता भुवि। कृतं तैर्बिंदुसरस्ततो बिंदुसरः स्मृतं। ततस्तस्या
निरुद्धाया भवेन सहसा रुषा। ज्ञात्वा तस्याभिप्रायं क्रूरं देवाश्चिकीर्षितं। भित्त्वा विशामि पातालं स्रोतसा गृह्य शंक

रं। अथावलेपनं ज्ञात्वा तस्याः क्रूरं तु शंकरः। तिरोभावयितुं बुद्धिमादध्ने गुणतां नदीं। तस्मिन्नेव काले तु दृष्ट्वा रा
जानमग्रतः। धमनीसंततं क्षीणं क्षुधाव्याकुलितेंद्रियं। अनेन तोषितश्चाहं नद्यर्थं पूर्वमेव तु। बुद्ध्वास्य वरदा
नं तु ततः कोपं न्ययच्छत। ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा यदुक्तं धारयन्नदं। ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्वेन तेजसा। नदीं भा 255/1498
गीरथस्यार्थे तपसोग्रेण तोषितः। ततो विसर्जयामास सप्तस्रोतांसि गंगया। त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रिपथैव
च स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रसवंतश्च सप्तधा। नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा। सीता चक्षुश्च सिंधुश्च तिस्र
स्ता वै प्रतीच्यगाः। सप्तमी त्वन्वगात्तासां दक्षिणेन भगीरथं। तस्माद्भागीरथी या वै प्रविष्टा दक्षिणोदधिं। सप्त चैताः
प्लावयंति वर्षं तु हिमसाह्वयं। प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा बिंदुसरोद्भवाः। नानादेशान्प्लावयंत्यो म्लेच्छप्रायांश्च
सर्वशः। सर्वोल्लान्कुकुरान्रौध्रान्बर्बरान्यवनान्खसान्। एतान्जनपदान्पुण्यान्प्लावयित्वोदधिं ययौ। दारदान्जेगुरू
श्चैव गांधारानौरसान्कुहून्। शिवपौरानिंद्रकुहून्वसतीन्तानि तेजसः। सैंधवानुवज्ञानुवर्कुपथान्भीमरोरकान्। शु
नामुखांश्चोर्ध्वमरूंश्च सिद्धचारणसेविते। गंधर्वान्किन्नरान्यक्षान्रक्षोविद्याधरोरगान्। कलापग्रामकांश्चैव तथा किं
पुरुषान्परान्। किरातांश्च पुलिंदांश्च कुरून्भरतानपि। पांचालान्कौशिकान्मत्स्यान्मागधांगांस्तथैव च। ब्रह्मोत्त
रांश्च वंगांश्च ताम्रलिप्तांस्तथैव च। एतान्जनपदानार्यान्गंगा भावयते शुभा। ततः प्रतिहता विंध्ये प्रविष्टा दक्षिणो
दधिं। ततस्तु ह्लादिनी पुण्या प्राचीनाभिमुखा ययौ। प्लावयंत्युपभोगांश्च निषादानपि सर्वशः। धीवरानृषिकांश्चैव त

यानीलमुख्यानपि केकयानश्वेष्टकांश्चकिरातानपि वाह्लि कलिंगदाति कांश्चैवकुशीकानस्वर्गभूमिकान्
मामंडलेमसुद्रस्य तीरेस्थास्तानवुद्दिश ततस्तु माजिनी नाम प्राचीमेवदिशं ययौ कुपथान्सा वर्वतीमा इंद्रद्युम्नसं
रोमप्यपि तथा खरपथा देशान्वेत्रशंकुपथानपि मध्येनोज्ज्ञानकं चरमोदृप्रवरणान्ययौ इंद्रद्वीपसमुद्रांते प्रवि
ष्टाल्लवणोदधिं ततस्तु पावनी प्रायात्प्राचीमाशां जवेन तु नामरानज्ञावर्तीव हेमभार्गान्समुद्रकान् सर्वान्दे
शांश्च सेवंतीतिस्थामा बकुंभागिरः करणाप्रावरणांस्त्वापगतासोन्यसुरव्यानपि सिद्धापर्वतमेदेमागत्वावि
धशानपि शोसिमेदुलकोष्टंतुसात्रनि शामहद्रसरः तासांनद्युपनद्योन्याःशातशोथसहस्वशः उपगच्छंतिताश्चद्यो
यतो वर्षमिवामवः तीरेवंशाकसारायाःसुरभिनामतद्वनं हिरण्यशृंगोवसतिविद्वान्कौवेरकोवशी यज्ञाद
पेतःसुमहानमितौजास्तुविक्रमः तत्रागंतःपरिवृतोविश्वाद्भिःब्रह्मराक्षसैः कुबेरानुचरान्चत्वारस्तत्समाश्रिताः
एवमेवतुविज्ञेयासिद्धिःपर्वतवासिनां परस्परेणाद्विगुणाधर्मतःकामतोर्थतः हेमकूटस्यपृष्ठेतुसर्पाणांन
सरःस्मृतं सरस्वतिप्रभवतितस्माज्ज्योतिष्मतीचया अवगाढस्रुभयतःसमुद्रौपूर्वपश्चिमौ सरोविष्णुपदंना मत्स्य०
मनिषधेपर्वतोत्तमे यस्मादप्रभवतिगंधर्वानुकुलावने मेरोःपार्श्वात्प्रभवतिह्रदश्चंद्रप्रभोमहान् जंबूश्चै १२५
वनदीपुण्या यस्माज्जांबूनदं स्मृतं पर्याद्रस्तु रुद्रोनीलःसंस्नुतःपुंडरीकवान् पुंडरीकपथ्या दावनस्मादेसंप्रसृ
यत सरस्तस्मिंस्तत्मतस्तुत्तरमानसं वितस्ताम्रगकौमाचतस्मादेसंप्रयते हृदाःकुरुक्षविख्याताःपंचमीः

नकुलाकुलाः नाम्ना नावेजयंताना नाम पादेश्वदधिसन्निभाः तस्मप्ताद्वीपवेनद्यांसंप्रसूयतां किंपुरुषाद्यानि
यान्यष्टौनेपुदेवोनवर्षति उद्भेदाम्बुदकान्यत्रप्रभवंतिसरिद्वराः ऋषभोवलाहकश्चैवचक्रोमैनाकएवच दिनि
विष्टाःप्रतिदिशोनिम्नगास्तवणानमि चेंद्रकोनस्थयाशोणःसुमहांस्त्रिशीलोन्नयः उदगायतोदीर्घात्तुअवगाह्यम
होदधिं चक्रोवधिरकश्चैवतथानारदपर्वतौ प्रतीचीमायतास्येवप्रविष्टास्तेमहोदधिं जीमूतोद्रावणश्चैवमै
नाकश्चैवपर्वतः आयतास्तेमहाशैलाःसमुद्रंदक्षिणंप्रति चक्रमैनाकयोर्मध्येदिदिशोदक्षिणपश्चे तत्रसंवर्तकोना
मसोग्निःपिबतितज्जलं अग्निःसमुद्रवासस्तुऔर्वसवडवामुखः इत्येतेपर्वताविष्टाश्चत्वारोलवणोदधिं छिद्यमाने
षुपक्षेषुपुरारंद्रस्यवैभयात् तेषांतुदृश्यतेचंद्रेशुक्लेकृष्णेसमाकृति तेभारतस्यवर्षस्यभेदायेनचकीर्तिताः इ
हादितान्यान्यद्वीपेतेअन्येत्वमत्रचोदिताः उत्तरोत्तरमेतेषांवर्षमुद्रिच्यतेगुणैः आयुरारोग्यप्रमाणाभ्यांधर्मतःकाम
तोर्थतः समन्वितानिभूतानितेषुभूतेषुभागशः वसंतिनानाजातीनितेषुसर्वेषुतानिवै इत्येतेधारयन्तिश्चैवप्र
स्थितास्यदिदेस्थिताः इतिश्रीमत्स्य०भुवनकोशेजंबूद्वीपवर्णने १२० सूत उ शाकद्वीपस्यवक्ष्यामियथावदिहनि
श्चयः कथ्यमानंनिवोधध्वंशाकद्वीपंद्विजोत्तमाः जंबूद्वीपस्यविस्ताराद्द्विगुणस्तस्यविस्तरः विस्ताराद्द्विगुणश्चापिपा
रिणाहसमंततः तेनावृतःसमुद्रोयंक्षीरोदेनवणोदकः यत्रपुण्याजनपदाश्चिरात्रम्रियतेजनः कुतएवचदुर्भिक्षंक्षमाते
जोयुतेष्विह तत्रापिपर्वताःशुभ्राःसप्तैवमणिभूषिताः शाकद्वीपादिषुत्वेषुसप्तसप्तनगास्त्रिषु ऋज्वायताःप्रतिदि

257/1998

शाकद्वीपविस्तरमानतः रत्नाकराद्रिनामनः ग्रोनसंज्ञो महादिवानाः समो हितान्प्रतिदिशंनिविष्टा वर्षपर्वताः उभयत्रा
वगाहेत लवणक्षीरसागरौ शाकद्वीपेषु वक्ष्यामि समदिव्यानमहाद्रिनान् देवर्षिगंधर्वैः युतःप्रथमो मेरुरुच्य
यते प्रागायतःस सौवर्णउदयो नाम पर्वतः तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवंति यांति च तस्मापरे गिरुमहान् जलधा
रो महागिरिः स वै चंद्र समाख्यातःसर्वौषधिसमन्वितः तस्मादिंद्रस्तु पादत्ते वासवः परमं जलं नारदो नाम सैवो
क्तो दुर्गशैलो महाचितः तत्राचलौ समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ तस्मापरेण तु महान् श्यामो नाम महागिरिः अतः
श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल स एव दुंदुभिनाम श्याम पर्वतसत्र शब्दमृत्यु पुरा तस्मिन् दुंदुभिस्ताडिताः
सुरैः रत्नमालांतरमयः शाल्मलश्चांतकालकृत तस्मापरेण रजतो महानस्तगिरिः स्मृताः सोमक इत्युक्तो देवैर्य
त्रामृतं पुरा संभृतं हृतं चैव मातुरर्थे गरुत्मता अस्मापरे चांबिकेयःसुमनाश्चैव स्मृताः हिरण्याक्षो वराहेण
तस्मिन् शैले निषूदितः आंबिकेयात् परो रम्यः सर्वौषधिनिषेवितः विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकेस्तु समाचि
तः तस्माद्विभ्राजते वह्निर्विभ्राजस्तेन स स्मृतः सोपि पिदेकेशवेत्युक्तो यतो वायुःप्रयात्युतः तेषां वर्णाणि वक्ष्यामि मत्स्य॰
वर्षाणां द्विजोत्तमाः शृणुध्वं नामतःक्षानि यथावदनुपूर्वशः द्विनामस्येव वर्णाणि यथैव गिरयस्तथा उदयस्योदयं वर्षं ११६
जलधारेति विश्रुतं नाम्ना च गतभयं नाम वर्षं तस्य प्रथमं स्मृतं तदेव शैशिरं नाम वर्षं संपरिकीर्तितं रैवतस्य च कोमारं
तदेव च सुखोदयं श्यामपर्वतवर्षं तु तदनिचकमिति स्मृतं आनंदकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभं तदेव भवमित्युक्तं

वर्षं विख्यातसंज्ञिकं द्वीपस्य परिणाहं च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च जंबूद्वीपेन विख्यातं तस्य मध्ये वनस्पतिः शाको नाम म
हावृक्षः प्रजास्तस्य महानुगाः एतेषु देवगंधर्वाः सिद्धाश्च परमचारणाः विहरंति समंतेन दृश्यमानाः मनीषिभिः तत्र पु
ण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः तेषु नद्यश्च वै सप्त प्रति वर्षं समुद्रगाः द्विनाम्न्यश्चैव ताः सर्वाः गंगा सप्तविधा स्मृ
ताः प्रथमा सुकुमारीति गंगा शिवजला शुभा अनुतप्ता च नाम्ना सैषा नदी संपरिकीर्तिता सुकुमारी तपःसिद्धा द्विती 257
या नामतः सती नंदा च पावनी नित्यं वृत्तीया परिकीर्तिता शिबिका च चतुर्थी स्यात् त्रिदिवा च पुनः स्मृताः इक्षुश्च पंच 1998
मी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः वेणुका चामृता नाम्ना षष्ठी सा परिकीर्तिता सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्तिता
एताः सप्त महाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः भावयंति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनं आसिगच्छंति नाम्नान्याश्च
वयः सरांसि च बहूदकाः परिस्रावा यतो वर्षति वासवः तासां तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च न शक्यं परिसं
ख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ताः पिबंति महाहृष्टाः नदीजनपदास्तु ते एते शांतभयाः प्रोक्ताः प्रमोदा वांति वै
शिवाः आनंदाश्च सुखाश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः अमर्षिणीनतेष्वत्र तथैवाससर्पिणी पुनः न तत्रास्ति युगावस्था
चतुर्युगकृताः क्वचित् त्रेतायुगसमः कालः तथा तत्र प्रवर्तते शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पंचस्वेतेषु सर्वशः देशस्य
नुविचारेण कालः स्वाभाविकः स्मृतः न तेषु संकरः कश्चिद् वर्णाश्रमकृतः क्वचित् धर्मस्य चाप्यभीचारादेकांतसु
खिना जनाः न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भयं कुतः विपर्ययो न तेष्वस्ति दंडोन च दांडिकाः स धर्मेण च धर्मज्ञाः

तेरष्टं ततिपरस्परं परिमण्डलस्तु महान्द्वीपो वै कुशसंज्ञिकः नदीजलैश्च विच्छिन्नः सर्वतश्चाभ्रसन्निभैः सर्वधातुवि
चित्रैस्तु मणिविद्रुमालङ्कृतैः अन्यैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः सर्वतो धनधान्यवान्
नित्यं पुष्पफलोपेतः सर्वरत्नसमावृतः आवृतः पशुभिः सर्वैर्ग्राम्यारण्यैश्च सर्वशः अनुपूर्व्यात्समासेन कुशद्वी
पं निबोधत अथ तृतीयं वक्ष्यामि कुशद्वीपं तु कृत्स्नशः कुशद्वीपेन क्षीरोदः सर्वतः परिवारितः शाकद्वीप
स्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्वितः तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः रत्नाकरास्तथा नद्यः तेषां नामानि मे
शृणु द्विनामानश्च ते सर्वे शाकद्वीपे यथा तथा प्रथमः सूर्यसंकाशः कुमुदो नाम पर्वतः विद्रुमोच्चय इत्युक्त
:स एव च महाधरः सर्वधातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालैः समन्वितः द्वितीयः पर्वतस्तत्र उन्नतो नाम विश्रुतः हे
मपर्वत इत्युक्तः स एव च महीधरः हरितालमयैः शृङ्गैर्द्वीपमावृत्य सर्वशः बलाहकस्तृतीयस्तु जात्याञ्जन
मयो गिरिः द्युतिमान्नाम नः प्रोक्तः स एव च महीधरः चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महागिरेः विशल्यकर
णी चैव मृतसंजीवनी तथा पुष्पवान्नाम सः प्रोक्तः पर्वतस्तु समावृतः कङ्कस्तु पञ्चमस्तेषां पर्वतो नाम सा मम्म०
रवान् कुशेशय इति प्रोक्तः पुनः स पृथिवीधरः दिव्यपुष्पफलोपेतो दिव्यवीरुत्समन्वितः षष्ठस्तु पर्वतस्त १३०
त्र महिषो मेघसन्निभः स एव तु पुनः प्रोक्तो हरिरित्यभिविश्रुतः तस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽप्सुजः
सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्मान्स त्वभाष्यते मंदरः सैव विज्ञेयः सर्वधातुमयः शुभः मंदर इत्येष धातुरपामर्थे

प्रकाशकः अपां विदारणाच्चैव मंदरः स निगद्यते तत्र स्वाम्यनेकानि स्वयं रक्षति वासवः प्रजापतिरुपादा
य प्रजाः सोऽविदधत्स्वयं तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः समुदाहृतः इत्येते पर्वताः सप्त कुशद्वीपे प्रकाशिताः तेषां
वर्षाणि वक्ष्यामि सप्तैव तु विभागशः कुमुदस्य स्मृतः श्वेत उन्नतस्यैव सस्मृतः उन्नतस्य परिज्ञेयं वर्षं लोहितसंज्ञि
तः वेणुमण्डलकं नाम तथैव परिकीर्तितं बलाहकस्य जीमूतः सरथाकारमपि द्रोणस्य हरिकं नाम लव 261/1428
णपुरं स्मृतं कङ्कस्यापि ककुन्नाम मनश्चैव निबोधत तत्रापि नद्यः सप्तैव प्रतिवर्षं हि ताः स्मृताः द्विनामवत्य
स्ताः सर्वाः सर्वाः पुण्यजलाः स्मृताः धूतपापा नदी नाम्ना योनिश्चैव पुनः स्मृताः शिवा नाम द्वितीया विज्ञेया मानवहि
निम्नाः स्मृताः पवित्रा तृतीया ज्ञेया वितृष्णापि च सा पुनः चतुर्थी ह्लादिनी प्रोक्ता चन्द्रमा इति सस्मृताः विद्युच्च पं
चमी प्रोक्ता शुक्ला वै तत्र भाष्यते खंडा षष्ठी तु विज्ञेया पुनश्चैव विभावरी महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैषा धृतिस्मृ
ताः अन्यास्तासां परिज्ञाता नाम्ना नद्यो यसहस्रशः अभिगच्छन्ति वा नद्यो यतो वर्षं वासवः इत्येष सन्निवेशस्तु कुशद्वी
पस्य वर्णितः शाकद्वीपस्य विस्ताराद्प्रोक्तस्य समसेततः कुशद्वीपः समुद्रेण घृतमण्डोदकेन तु सर्वतस्तु महा
कुशद्वीपस्तु विस्ताराद्द्विगुणस्तु परः स्मृतः घृतोदकसमुद्रं तु क्रौञ्चद्वीपोऽभिवेष्टितः ततः परं प्रवक्ष्यामि क्रौञ्चद्वीपं यथा तथा
वृत्तेन सर्वशः तस्मिन् द्वीपे नगाः श्रेष्ठा अभवन् गिरयो विवर्णितः क्रौञ्चो वामनः पावरकः पावरकादन्धकारः अन्धकारात्परे

वापि देवावृन्नाम पर्वतः देवावृतात्परेणापि देवनो गिरिरुच्यते देवनात्परतश्चापि गोविंदो नाम पर्वतः गोविं-
दात्परतश्चापि पुंडरीको महागिरिः एते रत्नमयाः सप्त क्रौंचद्वीपस्य पर्वताः परस्परस्माद्द्विगुणो विष्कंभो वर्षप-
र्वतः वर्षाणि तस्य वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत क्रौंचस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः मनोनुगात्परे चोष्णः
स्मृति पो विमनतस्य ते उष्णात्परे पावरकः पावरादंधकारकः अंधकारकदेशात्तु मुनिदेशस्तथापरः मुनिदेशा-
त्परे वापि प्रोक्तो वेदुंदुभिस्वनः सिद्धचारणसंकीर्णो गौरः प्रियः सुविजनः स्मृता तत्रैव नद्यस्तु प्रति वर्षगताः ॥
शुभाः गौरी कुमुद्वती चैव संध्या रात्रिर्मनोजवा ख्यातिश्च पुंडरीका च गंगा सप्तविधा स्मृताः तासां सहस्रशश्चा-
न्या नद्यः पार्श्वसमीपगाः अभिगच्छंति ता नद्यो बहुलाश्च बहूदकाः तेषां निसर्गो देशानां नानुपूर्व्या महद्रवः न
शक्यो विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि नोपसर्गप्रजानां तु संहारो यश्च तेषु वै अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शाल्मलस्य निबो-
धत शाल्मलो द्विगुणो द्वीपः क्रौंचद्वीपस्य विस्तरात् परिवार्य समुद्रं तु दधिमंडोदकं स्थितः तत्र पुण्या जनप-
दाश्चिरायुश्च मम तेजनः कुलाणवनउभिर्हेलतो तेजोसुताहिते प्रथमः सूर्यसंकाशः सुमनो नाम पर्वतः पीतश्च मत्स्य
मध्यमश्चापि सर्वतः कुंभमयो गिरिः नाम्ना सर्वसुखो नाम दिव्यौषधिसमन्वितः तृतीयश्चैव सौवर्णो गपत्रजि २३८
रो गिरिः सुमना रोहितो नाम दिव्यो गिरिवरो महान् सुमनाः कुशलो देशः सुखोदर्कः सुखोदयः रोहितस्तु द्वितीय
स्तु रोहितो नाम विश्रुतः तत्र रत्नान्यनेकानि सर्वरत्नानि वामयः प्रजापतिसुतादापश्रमसोविदधस्ये ततश्च न

द्यो वर्षे वाश्रीनोमननच तद्विधं वर्णाश्रमाणां वार्ता वा त्रिषु द्वीपेषु विद्यते न गृहं न च दंडोऽस्ति रक्ष्यारक्ष्या भवेत्तथा
ऽग्निवास्तु रक्षा मन्त्राणि गिरिप्रश्रवणानि च भोजनं षड्रसं तत्र स्वयमेवोपतिष्ठते अधमोत्तमे न ते ह्यासन्न जीवो न च
परिग्रहः आरोग्यबलवन्तश्च सर्वकांतस्तु सुखिनाः जनाः त्रिंशद्वर्षसहस्राणि मानसीं सिद्धिमास्थिताः सुखमायुश्च
रूपं च धर्मैश्वर्यं तथैव च शाल्मलाद्येषु विज्ञेयं द्वीपेषु त्रिषु सर्वशः व्याख्यातः शाल्मलाद्यानां द्वीपानां तु विधिस्त्व-
भिः परिमंडलमेद्वीपश्चक्रवत्परिवेष्टितः सुरोदेन समुद्रेण द्विगुणेन समन्वितः इति श्रीमत्स्यपुराणे भुवनकोशो
द्वीपवर्णनं २२ सूतउ गोमेदकं तु वक्ष्यामि यथा द्वीपं तपोधनाः सुरोदकसमुद्रस्तु गोमेदेन समन्वितः शाल्म-
लस्यापि विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः तस्मिन्द्वीपेषु विज्ञेयौ पर्वतौ द्वौ समाहितौ प्रथमः सुमना नाम जात्यंज-
नमयो गिरिः द्वितीयः सुमहो नाम सर्वौषधिसमन्वितः शातकुंभमयः श्रीमान्विस्तीर्णः सुमहाचितः इक्षुरससमुद्रे-
णावृतो गोमेदकश्च सः धातकेन तु समुद्रेण सुरोदाद्विगुणेन तु धातुकीकुमुदश्चैव तथा व्यस्तुज्ञा सुविश्रुतौ सोमगश्च
प्रथमं वर्षं धातुकीखंडमुच्यते धातुकाख्यस्मृतं तत्र प्रथमं प्रथमस्य तु गोमेदं सस्मृतं वर्षं नानासर्वसुखं ततः
कुमुदस्यापि नीयस्यापि नीयं कुमुदं ततः एतौ द्वौ पर्वतौ ज्ञेयौ वृत्तौ सर्वसमुच्छ्रितौ ॥ पूर्वेण तस्य द्वीपस्य सुमना
पर्वतः स्थितः आ कूपश्चायतोपादेशानां समुद्रादिति स्थितिः पश्चार्धे पर्वतस्तस्य एवमेवास्थितस्तु वै एतैः पर्वतपादै-
स्तु देशो वै द्विधा कृतः दक्षिणार्धेन द्वीपस्य धातुकीखंडमुच्यते कुमुदस्योत्तरं तस्यापि नीयं वर्षपर्वतौ एतौ जनपदौ

263
1998

शौ तु गोमेदस्य च विस्तृतौ । पुष्करेणा तु द्वीपेन वृतश्चेक्षुरसोदकः समुद्रेण महाभागो गोमेदद्विगुणेन च पुष्करं पर्व
तः श्रीमांश्चित्रसानुर्महागिरिः कुशचित्रैर्मणिमयैः शिलाजालैः समुद्गतैः द्वीपस्यैव तु पूर्वार्धे चित्रसानुः स्थितो महा
न् परिमंडलसहस्राणि विस्तीर्णः पंचविंशतिः ऊर्ध्वं तु चतुर्विंशा योजनानां महाचलः द्वीपार्धस्य परिक्षिप्य
श्चिमो मानसो गिरिः स्थितो वेलासमीपे तु पूर्णचंद्र इवोदितः योजनानां सहस्राणि सार्धं पंचाशदुच्छ्रितः तस्य पुत्रो
महावीतः पश्चिमार्धस्य रक्षिता पूर्वार्धे पर्वतस्यापि द्विधा देशस्तु संस्मृतः स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः
विस्तरान्मंडलाच्चैव गोमेदं द्विगुणेन तु दशवर्षसहस्राणि तेषु जीवंति मानवाः विपर्ययो न तु सस्ति एतस्माभा
विकल्पते आरोग्यसुखबाहुल्यं मानसीं सिद्धिमास्थिताः सुखमायुश्च रूपं च त्रिषु द्वीपेषु सर्वशः अधमोत्तमौ
न तेष्वास्तां तुल्यास्ते वीर्यरूपतः न तत्र वध्यवधकौ नेर्ष्यासूया भयं तथा न लोभो न च दंभो वा न क्षोभः परिग्रहः
सत्यानृते न तेष्वास्तां धर्माधर्मौ तथैव च वर्णाश्रमाणां वार्ता या पाशुपाल्यं वणिक्कृषिः त्रयी विद्या दंडनीतिः शुश्रू
षा दंड एव च न तत्र वर्षं नद्यो वा शीतोष्णे न च विद्यते उद्भिदान्युदकानि स्युर्गिरिप्रस्रवणानि च तुल्योत्तरकुरूणां तु म.अ०
कालस्तत्र तु सर्वदा सर्वतः सुखकालोसौ जराक्लेशविवर्जितः सर्गस्तु धातकीखंडे महावीते तथैव च एवं द्वीपा १३५
समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः द्वीपस्यानंतरो यस्तु समुद्रस्तत्समस्तु वै एवं द्वीपसमुद्राणां वृद्धिर्ज्ञेया परस्परं अपां
चैव समुद्रेत्वात्समुद्र इति संज्ञितः उत्पद्यमानस्योर्वर्षेषु प्रजायस्मात्तु विधा ऊषरेतेन वरमणोवर्मतातेन तेस्तुच उ

दयतो दोहणीन समुद्रः सर्वतः सदा प्रसीयमानो बहुलैः शीयमानेन चैव अपूर्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवाभि
वर्धते ततो वै क्षीयमाणास्य स्वान्तेन वबुपक्षयः उदयास्तमयेयोगात्तु स्वल्पात्पायमान्वयं तथा सेतु समुद्रो
पि वर्धते शितिसितो दृश्य अन्यूनामातिरिक्ता वर्धन्त्यापो ह्रसंति च उदयास्तमिः तेष्विंदोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः
क्षयवृद्धिसमुद्रस्य शशिवृद्धिक्षयौ तथा दशोत्तराणि पंचाशदंगुलानां शतानि च अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्रा
णां तु पर्वसु द्विगुणत्वात्स्मृतो समता द्वीपोदधिना द्वेषधिस्मृताः अपकीर्णास्तु गिरयः सर्वतः पर्वतास्ता
कद्वीपे तु शाकः पर्वतेस्मिन्नुच्यते कुशद्वीपे कुशस्तंबो मध्ये जनपदस्य तु क्रौंचद्वीपे गिरिः क्रौंचस्तस्य नाम्ना स
उच्यते शाल्मलिः शाल्मलिद्वीपे उच्यते स महाद्रुमः गोमेदके तु गोमेदः पर्वतस्तेन चोच्यते न्यग्रोधः पर्वतद्वीपे तत्र
वेनचमः स्मृतः पूज्यते स महादेवो ब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः तस्मिन्संवसति ब्रह्मा साध्यैः सार्धं प्रजापतिः तत्र दे
वा उपासंते त्रयस्त्रिंशन्महर्षिभिः स तत्र पूज्यते देवो देवैर्महर्षिसत्तमाः जंबूद्वीपात्प्रवर्तंते रत्नानि विविधानि
च द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां क्रमशस्तु वै आर्जवाद्ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्वि
गुणं द्विगुणं ततः द्वीपेषु तेषु सर्वेषु वर्षेषु वै ततः पायते प्रजास्तत्र सर्वे सहजपंडिताः गोजनेच प्रयत्नो
न सदा स्वयमुपास्थितं षड्रसं तन्महावीर्यं तत्र ते भुंजते जनाः परेण पुष्करस्याथ आवृत्यास्थितो महान् स्वादूदकः
समुद्रस्तु समंतात्परिवेष्टते स्वादूदकस्य परितः शैलोलस्य परिमंडलः प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्य

265
1998

ते आलोकस्तस्य वा वांक्ष निरालोकस्ततः परं लोकविस्तारमात्रं तु पृथिव्यर्द्धं तु बाह्यतः प्रविष्टस्य समं तान्तु
रकेन हतं हि मत भूमदृग्गा गुणाश्चापः समन्तात्संलग्नं तिगो अङ्गो रजागुणाञ्चाप्यद्भिः सर्वतो धारयस्तपः स्त्रे
च्चेदंवा गुणो वायुर्धारियन ज्योतिराश्रितः तिर्यक्मंडलं वायुर्धृतान्याविश्व धारयेत् महत्तत्वोऽन्नं तेन स्तं
भकेन तु धार्यते एव परस्परं सन्नाधार्यतेच परस्परं यस्मात्सवि शास्त्रमान्यं तस्मात्ते स्थिरता गतः आसृष्टे
र्विशेषाणां स्वविशेषाणां स्वोत्पत्तिवेशानाव एवमादयस्तु याश्चान्तो प्रतिष्ठितास्तु तत्र ते भूतेभ्यः परतस्तेन्यो लोकालोकस
र्वतः स्मृतः तथान्धलोकस्या कान्तो परिच्छिन्यानि सर्वतः येनैव महतिर्याच्छाणितं येषां तर्गतानिच सर्वेषां स्मह
नानि परस्परं समाश्रयात यथाग्धालोकस्या कशीन तान्येव नर्गतागताः कुक्याच्च तानि तत्वानि श्रेष्ठान्समस्याधिका
निच यावद्देवानि तत्वानि तानुसमविरुध्यन्ते जंबूनवविहिंसं कणोश्च ते खं वर्गतस्तु वे प्रान्या स्याच्छायेहस्तुतानां का
योत्पत्तिर्न विद्यते तस्मात्परिमिता भवाः स्मृताः कार्याणि कानुरूव तेकारणात्मकानि व सूक्ष्मे तामहदादयः स्व
वसंनिवेशोऽयं पृथिव्याक्रांतता गता: सप्तद्वीपसमुद्रावा यथा तत्र तदेव मया विस्तरान्मंडलाच्चैव प्रसंख्यानेनचै
वहि विश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशकं एतावत्संनिवेशस्तु मध्याससस्य कृत्स्नापितः एतावतश्चो तत्संनि म॰भा॰
वेशस्य पार्थिव अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याचंद्रमसोर्गतिः सप्तद्वीपसमुद्राणां भुवनकोशसन्निवीपरिख्याने १४०
सृतः सूर्याचंद्रमसावेतौ भ्राजते यावदेवतु सप्तद्वीपसमुद्राणां द्वीपानां चाविविस्तरः विस्तरार्द्धं पृथिव्यास्तु भवे

दन्यत्र बाह्यतः पर्याप्तपरिमाणं वर्त्तं त्र्यादित्यो प्रकाशतः पर्याप्तपरिमाणस्तु बुधैस्तुल्यैर्दिनस्मृते श्रीश्लोकानि
मानस्माख्यर्यो यात्स्यवल्गविमः अविगत्तु प्रकाशेन अवनाखरविस्मृतः भूर्योम्नःपश्चप्रवक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः पु
नः सप्तद्वीपसमुद्राणां समर्णवं इस्मूर्यबोधः मदनत्वं महानशीतास्मि स्वर्थनिपात्यते अम्भारतवर्णस्यावि
ष्कंभं तुल्यविस्तृतं मंडलं भास्करस्याथ योजनैस्तन्निबोधत नवयोजनसाहस्रो विस्तरो मंडलस्य तु विस्तरात्त्रि
गुणश्चापि परिणाहोऽत्र मंडले विष्कंभान्मंडलाश्चैव भास्करार्द्विगुणः शशी अतः पृथिव्या वक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः
स्तुनः सप्तद्वीपसमुद्राया विस्तारो मंडलस्य तु इत्येतदिह संख्यातं पुराणो परिमाणतः तद्वक्ष्यामि प्रसंगाख्यं सांप्र
तं चाभिमानिभिः अभिमानिनोऽत्यतीता ये तुल्यास्ते सांप्रतैरिह देवा दैवेरतीतास्तु रूपैर्नामभिरेवच तस्माद्वा
सांप्रतं देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलं दिव्यस्य संनिवेशो वै सांप्रतैरेव कृत्स्नशः शतार्द्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नशः
स्मृताः तस्याप्यर्द्धप्रमाणेन मेरोश्चातां न गोत्तरं पृथिव्या मर्द्धविस्तारा योजनाग्रेतु वै पुनः मेरोर्मध्ये प्रतिदिशं को
टिरेका सा स्मृता तथा शतसहस्राणामेकोननवतिं पुनः पंचाशत्सहस्राणि पृथिव्यर्द्धस्य विस्तरः पृथिव्या
विस्तरं कृत्स्नं योजनैस्तन्निबोधत तिस्रः कोट्यस्तु विस्तारान्संख्यातास्तु चतुर्दिशं तथा शतसहस्राणामेकोनाशी
तिरुच्यते सप्तद्वीपसमुद्राया पृथिव्याः सतु विस्तरः विस्ताराच्छ्रिगुणश्चैव पृथिव्यंतरमंडलं गणितं योजना
नां तु कोट्यस्त्वेकादशः स्मृताः तथा शतसहस्राणि सप्तत्रिंशाधिकानि तु इत्येतदिह संख्याते पृथिव्यंतरमंडल

267
1998

लं तारकासन्निवेशस्य दिवि यावत्तु मंडलं पर्यायासन्निवेशस्य भूमेर्यावत्तु मंडलं पर्यासपरिमाणेन तु स्व
मेस्तुल्यं दिवःस्मृतः मेरोः प्राच्यां दिशायां तु मानसोत्तरमूर्धनि वस्वौकसारा माहेंद्री पुण्या हेमपरिष्कृताः दक्षि
णेन पुनर्मेरोर्मानसस्य तु पृष्ठतः विवस्वतो निवसति यम संयमने पुरे प्रतीच्यां तु पुनर्मेरोर्मानसस्य तु मू
र्धनि तुल्या माहेंद्रपुर्यापि सोमस्यापि विभावरी मानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतुर्दिशं स्थिताधर्मव्य
वस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च लोकपालोपरिष्टात्तु सर्वतो दक्षिणायने काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिस्तत्र निबोधत
दक्षिणोपक्रमः सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति मध्यगश्चामरावत्यां यदा भ
वति भास्करः वैवस्वते संयमने उदयस्तत्र दृश्यते सुखायामर्धरात्रस्तु विभावर्यास्तमेति च वैवस्वते संय
मने मध्याह्ने तु रविर्यदा सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन्स तु दृश्यते विभावर्यामर्धरात्रं माहेंद्र्यामस्तमेति च
सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने तु रविर्यदा विभावर्यां सोमपुर्यामुत्तिष्ठति विभावसुः रात्र्यर्धं चामरावत्यामस्तमे मम्प०
ति यमस्य च सोमपुर्यां विभावर्यां मध्याह्ने चार्यमा यदि महेंद्रस्यामरावत्यामुद्गच्छति दिवाकरः अर्धरात्रं २४२
संयमने वारुण्यामस्तमेति च सशीघ्रमेव पर्येति भानुरालातचक्रवत् भ्रमन्वै भ्रममाणानि ऋक्षाणि चरते र
विः एवं चतुर्षु पार्श्वेषु दक्षिणांतेषु सर्पति उदयास्तमने वासावुत्तिष्ठति पुनःपुनः पूर्वाह्णे चापराह्णे च द्वौ द्वौ
देवालयौ तु सः तपत्येकं च मध्याह्ने मध्याह्ने तामिरेव च उदितो वर्धमानाभिर्मध्याह्ने तपते रविः अतःपरं ह्रसं

तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति उदयास्तमयाभ्यां तु स्मृते पूर्वापरे तु वै यावत्पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे तु पार्श्वयोः य 219/1998
त्रोदयस्तु दृश्येत तेषां स उदयः स्मृतः प्रणाशं गच्छते यत्र तेषामस्तमयः स्मृतः सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकस्तु
दक्षिणे विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखावृतस्य च ह्रियंते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ऊर्ध्वं शतसहस्रांशु
स्थितस्तत्र प्रदृश्यते एवं पुष्करमध्येन यदा भवति भास्करः त्रिंशांशं तु मेदिन्या मुहूर्तेन स गच्छति योजनानां
मुहूर्तस्य इमां संख्यां निबोधत पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशच्च सा स्मृता पंचाशच्च सहस्राणि तथान्यान्यधिका
नि च मौहूर्तिकी गतिर्ह्येषा सूर्यस्य विधीयते एतेन क्रमयोगेन यदा काष्ठां तु दक्षिणां परिगच्छति सूर्योऽसौ
मासकाष्ठां तु दक्षिणे मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने मानसोत्तरमेरोस्तु अंतरं त्रिगुणं तु तत् सर्वतो
दक्षिणायां तु काष्ठायां तन्निबोधत नवकोट्यः प्रसंख्याता योजनैः परिमंडलं तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च
पंच च अहोरात्रात्पतंगस्य गतिरेषा विधीयते दक्षिणाद्विनिवृत्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः क्षीरोदस्य समुद्रस्यो
त्तरतोऽपि दिशंचरन् मंडलं विषुवे चापि योजनैस्तन्निबोधत तिस्रः कोट्यस्तु संपूर्णा विषुवस्यापि मंडलं तथा शत
सहस्राणि विंशत्येकाधिकानि तु श्रावणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा भवेत् गोमेदस्य परे द्वीपे उत्तरां च दिशं च
रन् उत्तरायाः प्रमाणं तु काष्ठाया मंडलस्य तु दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विंद्याद्यथाक्रमं स्थानं जरद्गवं मध्ये तथै
रावतमुत्तमं वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः नागवीथ्युत्तरा वीथी ह्यजवीथी तु दक्षिणे उभे आषाढमूले

तु अजवीथ्या त्रयस्तु यः अभिजिच्छ्रवणः स्वातिनागवीथ्युत्तरास्त्रयः आश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथी त्रयः स्मृ
ताः रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो नागवीथीति स्मृताः पुष्याश्लेषा पुनर्वस्वो वीथ्यैरावती स्मृता तिस्रस्तु वीथय
स्त्वेता उत्तरो मार्ग उच्यते पूर्वोत्तरफाल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी भवेत् पूर्वोत्तरप्रोष्ठपादौ गोवीथी रेवती
स्मृता श्रवणं च धनिष्ठा च वारुणं च जरद्गवं एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते हस्ताश्चित्रा तथा स्वा
तिर्नागवीथीति स्मृताः ज्येष्ठा विशाखा मैत्रं च मृगवीथी तथोच्यते मूलं पूर्वोत्तराषाढा वीथी वैश्वानरी भवेत्
स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गे वै दक्षिणे पुनः काष्ठयोरन्तरं चैतद्योजनानां प्रकीर्तितं काष्ठयोर्लेखयोश्चैव
अयने दक्षिणोत्तरे तेषां वक्ष्यामि प्रसंख्याय योजनैस्तु निबोधत एकैकमन्तरं तद्रुद्वकान्येतानि सप्तभिः सह
स्राण्यतिरिक्तानि तान्यपि पंचविंशतिः लेखयोः काष्ठयोश्चैव बाह्याभ्यन्तरे मंडलानि तु प्रमाणो मंडलस्यापि योजना
नाति बोधत योजनानां सहस्राणि दश चाष्टौ ततः स्मृताः अधिकान्यष्टपंचाशद्योजनानि तु वै पुनः विष्कंभो मं
डलस्य वतिर्यकस्तु विधीयते अहस्तु चरतो नाभौ सूर्यो वै मंडलं क्रमात् कुलालचक्रपर्यन्तो यथा वर्तेत रविस्त मत्स्य०
था दक्षिणे चक्रवत्सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनाल्पेन गच्छति सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहू २४२
र्तैर्दक्षिणायने त्रयोदशार्धमृक्षाणां मध्ये चरति मंडले मुहूर्तैस्तानि ऋक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् कुलालच
क्रमध्यस्थो यथा मंदं प्रसर्पति उदगयाने तथा सूर्यः सर्पते मंदविक्रमः तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिं सोऽल्पां प्रसर्प

ति सूर्योऽष्टादशभिरह्नो मुहूर्तैरुदगायने त्रयोदशानां मध्ये तु ऋक्षाणां चरते रविः मुहूर्तैस्तानि ऋक्षाणि रा
त्रौ द्वादशभिश्चरन् ततो मंदतरं नाभ्यां चक्रं तु भ्रमते तथा मृत्पिंड इव मध्यस्थो भ्रमतेऽसौ ध्रुवस्तथा मुहूर्तैस्त्रिं 271/1998
शता तावदहोरात्रं ध्रुवो भ्रमन् उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मंडलानि तु उत्तरक्रमणेनास्य दिवा मंदगतिः
स्मृता नक्तं वै तु पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः दक्षिणक्रमणे चापि दिवा शीघ्रं विधीयते गतिः सूर्यस्य नक्तं
मंदा चापि पुनः स्मृता एवं गतिविशेषेण विभजन् रात्र्यहानि तु अथ वीथ्यां दक्षिणायां लोकालोकस्य चोत्तरे लो
कसंतानतो ह्येष वैश्वानरपथाद्बहिः व्युष्टिर्यावत्प्रभा सौरी पुष्करात्संप्रवर्तते पार्श्वेभ्यो बाह्यतस्तावल्लो
कालोकश्च पर्वतः योजनानां सहस्राणि दशोर्ध्वं चोच्छ्रितो गिरिः प्रकाशश्चाप्रकाशश्च पर्वतः परिमंडलः
नक्षत्रचंद्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह अभ्यंतरे प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरेः एतावानेव लोकस्तु निरा
लोकस्ततः परं लोकमालोकने धातुर्निरालोकस्त्वलोकता लोकालोकौ तु संधत्ते तस्मात्सूर्यः परिभ्रमन् तस्मा
त्संध्येति तामाहुः उषाव्युष्ट्योर्यदंतरं उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्व्युष्टिश्चापि त्र्यहः स्मृतं त्रिंशत्कलो मुहूर्तास्संगव
स्त्रयः मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तस्तु तस्मात्कल्यादनंतरं तस्मान्मध्यंदिनात्कल्यादपराह्ण इति स्मृतः त्रय एव मुहूर्ता
स्तु कालभागः स्मृतो बुधैः अपराह्णव्यतीताच्च कालः सायं स उच्यते दश पंच मुहूर्ताह्नो मुहूर्तैस्त्रय एव तु स्मा
पंच मुहूर्तं वै अहस्तु विषुवत्स्मृतं वर्धते ह्रसते चैव अयने दक्षिणोत्तरे अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिस्तु ग्रसते त्वहः

शरद्वसंतयोर्मध्ये विधीयते आलोकांतः स्मृतो लोको लोकालोकस्तु उच्यते लोकपालाः स्थितास्तत्र लोका
लोकस्य मध्यमः चत्वारस्ते महात्मानस्तिष्ठंत्याभूतसंप्लवात् सुधामा चैव वैराजः कर्दमश्च प्रजापतिः हिर
ण्यरोमा पर्जन्यः केतुमाञ्जाजसश्च यः निर्द्वंद्वा निरभीमाना निस्तंद्रा निःपरिग्रहाः लोकपालाः स्थितास्त्वेते लो
कालोके चतुर्दिशं उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणं पितृयानः स्मृतः पंथा वैश्वानरपथाद्बहिः तत्रा
सते प्रजावंतो मुनयो ह्यग्निहोत्रिणः लोकस्य संतानकराः पितृयाने पथि स्थिताः भूतारंभकृतं कर्म आशी
षा च विधीयते प्रारभंते लोककामास्तेषां पंथाः स दक्षिणः चलितं ते पुनर्धर्मं स्थापयंति युगे युगे संत
त्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च जायमानास्तु पूर्वे वै पश्चिमानां गृहेषु ते पश्चिमाश्चैव पूर्वेषां जायंते
निधनेष्विह एवमावर्तमानास्ते वर्तंत्याभूतसंप्लवं अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणां गृहमेधिनां सवितुर्द
क्षिणं मार्गं आश्रित्याभूतसंप्लवं क्रियावतां प्रसंख्येषा ये श्मशानानि भेजिरे लोकसंव्यवहारार्थं भूतानाम्प्र
वृत्तेन च इच्छाद्वेषप्रवृत्त्या च मैथुनोपगमाच्च वै तथा कामकृतेनेह सेवनाद्विषयस्य च इत्येतैः कारणैः सि मत्स्य०
द्धास्ते वै श्मशानानि भेजिरे प्रजैषिणस्ते मुनयो द्वापरेष्विह जज्ञिरे संततिं ते जुगुप्संते तस्मान्मृत्युर्जितस्तु वै अ १४३
ष्टाशीतिसहस्राणि तेषामप्यूर्ध्वरेतसां उदक्पंथानमर्यम्णः आश्रिता ह्याभूतसंप्लवात् ते संप्रयोगाल्लोकस्य मि
थुनस्य च वर्जनात् इच्छाद्वेषनिवृत्त्यात्र भूतारंभविसर्जनात् इत्येतैः कारणैः शुद्धैस्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे आभूत

संप्लवस्थानममृतत्वं विभाव्यते त्रैलोक्यस्थितिकालो हि न पुनर्मारगामिनां ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पापपुण्यनिभो
परं आभूतसंप्लवांतेन क्षीयंते तोर्ध्वरेतसः ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्रानुसंस्थितः एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्यो 273
म्नि भास्वरे यत्र गत्वा न शोचंति तद्विष्णोः परमं पदं धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठंति यत्र ते लोकसाक्षिणः इति श्रीमत्स्यपु 1998
राणे भुवनकोशो १२३ मत्स्य उ० एवं श्रुत्वा कथां दिव्यां मनुर्वीरो महर्षिणा सूर्याचंद्रमसोश्चारं ग्रहाणां चैव
सर्वशः ऋषय ऊचुः भ्रमंति कथमेतानि ज्योतींषि रविमंडलं आव्यूहेनैव सर्वाणि तथा वासंकरेण च कच्चिद्भ्रा
मयते तानि भ्रमंते यदि वा स्वयं एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तमः सूत उ० भूतसंमोहनं ह्येतद्वदतो मे
निबोधत प्रत्यक्षमपि दृश्यं तत्संमोहयति वै प्रजाः योऽसौ चतुर्दिशं पुच्छे शिशुमारे व्यवस्थितः उत्तानपादपु
त्रोऽसौ मेढीभूतो ध्रुवो दिवि स वै भ्रमन्भ्रामयते चंद्रादित्यौ ग्रहैः सह भ्रमंतमनुयांति नक्षत्राणि च चक्रव
त् ध्रुवस्य मनसा चैव सर्वतो ज्योतिषां गणाः वातानीकमयैर्बंधैर्ध्रुवे बद्धा प्रसर्पंति तेषां भेदश्च योगश्च का
लश्चारस्तथैव च अस्तोदयस्तथोत्पाता अयने दक्षिणोत्तरे विषुवद्ग्रहवर्णाश्च सर्वमेव ध्रुवेरितं जीमूता नाम
ते मेघा यदेभ्यो जीवसंभवः द्वितीयमावहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः इतो योजनमात्राच्च अध्यर्धविकृता अपि
वृष्टिसर्गस्तथा तेषां धारासारः प्रकीर्तिताः पुष्करावर्तका नाम ये मेघाः पक्षसंभवाः शक्रेण पक्षाश्छिन्ना वै
पर्वतानां महौजसां कामगानां प्रवृद्धानां भूतानां नाशमिच्छता पुष्कराणाम ते पक्षाः बृहंतस्तोयधारिणः पुष्क

रावर्त्तका नाम कारणेनेह शब्दिताः नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वराश्च ते कल्पान्तवृष्टिस्रष्टारः कल्पनाग्निनिया
मकाः वायापाराव दे मेवे सामताः कल्पसामकाः यास कर्मा कश्मविभिन्न मृष्माहूतमय वर्षा वस्त्र दा यमिनुत्र
त्या म मुख्य ष्वाश्च तु र्व क्रूः स यं त्र तु नान्ये वा उ स्पृपाल्लानि सर्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषा
मविशेषतः तेषां श्रेष्ठश्च पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः गजानां पतगानां च मेघानां योनिरेव च सह कुलमेकं
तथा भूतेऽजनि रेकाजले स्मृताः पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसंभवं तुषारवर्षं वर्षन्ति हस्त्यन्नविवृद्धये
षष्ठः परिवहो नाम वायुस्तेषां परायणः योऽसौ बिभर्ति भगवान् गंगामाकाशगां वरां दिव्याममृतजलां पुण्यां
त्रिपथस्थां परिश्रुतां तस्या विप्रोदितं तोयं पूर्वं दिग्गजाः पृथुभिः करैः शीकरं संप्रमुञ्चन्ति नीहार इति स स्मृतः दक्षि
णेन गिरिर्योऽसौ हेमकूट इति स्मृतः उदग्घिमवतः शैले उत्तरे चापि दक्षिणे पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र विश्रुतं
तस्मिन् निपतितं वर्षं यत्तुषारसमुद्भवं ततस्तस्मात्पुनः सिन्धुः प्रतोर्बुद्धे गिरेर्हि
मं हिमावासमर्पितं दक्षिणेन तथा सूर्य पक्ष्याह ध्रुवस्सर्वमेतत्प्रवर्त्तते ध्रुवेणावेष्टितश्चैव सूर्योऽपां गृह्य वर्षति **मत्स्य**
सर्वभूतनारीरेषु आपो ह्यनुश्रितास्तथा दह्यमानेषु तेष्वपि जंगमस्थावरेषु वै धूमभूतास्तु ता ह्यापो निष्क्र **२४४**
मन्तीह सर्वशः तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमभ्रमयं स्मृतं तेजोभिः सर्वलोकेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलं समुद्रा
द्वायुसंयोगाद्वहन्त्यापो गभस्तयः ततस्त्वृतुवशात्काले परिवर्त्तन् दिवाकरः नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाः शुक्लै

स्तु रश्मिभिः अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ततो वर्षति षण्मासान् सर्वभूतविवृद्धये वायव्यस्त
नितं चैव विद्युतश्चाग्निजाः स्मृताः मोहनात्मिहे धातोर्मेघत्वं यत्र वर्षति न भ्रश्यन्ते ततो ह्यापस्तस्मादभ्रा
णि वेदितः अप्रतिष्ठितः वृष्टिसर्गस्य ध्रुवेणाधिष्ठितो रविः ध्रुवेणाधिष्ठितो वायुर्वृष्टिं संहरते पुनः ग्रहान्नि
स्सृत्य सूर्यात्तु कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले चारस्यान्ते विशत्यर्कं ध्रुवेण समधिष्ठितः अतः सूर्यरथस्यापि सन्निवेशं प्रचक्ष
ते स्थितेनैकचक्रेण पञ्चारेण त्रिनाभिना हिरण्मयेन तेनासौ अष्टचक्रैकनेमिना चक्रेण भास्वता सू
र्यः स्यन्दनेन प्रसर्पिणा दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतः स्मृतः द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीषादण्डप्रमाणतः
स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो ह्यर्थवशेन तु असंगः काञ्चनो दिव्यो युक्तः पवनगैर्हयैः छन्दोभिर्वाजिरूपैस्तु य
तश्चक्रं समास्थितः वारुणस्य रथस्येह लक्षणैः सदृशस्तु सः तेनासौ चरति व्योम्नि भास्वाननुदिनं दिवि अथे
मानि तु सूर्यस्य प्रत्यंगानि रथस्य तु संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमं अहस्तु नाभिः सूर्यस्य एकच
क्रस्य वै स्मृतः अराः संवत्सरास्तस्य नेमिः षडृतवः स्मृताः रात्रिर्वरूथो धर्मश्च ध्वज ऊर्ध्वव्यवस्थितः युगाक्षको
टिते तस्य अर्थकामावुभौ स्मृतौ सप्ताश्वरूपाश्छन्दांसि वहन्ते वामतो रविम् गायत्री चैव त्रिष्टुप् च जगत्यनुष्टुप् तथा
पङ्क्तिश्च बृहती चैव उष्णिगेव तु सप्तम चक्रमक्षे निबद्धं तु ध्रुवे चाक्षः समर्पितः सहचक्रो भ्रमत्यक्षः
सहाक्षो भ्रमति ध्रुवः अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवेरितः एवमर्थवशात्तस्य सन्निवेशो रथस्य तु तथा संयोग **275** **1998**

गभावेन निबद्धं भास्करीरथः तेनासौ नरवाविर्द्धे धौनभमःसपतेदिवे युगाक्षकोटिते तस्य दक्षिणे स्यंदन
स्यतु भ्रमतोभ्रमतो रश्मीचक्रयुगाक्षोस्तुवै मंडलानि भ्रमंतस्य रश्मवरस्यरथस्यच उत्तानचक्रस्य भवन्मं
डले भवतोखिलौ युगाक्षकोटिते तस्य वातोमीस्यंदनस्यतु संक्रामते ध्रुवमहो मंडलेसर्वतोदिशं भ्र
मतस्तस्य रश्मीते मंडलेषूत्तरायणे वर्द्धंते दक्षिणे भ्रम्यंभ्रमते मंडलानितु युगाक्षकोटीसंबद्धौ द्वेरे
श्मीस्यंदनस्यते ध्रुवेणप्रगृहीतौ तौ तपनोनयनेरवि आकृष्येते तुध्रुवेणाम धिष्ठिते तदासोभ्यंतरं
सूर्यो भ्रमते मंडलानितु अशीति मंडलशतं काष्ठयोरभयोंतरं ध्रुवेणमुच्यमानेनपुनारश्मियुगेनतु
तथैव बाह्यतस्सूर्यो भ्रमते मंडलानितु उद्वेष्टयन्स वेगेन मंडलानितु षड्भानि रनिश्चीमस्यपुराणे सुवनको
शे ११४ सूत उ सरथोधिष्ठितो देवैमासि मासि समाक्रमे ततो वहत्यादित्यं बहुभिः ऋषिभिःसह गं
धर्वैरप्सरोभिश्च सूर्यग्रामणिराक्षसैः एते वसंति वैसूर्ये मासौ द्वौ द्वौ क्रमेणच धाताऽर्यमा पुलस्त्यश्च
चैव प्रजापतिः उरगो वासुकिश्चैव संकीर्णश्च रतावुभौ तुंबरुर्नारदश्चैव गंधर्वौ गायतां वरौ कृतस्थला मम्म०
सगंश्चैव याचकापुंजिकस्थला ग्रामणीरथकृच्छैव रथौजाश्चैवतावुभौ रक्षोहेति प्रहेतिश्च यातुधाना २५५
वुभौस्मृतौ मधुमाधवयोह्येष गणोवसति भास्करे वसंते पतिस्थौमासौ मित्रश्चवरुणश्चवै ऋषिर
त्रिर्वसिष्ठस्य नागौ तक्षकरंभकौ मेनका सहजन्याच गंधर्वौच हाहा हूः रथन्तरश्च ग्रामण्यो रथकृच्चैवता

वुभौ पौरुषेयो वधश्चैव यातुधानौ तु स्मृतौ एते वसंति वैसूर्ये मासयोः शुचिशुक्रयोः ततःसूर्ये पुनश्चान्या
निवसंति स्म देवताः इंद्रश्चैव विवस्वांश्च अंगिरा भृगुरेवच एलापत्रस्तथा सर्पः शंखपालश्च पन्नगः विश्वा
वसुः उग्रसेनौ च प्रातश्चैवारुणस्तथा प्रम्लोचा सर्पसुपर्णश्चैव तु अप्सरा वनितोत्तमे यातुधानस्तथाहेति व्याघ्रश्चैव
तावुभौ नभस्यनभसौ रेतौ वसतस्तु दिवाकरे मासौ द्वौ देवतास्सूर्ये वसंति च शरद्द्रुतौ पर्जन्यश्चैव पूषा च
रद्वाजः सगौतमः चित्रसेनश्च गंधर्वास्तथा वसुरुचिश्चयः विश्वाचीच घृताचीच उभे पुण्यलक्षणे नागस्त्वै
रावतश्चैव विश्रुतश्च धनंजयः सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीर्ग्रामणीस्तथा व्याघ्रो वातश्चवैतौ यातुधानावु
भौस्मृतौ तेतेः वसंत्येते वैसूर्ये मासयोरिषऊर्जयोः हेमंतिकौ च द्वौ मासौ निवसंति दिवाकरे अंशो भग
श्च द्वावेतौ कश्यपः क्रतुरेवच सर्पश्चैवसहस्येवद्वद् वसंतौतौ दिवाकरे विद्युत्स्फूर्जश्च तावुग्रौ यातुधानावुभौ
स्मृतौ तस्मात् विसुर्जमदग्निर्विश्वामित्रस्तथैवच काद्रवेयौ तथानागौ कंबलाश्वतरावुभौ गंधर्वौ धृतराष्ट्र
श्च सूर्यवर्चास्तथा वुभौ तिलोत्तमाप्सरश्चैव देवी रंभा मनोरमा ग्रामणिर्ऋतजिच्चैव सत्यजिच्च महाबलः ब्र
ह्मोपेतश्च वरक्षो यज्ञोपेतस्तथैवच एते वानवसंति स्म द्वौ द्वौ मासौ दिवाकरे स्थानाभिमानिनात्येते गणा द्वाद
शात्मकाः सूर्यमाप्यायंतेत्तेजसा तेजउत्तमं ग्रथितैस्तैर्वचोभिस्तु स्तुवंति ऋषयोरविं गंधर्वाप्सरसोग्रे
वगीतनृत्यैरुपासते विद्याग्रामणिनो यक्षाः कुर्वंत्याभीषु संग्रहं सर्पाःसर्पंति वैसूर्ये यातुधानानुयांतिच बा

277/1998

लिखिल्या तु न तस्य परिवार्थं इदं पाठ्यवि एतेषामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः यथायोगं यथासत्त्वं यथाधर्मं यथातत्वं
यथाबलं यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषामिद्धस्तु तेजसा भूतानामशुभं सर्वं व्यपोहन्ति स्वतेजसा मानवानां शुभै
रेतैर्ह्रीयते दुरितं तु वै दुरितं तु न चाराणाम् व्यपोहन्ति क्वचित् क्वचित् एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ते सानुगा दिवि
तपन्तश्च जपन्तश्च ह्लादयन्तश्च वै प्रजाः गोपायन्ति स्म भूतानि इहेतानि तु कृपया स्थानानि मानिनामेते स्थानं
मन्वन्तरेषु वै अतीतानागतानां च वर्तन्ते साम्प्रतं च ये एवं वसन्ति वै सूर्ये सप्तकास्ते चतुर्दश चतुर्दशसु वर्त्तं
ते गणा मन्वन्तरेषु वै ग्रीष्मे हिमे च वर्षासु मुञ्चमाना घर्महिमं च वर्षं च निशाहिने च गच्छत्यसावनुदितं
परि गच्छत्यमीन् देवान् पितृंश्च मनुजांश्च सन्तर्पयन्वै अर्कस्य चरणैर्महः क्रमेण कालरूपेण वसुनापि वृ
ति सोमेन मध्यामृतममृतं शुक्लपक्षे रश्मिभिः पूरितं तु सर्वं भक्षं तत्पितरोऽपि पिबन्ति देवाश्च सोम्यं तथे
व काम्याः सूर्येणाप्यायितं हि विवर्धितानि रश्मिभिः पुनश्च समुद्धृतानि सूर्यादि ह्याचिरयोय धाभिर्मनोष्ठ
मात्रेन तुष्टं नयंति हृषीकेश्यामृतेनार्द्धमासेषु राक्षां मासे स्वधाभिः स्वधया पितॄणां अन्नेनाजीवन्ति मत्स्य०
ग्रामेनुष्याः सूर्याश्रयेन क्षिविनन्ति गोभिः इत्येषां एकचक्रेण तु सूर्यः प्रयाति तत्तु रकेण रथेन मध्यंतस्मिन् २४६
रथे हरिहरिभिर्नियतेतु रंगमैः पिबति याचां वो हरिभिः सहस्रधा पुनः प्रमुञ्चति यन्ता स्वधा हरिभिः सुखप्रमा
नोहरिभिस्तुरंगमैः अहोरात्रे रथेनासौ एकचक्रेण वर्तमान सप्तद्वीपसमुद्रांश्च सप्तभिः सप्तभिर्हुतं छंदोरू

पैस्तैरश्वैर्यतश्चक्रं ततः स्थितैः कामरूपैः सकृद्युक्तैः कामगैस्तैर्मनोजवैः हरितैरव्ययैः पिङ्गैरीश्वरैर्ब्रह्म
वादिभिः व्यास्थितेन वरिष्ठेन मण्डलं दिवसक्रमात् कल्पादौ संप्रयुक्तास्तु वहन्त्याभूतसम्प्लवं आवृता वा
लखिल्यैस्तु भ्रमन्ते रात्र्यहानि तु ग्रथितैस्तैर्वचोभिश्च स्तूयमानो महर्षिभिः सेव्यते गीतनृत्यैश्च गन्धर्वाप्स
रसां गणैः पतङ्गैः पतगैरश्वैर्भ्राम्यमाणो दिवस्पतिः वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि तथा शशी ह्रासवृ
द्धि स्तथ वा त्वस्य रश्मयः सूर्यवत्स्मृताः त्रिचक्रोभयतोऽश्वश्च विज्ञेयः शशिनो रथः अपां गर्भः समुत्पन्नो रथः
साश्वः ससारथिः सुतारैस्त्रिचक्रैर्युक्तः शुक्लैर्हयोत्तमैः दशभिस्तु रंगैर्दिव्यैरसङ्गैस्तैर्मनोजवैः सकृद्युक्तैः
रथे तस्मिन् वहन्तिस्म युगक्षयं संगृहीता रथे तस्मिन् श्वेतश्चक्षुःश्रवास्तु वै अश्वास्तमेकवर्णास्ते वहन्ते शंखव
र्णसः आजस्यास्तेऽपि यायाश्वेव ह्रणो वाजीनरो हयः अंश्वान् संसपुधोश्च हंसो व्योमपृगस्तथा इत्येते नाम
भिश्चैव दशचन्द्रमसो हयाः एवं चन्द्रमसं देवं वहन्ति स्म युगक्षयं देवैः परिवृतः सोमः पितृभिः सह गच्छति सो
मस्य शुक्लपक्षादो भास्करे परतः स्थिते आपूर्यते च रोभागः सोमस्याप्यहरहः क्रमात् सुधुस्तु प्योमासवनस्पशुक्लेव
र्द्धन्ति च कुलाः तस्माद्वहसन्ति वेह्मस्तु शुक्लस्याप्यायनं निव इत्येवं सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याप्यायते तनुः पौर्णमा
स्यां प्रदृश्येत शुक्लः संपूर्णमण्डलः एवमाप्यायते सोमः शुक्लपक्षे त्वहःक्रमात् ततो द्वितीयाप्रभृति बहुलस्य चतु
र्दशीं अपांसारमयस्येन्दो रसमात्रात्मकस्य च पिबन्त्येनं मधुं देवा मधुमांस्यतया मृते संभृतं वार्द्धमासेनामृतं

2779
1998

सूर्यतेजसा । जन्मार्थमागतं सोमं पौर्णमास्यामुपासते ॥ एकरात्रं सुरैः सार्द्धं पितृभिः ऋषिभिः सह । त्रयस्त्रिंशत्सहस्र-
स्राणि देवाः सोमं पिबन्ति वै ॥ इत्थं च पीयमानस्य सावर्द्धिताः कलाः । क्षीयन्ते च पुनः शुक्लाः कलाः शुक्लाप्याययंति वै । ग-
वेदिनक्रमात्पीते देवैरपि निशाकरे । पीत्वार्द्धमासं गच्छंति अमावास्यां सुरोत्तमाः । पितरश्चोपतिष्ठन्ति अमावास्यां
निशाकरं ॥ ततः पंचदशे भागे किंचिच्छिष्टे निशाकरे । ततोपराह्णे पितृगणा जघन्ये दिवसे पुनः । पिबंति द्विकलं —— शि-
ष्टास्तु कलास्तु याः । विनिःसृतं तममावास्यां गभस्तिभ्यः सुधामृतं । अर्द्धमासस्य मासो तु यथा पीत्वा गच्छंति ते मुने । सौम्या
बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ये स्मृताः । काव्याश्चैव तु समाख्याताः पितरः सर्व एव ते । संवत्सरास्तु वै काव्याः पंचाब्दा ये पि-
ताः स्मृताः । सौम्यास्तु तमृतुर्ज्ञेयाः सौम्या बर्हिषदस्तथा । अग्निष्वात्ताः स्मृताश्चैव पितृसर्गास्तु द्विजाः । पितृभिः पीय-
मानायां पंचदश्यां तु वै कलाः । यावशेष्यते तस्याः भागः पंचदशस्तु सः । अमावास्यां तथा तस्य अंतरा सूर्यते पराः
वृश्चिकौषधयो वै पत्रां दाप्युत्पन्नाः स्मृतौ । एवं सूर्यनिमित्तेषां क्षयवृद्धिर्निशाकरे । ताराग्रहाणां वक्ष्यामि स्वर्भानोस्तु
रथस्तु वै । अथ तेजोमयः शुक्रः सोमपुत्रस्य वै पुनः । युक्तो हयैः पिशंगैस्तु वातवेगिभिर्वायुसंभवैः । श्वेतैर्विशंगसा- मत्स्य०
रंगो नीलः पीतश्च लोहितैः । श्वेतश्च हरितश्चैव दृष्टव्यः शुक्रो रथे दशभिस्तु महाभागैस्तुरंगैर्वातरंहसैः । ततो भौ- १४७
म रथश्चापि तद्वर्णांगः काञ्चनः स्मृतः । अष्टभिर्लोहितैरश्वैः सध्वजैरग्निसंभवैः । सर्पते वक्रमार्गेण ऋजुर्वक्रानुवक्रमः
अतस्त्वांगिरसो विद्वान्देवाचार्यो बृहस्पतिः । गौराश्वेन तु रुक्मेण स्यन्दनेन विसर्पति । युक्तेनाष्टाभिरश्वैस्तु सध्वजैरग्नि-

सपुर्नवैः । अर्द्धं वसति यो राशौ स्वां तेन गच्छति । युक्तेनाष्टाभिरश्वैस्तु सध्वजैरग्निसंभवैः । रथेनाकाशवेगेन भार्गव-
स्तेन गच्छति । ततः शनैश्चरोप्यश्वैः सबलैर्वातरंहसैः । कार्ष्णायसं समारुह्य स्यन्दनं यात्यसौ शनिः । आदित्यनिल- 281/1998
यो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । ततः केतुमतोप्यश्वा अष्टौ ते वातरंहसः । पलालधूमवर्णाभा बलवन्तः सुदारु-
णाः । एते वाहा ग्रहाणां वै मया प्रोक्ता रथैः सह । सर्वे ध्रुवनिबद्धाश्च निबद्धा वातरश्मिभिः । एते वै भ्रममाणास्तु
यथायोगं वहंति ते । एवमाभिरदृश्याभिर्बद्धा वातैश्च रश्मिभिः । परिभ्रमंति तद्बद्धाश्चंद्रसूर्यग्रहा दिवि । यावंतो
भ्रमयंति ध्रुवं वै ज्योतिषां गणाः । यथा नद्युदके नौस्तु उदकेन सहोह्यते । तथा देवगृहाणि स्युरुह्यन्ते वातरं-
हसा । तस्माद्यस्मिन्न दृश्यंते व्योम्नि देवगृहा दिवि । यावंतश्चैव तारास्तु तावंतोस्य मरीचयः । सर्वा ध्रुवनिबद्धास्ता
भ्रमंतो भ्रामयंति तं । तथा भ्रमंति ज्योतींषि वाताबद्धानि सर्वशः । अलातचक्रवद्यांति वातचक्रेरितानि च । यस्मा-
द्वहते तानि प्रवहस्तेन स स्मृतः । एवं ध्रुवे नियुक्तोसौ भ्रमते ज्योतिषां गणः । एष तारामयः प्रोक्तः शिशुमारो ध्रुवो
दिवि । यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुञ्चति । शिशुमारशरीरस्था यावंतस्तारकास्तु ताः । वर्षाणि दृष्ट्वा जीवेत नार-
वदे काधिकानि तु । शिशुमाराकृतिं ज्ञात्वा प्रविभागेन सर्वशः । उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयः सोत्तरे हनुः । यज्ञो धर-
स्तु विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः । हृदि नारायणः साध्या अश्विनौ पूर्वपादयोः । वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य स-
क्थिनी । शिरः संवत्सरो ज्ञेयो मित्रश्चापानमाश्रितः । पुच्छेग्निश्च महेंद्रश्च मरीचिः कश्यपो ध्रुवः । एष तारामयः स्तंभो नाभि-

मेथिनबोरथान नक्षत्रचंद्रसूर्याश्च ग्रहाश्चारागणैः सह तन्मुख्याः ग्रहाः सर्वे चक्रभ्रमणादिविष्ठिताः ध्रुवेणाधि
ष्ठितोश्च वध्रुवमेव प्रदक्षिणं परियांति सुरश्रेष्ठा मेढीभूतं ध्रुवं दिवि अथैष कस्य पानां तु तेषां सुरमो ध्रुवः
एक एव भ्रमत्येष मेरोरंतरमूर्द्धनि ज्योतिषांचक्रमादाय आकर्षन्नमधो मुखः मेरुमालोकयन्नेव प्रतिया
ति प्रदक्षिणं ऋषिश्री म० ध्रुवप्रशंसा १२५ ऋषय ऊचुः यदेतद्भवता प्रोक्तं ग्रहाणां लक्षणं श्रुतं कथं देवगृहा
णि सूत पुनर्ज्योतींषि वर्णय सूत उवाच एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याचंद्रमसोर्गतिं यथा देवगृहाणि स्युः सूर्या
चंद्रमसोस्तथा व्युष्टायां तु रजन्यां व ब्रह्मणा व्यक्तयोनिना अव्याकृतमिदं त्वासीन्नैशेन तमसा वृतं चतुर्भूता
वशिष्टेस्मिन ब्रह्मणा समधिष्ठिते स्वयंभूर्भगवांस्तत्र लोकतत्वार्थसाधकः खद्योतरूपी विचरन्नाविर्भावं वि
चिंतयन् ज्ञात्वाग्निं तु जलस्थं तावत् पृथ्वीं संश्रितं स संहृत्य प्रकाशार्थं त्रिधा तु व्यभजत्तु नः पावको यस्तु लो
केस्मिन् पावकः सोग्निरुच्यते यश्चासौ तपते सूर्ये शुचिरग्निस्तु स स्मृतः वैद्युतो जठरः सौम्यो वक्ष्ये तस्यापि निर्णि
तः ततोपिश्चाप्यते काश्चित्काश्चिद्देशोप्यनिंधनः काष्टेंधनस्तु निर्मथ्यसोद्भिः शाम्यति पावकः अर्चिष्मान्पवनोग्निः मत्स्य०
स्तु निःप्रभासोप्यलक्षणः यश्चासौ मंडले शुक्लो निरुष्मा नःप्रकाशते प्रभासौरीतु पादेन अस्तं याति दिवाकरे अग्नि १४८
माविशते रात्रौ तस्मात्सूर्यः प्रकाशते उदिते तु पुनः कार्ये रात्रिराविशते त्वपः तस्मात्ताम्राभवंत्यापो दिवा रात्रिप्रवेशा
नात् अस्तं गते पुनः सूर्ये अहर्वै प्रविशत्यपः तस्मान्नक्तं पुनः शुक्ला आपो दृश्यंत भास्वराः एतेनक्रमयोगेन भूम्य

र्द्धे दक्षिणोत्तरे उदयास्तमयेषु तु अहोरात्रं विशत्यपः यश्चासौ तपते सूर्यः पिबंतेसोपि रश्मिभिः सहस्रपाद
स्त्वेषोग्निर्रक्तः कुंभनिभस्तु सः आदत्ते स तु नालीनां सहस्रेण समंततः आपो नदीसमुद्रेभ्यो ह्रदकूपेभ्य एव च एते
रश्मीसहस्रं तुच्छीतवर्णोष्णनिश्रवाः तासां चतुःशता नाना घा वर्णविचित्रमूर्तयः चंदनाश्चैव मेध्याश्च कोतकाश्चोभना
स्तथा अमृता जीवनाः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः हिमोद्भवाश्च ताभ्योन्या रश्मयः त्रिशताः स्मृताः चंद्रानागप्रह्वाः सर्वे
नाभानो गर्भस्तुयः एता मेध्याश्च आमाश्च शुक्लादिनो हिमसर्जनाः शुक्लाश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा शुक्लास्ता
नामतः सर्वास्त्रिशता धर्मसर्जनाः समं बिभर्ति ताः सर्वा मनुष्यान्देवतान्पितॄन् मनुष्यानौषधिभिर्दिस्वधया च पितृ
नपि अमृतेन सुरान्सर्वांस्त्रीस्त्रिभिस्तर्पयेत वसंते च ग्रीष्मे च शतैः स तपते त्रिभिः वर्षास्वथ शरदि च चतुर्भिः सं
प्रवर्षति हेमंते शिशिरे चैव हिमोत्सर्गं त्रिभिः पुनः औषधीषु बलं धत्ते स्वधया तु स्वधां पुनः सूर्यो मरत्वममृतेन त्रयं त्रिषु नि
यच्छति एवं रश्मिसहस्रं तु सौरं लोकार्थसाधनं भिद्यते ऋतुमासाद्य सहस्रे च ऊधा पुनः इत्येवं मंडलं शुक्लं भासुरं लो
कसंज्ञितं नक्षत्रग्रहसोमानां प्रतिष्ठा योनिरेव च चंद्र ऋक्षग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसंभवाः सुषुम्नः सूर्यरश्मिर्यः क्षीणं शशि
नमेधते हरिकेशः पुनस्त्वाद्यु यः स नक्षत्रयोनिकृत् दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिराप्याययेद्बुधं विश्वावसुश्च यस्तासु शु
क्रयोनिश्च स स्मृतः संवर्द्धनस्तु यो रश्मिः स योनिर्लोहितस्य तु षष्ठस्त्वश्वभू रश्मिर्योनिः स तु बृहस्पतेः शनैश्चरं पुनश्चा
पि रश्मिराप्याययत्स्वराट् न क्षीयंते यस्मानि तस्मान्नक्षत्रता स्मृता क्षेत्राण्येतानि वै सूर्यमापतंति गभस्तिभिः तेषामादत्त

283
1998

हेन्नानि स्मृतो निक्षत्र तामनः अस्माल्लोकादमुं लोकं तीर्थानां सुकृतात्मनां तारणात्तारकाश्चैता शुक्लत्वाच्चैव तार
काः दिव्यानां पार्थिवानां च नैशानां चैव सर्वशः तपस्मात्तेजसो योगादादित्यः परिगीयते स्यवते स्यन्दनाच्चैव धातुरेष
निगद्यते अवणात्तेजसो यानि तेनासौ सविता स्मृतः बहुर्थश्चन्द्र इत्येष ह्लादने धातुरुच्यते शुक्लत्वेत्यमृतत्वेन शी
तत्वेन द्विजेऽपि च सूर्याचन्द्रमसौ दिव्यौ मण्डले भास्वरे स्वके जलतेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे विशन्ति कर्म दे
वास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋक्षसूर्यग्रहाश्रयाः तानि देवगृहाणि स्युः स्थानाख्यानि भवन्ति हि
सौरं सूर्योऽविशत्स्थानं सौम्यं सोमस्तथैव च शौक्रं शुक्रोऽविशत्स्थानं षोडशारं प्रभास्वरं बृहस्पतिर्बृहत्त्वं च लोहितं
चापि लोहितः शनैश्चरोऽविशत्स्थानं देवानां च शनैश्चरं बुधोऽपि वै बुधस्थानं स्वर्भानुः स्वर्भानुरेव च नक्षत्राणि च सर्वाणि
नक्षत्राणां विशन्ति वै अभिमानेन तिष्ठन्ति तानि देवाः पुनः पुनः अतीतानागता ये तु भाव्याभाव्यैः सुरैः सह वर्तन्ते व
र्तमानेश्च सुरैः सार्द्धं तु स्थानिनः सूर्यो देवो विवस्वांश्च अष्टमस्त्वदितेः सुतः द्युतिमान् धर्मयुक्तश्च सोमो देवो वसुः स्मृ
तः शुक्रो देवस्तु विज्ञेयो भार्गवोऽसुरयाजकः बृहस्पतिर्बृहत्तेजा देवाचार्योऽङ्गिरः सुतः बुधो मनोहरश्चैव ऋक्षपु मत्स्य०
त्रस्तु स स्मृतः शनैश्चरो विरूपश्च संज्ञापुत्रो विवस्वतः अग्निर्विकेश्यां जज्ञे तु युवासौ लोहिताधिपः नक्षत्रनामनक्ष १४७
त्रेषु दाक्षायण्यः स्मृतास्तथा स्वर्भानुः सिंहिकापुत्रो भूतसन्तापनोऽसुरः चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रेष्वभिमानी प्रकीर्तितः
स्थानान्येतानि चोक्तानि स्थानिनश्चैव देवताः शुक्लमग्निमयं दिव्यं सहस्रांशोर्विवस्वतः सहस्रांशुर्दिवस्थान [illegible]

यं तेजसं तथा आप्यं तस्य मनोज्ञस्य नवरश्मि गृहं स्थितं शुक्रो षोडशरश्मिस्तु यस्तु देवोऽसुरप्रियः लोहितो नव
रश्मिस्तु स्थानमण्डलं तु स्मृतं बृहद्द्वादशरश्मीकं हरिताभं तु वेधसे अष्टरश्मीकुमारं तु कृष्णं कृष्णस्य वाश्मयं
स्वर्भानोस्तामसं स्थानं भूतसन्तापनालयं सुकृतानामसुराः स्मृताः अत्यम्बास्तु हिरण्मयाः तारकान्तारकाल्पत्वात्तु
लक्ष्याश्चैव तारकाः नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः सवितुः स्मृतः मण्डलं त्रिगुणं चास्य विस्तारो भास्करस्य तु द्विगुणः
सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः विस्तारमण्डलं चास्य वपुष्याकृतिनः स्मृतं सर्वोपरि निकृष्टानि मण्डलानि तु तार
काः योजनार्द्धप्रमाणानि ताभ्यो न्यानि गुणानि तु तुल्यस्तयोस्तु स्वर्भानुस्तदधस्तात्प्रसर्पति उद्धृत्य पार्थिवीं छायां
निर्मितो मण्डलाकृतिः ब्रह्मणा विहितं तेजो तीव्रं तु तमोमयं आदित्यात्तु च निःक्रम्य सोमं गच्छति पर्वसु आदित्यमेति सोमा
त्पुनः सोमेन्द्र स स्मृतः स्वर्भानुं तु दते यस्मात्स्वर्भानुरिति स स्मृतः चन्द्रमसः षोडशांशो भार्गवस्य विधीयते विष्कम्भा
न्मण्डलाच्चैव योजनानां तु स स्मृतः भार्गवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः बृहस्पतेः पादहीनौ शुक्रसौरावुभौ स्मृ
तौ विस्तारमण्डलाभ्यां तु पादहीनस्तयोर्बुधः तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मन्तीह यानि वै बुधेन समरूपाणि विस्तारा
न्मण्डलाच्चैव तारानक्षत्ररूपाणि हीनानि तु परस्परं सार्द्धचत्वारि त्रीणि द्वे एकमेव वा सर्वोपरि निकृष्टानि
मण्डलानि तु तारकाः योजनार्द्धप्रमाणानि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते उपरिष्टात्तु यत्रैव ग्रहा ये क्रूरसात्त्विकाः सौरिश्चा
ङ्गिरा वक्रौ विज्ञेया मन्दचारिणः तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनरन्ये महाग्रहाः सोमः सूर्यो बुधश्चैव भार्गवश्चाग्नितेजसः

285/1998

सर्वेषां तु ग्रहाणां वै सर्वोधस्तात्प्रसर्पति विस्तीर्णमंडलं कृत्वा तस्योर्द्धं
यावंतिचैवऋक्षाणि कोट्यस्तावंति तारकाः नक्षत्रेभ्यो बुधश्चोर्द्धं बुधादूर्द्धं प्रसर्पति भार्गवः वक्रस्तु भार्ग
चरते शशी नक्षत्रमंडलं वाप्यसौ मासूर्द्धं प्रसर्पति शनैश्चरस्तथाप्यादूर्द्धं सप्तर्षिमंडलं स
वादूर्द्धं वक्रादूर्द्धं प्रसर्पति तस्माच्छनैश्चरश्चोर्द्धं देवाचार्यो परिस्थितः ग्रहांतरमथैकैकमूर्द्धं नक्षत्रमं
मार्षिभ्यो ध्रुवश्चोर्द्धं मामकं त्रिदिवे ध्रुवे त्रिगुणेषु सहस्रेषु योजनानां तेषु च नक्षत्रेषु च युक्तो लोक
तुल्यास्ताराग्रहास्तराशिस्तु रूपस्तु परिहृतास्ताः ग्रहाश्च चंद्रसूर्यौ तु दिविदिव्यतेजसा नक्षत्रेषु च युज्यंते
नो नियतक्रमात वंशार्कग्रहनक्षत्राश्चाधोवाह्यकृमास्थिताः समागमे च भेदे च पश्यंति युगपत्प्रजाः परस्परस्थि
तान्येवं युज्यंते च परस्परं अपचारेणाविज्ञेयास्तेषां योगास्तु बुधैः इत्येवं संनिवेशो वै पृथिव्यां ज्योतिषश्च द्वीपा
नामुदधीनां च पर्वतानां तथैव च वर्षाणां च नदीनां च येच तेषु वसंति ते इत्येषोर्कवशेनेव संनिवेशस्तु ज्यो
तीषां अथ स्वायंभुवे मन्वंतरे संक्षिप्तस्तु यथातथं सर्वतोनुविविस्तीर्णो घनाकारः समुच्छ्रितः लोकसंस्थवहाग ११४०
ईमीश्वरेणाविनिर्मितः कल्पादौ बुद्धिपूर्वं तु स्थापितो सौ स्वयंभुवा इत्येष संनिवेशो यः सर्वस्य ज्योतिरात्मकः १५०
वैश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणो स्य यः स्मृतः नैषोऽशक्यो नरैः संख्यातुं याथातथ्येन केनचित गतागतं मनुष्येण ज्योतिषां
मांसचक्षुषा इतिश्रीमत्स्यपुराणे देवगृहवर्णनोनाम ऽध्यायः कथं जगाम भगवान पुरारित्वं महेश्वरः ददाह
च कथं देवमेतं विस्तरतो वद इच्छाम स्यात वर्यं सर्वं बहुमानात्तु नस्तु च त्रैपुरं तपसा युक्तं मयमायाविनिर्मितं दे

वैकेन पुराणादग्धं तथा नो वद मानद सूत उ शृणुध्वं त्रिपुरं देवो यथा दारितवान भवः मयो नाम महामायी माया
वी जनकासुरः निर्जितः स तु संग्रामे तताप परमं तपः तपस्यंतं तु तं हादैत्योत्तमावुभौ तस्य वं कृत्स्न सुहि
द्युपते पतुः परमं तपः विद्युन्माली च तेजस्वी तारकाख्यश्च वीर्यवान मयतेजः समाक्रांतौ तेपतुः मयपार्श्वगौ लोका
श्च वयवा सत्त्वास्तु पञ्च सहवामयो यो कद्रयेतास्तपं तपस्ते तु तेदितिजाः प्रजाः हेमंते जलशय्यास्तु ग्रीष्मे पंचतपा
स्तथा वर्षासु च तथाकाशे द्वियंतस्तनुः प्रियाः से वनात्फलमूलानि पुष्पाणि च जलानि च अस्तदारवितापगाः
पंकेनाचितवल्कलाः अमलाः पंकमालाः विमला विमलेषु च निर्मांसा स्तनवोजाताः कृशा धमनिसंतताः ते
षां तपः प्रभावेन साबभौवि तस्य जपाः निःप्रभं तु जगत्सर्वं मंदमेवाभिभाषितं दह्यमानेषु लोकेषु तेषु त्रिस्सिर्लीनं वाग्नि
भिः तेषां मध्ये जगच्चाधः प्रादुर्भूतः पितामहः ततः साहसकर्तारः सदैव संगमागतं स कं पितामहादेत्या ते च तुष्टु
वेच अथ तान दानवान दृष्ट्वा तपसा तपनप्रभान उवाच हर्षपूर्णाक्षो हर्षपूर्णमुखश्च तान वरदोहमिति वोवत्सान
परितोषितश्चागमः व्रियतामीप्सितं यस्तोन विचारं तदुच्यतां इत्येव मुच्यमानास्तु प्रयतप्रपितामहं विश्वकर्मा मयस्त्वा
ह प्रहर्षोत्फुल्ललोचनः देवदेवस्याः सुरादेकैः संग्रामे नारकामये निर्जितास्त्वाहतास्त्वे वनिस्तृंशे रायुधैरपि देवैः स
दा तु वैभाग्र वाध्यंते तत्र वैष्टिनाः शरणं जेता जानीस्म सर्वेषां शरणार्थिनः सो हं तपः प्रभावेन तव भक्त्या तथैव च इ
च्छामि कर्तुं तदुर्गं यद्दैवैरपि दुर्गमं नश्चित्वमिपुरेदुर्गे मत्कृते कृतिनां वरः शस्त्राणां जलजानां च मा पानो मुनितेजसां

देवभद्रगणानां च देवानां च प्रजापते अलंघनीयं भवतु त्रिपुरं पदितेप्रिये विश्वकर्मा इति चोक्तः स तदा विश्वकर्म
णा उवाच प्रहसन्वाक्यं मयं दैत्यगणाधिपं सर्वामरत्वं नैवास्ति आसीदसत्य दानवाः तस्माद्दुर्गं विधानं क्लि
ष्टादपि विधीयतां पितामहवचः श्रुत्वा तदैव दानवो मयः प्रांजलिः पुनरप्याह ब्रह्माणं ब्रह्मसंभवः अत्र दैक
सुणा दुर्गमहत्सु कं न निर्हृदत स्वर्गेऽल श्लाघ्यार्थी परस्त्रैवा दर्शनं ययौ गते पितामहे दैत्या गतो मयरविः प्रभाः
वरदानाद्धि रेजुस्ते तपसोन्महाबलाः समयस्तु महाबुद्धि दानवो हृष्टसत्तमः दुर्गं च वसितः कर्तुं मनश्चिंतयते तदा
कथं नाम भवेद्दुर्गं तत्पथानित्रिपुरं कृतं वस्याते न तत्सुरैः दिव्यं गत्वा वा मोन्यसंज्ञायः तथाचैकं पातेन तत्सुरैर्न वदस
ते देवस्तथा विधानं करिष्यामि इति विचारणां विस्तारो योजनशतमेकैकस्य पुरस्य तु कार्यस्तत्पांचविकंभतः एकं
कं शतयोजनं पुष्ययोगेन निर्माणं पुराणां च भविष्यति पुष्ययोगेन च दिवि समेष्यति परस्परं पुष्ययुक्तेन युक्तानि
यस्मात्तानि दहिष्यति पुराण्येकप्रहारेण संगतानि निहनिष्यति आयसं तु क्षितितले राजतं तु नभस्तले राजतं स्योप
रि सौवर्णं भविता पुरं एवं त्रिभिः पुरैर्युक्तं त्रिपुरं भद्र भविष्यति शतयोजनविस्तारैरंतरैस्तु रामदं अट्टाल मत्स्य०
कैर्यंत्रशतघ्नीभिश्च मणिकुद्रमलांगलकंपनैश्च प्रासादैर्मंदरमेरुकल्पैः प्राकारश्रीकैस्तु विराजमानं सतोरण २५२
कैर्णमयं गोपुरं तं स्वयं च वपुस्तपनवतिमान विरेजुः तस्मात्तति हंतुं त्रिपुरं समर्थो मुक्त्वा त्रिनेत्रं भगवानेकं इतिश्री
मत्स्यपुराणे त्रिपुरोपाख्याने सूत उ॰ इतिचिंतयतो दैत्या दिव्यो पायविभावनं चकार त्रिपुरं दुर्गं मनः संचारि चारितं

प्राकारगोपुराग्रे गारहद्वावृतगोपुरं गजमार्गरथ्यापि विपुलोत्सवितानामिति रथ्योपरथ्यासनकां इद्वाक्वंतरे इदमं
तःपुरस्थानं रुद्रायतनमेव च सावटानि तडागानि यत्र स्वाप्यसरांसि च आरामाश्च शुभा आत्र उपानान्यतत्र च
उपानिर्गमोद्यानवानां भवत्समनोहरः ईत्थं वंमासमंततश्चाफल्य पत्सुरकर्मवित मयेन मत्सुरं सं त्रिपुरं त्विति न
स्मृतं कार्ष्णायसमयं यत्तु मयेन विहितं पुरं तारकाख्योधिपस्तत्र कृतस्थानाधिपो न चैव ततः सर्वेतु सकाशरा
जतं निर्मितं पुरं विद्युन्माली प्रभुस्तत्र विद्युन्माली वचोद्भवः सुवर्णविकृतं यच्च मयेन विहितं पुरं स्वयमेव मयस्त
त्र गतस्तदधिपः प्रभुः तारकस्य पुरं तत्र शतयोजनमंतरं विद्युन्माली पुरं चापि शतयोजनकंतरं मेरुपर्वतसं
काशमयस्यापि पुरं महत् पुष्यसंयोगमात्रेण कालेन समपद्यत पुरा कृतं वा त्रिपुरं दैत्यत्रिनेत्र पुष्यकं यथा ये
नयेन मयो याति प्रकुर्वाणः पुरं महत् प्रतस्थे तत्र तत्रैव बाहुल्या मालधिः स्वयं रूपमरूप्यापसानां च शतशो
यमहृष्टाः यत्राकृतानि त्रिपुरे तेषु राजप्रासादविदिषां प्रासादशतसंकुलानि कूटागाराद्यकानि च सर्वेषां काम
गानि स्वसर्वतो कांतिमानि च सोद्यानवापीकूपानि सपद्मसरांसि च अशोकवनसंछन्नानि कोकिलाभिरुतानि
च नेकशालानिकुर्वंतिच दृशालोभगानि च समाहारतशोभमानि सुरूतानि मयेन च बहुवर्णपताकानि स्वग
दामालंकृतानि च किंकिणीजालशब्दानि गंधवंति मंडानि च ससंयुक्तोपालिमानि पुष्पं नैवेद्यतिच सा उपरूसोध
कगाणिसं २ एर्णकलत्रानि च गगनावरणोनानि हंसपंक्तिनिभानि च पंक्तीकृतानि राजंते गृहाणि त्रिपुरे पुरे मुक्ता

289
1998

कल्पैर्भल्वद्भिर्हर्म्यतीयत्ररङ्कितं मल्लिकाजातिपुष्पाद्यैर्गन्धधूपाधिवासितैः पादपैः सुरवैर्नित्यसमेमस्तुरु
दिव हेमराजतलोहाख्या मणिरत्नाञ्चितानि तैः प्राकारत्रिपुरे तस्मिन्गिरिप्राकारसंश्रिताः एकैकस्मिन्पुरे
तस्मिन्गोपुराणां शतं शते सपताकध्वजवतां स्वर्णैर्गिरिगन्धवत् नृपुरगणरम्याणि त्रिपुरे तस्मिन्गृहाणपि
स्वर्गातिरिक्तश्रीकानि तत्र कन्यापुराणि च आरामैश्च विहारैश्च तडागवटपल्वलैः सरसिश्च सरिद्भिश्च वने
ष्वोपवनैरपि दिव्यभोज्योपभोज्यानि नानास्त्रयुतानि च पुष्पोत्करस्य सुभगास्त्रिपुरस्योपनिर्गमः परिखा
ज्ञानगोष्ठीरताः कृतामाख्यानिवाशनाः निशाम्य तद्गोविभ्यानसुरमं दृष्ट्वा मयेनाद्भुतवीर्यकर्मणा दितेः सुतो देव
तराजवारिणस्सहस्राः प्रपूरनेनविक्रमः तदासुरदर्पितवैरिमर्दितेजसा ईनः त्रैलोक्यपीडमानिभिः बुरुवदुर्गा
त्रिपुरं तथा पुरं यथान्तरं स्तरिजले जलप्रदैः इति श्रीमत्स्य० त्रिपुरोपाख्याने १२८ निर्मिते त्रिपुरे दुर्गे मयेनासु
रशिल्पिना तद्दुर्गं दुर्गतां प्राप बद्धवैरैः सुरासुरैः सकलत्रा ससुताश्चैव तत्राश्रवतोऽन्तकोपमाः यथाविष्टानि विविशु मत्स्य०
र्द्दालानि हृदितास्तते सिंहा वनमिवान्ये च मकरा इव सागरं शोभाश्चैवं निपारूप्यैः शरीरमिव संहतो यथोलि १५२
लिरस्यन्नस्वलुरं देव नारिभिः त्रिपुरं सुकुलजानां देसकोटिगतां कुले सुतल्पादपि निष्पन्नसपाना लोहातवालया
त तुपतस्सुपयो दालाः पवेलिपुपजीविनः योयं प्रार्थयते कामं स प्राप्तस्त्रिपुरालयात् तस्मतस्यमयस्तत्रमाय
याविदधातिमः सर्वेद्रुमरोपणुमांबुजेषु सस्तुव आरामेषु महत्सेषु सपोवनवनेषु च संगास्वेदनदिग्धांगाः

मातंगास्सगरादेव पुष्ट्यासरणगात्राश्च मदसम्पतुलेपनाः प्रियाभिः प्रियकामाभिः हावभावप्रसूतिभिः नारी
भिः सततं रेमुः मुदिताश्चैव दानवाः मयेन निर्मिते स्थाने मोदमाना महासुराः अर्थे धर्मे च कामे च निदधुस्ते मति 291
स्वयं तेषां त्रिपुरस्थानां त्रिपुरे त्रिदशारिणां व्रजति स्म सुखं कालः स्वर्गस्थाने यथा तथा शुश्रूषन्ते पितॄन्पु 1998
त्राः पत्न्यश्चापि पतीन्प्रिया विमुक्तकलहाश्चापि प्रीतयः प्रबुरा भवेत् नाधर्मस्त्रिपुरस्थाने अभवत्ते वीर्यवानपि
अर्चयन्ते देवेशं त्रिपुराम्बिलुरापतनं दृतं पुलपादस्य शापनुचेरु रात्री वा दोस्थ्ववेदगान सवपुरवानिशान्ते गुवी
णाः रवाणीपि हासश्च वरनारीणां चित्रव्याकुलनारकः त्रिपुरे दानवैस्ताणां रमतोऽस्य यतेसदा तेषामर्चयते
देवान् ब्रह्मण्यांश्च नमस्यतां धर्मकामार्थतत्त्वानां महान्कालो व्यजायत मोदीक्षी श्री रस्यानन्द बुभुक्षेत
धवन्त कलिश्च कलहाश्च वत्रिपुरं विविशुः मह संध्याकाले प्रविष्टास्ते त्रिपुरं वपुगलस्ये समध्यामं स्तुसेयांगना
रीशाणि यथा मयासर्व वीपातिमंतस्तु मयेन त्रिपुरे नराः स्वप्नमयावदा दृष्टा अविनश्यन्त दानवाः उदितेव सदृष्टो
सौ शुभभासाकरंरवौ मयः स्वप्नस्त्वविवसोभास्करासामिवांबुदः मेरुकूटनिभे रम्ये आसने स्वर्णमेडिते आसी
नाः कोन्ननगिरेश्टंगीनो सम्मुवो यथा पार्श्वयोस्तारकाख्यश्च विद्युन्माली च दानवः उपविष्टौ मयस्यान्ते हस्तिनः क
लभाविव ततः सुरारयः सर्वे पात्रीय काणारणाजिरे उपविष्टा दृष्टा देवानां देवशत्रवः तेषु समनेषु सर्वेषु सुखा
सनगतेषु च मयो माधाविजनकः सुवाच स दानवान् खेचराः खेचराः कान्ताभोभो दाक्षायणीसुताः निशामयध्वं

यःस्वधर्मो मया दृष्टो भयावहः । त्वं तस्य प्रमदा स्वं च त्वं मो मर्त्या मया बहाः । को पानलादि न सुरवाः प्रविष्टास्त्रिपुरा
र्द्दनः । प्रविश्य रुषितास्तेच पुराण्य तुल्यविक्रमाः । प्रविष्टाः स्म त्रारी शालि शृत्वा बहुत्रा रीरिणः । नगरं त्रिपुरं चे देत
म सामम वाप्थिते । मच्छंहे संहस्तुष्पाभिः सगारं भमि मर्त्तिने । उल्लूकैः क्रव्यिगनानारीनना रुदास्वरै तथा । सह स्वामिर्द
मेनीत्त्वं बनेन्नमदाय्यया । पुरुषः सिंदुनिलकः चतुरं क्लिश्विनीचनः । येनमाप्न मदानुत्वा न्न देवै व प्रबोधितः ।
उदृश्नी प्रमदा हृष्टा म यावानि भयावहा । राघरदन्ताकः स्वप्नो मया वेदितितं दनाः । हृष्टः कथं हि कष्टो त्त्व मुख्यतो
भविष्यति । यदि वो हं स्त्रमोराजा यदि दैवेर्ठ रोहितं । निवो धर्टं स्तु मनमो न चास्त्र सतुमर्हथ । कामं चे प्याम कोधं
व प्रसद्याम विहाय च । सत्येश्मेव धर्मैव मुनि वादेव तिष्ठत । शांतय स्वप्नसुस्थंतो घृ ज्ञतोच महेश्वरः । यदिमा मा
त्मप्नमम्या देवं स्पुपरमो न वेत । कुम्पतेनात्र वै हे वाक्शोदे वस्त्रिलोचनः । अभाविष्याणि दृश्यंते यतो नस्त्रिपुरेर
लोवैसुराः । कल्लहं वजे संतस्त्र अर्वयंतु नयाज यं । स्वप्नोदयप्रतीकं धं कालोदसमथापि च । श्रुत्वा दानां यतीपु
त्रा रस्य वं मयमा षिते । कोधव्याचहिता सुक्का दृष्टय तेच विनाश्का भः । विनाशं मुपपश्यंति स्त्रलस्माप्यापितासु मत्स्य०
गाः । स्थितं ति ब्रत्यणा स्तुत्या स्त्रा चं यं तिन देवताः । गुरुं चैवा वमन्यंते अन्योन्यं चापि च क्रुधुः । कलहे सुन संगे ते अध १५३
र्मेसु ह मेनिच । परस्परं च निघ्नंति अहमित्येव वादिनः । उद्वेगं रुप्रभाषेन नाभिनामांति ह्रजिताः । अज्ञस्माश्मा श्र
न यैनाः । आयतेन म सुसुकाः । दंष्ट्रिः सरूक्सस्येव कपिलानि चरान्नि षु । भरूपंतेगारते च उतिष्टाः मेहनास्तथा

मूत्रं कृत्वोपस्पृशंति अकृत्वा पादशौचनं । संविशंति च शय्यासु शौचाचारविवर्जिताः । संकुचंति च कर्णाश्च कमार्जारगणो ऽस
थास्तुकः । भार्यां गत्वा न शुध्यंति रहो वृत्तिषु निर्घृणाः । तथा चैत्ररथ वने अशोकं च वनं तथा । आरामो कंचरो कंच समंतु 293
कथापि वा स्वपुरेच देवानां वामं हर्ष देव वसानुगाः । विध्वंसयंति संक्रुद्धास्तपोधनवनानि च । विध्वस्ते चापतनानाश्रमे 1998
नसमन्तदेश्य जयूपकेतु जगद्भवामर राजसुखैरभिद्रुते सर्वमिवारविंदैः । इति मत्स्यपुराणे त्रिपुरोपाख्याने स्वप्नदर्शनो नाम
म १५० सूत उ । अथ नेषु प्रवृद्धेषु दानवेषु दुरात्मसु । लोके प्रलाव मानेषु तपोधन वनेषु च । सिंहनादे बो मगानां
भीतिलीनेषु जंतुषु । त्रैलोक्यं जनसंस्पृष्टे तमोधत्वमुपागते । आदित्या वसवः साध्याः पितरो मरुतां गणाः । भीताश्चरण
माजग्मुर्ब्रह्मणः प्रपितामहं । ते तं स्वर्णमलासीनं ब्रह्माणं समुपागताः । तेषु च सुखसहिताः पंचास्य चतुराननं । वर
गुमास्थवेतेचदानवास्त्रिपुराश्रयाः । बाधंतेस्मान्यथा वेस्थान्नतुशाधि समनोनघ । श्रोधागमेयथा हंसा मृगाः सिंहभया
दिव । दानवानां भयात्र कदुद्भ मामापितामह । पुत्राणां नामधेयानि कुलान्यानि तथापि वा । दानवेस्याम्यमाणानां विस्मृ
तानि न तोनय । देव देवत्र सप्रभग्नाश्च आश्रमस्थं मनामिव । दानवैर्ल्लोभमोहांधैर्लोभमोहांधोकिय ते च मंतिच यदि
नत्रायसे लोकं दानवैर्विदुमंदुतं । वर्षयाने न निर्देवं निर्मब्याश्रमं जगत् । रत्यं वित्रिदशौ रुक्कः पद्मयोनिः पितामहः श्री
वाचात्रिस्त्रासं ज्ञानिंद्र तुल्यामनप्रभुः । मयस्य यो वरो दत्तो मया मतिमतां वराः । तस्यांतः साम्प्रतं प्राप्तो यः पुरोक्तो मयासु
राः । तत्रैकेन माधिष्ठानं त्रिपुरं त्रिदशर्षभाः । एकेषुपातमोक्षेण हंतव्यं नेषु ह्यतिभिः । भवतां न समर्थो सो देकिमप्यत्र सुरर्षभा

भाः पश्युवैकषुद्धारेण पुरं हन्यात्स दानवं त्रिपुरं नात्मवीर्येणाशक्यो हंतुं शरेण तु एवमुक्त्वा महादेवं महेशानं प्रजा
पतिं ते पूर्वं यदि मन्मथं हत्वा विध्वंसकं हरं यावेमसहिता देवं त्रिपुरं स हनिष्यति ऊचतुः पुराणां विसंभो योजना
नां शतं शते यथा नैकषुद्धारेण हन्याद्देवं महेश्वरं तु पुष्ययोगेन युक्तानि चैकस्थानेन तु ततो देवैश्च संप्रोक्तो भाव
न्वामहतिदुःखितैः पितामहश्चैवैः सर्वैर्भवस्य सहमागताः तेभवेश्च तं भवं गिरिशं शूलपाणिनं पशुपतिं व्योम
व्यासादिर्नंदिना च महात्मना आनिमर्दभवं देवमग्निकुंडनिभेक्षणं तमादित्यसहस्राभं अग्निवर्णविभूषितं वेदाव
यवत्नमालं च चंद्रसौम्यवराननं आगम्य तमजं देवमव्ययं नीललोहितं अस्तुवन्वरदं शंभुं गोपतिं पार्वतीप
तीं देवा ऊचुः नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च पशूनां पतये नित्यमुग्राय च कपर्दिने महादेवाय भी
माय त्र्यंबकाय च शांतये ईशानाय भगघ्नाय नमस्त्वंधकघातिने नीलग्रीवाय देवाय वेधसे वेधसाऽस्तु ते कु
मारशत्रुविघ्नाय कुमारजननाय च विलोहिताय धूम्राय धराय क्रथनाय च नित्यं नीलशिखंडाय शूलिने दिव्य
शायिने उरगाय सुनेत्राय हिरण्यवसुरेतसे अचिंत्यायांबिकाभर्त्रे सर्वदेवस्तुताय च वृषध्वजाय मुंडाय जटि मत्स्य०
ने ब्रह्मचारिणे तप्यमानाय सलिले ब्रह्मण्यायाजयाय च विश्वात्मने विश्वसृजे विश्वमावृत्य तिष्ठते नमोऽस्तु दिव्यरू १५४
पाय प्रभवे शंभवे सदा अभिगम्याय काम्याय स्तुत्यायार्याय सर्वदा भक्तानुकंपिने नित्यं दिशते यन्मनोगतं इति
श्रीम० त्रिपुरदाहे महेश्वरस्तुतिः १३० सूत उवाच ब्रह्माद्यैः स्तूयमानस्तु देवैर्देववरो हरः प्रजापतिमुवाचेदं देवानां क

भयं महत् भो देवाः स्वागतं वोऽस्तु ब्रूत यद्वो मनोगतं यावद्देव प्रयच्छामि नास्त्यदेयं मयाद्य वः युष्माकमभया
र्थाय वै कृते दास्यामि वांछितं वरानिहेमवस्तायं यद्यपि परमं तपः विदितं वो महाभिद्याः कष्टं कष्टपराक्रमाः ते 295/1998
याम भयमुत्सन्नं युष्माकं न भवत्त्वव एवमुक्तस्तु देवेन प्रेम्णा सब्रह्मकाः सुराः रुद्रमाहुर्महाभागा गंभागाद्दोस वर्ण
वर्नं भगवंस्तप्यमानेन घोरं उग्रपराक्रमः असुरैर्वध्यमानाश्च वयं च शरणागताः मयो नाम दितेः पुत्रस्त्रिनेत्र का
लहस्तिविषाः त्रिपुरं येन तद्दुर्गं कृतं पांडुरगोपुरं तदाश्रित्य पुरं दुर्गं दानवा निर्भया भृशं बाधंते स्मान्महादेव प्रेष्यं
तं स्वामिनो यथा उद्यानानि च भग्नानि नंदनादीनि यानि च वराश्चाप्सरसः सर्वा रंभाद्या दनुजैर्हृताः इंद्रस्य वाह्याश्च
गजाः कुमुदांजनवामनाः ऐरावणाद्याः ह्रियंते देवतानां महेश्वर ये चैंद्ररथमुख्याश्च हरयो पहृताः सुरैः जाताश्च
दानवानां ते रथयोग्यास्तुरंगमाः ये रथा ये गजाः याः स्त्रियो वसु यच्च नः तन्नो व्यपहृतं दैत्यैः संशयो जीविते
पुनः त्रिनेत्र एवमुक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमैः उवाच देवान्देवेशो वरदो वृषवाहनः व्यपगच्छतु वो देवाः महद्दा
नवजं भयं तद्दहामि त्रिपुरं पश्येत्क्रियतां यद्ब्रवीमि तत् यदीच्छथ मया दग्धं त्रिपुरं दानवं महत् रथमौपयिकं मह्यं
सज्जयध्वं किमास्यते दिग्वाससा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः तथेत्युक्त्वा महादेवं चक्रुस्ते रथमुत्तमं कनककौ
तुमे जप्रपार्श्वचरावुभौ आदिष्ठानं शिरो मेरुर्वस्ते मंदरमेव च चक्रुश्चंद्रं च सूर्यं च चक्रे कांचनराजिते कृष्णपक्षे
च शुक्लेन पक्षद्वयमयीश्वराः चैरपनेमिद्वयं चक्रुर्मेघा कृष्णपुरःसराः आदित्यपथमंत्रं यंत्रं नाक्षदेवता कंब

लोन्व तगभ्योव ना मास्मां सम वे ष्टने सन्नागरीं गिरीं दुर्द्धमां गारकश्चेनेश्वरः वरूथं गगनं चक्रुश्चा रूरूपं रथस्य ते रू
ताङ् जिक्तन आत्रि वे एश्या न कोशिकं मणिमुक्तं प्रनीलाक्ष्यां कृतेद्धं ष्टमुरवैः सुरैः गंगासिंधुश्चा तद्रुचवं प्रनागासर
स्वती विस्वस्वा विपाश्चा च यमुना गुंड कीतया सरस्वती देविका च तथा च सरयू शणि एताः सरि दृशाः स वीः श्रेणसंस्ताः
रुतेरथे धार्त्तराष्ट्रा च ये नागा ये च वैरूपात्मकाः कृताः वासुकेः कुलजा ये च ये चैरावतवंशजाः तेमपीद्र्पः संद्र्णीस्ताश्च
रूणाः समोगगाः अनंतस्तु रश्मिभूत्वा नानाजातिश्रुनाननाः सुरसा सरमा कद्रुर्विनता श्च विरेनव द्रणां तुसुजा सर्वो
श्चाम्रुत सर्वमम था ब्रह्म वध्याश्चगोवधा बालाव धाप्रजानधाः गदाम्भत्वा चक्रब्रह्म तदा देवरथस्य सुः श्रुगं कृत
सुगैन्वा च चातुर्होत्र प्रयोगकं चतुर्वर्णाश्च सलिला वनवुर्मष्टकुंडलाः तद्युगं स्युग संकाशं रथशीर्षे प्रतिष्ठितं ध्वजश
द्रून नागेन बर्द्धविषवनामहत ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथापरः वेदाश्चत्वारएवैते चत्वारस्तुरगाभवत् अत्र
लोनपुरोगाणि यानि दानानि केनचित् नाम्नासन्वाजिनां ते षां भूषणानि सहस्रशः पद्मद्वयं तक्षकश्च कर्कोटश्च ध
नंजयः नागाबभौ विरे संवने हथाश्वं बालवीं धत्वाः उकार प्रभ वस्तेभ्यां मंत्रयज्ञ क्रतुक्रियाः उमड वाप्रतीहाराः पश्च मस्य०
बंधे स्यात्तथा यत्रीयवा हार्त्ये नानि तस्मिन्नोंकार ऐव ते मणिमुक्ताप्रवालानि भूषणानि सहस्रशः प्रतोदों कार एवा १५५
मीत्र रश्मिं च वषट्कृतं ब्रानी वानी कुहू राकातथा चानुमती शुभा योक्त्राण्यासंन यांगानामस पवित्रिहाः कृत्वान्यथ
च पीतानि श्वेतमांजिष्टकानिच अवगाढपताकास्तु बभूवुः पवनेरिताः ऋतुभिश्चि विनः षड्भिर्धनुसं वत्सरोनवत्

सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः अजरश्चामरश्चापि सात्विकाधनुषो ह्वता कालाग्निर्भगवाद्रुद्रस्तेनसं हर्त्तवं विष्णुः
तस्मादुमा कालरात्रिर्धनुषोज्याजरा भवत् स गर्भंतु सरस्वतीं स्रुचो माविशिदेवि तमदो भवत् आननं द्याग्निमभवद्वृ
सोमतमोनुदः तेजसः सम वायोरणोष्णजोरथागध्वजं तस्मिंश्च विरेकुरेच वासुकिर्नागपार्थिव तेन संदृर्तं नार्थवे
शुमोचानि विषोविषं कृत्वा देवरथं चापि दिव्यादिव्य प्रभावतः लोकाधिपतिमभ्यस्त रदं वचनमब्रवीत् संस्कृतोयं
रथोस्माभिस्तव दानवत्रा तु जित् इदमस्तु पसश्चातुं देवासं इपुरोगमाः तमेरूपीरवशकारं त्रेलोकंरथमुत्तमं अश्वा
मदेवान्साधातिरथं पशुपतिशंकरः सुरुरिंद्वारथ साधुसाधुश्रुलुत्का सुरूसुरुः उवाच संज्ञान मरान मराधिपतिस्वन
याहसोवरथं कसो पुष्णामिमम सत्तमाः इहयोर बसं य सीयंताशीत्राविधीयतां इत्युक्ता देववरैर्वेन देत्याविलास्ते
बुभिः अथापु मन्हाति नां कथं कार्यमितिब्रुवत् महादेवमन्तदेवानमः कोनामसहसाभवेत् मुक्त्वा चक्रायुधं सोप्या
स्ट्रुं न मात्रितः ष्टिरिक्तुक्तोद्र वोहूणोधर्त्तंतरवपर्वतेः निश्चसंनःसुराःसर्वे कथमेतदितिब्रुवत् देवेश्चाह देवदेवोलो
कनाथस्य धूर्गतः अहं सारथिरित्युक्ता जगृहे प्रग्रहांस्तथा ततोरे येश्सगंधर्वेः सिद्धनादैमहान् कृतः देकहृत्वा यदे
वास्तानलीश्च प्रहमानूट मानू उवाच तान्पितृनाम्नाऽन्सुरवुन रवदः विनान ततः सिंहरवोमूत्सो बसद्युर थनेरवः जय
त्रहस्व देवानोसंवन्हवाणियोपमा तदोंकारमयंगृह्य प्रतोदं वरदः प्रभुः स्वयंभुः प्रययौ बाहाते तुमंश्चयथाकथं
ससमानरथाकांशं मुखं नरनमेदिनी सुरवंश्ससस्तुष्पादानुदिरंतरवांस्त्रागाः स्वयंभुवानो ह्यमाना तोदितेनकर्मादिनाब्र

297/1998

जंबिनेश्वा जवनाः कृष्णकाः खनिवासिनः । व्याजानुहूयानि मांगाञ्च जयश्चि मनुत्तमां ॥ आकम्पनं यस्य ह्यप्रमत्तास्मिन्दृष्टिमि
वेष्टया अथ वांगिरसो देवो दंडहस्तो रविप्रभोः । रथचक्रौ तु रक्षेतां रुद्रस्य प्रियकांक्षिणौ ॥ शेषश्च भगवान्नागो अनंतो न
कारिणां । शरहस्तो रथं पाति शय्यां तु ब्रह्मणो यथा ॥ यमस्तु लोकसमास्थाय महिषं चातिदारुणं । द्रविणाधिपतिर्व्यालं सु
राणामधिपो धिपं । मयूरं शत्रुजिद्दैवं कुंजं तं किन्नरं यथा ॥ कुमारोस्याय वरदो जुगोप सरथं पितुः । नंदीश्वरश्च भगवान्
शूलमादाय दीप्तिमान् । पृष्ठतः पाति पार्श्वाञ्चलो कस्य कृद्धयथा ॥ प्रमथाश्चाग्निवर्णाभाः साग्निज्वाला इवाचलाः । अनु
जग्मू रथं सर्वे नक्रा इव महार्णवं ॥ भृगुर्भरद्वाजवसिष्ठगौतमाः क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः । मरीचिरत्रिर्भगवानथां
गिराः पराशरागस्त्यमुखा महर्षयः । हरमजितमजं प्रतुष्टुवुः वचनविशेषविचित्रभूषणाः ॥ त्रिपुररथश्च कांचनाचलोन्न
तिसमः कृद्र इव मेघनिस्वनः ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे त्रिपुरदाहे रथप्रयाणं नाम ॥ १३९ ॥ सूत उ । ह्रजमाने रथे तास्मिल्लोके दे
वपुरस्कृते । प्रमथेषु नदत्सूग्रं प्रवदत्सु च साध्विति ॥ वृषेश्वरे मोघे यान हृष्यमाने महाद्युते । जयस्तुतिप्रयुक्तेषु तुरगेषु
च । रेणादानाश्रमुत्सस्य महर्षिर्नारदः प्रभुः ॥ कीर्त्यायं श्रीपमत्स्पर्शी त्रिपुरं पुरमागतः । आस्थाने तु दैत्यानां त्रिपुरे वर्द्धनेषु मत्स्य॰
वै नारदश्चात्र भगवान्प्रादुर्भूतस्तपोधनः ॥ आगतं च कलना भासं समेता दनुदानवाः । उत्तस्थुर्नारदं दृष्ट्वा अभिवादेन वादि १५६
नः । तमर्घेण च पाद्येन मधुपर्केण चेश्वराः । नारदं पूजयामासुर्ब्रह्माणमिव वासवः ॥ स तस्य पूजां पूजार्हः प्रतिगृह्य त
पोधनः । नारदं सुखमासीनं कांचने परमासने ॥ मयस्तु सुखमासीनो नारदो नारदोऽपि वै । यथार्हं दानवैः सार्द्धमासीनो हा

भूमिस्तस्य वा रविमुक्तं तु वर्जिता । एताम मम वक्षार्थं महादेवेन रक्षिता ॥ संस्कारस्नानकियं नेभूमेरस्यत्र सूरिभिः येन
क्षावरदं देवमहृयं परमंपदं । देवदानवगंधर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ॥ अविमुक्तमुपासंते स्नाति शास्त्रस्य गणाः
ते विश्रांति महादेवमाज्याकृतिरिवामलं । ते ते प्राप्य महादेवमीश्वराधुषितेश्वरं ॥ अविमुक्ते कृतात्मोस्मि आत्मानमुप
लक्षये ऋषिदेवासुरगणैर्जपहोमपरायणैः । पतितिर्मा हत कामैश्च अविमुक्तं तिसेवसे । नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्
रकं याति किल्बिषी । ईश्वरानुगृहीतात्मा सर्वे यांति परां गतिं ॥ द्वियोजनमथार्द्धं च तत्क्षेत्रं पश्चिमं स्मृतं । अर्द्धयोजनविस्ती
र्णं दक्षिणेनोत्तरेण च ॥ वाराणसीनदी यावत् यावच्छुष्कनदी तु वै । गनकुत्र सविस्तीर्णं प्रोक्तं देवेन धीमता ॥ तत्रायोगं
मोर्हं च प्रांशुं तेषां मुत्तमां । अविमुक्तेन मुंचंति मन्त्रिणा मम स्वशरणं । अत्रैव वसंति ये विप्रा नानेशोन्याः कथंचनः योग
क्षेत्रं तपःक्षेत्रं सिद्धगंधर्वसेविते । यरितः सागराः सौम्या अविमुक्तं समाश्रिताः ॥ भूर्लोके नांतरिक्षे च देवतीर्थानि यानि च
चतीत्य वर्तंते सर्वाण्यविमुक्तप्रभावतः । एतदान्यं समाख्यातं रमते सुविनिश्चिताः । रुद्रत्वा भक्तिनः कामान विपर्ययेस्मृत
ति इति । भक्तिनः सर्वेषु तु कालाः शाक्तिनस्य परिस्थिताः । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ करणानीह यान्मानं न पुनर्भ
वभाविताः । ते वै प्राप्य महादेवमीश्वरं निर्भयाः स्थिताः ॥ अविमुक्ते विमुक्तेनानेन विमुनास्य ये । इत्यादितं महात्मेतेषि यानि
धनमानवाः । उद्देशमात्रा कथिता अविमुक्तगुणास्तथा ॥ समुद्रस्येव रत्नानामविमुक्तस्य विस्तरं । मोहनं तदनक्तानां नक्तानां
बुद्धिवर्द्धनं । श्रद्धास्ते पि न पश्यंति ज्ञानमिति मोहिताः ॥ इत्यमासीपि योविद्वान् वसेदिप्रज्ञानेरपि । स याति परमं स्थानं यत्र

299
1998

गच्छान शोचति जन्ममृत्युजरायुक्तं परं स्थानं शिवालयं अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकांक्षिणां यं प्राप्य कृतकृत्यः स्या
दिति मन्यंत पंडिताः न दानैर्न तपोभिर्वा न यज्ञैर्नापि विद्यया प्राप्यते सा गतिः शुभ्रा विमुक्ते तु या भवेत् नानावर्णा वि
वर्णाश्च चंडालाद्या जुगुप्सिताः किल्बिषैः पूर्णदेहाश्च प्रकृष्टैः पातकैस्तथा भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः अज्ञानं त
रमहत्स्वेषु अविमुक्तमयं तपः भक्त्या विश्वेश्वरं देवं नमस्कृत्वाभिजायते तत्र इष्टं हुतं जप्तं तपस्तप्तं च यत्कृतं सर्वम
क्षय्यतामेति अविमुक्ते न संशयः कालेनोपरतानां तु भवसायोज्यतां ध्रुवं कृत्वा पापसहस्राणि पश्चात्संतापमेत्य
च अविमुक्ते विमुच्यंते स यांति परमां गतिं उत्तरं दक्षिणं वापि अयनं परिकल्पयेत् सर्वे तेषां शुभः कालो अविमुक्ते
पेतिये न तत्र कालो मीमांस्यः अशुभं वा दिवा शुभं तस्य देवस्य माहात्म्यात्क्षेत्रस्यैव तु तेजसा सर्वपापमेव नाश्यते सर्वे
योविमुक्ताश्च ये श्रुत्वेदं कथितं सर्वं स्कंदेन कथितं पुरा अविमुक्ताश्रमं पुण्यं भावितं कारणैः शुभैः इति श्रीमत्स्यपु
विक्रमहात्म्ये सूत उवाच अविमुक्ते महापुण्ये आख्यिकां त्रिपुरघ्नतः विस्मयं परमं जग्मुर्वर्णयद्दरतिस्वनाः ऋतु
विक्रम हात्म्ये ... ब्रह्मणि दृष्टो ब्रह्मविद्भिर्ब्रह्मैर्ज्ञो ब्रह्म अध्य०
स्ते हृष्टमनसः स्कंदं ब्रह्मविदां वर ब्रह्मणोदिव पुत्रस्त्वं ब्रह्मतपो ब्रह्मलाक्षिणः ... भावितात्मा वसुस्त्वेदं पर १५७
लोककृत ब्रह्मविद्ब्रह्मचारित्वं ब्रह्मादिब्रह्म तन्मलः ब्रह्मतुल्योऽयं करोब्रह्मतुल्यमनमोस्तुते
संपावनं महत् तत्त्वं तु परमं ज्ञातं अतत्त्वात्त्वामनमस्तुते स्वास्तिस्तेस्तु गमिष्यामो स्वर्लोकं स्वर्गं कराम ये पश्चात्सोमर्षेस्ताम्या
स्याणुस्थतः स्थितः प्रभुः सर्वलोकेहितार्थाय तपस्युग्रे व्यवस्थितः योगेनात्मानमास्थेयरीडीतनुसुपाश्रितः सुत्य कैश

बुद्धैः तेन नादेन त्रिपुरा दानवा भुजङ्गालमाः वेलुस्त्वस्तु ऊर्ध्वदानवा गगने चरान् अन्ये पयोधरा याः पयोधर
समावृताः समिंद्रना देवादि मेवा दृष्ट्वा मासुरूरुताः देवानामिंद्रना दृष्ट्वा सर्वलोकेश्वरो महान् प्रस्तोभूद्दैत्यनादेश्च
दस्तोयधरैरिव वंशो दृष्ट्वा मसुमूताः द्राणिमासद्वार्णवः त्रिपुरं प्राण वत्तदृष्टी मरूपं मद्दासुरैः प्राकारे च पुरेतद्गो
पुरेषु पिचापरे आट्टालकासु मारूढाः केचित्सुजिनवादिनः स्वर्णमाला धराश्चूराः प्राभासिकरा चराः केचित्त्रदं तिमा
नुजास्तोयमंतरं यो बुद्धाः दैत्यास्तन्नथार्वे तं केचिदुरुत वा समाः किमेतदिति पप्रच्छुः रन्योन्यं गच्छति सूनाः किमेतत्तेवज्रा
नामिज्ञानमंतर्हि तं हि मे ज्यस्य सेऽनंतरस्येति काल्योस्निवीरतो भवान् कोप्यसौ द्राधिवीसारसिंहाश्च रथमास्थितः त्रिपु
नित्रिपुरं पीड्य दूरे हे पाधिरिवोच्छ्रितः कएषो स्त्रसुरारध्योरु क्ववितासिभ्रमे मति यद्धिज्ञातु भमादाय कमेवप्र छाभवि
ष्यति इति तेन्योन्यमाविमा उग्रैतरभाषिणः आसाद्य प्रष्टुरुतिदानवाः त्रिपुराज्ये तारकास्य पुरेदैत्याः स्तारकास्य
पुरस्थराः निर्गताः त्रिपुरास्तत्र विद्युन्मालादिवमहोरगाः निधीवेतस्तु ते दैत्याः प्रमथाधिपमूथयः दर्पितानोततश्चैर्णदर्पि
ताग्निरिवोच्छ्रितः रूपाणि जग्मुः कोपादृष्टीनामि नभूयतो ततो दृष्ट्वा नितिवापानि भीमना दानि सर्वेशाः निःकृष्णजब्धुर
न्योन्यरुक्षिः प्रायाभोजनैः मार्ज्जारिमृगाणां मास्यास्याषु तान्विद्धुतान् मृत्वान् दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा सभ्नुवे दानवा रूपसंपदः वा
ऊर्म्मिपरिषा कार्यैः कृष्णतां धनुर्यांत्रायाः अस्माभिर्वः प्रवेशंते नडागानां च पाक्षिणः प्रमाः सर्गतुम्या संती ऊर्मिस्यामोनिवृ
सेनां इत्येवं पुरुषाणुत्का दानवा पार्श्वदर्पमाः विंदुभिः सायकैः नीरक्षक्षस्य पीयादारचोद्भुदान प्रमथाजा पिसिद्धास्याः सि

301.
1998

हविक्रांतविक्रमाः गंडशैलशिलाहस्ता विद्रवंते स्म दानवान् अंबुदैराकुलं गोभिर्नोत्थाकुलमिवांबरं दानवाकुलम
सर्वं तत्पुरे सकलं बभौ विक्रम्य चापादेर्मृधः सज्जो तिष्ठ रुदुहिंसे देवा पद्मतोरणकाजलदारवडुदिने रुद्धेनिःस्वा
उमानास्त्वेन्द्र धोद्युचोगणोश्वराः चतुर्दं हनिर्घातसे वणो धातुमिवानलाः तथा हि कालिजा वज्राः सूलमदपरस्वनैः
नूर्तपते निहिता देत्मे रूद्रस्वनद्भिर्महास्वनेः तारकाख्योजघृतसेन इति देत्या भ्रयो पचन् जघ्नंती द्रवरूद्रस्वरत्सेवयाणो
न्वराः तारिता सारिता वा गोर्योधास्मिन् बलेभंयात् निस्वनों तो तु सम ये जलगर्भो द्वांबुदं करोत्कौलेर्शि सभित्र
धृजे छत्रे ध्वपांडुरैः सुरेन्द्रमिर्भयवती भांसशोणितकरिनाः योधिवीथ्युत्सृह सातालमाजावराञ्जुद्वेः हेढाः हता
:पतंत्यु देदानवाप्रमदाश्रवणा मिश्राश्रीमरसान्धवधारणाः अनभोगताः हेढः प्रहारभूपिष्ठाः साधुसाधीति कुकु
जुः अभीह्नाश्चविपतिदैवदुंदुभयः रूद्रया नदंतो मेघगद्देनसर साद्वशोभिताः भस्तूरवारदचारिषसुराः सि
धुपताविव विशतिक्रुद्धवदनावल्मीकाइवपन्नगाः तारकाख्यपुरे तस्मिन् सुराः सुरसमाताः अत्रास्त्रापिपते
तिस्म क्षुणो नद्वभ्रूधराः योधयंतिविभागेन त्रिपुरे तु गणेश्वराः विद्युन्माली मयश्चैव तत्र यातौ महानुगौ तावा मस्य०
नियतमानास्तेदानवान्यांगणेश्वराः त्रासितानि हतान्येव बभूयुश्च मयेङ्गो विद्युन्माली स देवेशो गिरिन्द्र सदृश १५८
द्युतिः आदाय परिघं घोरं ताडयामास दानवः नंदी दानवेन्द्रेण परिघेण हृदि हताः भ्रमते मधुनाम्नस्तु रुग
नोरायणो यथा नंदीश्वरे हते तत्रगणाः पारव्यानविक्रमाः उद्धुलुर्जातसंरंभा विद्युन्मालीमहासुरं घंटाकर्णाशंकु

कर्णौ महाकालस्य पार्षदः ततस्त्वसाद्यकैःसर्वानगणपान् गणपाकुलीन् भ्रयोऽद्यपवृष्टिभिः शस्त्रैर्गणेश्वर महत्तरा
न भिन्ना भित्वा रराजा सौ नभस्यं बुधरो यथा तस्य मर्दितशब्देन नंदिदीनकरः प्रभः संज्ञा प्राप्य ततः सोपि विद्युन्माली
नमाद्रवत् रुद्रदत्तं तदादीप्तं दीप्तानलसमप्रभं वज्रं वज्रनिभांगस्य दानवस्य ससर्ज ह तन्नंदिभुजनिर्मुक्तमुल्का 303/1998
फलविमूषणायपानवक्षसि तदा वज्रं देत्यस्य भीषणं सभिर्नंनिहतो देत्यो वज्रसंतरुनोयथा यपानवज्राभिहतः
शक्रेणगिरिराहतः देत्येश्वरं विनिहतं नंदिनाकुलनंदिना चुक्रुशुः दानवाः प्रेक्ष्य दुद्रुवुश्च गणाधिपं दुःखामर्षितकोप
पास्ते विद्युन्मालिनि पातिते द्रुमशैलमहावृष्टितोयदासमसृजुर्यथा ते पीड्यमाना बहुभिः गिरिभिश्च गणेश्वराः कर्त
व्यं न विदुः किंचिदधर्मिकाइव ततोसुरवरःश्रीमांस्तारकाख्यःप्रतापवान् सतरूणां गिरीणां वेतुल्यरूपधरो बा
णैः भित्त्वोत्तमांगानि गणाः पातिता पादं तकाननाः विरेजुर्भुजगा मंत्रैर्वार्यमाणायथा तथा मयेन मायावीर्येण वध्य
माना गणेश्वराः भ्रमंति बहुशः श्राजौ पंजरेशकुना यथा स बासुरवरः श्रीमांस्तारकाख्यःप्रतापवान् ददाह स्व ब
लेसर्वेप्युक्ष्वेधनमिवानलः तारकाख्येन वार्यते शारव वर्षैस्तदा गणाः मयेन मायाविहिता तारकाख्येन चेश्रुभिः ग
णेशा विधुरा जाता नाभीणो मूला पादुमाः स्वयं ससततेनाग्निग्रहान् ग्राहशुजंगमान् गिरिंश्च हरीन् व्याघ्रान् हेस्क्षान् सम
रभव्रकान् सरभानष्टपादांश्च अपस्त्व मेघवच्च मयो मायाबलेन तेन सातयस्पे दृष्टायुधं सतारकाख्येन मयेन माय
या संमोह्यमानाश्च बभ्रान् गणेश्वरान् नाभ्यकुवंश्च मनसा प्रवेष्टितुं अथो दिष्या मुनिनाभिसंवृताः दिवाकराभा

गिरिकंदरोरगेहैरीर्ष्याभ्याप्रलेनरस्तु तस्कैः विवध्यमानास्तमसाविमोहिताः सुदुःसमध्येऽक्षिवगाध कांक्षिणः
संमथ्यमानेषु सुरेतरेषु प्रमथ्यमानेषु सुरेतरेषु ततः सुराणां प्रवराभिरक्षितुं रिपोर्बले विविशुर्मरुत्सुधाः यमो ग
दाभ्यां वरुणश्च भास्करः तथा कुमारो मरकोटिसंयुतः स्वयं च वज्री कःसितनागवाहनः कुलिशपाणिर्वरवो कपुंगवः
सर्वां नरस्कृत्य पतिं महाद्युतिः बलेरिपूणां प्रवराभिरक्षिता रिपोर्बलं संविविशुर्मदोद्धताः यथा वनं दर्पितकुंजराधिपाः
यथा नभः सांबुधरं दिवाकरः यथा सिंहैर्विजनेषु गोकुलं तथा बलं तत्त्रिदशैरभिद्रुतं कृतप्रहारैस्तदरीन्द्रदानवां त
तस्तत्र भग्नं नरसीन पार्षदाः स्वज्योतिषां ज्योतिरिवाप्य तान्हरिः विपातयामास यथोस एतास्त्वज्योतिषां तेन तमसः प्रदृ
ष्टं कनाशात्र र्गंत्रिदशाधिपेन ततापहं छेद्य तमसः प्रभावैः दृष्टेणभीतो नच वज्रपाणिः श्रान्ता वज्रात्क्रान्त च मयूरके
तुरंगेन च धर्मराजः पाशेन चापोप्रेण च वारिगोप्ता त्वलेन कालेन च यक्षराजः वीर्येण सुकेशा देवाश्च सर्वे ध्वजिसुक्ता
गणैश्च गन्धर्वगणैश्च सुरमन्त्रिकान्ताः घृणाः कुनिसिक्ता क्षितिर प्रकाशाः उन्मादयंतो दितिपुत्र हेशान्यथे वर्वशाश पतनः पतं
गः भयस्तु देवान्परिरक्षितारं ता यत्सतं देववरं कुमारं शरेणाभित्वा तपसा रसित्वा सतारकासुरमाजभाषे एवं मत्स्य०
सहत्वा भावित्वा भवीरपुरं हि देस्य प्रभयेनयुक्तं विश्वा समस्तुस्करमप्पवामं पुनः करिष्यामरणां सपन्नैः वयेहि १५७
वा स्वच्छ तविडनां या विश्वोलांबा स्वर्ध जनचमैवाहाः जयेपिणस्वैः जित कामिनस्य गणोश्वराणो कनराधि पाश्च म
यश्च शुल्वा विदितारकारव्यो वैवोभिकां हृदन्तजोपसाद्धः विवेशतत्र्गाम्भिपुरेमदे वहिते सुतेषु यहतस्य हर्षैः त

नःसमग्रंरवानकमंरिनीमं ससैन्यनादं हर सैन्यमावलौ सयानुगं घोरमभीमगरूरं स्वयाहि माडेजंगा सिंहनादितं
इति मत्स्यपुराणो अदहारकनेनाम स्हतउ मयो वहारं रूत्वाच माथावी दानवर्षभ विवेशतुर्गं त्रिपुरमन्धोनी 305/1498
व्यमिवांबरं सदीर्घ सुम्लनिरवस्य दानवान्वीक्ष्य मध्यगात दर्ष्याल्यो करूये प्राप्ते काले काल ररवापरः रेङ्कोपिबि
सनेयस्यश्चितो सुवेसुराप्रनः सनापिनिधने प्राप्तो विद्युन्माली महायशाः दुर्गे वत्रिपुरस्यास्य न समं विद्यते न
यं तस्या म्पयोन्सः प्राप्तो दुर्गमापदहारिण कालस्यैव वशो सर्वे दुर्गं दुर्गतरं च यत् कालेकुद्धे कथं कालात् प्रा
णान्नो द्यन विध्यति लोके सुत्रिषु यत्किंचिद्धेन नित्यमाविंडतु कालस्यैव वशो सर्वमिति यैतामत्रावयिः अस्मिन्
कः प्रभ या ह्योगोत्थ संधायैमितात्मनि सर्वे घने कः सममर्थः स्याद्दते देवं महेश्वरं विभेमिनेंद्राणयमेवरूणानच वि
त्तयं स्वामी चैषां देवानां उत्कृष्टः स महेश्वरः ऐश्वर्यस्यबलं यथ प्रभुत्वस्य च यत्फलं तरस्य रक्षयिष्यामि याव य
ध महेरगतः वापीत्यमन्तो यस्य शर्णास्यसामि तामह तीवि प्ये तित दादैत्याः मतीचन्न वरोपधेः इति संचित्य वा
लवान्मयो मायाविशेरितो मायया समस्त्रे वापीरंभामिवापितामहः क्रियोजना तर्ना दीर्घा प्रमाणा जनाविस्तृतां आरोह
संक्रमवतीं चित्ररूपां कथामिव चंद्रनिर्मास कल्पस्यभ्रमस्य मन गंधिनः पूर्णां परमतो यस्य गुणाश्च मिवांगनो उ
त्पलैः कुमुदै पद्मैर्हना कादंबकैस्तथा चंडभास्करवर्णाभिर्ष्मरा भरणीर्तृता स्वगैः मधुरवावालैः वारुवामी करप्रभैः
कामैषिविनिरवा कीर्णा जीवाना मरणामिवः तां वापीं समस्य मयोगंगामिव महेश्वरः तस्यां प्रक्षेपयामास विद्युन्मालनमा

दितः सबाष्पां मर्कितां दैत्योः देवशत्रुर्महाबलः उवाच्याविधनैरितो सद्योऽन्तरवानलः मयमस्त्वोऽञ्जलिं कृत्वा नार
कारवोऽसिवादिनः विद्युन्मालीति वचनं मयमुत्थाप्य चाब्रवीत् द्युनंदी सहरुद्रेण त्वं प्रमथैर्जहुके युध्यमाना
विनिःपीआ दैत्या देहेषु काशिनः आन्वा स्मै वतुदं इसमभवा मः प्रविष्ट वः ते वा विनिहिताः सर्वे वय युद्धे मया नु
गाः विद्युन्मालीनिशम्यैनन्मयो वचनमूर्जितं तं परिष्वज्य सान्त्वकृर हमहं महासुरः विद्युन्मालीन मे राज्यं श्र
सिद्धं तं न जीवितं त्वया विना महाबाहो को नाम हम हासुरः महामन्तमय्या वापी रण्या मायाभिरीश्वरः प्रियादा
नवदेत्यानां हतानां देवतेरणे दिष्ट्या त्वा देस पनुपामिषि मजो का दिव्यागतं दुर्गतान्तनयस्य घाः मोद्यानिव मं
हानिधिं दृष्ट्वा दृष्ट्वा वनां वापी मायाव्या च विनिर्मितां हृष्टानान्तो देते पद्दं वचनमब्रवीत् दानवा युद्धे तेरणे
प्रमथैः सह निर्भयाः मयेन विहिता वापी हतानन्संजी वयिष्यति ततः कुम्भो बुद्दस्वा भेरी मानुभयं करी वाद्यमा
नातु प्राणादेय गारी वीति पुनःपुनः श्रुत्वा भेरीरवं घोरं मेघारसितसन्निभं अपतन्तसुरास्तूर्णं त्रिपुरा सुकुन्तलसाः
लोहराजतसौवर्णाः कटकैर्मणिराजितैः आमुक्तकुंडला हरिः मुकुटैरिव चोत्कटैः धूमायन्ते त्वाविरमाज्वलंतरव मत्स्य०
पावकाः आयुधानिसमादाय प्रासिनो दृढविक्रमाः नृत्यमाना इव च गर्जन्तरव तोयदाः करीन्द्रा इव गजा १६०
ः सिंहा इव च निर्भयाः हृदा इव च गंभीराः सूर्या इव प्रतापिनः यमा इव च दैत्येन्द्राः ततः परं बन्धा प्रमथा इव
सोन्ना दा गरुडोत्पातपातिनः धुधुन्स चोवि धावंति दानवा दानवारयः नंदीश्वरेण प्रमथास्तारकाख्येण दान

वाः च कुः कश्चिं महेत्सुवे चोद्यमाना बलेन च नीमरेस्त्वं कृसं कावा श्लेष्मानलपिंगलः वाणैश्च ददनिर्मुक्तैस्तैवज्ञयु
ः परस्परं वारणां स्तृत्य मानानामरीणां च निपात्यता रूपाण्यासन्महोल्कानां पतंतीनामिवो बरात् बालिकैर्भिन्न
कूरस्थानि दंष्ट्रा हविपातिनाः निरयोधिवानिर्मग्नाः कूजंति प्रमथासुराः हेमकुंडलजुष्टानि किरीटोत्कटवन्ति शि
रांसु वा पतंतिस्म गिरिकूटान्यथाप्यये परस्परं पट्टिशोत्खम्वृक्षपरश्चनिस्त्रिंशया छिन्ना करीकराकारानिपेतुस्ते धरा
तले गर्जंति सहसा हृष्टाः प्रमथा भीमतर्जनाः साधयंति परे शिखाः सुर्यं गांधर्वमुत्तमं प्रमथा भासितुल दानवा
नामि दर्पितः शक्त्यो वा रथन्ना नेत्रा रणार णात्त्र गताः परिघैरा हताः केचिद्दानवैः प्रमथ करानुगाः वमंते रुधिरं वक्त्रैः
स्वर्णधातुमिवाचलः प्रमाथैरपि नाराचैः सुरासुरगात्रजः कुमैश्च गिरिश्रृंगैः च गाढमेवाहवे हताः सूदितान्सूदितान्
दैत्यान्मयो दानवपुंगवाः उत्क्षिप्य विक्षिप्य वाप्यां मयदानवचोदिताः तेवापिवास्तरै दैत्याः देहैः स्वर्णोज्ज्वलकरवामराः उ
त्तस्थुर्वापीमासाद्य तद्रूपाभरणां बराः अपि केचिद्दानवाः प्राप्य वापीन्न पलादम्भूत आस्फोट्य सिंहवन्नादं कृत्वा
भावभ्रदारुणाः दानवास्त्रमथान्तेतान्प्रसर्पंत किमास्मने हतानपि द्दीनो वापी पुराणजी वयिष्यति एवं श्रुत्वा
शंकुकर्णः सचीप्र हमन्दिरः कुमतो स्तुत्य देशीशं रदं वचनमब्रवीत् सूदिताः सूदिता देवाः प्रमथैरसुराश्च मा उ
त्तिष्ठंति पुनर्भीमाः समस्थारवचलोद्धिताः अस्मिन्किल पुरे वापी पूर्णामृतरसोभसा निहता यत्र क्षिप्ताः जीवंति दान
वाः इति विज्ञापयस्व देवं शंकुकर्णो महेश्वरं दानवानां बले सृष्टौ को पासंसुदारुणाः तारकाख्यसुतो मालीनारका

307 / 1998

दारवो बुदः अथ भावस्तु संक्रुद्धो महादेवरथं प्रति त्रिपुरेशु मदद्धं भेरीशंखरवोपमं दानवाभिःस्वानद्
ष्ठा देवदेव बलामनः ते तत्र निःसृता देवाः तारकाख्यमसंयुगे सचक्रोत्र मगाद्रुष्टो स्ववेश्मविप्रमहः ता
भ्यां देवचरिष्ठाभ्यां अन्वितः सरथोत्तमः अनायत तनमासाद्य सदा ते युगवाम्यथा धातुष्का बाह्निंदिपरवश्रीभवा
त्समितवोदके ओषधिभं समथाति रथास्थे होविभ्रमतो यथा द्वारात्रथबलादेक कूमसी हति संदने उद्धाहारमहा
प्राणास्तु लोकान् रथरूपिणो रथादपि च निःप्रसपीत वासाजवाहकः ह्यय रूपं महत्कृत्वा रथं ज्याहुतुर्द्धने त्रैधी
कासविधाणाभ्यां रथमेव महारथः प्रगच्छेद हते सर्वेकुलं कुलवहस्तथा तारकाख्योपि दैत्येंद्रः गिरिंद्र
वपरूपाणि अथ इंद्र वह दारेव ब्रह्मा गां प्रभुरीश्वरं सतारकाख्याभिहतः पतितोहं सस्मकुधरे विजज्वालसु
कुरु त्याग्या सं वज्रादसमुद्धिरन् तत्र देवमहानादे दीनवैरपि भैरवः तारकाख्यस्य हर्जा दैत्यवोजलथरोप
तः रथचक्रणकरोप्य वाप्युत्थे हयमवद्धं हयसेन्दुच हृज्यः दितितनयवले विमर्दिसवैविपुरपुरं प्रविवेश
केश्यो वापि सजलजलजातिनोस मशोकुमुदवरीसलय पंकजाद्यां सुरगुरुरपि वलपोयनानामाखिलमिवा मत्स्य०
पीवमभ्रितं वसंभवोहि वापीसुरेज्ञापीन वासाजनार्हनः नहं माना महामेघः प्रविवेश्यासंततः ततोसुरा १६२
सीमगतोश्वरैर्हताः महारसे वद्धितद्योषितापगाः पराङ्मुखाक्षीमभुरैरकृतारतोयथा तथाभ्यर्हितनसदेनवैः
सतारकाख्यस्तडिमालिरेव मयेनसार्द्धं प्रमथैरभिद्रुतः पुरे पराहस्तुत्रिशांदितो यथा गौरीं यवमादरोगताः ग

३

णेश्वराश्च सुजनदर्पशासितो महेंद्र नंदीश्वरषण्मुखवाबुधि विनेदुरुद्धंर्जहस्युश्च उर्महाजयेम चेंद्रादिगीश्वरैः सह
इति श्री मत्स्यपुराणे त्रिपुरदाहे मयवापीपाने ॥ १३४ ॥ सूत उ० प्रमथैः समरे भग्ना त्रिपुरास्ते मयाद्ययः पुरं प्र
विविशुर्भीताः प्रमथैर्भग्नगोपुरे शीर्णदंष्ट्रा यथानागा भग्नशृंगा यथा वृषा मतङ्गा यास्तथा दैत्या देवेषु विह
ताननाः बभूवुस्ते विमनसः कथं कार्यमिति ब्रुवन् अथ तानसुरान् मन संस्थितान् भयसान्वितान् उवाच दैत्यो देवा
नां परमाधिपतिर्मयः कृत्वा घोराणि युद्धानि प्रमथैः सहसा मयः तो पाश्चित्वा सुरान् युक्ते प्रमथानमरैः सह यूथ
यत्प्रमर्थं दैत्याः पश्चात् बलपीडिताः प्रविष्टा नगरं चासास्त्वमथैर्मैवामर्दिताः आविशोक्रियते वक्रेदैवेनास्मत्रमे
द्रायः यत्रनो ममहाभागाः प्रविशंति गिरेर्वने अहोहि कालस्य बलेकाहीकालोहि दुर्जयः यत्रैस्तास्मदुर्गस्य उप
राधोय मागतः मयेविवदमाने तु नहं मानद्वोबुदे वभ्रुबुनिःप्रभादैत्यास्त्राईदु दर्पेय था वापीपालास्ततो
मेत्यनभः काव्य हृवांबुदाः ममामाकुर्यमप्रस्थं प्रांजलिप्रमहाः स्थिताः यासामन्तरसा गूढाया वापी वैनिर्मितात्वया
माप्यवासुरस्ताईश्लपी नाकेनापिसंहृता समाकुल्लोत्पलयया सम्मानाकुल पंकजा सावापी संप्रतेहृष्टामन्त्र संज्ञा
रवां गताः वापीपाल वचः श्रुत्वा मयोमोहानवपुंगः कष्टमेतत्समहत्वोक्त्वादिति ज्ञानिर म ब्रवीत मयामायाव
लकृता वापीवीतारं संमादि विनष्टाः स्मनसंदेहत्रिपुरे दानवागते निहता नदैत्यान्नाजावपतिर्दैवतैः पीता च
यदिसा वापिपीता वैपीनवामसा कोमोमन्नयमाघुत्का वापीममृतस्रोतस्विनी यास्य संविष्णुमजीनेवकोःयित्वागदा

309
1998

धरं मयस्तु समपि देवानां नत्वा स्मविदितं भुवि यत्र मयस्य कौशल्यं विस्तुमे स्तुबुधेनच समोयं रुचिरो देशो विद्युन्मालि
स्स माचलाः नवमंतरखं कृत्वा बाधते स्मात्मरु दुयाः तेपूर्य परिमन्यधं सागरो परिधिष्ठितः प्रमथानां महा वे
गं महामः स्वसनोपमं एते पोच ममार्गभाः तस्मिन्सागरे संप्लवे निरुत्साहाभविष्यंतिरानकुद् मनाहताः सुघ्नतो
निघ्नतोश्चाश्रुन स्रीनार्थां च भविष्यतां सागरांबर संकाशः श्रणोनाम भविष्यति इत्युक्तो मम योदस्ते दैत्यानामधि
पस्तदा त्रिपुरेणाय थ्योर्णां सागरं सिंधुवल्लभं सागरेश्वर संकाशाः सुसपातपरावरं श्रवतस्थु पुरागाय बगो पुरम
रणोन्च अपक्रो नेतु त्रिपुरे त्रिपुरारि त्रिलोचनः पितामह सुवाचेरं वेदवाद विशारदे पितामह ददंसी तान्भगवा
न दानवाने विद्युलेसागरं ते तु दानवाः सपुरोहिताः यत एव हि ते याता त्रिपुरेण तु दानवाः तत एव हितं स्रूलंघ्रि
पयस्व पितामह सिंहनादे ननः कृत्वा देवा देवरथं महत परिवार्य यस्तु हूं समासु आपश्चिमोदधिं ततोऽमरा
मरगुरुं परिवार्य भवं हरं नर्हर्य नोयस्तु सन्तु सागरं दानवालये अथवा रूपता कन्दर्पितेप दहाद्वेवरथं रव
नादितं त्रिपुरमभिसमीक्ष्य देवना विविध बलाः प्रनदुर्यथाघनाः असुरवरपुरेहितारुणो जलधरदेव महंगगाद्ध   मत्स्य०
म दृष्टुतत्र अनिवार्य मित्रितः प्रतिनिधिसंकुनितानां बोपमं अथ भुवनपतिगतिस्सुराणां प्रजापदु पस्थविसुदस्तु   १६२
द्धिः विरगत पनित्स्कृत्वा नमा कवं त्रिपुरगतं सहसानि रीह्याप्तुं त्रिदशापते निशामये तां त्रिपुरनिकेतनदानवापरिशा
न यमवरुणा कुबेर मत्सुरैस्ते सहगणाधेरपहाम्मिता वदेव विहित परवल्या मि[illegible]ठ दक्षिगतोऽपरंपा

रे तत्र तस्थुः रथमधिरुह्य ततो भवः समयों दधिमथितुं त्रिपुरं पुनर्निहंतुं इति पतिगणायमदिनेस्तनु जात्य वनस्पुर्ल
वणार्णवो परिस्सत अभिनव त्रिपुरं दानवेंद्रा रवणेर्मृत्तालेश्य वत्समिश्चैः अथ मपिरपूर्वयं मास्थितः पुरवर्यसंवन
द्यतः त्रिपुरपुरस्त्रि घोष्या हरिः प्रविकमितो बुजलोचनायर्था इति श्री मत्स्यपुराणे त्रिपुरदाहे त्रिपुरक्रमणो नाम १३
५ मूतज० मयं वांस्तुनि हेतुमानसुरान महेश्वरः लोकपालाः यस्थुमदंगणपालाश्च संघशः ईश्वरेणादितः सर्वे उत्सनु
श्चांबरे तदा स्वगतास्तु विरेतु संपदवंतरवा नलाः प्रथस्तु मत्सुरं हंतुं शरीरंमाधयोयया तुंजा उंदरनिर्घोषमप्र
वैपरहरैरपि नारयंतः पुरे देवो हसात्रिपुरवासिनिः हरः श्रामरनी वोक्त्वा लिमस्तेमहासुरः आजग्मुः परमक्रोधम
स्मपेश्चिवसागराः आकाशोपि समवस्थेतेपांदेवाणि हन्तनं प्रहर्दस्तु दमतुलं प्रहार कृतिः स्वनं निर्कपंनरवाहि
ग्रहल्या प्रवांनरववायवः हृदोर्मितरंमाध्याः स्तुस्तंतरवसागराः प्रमथाश्च महाशूरा दानवाश्च महाबलाः सुस्तु
स्तुनिश्चला स्तन्या वस्थारवमहाबलैः कार्मुकानां विस्फालानोवप्रस्तुदारुणाः रवाः कम्पं तकाल मेघानां यथा विद्युह
स्यारमारयत्र रथ्य हस्तमोन्मवः कृत्वा प्रमथस्तु प्रमसादने खड्गापवर्जिनाः केचिन फेविनछिन्ना परस्वधः केचिस्तु

311/1998

दूरनिर्भिन्नगात्राः केचिच्छिन्नशिरोधराः परिक्षीणाः स्रवदिताः केचित्केचिच्छिन्नविदारिताः दानवास्तु गीर्वाणैर्भिन्नाः सर्वागात्रेषु
र्वेताः निपतन्त्यर्णवजले भीमनक्रतिमिंगिले अमुभिः सुनिबद्धाङ्गाः पतमानाः सुरेश्वरैः स बभूव तदा सिन्धुः
लोहितनिःस्वनः तेन ग्राहेन मकरानक्रास्तिमितिमिंगिलाः महालोहितगन्धेन क्षोभयन्तो महार्णवे परस्परेण क
[illegible] देवा नावावलोहिताः मरघान्मात्सुधान्सान्धान्सर्वभागमवर्णां वा
[illegible] स्कन्धतेन नक्षत्राः [illegible] वनानीव वर्तते अंबरे भ्रमितवासु
शान जघ सुस्थिमयो देवान्जवर्वन्तो जलेचरान सुदृश्य सुरा सुरा गोच भ्रमपानीव वर्तते तथैव वृष्टिं ददति परस्परं तु तथैव
दृष्ट्वा दिक्षु जलेचराः यथा नमन्ति भ्रमयाः संदेत्याः स्वधाम्न मन्तीति मयः सनक्राः हतो मुहूर्तेन समुद्रे दैत्याः सर्वक्रतोय
क्रन्दति विभिन्नदेहाः रणाननेरंगरसंभ्रवन्नि सुरासुरेनक्रतिमिंगिलैश्च हतो मुहूर्तेन समुद्रदैत्याः सरक्ततोय
समसमुद्रवीचः सितेमहोतेधरपर्वता भंशारे महान्तेत्रिपुरस्य राक्षसं निपीडनतस्य महता बलेन स्थितः सरोषो
महता बलेन तथान्तरे सं तनुजौरद्रस्य बालार्कतोषून दर्तुमस्कन्दः पुरीद्वारमथारूरोह बालोरंथसेनगन्ध म॰भा॰
पतन्निवार्कः समभ्यवित्ताधिपतिश्च देवः सोमोप्यथा पाशुपशुधश्च देवारिणस्त्रस्यपुरस्य द्वारं महर्षिम १८३
पाथिमतानि रुद्र स्कन्ने स्वयनात्सुताभः समास्वतादेवरथेन देवः तद्विलं द्वारपुरस्य रुद्रा बलावलस्य भगवो
स्थितनेत्रः तुगानिवेश्मानिसगोपुराणि स्वर्णानि कैलासशशि प्रभानि प्रसन्नदर्पाः प्रभयाः च रुद्रा सोतीथिमे
मार्ग वभासमवर्णाः तस्यार्थात्तदा [illegible] नेयासशैलमान्ता समभवेदिकानि [illegible]

तुनातस्य मध्याः विनेदुः रत्नानि वा केतुवनैर्दुर्गाणि सान्नीकरवैरतानि स्वर्णा किञ्चानि गल्हारिणि हेना नदिनः सु
नेति व्याप्तेति कानेति प्रियेति चापि उत्तास्य मानस्य गलेदमुनां पि अनालं कृत्शान्तिविभान्त्र च कृतः कथं तत्र पुरत्र
यत्रा या नाशी तस्मिन् पुरासुरे श्रेष्ठ हन्ते महासुरा सागर तुल्यवेगाः गणेश्वराः क्रोधहताः परीताः परस्परं स्वत्र
सो लो पत्रे स्वनिःशब्दवन्तो न भ कंपने न महाबभूवा भरदानवानां युगान्तकालेषिव सागराणां नारीरस
प्रक्षुपर्णा सुयोर्युषे प्रहृत्य हृतबैरदानवं अन्योन्यसमुद्भिन्नविमाहिं तान्ते प्रधावतो वैनिजभ्रतो च
रक्तपर्णा वमनतः कोपो परस्कन्नवटुधानदेनः गणेश्वरास्ते सुरपुंगवाश्च सुधांतिज्ञाहं महद्विदिरंतः मार्गापुरे
लोहितकर्दमाधः स्वर्णो हकाः स्फाटिकनिर्विनिकाः हतो वासुहूर्तेन सुरवेन तुंगोक्तिन्त्रोत्रसो गणन कल्लकराल्वाः
कोपाहृद्र ताहसतु तारकाल्कः वांकेस हेक्ष सगिरिनलीनः तस्मिन् हृतेषो सारर बरस्करुद्रेभवे नारेतन विक्रमेण
सततभाकारणतो भूरुतानभवेन्महानहं रवीर्थसत्क ब्रह्मा रत्नमेद्भि युगतैर्दयः पुरा [illegible] कृम्पर्णा जयोरे त
तस्य दैत्यो तम भव नास्योपयाम सानागद्वातिमनः निधाय तो रुद्र रथोत्रिघर्णः अथार्णा वः सपतिका तिभीम शो
यं सुधन्याणि रिलेश्वरे वस्त्र तुर्सुस्वो पस्स विलोप्सनश्च तेनारकास्यानि गतातो [illegible] अथा वासुवशाः समुद्राः शो
वानरी सोपितामहेवा योर्त्यभमानाः सरथो वरस्य विभिदसंक्षिप्य कताभि पन्नाः कृतन्तदीशश्च करोति घोराम
रवेतुल्ले वेदतुरंगमस्य हृष्टेपदं स्मरस्य हर्षस्य नैकं तस्याभि कसी दत्तवागनवा पाउरस्य तथोगसमीक्ष्या माणः तदा

भवेन्नपरन्यासादेदस्यमप्यमस्व पेतुस्तनाश्च दत्ताश्च पिठीतलश्वभिन्नशूलिना ततःप्रभृतिचास्यानंतंनादंना
वलोत्तरा पूर्वाःसममंभवेरस्खेनश्चहस्तस्तनसुपागताः तारकाख्यपुरीमालीवीरोऽहस्कोंतरेहणाः मंदिरांतिके
सुमेरुशैलंदिवाकुलनंदिना परस्वधेनतीक्ष्णेनाससेनेहीदीनवेष्टुरां तत्रापामासमवेतज्ञार्वदनेगंधक
न्नदा परस्वधहतःस्मरोरुदितःसरभोयथा तुञ्जवभ्रूसुप्रम्यवनावगारम्यंगलोम्बरः भजोपवीतमा
धामविक्षेदव्यनमास्व नमासिहरसौधवोयारंञ्जास्वरूपश्वभैरवः गलोम्बरैःकृतभ्रवतारकाख्येनिसृ
दिते प्रमथाश्मितंशुलावादित्रंश्रातमेवन मार्गस्यसुमहापार्श्वेविद्युन्मालिमयोप्रवीत बकुवदनवतो
किमेपत्रह्योनहतांसुकुरभित्रसाग्रतोभः वदवचनंकितेतुमालिकिंकिमेनजयजमनदेतिसारतोजिते
ईशः इतिमयवचनंकुलिशाहितःसंस्त्वविद्युन्मालीरविनेरेवसोऽसुमाली रणाशिरसिसमागतासुराणांनिजग
हेसमरातिमहेनाऽसिहर्षं मयवकृत्यमहेन्द्रकृदवीर्यस्यवपुत्रासोनिधि एषतारकाख्यः सकलसमरस्तीर्यम मत्स्य०
वनंकीसुधायःपवनाहिसंतिरस्तारकाख्योगणेकृमदितमुपनिरामतारकाख्येरविरिवदीप्तानलभीमपणायता २६४
संहूषितनुभूरुहनेवलोमसत्वाः प्रमथावोपमुवोमयोनदेति इतिसुहृदांवचनंनिशम्यतद्विन्मालेसमया
मालीरेणशिरसिताचजनादलाजगदवलावलमिरसविहितमालो विद्युन्मालेतनःकालेस्याधितेहृवलेहि
तं किंचोसिपिकमेतातलुरेत्यसनवर्तिने विद्युन्मालीनतंकुकीमयश्चनिद्युरेश्वरः प्रमथानजाशुगादिहास्म

दिनाश्चमहासुरैः येनयेनयतोविद्युन्माली यानियमश्चसः तेनतेनयरांश्चप्रमथैःश्रहतैःकृतं अथपयमकु
वेरमरुदेवयोधैःपणवहिनिमजास्तनप्रयोधैः सकलनलसुरेश्चसंप्रनादैःभवमपिपूज्यदानंदासुराश्चनस्युः
संपूज्यमानोदनुजेमहात्मानिःसहस्रकाशप्रतिमेखराविद्युः अभिषुतंःसमस्तरनेत्रपोवनैःस्थयास्त्रगंगाभिगतो
दिवाकरः इतिश्रीमत्स्यपुराणेत्रिपुरदाहेतारकाख्यवधः सुताउ तारकाख्येहतेयुद्धेउत्सार्यप्रमथामयः
उवाचदानवानञ्चयोऽह्यःसंक्षभयाहतान भोसुरेन्द्राशुधासवैनिबोधधं प्रभाषितं तत्कर्त्तव्यंमयोचेवसुन्मालि
श्चमहाबलैः पुष्पसमेष्यतेकालेचंद्रवंशानिभास्वराः यत्रैकंत्रिपुरंसर्वैरूणामेकंभविष्यति कुरूध्वंनिर्भयाःकाले
कोपिलाबासनेनसा मकाल्पःपुष्पयोगःस्यात्सुरस्तत्रमयाकृतः कालेतस्मिन्पुरेयत्संसंभावयानिसंहतानि सायतंका
रथेभूतबाजिनेकेसुरणासुराः पावकाणामलेयश्यावधोवैरिनसुराः तंतुहत्वाहृयश्चेवपालेयधूमिदेपुरं मा
हेश्वरेरथेहोकेसमर्वञालोनमीपणे विसुरश्चीकुर्वतोरहंश्चयानोऽसृजौतेशरं ततएवंकृतोस्माभिःत्रिपुरस्यापिरक्ष
णे प्रतीक्षिष्यंतिदिदसाम्पुष्पयोगंदिवाकरः निशाम्येत्तांमयस्यैतदानवास्त्रिपुराश्रयाः मुञ्चःसिंहरवंकृत्वाम
यमूतुर्यमोयमः प्रयत्नेनैववयंसर्वेकुर्मस्त्वत्सुभाषितं तथाकुर्मोयथास्माकंमनात्तिन्श्चरेश्वरं अथयास्मामसे
श्रामेनहुदस्यजिघांसवः कथयंतिरितेः पुत्राःकृत्वाणिमातनूरुहान कल्पंतस्मान्निवास्वेस्वेत्रिपुरंचसुतंभुवं
श्रयार्नतंवाभविमानाशपतपदत्तथं ववंतधर्महात्मास्मीयस्मिन्योऽकृतिनोभयान् श्रेदेवनमदेसयाया के

ऽद्यंति मानवाः इति संश्रुत्य हृष्टास्ते पुरं ते विबुधा रयाः प्रदोषे सुदिनाभ्रतावेरुर्मन्मथवारुतो सुकुमुक्तोदयन्यात
उदायात्रमहामार्गाः तेषां उच्चा र्धभगवोश्वशोभवतिमोवरे सुकुलालंकृतो हंसोयथासर सिहस्रमे सिद्धायथा
नोपविष्टो वह र्थग्निस्वस्महान विस्तोर्यथानविस्तीर्णो हरम्बरय संस्थितः तथा वगाहेनो भेमिन्वे ज्ञोविनयनो भवः
भ्वाजनेभ्याजयश्रो कामस्यजनुराज्ञरसंबध्यातः शीतांशुबुदितेवे इ धो क्षा शर्णो सुरेसुगः वंशंस्त्रानि हीप्यतेतदनु
दीपेस्तु दीपितेः प्रदोषस्यापि नांनकृर्णहानान्माने मे वच श्यासुराजमार्गेषु मा मा देषु गृहेषु च दीपश्वं पकलु
ष्याभा सास्य स्तेहि प्रदीपिताः गृहे सुजेषु नेदीयाः स्वेहस्तोप्र दीपिताः गृहाणि वसु मतेष्यां सवेश्म मध्यानिव अ
लंतो दीप यय न दीपांश्वेशोद यरवसहाः तेंशोस्तुभिर्वध्यमार्तं दनुदीपस्तु दीपितेः उपड्वेरवेरूले पीअनेत्रिषु
रेतयः तस्मिन् सुरे वेनरूणप्रदीपने ज्ञादिहासेन रूणप्रदोषे रत्यर्थिनो वेदनु आः सुरेषु सहांगनाभिश्च विरं विसृजुः
विनोदिता येकुरूमधुजस्येवेणवसेमकरध्वजम तथासुरेषासुरस्तुगावेष्णुस्वांगांनाः स्वाउसुता वध्वनुः कल
स्वा पेषु च दानवानां वीणाप्रभा षेषु न मूर्छितेषु मत्तप्रस्वापेषु च दानवानां सेना पवा शेमदनोमसंपे तमोः मक्स०
स्थिते ज्ञानि हूतं निहूस्य थोत्स्तानि दानेन जगदितस्व स्वैरोद्विताी त्वोवाप्रियोस मत्तवंज्ञप्रभाभिःकुरुते थिराज्ये स्थि २९५
तेव कानि नविधाह मूले कानि परस्त्रास्व कपोलमूले विश्रम तंचारुतरं करोति तेनानं स्वसमलं करोति देहा
ननं मंडलदर्पणास्य महाप्रभासे सुखजेति सुरत्नो स्मत्वा वरांगीरमणो विनानि नेनेवभावेन रत्नीवमाप रोमोवि

317/1998

तेशात्र वैरेर्दु वस्योरतानुरागाड्मणोनचामा काचित्प्रियस्यातिविरानप्रयस्यान संप्रत्स्वापेषु च संप्रसन्ना स्वजं
कृता यांनिमदाभिभूतान्नि पाय आधर्मदिनावमाने पेपीस नेत्वानिरस्यानुविहाविमृग तेन्या। वप्रियं प्रसन्ना गो।
श्रीर्व युक्ते हरिवंदनेश्च पंकोकितास्त्री रघरासुराणां अन्योन्यरूपारूविरावभ्रुवुर्णामितस्येवसुवणींकुंभाः द
नाधराद्राकृतदोमरकालनांतिदैत्याः दायितासुरक्ताः तेत्री प्रत्ना पात्रि सुरेषु रक्ताः स्त्रीणां प्रस्वापेषु पुनर्विरक्ताः क
वित्प्र हत्तेरूविरानिधानं कामस्य बाणासुकृतं निधानं अपानभूमीषु सुस्प्रदेशे दिनेः सुतानोस मवापरोपं प्र
यनत्व जजगोधयंति केचित्स्वपानेः त्वन माधयेति केचित्प्र चासेप्रानि वोन्वयेनि संवृत्य संबुध्यवरामयंति हूतप्र
ध्वनप्रसवार्थगेभः स्तूर्यंगतो वेत्रिपुरेसुगेधः असुसुरेव पुरमेस्वल्यानांश हस्वसं बाधनिकोकिलानां जियायगृ
हादजितो पगूढाकाचित्सरूढांगारूढापिनारी सवर्णां बाष्पांकुरपल्लवांतो नवांबुसिक्तारवश्चमिरासीत शङ्कां कपा
देरूपवांभितेषु प्रामादमार्गेषु वरांगनानां माधुर्यभूतानरणामहांतः स्वनावभ्रवुमेदनेषु तुल्याः पानेनभेदंद
यिनानि वजे कपोल माजिघामि किंममेदं आरोहमत्रो णीमि मांवि ज्ञाव्यंपीनोन्नतो कांचनमेस्वलीना रथ्यासु वंशोदय
भामिनासु नरेंद्र मार्गेषु च विस्वतेषु देलो गानाष्टु य मवादिवोनिनाशयस्यानंदमसोहि मांते घंटाहहामेषु सवा।
मरेषु पंथ्यासु नान्या महलोलभावात् संवेष्टयंते कलंसप्रहासाः प्रबोचकोची गुणहृष्टनादाः प्रक्षानमाजान्व
तिर्वां गनानो यथा यत्रधानिवह र्षिताना श्रुयंति वाचः कलधौतकल्पाः वापीषुनाम्ये ककलहं सन्नाक्षाः कांची

कलापाश्च महांग्रहाराः प्रेक्षास्तु तत्रासमहतस्वभावाः ॥ छर्दितिनासामसुरांगनानाम्प्रियालवामन्मथमार्गणानां वि
त्रांवराश्चोद्गतकेशपाशाः संदोल्यमानाः सुभृशंसुराणां ॥ सुचारूढवेषाभरणोरुरूपेनाम्बारागणोझरिवसामर्वग्राः सं
दोलनालीविताडितस्तत्रकांचीकलापच्युतिरत्नकीर्णाः दोलामृभिश्विन्नितेरेवभातिवंदस्यपार्श्वोपगतेवचित्रा सर्वे
दकेसोपवनेप्रदीवेद्धनेसुचैतेसुवकोकिलानां शारवंशापसुरेसुराणांप्रदीप्तमानोमदनस्यचारदर्शितत्रपुरेमःशदि
ध्योसमर्थोदहिपश्चिमकोसुदीसुदीप्तीत शणाग्निरासिनवांभविष्यतांवेभवतुरंगः कृतसंज्ञ्याकृरीणां ज्योत्स्नाप्रहस
वसनप्रसूरेविसृज्यवंशोपकुंदकुसुमकरहारवर्णाः भोगात्ययेधनपतीवनगौविवर्णाः कामाव्ययंमदतुपेत्सनभा
तिवंशः वेदप्रमामाणिसारथिनातिसूयनिस्रमकांचनरथ्यागसमानदिवः स्मितोरणाकिंसुकदेसुकरेघयर्णो
भातेवरेतिगिरितोयवदंतरिक्षे इतिश्रीमत्स्यपुराणेत्रिपुरदाहे १३० सूतउवाच उदितेतुसहस्रांशोमेरुभा
सोकुरेरवौ नददेवकुलेहृष्टेयुगांतरवसागरः सहस्रनयनोदेवस्तावद्वज्रःपुरंदरः सविन्द्रःसवरुणाद्धि
पुरंप्रययोहरः तेनानाविधरूपाश्चप्रमथातिप्रमाथिनः यस्मात्सिंहरवैर्घोरैर्वादित्रनिनदैरपि ततोवादितवा मत्स्य
दिव्रैगानपत्रैर्महाध्वजैः बभूवसमवर्जेदिकं वनेप्रज्वलितेयथा तदापतंतंसंप्रेक्ष्यइंद्रोगवचंमहत् संतोस ९६
नवेदानांसमुद्रप्रतिमाबलौ तेषांसमपदिकोछकोश्शूलबन्नपरस्वधान् सारंगाणिववज्राणितुंगरूपाणिसुरा
ध्यानिच प्रगृह्यकोपरश्वधाःसपद्मा इवपर्वताः निजघ्नुःपर्वतस्यनाथनारत्वातपात्मने विद्युन्मालिनसस्रैव

सममयादितिनंदनाः वंदमानासमासेदुर्देवाःदेवसुरारयः अमर्षमेरुनत्तुवीनोजयावेद्यसुजन्मनो अवध्यानांच
मरुयाशीदेवत्वोवज्रपाणिनि विपर्किनरवांभोवांभोदसहवारान्तिकः प्रभुपांशुरुमकल्पाःपरस्परहृतागसः प्र
मापेनिन्वलनभिश्वचाशुधैश्चइयर्वर्मभिः कोपापाशुरुत्सृष्टावाकुरुर्यतेपरस्परं बन्नाहताःपतंत्यन्येबाणैरन्येविदा
रिताः अन्येविदारिताश्चक्रैःपतंतिस्मरथैर्जले छिन्नस्वगदामहाराश्चप्रश्वंसांवरभूषणाः निमिनक्रेगणेश्चवपतंति
प्रमथासुराः स्वद्यानांसुगणानांचनौमरप्रसवाजिनां बन्नशूलाभिपातानांप्रहितानांचसर्वतः गिरिश्रृंगोपमानां
चधारितानांप्रमाणितिः सउवाचांदानवानांधर्मधर्मानांरविदिरणां आयुधानांमहानोभःसागरेसेपतत्समो प्रक्षोभ
यांगेक्षसनसुराशुरगणोरितैः आयुधेस्तुनक्रपाणांकिंपतेसंक्षुब्धोमहान् कूर्माणांगजयोयुद्धे यथाभवानिसंक्षुभा
देवासुरगणेस्तदन्तिमिनक्रछलोयथा विद्युन्मालीनवेगनविद्युन्मालीवचांवुदः विद्युन्मालीघनोक्रादोनेदीप्तेरस
भिइवत्त सतेनाभाधिवरनेस्वरनेवदतांवरः उवाचसुष्टुमीलानोदानवीत्तुष्टिनिःस्वनः सुरकांडवबज्रपान्
नतूपोन्यकर्त्यनतेः यादित्समष्टुनाजौवनमुच्यसेनंदिकेश्वरः नविद्युन्मालीनहननवामिसुधिदानवाः तमेवंवादिनं
देत्यंनंदीशाक्रमतांवरः उवाचप्रहसन्वाक्यंवाक्यंकारणकारणः दानवंधमकामानीनेवोवसरस्तुन अस्त्येहंतुंकिं
मात्मानेजानिरोषाद्भेहसि मारितावन्मयासर्वेहतोसिपचयोयथा इदानीमाकथंनामनतहंसिक्रुद्धमर्गे मागा
वंतरथहिंसपानयेद्यादिवाकरं सोपिमांग्रकुर्यानेवनसुभ्यामितिवीर्हितुं इमेवेमेनयेसचनर्हतंतन्निभवरे भिनेद

310
1998

केयूरयोर्दैत्यं करेणैव वरदोद्धुरः । विच्छिन्नः समरस्तस्य पपौ रुधिरमुत्तमं । सूर्यस्थाल प्रभावेन यथार्णवजले यथा स
तेन हुंकारेण सम्प्रहाराभिरोषितः । स्कंधेन हस्तमुत्पाद्य विक्षेप गजराडिव । बाणाभिपन्नः स नन्दीशो लघुत्वान्महार
वः । विद्युन्मालिशरैश्छिन्नः पपात पतगेशवत् । सहसा मालाकृतं छिन्नं हीनवेनवरेषुभिः । योपमाहारयंखी ब्रनेदीश्वर
सुविस्मृतः । सोऽप्यम्बरमाशायरविमर्वकरे प्रभुः । उग्रावहंतुमकुरमहिषं गजराडिव । तमापतंतवेगेन वेगवान्प्रसभं
बलात् । विद्युन्माली शरस्वातैः ररथामासनंदीने । शरकंवकिनिर्गत्रैः शीलादिस्तोतिरिचूते । शरैर्गच्छपुरं तस्य महतः
प्रययौ तवाव । विद्वेविनाम्बोविशिराश्चमितम्ब्गणैरथः । पपात मुनिशापेन स्यादिसोकरओयथा । अंतशोनिर्गतेश्चै
बमाययासदितः सुतः । आजघान तदाशाक्याओन्नादि समवास्थितं । तामेवनुद्यतिकम्पशाकिंश्रोणितस्वपितं । विद्यु
न्मालिसमुद्दिश्यविक्षेप प्रमथाग्रणीः । तयाभिन्नतत्राणो विभिन्नहृदयस्तु सः । विद्युन्माली गतोभूमौ वज्राहत इवा
चलः । विद्युन्मालिनि निहते मिरुचार किन्नराः । साधु साध्विति चोत्कालेयजयेन मुमापतिं । नंदिना मादिने देसे विद्यु
न्मालौ हते मयः । ददाह प्रमथानीकं वनमग्निरिवोद्धतः । शूलाग्निदारितोरस्का गदानूपीतमस्तकाः । उग्रभिर्गाद मस्क
विस्रस्वपतंति प्रमथार्णवे । अभूवन्नथशापमोपयाःसञ्चनेहीनाप्रसंननोगृहः । मयमसुरवीरसंहते महता २६
नास्तु वरेह्रतारयः । नागांतुना गाभिपतेःसतांछं मयोविदायैषु वरतातुल्यं । अमंवविनाधिपतीचनित्यास्याजम
न्नोऽद्भुदवत्रशानी । ततःसरैः प्रमथगणाश्चदानवाहतमहता अपात्ववमवेगदानवाः । भग्नांतुविदाः स्त्रिपुरं प्रवेशितासयथा

शिवस्कन्धरेण संयुगे । ततस्तु शंखानकभेरीमर्दलाः सासिंहनादादनुपुत्रसंगताः । कपर्दिसैन्यप्रबभुः समंततोनि
पात्यबाणानि बकिसन्निभाः । अथ देवपुराणापुष्पयोगो बभूवह । अमूर्यत्वापि संयोगतद्योगेनपुरत्रयं । ततोबा 321/1998
णत्रिधा देवाग्निर्देवतमयं हरः । शुभोचत्रिपुरेतु यत्त्रिनेत्रत्रिपुराधिपः । तेनमुक्तेनबाणेनबाणापुष्पसमप्रभं । आ
कन्नेस्वर्णसंकाशं हत्ततत्पीगरेजिते । मुक्ताखिदेवतमयं हरः । धिग्धिगामितिनिर्कदकष्टकष्टमितिप्रवीन दे
धुर्यैदेवजांदस्तश्रीनादिर्गत्रबहुनः । किंकिमेतदितिप्रभुःसभ्यमाणि महेश्वरं । ततःआसक्तिलकःकपर्दीपर
मार्थवत् । उवाचनंदिनेमकेसमपोऽद्यविनश्यति । अथनंदीश्वरस्तूर्णं मनोमारुतवच्छली । शरस्त्रिपुरमायातात्रिपु
रंप्राविवेशसः । ससमेत्यगणपःश्रीह कांचनसन्निभः । विनाशात्त्रिपुरस्यास्य प्रोमयशसुदारुणः । अनेनेबगन्हेणा
त्वामपरमस्त्रवीम्यहं । श्रुत्वानन्दीदिवं नंदनस्कोमहेश्वरे । तेनेबगन्हस्तुरस्येण त्रिपुरादसर्पितः । सोपीपुपत्रपु
रवासितान्नगरत्रयं । त्रिधारवकनाशायसो मोनाशयणाम्बया । शरतेजपरीतानि पुराणिद्विजपुंगवाः । उंतुत्र
दोषहृत्स्थलेजलानूर्यैपथानया । मेरुकैलासकल्पानि मंदराग्रनिभानिच । मकपाटगवाक्षाणि बलभीशोभ
नानिच । सप्रमादानि रम्याणि कूटागारोत्कटानिच । सजलानि समशाणिसविलोकनकानिच । वरुध्वजपताका
निस्वर्णरूप्यमयानिच । गृहाणि तानि नाविपुरे दानवानां सुपात्रवत् । दृश्यंते दहनाभानि दह्यते संसहस्रशः
सादांश्च पुरम्येषु वनेषूपवनेषु च । वातायननिष्ठिताः वान्यान्यकनकोश्चतलेषुच । रमगोरुपगृहाम्बारमेत्सोरमणीः

सह दत्यैतेषां नवैर्ज्ञाणामग्निना दग्धिताः खिन्नः काचित्स्वं परिरभ्याशुश्चाकांतं गंतुमनास्तापुरः श्रियस्मर्पं च लेगना
ग्निवदनेक्रूयं उपसर्पंतमेकांतविसर्पितकुनाथनं उवाचयाचप्रनाक्षी साश्रुसीच कृतांजलिः इमं वाहनमार्यं
हुंपरम्मनरनाः पुनः धर्मनाशीत्रिलोकस्मनमांदधेतु मिहार्हसि एका पुत्रस्नुषा दायाबलकंदानवांगना नि
पतत्स्वणेत्रजलेमिंजमानविश्वमणा वातपुत्रेतिमातेतिमातुलेतिचविज्ञलन् चक्रेतु त्रिपुरे नार्यः पावकज्वल
वेपिताः यथा दहतिश्रीनाम्निसांबुजं जलजाकरे तथास्त्रीवक्त्रपद्मानि दहति त्रिपुरेऽनलः तुषारदाहः कम
लाकराणां यथा दहत्यंबुकानिश्रीने तथैव सोमस्त्रिपुरांगनानां ददाह वक्त्रेक्षणपंकजानि शरामिः ध्याप
समपिद्रुतानां तत्रांगनानां मतिकोमलानां बद्धवकांचीगुणानुपुराणां आक्रंदितानां च सायाधिमिश्रः दग्धा
दीर्घाणि मनोरमाणि विशीर्णहर्म्याणि सवेदिकानि वनानि दग्धानि गृहाणि तत्र पतंति रक्षार्थमिवार्णवोघे
गृहेष्पतस्त्रिर्ज्वलना मग्नीदेवी समुद्रे सलिलेप्रतप्तं कुसुत्रदोष्टेष्व षतद्गिरुद्धं यथाकुलं याति धनान्वितस्य
गृहप्रपातैः कथितेसमेनात्र दाणवैतायपुरी णवेगे विलासयामास समीनकाश्चितिमिंगिलाश्चकथितां तथापा मत्स्य०
नु श्वयोपुरोमंदरपादकल्पः प्राकारवज्रोऽसि पुरे वज्रोप तेरवमाईन वनैः प्रपातश्च हैमहोर्तं जनयन्समुद्रे १६८
सहस्रशृंगोऽब्रवनेर्द दासीश्च हम्बस्य रयाच्चलेन्द्राः नामावशेषं त्रिपुरं प्रजज्ञे क्रूतांशनाहारबलिप्रयुक्तं मस्तय
मानेनपुरेण तेन जगत्समपातालदिवं प्रतप्तं ऊर्ध्वं महत्स्थापतज्जलाव मग्नेयस्मिन्महासाधनरामयस्य नहैस्वैश्चार

ततः श्रुत्वा इंद्रो वज्रधरस्तथा अशापनतद्दृहं चापि मयं च वदितिनं दनं असेनमप्रतिहं च मयेन च समाहृमं भविष्य
नेमयगृहे मम्यम्मासम वर्जितं कृपमकृत्य भगवन्समयोगेनगृहे णचपञ्जापितः तस्मनोगानि माख्याहि मयस्य
नमस्तोस्तु वाः सूत उ० हृपते हस्तेनेयत्रधुवम्न्नन्नमयामदं देवदिमममयश्चापि तन्मयाः स्विन्नमानसः ततकु
तोन्मनो कोस्मिस्थानगाणार्थे दे करिष्यति नत्रामरेवताः सर्वे निश्वासायोमासुरा तम्मा तत्राशाकृतो हेतु मस्मास्त्रिपु
रस्तुत्रमं एवंमुक्ता गृहं नत्रमयं च वृगुश्चार्थिनं विरराम महस्वात्कः प्रजया मासचेश्वरं तं हदयमानं निरस्रो समी
क्ष्य गाणेगणेशाधिपतिनस्तुरस्तं हर्षादवक्षुहे जहसुश्च देवाजगुः ननृतुः श्रुतिपङ्कहस्ताः पितामहो वंद्यतमो महे
शोप्रगच्छत्वापे प्राविम्रुस्त्रभुनाम रथ्याय संपत्स्यह रेणुरथं हि सपुरंनम्म करालयेच सरसं कृद्ध विजये पठनेवि
जयावहे विजयंतमहत्सेषुरदानि ह पभद्धज पितृगणांश्चापिश्रावयिष्यति ये चातरंनवेदप्ते निस
वंयत्रस्तुरेश्वराः इदंस्व स्मपनेपुस्तदुं इदं श्रुत्वापवित्रानं चक्षानि कृत्प्र मनोकयां इति श्रीम० त्रिपु
रवधः समाप्तः १४० ऋषय उ० कथं गच्छत्यमावास्यां मासि मासि दिवं नृप ऐऊः पुरूरवाः सूतः तर्पयेत कथं पितॄ
णनादित्य महेशो तु प्रभवं तत्स्य धीमतः एतदेवनुपप्रछः पुनःस मधुसूदनं सूर्यपुत्रा जनो वानयथा तन्मोनि
बोधन मत्स्य उ० तस्यचाहे प्रवक्ष्यामि प्रभावं विस्तरेण तु गेउस्यादितिसंयोगं सोमेन सह धीमता सोमाद्वैवा
मृतप्राप्तिः पितृणां तर्पणं तथा सौम्यावर्हिषदः काव्या अग्निष्वात्तास्तथैव च यदा तु चंद्रसूर्यौ नक्षत्राणां समा

323/1998

गतौ । अमावास्यां निवसत एकस्मिन्नथ मण्डले । तदा स गच्छति द्रष्टुं दिवाकरनिशाकरौ । अमावास्याममावास्यो
मात्मा महापितामहौ । अभिवाद्य तु तौ तत्र कालापेक्षः स तिष्ठति । प्रस्कंदते ततः सोमः सर्वाप्रित्वा परिश्रमो । ऐडः
पुरूरवाः पितॄन्मासि मासि आददि कीर्णया । ततः स दिवि सोमं वै ह्यमावास्यां वपिह नपि । छित्वं कुहूमात्रं च तावुभौ
विनिवार्य सः । सिनीवाली प्रवालाभ्यां कुहूमात्रं समुपासते । कुहूमात्रं तदा देवाज्ञात्वा कुहूं समुपासते । तमुपास्य सु
दा सौम्य सोमोऽलक्ष्यः प्रतीक्षते । सुधामृतं तु सोमादेव समस्तमासवृत्तये । दशभिः पंचभिश्चैव सुधामृतपरिस्रवैः कृ
ष्णपक्षमुखं पीतं निर्दुह्यते परमांशुभिः । स शेषाभिः रश्मिताभिस्तेन सोमेन मधुना तु सः । विप्रपात्रेषु दत्तेनापि त्रिधावि
धिना तु वै । सुधामृतेन सोमेन तर्पयामास वै पितॄन् । सौम्या बर्हिषदः काव्या अग्निष्वात्तास्तथैव च । ऋतुरग्निः
ष्मन्तो विप्राः स तु संवत्सरः स्मृतः । जातिरेकस्तु वद्य स्मादेतु ज्योत्स्नातीर्थोऽभवत् । पितरो ह्यमावास्यां वै विधेया तुष्टु
नयः । पितामहास्तु ऋतवो मासा वै तस्य हसूनवः । प्रपितामहाः स्मृता देवाः पंचाब्दाः ब्रह्मणः सुताः । सौम्या बर्हि
षदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा । गृहस्था ये च यज्वानो हविर्यज्ञार्तवाश्च ये । स्मृता बर्हिषदस्ते वै पुराणे निश्चयं गतः । मस्य०
ताः । गृहमेधिनश्च एत आग्निष्वात्ता ऋतवः स्मृताः । अष्टकापतयः काव्याः पंचाब्दांस्तान्निबोधत । तेषु संवत्सरो ह्य २६७
ग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः । सोमस्त्विदवत्सरश्चैव वायुश्चैवानुवत्सरः । रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पंचाब्दा ये युगात्मकाः । कालेन
नाधितिष्ठन्त्येव वर्तन्ते मासाः प्राप्नुवन्ति सुधां । एते स्मृता देवकृत्याः सोमपाश्चोष्मपाश्च ये । तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत्

पुरूरवा यस्मात्संस्रवते सोमो मासि मासि विशेषतः । ततः सुधामृतं तद्वै पितॄणां सोमपायिनाम् । एतत्तदमृतं सोमसु 325
धाच मधु चैव ह । ततः पीतसुधं सोमं सूर्योऽसावेकरश्मिना । आप्याययेत्सुषुम्नेन सोमं सोमपायिनाम् । निःशेषपाक 1998
ला हवीर्भुगपत्यायते परा । सुषुम्नाप्यायमानस्य भागं भागमहःक्रमात् । कलाः क्षीयन्ति कृष्णास्ताः शुक्ला ह्याप्याय
यन्ति च । एवं सा सूर्यवीर्येण चंद्रस्याप्यायिता तनुः । पौर्णमास्यां स दृश्येत शुक्लः संपूर्णमंडलः । एवमाप्यायितः सोमः
शुक्लपक्षेष्वहःक्रमात् । देवैः पीतः कृष्णे सोमं स पुनराप्याययते रविः । पीतं पंचदशाहं तु रश्मिनैकेन भास्करः । आप्याययेत्
सुषुम्नेण भागं भागमहःक्रमात् । सुषुम्नाप्यायमानस्य शुक्ला वर्द्धन्ति ताः कलाः । तस्माद्ध्रसन्ति वै कृष्णे शुक्ले ह्याप्याय
यंति च । एवमाप्याय्यते सोमः क्षीयते च पुनः पुनः । समृद्धिरेवं सोमस्य पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । इत्येष पितृमान्सोमः स्मृ
तस्तद्वत्सरात्मकः । कीर्त्यतः पंचदशैः मासैः सुधामृतपरिस्रवैः । अतः पर्व प्रवक्ष्यामि पर्वणां संधयश्च ये । यथा ग्रन्थि
भिः कर्मौण्यि वाणिज्या ह्यतानीक्षुवेणुवत् । तथार्द्धमासपर्वाणि शुक्लकृष्णानि वै स्मृतानि । पौर्णमासस्य यो भेदो ग्रन्थयः संधयस्त
न्त पक्षयोः । अर्द्धमासस्य पर्वाणि द्वितीयाप्रभृतीनि च । अग्न्याधानक्रिया यस्मात्क्रियते पर्वसंधिषु । तस्मात्तु पर्वणो
ह्यादौ प्रतिपद्यादिसंधिषु । सायाह्ने प्रतिपन्नश्च स कालः पौर्णमासिकः । व्यतीपातास्थिते सूर्ये लेखाऊर्द्धं तु युगांतरे
युगान्तरोदिते चैव चन्द्रे लेखोपरि स्थिते । पौर्णमासे व्यतीपाते यदा पश्येत्परस्परम् । तौ तु वै प्रतिपत्संधौ तस्मिन्कालेऽव्य
वस्थिते । तत्कालं सूर्यमुद्दिश्य दृष्ट्वा संख्यातुमर्हसि । स च वै प्राक्क्रियाकालः पौर्णमास्यां विधीयते । पूर्वो दोषार्णपक्षे तु

रात्रिसंधिषु पूर्णिमा । तस्माद् अमावास्यायेन नक्के पौर्णमास्यां निशाकरः । यदा त्वास्तमयेती पाते पूर्णिमां प्रेक्षते दिवाचं-
द्रादित्यौ पराह्णे तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता । यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो देवतैः सह । तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथ-
मा स्मृता । अत्यर्थं राजते यस्मात् पौर्णमास्यां निशाकरः । रंजनाच्चैव चंद्रस्य राकेति कवयो विदुः । अमावसेतामृक्षेषु
यदा चंद्रदिवाकरौ । एकां पंचदशीं रात्रिरमावास्या ततः स्मृताः । उत्थितास्ता अमावास्यां यदा दृष्टसमागतौ । अन्योन्यं
चंद्रसूर्यौ च दर्शनाद् दर्श उच्यते । द्वौ द्वौ लवावमावास्यां स कालः पर्वसंधिषु । द्व्यक्षरः कुहुमात्रश्च पर्वकालस्तु सा स्मृ-
ताः । दृष्टचंद्रा त्वमावास्या मध्याह्नप्रभृतीह वै । दिवसार्धे तु रात्रौ च सूर्यं प्राप्ते च चंद्रमाः । सूर्येण सह मागच्छ-
तु प्रातःस्नानात्तु वै । समागम्य लवौ द्वौ तु मध्याह्नाच्चिपते द्विः । प्रतिपच्छुक्लपक्षस्य चंद्रमाः सूर्यमंडलात् । निर्मुच्यमा-
नयोर्मध्ये तयोर्मंडलयोस्तु वै । तस्माद्दिवात्र अमावास्या गभस्तिस्थे दिवाकरे । शुक्लाकृते तु काले दर्शः स्युस्तु पक्ष-
याः । एतद्दितु मुखं ज्ञेयम् अमावास्यपर्वणः । दिवा पर्व त्वमावास्यां क्षीणो हा वबले तु वै । तस्माद्दिवा त्वमावास्या गभस्ति-
स्थे दिवाकरः । कुहेति कोकिलेनोक्तं यस्मात्कालः समाप्यते । तत्कालसंमिता ह्येषा अमावास्या कुहूः स्मृताः । सि- मत्स्य०
नीवाली प्रमाणा तु क्षीणा एव निशाकरः । अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृताः । अनुमतिश्च राका च सिनीवा- १७०
ली कुहूस्तथा । एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृता । इत्येष पर्वसंधीनां कालो वै द्विलवः स्मृताः । पर्वणां पर्वका-
लस्तु सतुल्यौ वै पाक्षिकाः । चंद्रसूर्यव्यतीपाते समे वै पूर्णिमे उभे । प्रतिपत्प्रतिपन्नस्तु पर्वकालो द्विमात्रिकः । कालः कुहू-

सिनीवाल्यां समुद्रो द्विलवः स्मृतः । अर्कनिर्मंडले सोमे पर्वकालः कलास्मृतः । यस्मादापूर्यते सोमः पंचदश्यां तु
पूर्णिमाः । दशभिः पंचभिश्चैव कलाभिर्दिवसक्रमात् । तस्मात्पंचदशे सोमे कला वै नास्ति षोडशी । तस्मात्सोमस्य वै
प्रोक्तः पंचदश्यां मया क्षयः । इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्द्धनाः । आर्तवाः पितरो ह्यन्ये देवास्तान् भावयंति ह
अतः परं प्रवक्ष्यामि पितृश्राद्धभुजस्तु वै । तेषां गतिं समस्तांच प्राप्तिं श्राद्धस्य चैव हि । न मृतानां गतिः शक्या ज्ञातुं वा पुन-
रागतिः । तपसापि प्रसिद्धेन किं पुनर्मांसचक्षुषा । अनु देवाः पितृन्नत्येनोऽपि तरालौकिकाः स्मृताः । तेषां तेऽधर्मसा-
मर्थ्यास्मृताः साम्योज्यगा द्विजैः । यादृशास्त्र मध्यर्माणां प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः । श्रेयसा तु प्रसीदंति श्राद्धयुक्तेषु कर्म-
सु । ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै । आदेन विद्यया चैव मंत्रदानेन सप्तधा । कर्मस्वेतेषु देवेषु कामं तेभ्यो देह-
पातनात् । देवैस्ते पितृभिःसार्धं सूक्ष्मकैः सोमपैस्तथा । स्वर्गता दिवि मोदंते पितृवच्चानुपास्मते । प्रजावता प्रसिद्धेष्वा
उक्ताश्राद्धकृतांश्च वै । तेषां निवाते स्थानानि तत्कुलीनेश्च बांधवैः । मासश्राद्धं हि भुंजानो स्मृत्वं ते सोमलौकिकाः । या ते म-
नुष्याः पितरो मासश्राद्धभुजस्तु वै । तेभ्यो परे तु ये त्वन्ये संकीर्णा वर्णयोनिषु । भूतशाखास्वधर्मेषु स्वधा स्वाहा विवर्जि-
ताः । भिन्नदेहे दुरापन्नाः प्रेतभूताश्च मस्तके । स्वकर्मणा नुशोचंति यातनास्थानमागताः । दीर्घायुश्चैवाति शुष्काश्च स्मश्रूला
श्च विवासमः । क्षुत्पिपासाभिभूताश्च विद्रवंति ततस्ततः । सरित्सरस्तडागानि पुष्करिण्यश्च सर्वशः । परान्नान्यभिकांक्षं-
तः कृष्यमाना ततस्ततः । स्थानेषु पाचनानां तु यातनास्थेषु वै पद आत्मभ्यो वैतरण्यां च तु भूयः कारभ्यवासुके । असिपत्रवने

327
1998

चेवपास्यमानाःस्वकर्मभिः तत्रस्थानांतुतेषांवैच्युतानांमहात्मनां तेषांलोकांतरस्थानांबांधवैर्नामगोत्रतः भूमा
वसंतदेहेषुदत्ताःपितृभ्यःपर्वस्तु प्राप्नुवंत्यन्नमेते वै प्रेतस्थानेषुस्थितान् अशाशाबाततःस्थानंप्रभवायैवपंच
था पश्चाद्वैस्थावरांतेवैभूतानीकेस्वकर्मभिः नानारूपासुजातेषुतेतेर्यग्योनासुमूर्त्तिषु यदाहाराभवंत्येतेता
सुताश्चिहयोनिषु तस्मिंस्तदाहारान्श्राद्धेदत्तंतुप्रीणयेत् कालेन्यायागतंपात्रेविधिनाप्रतिपादितं प्राप्नोत्यन्नं
यथादत्तंयंतुर्यत्रावतिष्ठति यथागोषुप्रनष्टासुवत्सोविंदतिमातरं तथाश्राद्धेषुदृष्टांतेमंत्रःप्रापयतेतुतं एवंह्य
विकलंश्राद्धंमनुरब्रवीत् सनत्कुमारःप्रोवाचपश्यन्दिव्येनचक्षुषा गतागतज्ञःप्रेतानांप्राप्तिंश्राद्धस्यचैवहि
कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषांशुक्लःस्वप्नायशर्वरी इत्येतेपितरोदेवादेवाश्चापितरश्चवै अन्योन्यंपितरोह्येतेदेवाश्चपितरो
देवामनुष्याःपितरस्त्वन्योन्यपितरः पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः इत्येषविषयःप्रोक्तःपितॄणांसोमपायिनां
नं एतत्पितृमहत्त्वंहिपुराणेनिश्चयंगतं इत्येषसोमसूर्याभ्यांमेडस्तुचसमासतः आवाभिःसंमुखानेचपितॄणांचैव
वर्णनं पर्वणांचैवकालोद्धाननास्थानमेवच समासीनंकीर्तितस्तुभ्यंसर्गएषसनातनः वैरूप्यंयेनसर्वस्यक मत्स्य०
थितंतेकदेशिकं अशक्यंपरिसंख्यातुंश्रद्धेयंभूतिमिच्छता स्वायंभुवस्यदेवस्यएषसर्गोमयेरितः विस्तरेणानुपूर्व्या २७१
चभूयःकिंवर्णयामिवः इतिश्रीमत्स्यपुराणेश्राद्धकीर्तनं २३७ ऋषयऊचुः चतुर्युगानियानिस्युःपूर्वेस्वायंभुवें
तरे तेषांनिसर्गंसंख्यांचश्रोतुमिच्छामिविस्तरात् सूतउवाच पृथिवीद्युप्रसंगेनमयातासुतुहत्तं तेषांचतुर्युगा

त्वेतत्वक्ष्यामिनिबोधत प्रसंख्यायेहसंख्यादिविस्तारांश्चैवसर्वशः लौकिकेनप्रमाणेननिष्पद्यादंतुमानुषं तेनापी 324/1998
हप्रसंख्यायवोवक्ष्यामिचतुर्युगं निमेषतुल्यकालानिमात्रालघ्वक्षराणिच काष्ठानिमेषादशपंचचैवत्रिंशत्तुकाष्ठाग
णयेत्कलांतु त्रिंशत्कलाश्चैवभवेन्मुहूर्त्तस्त्रिंशतारात्र्यहनीसमेते अहोरात्रेविभजतेसूर्योमानुषलौकिके रात्रिःस्वप्नायभूता
नांचेष्टायैकर्मणामहः पित्र्येरात्र्यहनीमासःप्रविभागस्तयोःपुनः कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषांशुक्लःस्वप्नायशर्वरी त्रिंशद्ये
मानुषामासाःपित्र्योमासःसउच्यते शतानित्रीणिमासानांषष्ट्याचाप्यधिकानितु पित्र्यःसंवत्सरोह्येषःमानुषेणविभा
व्यते मानुषेणैवमासेनवर्षाणांयच्छतंभवेत् पितॄणांतानिवर्षाणिसंख्यातानितुत्रीणिवै दशायेवाधिकामा
साःपितृसंख्येहकीर्तिताः लौकिकेनप्रमाणेनअब्दोयोमानुषःस्मृतः त्रीणिवर्षशतान्येवषष्टिवर्षास्तथैवच एत
द्दिव्यमहोरात्रमित्येषावैदिकीश्रुतिः दिव्येरात्र्यहनीवर्षंप्रविभागस्तयोःपुनः अहस्तुउत्तरंज्ञेयंरात्रिर्वैदक्षिणा
यनं एतेरात्र्यहनीदिव्येप्रसंख्यातेतयोःपुनः त्रिंशद्यानितुवर्षाणिदिव्योमासस्तुसस्मृतः मानुषाणांशतंयत्तुदि
व्यामासास्त्रयस्तुते तथैवचाहसंख्यातोदिव्यएषविधिःस्मृतः त्रीणिवर्षशतान्येवंषष्टिवर्षाणियानिच दिव्यःसंव
त्सरोह्येषमानुषेणप्रकीर्तितः त्रीणिवर्षसहस्राणिस्मृतःसप्तर्षिवत्सरः नवयानिसहस्राणिवर्षाणिमानुषाणितु
वर्षाणिनवतिश्चैवध्रुवःसंवत्सरःस्मृतः षट्त्रिंशत्तुसहस्राणिवर्षाणांमानुषाणितु वर्षाणांतच्छतंज्ञेयंदिव्योह्येषविधि
धिःस्मृतः त्रीणिवर्षसहस्राणिवर्षाणांमानुषाणितु षष्टिवर्षसहस्राणिसंख्यातानितुसंख्यया दिव्यंवर्षसहस्रं

तुष्टाक्रुः संख्याः विदो जनाः इत्येतद्दर्शयितुं दिव्यपासंख्यमाहिजाः दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्या प्रकल्पिता च
त्वारि तत्र वर्षे युगानि कल्पयोद्भवन् कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चैव चतुर्युगं इह कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते द्वा
परं च कलिश्चैव युगानि परिकल्पयेत् चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगं तस्य तावच्छती संध्या संध्यांश
श्च तथाविधः इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च त्रेतात्रीणि सहस्रा
णि युगसंख्याविदो विदुः तस्यापि त्रिंशती संख्या संध्यांशश्च सम्मतः द्वे सहस्रे द्वापरं च संध्यांशश्च चतुःशतैः सहस्रमे
कं वर्षाणां द्विशते प्रकीर्तितं देवतेच तमनीषिभिः एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या प्रकीर्तिताः कृतं त्रेता द्वापरं च कलि
श्चेति चतुष्टये तत्र संवत्सरा मानुषाणां त्रिवोधत चत्वारिंशत्तथात्री कृतं युगमथोच्यते त्रिंशतिश्च सहस्राणि
कालोत्थ पच चतुर्युगाः एषा त्वेके हवक्ष्यामि युगानि तु निबोधत नियुतानि दश द्वे च वात्र संख्यया अष्टाविंशत्
सहस्राणि कृतं युगमिहोच्यते प्रयंतनु तथा दत्ते दिव्याव्येति पुनः पुनः षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि च संख्य
या त्रेतायुगस्य संख्येनामानुषेण प्रकीर्तिताः अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि च चतुःषष्टिसहस्राणि मनु०
वर्षाणां द्वापरं युगं चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणां तु कलिर्युगं द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि च संख्यया एतत्क १७२
लिर्युगं नाम मानुषेण प्रमाणतः एषां चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्तिताः चतुर्युगस्य संख्याता संख्याश्चैषा
येवच एषां चतुर्युगावस्था साधिका ह्येकसप्ततिः कृतत्रेतादियुक्ता सा मन्वंतरमुच्यते मन्वंतरस्य संख्या तु मा

नुषेण निबोधत एकविंशत्तथा कोट्यः संख्याताः संख्यया द्विजैः तथान्या नवसहस्राणि दश चान्यानि नागजाः सहस्राणि च
षात्रिंशच्च तान्यन्याधिकानि तु अशीतिश्चैव वर्षाणि मासाश्चैवाधिकास्तु षट् मन्वंतरस्य संख्येषा मानुषेण प्रकीर्तिताः दि
व्येनच प्रमाणेन प्रवक्ष्यामंतरं मनोः सहस्राणां शतान्याहुः नव वै परिसंख्यया चत्वारिंशत्सहस्राणि मनोरंतरमुच्यते मन्वं
तरस्य कालस्तु युगैः सह प्रकीर्तितः एषां चतुर्युगाख्या तु साधिका ह्येकसप्ततिः क्रमेण परिवृत्ता स्ता मनोरंतरमुच्यते
चतुर्दशगुणं कल्पमाहुस्तत्त्वविदः कल्पप्रमाणाद्द्विगुणो यथा भवति संख्यया ततस्तु प्रलयः कृत्स्नः स तु संप्रलयो म
हान् चतुर्युगसमाख्याता कृतं त्रेतायुगं च वै त्रेतास्यादि प्रवक्ष्यामि द्वापरं कलिमेव च युगपत्समवेतौ द्वौ द्विधा वक्तुं न
शक्यते क्रमागतं मयाप्येतत्तुभ्यं नोक्तं युगद्वयं ऋषिवंशप्रसंगेन व्याकुलत्वात्तथा क्रमात् नोक्तं त्रेतायुगे शेषं तद्वक्ष्या
मि निबोधत अथ त्रेतायुगस्यादौ मनुः सप्तर्षयश्च ये श्रौतस्मार्त्तं कृतं धर्मं ब्रह्मणा तु प्रचोदिताः दाराग्निहोत्रसंबंधमृ
ग्यजुःसामसंहितं इत्यादि वर्णाश्रमोते धर्मे सप्तर्षयोऽब्रुवन् परंपरागतं धर्मं स्मार्त्तं त्वाचारलक्षणं वर्णाश्रमाचारयु
क्तं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा तेषां सुतप्ततपसामार्षेणानुक्रमेण ह सप्तर्षीणां मनो
श्चैव आदौ त्रेतायुगे ततः अबुद्धिपूर्वकं तेन सकृत्पूर्वमेव च अभिवृत्तास्तु ते मंत्रा दर्शने तारकादिभिः आदिकल्पेषु
देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयं प्रमाणेष्वथ सिद्धानामन्येषां च प्रवर्त्तंते मंत्रयोगो व्यतीतेषु कल्पेष्विह सहस्रशः ते मंत्रा वै पुन
स्तेषां प्रतिभायां तु उपस्थिताः ऋचो यजूंषि सामानि मंत्राश्चाथर्वणाश्च ये सप्तर्षिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्त्तं तु मनुरब्रवीत् त्रेतादौ स

331
1998

हुता वेदाः केवलं धर्मसेवनात् संरोधादायुषश्चैव व्यस्यन्ते द्वापरे तु ते ऋषयस्तपसा वेदानहोरात्रमधीयते अनादि
निधना दिव्याः पूर्वं प्रोक्ताः स्वयंभुवा स्वधर्मसंस्कृतान्सांगान्यथाधर्मं युगे युगे विक्रियंते स्वधर्मास्तु वेदवादे यथा
युगं आरंभयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः परिचार्ययज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञाश्च ब्राह्मणाः ततः समुदिता वर्णास्त्रेता
यां धर्मशालिनः क्रियावंतः प्रजावंतः समृद्धाः सुखिनश्च वै ब्राह्मणाननुविधीयंते क्षत्रियाः क्षत्रियान्विशः वैश्यानन्व
नुवर्तंते शूद्राः परमनुग्रहात् शुभाः प्रवृत्तयस्तेषां धर्मवर्णाश्रमाश्रमाः संकल्पितेन मनसा वाचा वा हस्त
कर्मणः त्रेतायुगे ह्यविकले कर्मारंभः प्रसिध्यति आयू रूपं बलं मेधा आरोग्यं धर्मशीलता सर्वसाधारणं ह्येतदासीत्त्रेतायु
गे तु वै वर्णाश्रमव्यवस्थानं तेषां ब्रह्मा तथाकरोत् संहिताश्च तथा मंत्रा ऋषिभिर्ब्रह्मणः सुतैः यज्ञाः प्रवर्तिताश्चैव
तदा ह्येव तु दैवतैः यामैः शुक्रैर्जयैश्चैव सर्वसाधनसंभृतैः सार्द्धं विश्वसृजस्त्वेव देवेंद्रेण महौजसा स्वायंभुवेंत
रे देवैस्ते यज्ञाः प्राक्प्रवर्तिताः सत्यं जपस्तपो दानं पूर्वधर्मो य उच्यते यदा धर्मस्य ह्रसतः क्षिया धर्मस्य वर्धते जा
यते च तदा शूरा आयुष्मंतो महाबलाः न्यस्तदंडा महायोगी यज्वानो ब्रह्मवादिनः पद्मपत्रायताक्षाश्च पृथुवक्त्रा मत्स्य०
सुसंहिताः सिंहोरस्का महासत्वा मत्तमातंगगामिनः महाधनुर्धराश्चैव त्रेतास्वेते चक्रवर्तिनः सर्वलक्षणसंपूर्णा न्य १७३
ग्रोधपरिमंडलाः चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो गजस्तथा प्रोक्तानि सप्त रत्नानि पूर्वं स्वायंभुवेंतरे विष्णोरंशेन जायं
ते पृथिव्यां चक्रवर्तिनः भद्राणि मानि तेषां विभाव्यंते महीभृतां अत्यद्भुतानि चत्वारि बलं धर्मः सुखं धनं अन्योन्यस्यावि

रोधेन प्राप्यंते त्रेतां यैः समे अर्थो धर्मश्च कामश्च यशो विजय एव च ऐश्वर्येणाणिमाद्येन प्रभुशक्तिबलान्विताः श्रु
तेन तपसा चैव ऋषयस्तैन वंति हि बलेनाभिभवंते च तेन दानवमानवान् लक्षणैश्चैव जायंते शरीरस्थैर्महाद्भुतैः
केशाः स्थिता ललाटोर्णा जिह्वा च परिमार्जनी ताम्रप्रभाश्चतुर्दंष्ट्राः श्रीवत्सोर्ध्वरोमकाः आजानुबाहवश्चैव तालह
स्ता वृषाकृतिः परिणाहप्रमाणाभ्यां सिंहस्कंधाः सुमेधसः पादयोश्चक्रमत्स्यौ तु शंखपद्मौ च हस्तयोः पंचाशीतिसह
स्राणि जीवंते त्वजरामराः असंगगतयस्तेषां चत्वारश्चक्रवर्तिनां अंतरिक्षे समुद्रेषु पाताले पर्वतेषु च इज्या दानं
तपः सत्यं त्रेताधर्मास्तु वै स्मृताः तदा प्रवर्तते धर्मो वर्णाश्रमविभागजः मर्यादास्थापनार्थं च दंडनीतिः प्रवर्तते
हृष्टपुष्टजनाः सर्वे अरोगाः पूर्णमानसाः एको वेदश्चतुष्पादस्त्रेतास्वेव विधिः स्मृतः त्रीणि वर्षसहस्राणि जी
वंते तत्र ताः प्रजाः पुत्रपौत्रसमाकीर्णा म्रियंते च क्रमेण ताः एष त्रेतायुगे भागः संध्यांशं तु निबोधत त्रेतायुग
स्वभावो नासंख्याध्यानादेन वर्तते संध्यापादे स्वभावाच्च योंशः पादेन तिष्ठति इति श्री म० मन्वंतरानुकीर्तनं नाम
१४० ऋषय ऊचुः कथं त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं पूर्वं स्वायंभुवे सर्गे यथावत्प्रब्रवीहि नः अंतर्हितायां
यां संध्यायां सार्धं कृतयुगेन तु कालाख्यायां प्रवृत्तायां प्राप्ते त्रेतायुगे तथा औषधीषु च जातासु प्रवृत्ते वृष्टिसर्ज
ने प्रतिष्ठितायां वार्तायां ग्रामेषु च पुरेषु च वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृत्वा मंत्रांश्च तैः पुनः संहितास्तु संहृत्य कथं य
ज्ञः प्रवर्तितः एतच्छ्रुत्वा ब्रवीत्सूतः श्रूयतां तत्प्रचोदितं सूत उवाच मंत्रान्वै योजयित्वा तु इहामुत्र च कर्मसु तथावि

333
1998

श्च मुनीन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्त्तयत्प्रभुः । देवतैः सह संहृत्य सर्वसाधनसंहृतः । तस्याश्वमेधे वितते समाजग्मुर्महर्षयः ।
यजंतं पशुभिर्मेध्यैरृत्विजः सर्वे महर्षयः । यत्र कर्मण्यवने कर्मण्यप्रेते तथान्विति । हूयमाने देवहोत्रे अग्नौ बहुवि
धं हविः । संप्रणीतेषु देवेषु यज्ञभुक्षु नदीसदा । यदिंद्रियात्मका देवा यज्ञभागभुजस्तु ते । तान्यजंति तदा देवाः क
ल्पादिषु भवंति ये । अध्वर्युषु प्रेषकाले तु व्युत्थिता ऋषयस्तथा । महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान्पशुगणांस्तथा । विश्व
भुजे वासवं पृच्छन् कोयं यज्ञविधिस्तव अधर्मो बलवानेषहिंसाधर्मस्त्वयानव । तत्र पशुवधस्त्विष्टस्तव यज्ञे सुरोत्तम
अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया । नायं धर्मो ह्यधर्मोयं न हिंसा धर्म उच्यते । आगमेन भगवान् धर्मश्चा
कात्रोतु यदीच्छति । विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्त्वयं सेतुना । यज बीजैः सुरश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिमोषितैः । रागपज्ञो महा
निः पशुयं सुविहितः प्रभो । एवं विश्वभुगिंद्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः । तेषां
विवादः सुमहानजज्ञे शक्रमहर्षीणां । जंगमैः स्थावरैः केन यष्टव्यमिति चोच्यते । ते तु खिन्ना विवादेन शक्रा सुक्ता
महर्षयः । संधाय सममिंद्रेण प्रपच्छुरुपरिचरं वसुं । ऋषय ऊचुः । महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप । उत्तान अश्व०
पादप्रभृति संशयं नो नुद प्रभो । सूत उवाच । श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेषां अविचार्य बलाबलं । वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञ २७४
पानमुवाच ह । यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति होवाच पार्थिव । यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यैरथ मूलफलैरपि । हिंसास्वभावो यज्ञ
स्येति मे दर्शनागमः । यथेमे भाषिता मंत्रा हिंसालिंगा महर्षिभिः । दीर्घेण तपसा युक्तैस्तारकादिभिदर्शिभिः । तस्मा

माणं मयाचोक्तं तस्मात् क्षमितुमर्हथ । यदि प्रमाणं स्वान्येव मंत्रवाक्यानि वो द्विजाः । तदा प्रवर्त्ततां यज्ञो ह्यन्यथा मा कृ
थं वद । एवं कृतोत्तरास्ते तु युक्तात्मानं ततो धियं । अवश्यंभाविनं दृष्ट्वा तमर्थं मुनयस्तथा । इत्युक्तो माबो नृपतिः प्र
विवेश रसातलं । ऊर्ध्वचारी नृपो भूत्वा रसातलचरोभवत् । वसुधातलचारी तु तेन वाक्येन सोभितः । धर्माणां संशयच्छे
त्ता राजा वसुरधोगतः । तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशयात् । बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः । तस्मान्न
निश्चयाद्वक्तुं धर्मः शक्यो हि केनचित् । देवानृषीनुपादाय स्वायंभुवमृते मनुं । तस्मान्न हिंसा यज्ञे स्यात् यदुक्तमृषिभिः पुरा
ऋषिकोटिसहस्राणि स्वैस्तपोभिर्दिवं गताः । तस्मान्न दानयज्ञं च प्रशंसंति महर्षयः । फलउंछो मूलं शाकमुदपात्रं तपोध
नाः । एतद्दत्त्वा विभवतः स्वर्गलोकमितो गताः । अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः । ब्रह्मचर्यं तपः सत्यं अनुक्रोशः
क्षमा धृतिः । सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतदुदाहृतं । द्रव्यमंत्रात्मको यज्ञस्तपश्च समतात्मकं । यज्ञैश्च देवानाप्नोति वैरा
ज्यं तपसा पुनः । ब्रह्मणः कर्मसंन्यासं वैराग्यात् प्रकृतेर्लयं । ज्ञानात्प्राप्नोति कैवल्यं पंचैता गतयः स्मृताः । एवं विवादः सुमहा
न् यज्ञं प्रत्यासीत्प्रवर्तिते । ऋषीणां देवतानां च पूर्वं स्वायंभुवेंतरे । ततस्ते ऋषयो दृष्ट्वा हृतं धर्मं बलेन तु । त सोर्वाक्यमना
दृत्य जग्मुस्ते वै यथागतं । गतेषु ऋषिसंघेषु देवयज्ञमवाप्नुयुः । श्रूयंते हि तपःसिद्धा ब्रह्मक्षत्रादयो नृपाः । एते चान्ये
च बहवस्ते तपोभिर्दिवं गताः । राजप्रियो महात्मानो येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता । तस्माद्विशिष्यते यज्ञात्तपः सर्वैस्तु कारणैः
ब्रह्मणा तपसा सृष्टं जगत्सर्वमिदं पुरा । तस्मान्नाप्नोति तद्यज्ञात्तपोमूलमिदं स्मृतं । यज्ञप्रवर्तनं ह्येवमासीत्स्वायंभुवेंतरे

335/1998

तदाप्रभृति यमो यं युगेः सार्द्धं प्रवर्त्तिनः ॥ इति म० मन्वंतरानुकल्पे ॥ सूतउ ॥ अतः ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि परस्य रविधिं पुनः ॥ तत्रय
त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥ द्वापरादौ प्रजानां तु सिद्धिस्त्रेतायुगेन तु ॥ परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा वै प्रणश्यति ॥ त
तः प्रवर्त्तयन्त्यासां प्रजानां द्वापरे पुनः ॥ लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥ प्रध्वंसश्चैव वर्णानां कर्मणां तु विप
र्ययः ॥ याज्ञा वधः परो दंडो मानो दर्पो ह्यमा बलः ॥ तथा रजस्तमोद्भूत्यः प्रवृत्ते द्वापरे पुनः ॥ आद्ये कृते नाधर्मोस्ति स त्रेतायां
प्रवर्त्तितः ॥ द्वापरे व्याकुलीभूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः ॥ वर्णानां द्वापरे धर्माः संकीर्य्यंते तथाश्रमाः ॥ द्वैधमुत्पद्यते वै यु
गे तस्मिन् श्रुतिस्मृतौ ॥ द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ॥ अनिश्चयावगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते ॥ धर्मतत्त्वे
ह्यविज्ञाने मतिभेदस्तु जायते ॥ परस्परं विभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां विभ्रमेण तु ॥ अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतमव्याकुलं त्विदं ॥ ए
को वेदश्चतुष्पादः संहृत्य तु पुनः पुनः ॥ संक्षेपादायुषश्चैव व्यस्यते द्वापरेष्विह ॥ वेदश्चैकश्चतुर्धा तु व्यस्यते द्वापरादि
षु ॥ ऋषिपुत्रैर्वेदा भिद्यंते दृष्टिविभ्रमैः ॥ मंत्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥ संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्
तैः श्रुतर्षिभिः ॥ सामान्याद्वैकृताश्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित्क्वचित् ॥ ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ॥ अन्ये तु प्रस्थि म०स्क०
तास्तेषु केचित्तान्प्रत्यवस्थिताः ॥ द्वापरेषु प्रवर्त्तंते भिन्नार्थैस्तैः स्वदर्शनैः ॥ एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्द्वैधं तु तत्पुनः ॥ सामा १७५
न्यात विपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदं ॥ आध्वर्यवं च प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतं ॥ तथैवाथर्वणां साम्नां विकल्पैस्स्व
संक्षयैः ॥ व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥ द्वापरे संनिवृत्ते ते वेदा नश्यंति वै कलौ ॥ तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवं

ति द्वापरे पुनः ॥ अवृष्टिर्मरणं चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥ वाङ्मनःकर्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः ॥ निर्वेदाज्जाय
ते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ॥ विचारणायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनं ॥ दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिस्तु जायते ॥ ते
षां मेधाविनां पूर्वं मर्त्ये स्वायंभुवेंतरे ॥ उत्पत्स्यंतीह शास्त्राणां द्वापरे परिपंथिनः ॥ आयुर्वेदविकल्पश्च अंगानां ज्योतिष
स्य च ॥ अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनं ॥ प्रक्रिया कल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनं ॥ स्मृतिशास्त्रप्रभे
दाश्च प्रस्थानानि पृथक्पृथक् ॥ द्वापरेष्वभिवर्त्तंते मतिभेदाश्रया नृणां ॥ मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिध्यति ॥ द्वा
परे सर्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृतः ॥ लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥ वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां संकर
स्तथा ॥ वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा नृणां ॥ निःशेषे द्वापरे तस्मिन् तस्य संध्या
तु पादतः ॥ गुणहीना तु तिष्ठंति धर्मस्य द्वापरस्य तु ॥ तथैव संध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥ द्वापरस्य स्वधर्मेषु तेषां पु
ष्यस्तु निबोधत ॥ द्वापरस्यांशशेषे तु प्रतिपत्तिः कलेरथ ॥ हिंसास्तेयानृतं माया वधश्चैव तपस्विनां ॥ एते स्वभावाः पुष्य
स्य साधयंति च ते प्रजाः ॥ एष धर्मः कृतः कृत्स्नो धर्मश्च परिहीयते ॥ मनसा कर्मणा वाचा वार्त्ता सिध्यति वा न वा ॥ कलिः
प्रमाणे मारीरोगः सततं चापि क्षुद्भयं ॥ अनावृष्टिभयं चैव देशानां च विपर्ययः ॥ न प्रमाणे स्थितिर्ह्यस्ति पुष्ये घोरे युगे
कलौ ॥ गर्भस्थो म्रियते कश्चिद्यौवनस्थस्तथापरः ॥ स्थाविर्ये मध्यकौमारे म्रियंते च कलौ प्रजाः ॥ अल्पतेजोबलाः ते जाः स
हाकोपी त्वधर्मिष्ठाः अनृतं ब्रुवते तु ते ॥ पुष्ये च प्रजाः स्थिताः ॥ दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः ॥ विप्राणां कर्मदो

337
1998

तदाप्रभृति यज्ञोयं युगैः सार्द्धं प्रवर्तितः । इति म० मन्वंतरानुकल्पे । सूत उ० । अतः ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः । तत्र त्र
त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते । द्वापरादौ प्रजानां तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या । परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा वै प्रणश्यति । त
तः प्रवर्त्तयन्त्रासां प्रजानां द्वापरे पुनः । लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः । प्रध्वंसश्चैव वर्णानां कर्मणां तु विप
र्ययः । याच्ञा वधः परो दंडो मानो दर्पोक्षमा बलं । तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्ते द्वापरे पुनः । आद्ये कृते नाधर्मोस्ति स त्रेतायां
प्रवर्तितः । द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः । वर्णानां द्वापरे धर्माः संकीर्यंते तथाश्रमाः । द्वैधमुत्पद्यते चैव यु
गे तस्मिन् श्रुतिस्मृतौ । द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते । अनिश्चयावगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते । धर्मतत्त्वे
ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते । परस्परं विभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां विभ्रमेण तु । अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतमत्याकुलं त्विदं । ए
को वेदश्चतुष्पादः संहृत्य तु पुनः पुनः । संक्षेपादायुषश्चैव व्यस्यते द्वापरेष्विह । वेदश्चैकश्चतुर्धा तु व्यस्यते द्वापरादि
षु । ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यंते दृष्टिविभ्रमैः । मंत्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्रमविपर्ययैः । संहता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्
तैः श्रुतर्षिभिः । सामान्याद्वैकृताच्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित्क्वचित् । ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च । अन्ये तु प्रस्थि म॰पु॰
तांस्तान्वै केचित्तान्प्रत्यवस्थिताः । द्वापरेषु प्रवर्तंते भिन्नार्थैस्तैः स्वदर्शनैः । एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्द्वैधं तु तत्पुनः । सामा १७५
न्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदं । आध्वर्यवं च प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतं । तथैवाथर्वणां साम्नां विकल्पैस्स्व
संक्षयैः । व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः । द्वापरे संनिवृत्ते ते वेदा नश्यंति वै कलौ । तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवं

ति द्वापरे पुनः । अदृष्टिर्मरणं चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः । वाङ्मनःकर्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः । निर्वेदाज्जाय
ते तेषां दुःखमोक्षविचारणा । विचारणाच्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनं । दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिस्तु जायते । ते
षां मेधाविनां पूर्वे मर्त्ये स्वायंभुवेंतरे । उत्पत्स्यंतीह शास्त्राणां द्वापरे परिपंथिनः । आयुर्वेदविकल्पश्च अंगानां ज्योतिष
स्य च । अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनं । प्रक्रियाकल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनं । स्मृतिशास्त्रप्रभे
दाश्च प्रस्थानानि पृथक्पृथक् । द्वापरेष्वभिवर्त्तंते मतिभेदाश्रयान्नृणां । मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिद्ध्यति । द्वा
परे सर्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता । लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः । वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां संकर
स्तथा । वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च । पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा नृणां । निःशेषे द्वापरे तस्मिंस्तस्य संध्या
तु पादतः । गुणहीनास्तु तिष्ठंति धर्मस्य द्वापरस्य तु । तथैव संध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः । द्वापरस्य स्वभावेन तेषां पु
ष्यस्य तु निबोधत । द्वापरस्यांशशेषेण तु प्रतिपत्तिः कलेरथ । हिंसास्तेयानृतं माया वधश्चैव तपस्विनां । एते स्वभावाः पुष्य
स्य साधयंति च ताः प्रजाः । एष धर्मः स्मृतः कृत्स्नो धर्मश्च परिहीयते । मनसा कर्मणा वाचा वार्त्ता सिध्यति वा न वा । कलौ
प्रमारको रोगः सततं चापि क्षुद्भयं । अनावृष्टिभयं चैव देशानां च विपर्ययः । न प्रमाणं स्थितिर्ह्यस्ति पुष्ये घोरे युगे
कलौ । गर्भस्थो म्रियते कश्चिद्यौवनस्थस्तथापरः । स्थाविर्ये मध्यकौमारे म्रियंते च कलौ प्रजाः । अल्पतेजोबलाः पापा म
हाकोपा ह्यधार्मिकाः । अनृतव्रतलुब्धाश्च पुष्ये चैव प्रजाः स्थिताः । दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः । विप्राणां कर्मदो

337/1998

येम्लेच्छाः प्रजानां जायन्ते मन्वये। सिंहाननास्तथैवान्ये क्रोधो सूपा दमा धनिः। पुष्पे भवति जन्तूनां लोभो मोहश्च सर्वगाः। संक्षो
भो जायते मर्त्ये कलिमासाद्य वै युगे। नाधीयंते तथा वेदान्न जायंते द्विजातयः। उत्सीदंति नरा नैव वैश्यैः सार्द्धं तु क्षत्र
त्रियाः। शूद्राणां मंत्रयोनिस्तु संबंधो ब्राह्मणैः सह। भवतीह कलौ तस्मिन्शयनासनभोजनैः। राजानः शूद्रभूयिष्ठ
पाखंडानां प्रवृत्तयः। काषायिणो निर्ग्रंथास्तथा कापालिनश्च। ये चान्ये देवव्रतिनस्तथा ये धर्मदूषकाः। दिव्यवृत्ताश्च
ये केचिद्दुत्पन्नास्तु लिंगिनः। एवंविधाश्च ये केचिद्वर्त्तन्तीह कलौ युगे। अधीयंते तदा वेदाञ्छूद्रा धर्मार्थकोविदाः
यजंते चाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः। स्त्रीबालगोवधं कृत्वा हत्वा चैव परस्परं। उपहत्य तथान्योन्यं साधयंति ता
दा प्रजाः। दुःखप्रचुरमाल्पायुर्देशोत्सादः समागतः। अथ मोतिनिवेशत्वान्मोहकर्त्ता कलौ युगे। भ्रूणहत्या प्रजानां च तदा
यात्यर्थं प्रवर्त्तते। तस्मादायुर्बलं रूपं च प्रहीयंते कलौ युगे। दुःखेनाभिप्लुतानां च परमायुः शतं नृणां। दृष्ट्वा च न भवे
दीह वेदाः कलिः युगे खिलाः। उत्सीदंते तथा यज्ञाः केवला धर्मसेवकाः। एषा कलियुगावस्था संध्यांशे तु निबोधत। यु
गे युगे तु हीयंते त्रीन्पादांश्च सिद्धयः। युगस्वभावात्संध्यास्तु अवतिष्ठंति पादतः। संध्यास्वभावात्स्वांशेषु पादेनैवावतस्थि मत्स्य०
रे। एवं संध्यांशके काले संप्राप्ते तु युगांतिके। तेषां शास्ता ह्यसाधूनां भूतानां च कलौ इह। गोत्रेण वै चंद्रमसो ना २७६
म्ना मप्रतिरुच्यते। कलिः संध्यांशभावेषु मनोः स्वायंभुवेंतरे। समाख्यातस्तु संज्ञार्णा भर्मट पत्नेव सुधरो। अश्वकर्मसवे
सेनांह स्म श्वरय संकुलां। प्रहीता सुधैर्विप्रैश्च तत्तो यथ हस्रशः। सतदा तैः परिवृतो म्लेच्छान्सर्वान्निजघ्निवान्। सहत्वा

सर्वशश्चैव राजानः शूद्रयोनयः। पाखंडान्स तदा सर्वान्निःशेषानकरोत्प्रभुः। अधार्मिकाश्च ये केचित्तान्सर्वान्सर्वतः
उदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्वतीयांस्तथैव च। प्राच्यान्प्रतीच्यांश्च तथा विंध्यपृष्ठापरांतिकान्। तथैव दाक्षिणात्यांश्च द्र ३३९/1992
विडान्सिंहलैः सह। गांधारान्दरदांश्चैव पल्हवान्यवनान्शकान्। तुषारान्बर्बरांश्चैव तान्पुलिंदान्बर्बरांश्च सान्
लंबकानरकाकांश्चौराणांचैव जातयः। प्रवृत्तचक्रो बलवान्शूद्राणामंतकृद्विभुः। विद्राव्य सर्वभूतानां चचार वसु
धामिमां। मानवस्य च वंशे तु दैवस्येह प्रजिवान्। पूर्वजन्मनि विष्णुश्च प्रमतिर्नाम वीर्यवान्। सुतः स वै चंद्रमसः पूर्वे
कलियुगे प्रभुः। द्वात्रिंशे तु दिने वर्षे प्रक्रांतो विंशति समाः। निजघ्ने सर्वभूतानां मानुषैनैव सर्वशः। कृत्वा बीजावशिष्टा
नां पृथ्वीं क्रूरेण कर्मणा। परस्परनिमित्तेन कालेनाकस्मिकेन च। संस्थिता सहसा येते सेनाप्रमतिना सह। गंगायमु
नयोर्मध्ये सिद्धिं प्राप्ताः समाधिनाः। ततस्तेषु नष्टेषु संध्यांशे क्रूरकर्मसु। उत्साद्य पार्थिवान्सर्वान्नेष नीतेषु वै सह तत
ः संध्यांशके काले संप्राप्ते तु युगांतिके। स्थितास्वल्पावशिष्टास्तु प्रजास्विह क्वचित्क्वचित्। सुप्रदाना न दाने वै लोभादोषा
स्तु उद्दिशः उपहिंसंति चान्योन्यं प्रलुंपंति परस्परं। अराजके युगांशे तु संक्षये समुपस्थिते। प्रजास्ता वै तदा सर्वाः परस्प
रभयार्दिताः। व्याकुलास्ताः परावृत्ताः स्वजदेहगृहाणि तु। स्वान्स्वान्प्राणान वेक्षंतेनिःकारुण्यात्सुदुःखिताः। नष्टे श्रौतस्म
तौ धर्मे कामक्रोधवशानुगाः। निर्मर्यादानिरानंदा निःस्नेहा निरपत्रपाः। नष्टे धर्मे प्रतिहता ह्रस्वकाः पंचविंशकाः। हित्वा
दारांश्च पुत्रांश्च विषादव्याकुलाः प्रजाः। अनावृष्टिहतास्ते वै वार्त्तामुत्सृज्य दुःखिताः। वीरक्षमाजिनधरा निःकिंपानि

:परिग्रहाः वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः संकरं घोरमास्थिताः एतां काष्ठामनुप्राप्ता अल्पशिष्टाः प्रजास्ततः जराव्याधिक्षुधाविष्टाः दुःखान्निर्वेदमागताः संश्रयंति विदेशांश्चांश्चकवत्परिवर्जिताः ततः प्रजास्तु ताः सर्वा मांसाहारा भवंति वै मृगान्वराहान्वृषभानन्ये चान्ये वनचारिणः भक्ष्यांश्चैवाप्यभक्ष्यांश्च सर्वांस्तान्भक्षयंति ताः समुद्रं संश्रिता यास्तु नदीश्चैव प्रजास्तथा तेपि मत्स्यान्हरंतीह आहारार्थं च सर्वशः अभक्ष्याहारदोषेण एकवर्णगताः प्रजाः यथा कृतयुगे पूर्वमेकवर्णमभूत्किल तथा कलियुगस्यांते शूद्रीभूताः प्रजास्तथा एवं वर्णगतं तु एवं द्वंद्वे ते पौनर्वर्तंत पश्चिमान्तु सहस्राणि मानुषाणि तु तानि वै अथ दीर्घेण कालेन पक्षिणः पशवस्तथा मत्स्याश्चैव हताः सर्वैः क्षुधाविष्टैश्च सर्वशः निःशेषेषु च सर्वेषु मत्स्यपक्षिपश्वादिषु संध्यांशे प्रतिपन्ने तु निःशेषास्तु तदाभवन् ततः प्रजास्तु संभूय कंदमूलमथाखनन् फलमूलाशिनः सर्वे अनिकेतास्तथैव च वल्कलान्यथ वासांसि अधःशय्याश्च सर्वशः परिग्रहेण तेष्वाविधनं वृद्धिमवाप्नुयुः एवं कृतयुगाभिव्यक्तिरल्पशिष्टाः प्रजास्तदा तासामल्पावशिष्टानामाहाराद्वृद्धिरिष्यते एवं वर्णाश्रमं तद्धि संध्यांशस्य प्रवर्तते ततो वर्षसहस्रांते अल्पशिष्टाः स्त्रियस्तु ताः मिथुनानि तु ताः सर्वाश्चान्योन्यं संसं[illegible] यथा स्वर्गे शरीराणि नर[illegible] प्रजज्ञिरे ततस्तास्तु यथा ते वै वीतरागाः प्रजास्तु ताः जातमात्रेषु पत्येषु ततः कृतमवर्तत केचैव देहिनां उपभोगसमर्थानि एवं कृतयुगादिषु एवं कृतसंतानः कालश्चैवं क्षयस्तथा विचारणात्तु निर्वेदः साम्यावस्था विचारणात् ततश्चैवात्मसंबोधः संबोधाद्धर्मशीलता कलिशिष्टेषु तेष्वेव जायंते पूर्ववत्प्रजाः भाविनोऽर्थ

म०स०
२७७

स्य च बलात्ततः कृतमवर्तत अतीतानागतानि स्युर्यानि मन्वंतरेष्विह एते युगस्वभावास्ते मयोक्तास्तु समासतः वि
स्तरेणानुपूर्व्याच्च नमस्कृत्य स्वयंभुवे प्रवृत्ते तु ततस्तस्मिन्पुनः कृतयुगे तु वै उत्पन्नाः कलिशिष्टेषु प्रजाः कार्त्तयुगा
स्तथा तिष्ठंति चेह ये सिद्धा अदृष्टा विचरंति च सह सप्तर्षिभिर्ये तु तत्र ये च व्यवस्थिताः ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा बीजार्थं
ये इह स्मृताः कलिजैः सह ते सर्वे निर्विशेषास्तदाभवन् तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयंतीह तेषु वै वर्णाश्रमाचा
रयुतः श्रौतस्मार्तविधानतः एवं तेषु क्रियावत्सु प्रवर्तंतीह वै कृते यथा दावप्रदग्धेषु तृणेष्वेवापरं ततो वना
नां प्रथमं दृष्टं तेषां मूलेषु संभवः एवं युगाद्युगानां वै संतानस्तु परस्परम् वर्तते ह्यविच्छेदाद्यावन्मन्वंतरक्षयः
सुखमायुर्बलं रूपं धर्मोर्थः काम एव च युगेष्वेतानि हीयंते त्रीणि पादांश्च क्रमेण तु इत्येष प्रतिसंधिर्वः कीर्तितस्तु
मया द्विजाः चतुर्युगानां सर्वेषामेतदेव प्रसाधनं एषा चतुर्युगावृत्तिर्युगानामेकसप्ततिः क्रमेण परिवृत्ता सा मन्वं
तरमुच्यते युगाख्यासु तु सर्वासु भवतीह यथाक्रमं सर्गे सर्गे यथा भेदा ह्युत्पद्यंते तथैव च चतुर्दशसु तावंतो ज्ञेया
मन्वंतरेष्विह आसुरी यातुधानी च पैशाची यक्षराक्षसी युगे युगे तदा काले प्रजाः जायंति तान्शृणु तथा कल्पयु
गैः सार्धं भवंति तुल्यलक्षणाः इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै यथाक्रमं मन्वंतराणां परिवर्तनानि चिरप्रवृत्तानि यु
गस्वभावात् क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमानः एते युगस्वभावाश्च परिक्रांता यथाक्रमं म
न्वंतराणि यान्यस्मिन्कल्पे वक्ष्यामि तानि च इति श्री म० मन्वंतरानुकीर्त्तने युगवर्णनं नाम ५८ मन्वंतराणि यानि

341/1998

स्युः कल्पे कल्पे चतुर्दश ॥ व्यतीतान्यागतानि स्युर्यानि मन्वन्तरेष्विह ॥ विस्तरेणानुपूर्व्याच्च स्थितिं वक्ष्ये युगे युगे ॥ त-
स्मिन्युगे च संभूतिर्या सोया च यत्री विते ॥ युगमात्रं तु जीवंति शतं तस्माद्यथैन च चतुर्दश युगानां तोत्रेषां मन्वन्तरेष्वि-
ह तथैवाद्य परिक्रान्ता युगधर्मास्तु सर्वशः ॥ आस्थितिं तु कलौ दृष्ट्वा तासां मानुषस्त्वया ॥ प्रमाणं युगानां ते तन्मनुष्या-
णां क्रमशस्ते ॥ देवासुरमनुष्याश्च यक्षगंधर्वराक्षसाः ॥ परिणाहोच्छ्रये तुल्या जायन्ते ह कृते युगे ॥ षण्णवत्यंगुलोच्छ्रे-
धोऽष्टानां देवयोनीनां ॥ नवांगुलप्रमाणेन निष्पन्नेन तथाष्टकं ॥ एतत्स्वाभाविकं तेषां प्रमाणमधिकुर्वतो म-
नुष्या वर्त्तमानानां स्वयुगसंख्योत्राकेषि ह ॥ देवासुरप्रमाणेन समपंचगुणोऽगुलं क्रमात् ॥ चतुरशीतिकैश्चैव कलिजै-
रंगुलैः स्मृतं ॥ आपादतलमस्तको नवतालो भवेत्तु यः ॥ संहत्याजानुबाहुश्च दैवतैरपि पूज्यते ॥ गजाश्वहस्तिनां चैव र-
मादिषस्याचरात्मनां ॥ क्रमेणोतेन विज्ञेयाऽधःमधि युगे युगे ॥ षट्सप्तत्यंगुलोत्सेधः पशुराकुकुदो भवेत् ॥ अंगुला-
नाम हस्ता तसुश्चेधो हस्तिनां स्मृतः ॥ अंगुलानां सहस्रं तु द्विचत्वारिंशदंगुलं ॥ आनाह्यं मंगुलानां तु उत्सेधः स्वितांप- ब्रह्मा॰
रः ॥ मानुषस्य शरीरस्य सन्निवेशस्तु यादृशः ॥ तल्लक्षणं तु देवानां दृश्यते तत्त्वदर्शनात् ॥ बुध्यातिसर्वसंयुक्तं देवानो- ७८
क्लार्थमुच्यते ॥ तथा नातिशयं चैव मानुष्यं कार्यमुच्यते ॥ इत्येवं हि परिक्रान्ता भावा येऽदिव्यमानुषाः ॥ पश्नां पाक्षिणां चै-
व स्थावराणां च सर्वशः ॥ गावोऽजाश्वाश्च विज्ञेया हस्तिनः पक्षिणो मृगाः ॥ उपयुक्ताः क्रियार्थेते सहितास्तिनि सर्वशः स-
वस्था वेदगणोऽवसर्वशः ॥ गावोऽजाश्वाश्च विज्ञेया हस्तिनः पक्षिणो मृगाः ॥ मनो ज्ञेस्तत्र तेभ्यो वै सुस्थितोऽनुभ-
आक्रमोपत्नीभश्च देवानां पश्र मूर्त्तयः ॥ तेषां रूपानुरूपैश्च प्रमाणाः स्थिरजंगमाः ॥ मनो ज्ञैस्तत्र तेभ्यो वै सुस्थितोऽनुभ

पदिरे ॥ अथ शिष्टान्प्रवक्ष्यामि साधूनत्र तत्र वै ॥ ब्राह्मणाः श्रुतिशब्दाश्च देवानां पश्र मूर्त्तयः ॥ संपूज्यं ब्राह्मणोक्तं त-
स्तेन मंतः प्रवर्त्तते ॥ सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशेषिकेषु च ॥ ब्राह्मणक्षत्रवैश्योक्तः कार्यतो वै हेतुकर्मणा ॥ वर्णाश्रमेषु
युक्तस्य सुखोदर्कस्य स्वर्गतौ ॥ श्रौतस्मार्त्तस्य धर्मस्य ज्ञानधर्मः स उच्यते ॥ दिव्यानां साधुनाम्नाधुर्ब्रह्मचारी गुरोर्हितः ॥
कारणात्साधनाच्चैव गृहस्थः साधुरुच्यते ॥ तपसश्च तथारण्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः ॥ यतमानो यतिः साधुः स्मृतो यो-
गस्य साधनात् ॥ धर्मो धर्मगतिः प्रोक्तः शब्दो ह्येष क्रियात्मकः ॥ कुशलाकुशलौ धर्माधर्मौ धर्मं ब्रवीत्प्रभो ॥ अथ देवान्
पितरो ऋषयो नैव मानुषाः ॥ अयं धर्मोऽप्ययं नेत्र कृवते मानमूर्त्तिना ॥ धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव चोच्यते ॥ तत्रैश्य-
मापको धर्मः आचार्यैरुपदिश्यते ॥ आधारणे महत्त्वे वा धर्मस्तु निरुच्यते ॥ अधर्मश्चानिष्टफलमाचार्यैर्नोपदि-
श्यते ॥ वृद्धाश्चालोलुपाश्चैव आत्मवन्तो ह्यदांभिकाः ॥ सम्यग्विनीता ऋजवस्तानाचार्यान्प्रचक्षते ॥ धर्मज्ञैर्विहितो ध-
र्मः श्रौतस्मार्त्तो द्विजातिभिः ॥ दाराग्निहोत्रसंबंधमिज्या श्रौतस्य लक्षणं ॥ स्मार्त्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैश्च सः ॥ पूर्वे-
भ्यो वेदयित्वेह श्रौतं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥ ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि सा श्रुतिः ॥ मन्वंतरस्यातीतस्य स्मृत्वा तन्मनु-
रब्रवीत् ॥ तस्मात्स्मार्त्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागजः ॥ एवं विधिविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते ॥ ऊर्ध्वं तानि शिष्टाः
शिष्टाः प्रवर्त्तन्ते ॥ मन्वन्तरेषु येऽशिष्टा इह तिष्ठंति धार्मिकाः ॥ मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसंतानकारिणः ॥ तिष्ठंतीह
च धर्मार्थं तान् शिष्टान् संप्रचक्षते ॥ तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः सम्यगेव युगे युगे ॥ वार्त्ता वेदं दण्डनीतिश्च प्रजा वर्णाश्रमेष

343
1998

या शिष्टैराचर्यते यस्मात्तु नाश्चैव मनुक्षये पूर्वे पूर्वैर्यतत्वाच्छिष्टाचारः स शाश्वतः सत्येसत्यं तपो लोभो केपि च्छेत्
पूजनं दमः अशेषानाचरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणं शिष्टा यस्माच्चरंत्येते मनुः सप्रथ जःसदा मन्वंतरेषु सर्वेषु
शिष्टाचारस्ततः स्मृतः विप्रोपाश्रवणाद्यो तःस्मरणास्मार्त उच्यते इज्यादेहात्मकः श्रौतः स्मार्तो वर्णाश्रयात्मकः
प्रत्यंगानि प्रवक्ष्यामि धर्मस्याहेतु लक्षणं दृष्ट्वानुभूतमर्थं यः दृष्टो विक्रं गूनेय याथ्वातथा वादस्तु इत्येतत्सद्धर्मलक्षणं ब्र
ह्मचर्यं तपो मौनं निराहारत्वमेव च इत्येतत्तपसो रूपं सुघोरं तु दुरासदं यज्ञानां च हविषां च क्रिया मंत्रेतु णां
तथा विक्रुत्विजां दक्षिणाश्च सत्यागाय ज्ञ उच्यते आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च वर्तते सततं हृष्टः कृ
त्स्नां ह्येषा दयास्मृता आक्रुष्टोपि हतो यस्तु प्रक्रोशेत्स हरेदपि अदुष्टो वाङ्मनः कायैः तितिक्षुः सा क्षमा स्मृता स्वा
मिनाम वलक्ष्माणां मुक्तः स्थानां च संभ्रमे परस्वानाममादानमलोभ इति संज्ञितं मैथुनस्यासमाचारो जल्पना चि
तनात्तथा निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं च यदिदं शमलक्षणं आत्मार्थे वा परार्थे वा इंद्रियाणीह यस्य वै विषयेन प्रवर्तं
ते दमस्यैतत्तु लक्षणं दशात्मकाद्योविपन्नः कारणो वा यलक्षणा न कुप्येत्प्रतिहतः स ज्ञेयो नाधिभाष्यते तद्यादि मत्स्य०
ष्टतमंत्र्योग्यादेनैवागतं च यत् तद्गुणावनेदेयं इत्येतद्दानलक्षणं श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः १७८
शिष्टाचारविरुद्धश्च धर्मो यं साधुसंमतः अप्रद्वेषो निहिष्टेषु इष्टं नाभिनंदति प्रीतितापविषादानां विनिवृत्तिर्वि
रक्तता सन्यासः कर्मणां न्यासः कृतानामकृतैः सह कुशलाकुशलानां तु प्रहाणं न्यास उच्यते अव्यक्तं वै विशेषांते

विकारेष्वपि वर्तते चेतनाचेतनानां तु त्यक्त्वा ज्ञानेन ज्ञानमुच्यते प्रत्यंगानि धर्मस्य इत्येतल्लक्षणं स्मृतं ऋषिभिर्मंतवित्तमैः 345/1998
पूर्वे स्वायंभुवेंतरे अत्र वो कीर्तयिष्यामि विधिं मन्वंतरस्य तु तथैव चातुर्होत्रस्य चातुर्होत्रस्य चैव हि प्रति मन्वंतरे चै
व श्रुतिरन्या विधीयते ऋचो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदैवतं विधिस्तोत्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत्संप्रवर्तते द्रव्यस्तोत्रं
गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेवं चतुर्विधं मन्वंतरेषु सर्वेषु यथाभेदा भवंति हि प्रवर्त
यति तेषां वै ब्रह्मा स्तोत्रं पुनः पुनः एवं सर्वगुणानां तु समुत्पत्तिश्चतुर्विधा अथर्वऋग्यजुःसाम्नां वेदेष्विह यथा कृतस्य
कृ ऋषीणां तप्यतां तेषां तपः परमदुश्चरं मंत्राः प्रादुर्भवंत्यादौ पूर्वमन्वंतरस्य तु असंतोषाद्भयाद्दुःखात्सुखाच्छोक
संभवाः ऋषीणां तारकायेन लक्षणेन यदृच्छया ऋषीणां यदृषित्वं हि तद्वक्ष्यामीह लक्षणं अतीतानागतानां तु पंच
धात्वार्षकं स्मृतं तथा ऋषीणां वक्ष्यामि आर्षस्येतत्समुद्भवं गुणसाम्येन वर्तंते सर्वसंप्रलये तदा अविभागेन वेदानाम
निर्दिष्टे तमोमये आ बुद्धिपूर्वकं ह्येवं चेतनार्थं प्रवर्तते तेतस्याबुद्धिपूर्वे तु तथैव चाप्यधिष्ठिते प्रवर्तते तथा बौद्ध
स्यामत्स्योदकात्तु तौ चेतनाधिष्ठितं सर्वं प्रवर्तत गुणात्मकं कार्यकारणभावेन तदा तत्संप्रवर्तते विषयो विषयित्वं
च तथा ह्यर्थपदात्मकौ कालेन प्रापणीयेन भेदाः कारणात्मकाः संसिद्धिकारणानां तु भवंत्यक्रमेण महदादयः महत
स्माद्दहंकारः तस्माद्भूतेंद्रियाणि तु भूतभेदाश्च भूतेभ्यः इतरेतरभावत्परस्परं संसिद्धिकारणं कार्यं यदीच्छावि निर्दिश्ये यथोल्मुका
न्विरूपाणि कदस्याज्जवंतिहि तथा प्रवृत्ताः क्षेत्रज्ञाः कालेनैकेन कारणात यथांध...रे स खद्योतः स...दृश्यते

यानि सूक्ष्मोऽव्यक्तः स्वयोगात्मा वै सज्वलन्। स महात्मा शरीरस्थो मन्त्रैर्वै परिवर्तते। महत्तत्त्वं समपारे वैलक्षण्यादिनाव्यते
तत्रैव संस्थितो विद्वान् तपसोऽन्तरनिःसृते। बुद्धिर्विवर्द्धितस्तस्य प्रादुर्भूता चतुर्विधा। ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्चेति चतुष्ट-
यं। सांसिद्धिकान्यथैतानि अप्रतीतानि तस्य वै। महात्मनः शरीरस्य तस्मात्सिद्धिरुच्यते। पुरे शेते यतः पूर्वं क्षेत्रज्ञानं तथा-
पि च। पुरेशुत्वाच्च नात्सुरूपः क्षेत्रज्ञानानुसंयुज्यते। तस्माद्धात्मानुसूते ह तस्माद्वै क्षात्मकं तु वै। महात्मनः शरीरस्य तस्मा-
त्सिद्धिरुच्यते। पुरे शेते यतः पूर्वं क्षेत्रमानं तथापि च। सांसिद्धिकाः शरीरे च बुद्ध्याऽव्यक्तं तु चेतनं। एवं विवृत्तक्षेत्रज्ञाः क्षेत्रं त्वत-
प्तिसंभिताः। निवृत्तिसमकाले तु पुराणं तदचेतनं। क्षेत्रज्ञेन परिज्ञातं भोग्योऽयं विषयो मम। ऋषिर्हिंसागतो धातुर्विद्यास-
त्यं तपः श्रुतं। एष संनिचयो यस्माद् ब्रह्मणस्तु ततस्त्वृषिः। निवृत्तिसमकालात्तु बुद्ध्याऽव्यक्तमृषिस्त्वयं। ऋषते परमं यस्मात्
परमर्षिस्ततः स्मृतः। गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणं। यस्मादेष स्वयंभूतस्तस्माच्च ऋषिता मता। ईश्वराः स्वयमु-
द्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः। निवर्तमानैस्तैर्बुद्ध्या महान् परिगतः परः। यस्मादृषाः परत्वेन महत्तस्मान्महर्षयः। ईश्वरा-
णां सुतास्तेषां मानसाश्चौरसाश्च ये। ऋषिस्तस्मात्परत्वेन भूतादिऋषयस्ततः। ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसंभवाः ब्रह्मा०
परत्वेन ऋषन्ते वै भूतादीनृषिकास्ततः। ऋषीकाणां सुता ये तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः। श्रुत्वा ऋषं परत्वेन श्रुतास्तस्मात् श्रुत- १८०
तर्षयः। अव्यक्तात्मा महात्मा वाहंकारात्मा तथैव च। भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते। इत्येवमृषिजाति-
स्तु पंचधा नाम विश्रुताः। भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अंगिराः पुलहः क्रतुः। मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चापि ते दश। ब्रह्मणो मनसा

ह्येते तु स्वयमीश्वराः। परत्वेनर्षयो यस्मान्मतास्तस्मान्महर्षयः। ईश्वराणां सुतास्तेषामृषयस्तान्निबोधत। काव्यो बृ-
हस्पतिश्चैव कश्यपश्च्यवनस्तथा। उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा। कर्दमो वालखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्द्ध-
नः। इत्येते ऋषयः प्रोक्ताः तपसा ऋषितां गताः। तेषां पुत्रानृषीकांश्च गर्भोत्पन्नान्निबोधत। भृगुर्वत्सः कश्यपः प्राचेताः दधीचो
ह्यात्मवानपि। ऊर्वो यमदग्निश्च देवताः। तेषां पुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत। भृगुर्वेदसारस्वतश्च भारद्वा-
जो भवात्मकः। तथा मृगो भर्गो गर्गः स्मृतिभाकृतिरेव च। तुरवीतश्च मांधाता अंबरीषस्तथैव च। युवनाश्वः पुरुकुत्सः
श्रवस्तत्समस्यवान्। अजमीढोत्थ हार्यश्वभस्त्यपकारिरेव च। पृषदश्वो विरूपश्च कण्वश्चैवाप्यमुद्गलः। उतथ्यश्च श-
रद्वांश्च तथा वाजिश्रवा अपि। अयास्यो ऋषस्तु वित्तिश्च वामदेवस्तथैव च। उशिजो बृहदुक्थश्च ऋषिर्दीर्घतपा अपि। कक्षी-
वांश्चानपविंशाः स्मृता ह्यंगिरसां वराः। एते मंत्रकृतः सर्वे कश्यपस्तु निबोधत। कश्यपः सहवत्सारो नैध्रुवो नित्य एव
च। असितो देवलश्चैव षडेते ब्रह्मवादिनः। अत्रिरर्द्धस्वनाश्चैव श्यावाश्वोऽथ गविष्ठिरः। कर्णिकश्च ऋषिः सिद्धः तथा पूर्व-
तिथिश्च यः। इत्येते त्वत्रयः प्रोक्ता मंत्रकृतो महर्षयः। वसिष्ठश्चैव शक्तिश्च तृतीयश्च पराशरः। ततस्तु इंद्रप्रमतिः पंचमस्तु
भरद्वसुः। षष्ठस्तु मित्रावरुणः सप्तमः कुंडिनस्तथा। इत्येते सप्त विज्ञेया वसिष्ठा ब्रह्मवादिनः। विश्वामित्रश्च गाधेयो
देवरातस्तथा बलः। तथा विद्वान्मधुच्छंदा ऋषिश्चान्योऽघमर्षणः। अष्टको लोहितश्चैव भृतकीलश्च तावुभौ। देवश्रवा दे-
वरातः पुराणश्च धनंजयः। शिशिरश्च महातेजाः शालंकायन एव च। त्रयोदशैते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठाः कौशिका वराः। अगस्त्यो

347/1998

यद्दाम्बश्वर्यं च याकृष्मचेवच । ब्राह्मिआगस्त्यकौत्सौ तेनेत्र्यः परमः कीर्तिमः । मनुर्विवस्वतश्चैव एकीराजारुरवाः ह्य
त्रिप्रष्णां वराद्यौ तेविद्रोष्यामंत्रवादिनः । नर्व हय्वसवसस्यमुद्गलश्चैव तेनेत्रयः । एते मंत्रकृतो ज्ञेया वंश्यानां प्रवराः सदा
इत्येकनवति प्रोक्ताः मंत्रदृश्च हविष्कृतः । आत्मणात्स्वविद्याः वेक्ष्याः ऋषिपुत्रान्निबोधत । ऋषीकाणां सुतास्त्वेते ऋषि
पुत्रश्रुतर्षयः । इति श्री म० ऋषिकल्पवर्णनो नाम ॥ रूपपञ्च । कथं मन्वेन कथितः तारकस्य वधो महान् । कस्मिन्
काले विनिहतो ह्यदितेर्नन्दनन्दन । तन्मुखस्सी ऋषिगुञ्छा कथ्येयम मस्तारिका । कर्णाभ्यां पिबतन्तेक्रिरस्याकं नभजा
पते । इदं मुने समाख्याहि महाबुद्धे मनोगतम् । सूत उवाच । एवमुक्तः मनुना देवो मत्स्यरूपी जनार्दनः । कथं तारकाणो
तो देवमध्ये दनो विभुः । एतत्तु वचनं श्रुत्वा पार्थिवस्यामितौजसः । उवाच भगवान्प्रीतो ब्रह्मत्वं नु महामतिः । वज्रांगो
नाम दैत्योऽभूत्तस्य पुत्रस्तु तारकः । सुरान्सुरास्यामास पुरेभ्यः सुमहाबलः । ततस्ते ब्रह्मणोभ्यासं जग्मुर्भयनिपीडि
ताः । भीतांश्च त्रिदशान्दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह । संत्यजध्वं भयं देवाः शंकरस्यात्मजः शिशुः । उदितां चलादौहित्रस
हानिष्यति दानवं । ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः । स्वरेतो वह्निवदने व्यसृजत्कारणांतरं । तस्मात्तं वह्नि मत्स्य०
वदनेरेतो देवान तर्पयत् । विदार्य जठरं तेषां जीर्णं निर्गतं मुने । पतितं तत्सरीवर्ये तस्मिन्शरकानने । तस्मात्समु १८७
समुद्भूतो गुहो ऽदिनकरप्रभः । सप्तमदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरं । एवं श्रुत्वा ततो वाक्यं वस्तु ऋषिसत्तमाः । रूप
मसंवाच ॥ अत्याश्चर्यवतीरम्या कथेयं पापनाशनी । विस्तरेणैव सो ब्रूहि यथावत्तेन भगवतो । वज्रांगो नाम दैत्येन्द्रः

कस्य वंशोद्भवः पुरा यस्माज्जातश्च तारकः । पुत्रः सुरप्रमथनो बली । निर्मितः केन वा बाला पुत्रमदेवेश्वरस्य तु । गुहौजन्म तु कार
र्त्तिनश्चस्या केब्रवीमानह । सूत उवाच । मानसो ब्रह्मणः पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः । षष्टिं सोऽजनयत्कन्या वारिण्यामेव
नः श्रुतं । ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये । द्वे चैव बाहुपुत्राय द्वे
चांगिरसे तथा । द्वे कृशाश्वाय विदुषे प्रजापतिसुताः प्रभुः । अदितिर्दितिर्दनुर्विश्वा अरिष्टा सुरसा ऽपि च । सुरभिर्वि
नता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा । कद्रुर्मुनिश्च लोकस्य मातरो गोषु मातरः । तासां सकाशाल्लोकाना जंगमस्थावरात्मनां
जन्म नाम प्रकाराणां तास्यो देवदिनाः स्मृताः । पक्षिणो विनतापुत्रा गरुडप्रमुखाः स्मृताः । नागाः कद्रुसुतास्ते वा स्त्री
ख्यास्ये विज्ञातुं यैस्त्रैलोक्यनाथस्त्राकं तु सर्वामरगणं प्रभुं । हिरण्यकशिपुश्चैके ह्यासुरः सुमहाबलः । ततः केनापि का
ले ऽथ हिरण्यकशिपुर्वधः । निहता विहता विष्णुना संख्येऽशेषाश्चैव दानवाः । ततो निहत पुत्रा वै दितिर्वरमयाच
त । भर्तारं कश्यपं देवपुत्रमस्य महाबलं । समरे शक्रहंतारं स तस्मा अददात्प्रभुः । नियमे वर्तह्येदेवि समप्र शुचिमा
नसा । वर्षाणामयुतं पुत्रमित्युक्ता सा तथाकरोत् । वर्तमानि नियमे तस्याः सहस्राक्षः समाहितः । उपासामाचरस्त
स्याः सदैवेन मनुमन्यन । दशवर्षसहस्राणि पञ्च । उवाच शक्रं सुप्रीता वरदाऽपापा सिस्मिता । दितिरुवाच
पुत्रोत्तीर्णव्रतप्रायो विधिमो कश्यपेन तः । भविष्यति च ते भ्रातः तेन सार्धमिमां श्रियं । भुंक्ष्व वत्स यथाकामं त्रैलो
क्यं हतकंटकं । इत्युक्त्वा निद्रयाविष्टा चरणाक्रांतमूर्धजा । सुष्वाप सा वेलायां तावि नार्थस्य गौरवात् । तं तु रंध्रं म

349
1998

ऽमासाद्य जरया तपा कृशा मनः ॥ चकार मघवा गर्भे कुक्षिनोनतु मायया ॥ एकैकं तु पुनः खंडं चकार मघवांस्त
तः सप्तधा सप्तधा कोपाद्बुध्यत ततो दितिः ॥ बिबुधो वाच मा शक्र घातयैनां प्रजां मम ॥ तच्छ्रुत्वा निर्गतः शक्रः स्थित्वा
प्रांजलिरग्रतः ॥ उवाच वाक्यं संत्रस्तो मातस्त्वद्वदनेरितां ॥ दिवा सुप्तिपरा मातः पादाक्रांतशिरोरुहा ॥ सप्तभिः सप्तभि
रेवातः खंडं गर्भस्तो मया ॥ एकोनपंचाशत्कृता भागा वज्रेण ते शुभाः ॥ दास्यामि तेषां स्थानानि स्थाना दिवि देवत
प्रजितः ॥ इत्युक्त्वा मातरं देवं सुरेशो ताम्पृच्छत ॥ पुनश्च देवं भर्तारं सुवाचसितलोचना ॥ पुत्रं प्रजापते देहि शक्रजेता
रमूर्जितं ॥ यानास्त्रशास्त्रैर्वध्यस्तं गाढं द्विदशवासिनां ॥ इत्युक्तः स तथोवाच तां पत्नीमतिदुःखितां ॥ दशवर्षसहस्राणि ता
पोनिष्ठा प्रयत्नसे वत्स सारमयैरंगैः स्याद्वरयवै हेतोः ॥ अजय्यो गोनाम पुत्रस्ते भविता पुत्रवत्सले ॥ सा तु च हर्षवशा देवि
जगाम तपसे वनं ॥ दशवर्षसहस्राणि सा तपो घोरमाचरेत् ॥ तपसोंऽशे भगवती जनयामास दुर्जयं ॥ पुत्रमप्रतिक
र्माणमजेयं वज्र उच्छिदे ॥ स जातमात्र एवाभूत्सर्वशास्त्रार्थपारगः ॥ उवाच मातरं भक्त्या मातः किं करवाण्यहं ॥ तमुवा
च ततो हृष्टा दितिर्दैत्याधिपं च सा ॥ बहवो मे हताः पुत्राः सहस्राक्षेण पुत्रक ॥ तेषां त्वं प्रतिकर्त्ते वै गच्छ शक्रवधाय च ॥ बा मत्स्य०
ढमित्येव तामुक्त्वा जगाम त्रिदिवं बली ॥ बध्वा तत्र सहस्राक्षं पाशेनामोघवर्चसा ॥ मातुरंतिकमागच्छ व्याघ्रः क्षुद्रमृगं १८२
यथा ॥ एतस्मिन्नंतरे ब्रह्मा कश्यपश्च महातपः ॥ आगतौ तत्र तत्रास्तां मातापुत्रावभीतकौ ॥ ततो वाक्यमुवाचेदं ब्रह्मा
तापश्च ध्यं शके ॥ मुंचैनं पुत्र देवेंद्र किमनेन प्रयोजनं ॥ अपमानो वधः प्रोक्तः पुत्र संभावितस्य तु ॥ अस्माकं वाक्यनयो मु

क्तो वधिर्न मृतमेव ता ॥ परस्य गौरवान्मुक्तश्च तु गां भारमावहेत् ॥ जीवन्नेव मृतवत्स दिवसे दिवसे मतुं ॥ महतां च
समाख्याते वैरं नैवास्ति वैरिणी ॥ गच्छ त्वा तु वज्रांग प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ न मे कृत्यमनेनास्ति मातुराज्ञा कृतामया
या ॥ त्वं सुरासुरनाथो वै मम च प्रपितामह ॥ करिष्ये तद्वचो देव एवमुक्तः आनकतु ॥ तपसे मे रतिर्देव निर्विघ्नं त्वं तु
मेभवेत् ॥ त्वत्प्रसादेन भगवन्नित्युक्त्वा विरराम सः ॥ तस्मिंस्तूष्णींस्थिते दैत्ये वाचेदं प्रपितामहः ॥ श्री ब्रह्मोवाच ॥ यत्नमे
कृरमापन्नो अस्माच्छासनतोस्थितः ॥ अनया चित्तशुध्या ते पर्याप्तं जन्मनः फलं ॥ इत्युक्त्वा पद्मजः कन्यां ससर्जायतलोच
नां ॥ नाम स्पृहदेवोपस्थायपत्नीसंभवः ॥ वरांगी न वनामस्या कृत्वा यातः पितामहः ॥ वज्रांगोपि तया सार्धं जगा
म तपसे वनं ॥ ऊर्ध्वबाहुः स दैत्येंद्रो वरद्दसहस्रकं ॥ कालं कमलपत्राक्ष शुद्धबुद्धिर्महातपाः ॥ तावच्चावांमुखः काले
मावत्संवाग्निमध्यमः ॥ निराहारो घोरतपास्तपोराशिरजायत ॥ ततः सोंतर्जलेचक्रे कालं वर्षसहस्रकं ॥ जलांतरं प्रविष्ट
स्य तस्य पत्नी महाव्रता ॥ तस्मिन्नेव तीरे सरसस्तस्य पत्नी मौनमास्थिता ॥ निराहारा तपो घोरं प्रविवेश महाद्युतिः ॥ तस्यां तपसि
वर्तंत्यामिंद्रश्चक्रे विभीषिकां ॥ भूत्वा तु मर्कटस्तत्र तस्याश्रमपदं महत् ॥ चक्रे विलोलनिःशेषं तुंबीघटकरंडकं ॥ ततस्तु
मेषरूपेण कंपं तस्याकरोन्महत् ॥ ततो भुजंगरूपेण धातुवरणदृश्य ॥ अपायकर्षस्तनोहृरं तस्यामहीमिमां ता
पो बल्गाद्यामासनस्य न बध्यत्वं जगाम ह ॥ ततो गोमायुरूपेण तस्याद्दूषयदाश्रमं ॥ ततस्तु मेघरूपेण तस्याः हृषयदाश्रमं ॥ भा
षिताभिरनेकाभिर्मात्रिक्रमस्या कृशा मनः ॥ विरराम यदा नैव वज्रांगमहिषी तदा ॥ शैलस्य दुष्टतां मत्वा शापं दातुं व्यवस्यतु

351/1998

ग्रासा यामि मुखं हस्तौ लीलः पुरुषविग्रहः उवाच तां वरारोहां वरांगीं भीरुवेपनः माहं वरांगने दुष्टं सेव्याहं सर्वदेहिनां विश्व
मे तु करीसे यः ऋषितः पाकशासनः एतस्मिन्नंतरे प्राप्तः कालो वर्षसहस्रकः तस्मिन्याते च भगवान् काले कमलसंभवः
तुष्टः प्रोवाच वज्रांगं तमागम्य जलाश्रये श्रीब्रह्मोवाच ददामि सर्वकामांस्ते उत्तिष्ठ दितिनंदन एवमुक्तस्तु चोत्थाय दैत्यें
द्रः स तपसां निधिः उवाच प्रांजलिर्वाक्यं सर्वलोकपितामह वज्रांग उवाच आसुरो मास्तु मे भावः संतु लोका ममाक्षयाः
तपसे च रतिर्मेस्तु शरीरस्यानुवर्तनं देव मास्त्विति तद्देवो क्रमाज्जगाम स्वकमालयं वज्रांगोपि समाप्ते तु तपसि स्थिरसंयमः
आहारमिच्छन् भार्यां स्वां न ददर्शाश्रमे स्वके क्षुधाविष्टः स एवाह कगते यं मभाजिया दृष्टा तु तस्मात्स्वग हनं प्रविवे
शाद्य आदातुं फलमूलानि स तस्मिन्नवलोकयन् रुदंतीं स्वां प्रियां दीनां तं तु प्रच्छादिताननां तां विलोक्य च दैत्येंद्रः प्री
वाच परिसांत्वयन् वज्रांग उवाच केन ते प्रकृतं भीरु यमलोकपिपासुना कं कामं संपादयाम्यद्य शीघ्रं मे ब्रूहि मानिनि
इति श्री म० वज्रांगोपाख्याने वरांग्युवाच त्रासितास्म्यपविद्धास्मि ताडिता पीडितापि च रौद्रेण देवराजेन नष्टनाथेव
भूरिशः दुःखपारमपश्यंती प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिता पुत्रं मे तारकं देहि दुःखशोकमहार्णवात् एवमुक्तः स दैत्येंद्रः मत्स्य०
को पव्याकुललोचनः शक्तोपि देवराजस्य प्रतिकर्तुं महासुरः तपः कर्तुं पुनर्दैत्यो व्यवस्यत महाबलः ज्ञात्वा तु त १८३
स्य तत्कर्म ब्रह्मा क्रूरतरं पुनः आजगाम ततस्तत्र यत्रासौ दितिनंदनः उवाच स भगवान्प्रभुर्मधुरया गिरा श्रीब्रह्मो
वाच किमर्थं पुत्र भूयस्त्वं नियमं कर्तुमिच्छसि आहाराभिमुखो दैत्य तन्मे ब्रूहि महाव्रत यावद्दशसहस्रेण निराहा

रस्य वै फलं हीरोने केन तत्प्रष्टं त्यक्त्वाहारमुपस्थितं त्यागोऽल्प आनर्थं कमात्रो कामेभ्योऽनतया गुरुः तथा चापि परित्य
ज्य कामं कमललोचन पुनस्त्वं न कृतश्रमो वा कं दैत्यः प्रांजलिरब्रवीत् वितर्पयन् पितामहो हरि ब्रह्ममुखेरितं वज्रांग
उवाच उत्थितेन ह मासमाधानात्स दारा मया महिषी नाभिमानी नरुदती ताश्रमसन्निकर्षे मासयोक्ता तु न त्वं गीदुष्यमाने नचे
तसा किमेवं वर्तसे भीरु वदस्व किं चिकीर्षसि इत्युक्ता सा मया देव प्रोवाच वलिता स्वरे वाक्यं वाचस्पते भीरुस्त्रस्ता गीदेस्व
खिन्नं वरांग्युवाच त्रासितास्म्यपविद्धास्मि धर्षिता पीडितापि च रौद्रेण देवराजेन त्रस्ताये च हरीरिताः दुःखस्यांतमपश्यं
ती प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिता पुत्रं मे तारकं देहि अस्माद्दुःखमहार्णवात् एवमुक्तस्तु संक्षुब्धः तस्याः पुत्रार्थमुद्यतः तपो घो
रं करिष्यामि जगतापात्रिदिवौकसः एवं श्रुत्वा वचो देवः पद्मगर्भोऽब्रवीत्तदा उवाच दैत्यराजानं प्रसन्नश्चतुराननः ब्रह्मोवा
च अलं ते तपसा वत्स माक्लेशे दुस्तरे विश पुत्रस्ते तारको नाम भविष्यति महाबलः देवसीमंतिनीनीकोन धम्मिल्लस्य
विमोक्षणः इत्युक्तो दैत्यनाथस्तु प्रणिपत्य पितामहं आगत्यानंदयामास महिषीं हर्षिताननः तौ दंपती कृतार्थौ तु ज
ग्मतुः स्वाश्रमं मुदा वज्रांगेणाहितं गर्भं वरांगी वरवर्णिनी पूर्णं वर्षसहस्रं च दधारोदरे सुता ततो दर्शसहस्रांते व
रांगी सुषुवे सुतं जायमाने तु दैत्येंद्रे तस्मिन्लोकभयंकरे चचाल सजला पृथ्वी समुद्राश्च चकंपिरे चेलुर्महीधराः सर्वे व
वुर्वाताश्च भीषणाः जेपुर्जप्यं मुनिवरा नेदुर्व्यालमृगा अपि वेदस्पर्धा उडुकोटीसं नीहारादिशोभवन् जाते महासुरे तस्मि
न्सर्वे चापि महासुराः आजग्मुर्हर्षितास्तत्र तथा चासुरयोषितः जगुर्हर्षसमाविष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ततो महोत्स

353/1998

यो जातो दानवानां हि जोऽन्यम्याः ॥ विषण्णमनसो देवाः समहेन्द्राः सवासवाः ॥ वराङ्गी स्वसुतं दृष्ट्वा हर्षेण महरितानना ब
ऊमनेन देवेन्द्रो हि जयं तुनं देवसा ॥ जातमात्रस्तु दैत्येन्द्रस्तारकश्चण्डविक्रमः ॥ अभिषिक्तोऽसुरैः सर्वैः कुरङ्गमहिष्यादिभिः
सुर्वासुरमहाराज्ये दृष्टीयीतुलनक्रमाः ॥ स तु प्राप्य महाराज्यं तारको मुनिसत्तमाः ॥ उवाच दानवश्रेष्ठो युक्तियुक्तमिदं
वचः ॥ इति श्री म० तारकोत्पत्तिर्नामाऽध्यायः ॥ तारक उवाच ॥ शृणुध्वमसुराः सर्वे वाक्यं मम महाबलाः ॥ श्रेयसी क्रियतां
बुद्धिः सर्वैः कृत्यस्य संविधौ ॥ वंशक्षयकरा देवाः सर्वेषामेव दानवाः ॥ अस्माकं जातिधर्मो वै विरूढं विरमक्षयं ॥ वयम
द्य गमिष्यामः सुराणां निग्रहाय तु ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य सर्व एव न संशयः ॥ किं तु नातपसा युक्तो मन्ये हं सुरसंगरे ॥ अहं
मादौ करिष्यामः तपो घोरं दितेः सुताः ॥ ततः सुरान्विजेष्यामो भोक्ष्यामो वा जगत्त्रयं ॥ स्थिरोपायो हि पुरुषः स्थिरश्रीरपि
जायते ॥ तेरक्षितुं नेव शक्नोति चपलश्चपलां श्रियं ॥ तच्छ्रुत्वा दानवाः सर्वे वाक्यं तस्यासुरस्य तु ॥ साधु साध्विति वोचुस्ते तत्र
दैत्याः सविस्मयाः ॥ सोऽगच्छत्पारिपात्रस्य गिरेः कंदरमुत्तमं ॥ सर्वर्तुकुसुमाकीर्णं नानौषधिविदीपितं ॥ नानाधातुरसा
स्रावचित्रं नानागुहागह्वरं ॥ गह्वनैः सर्वतो गूढं हंविच्र कल्पद्रुमाश्रयं ॥ अनेकाकारबहुलं दृष्टकान्ताकुलाकुलं ॥ नानाप्रस्र ॥ मत्स्य०
वणोपेतं नानाविधजलाश्रयं ॥ प्राप्य तत्कंदरं दैत्यश्चचार विपुलं तपः ॥ निराहारः पंचतपाः पत्रभुग्वारिभोजनः ॥ शतं ॥ १०४
ग्रातसमासानां तु तपांसि तानि सोऽकरोत् ॥ ततः स्वदेहादुत्कृत्य वर्णिमांसमतो ग्रतः ॥ एवाग्निजुह्वतस्तस्य परमं तोषमा
गतः ॥ तारकस्य वरं दातुमाजगाम स्वकालयात् ॥ प्राप्य तं शैलराजानं सरसः स्पंदनेस्थितः ॥ उवाच तारकं देवो गिरा मधु

रथा ततः ॥ ब्रह्मोवाच ॥ पुत्रालं तपसा तेन नास्त्यसाध्यं तवाधुना ॥ वरं हणीष्व रुचिरं यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ इत्युक्तस्तारको दै
त्यः प्रणम्यात्मभवं विभुं ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा प्रणतः पृष्टविग्रहः ॥ तारक उवाच ॥ देवभूत मनोवासि वेत्सि जंतुविचेष्टि
तं ॥ कृतप्रतिकृतकांक्षी जिगीषुः प्रायसो जनः ॥ वयं च जातिधर्मेण कृतवैराः सहामरैः ॥ तैश्च निःशेषिता दैत्याः क्रूरैः संत्यक्त
धर्मतां ॥ तेषामहं समुद्धर्त्ता भवेयमिति मे मतिः ॥ अवध्यः सर्वभूतानामस्त्राणां च महौजसां ॥ स्यामहं परमोऽप्येष वरो मे
हृदि संस्थितः ॥ एतं मे देहि देवेश नान्यो मे रोचते वरः ॥ तमुवाच ततो देवो विरंचिः सुरनायकः ॥ न युज्यते विना मृत्युं दे
हिनो दैत्यसत्तमः ॥ यतस्ततोऽपि वरं यत्र मृत्युर्यस्मान्न शंकसे ॥ ततः संचिंत्य दैत्येंद्रः शिशोः सप्तवासरात् ॥ वव्रे महासुरो
मृत्युं अवलोपेन मोहितः ॥ ब्रह्मा चास्य वरं दत्त्वा यत्किंचिन्मनसेप्सितं ॥ जगाम त्रिदिवं देवो दैत्योऽपि स्वकमालयं ॥ उत्तीर्णतप
समं तु दैत्यं दैत्येश्वरास्तथा ॥ परिवव्रुः सहस्राक्षं दिवि देवगणा यथा ॥ तस्मिन्नहनि राज्यस्थे तारके दैत्यनंदने ॥ ऋतवो
मूर्त्तिमन्तश्च स्वकालगुणबृंहिताः ॥ अभवन्किंकरास्तस्य लोकपालाश्च सर्वशः ॥ कांतिर्द्युतिर्मेधाश्रीरस्य जाता दानवात्
परिवव्रुर्गुणाकीर्णानिःसृताः सर्वदेवताः ॥ कालागुरुविलिप्तांगं महामुकुटभूषणं ॥ रुचिरांगदनद्धांगं महासिंहासने
स्थितं ॥ वीजयंत्यप्सरःश्रेष्ठा स्वयं मुञ्चंति नैव ताः ॥ चंद्रार्कौ दीपमार्गेण व्यजनेषु च मारुतः ॥ कृतांतो सरस्तस्य बभूव मुनि
सत्तमाः ॥ एवं प्रयाति काले तु वितते तारकासुरः ॥ बभाषे सचिवान्दैत्यः प्राज्ञान्बलदर्पितः ॥ तारक उवाच ॥ राज्येन मम
रणं किं मे येनाक्रम्य त्रिविष्टपं ॥ अनिर्वाप्य सुरैर्वैरं कामान्निर्हृदये मम ॥ भुंजते द्यापि यज्ञांशान्स्वर्गं ते तावदेव हि ॥ विष्णु

355
1998

श्रियं न स्पृशति विष्टते जगतः श्रमः ॥ स्वस्थाभिः स्वर्गनारीभिः पीड्यनेव सर्वसभाः ॥ मदिरासौ स्वल्पमोदादि विविक्तासीयते ८
सुव लेख्यात न्मनसः कश्चिद्दृष्टते पुरुषेन रः जनुस्व सम्पृहत्यास्तं तं न जन्मास्तु विशिष्यते ॥ मानापिशुम्भां न करोति कामान्वे
धूस्व का नान करोति यो वा कीर्तिवानार्ज्यते हि मामां पुमानसौ पिमतो मतश्च ॥ तस्माद्यायामा मरत्तुंग बानात्रैलो
क्यलक्ष्मीस्त्वरया शीघ्रं संयोज्यतां मे रथमेरथम् अष्टचक्रं बलं च मेउत्तुंग हेमचक्रं ॥ धर्म मे कोवन तपदनदं छत्रं च मे
मौक्तिकजालबद्धं ॥ तारकस्य वचः श्रुत्वा ग्रसनो नाम दानवः सेनानी दैत्यराजस्य तथा चक्रे बलान्वितः ॥ आहत्य भे
रीं गंभीरां दैत्यानाहूय सत्वरः ॥ गरूडानां सहस्रेण वाह्यमष्टचक्रविभूषितं ॥ युक्तं बरपरिष्कारं चतुर्योजनविस्तृतं ना
नाक्रीडागृहयुक्तं गीतवाद्यमनोहरं ॥ विमानमिव देवस्य सुरभर्तुः शतक्रतोः ॥ दशकोटिश्च दैत्यानां दैत्यानां चंडविक्र
माः ॥ नानायुधधराः शूरा नानाशस्त्रास्त्रपारगाः ॥ तारकस्योच्छितः केतुरौद्रः कमलभूषणः ॥ केनापि परेणापि सेनानीश्च
मनास्थित ध्वजार्थं यस्य रदनजं तस्यासीद्योमयं स्वरं विहृतलोपलक्षितं तस्याभवद्विनाः ॥ महिषस्य तु गोमायुकेतो
र्दृम्भं तदा भवत ॥ धार्क ध्वजे तु जंभस्य कुञ्जस्य लोमयमुच्छितं ॥ अनेका कारविस्तारा नैर्ऋतानि ध्वजानि च ॥ शतेनसौ ग्रवेगा मस्क०
नां व्याघ्राणां हेममालिनां ॥ ग्रसनस्य रथो युक्तः किंकिणीजालमालिना ॥ शतेन चाथ सिंहानां रथो जंभस्य दुर्जयः ॥ कुजंभ १८५
स्य रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ रथं तु महिषस्योष्ट्रैर्जगामस्य तुरंगमैः ॥ मेघस्य केसरीभिः कूष्माण्डे कालनेमिनः प
र्वतानैः समारूढो निमित्ते महागजे ॥ चतुर्दंष्ट्रे गंधवह्निस्त्राव्या तेमेघभैरवैः ॥ शतहस्तायते कृष्णे तुरंगो हेमस्यणो स्थि

तच्चारजालेन शोभते भीषणं दिशं सितचर्चं दनचर्चांगः नानापुष्पसुगोज्ज्वलः ॥ मथनो नाम दैत्येंद्रः पाशहस्तो व्यराज
त जंभकः किंकिणीजालमालाढ्यसमास्थितः ॥ कालः शुक्रमयूखमेषमारूढः शुभदानवः ॥ अन्येऽपि दानवा वी
रा नाना वाहनगामिनः ॥ प्रचंडचित्रवर्माणः कुंडलोष्णीषभूषणाः ॥ नानाविधोत्तरासंगा नानामाल्यविभूषणाः नाना
वर्णसुगंधाढ्या नानावंदिजनास्तुताः ॥ नानावाद्यपरिस्पंदसुप्रेयरमहारथाः ॥ नानाशौर्यकथासक्ताः तस्मिन्सैन्ये मह
द्भुतः ॥ तद्बलं दैत्यसिंहस्य भीमरूपमजायत ॥ प्रमत्तचंडमातंगेप्रमत्तरथसंकुलं ॥ प्रतस्थे मात्ररस्थाय वरूथिनी प
ताकिनी ॥ एतस्मिन्नंतरे वायुर्देवदूतोंऽबराश्रयः ॥ दृष्ट्वा तु दानवबलं जगामेंद्रस्य संसदि ॥ सगत्वा सभां दिव्यां महेंद्रस्य महा
त्मनः ॥ बृहस्पति मुखाद्ये देवाकर्णे कथे महाभुजः ॥ अथ संस्थे देवानां रदं कार्यमुपस्थितं ॥ तच्छ्रुत्वा देवराजस्तु निमिलि
तविलोचनः ॥ इंद्र उवाच ॥ संप्राप्नोति विमर्दोऽयं देवानां दानवैः सह ॥ कार्यं किमत्र तद्ब्रूहि नीत्युपायसमन्वितः ॥ एतच्छ्रु
त्वा तु वचनं महेंद्रस्य महात्मनः ॥ इत्युवाच महाभागो बृहस्पतिरुदारधीः ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ सामपूर्वं च नानीतिश्च
तुरंगपताकिनी ॥ जिगीषतां सुरश्रेष्ठ स्थितिरेषा सनातनी ॥ साम भेदो तथा दानं दंड चांगचतुष्टयं ॥ नीतौ क्रमादेशका
लरिपुयोग्यानि दर्शने सोत्तम गोचरे लुब्धाः क्रूरोरसु असमाश्रये संतापितवत् अतिसाध्य दानपूर्वसंश्रयः साम
दैत्येषु वै नास्ति पतस्त्रे उपसंश्रयाः ॥ दानस्य मैत्रा चाभेद्या दानं प्राप्नाप्ति येन कि ॥ एकोऽक्षपार्श्वयोरेकोव भवतो यदि
मम ते उत्तुनिप्पुक्तं साम हत्वा घातिवाच्यतां ॥ तथा दितिषु वर्मते क्रूरात्साम महात्मनां ॥ क्रुद्धता माठा बुद्धिर्न दृष्यानीति

357/1998

ष्यतिक्रम मन्यते उर्जयानित्वं सामवाद्यिद्रपोर जान् तस्माद् उर्जनमाक्रान्ताः श्रीयान्पी रूप संशयः आक्रान्तेनु किं पापुक
ःसतेमे तव्यग्राह्य नं उर्जयउर्जनत्याम कल्प्य तेन करावन स्वजनोपिसुभा वस्य योगामि छेत्र कर्हिचित् एवं मेरौ च
तेनु दिर्भर्वंतो चय वाम्चिना एवमुक्तः सहस्राक्षः एव मे वेतु वावर्त कर्तव्य नोविविंसप्रो वाचामरसंसदि ॥ ८६॥ ४०
सा वधाने न मे वा वेष्ठ्युग्रं नाकवासिनः भवंतो यत्र भोक्तारस्तु स्याद्यानोति सात्विकाः स्पेमदिञ्चि स्थितानि संजगतः
पालनेरताः नचेतानि मिन्नेन वध्यते दानवैःसुराः तेषां सामनचैवास्ति दंड मे वधि धीयतां समेतास्तनयो योगैर्से
नसं योज्यतां मम आक्रियंतां च ग्राम्याणि युज्यता मप्व देवतं वाहनानि तु सर्वाणि योज यं तु ममामराः यमसे नाप
तिं कृत्वा श्री घ्रमेव हि वो कमः इत्युक्तास मथुजं तरे वानां वेप्रधानतः वाजिनामयुतं चाजो हे मर्ध टापरिष्कृतं नाना
स्वर्णगुणोपेतं संस्थामं सर्व देवतैः रथं मानस्तिकिंक्लिं देवराजस्य उर्जये यमो माहिषमास्थाय सेनाये समवर्तत नंउर्ध्वं
करव्वेन सर्वतः परिवारितः कल्पकालोद्वतज्वालापरितो वरगोचरः कुमारा नच्छागरूढः शक्तिहेतिर्व्यवस्थितः प
वानां कुशपाणिस्तु विसारितमहाजकः भुजगेंद्ररथारूढो जले शोभगवान्स्वयं नरयुक्तेरथे देवो रक्षसे गोनिवस्वर् ॥ मस्क० ॥
तीरूढ खड्गुस्तो वीरो भीमः समवस्थितः महासिंहरवो देवो धातानां भस्मी महाबलः चंद्रादित्या वस्थितौ तुरंगबल ॥ १८६ ॥
धिष्ठितौ रजतस्मिसहितास्व स्पुर्गंधर्वाहेमभूषणाः हेमपीतोत्तरासंधाश्चित्रवर्म विरानु नाकच्छ श्रीसंजासुवैह
र्यमकरध्वजः जवारत्नोत्तरासंगा राक्षसा रक्तमूर्द्धजा गृध्रध्वजा महावीर्या नि र्मला सुधमूषणाः मुक्ताजालसितादा

स्ताररथेष्वारूढश्चवंशिताः महामेघरवानामानाभोल्कास्त्रानिहेतयः यक्षा कृष्णांवरधरा भीमवाणधनुर्धराः ताम्रोलू
कध्वजारौद्रा देमरत्नविभूषणाः दीपिचर्मोत्तरासंगोपिशाचबलमावभौ ताम्रपत्रध्वजाश्चापमस्थिभूषणभूषितं मु
गल्यास्तु मद्भु प्रेक्ष नानाप्राणिमहारथं किंनराश्वेत वसनाःसितपाशःपताकिनः मत्तेनवाहनश्रायासीक्रस्तो मरदे
तयः मुक्ताजाल परिस्कारं हंसेरजतनिर्मितं केतुं जलधिनाथस्य भीमसमध्वजानलः पंचरागमहारत्नं विकटं धन
दस्य तु ध्वजं समुच्छ्रितं भाति गंतुकाममिवांवरं वृकेण कार्ष्णलोहपात्रममयास्यमध्वजे राक्षसेन्द्रस्य वर्द्धतं प्रेत
स्य ध्वजमावभौ हेमहंस ध्वजौदेवौ चंद्रार्कवमीतद्युती कुंभेणारत्नचित्रेण केतुरश्विनयोरभूत मातंगं हेमरचितं चि
त्रंरत्नपरिष्कृतं ध्वजंशतक्रतोरासीच्छ्रीनचामरमंडितं सनागयक्षगंधर्वमहोरगनिशाचराः सेनासा देवराजस्य
उर्जयास्तु च सत्रये कोटयस्तास्त्रयस्त्रिंशद्देवदेवनिकायिनो हिमाचलाभेसितवर्णचामरे सुवर्णपद्मामलसुद
रत्नजे कृतानिगमो जलकुंकुमांकुरेकपोललीलालीकर्वदसंकुले स्थितस्त्वदेरावणनामकुंजरेमहाबलाश्चित्रविल
पर्णांवरः विशाल वज्रांगविमानविस्फुंभितः प्रकीर्णकर्ईरभुजा ग्रमंजुलाः सहस्रहर्म्यादि समहमसंस्तुतास्थितिदृप्तेशो
सितपाकरशासनः तुरंगमातंगरथोप्यसंकुला सितातपत्रध्वजराजिमालिनी च मू सा उर्जयपतिसती नाविभातिना
मा शुधयोधसुध्वना इतिश्रीमत्स्यपुराणे देवासुरसंग्रामे सूतउवाच सुरासुराणां संमर्द्दे तस्मिन्परमदारुणे तुमलेति
महानासीत्सैन्ययोरुभयोरपि गर्जतां देवदैत्यानांशंखभेरीरवेण च तूर्याणां देवनिर्घोषैर्मातंगानां च बृंहितैः हेषितैह्

357
1998

यद्दैत्यानां रथानेभिस्वनेन तु । घ्राणघोषेण चाश्वश्चरणां तु मलोति मत्कामभूत् । समासाद्योभयोःमेनोपरस्परजयैषिणां रोमे
णातिपरीनानांत्यक्तजीवितसर्वेनर्म्मा । समनाम वनेनिरिंत्यं प्रक्रमेणाविलोलिना रथेनासकपादास्ने रथेन चतुरंगमः हस्तीप
दातिसंरक्ष्कैरथीनाधिकश्विड्मी । मातंगेनापरोहस्ती तुरंगेर्बहुभिर्गजाः गजेश्च बहुभिर्हस्ति पसानेबहुभिर्गजाः पदा
तिरेकोबहुभिर्गजेर्मत्रेश्च युध्यते । ततः प्रामाम्रानिग हार्निड्ति मालाभिपट्टिशैः शक्तिभिर्मुशलैः शूलैः मुद्गलैः कणयैर्गुडैः
चक्रैः परस्परंश्चैवतोमरैरंकुशैशितैः । कौशी माली कनारीच बभ्रसंनार्यवंडकैः भसंहै चवसपत्रेश्च कर्तुं उं रवनिर्म
लैः वृष्टिरत्यद्भुता कारागागनेसमदृश्यत । संप्रच्छाद्यदिशःसर्वाश्च मोमयमिवाकरीत् । नाप्रज्ञायंततेत्योन्यंसंस्त्रासिंसमसि
संकुले । आलक्ष्यविसृजंश्चे हनसंघातमद्भुते । एवंतमेनयोर्मध्येपरीस्पंनेपरस्परं ततोध्वजैर्भुजैश्छत्रैश्चिरोभिश्चकुंडले
गजैस्तुरंगैःपादातैः पतद्भिःपतितैरपि । आकाशासरसोमत्येः पंकजैरिवसंवृत् । भग्नदंभाभग्नकुंभाश्चित्रदीर्घमहाकृता
गजाःशैलनिभायेतु संस्रिल्पंरुधिरस्रुताः । भग्नेषारथचक्राश्चशाराश्चाश्वकेषांश्च कल्पीकृताः । गेतुंश्चफलतांश्चानुरंगा
श्वसहस्रशः । ततोऽस्यकुद्धदउस्नाराःपृथिवीसमजायत । नद्यरुधिरावर्ताहर्षः सःपिशिताशिनां । वेतालाश्चीडमनवन्न मस्य०
संकुलरणांगणं । इतिश्री म० देवासुरयुद्धे । ऋषिरुवाच । अथप्रसनमालोक्य यमःक्रोधेनमूर्छितं । बवर्षशरवर्षाणि १८७
शिवेयाति वर्त्मसा । सविप्रदुर्द्धभिर्बाणेःप्रसनोतिपराक्रमः । कृतप्रतिकृताकांक्षीधनुरानम्यभैरवं । शनैःपंचभिरसुरै
:श्रराणांयमममर्दयन् । सोविद्धिंत्यक्तरज्ञानेप्रसनस्यातिपौरुषं बाणारपिभिरुग्राभिर्यमोप्रसनमार्दयत् । कृतांतरार

दृष्टिंचपतितामभिसर्पतीं । चिछेदशरवर्षेणप्रसनोदानवेश्वरः । विफलांतांसमालोक्य यमस्योग्रारमंहृति । धाविणो
न्मुद्गरंद्दीसंप्रसनस्यरथंप्रति । सतंमुद्गरमायांतंमुत्पतनगनात्स्थितः । जग्राहवामहस्तेनपाशंदानवनंदनः । तमेवमुद्गरं
ख्यमस्यमहिषंरुष्या नाउपामामवेगेनसपपातमहीतले । उत्पपातयमस्तस्मान्महिष्यात्रिष्यतिषण्णः । प्रासेनताड
यामासप्रसनंवदनेदृढं । सतुप्रासप्रहारेणमूर्छितोत्पतद्भुवि । प्रसनेपतितेदृष्ट्वा जंभोभीमपराक्रमः । यमस्याभिद्रिमाले
नप्रहारमकरोद्भुवि । समहस्तेनप्रहारेणसुस्रावरुधिरंमुखात् । कृवांतंमर्दितंदृष्ट्वा गदापाणिर्धनाधिपः । दृतोपक्षा
युतगणैर्जंभंप्रत्युद्ययौरुषा । जंभोरोषात्समायांतंदानवानीकसंवृतः । जग्राहवाकार्य्याश्रुत्यास्त्रिग्धेनभाषितं । प्रस
नोलब्धसंज्ञोथयमस्यमाहिषाद्दृढां । मणिहेमपरिष्कारांगुर्वी पारिविमर्द्दिनीं । तामापतंतीसंप्रेक्ष्यगदांमाहिषवाहनः । गदया
प्रतियातार्थेनदत्तान्वदंभैरवं । दंडंमुमोचवेगेनज्वालामालासमाकुलं । सगदांविधातिप्राप्यरणेजांभुभर्गोयथा । संपदस्मन
वत्राभ्योज्योताभ्यामिवकुंस्मह । नाभ्योनिमेपनिर्ह्रादजडीकृतदिगंतरं । जगत्प्याकुलतांजातंप्रलयागमशंकया । दृष्णात्या
सांततिह्रादंत्वजउल्कासमाचितं । निमेषेणानयोभीममभूद्भस्मनगौचरं । निहात्यायगदांदंडस्ततोप्रसनमूर्छति । जित्वा
श्रिपमिवानर्थोउईत्वस्मापतहृदः । सतुतेनप्रहारेणदृष्टासतिमिरादिशः । पपातभूमौनिःसंज्ञोभूमिरेणुविरूषितः । ततो
हाहारवोघोरोसेनयोरुभयोरभूत् । ततोमुहूर्तमात्रेणप्रसनःप्राप्यचेतनां । अपश्यदात्तं धर्मोविलोलाभरणांबरां
सत्रापितितथामासकृतप्रतिकृताश्रितां । तद्विधेवरुणिनिर्मुसिप्रभोःपरभयोदरः । मयाशिमानिसेनानिजिते मातिविनाशिनः

असंभावितमेवासु जनःस्वर्ग देवेश्विनः ॥ चतुर्थधर्मसत्ताद्धुष्टः स्वभावनिधनो नरः ॥ एवं संचिंत्य वेगेन स मुनस्त्यो महाबलः
मुद्गरं कालवेगेनैं दंडानोगृहीत्वा गिरिसन्निभं ॥ प्रसनो घोरसंकल्पःसंदृष्टो स्फुटहृदः ॥ वतःस्तोति हतां दृष्ट्वा घोरां किंकर
वाहिनी ॥ अगस्त्यरमस्त्रोसं नानाप्रहरणायुधं ॥ प्रसनस्तु समाप्तो कार्तां किंकरमजीवसे ॥ मेनेयेमसहस्राणि निशानिप
ममायया ॥ विगच्छप्रसनासेनां पस्मजहृ घरद्दचः ॥ कल्पांत घोरसंकेत्यो काशो वश्वदक्को धमूर्छितः ॥ काश्चिद्विभेदश्र
लेन काश्चित्कालौराजीत्स्यगोः ॥ काश्चित्सिपेष्य गादया काश्चित्सुद्गरहातिभिः ॥ काचिन्नासप्रहारेस्तु दारुणोस्ताउ अमस्तु ॥ अ
परेवऊक्राघास्य सलिलं वऊ मंडले ॥ शिलाभिरपतेजघ्नुर्मेरन्ये महोद्धचः ॥ तस्या परेतु गात्रुदश्चारपि रंगायन ॥ अपरे
मुष्टिभिः स्वहं किंकराः प्रहरंतिच ॥ अभिद्रुतस्तु तेर्वीरैः प्रसनक्रोधमूर्छितः ॥ तुरुवगात्रं भूय ह्वेनिःपिपेषसहस्रशः ॥ का
श्विडभयप्रमुखीभिज प्रेकिंकरसंचये ॥ सतुकिंकरसुदेन प्रसनःस अमगमापवान ॥ तमालोक्य यमःक्रोधं निहतांच स्वबा
हनी ॥ आजगाम महिषस्कंधमारुह्य महिषवाहनः ॥ प्रसनस्तु तमायांतमाजगाम रयोरुषा ॥ अर्वितखिसा तत्कर्मप्रसनप्योत मस्पं०
कस्तनः ॥ जघ्नेवरणामूर्धाभ्यां व्याघ्रानुदंडेन कोपनः ॥ वलविर्दिमथितेभ्यो प्रेनदेर्विहूम्यते ॥ संग्रामं युद्धमसे वनिर्तदेस्य १८८
स्मतद्धे स्वहुरूत्परयदेत्सा प्रहातिर्देवतीततः ॥ समंस्तुजाभ्यामासयथोधयामासलतकः ॥ यमोपिग्रास्या एषुमूर्ज वाऊ
श्रुद्धेभ्यवर्तत ॥ प्रसनः कटिकस्वेतु धर्मराज्य बलोयतः ॥ श्यामश्यामासवेगेन निर्विषमिव संभवः ॥ यमोपि कंठेव हस्तदे
लेवाऊस्तुगेनतु ॥ वेगेन श्यामश्यामासतन्मुष्टिप्रमहीतल्पात ॥ सोततो मुष्टिभिर्जघ्नुर्दृढं यं तु परस्परं ॥ देत्यं दस्याति कायत्वा

ततःश्रुतिभुजोपमः ॥ स्कंधेनिधायदेत्यस्य मुखमिश्यां तु मिद्रुम ॥ तमालक्ष्य नतां रेत्तम्यां तकमोजसा ॥ निःपिपेषमहाप्र
देवऊग्रःपाणिभिः ॥ याचग्रमस्यवदनाश्रुश्रावरुधिरंबऊ ॥ निर्जीवितंयमं दृष्ट्वा ततःसंलज्जदानवः ॥ यमं शापणादु
तं मुख्यनादं देत्यमहाबलाः ॥ स्वकंसेन्यसमासाद्य तस्थौगिरिरिवाचलः ॥ धनाधिपस्यजंभेनसायकेर्ममेभेदि दिशिः दि
शोपरूपाःक्रुद्धेन सैन्यं तस्याहतं भृशं ॥ तदृष्ट्वा कर्मदेत्यस्यधनाध्यक्षः प्रतापवान ॥ आकर्णकृष्टचापस्तु जंभमालोक्य
महाबले ॥ इतिविव्याध बाणानां सहस्रेणामि दर्पसां ॥ सारथिंचग्रतेनालं धनुमाराधनेरवं ॥ महादवविमर्देण हृहा
मानविनाशनं ॥ आप्लुत्य सर्वधनानां बहुवर्ष गणार्चितं ॥ नानार्चं रत्नदिग्धांगीदिव्यपुष्पाधिकासितां ॥ निर्मजायोमयी
गुर्वीश्रमो घोहेमभूषणां ॥ विक्षेपसद्धिसंक्रुद्धोजंभस्यचधनाधिपः ॥ आयांतीं तां समालोक्य नाडिसंघातमंडितां ॥ देत्योग
दाविषानार्थग्रास्यहृष्टिमुमोचद ॥ चक्राणि कुणपान्प्रासानसुसंघाः पट्टिशानपि ॥ हेमकेयूरबद्धास्यो बाहुभ्यां चंडवि
क्रमः ॥ अथी ह्रन्तच तानसर्वानायुधानदेत्यवक्षसि ॥ प्रस्फुरंती पपाताशु महोल्केवाद्रिकंदरे ॥ सनपाभिहतोगाढंपपा
तरथकूवरे ॥ स्रोतोभिश्चास्यरुधिरं सुस्राव गतचेतसः ॥ जंभंतु निहतं मत्वा कुजंभो घोरनिस्वनः ॥ धनाधिपस्यसंक्रुद्धो
वच्नातीवकोपिनः ॥ चकेबाणमयीजालं दिक्षु पक्षाधिपस्यतु ॥ विच्छिद्य बाणजालं वाणं तदस्येदेः शिक्षितेस्ततः ॥ मुमोच
शरः शक्तिंत स्यच धनाधिपो बली ॥ सतदेत्यश्च रथ्यातेषिद्धिदलिशितःशरैः ॥ अथी ह्रनी हुतांश्शक्तिं दृष्ट्वा शरधनाधिपः शक्ति
जभ्राहऊर्ध्यां हेममयं दाह हासिनीं ॥ बहुनारत्नकेयूरकांतिसंसानहासिनी ॥ मर्ताभिरूपवेगेन कुजंभायमुमोचह ॥ भाकु

363/1998

जंभस्य हृदयं दारयामास दारुणा ॥ विनेशुः स्वल्पसत्वस्य पुरुषस्याविभाविता ॥ क्रोधात्स हृदयं भित्वा जगाम धरणीत
लं ॥ ततो मुहूर्ताद्दश्वस्यो दारुणो दानवाकृतिः ॥ जग्राह पट्टिशं दैत्यः प्रांशुश्चित्रशिखामुखं ॥ सतेन पट्टिशेनाजौ धनदस्य
नांतरं ॥ वाक्येनतीक्ष्णधारेण समीनरविसर्पिणा ॥ निर्बिभेद हाभिज्ञानस्य हृदयं तु जनोत्तमः ॥ तेन पट्टिशपातेन धनेशो
ति व्यथितः ॥ निपपात रथोपस्थे जर्जरः पर्वतोपमः ॥ तस्यागतेतु हृद्ये धनेशो नरवाहनं ॥ शाडूहस्तोनिहातिस्तुनिशा
चरवशानुगः ॥ अनिरुद्धा व वेगेन कुजंभो भीमविक्रमं ॥ अथ हृष्टस्तु दुर्धर्षः कुजंभो राक्षसेश्वरः ॥ चोदयामास दैत्यांश्च
राक्षसेश्वरथं प्रति ॥ स दृष्टा चोदितोस्तेन बलवांश्चानतिभीषणः ॥ रथाद्वाशुस वेगेन भूपणः क्लिविनाकरः ॥ पट्टिनेन कमली
तीवतिक्रोशोनां वरतिषा ॥ विद्वेदस्तु वक्त्राणि विविधानि समंततः ॥ निपपात स्वधोर्दीर्घबाहुर्महासिना ॥ संदष्टो
ष्टपुटो दोपसक्रूदीविकयाननः ॥ प्रवेजकोपरक्ताक्षो न्यस्त्रतं दानवान्दणो ॥ ततोनिःशेषितप्रायांविलोक्य स्वापताकि
नी ॥ दृष्ट्वा कुजंभो नकुधा राक्षसेंद्र समभिद्रवन् ॥ लब्धसंज्ञो धर्जा भस्तु धनाध्यक्षपदानुगान् ॥ जीवग्राहान्स जग्राह बध्वा
पाशैः सहस्रशः ॥ मूर्तिमंति तु रत्नानि धनानि च दानवा ॥ वाहनानि च दिव्यानि विमानानि सहस्रशः ॥ धनेशोप्य धूसतस्तु म॰भा॰
ताम वस्याविलोक्य च ॥ किं स्वभदी घसुश्चंचरोपताम्रविलोचनः ॥ ध्यात्वा स्तुगा ह्य दिव्यं बाणं संधाय कार्मुके मुमो १८९
च दानवानीके ते बाणं शत्रुदारुणं ॥ प्रथमं कार्मुकात्तस्य निश्चेरु धूमराजयः ॥ अनंतरं स्फुलिंगानि कोटिशोदीप्तवर्च
सां ॥ ततो ज्वालाकुलं व्योम सर्वकाराग्नि समंततः ॥ ततः क्रमेण उर्वारं नानापक्षं तदाभवेत ॥ अमूर्तत्वाभवल्लोकमंधकार

समावृतं ॥ ततोंतरिक्षे द्रष्टुं ते तेजस्कंनुपरस्परं ॥ कुजंभसर्वसमात्यो कचदानवोतिपराक्रमः ॥ अनिरुद्धा व वेगेन यदाति भिन
देनदत्त ॥ अथ्याभिमुखमायांतं दैत्यं दृष्ट्वा धनाधिपः ॥ बभूव संभ्रमाविष्टः पलायनपरायनः ॥ ततः पलायन रुपमु
कुटो रत्नमंडितः ॥ पपात भूतले दीप्तो महोल्केव तदाबगत् ॥ शूराणामभिजातानां भर्त्तुपस्तु पस्त्नेरणान् ॥ मर्तुं संग्राम
शिरसि युक्तं न तु पलायनं ॥ इति सं वपुई पाना नाश्रुस्त्रु पासास्यः ॥ स्तुत्तुस्य पः पितास्य सा मुकुटं परिवार्य तं ॥ आनि
मानथ ना वीरा धनदस्य पदानुगाः ॥ तान समर्थ्य समंत्रे सदानवस्य पौरुषः ॥ मुष्टं दीभेरदा कारोगृहीत्वाङ्गैलगौरवां राक्षि
णो मुकुटस्याथ नितिःपिपेतनिशाचरः ॥ नास्त्र मध्याय दनुजो मुकुटं तं स्वकेरथे ॥ समारोप्य महस्त्रिपुजितत्वा धनदमाहवे ॥ अ
नानि च रत्नानि च मूर्तिमंति तथा निधनानिशरीरवंति ॥ आदाय सर्वाणि जगाम दैत्यो भंक्त्वा स्वसैन्यं दनुजेंद्रसंघः ॥ ध
नाधिपो विप्रविकार्णमूर्द्धजो जगाम हीनः सुरभर्तुरंतिकं ॥ कुजंभेनाथ संस्कारजनी च रतंदतः ॥ माया ममोघा मा
श्रित्य नामसी राक्षसेश्वरः ॥ मोहयामास दैत्येंद्र जगत्कृत्वा तमोमयं ॥ ततो विकल्पने ष्वानि दानवो बल्लानि च ॥ नश्चा कुष्च
लितं कुत्र पदादपि पदं ततः ॥ ततो नाभास्तुवधै सा दानवानां महावधे ॥ जग्मान अननी हारतिमिरातुरया हर्ना ॥ वभ्रमा
नेस्तु दैत्ये स्तु कुजंभे स्वबचेतसि ॥ मालिनी दानवेंद्रस्तु कल्पितां भीरुसन्निभः ॥ अथ चकार सोप्यत्र उल्का संधानमंडितं ॥ वि
जंभयेपे सावित्रे परमास्त्रं प्रतापिनि ॥ प्रणावामगमन्नीशं तमोरमंतेन तरं ॥ ततोऽखिविस्फुलिंगां कंनभः कृत्स्नं मजायत
श्रीकृष्णारूणपद्योघंशारदावामलंसरः ॥ ततस्तमसि संभ्रांते दैत्यं ज्ञात्वा पतनव्हतुः चक्रेऽकुरेण मनसा देवानीकं महा

365
1998

हुतेशास्त्रैरमर्षात्स समुत्क्षिप्तो जगामाशु विनोदितं ॥ अथाराध्य मनुष्योरं मिथुवासीत्त्विणो यमे ॥ कुर्मो मोधां व तक्षिप्रर क्षोर्गजर
थं प्रति ॥ राक्षसेंद्रस्य मायांतं विज्ञो कश्च सपदानुगं ॥ विद्या धनिर्षिते बालो क्रूरसी विभूषणौ ॥ आदानं वै व संधानेन मोक्षं
मासम लक्ष्मते ॥ विछेद तैः शरद्रानैः शरीरावतिल्ला घवात् ॥ ध्वजं शरेण श्रीबीभेण निक्रतो महाद्धिकः ॥ सारथिं चास्य सैनर
पनी उद्दपीहरन् ॥ कुजंभेः कर्म तद्दृष्ट्वा राक्षसेंद्रस्य संयुगे ॥ रोष रक्तेक्षणः सुग्रोरथा दाव कं ॥ खड्गं जग्राह उत्ताकाश
रर्द्दव रनिर्मजे ॥ चर्मचोदग्र खड्गेन द्राकेन विस्थापितं ॥ अभ्यद्रवद्रणे रत्सोर स्काधिपतिमोजसा ॥ नरशोधि पलिकामं मुक्त
रेणाहन हृदि ॥ स तु तेन प्रहारेणाक्षीणः संभ्रांत मानसः ॥ तस्याव वचे श्रोदनु जोयथा भीरो धराधरः ॥ समुक्तो स मास्वराहु
मेशोति उर्जकः ॥ रथमारूह्य जग्राह रक्षो वामकरेणतु ॥ केशेषुमि छति देत्यो जानुनाक्रम्याधिष्ठितः ॥ ततः खड्गेन चाक्षी रथे
नुमेक्षुद मर्षत ॥ एतस्मिन्नंतरे देवो वरुणो पापतिर्द्दुतं ॥ पाशेन दानवेंद्रस्य बबंधाशु भुजद्वयं ॥ ततो बद्धभुजे दैत्यं विफ
लीकृत पौरुषं ॥ ताउषामास गदयाउत्क्षिप्य प्रासभसततः ॥ स तु तेन प्रहारेण श्रोत्रजः क्षतजं वमन् ॥ दधार कालमेघस्य रू ॥मसप्र०॥
पं विद्युल्लताध्वजः ॥ तदवस्थागतं दृष्ट्वा कुजंभं माहिषासुरः ॥ व्यादन्न वदनो गाधी ग्रस्तुमैच्छत् सुरावुभौ ॥ निकृतिं वरुणेवैव ॥२४०॥
नीरुद्दं सुत्कटाननः ॥ तावभिप्राय मालक्ष्य तस्य दैत्यस्य दुःषितं ॥ सत्कारश्च पपृथं भीतौ महिषस्याति रहसः ॥ विप्रद्रुतो जवा
दुप्रासुभास्यां भयविह्वलौ ॥ जगामतिः कृतिर्द्विशं शरणां पाकशासनं ॥ क्रुद्धस्तु महिषो दैत्यो वरुणं सममिद्रवत् ॥ तमं कमुखा
सन्नमालो क्य हिमदीधितिः ॥ चक्रे सी मोष्ट क्षितिः पिष्टद्धि मसंधान संकटे ॥ बाध्यमानं वास्त्र महतं चेंद्रस्त्रके द्वितीयकं ॥ वायुनातेन ॥

चंद्रेणसंस्तंभके नाहिमेन च ॥ अथिमाः शनवाः सर्वे शीतो छिन्ना विपौरुषाः ॥ नशेकुश्वलितुंतत्र शरणा दातुमेव च ॥ महाहिम
निपातेन शास्त्रैश्चंद्रप्रचोदितैः ॥ गात्राणि सुर सैन्यानां अस्पंदंतम मं ततः ॥ महिषोनिःप्रयत्न स्तुश्री तेनाकंपितानना ॥ कस्ता वले
च पाणिभ्यामुपाविष्टोत्यधोमुखः ॥ सर्वे ते निःप्रताकारा दैत्यार्च्चदमसाजिताः ॥ रणे छाहरत स्तस्मा नस्तुर्क्ष्ते तो बिनार्हिताः ॥ त
त्राप्रपीत्कालनेमिर्दैत्यानकीयेन दीपितः ॥ भोभोन्निं गारिणः शूराः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ॥ एकैकोपि जगत्सर्वे शक्त स्तुलयि
तुमूर्जैः ॥ एकाकी पि कृतीन्यसुं जगत्सर्वं चनुराचर ॥ एकैकस्यापिपर्याप्तानसर्वो पि दिवौकसः ॥ कथ्या द्दराधिं तुंयस्मात्सोदर्य
शीमतिविक्रमाः ॥ किंप्रव्यानाञ्चति दृष्टं समरे परिनिर्जिताः ॥ नयुक्तमितिश्रूराणां विशेषा दिसजन्मनां ॥ राजान्कादिनिलो स्माके
नारकोल्लोकतारकः ॥ विरतानोरणाद स्माकुधः प्राणान्हनिष्यति ॥ श्रीतेनन दृष्टुतपोश्च ह वाकच्छत्वस्तथा ॥ सूकास्तथाभ
वन्दैत्यारणादशौनाविकूलाः ॥ तारद्दृष्टानद्वचेनकान्दैत्यानशीतेन सादितान् ॥ मत्वा कालक्षमं कार्ये कालनेमिर्महासुरः ॥
आश्रित्यदानवीमायां वितत्यस्वं महः पुनः ॥ इर थामा सगगनेदिशो विदिशएवच ॥ निमेषाद्दानवेंद्रोसौ शरीरेणास्करा तुतं
दिशश्चमपयायार्चंडैः दृर थामासयाव कैः ॥ ततोज्वाल्याकुलं सर्वं त्रैलोक्य मभवत्तदा ॥ तेनज्वाल्यासमूहेन हिमांशुरगमत्क्षमं
ततः क्रमेणाविध्य इंद्री न तुर्हिनमायभौ ॥ तद्दृष्ट्वा दानवेंद्रारणां मायया कालनेमिनः ॥ तद्दृष्टा दानचामी कोल्लसंडोदिवाकरः ॥
वाचयारूहतुमानकोपाज्जो कैकर्भो वनः ॥ दिवाकरउ वहारूणरथं शीघ्रं कालनेमिरथं यतः ॥ विमर्दत्यत्र विममो भविता
सुरसंक्षयः ॥ जितएव मयाग्निंकोत्र यत्र्यं बलमाश्रिताः ॥ रस्तुकस्योदयामासरथेगरुज दृर्वजः ॥ अपनाविध्व तेरथैसितन्यासरवा

367
1998

त्वधिः उग्रशैलोऽपतद्भगवान् उग्रा हविर्भिनंदनुः त्रारोचदौ मत्ता गौर्विषमाशीविषद्युतिः श्रीं बराद्वै रणसंधायवाणमेकेन
समर्ज सः द्वितीयमिंद्रजालेन मोजितं स्रमोचहः अवरास्त्रेण रूपाणि द्वादशकेविपर्यये देवानां दानवं च दूरं दानवानां च
देविकं मन्यापरान् स्वकामेव जग्धे सो राहुलाघवान् कालनेमिरूपा विष्टतेषां रूपं नवुर्व्वान् निमिः देत्यस्तु नान्दे हि
कालनेमिस्तु वाचह माहन्मि वसुरारे ते कालनेमिवरस्वमां भाविता मोहितो ला तोमि हतात्मु रुविक्रमः देत्यानां द्रग्धव
न्दाणि उर्ध्वमानो त्रशेरिह सर्वाम्बुधारणो स्तुंचत्रास्त्रमप्युं वरान्वितः स तेन बोधितो देवसंभ्रमाकुथनश्च ततः पौजामा
सवाणेन ब्रह्मास्त्रविरिनेन च पुमोचवापि देवं इमस्त्वयं सुरकंटकः तमोसुतेज सा व्याप्ते त्रैलोक्यं सचराचरं देवानां चा
सवक्षेन्यं सर्वमेव रूपान्वितं राजराख्रवसंग्रांतं स्वयमायोधनेवमो तस्मिन्नति हतेत्रास्त्रं घतेत्रा दिवाकराः महेंद्रजाल
मास्त्रिलचक्रेस्त्रा कोटिशा सत्तं विस्फुरज्जाग्निसंघातसमाक्रांतजगत्त्रयं तत्प्रदानवानीकं जलमाजौ घनाणिते ततः
सोवर्षदनले समं तादतिसंहतं चक्षुंषि दानवें प्रणाच कर्णधानिवकृनु गजानाम गलन्मीदः मेतुस्त्रापिरथावि तुरंग
माः करणातश्व भ्रमन्ता रथिनोपिच देतस्मिं तस्मिं सलिलं प्रार्थयं तस्तु पातुराः प्रछाद्याविटपोश्वेवगिरिर्णां गहनानिच तेः मत्स्य०
र्णा प्रार्थयतांश्रीतंउमां तरविसर्पिणां दावाग्निः प्रज्वलं श्लोको घोरो निहन्य पादपः तोयार्थिनःसुरी द्रष्टा तोर्मकल्लोल १५१
मालिनं पुरास्थितमपि पातुंन शेकुरवसादिनाः अप्राप्य सलिलं स्वमौविन्ना स्यादहतदेधसः तत्र नच व्यदृश्यंतमना दैत्येश्व
रास्तुपि दूष्यागजाश्वपतिनातुरंगाश्वसमार्पितः स्थितारमंतोधावंतो गजकुंतवसा स्कजः दानवानां सहस्राणि अदृश्यं ताभि

तानितु सहस्रसं दानवेंद्र पातां तस्मिन्नहति वर्त्तते प्रकोपाद्वृत्तनात्मा सः कालनेमिरुषातुरः अभवत्कालमेघाभः स्फुरद्भूरि
ज्ञानहरः भंगीरास्फोटनिर्घोषोजगद्दलयातकः प्रछाद्य गगनाभोगं रविमार्गं व्यनाशयत् शीतं च वर्षसलिलं दानवेंद्र
बलं परं देत्या स्त्रां हृष्टिमासाद्य समाश्वस्तास्तनतकमान् बीजांकुरवास्तानाप्राप्य हृष्टिधरातले ततः समेघरूपीतु का
लनेमिर्महासुरः अस्त्रवृष्टिं च वर्षोग्रां देवानीकेषु दुर्जयः तेषां हृष्ट्याबाध्यमाना देत्यास्त्राणे मद्दौजसां गतिं काश्चिन्नप
श्यंतो गावः शीताहिंतारव परस्परं व्यलीयंत हृष्टेषु शस्त्र पाणयः संस्तु वाधावलीयंते गजेष्वतुरगेषु च वर्षेषु च भयत्र
स्ता स्वत्र स्वत्राविलिल्पिरे अपरेकुंचितेर्गात्रैः स्वदृष्टेवर्षिताननाः दैतश्च तश्च संख्यां तास्त्रस्तु मुद्दीसस र्वतः एवं प्रवृत्ते संग्रा
मे तु मत्ते देव संक्षये दृश्यं तेपतिता भूमौ शस्त्रभिन्नांगसंधयः विभिन्नाभिन्नमूर्द्धानस्तथाछिन्नोरुजानवः विश्लिष्टजसंगानि
निः घृष्टजत्रं कच्चः निर्गतैस्तुरगैः स्तु गजेश्वाचूर्णसन्निभैः स्यौ तरकरहेम्मिर्विकृतासमाजायत एवमातो वली दे
त्यः कालनेमिर्महासुरः जघ्ने मूर्द्धन्यमात्रणगंधर्वाणां दशायुतान् यक्षाणां पंचलक्षाणि रक्षसामयुतानि षट् त्रीणि लक्षा
णि जघ्नेच किंकराणां तरस्विनां जघ्ने राक्षसमुख्यानां सप्तलक्षाणि निर्भयः इतरेषामसंख्यात्मासुरजातिनिकायिनां जघ्ने
सकोटिसंकुद्धविन्यास्त्रारणेउग्रधः एवं प्रातिच लोभी मो महामर महाकुलं संक्रुद्धस्त नजा मा सात्र रणे घोरमेकैकं च पिनिः
शरैः जघ्ने समंततीक्ष्णाग्रैरसुनीमदर्शनं ताभ्यां बापाप्रहारैस्तु किंचिदाप्यम्भ्लोचनः उग्राहुचक्रमष्टारं तेल धौमरणां तर्कं
तेनचक्रेणसोऽविभ्यंविछेरथकूवरं उग्राहाथधनुर्देत्यःशराश्चासीत्विमोपमान् ववर्षलिपजां स्त्रींसंछाद्याकाशगोच

369
1998

र्तावप्पतितिपितैः शस्त्रैश्छिन्ने देहे समायकान। एतत्कर्म ततो दृष्ट्वा विस्मितः कोपमाविशत्। महता सत्त्वकोपेन संधायम
मारुतं जग्राह सुदर्शनीमं कालदंडविनीवर्तं सततो वायवेगेन विदेपाग्निश्च प्रति नंतुतुग्रश्मार्थात माशो लोकोवरः
गोचरं स्वकारणो धनुर्वेगादाक्षुनो तरमाग्निनो तोरणो मतुनिष्पेष्पपुरुषो रोचलमचिरः वारथा मामधरली हेमजाल
परिष्कृतः तस्य कर्माध्यतहृष्टानि पञ्जोवित्रयोधिनो वज्रार्धतुप्रकुर्वैतु दानवेंद्रनिवारणो ततो बन्धमयं वर्णधावर्तदः
तिरारूपं घोरवप्लम्रसारैस्तु देसैं द्रासपरिष्कृतः रथे धुर्जधनुर्स्तत्रं कवचंवातिकांचने श्रीपीनतिलश्रीज्ञानैसर्वसैन्य
स्यपत्स्यतः तद्दृष्ट्वा उक्रं कर्मअग्निर्मांसी प्रविक्रमः नारायणास्त्रं बलवान् सुमोचरणमूर्द्धनि वज्रास्त्रेण मयामासरा
नयेश्रोक्तेजसा तस्मिन् प्रशांते वज्रास्त्रे कालनेमिरनंतरं जीवस्राह्रंप्राह्रायितुमग्निनोद्भवक्रमे नावग्निनो रुरोली तोम
हस्वालरथं प्रति प्रशांतो देपमानौतु नदावास्त्रविनिर्जितो तयोस्तुगतोदैत्य कालनेमिर्महाबलः प्रायेंद्र स्यनलेव
श्रकेदेस्वामीकपरानुगाः तं नदृष्ट्वा सर्वभूतानि विदेहुर्विकृतानितु दृष्ट्वा दैत्यस्य तद्रूपं सर्वभूतानि मेनिरे परा जयं महेन्द्र मस्य०
स्यसर्वलोकरुध्यावहं वेलुशौ स्वरिणोस्तु त्यमेतु त्ल्कान मस्यलात् जगनुर्जनदारिस्तु उभूतास्य महाशीबात् तीक्ष्ण १९५२
तंविकृतिदृष्ट्वा भगवान् गरुडध्वजः मनुध्य दादि पर्यंकायो गानिशं विहायनो लक्ष्मी करस्तु गास्वस्तलाजितांजिम्परोरू
हः आरदी वचनीलाभ्रकांतदेक्रतविविष्णु कौस्तुभीभ्रामितोरस्कः कांतकेयूरभास्वरः विमप्या तुरसैन्यो मंयेनतेयम
धारूपन् आरूढो न स्थिते तस्मिन् नानाकारास्त्रवर्मिणि दिव्यनानाख्तीस्त्राविराहृत्या गानदा वर्षं [illegible] वेद

मभिद्रुतमभिश्चवैः दानवेंद्रैर्नवांभोदसछायैःपीरुर्णोत्कटैः यथाद्रिमुद्रणो योरैर्नागेश्चबाजिश्मालिभिः परित्राणाय लुरू
तं मुसैवे कर्मनिर्मले अन्यापरूपेस्तु दैत्यैः द्रौविपातिस्मोति मंडजं स्फुर्त तमुद्र आद्रिस्पंवस्वर्मस्तु स्वल्विपाइव प्रभावंशानुमि
र्छोतो दानवासयस्तेजमः गरुत्मंतमपर्यंत कल्पान्तानलतेरवं तमाश्रितंच धूमो घ्यालिय तुति मदस्वनं तमाल्यो रूपसु
रेंद्रस्तु ईर्यनिर्भय रमानसः अर्यंचरे नमर्वयंज्ञिते स्मिल्लिजिल्लिर्जि ताःसुराः अपरे सवकाणांकर्तानकेशयोरिहा एतमा
माश्रितसलो केशाय तनागतुजोमयः रक्तस्वतुसमहास्त्रपरिवार्यसमंततः तंजन्नुर्विविधैरस्त्रैः सगरुत्मान माहवे काल
नेमिः कृल्लत यो दशदैत्या महारथाः षष्ट्याविशाधबाणानां कालनेमिर्जनार्दनं निमिः शतेनबाणानां मथनोशीतिभिःशरैः जं
भकरूद्धवसप्तत्याशुंभो दशाभिरेवच शेषा दैत्येसेश्वगाःसर्वैविष्णुमेकैकशःशरैः दशाभिरशभिर्देत्ताजघ्नुःसगरुडं रणे तेषाम
मृष्यतत्कर्मविष्णुर्दानवमर्दनः एकैकंदानवं जघ्ने षड्भिःषड्भिरजिह्मगैः आकर्णकृष्टैर्नूयश्च कालनेमिस्त्रिभिःशरैः विष्णुंवि
व्याधहृदयेरोषादुद्रक्तविलोचनः तस्याशोभंततोबाणाः हृदयेतप्तकांचनाः मयूखानीव दीप्तानि कौस्तुभस्य स्फुरत्विषः
तेर्बाणैःकिंचिदायस्तो हरिर्जग्राह मुद्गरं सतु तं भ्रामवेगेन दानवायत्य सर्जयत् दानवेंद्रसमप्राप्तं वियत्येवशरैःशर
रैः चिच्छेद तिलशःक्रूरोदर्शयंस्तामिलाघवं ततोविष्णुःप्रकुपितः प्रासं जग्राह भैरवं तेन दैत्यस्य हृदयं ताडयामास गाढतः
क्षणेनलब्धसंज्ञस्तु कालनेमिर्महासुरः शक्तिंजग्राह तीक्ष्णाग्रां हेमघंटाट्टहासिनीं तयावामभुजं विष्णोर्विभेदादितिनंदनः
शक्त्याभिन्नं भुजं तत्स्रस्तशोणितमावभौ पद्मरागमयेनेव केयूरेण विभूषितं ततो विष्णुः प्रकुपितो जग्राह विपुलं धनुः स

371
1998

मद्गांश्च नाराचांस्तीक्ष्णांश्च मर्मभेदिनः॥ षड्भिर्दैत्यस्य चिच्छेद व्यध त्रिभिः शरैः॥ चतुर्भिः सारथिं चास्य ध्वजं चैकेन पत्रिणा॥ द्वा
भ्यां तु धनुषी चापि विष्णुं तं समचेच पत्रिणा॥ स विद्धः कर्मणा दैत्यो हरि शिलीमुखैः॥ स्रुतरक्तारुणः पांशुः पीडाकुलित
मानसः॥ चकंपे मारुतेनेव नोदितः किंशुकद्रुमः॥ तमाकंपितमालक्ष्य गदामुग्रां हकेशवः॥ तां च वेगेन विक्षेप काल
नेमिरथं प्रति॥ सा पपात शिरस्युग्रा विपुला कालनेमिनः॥ सचूर्णितोत्तमांगस्तु निष्पिष्टमुकुटोऽसुरः॥ उतरक्तौधरं हस्तु
क्तधातुरिवाचलः॥ पपात स्वे रथे भग्ने विसंज्ञः शिष्टजीविनः॥ पतितं स्वरथोपस्थे दानवं प्राह तु तो हरिः॥ स्मितपूर्वमुवाचे
दं वाक्यं चक्रायुधः प्रभुः॥ गच्छासुर विमुक्तोसि सांप्रतं जीव निर्भयः॥ ततः स्वल्पेन कालेन अहमेव तवांतकः॥ एत
च्छ्रुत्वा वचस्तस्य सारथिः कालनेमिनः॥ अपवाह्य रथं हरमानयत्कालनेमिनं॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे म० देवासुरयुद्धे का
लनेमिपराजयः॥ स्वनउ॥ तं दृष्ट्वा दानवाः क्रुद्धाः सर्वे लुब्धैर्बलैर्हताः॥ सरथा रथमालीकं हरणे सर्वतो दिशं॥ रूक्ष्मा
मरजालौघैस्तु धाविरचितांकुरे॥ चित्रं पत्र पताकेतु प्रभिन्न करटामुखे॥ पर्वताभे गजे भीमे मदस्राविणि दुर्धरे॥ आरु
ह्य जंभो निर्मिदे त्यो हरिं प्रत्युपयौ बली॥ तस्या मनस्तानवा गैरा जगस्य परिरक्षिणः॥ समाविशाति साहस्राः किरीटक
वचोज्वलाः॥ अन्यारूढश्च मथनो जंभकस्योष्टवाहनः॥ जंभोपि विपुलं मेरुं समारूह्य च विज्वलन्॥ अपरे दानवेंद्रास्तु
खड्गनानास्त्रधायुधाः॥ आजग्मुः समरे क्रुद्धा विष्णुमक्लिष्टकारिणं॥ परिघेणाति मिदैत्यो मथनो मुद्गरेण तु॥ जंभः शूलेन नती
क्ष्णेन प्रासेन प्रसनस्तथा॥ चक्रैमहिषः क्रुद्धो जंभश्चाक्या महारणे जघ्नुः नाराचतोमरैर्वीपावीरैश्च मार्गणैः॥ तानस्त्रा
णि प्रमुक्तानि शरीरं विविशुर्हरेः॥ गुरूक्तान्तु पदेशांस्तु सुशिष्यायत्तभानिव॥ असंख्यातीरणे विष्णुरथजग्राह कार्मुकं॥
शरांश्चासीत्विषाकारांश्चैल धौतानजिह्मगान्॥ ततोऽभिसंधदैत्यानां रूप्या कर्णकार्मुकं॥ अन्वड्गणे क्रुद्धो देवानतिमो
रूपः॥ निर्मिर्विव्याध विशत्या बाणानाम ग्रिवर्चसां॥ मथनं दशभिर्बाणैः शुभं पंचभिरेव च॥ एकेन महिषं क्रुद्धो विव्याधोरसि
पत्रिणा॥ जंभं द्वादशभिस्तीक्ष्णैः सर्वांश्चैकैकशोष्टभिः॥ तस्यतलाघवं दृष्ट्वा दानवाः क्रोधमूर्छिताः॥ घटमानाः प्रयत्नेन चक्रुर
स्त्रं तु तं रणे॥ तांस्तान् समागतान् दृष्ट्वा प्रस्याने प्राथितानिव॥ जग्राह मुद्गरं घोरं दिव्यं रत्नपरिष्कृतं॥ तं मुमोचातिवेगेन निर्मिमु
द्दिश्य दानवं॥ तमापतं तं विपत्ने वक्त्रयोदैत्यान्य वारयन्॥ गदया जंभदैत्यस्तु प्रसनः पट्टिशेन तु॥ आकृष्य च महिषो दैत्यः स्वप
क्षे जयकांक्षया॥ निराकर्तुं तमायोक्युद्धीनः प्राणघंघया॥ जग्राह शक्तिं सुतुमां मदघंटोत्कटस्वनां॥ जंभाय नां समुद्दिश्य
प्राहिणोद्रणभीषणः॥ तामंतरस्यां जग्राह जंभो दानवनंदनः॥ गृहीत्वा तां समालोक्य जिष्णुम्य वविदोकिना॥ दृढं भारसहं
सारमन्यदादत्त कार्मुकं॥ रौद्रास्त्रमभिसंधाय तस्मिन् बाणान् मुमोच ह॥ ततोस्त्रतेजसा सर्वं व्याप्तं लोकं चराचरं॥ सतोबाण
मयं सर्वमाकाशं समदृश्यत॥ मर्दिशो विदिशश्चैव बाणजालमयं बभौ॥ दृष्ट्वा तदस्त्रमाहात्म्यं सेनानीप्रमनोऽसुरः॥ ब्राह्म
मस्त्रं चकारस्तु सर्वास्त्रविनिवारणं॥ ततः शास्त्रौ समंभावौ ताराह्वौ लोकपस्मरः॥ अस्त्रे प्रतिहते तस्मिन् विष्णुर्दानवसूदनः॥
कालदंडास्त्रमकरोत्सर्वलोकभयंकरं॥ संधायमाने तस्मिंस्तु मारुतः परुषोत्थयौ॥ चकंपे च मही देवाभित्रास्त्रौ बभयो
भवत्॥ तदस्त्रमुदीर्णं दृष्ट्वा दानवा युद्धदुर्मदाः॥ चक्रुरस्त्राणि दिव्यानि नानारूपाणि संयुगे॥ नाराच्यणाश्चप्रसनस्तु चकेनार

373
1998

नाकाल देशाद्विनिवारणाय शांवद्युर्यां पावनं प्रज्वाति देवेश्वराद्भुद्भू
ह्निनिमिश्वाद्भू बरं भुमोच एकैकमस्तुं च चकार जंभ नाकाल देशाद्विनिवारणाय अनंतरं शां तमस्त्र दस्युयोगे न तु काल देशं शां
निवारणाय नावकृच्छ्रेने वजध्यान कोटिर्दे त्येश्वराणां संग्रामां सहाश्वनां अनंतरं शां तम मस्त्र पुरुमार्ग्डमि वद्धितीये निहे ष सेनाय
तं तमालोक्य हरिः स्वमस्त्रं सविक्रमेण मुमपरीतमूर्त्तिः जंभाद्यचक्रेत मनाद्युनानं उग्रं च मार्त्तंड मिव द्वितीये दैत्येश्वराः सवीर्यैः नानाकुवरस्यापि तु
नपोनिसंध्य कर्कस्थलं वमक वीरसुप्रे चक्रं तदा काशा गतं विनीक्य सर्वानना दैत्यश्वराः सवीर्यैः नाशकुवरत्यापितुं
प्रणेत देवं मयाक्रममस्तु धायजंतः तम प्रतिकार्यमिजमन्त्रवर्यं चक्रे पपात सनस्य कंठं तत्र
प्रवंत देवं ययाक्रम मम सुधाय जंतः तम प्रतिकार्यमिज पन्त्र वर्ष चक्रे पपात नरस नस्य कं दिधातु कृत्वा प्रसनस्य कंठं तत्र
कृमैस्य धारा इव घोर नाभिः जगाम भूयोपि जनार्दनस्य पाणिंप्रदत्तान तुलं दीप्तिं इति श्रीमत्स्यपुराणे देवासुरसंग्रामे
प्रसनस्य वंधः सूनत नास्मिन् विनिहते दैत्ये प्रसने वलसायके निर्भयाद मसुर्यन हरिणा सह दानवाः पट्टिशैर्मुशलैः
शूलैः गदाभिः कणपैरपि तीक्ष्णधारैः नतैसुमावैश्च कैश्चाकिमिरेवच तानस्त्रान्दिग्गुलांश्च विविधान् जनार्दनः एकैकशा
तधावक्षे वाणैरप्रतिविधैरमोघमैः ततश्चीणास्तुधः प्रायाहानवाभ्यां तवे नश्च अस्त्रापा हातुमभवन्न समर्थायिगुरणो
तदास्मैर्गंजैरश्वेर्जनार्दनमयोधयन् समं तात्कोटिशो दैत्याः सर्वतः प्रत्ययोधयन् वक्रकृत्वा रणे विभुं विकिंछौंतः मत्स्य०
तदास्मै तैर्गजैरश्वै जनार्दनमयोधयन् समं तात्कोटिशो दैत्याः सर्वतः प्रत्ययोधयन् पटुश्चांतोसितयाहिमप १७४
भुजोमवत् उवाच च गरुत्मंतं तस्मिं श्रुतु मलेरणे गरुत्मन् कवि रस्त्रां तस्मू मस्मिन्नो न सोप्रतं घच्छांतोसित याहिमप
नस्पृतिर्थंप्रति प्रांतोमिव मुहूर्तं तंरणे दमस्तोभव रत्त्वकौ गरुडश्चैनं विद्युत्पात विष्णुना आसाद्य रणे दैत्यं
यतं घोर दर्शनं दैत्यस्य विष्णुं हस्ताग्रं च वक्रं गदाधर जघान भिनि पावेनापि [illegible] अग्रसार यत्नेनाषि
युद्ध अविष्णुना आससाद रणे दैत्यास्मिन्ग हाहवे जघान पंचभिर्वाणैर्मार्जिसनेर्भवाहितः पुनर्दशभिरा कृष्य कर्णंगाढं
नांतरे विशो मर्मसुदैत्यं शोहरिर्लीलायोर कंपयन् ममुत्स्मं समा श्वस्य जघान परिघं तदा जप्नेजनार्दनेनापि परिघेण
भिवर्मा विष्णुदैत्य महारेण किंचिदाघूर्णितो भवत् ततः कोपविस्पाशोगदां जग्राह माधवः भयनस्य तया मेघोनिर्णि
येत्यापयात्वक मेयात्मपा नदैत्यं रुद्रयेकाले नलोपया नाभिनिपतिते दैत्ये हानवेषी महिषासुरः अवसाद्य प्रभु
दैत्याकर्माणपेकाकिमौ यया ततस्त्विय वमन्नेसुदानवेषभिमानिषु भक्षेपाश्चकनमयतो दो माहिषो दानवेश्वरः प्रत्यु
द्ययौरणे शोकः स्वबाहूबलमाश्रितः तीक्ष्णधारेण शूलेन महिषो हरिमर्दयन् शक्त्या च गरुडं वीरं हृदये स्पहत द्रदंत
तोव्यात्त वदनं महाचलगुहानिभं यत्तुमिच्छन्नणे दैत्यः सगरुत्मंतमच्युतं अथाच्युतोपि विज्ञाय दानवस्य चिकीर्षितं
येतं वदनं रुद्रमामासाद्यैरथैर्महाबलः माहिषस्याथ सस्तेजे वाणेण गरुडध्वजः पिधाय दैत्य वदनं दिव्यास्त्रैः प
रिमंत्रितैः संतेर्वाणैरभिहतो महिषोवलमश्रितः परिवर्जित काये पपात च समारच्च महिषं पातितं दृष्ट्वा भूमौ शोवा
चकेशवः महिषासुर मत्तस्त्वं वधं वास्यैरिहीमि योषिदुमपुराद्धोमि साक्षात्कमलयोनिना उत्तिष्ठ जीवितं रक्ष गच्छास्मा
त्संगरांगनं नास्मिन्पराजुखे दैत्ये महिषे जंभदानवः संदष्टौष्ठपुटः कोपात् भ्रकुटिकुटिलाननः निष्पिष्य पाणिना
पाणिं धनुराहाय भैरवं संजुंच कार मधुतुल्यां गरुडस्यगोपमानू सचित्रयो पीठ टपुटि यानशविभुं गरुडं च दैत्यः वाण
णैर्ज्वलद्वायान्नि शिखानि कार्त्तशिभिः प्रसंक्षेपाति तोगरुत्मांनः विष्णुर्दैत्यं कृपाशर्निरीक्ष्य किंचमादत्तकृत्वांतसुल्यं नयाज्ञ

375/1998

त्वाक्यासविपेन मेथंशुभं चक्रासुधरणीधराभं दस्मा रप्यासुलहनास्त्रमेणान्नू मौ प दानि रनुजाधिपः सुः नगः सम्भूय हरि
सघोरान्सु मोच कालानलतुल्य नासः श्रीरेखिभिन्न समुजे भिन्नेद षट्टिश्वशौर्ये दयाभिश्व केतुं विष्णुर्विहस्य अवलावमा
नेदेत्य दर्वं विनिहन्तनेत्रः मनेनं दैत्यो मधितो वध्य दैत्येश्वरो विष्णुतश्चोणितो घः ततोस्याकिंनिषालितमधे यांडवाच संस्के
सत्याग्रहपाणिः कुमारिवव्योस्विरणविमुं चस्त्र भासुरस्वल्पनतेरेरक्षोभिः यथं नभसो हंषि गरुडसूदः मधेवाकिंपुच समुस्तुकोः
सि शंलो वधुंविस्तुसुरवानित्रामनिस्ति: ससंरवे समिवेपविस्तुं गदा मपो द्यम्पनिमि: प्रवंजंउघानगाडेगरूडसरवस्य:
वासोस्तिवे वाउधुंउः परेतु दष्टुस्वशीस्वान कगोसुरवौषान् अपसंज्ञा मवाप्यासुगरूडोपि सकेत्राक पराजुखोरणान्तस्मा
सल्वाय नमहाजवः इतिश्री म॰ दे वासुरसुद्धे विष्णुपराजयोनाम अध्यायः ॥ तमालीकदपलायांते विभ्रष्टध्वजकार्मुकं
हरिदेवं सहस्वात्सोमेनेभग्नानसुरानपि दैत्यांश्चसुरितान्दृष्ट्वा कर्त्तव्यंनाध्यगच्छत अथपयोनिकटे विष्णोःसुरेशाः प्याक
वा मनः उवाचवैनं मधुरग्नोसाहपरिरंहकं किमेभिःक्रीडसे देव दानवैर्दुष्टमानसैः उर्द्धनिर्दधुरं घस्मपुरूपस्क म॰स्य॰
सुःक्रियाः शक्नेतो मेहितोनीचो मन्यते स्वबलमात्मनः तस्मात्वनीचं मतिमानगृह्णीतं हिनसंसजेत् अथाग्रेसुरसंपस्मार २०५
ध्विनोऽयमामुखः कस्मे ममभवत्स्ववेहिरणपारुवधे प्रभो हिरण्यकशिपुर्दैत्यो वीर्यशाली महोद्भवः त्वोप्राप्यवप
घानस्मादसुरो विषमारूतिः भ्रमं प्रतिवेतायेवं दैत्यंघाःसुरविद्विषः विवाद्रामात्वां प्राप्यवालभारवपावकं सुगेसुगेचा
हेत्यानां तमेवांतकरी हरे तथैवाहं वमत्वानोभवविस्पोसुराश्रयः एवं प्रबोधितो विष्णुर्जबर्हतमसाधुतं बुभेन देसथ
कृष्णा सर्वभूतानां घोररूपा अथोवाच महस्वाकं कालरूपमयोरुजः दैत्यं शाःसेयपोपा येत्राक्याहंतुं हितान्यतः उर्जय
स्वारक्तो दैत्यो मुक्तामप्रदिनंगिन्डं कामंश्चिकी चसतांश्यासो वधोन्यस्यकुमारकान् जंभक्षवध्यनो प्राप्ते दानककूर
विक्रमः तस्मादीर्घ्यणारि येन जंहे जंभं जगद्गुरं अवध्यः सर्वभूतानां त्वामृते सतुदानवः मघागुप्तोरणे जंभंजगत्कंटक
मुद्धर नदेकुंठवकः छन्नासत्स्वाक्षोमगारिहा समादिशासुरान्सर्वान्सैन्यमारचनांप्रति यस्मारं मर्दलोके सुवीर्यमत
यमोपिच नदेकारदशरूपांश्चकाराप्रेसरांनहरिः मालभ्यो गांगदोनसा बलिनोनीलकंधरः वंद्दरवंउनसुंजनामे
दिवो हस्तीरवंडिनः श्रूलज्वाला बलिमोगासुजमंडलभेरवाः विंमोसुंगजदाजहदाःसिंहचर्मागसंगिनः कपालत्राददयोरु
शाविशाविनमहासुराः कपालीपिंगलोभीमोविरूपाक्षोविलोहितः अजेशशासनःशास्त्राभनेउकृज्ञास्त्रयाः एनेए
कादशानंतावलारूपप्रभाविनः पालायेनोबलस्याग्रेदारयंतश्चदानवान् आप्यायपेनखिदशान्विगर्जनरवांवुद
हिमाचलाभेमहतिकांचनांसुरूडस्वजि मनलक्ष्मीरेहेमघंटासंघातमंडिते ऐरावतोरचतुर्हेउमातंगेमनसंस्थिते
महामदजलस्त्रावे कामरूपे शतक्रतु तस्यौहिमवतःश्रृंगेभातुमानिवदीप्तिमान् नस्यारक्षत्पदं सव्यंमारूतोशानवि
क्रमः रणेयोमरमभिस्त्रज्वालाहरिनदिग्गुरवः दहरक्षोभवद्धिलुःससैन्यमानाभक्तोः आदित्यासमवोवि श्वेमा
रूनश्चाश्विनावपि गंधर्वा राक्षसा यक्षाः सकिंनरमहोरगाः प्रसाधितांसानुविनादभानाद्रे मनूषणाः कोटिशाः
कोटिशःकृत्वा वृंदंविश्लोपलक्षितं विश्वावर्षनःस्वोकीर्तिवंदिवृंदैःपुरःसरैः वेणुदैत्यवधेरमाः सहैकाःसुरजापतेः
श्रुतक्रतोरमरक्षिकायपालितापंताकिनीगजरथवाजिनादिनासदीनवधजपनकोटिर्मडितावभूवमादितिसुन

577
1998

कृत्या सर्वभूतानां यो रक्षः । अघोरात्मकमहत्वात् कालकर्ममयोद्भवः । दैत्येशः सर्वयज्ञो यो पाये स्वाहा तुंहि तावतः उर्जयः
सारको दैत्यो मुकामममर्दिनं गिरिशो । कालस्थितिश्च चक्रांगार्गो वधो मस्मकुमारकान्जं भस्म वध्यनो ग्रामो हन कक्रूर 377 / 1998
विक्रमः । तस्मात् वीर्येण दिव्येन जं हे जंभंजगद्गुरं । अवध्यः सर्वभूतानां त्वाम्ने सतु दानवः । महागुह्य रत्नो जं भंज गन्धं दक
मुद्गरं । नदैकुंठ वरदः सन्नासक स्वांशो महारिहा । समाद्रिगाशुरान् सर्वान् सैन्यम् रचनां प्रति । यस्मात् मर्दिनो केशवी वीर्यम त
म मोपिव । नदेकादश रुद्रांश्च कारामे सरान् दृढः । मात्स्यो गांगदो नकाबलिनो नीलकेधकः । नंदइर्स्व उग्रमुंडा नामे
डिवो रूपी खेडिकः । स्थूलज्वाला वलिमांसाभुजमंडलभैरवाः । पिंगोत्तुंगजदाजूटाः सिंहवर्मा गमेगिनः । कपालाग्रदयो रू
शाविशाविन महासुराः । कपाली पिंगलो भीमो विरूपाक्षो विलोहितः । अजेशाश्या मनःशाकार्गभक्ष्ये उक्रुशासया । एते ए
कादशानंता बलारूढप्रभाविकः । पाल्यमेनो बलस्याग्रे दारयंतश्च दानवान् । आप्यायये न स्त्रिदशान्विगर्जनरपांकुरा
हिमाचलाभे महति कांचनांसु रूढस्वजि । भवलक्ष्मा मरेहेमघंटासंघातमंडिते । ऐरावतो तत्र हर्डे मार्तंगे मत मंस्थिते
महामदजलस्रावे कामरूपे शतक्रतुः । तस्यौहिमवत्कंगेभानुमानिव दीप्तिमान् । नंस्यारक्तस्पर्दमसमं मारुतो नवि
क्रमः । रतो यो मरममित्सज्वाला हरिनदिशु स्थः । ८८ रक्तो भवद्दिशु संसैन्य मनानक्रतोः । आदित्या वसवो विश्वे मा
रुतश्चाश्विना वपि । गंधर्वा राक्षसा यक्षाः सकिंनरमहोरगाः । प्रसाधितानाश्रु विनाद भानाद्भे महर्षयः । कोटिशः ।
कोटिशः कृत्वा वृंदं दिव्यो पलक्षितं । विश्वावसुनः सर्वाः कीर्तिवर्दिदृढदोः पुरः सरैः । तेषु दैत्य नयो नमाः महें भ्रमसु रजापतेः
श्वतक्रतोरमरक्तिकायपालितापंताकिनी गजरथवाजिनादिना सरसैन्य वधुजपवकोटिर्मंडिता यभूव मादितिसुत

शोकम्वर्द्धनी ॥ अथ्यायोनीलो विलोक्याथ सुरसेनां गजासुरः ॥ गजरूपो महाघोरः संहर्ता लोकभैरवः ॥ परस्य धाराधु-
धो है तो स्त्रानाभाग संकटः ॥ ममर्द्द रणे देवं कंपिले पास्याक्करे लय ॥ पराभ रत्न नाजघ्ने देवं देवो रुद्रविक्रमः ॥ तस्य
पालयंतः सेनो यक्षगंधर्वकिंनराः ॥ मुमुचुर्मंडलात्स वै चित्राण्यास्त्रसंहतः ॥ १ ॥ ११ ॥ रत्नधान्वस्कृभिंडिमाल
मसुद्गरान् ॥ कुंतान्प्रासानं तीक्ष्णान्मुद्गरांश्चातिउः सहान ॥ गान्मवीनक्षोभसदैत्यके वज्रामिव भूधरः ॥ कोपास्फा-
लितदीर्घाग्रकराको दैनपातयन् ॥ विचचार रणे देवान् उःप्रक्षो गजदानवः ॥ यस्मिन् यस्मिन्नि पतति सुरवृंदे
गजासुरः ॥ तस्मिंस्तस्मिन्महाशब्दो हाहाकारकृतो भवत् ॥ अथविद्रुमाणं तु बलं प्रेक्ष्य समंततः ॥ रुद्रः ॥ १२ ॥ रसरंकुं
शीतुरहं कारीकृत्वा विधः ॥ भो भो गच्छ न देवं त्वं हंनिष्यामि तेन महासुरं ॥ धर्षितैर्निशितैः शूलैर्भंजये नोहि मर्मसु ॥ कपाली
वाक्यमाकर्ण्य शूलं शितं नवा तामुखं ॥ संमार्ज्य वामहस्तेन सर्वं रंभविद्रुतेक्षणः ॥ अथागात्स्फुटीकृते देवं शंभिसु
स्त्रोरथो ॥ हृदहेन मुष्टिबंधेन शूलं विष्णानिर्मलं ॥ जघान कुंभदेशे तु कपाली गजदानवं ॥ ततो रक्तापिते रुद्रानिर्मथो-
लो मुखेरणे ॥ जघ्नुः शूलेनु देवं दंष्ट्रोलवर्मापामाद्द वे ॥ सुरक्तोशितरंद्राः सनीलः शूलमुखार्पितः ॥ वभौ रुद्रस्य छवि देवं स्वश- मस्कं०
रीराममलं सरः ॥ प्रोक्तु क्ष्मारु लानीला रुद्रं संपाते सर्वतोदिशं ॥ तस्य ऊर्ध्वं तनु दृष्ट्वा पैः द्रुहे हरेरि पाद्दतं ३ वा पुनिता श्रिदेलो- १९६
परवलत्कर्णपक्ष्मकः ॥ कुंभदिभेदज्ञानेर्जाभि देवो मे जासुरः ॥ दृष्टाचरां किं रुद्रात्प्रोतवरु प्रशस्तं तोरुते ॥ ततश्चतुर्विधिधो
दंष्ट्रः शरीरम मरद्विपः ॥ स्वामपामास वा वीववेगेन च गजासुरं ॥ दृष्ट्वा श्रमातुरं देवं संदिनि म्सुरितर्नी विनं ॥ निरुक्ता हरं पोत
स्मिंन्तस्मुशी मक्वोत्तमे ॥ तत्रः पततये वा स्वयमर्भवो हृत्स्वभैरवं ॥ स्वयम वीग रक्तौघं च कारावरमात्मनः ॥ दृष्ट्वा विनिर्दितं दे-

सेदानवेंद्र महाबलः ॥ चित्तदुकुबुद्धिमोनिर्येतुश्च महद्भुतः ॥ दृष्ट्वा कपालिनो रूपं गजचर्मांबरात्मतं ॥ दितुसी मर्मनमोयो गेरु-
द्रदेवाविलोकयन् ॥ एवं विनिहिते तस्मिन् दानवेंद्रे महाबले ॥ दिवाधिरुद्दहो यदेवं प्रेहनउउभितानतः ॥ कल्पांतो तु
धराभेनुकरे णाप्तिदानकः ॥ निमिषाद्यापितलूलंसुरसंस्थान्मलोकयन ॥ यो यो निमिगजो भाति दिशां तां तांस वाहनाः तस्य
तुईकुबु देत्या भक्ष्याश्च सत्कृदे तपः ॥ गंधोमसुरमातंगाउदुबुश्च महस्त्विनः ॥ पलायनमानेसैन्येतु सुराणां पाकतास-
नः ॥ तस्योरि क्वालकैः सार्द्धम हाभिः केशवेन च ॥ संप्राप्तो निमिमातंगो यावद्धक्र गजंप्रति ॥ तावद्धक्रगजो भीमानो मु-
स्वो सुरा दानवेंद्र वधं प्रति ॥ सत्क्रतुश्च चक्रे पानिमिं पक्षस्य ताडयन् ॥ गदया दंतिनं तस्य गंडस्थाने ददंहरे ॥ तक्षहा-
रमविंलै वनिमिर्निश्चलपो रूपः ॥ ऐरावणं करी देशे सुदृरेणाभ्यताडयत् ॥ सहतो मुद्गरेणाथ शक्रकर्ण अरश्चाहवे ज-
त्विना ॥ ततो वायुर्वृदुरुरूक्षेउः शकरपाणुभः ॥ समुत्थो निमिमातंगप वनान्वलकंपितः ॥ सुतरक्तो वभौ शैलोघनधातु-
नपरिम्हृछितः ॥ दंतोभिंताधरो वेगात्सपातान्वलसन्निभः ॥ सुतरक्तो वभौ शैलः सिंहसंनादो महाबलौ ॥ सर्वेक्सुरसेना-
नां गजसंहितसंहितं ॥ तेनोरथेनश्चश्वानां गदाश्मोटनधान्विता ॥ गजं तं निहतं दृष्ट्वा निमिषापिपरं सु ॥ ... श्रुत्वा चसिद्ध

379
1998

मादैत्यसुराणामतिकोपनः । जंभो जज्वाल कोपेन काष्ठाजरैव पावकः । स सुरान् कोपसंरक्तो धनुष्यारोप्य कार्मुकं । ति
ष्ठति हस्तवीक्ष्य वान्सा शंधितासनो रथम् । वेगेन चलतस्त्वस्य तद्धेम्या द्युतिः । यस्मादिन्यस्तहस्तस्तु इतस्मोदत्या
वृजे पताकिनाः रथेनार्त्तकिंकिणीजालमालिनी । अभिदुद्राव तं पत्रे यास तेन स्यंदनेन तु । घटपस्तुरसैन्यानां हृदया
निच हृदयते । तमायांतमभिप्रेक्ष्य धनुष्याहितसायकं । शतक्रतुरदीनात्मा हस्तमाध्मदत्तपत्सुकं । बाणेनशैलधौ
नाश्रमदैवं इरविस्तरके । तेनास्य सशरं चापं रथपाद्विच्छेद रथेन हा । छिन्नं संत्यज्य तच्चापं जंभो दानवनंदनः । अन्यत्कार्मुक
मादाय वेगेन भारसाधनं । शरांश्चाशीविषाकारान् तैलधौतान् जिह्मगान् । शक्रं विव्याध दशभिर्जानुदेशे तु पत्रिभिः । हृ
दये तु त्रिभिश्चापि द्वाभ्यां च स्कंधयोर्द्वयोः । शक्रोपि दानवेंद्रस्य बाणजालमसेषतः वाम्रजत् । अप्राप्तान् दानवेंद्रस्तु शरा
न्साक्रमु जोरि तान् । चिच्छेद दशधा काय शरैरग्निशिखोपमैः । ततस्तु शरजालेन देवेंद्रो दानवेश्वरं । आच्छादयत यत्नेन
वर्षास्विव घनैर्नभः । दैत्योपि बाणजालं तद्व्यधमत्सायकैः शितैः । यथा वायुर्घनानीकं दुर्निवार्य दिशो मुखे । शक्रोप्यथा
धसंरम्भान्नविशेषयते यदा । दानवेंद्रं तदा चक्रे गांधर्वास्त्रं महाद्भुतं । ततो स्मतेजसा व्याप्तमभूद्व्योमगगनोदरे । गंधर्वा मत्स्य०
किंनरैश्चापि नानाप्राकारतोरणैः । मुंचद्भिरद्भुताकारैरस्त्रवृष्टिं प्रयत्नतः । तथा स्त्रवृष्ट्या दैत्यानां हन्यमाना महाचमूः १९७
जंभं शरणमागच्छद्रक्ष मे परमक्रमं । व्याकुलोपि यदा दैत्यःसहस्राक्षास्त्रपीडया । स्मरन्साधुसमाचारं भीतत्राणपरो
भवत् । अथास्त्रं मौशलं नाम मुमोच दितिनंदनः । ततस्तु मुशलैः सर्वमभवत्पूरितं जगत् । एकप्रहारकुरेरस्य [illegible]

मं ततः । गंधर्वनगरात्रेषु गंधर्वास्त्रविनिर्मितान् । गंधर्वमस्त्रसंधाय सुरसैन्येषु चापरं । एकैकेन प्रहारेण गजान् अश्वान् महार
थान् । एतांश्चाप्यहनच्छिन्नांशताश्वसहस्रशः । ततः सुराधिपः शक्रस्त्वाष्ट्रमस्त्रं समुदीरयत् । संधीयमाने तस्मात्तु निश्चेरुः पा
वकार्चिषः । ततो यंत्रमयान् दिव्यान् आयुधान् उग्रधर्षणान् । तैर्यंत्रैरभवद् युद्धं नभसि वितानकं । वितानकेन तेनाथ प्रश
मं मुसलेगते । शैलास्त्रं मुमुचे जंभो यंत्रसंघातवारणं । अप्रमाणैस्ततः पाषाणैः ततो वर्षं प्रवर्षत । त्वाष्ट्रास्त्रजनितान्याशु यंत्राणि त
दनंतरं । तेनोपलनिपातेन गतानि तिलशस्ततः । यंत्राणि तिलशः कृत्वा शैलास्त्रोपरि मूर्द्धसु निपपाताशु दारयत् पृथिवीतला
नतोऽथ शास्त्रं मकरोत्सहस्राक्षः पुरंदरः । तेनोपलमहावर्षं व्यशीर्यत समंततः । ततः प्रशांते शैलास्त्रे जंभो भूधरसन्निभः
ऐषीकमस्त्रमकरोच्छ्रितोत्पराक्रमः । ऐषीकं नागसंनाशं वज्रास्त्रं शक्रवल्लभे । विजृंभत्यथैषीके परमास्त्रे सुरर्दने जज्व
लुर्देवसैन्यानि सस्यंदनगजानि तु । दह्यमाने ष्वैषीकेन तेजसा सुरसत्तमे । आग्नेयं चास्त्रमकरोद्बलहा पाकशासनः । तेनास्त्रेण
तदस्त्रेन दग्धं सदनंतरं । तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे पावकास्त्रं विजृंभति । जज्वलुः कायजं भस्मसरथं ससारथिं । ततः प्रतिहतो दैत्यो
ह्यस्त्रं प्रतिभो भवन् । वारुणास्त्रं मुमोचाशु शमनं पावकार्चिषः । ततो जलधराव्योम स्फुरद्विद्युल्लताकुले । गंभीरसुरजाघानं दि
शस्त्वं समंततः । करीन्द्रकरतुल्याभिर्जलधाराभिरंबराद् । पतंतिभिरधःसर्वं स्लावितं यदभूत्तदा । शांतमाग्नेयमस्त्रं तु प्रा
तिलोकसुराधिपः । वायव्यमस्त्रमकरोत् मेघसंघाननाशनं । वायव्येनु बलेनाथ निर्धूतमेघमंडले । बभूव निर्मलं व्योमनी
लोत्पलदलप्रभं । वायुना चातिरूक्षेण कंपितास्ते तु दानवाः । नाशक्यं तदा तस्थावुर्रणेनु तेनोऽपिये । ततो जंभोभयस्त्रस्तोद

381/1998

मुकुन्दनाम्ना युयुधे दशनिर्मुक्तासिलतादुमैः ततः श्रमितो वायो
र्यो जनविक्षतः महद्गतिप्रतिमा सार्धं दानवानां भयापहः मुकुन्दनाम्ना युयुधे दशनि ... ततः कंदशाणिवाणीर्च
हेसंदेयर्णतारुतो महामानि व नमसमुमोवाखन्नतकरः तथाश्रोन्यापनितमाहेल स्याचलद्युविणः जम्भुवकुजारोभीमो
नसमंतात्रिईशाणिव ततःसादानवेंद्रस्य श्रीलमायासवर्श्मेत निर्वाणेनेश्चलमसद्दानवेंद्रो महोत्कटः जम्भुचक्रुजारोभीमो
महाबीलसमारूदिः ममहृत्वासुरानीकं दंनेश्वास्महनसुरान् अंतसष्ट तः कांचित्करेणावेष्टा दानवाः ततः क्षुधितस्तस्मसुर
सेन्याभिहन्तस्य आग्नेत्लोकदुर्धर्षनारसिंहे सेघानिनिश्चेरूस्ततेजसः क्रुनदंष्ट्रा दृष्टासानि कर्कशानिनयानिच तेविषा
दितगात्रासेगजमायां घमोहयत् तनस्थाशीतिषोयोरान वस्कुवाङ्मानाकुलः विणविनिश्वासनिर्दग्धसुरसैन्यमहारथः त
तोखंगारूढंचकेशक्रश्वा दुर्भुजंतदा ततो गरुत्मतां तस्यासहस्राणिविनिर्देशुने गरुडानिशमादजेलोसुतंगारूपधरक
तस्तुखंडश्लोदेतः साम्ममायाकनमत प्रनष्टायांतु मायायां ततोजंभो महासुरः चकाररूपमतुलं नंशादिमयमनुगो
विस्तन्नदानासुमि येषसुरपुंगवान् ततोम्यविविशुर्वक्त्रंस महारथकुंजरः गरसेन्यांपतनीमांयातालोन्मलवालुकं सैन्ये	मत्स्य.
कुभस्यमातेषुदानवेनवैलोयमा शक्रोदीनत्वमापन्नश्चातवाहनवाहनः कर्तव्यतांनाध्यगच्छन्लो वावेदंजनार्दनं कि	१९८
मनंतरमेवास्ति कर्तव्यस्मावरोधितं पराश्रिसघटामोस्य दानवस्यपुरुषर्षभ ततो हरिरुवाचेदं वज्रायुधमुदारधीः न
सांप्रतंरणोशक्तुं शक्तकातरतीनवत बध्यावाशुमहामायापुरंदररिपोस्त्वया मयेनलक्षितोदेत्याधिष्ठितः प्रातपो
रूप्य मायाकमोहमायाकृद्धिभेमोतंस्मरप्रभो ततःशक्रप्रकुपितोदानवं प्रतिदेवराट् नारायणो ... तोसुरोवासुरस्य

रणेमि पतामितेनरदैत्योविहन्यस्योपसक्षणात् नीलिलास्फालितगंधर्वकिन्नरोरगराक्षसो ततोनारायणस्यापेप्यपाता
मुरवक्षसि महाहृतिभिन्नदृपात्सुश्राव रुधिरंबहु रणराणमिवोज्जृंभतस्याजासुरनंदनः नवस्तुनेजमानस्यरूपं दैत्य
स्यनाशनं ततस्थांतर्दधे दैत्योविषयत्वनभिलक्षितः गगनस्यसदैत्योवांजास्त्राणिनमतीडियं मुमोचसुरसैन्यानां संहारकर
णीपरां प्रासानपरस्वधानक्रान्वज्रानवाणान्सतुरंगान् कुंतानकपणान्शालानसिंदिमालान्शोकसुजान् वबर्षदान
वोरोक्रीजपध्यानस्त्वत्यानपि तैरस्त्रैर्दानवान्मुक्तैर्देवानीकमुभीपणैः बज्रमिर्धरणीपृष्ठं शोणितसकुंडलैः ऊरूभि
र्गजहस्ताभैः कपीडनालीपमैः भग्नेषादंडच्छत्रैःपतितैसारथिभिःसह उत्संचारणभवत्सेष्ठीमांसशोणितकर्दमा रुधि
रोघहदावर्त्ता वराजगिरोरुपा कवंधनृत्यसंकुलायुवदसांद्कर्दमे जगन्त्रयेपिसंहर्त्तसमैसमहोत्सवे दिनो रूपमा
लपटप्रचामसाःपरंप्रमोदमारकः कचिदिहुप्पलीनतंत्रावरीस्वविचामसाः कचिदिहुप्पावरोत्तकःप्रयातिजंबुक
कचित् स्थितोलिभीषणोकचित्तनुच्चंचुरार्दितोरसः भ्रंतसनामन्त्राहृत्य कचित्सजातिसंस्थितः कचिदृंरमजामलंत्र
वोप्यालीयतामकः कचित्तुरंगमंदुलांतुरुष्पनेभ्यजातिमंडितिः कचित्सिताचजातकैःप्रपीतशोणितोन्मदेःस्वकामिः
नीसुतेईतःकोष्टमोदिनि समभ्रमैर्ममेवदावनीनकुवेरं यमस्तुमेप्रियाकरोयमाकुसन्निभोसमासुकर्णक्षरकाः सरो
षमीलितापरावयोविनाप्रियातथा अपायमसुराषराखेनेमे हृतोशोणिनामहासुपायनेनराक्षसाः मांसाकुकेशायंगता
स्थिरप्रगल्भपाणिना प्रियाविमुक्तजीविनासमानपासजमेवनपस्वतांप्रयाणितिमे गनोजमतानमामिसंनरसनोजहा	383 / 1998

त्सौ अपरः किंनरनारीसगानं तेषु नीपवनेषु धामिषु कंजीवितानसानस्पर्शि श्रुते मध्यान्हमेकदानंतु इति प्रियायवर
लभा वदंति परुषारवाः परे कपालपालस्थपिशितपक्वराक्षसाः वदंति देहि मे मे तिलेन स्वादिताः परे परे तिश्रोणिते
दिवासुधांतमूर्तयः पिबंतु तर्पदेवतासमर्हयंतां चामिषैः गजोत्थपेषु संस्थितास्वरं तिश्रोणितावबद्धसान इति प्रसिंगाटसे
कदेषु राक्षसेषु संकरे भयंसमर्जयद्भुजंगमभयाः स्फुरंति मोदिताः ततः शक्रो धनेशश्च वरुणः पवनोनलः यमो निर्ऋ
तिश्चैव सुरासुरेषु संकरे भयं समर्जयद्भुजंगमाः स्फुरंति मोदिताः आकाशे सुमुहुः सर्वे स्ववाहिनीमुखेन तः अस्त्राणि स्वर्गतो जग्मु देवानां तत्र वेश्मनि सरंभ
निश्चादिव्यानस्त्रान्नस्त्रविपाः आकाशे सुमुहुः सर्वे स्वबाहिस्तु स्वेन नः अस्त्राणि स्वर्गतोज्जगुर्दैवानां सत्ववेश्मनि सरंभ
मायामिमहतामतासुमलेनच गतिं नविविदुस्तापिस्त्रांता दैत्यस्य देवताः दैत्यास्तु विमलवीगानाः किंचित्करतांगताः सुत
गाकाशेतारदिनाश्वव तद्वस्यान हरिर्हस्ते वज्राकमुखावह तुल्या संस्मरदेवेंद्रध्यस्य बंधनविद्यते विष्णुनामोहितास्सर्
कःसमस्तास्त्रं मनौजसो संहृत्य तंदिव्यमस्त्रातिनाशनं समाहितं चास्त्रममित्रपानने धनुष्यापध्यपविनिश्वोस्य बुद्धिमानस
स्मारमंत्रे सहाधिमानसः ममंत्रमुत्स्तार्पसतांतराप्यवधायवदैत्यस्याधि याभिसंधितं विरूपकर्णोनमकंवदिधिति   मत्स्य०
मुमोचवीरस्त्रांवरमार्गमुत्सुखः अथासुरः प्रेक्षमहादस्तुमाहितंविहाय मायामनो वतिहत प्रवेपमाने नमुखेनतापप   १४८
तावलेनगात्रेणाचसंभ्रमाकुल्याः ततोमातमस्यवराभिमंत्रितं तस्मिरोदर्चंद्रप्रभवं महारणे पुरंदरस्यामरवध्यतोग
तोनचार्कबिंबंवपुषाविडंबयन् किरीटकुटस्फुटकांतिसंकटं सुगोधिनाकु सुमाधिवासितं प्रकीर्णधूमलवनाभि
मर्दजं पपातजांबस्यशिरः सकुंडलं नाग्निवविहिते दैत्ये दानवैः स्त्राःपराङ्मुखाः सर्वैस्तैर्भग्नसंकल्पाः प्रमुःखतारका

तोसुरस्थानसमाश्वोकद्युत्वाचतुर्गे हानान समभानदानवेंद्रांस्तु सुरेरणमुखे ततः सा वृत्वे पंसवंदर्पसगर्वसप
राक्रमं सहदेवनरं ससैन्यस्यतारकोरापमाश्रित सजैत्रंरथमास्थाय सहस्रेणगरूत्मतो सर्वायुधपरिस्कारं सर्वोस्तूप
रिरक्षितं नैवाकरासुरिं संदिग्धं भुविस्तृतमहानतेरथाप्यपनतुर्गं सम्येनमहतासुनः जंभास्तुरुतसर्वांगं स्फुलेसं
गवणर्दतिनं जैत्रं पीततनसतु तेवरमंडोध्यतिष्ठत नमहेमपरिस्कारं महारत्नसमाचितं चतुर्योजनविस्तीर्णसिद्धि
संगपरिश्रुतं गंधर्वकिंनरैर्गीतमप्सरोनत्यसंकुलं सर्वायुधसमंसबाधंविचित्रध्वजसंकुलं नह्यदेवराजस्यपरिकार्यस
मंततः रंसितालोकपालाश्च तस्तुःस गरुडध्वजः ततश्चचालवसुधातमोरूमहद्रश्यौ नेमोंबुधप्रजडूताने वरविप्र
भातजोजव्यालवाह्याणितमोकंपतवाद्दूवः ततः समसमस्तसुरेंद्रतंततोदृष्टनतारकः एकस्मात्तरकौदैत्यःसुरसंधा
स्नायिफतः लोकावसानमेकस्यंलोकोदरणामेकतः जगत्संरक्षणमेकत्रजगत्पालनमेकतः खयवशितेभूतानि
सुरासुरविभेदिनः तद्धामेकमांपातंदद्दस्वःप्रेक्ष्यरव यस्तुकिंचिल्लोकेषु त्रिषुसंत्रास्वरूपकं तत्रतारकस्य
पंविलिसंतवि धनिके अस्त्राणि तेजांसि धनानिधैर्यशौभाफलंवीरपराक्रमश्च सर्वाणिसांतन्निकमंवभूवसुरासुरा
णां तपसावलेन अथाजिमुखमायांतं नवभिर्वाणभिरस्त्रया वाणैर्नरकन्यायैर्विव्याधतारकंहृदि सतानचिंत्यदैत्येंद्रः
सुरवाणत्कृतोहृदि सप्तापिनवभिर्वाणैःसुरान्विव्याधदानवः जगाद्वारणसंभवैःशल्यैरिवपुरस्सरैः ततोक्लिष्टारज्ञानंसं
ग्रामेसुमुत्सुकः अनंतरंचकांताना माष्पानमिवानिशं वदंत्राप्तसंग्रामपत्नेववंदंनाप्यामासदानवः शरैःपाकशासनम्

385
1998

ख्यातपरमाणि सुनिर्मलंकमार्यातकुष्ठनस्यंमहाकुवं ततोभिर्वार्यततहाराआर्भसुरभुजेरितं बाणोबीमादिशः
इष्टीष्टरप्याम्यासस्नानवः विठेरसुरवदेशीतुस्वकैर्वाणोध्यलाघवात् बाणजालैस्तुनीत्यकाशे कंकबर्हिणवाजितैः
कर्णेनहष्टेविमलैःसुवर्णरजतोज्ज्वलैः आच्छादयन्रथप्रतानस्यामोक्काहविकम्पितैः ततःकालेनबाणानांशार्ङ्गविव्याध
हानवः नारायणंचसमस्थानवस्याचकुंतावाने दशभिर्मारुतंसूर्यं परमेदशभिरेवच धनदंचैवसमतसावरुणं
चदशोभिः विंशत्याःनिरृतिंहेत्वःपुनश्चाशभिरेवच विव्याधपुनरेकैकंदशभिर्मर्मभेदिभिः तथासमानतिदै
सोविव्याधपुनराशुगैः गरुडंदैत्यराजस्तुदशभिश्चैवमार्गणैः आरुणंदशभिश्चैवमहिषंदशभिस्ततः पुनश्चदैत्यो
देवानांतिलशोनतपर्वभिः चकारचर्मजालानिविच्छेदचधनूंषिवै ततोविकचवादेवाविधनुकाशरक्षताः
आध्यात्मानिवव्यापानिरणेवृष्टिस्तुवैशरान् सुरसोकपालानीत्वासमंतात्पर्यवारयन् शरैश्चसत्वरैर्दैत्यादानवं
डंशपीडयन् ततस्तेदेवताःसर्वेक्रोधसंरक्तलोचनाः ततोदानवःक्रोधसंरक्तनेत्रःशरानग्निकल्पानववर्ष
मसुराणां वाण्यानसमादायनदैवजालेजघानमहिषमिंद्रसुबाहुं महेंद्रोपितंपञ्चभिःपरमएवरथापि मत्स०
श्रीपुंसमोहःपपात ओकोमहिंसहसाकविंवंसुरावानोर्विःक्रमोद्भूतवीर्यः शराभ्यांजघानाशुमूर्धेसलीला २००
ततःकेशवश्चोपसंगम्यऊमग्रेसकंपमानीडापरीतस्यसंख्ये ततःस्यारकःश्वेतनागंइषत्कनैःसवत्सदंतैः
स्यरवकुडभागंशारैरग्निकल्पैरूंसैर्विकारंजल्पेशास्यतत्रसोद्यततःउजीवदेवराजः शरैरभिवर्जेचका

कागशुदैत्यस्तथाराहुसाभीतभीतांदिशांतु इषचकैश्चरूलैर्विफारैर्प्रसुकैश्चकारानलंलीलयैवासुरेशाः दूणग्रशु
निताक्षप्याविष्णुनाक्रानलाघ्यास्तुसंहत्यतीक्ष्णैःइषचकैः पचक्रुःप्रचंडेतदैत्यसेनसार्धमश्वसंगारंसंगारग्रामकल्पं श्च
ध्यानम्पचाप्यांहरितीक्ष्णबाणैर्हनश्चात्रयिंदैत्यराजस्यहृदयं धूजेधूमकेतुकिरीटंमहेंद्रोधनेशोधनुःकांचनानदंष्ट
इं यमोबाहुदंडेरथांगानिवायुनिशारिणाभीश्वरश्चापिचर्म तदृष्ट्वासुर्यंममरैरकृतंचित्रपराक्रमं दैत्यनाथहृ
तेसख्येस्तुवाहुयुगंवीपवः मुमोचमुद्गरंभीमंसहस्राक्षायसंगारे दृष्ट्वासुरमायांतंमानिवार्यमथांबरे रक्षा
राक्षसधरलीमगमस्याकश्यासनः सुदूरोपिरथोपस्थेपपातपरूपस्वनः सरथंचूर्णयामासयथासावनमा
तानिं गृहीत्वापट्टिशंदैत्योजयानोरसिकेशवं स्कंधेगरुत्मतःसोपिनिषसादाविचेतनः खड्गेनराक्षसेंद्रनिरकर्त्त
सवाहनं यमंचपातयामाससहमौदैत्यास्त्रमंडितः वह्निंचभिंडिमालेनताडयामासमूर्द्धनि वायुंचदोर्भ्यामुत्क्षिप्य
पातयामासभूतले धनेशंचधनुःकोट्याकुट्ट्यामासकोपनः ततोदेवानिचवन्यानामसमेकेसमरेततः जघ्नानार
स्त्रैरसंख्यातेदैत्योऽमितविक्रमः लब्धसंज्ञास्ततःसर्वेदिक्षुचक्रेजशाहसत्वरं दानवेंद्रवमासिकंशतारकुरिकाहु
र्थे नत्मुमोचाशुरैंद्रस्यहृदयेयसुमुसिकेन्यावः पपातचक्रेदैत्यस्यहृदयेथाशुरशुति विकीर्यतारकोरथंभीलोसल
भिवापनिं ततोवज्रंमहेंद्रोपिप्रमोचाविनंचिरं याम्यनजधाशीघ्रशक्रस्यदानवेंद्रस्तोयस्य तारकस्यसमंत्राप्य
शिरंसोयंदांशानिनः व्याजीर्यतनविकीर्णोर्विःशानधाशोभ्यतांगतः विनाशमापायनन्तुकंवासुनासुरवस्याभि ज्वलितंज्वलना

387
1998

भास्यमंशुभ्रांकुशालेशावत् विनायमागतं दृष्ट्वा धुःस्वा शुधमाह वै हरश्शैलेंद्रसुतायाः पुष्पितद्रुमकंदरे विलेप
दानवैद्राप पंचभोजनविस्मरं महीधरं तमायातं दैत्यः स्मितमुखः तदा जगाद वामहस्तेन बालकंदुकलील
या ततोऽर्द्धं समुद्यम्य हृतांतः क्रोधमूर्छितः देवीं द्रष्टुं विलेपन्याप्य वेगेन दुःसहं सोऽसुरस्यापतन्मूर्ध्नि दैत्यः
संवृतदुर्भवान् कल्पने दहनालोकवन्मज्जासोत्वलनस्तनः स्फुलिंगविलेपदुर्व्यो दानवैद्राय संयुगे नवांशशीर्ष
मालेव सा स्म वक्षसि राजते ततः खङ्गं समाकृष्य कोशादाकाशनिर्मलं भ्रामयामास दिग्नागं जो कपालो हिनि
स्त्राति विलेपदानवैद्राय तस्यां गेनिपपातनं पतितस्याग्रमग्नां ततः संस्तुप्रा नखंडतो जलस्तूपदुर्गंधिविषपा
वकभैरवे मुमोच पाशं दैत्यस्य भुजबंधाभिलाषुकः स दैत्यभुजमाश्रीत्य सर्पः सद्यो व्यपद्यत स्फुरितः कवचाकुर
रोशादनालिर्महादनुः ततोऽग्निनोस्समं तानुससाध्यः समहोरगाः यक्षराक्षसगंधर्वादिदानवानां प्राणपः जग्मुर्दे
वैश्वरं सर्वे संभूय सुमहाबलाः तथा प्राख्यालप मर्तितगात्रे वज्राचलोपमे ततो रथाद्वज्रतुल्य नाशकोदानवाधिपः
जघान कोविद्वां देवान् करपाशिभिरेव तु हतश्चानि सैन्यानि देवानां च प्रदुद्रुवुः दिशो भीतानि संत्यज्यप्रोपक मत्स्य०
स्थानिच लोकपाला स्वतो दैत्यावबोधविमुखाश्रये सकेशवान हरैः पाशोः पश्यमारयन्निव संभूयोऽरयमास्माप २०१
जगामस्वकमालयं सिद्धगंधर्वसंघुष्टविपुलाचलमस्तकं सूयमानो दितिसुतैः रसरोभिर्विनोदितः त्रैलोक्यमस्त्री
रुद्दैहं प्राविशास्तदुरय्या विपश्चिता समनैदैत्सपंचरत्नविनिर्मितं ततः किंनरगंधर्वनागनारीविनोदितः दुर्गविता

इमानसः प्रवलन्माणिकुंजकः इति श्री मत्स्य० तारकजयः सूत उवाच पाउरासीत्समहात्मा शुभ्रावीनांभृकांचनए सजानु
भ्यां महीं गत्वा पीडितस्यापपाणिना तेवावानाविलं वाक्यमल्पात्स्फुरपरिस्फुटं दैत्यं सुरहंदानां विस्तृतं वासुरंव
पुः कालनेमीसुरानवध्याद्यासरा ह्यारितिहति सविहाप पतिस्य ह्यर्वादिभिरिति प्रभो तन्निशम्या ब्रवीद्दैत्यः प्रतीहा
रस्यभाषितं यथेष्टं स्वीयतामेति गच्छंमे भुवनत्रयं केवलं वासवत्वेन विमुक्तैरवलम्बितं एवं हृते ततो देवाक्रियमा
नेनचेतसाः जग्मुर्जगद्गुरुं द्रष्टुं हरकमलोद्भवं निवेदितावशाका द्याःशिरोभिर्द्दरसीतताः तुष्टुवुःस्पष्टवर्णार्थैक
चोभिः कमलोद्भवं देवाऊ० वयं कारांकुशात्प्रकृसैर्विश्वस्यास्याने तभेदम् सर्वे संभूतस्मात्तंतरं सत्समस्तं संद्धा
रेष्टा तेनमः कालमूर्त्ते व्यक्तिनीत्वात वपुषां महिम्ना वाक्याद्दाशामिधाना दर्ते ह्यावाप्यो रूपंसुविडाधराभ्यां मजाद
स्यास्तेविभागेन कार व्यक्तेन तद्गुणासक्तवोष्टदेवविप्रस्वयी परीतेविकारे व्यक्तजन्माजन्मनाशान्ततस्मात्ततस्मात्तस्मा
दितो देहभाजः द्योस्तेमस्त्रीलोचनेनं च्छ्रस्युर्यो ह्याला: केशास्तोऽत्रर्यादिशस्ते गात्रेषु जस्य भजौधाःस्थितानेपादौक्ष्मि
नाभिरंध्रे समुद्राः मायाकारः कारणत्वं प्रसिद्धो वेदैः शांतो ज्योतिषां त्वं विमुक्तः वेदार्थं पुत्वादि ह्यर्चं ति बुधाः इति कां
सिल्पाविधानैः दृष्ट्वा धार्तिस्यूजन्यस्थांनकारयेवैभावाः कारणोः केचि दुक्ताः संभूतास्तेतत्रएवादिसर्गेस्यपस्त्वतोवमा
नां तेषु येषुः त्वंसंकल्पेनांतमाश्रावित्सूदः कालो मेयो धूमसंख्याविकल्पः भावाभवव्यक्तिसंहारहेतुर्वा सोनंतांतस्यक

त्रीमिवाकान् येत्येन्द्रस्मा येति नेमोपि गीतः स्तुत्वाभावा ख्यातराजेन्द्र तेषां तेषं स्मृत्वा सस्त्रीं सुराणां प्रवीतो नूनं भूते
भूतमुद्रतभाजां भावेभावे भावितं तत्व मुनकिंशुकस्तुकचुत्किभावं निरस चकस्पाने बकरूचि कस्तोपि स्वर्द्दे
वैमक्तिभाजंशरण्यः त्राता गो भाभुवने नं नमर्त्तिः विरसुरमराः स्तुत्वा ब्राह्मणमविकारिणं तस्य मनोरिस्यर्थसं
प्राप्तिः प्रार्थनास्त ततः एवं स्तुतो विरं विष्णु प्रसादं परमंगतः अमरानीरः प्राह वाम हस्तेननिर्दिशन् ब्रह्मो वाच ना
री प्या भर्त्त कस्य कस्मान्न मुने स्वकमृत्युणा राजते न तथा ना कस्मात त्रकुशिरोरहः कन्यारानवि मुक्तोपि धर्मे मनविरा
जते भस्येनेव समाढ्यो दस्मदा चविरोधितः समा मल मलैने वरशरीरे ला विराजते देहेना लं विनैनेव कृष्णो हेनपदेष
दे रजनीचरनायोपि किंनीतरं वभाषते राहु में दरुतारा ने तमरा तिरिष्ट तोयथा नतुले वरुणा मुष्मनरीतारव वक्ति
ना विमुक्तं तुविरं पाशं पाणिभिः प्रविलोकयन् यानोभवतश्चेतत्समाख्यिरिवविर्जितः वं किंचिने विवदन्मेंतये व
कुवेरमा दुकसिम्हलिनाः शोभा वदध्वं वकुशजनां भवतां केन संक्षिप्ते नैजं तुभवनाभिवस्य किंचित्करणो प्राप्तः करख
नविनासिनि बलंतास्सा स्वन्ना मेनचकेणा मधुसूदनः किं महाद्य दरालीनमुवन प्रविलोकनं क्रिय तेसिति ताश्चैणा — मत्स्य०
भवतां विश्वतो मुख्याः एवमुक्ताः सुराखेन चूतणा ब्रह्म सर्विना वाचाप्रधानभूतंतासु वाचकमलोद्भवं अथवि सुसर्व — २०२
देवैर्देवः स्वमनःपरि वादिनः आह देवं चतुर्वक्त्रं त्वं तु येमिचराचरं कृतवो विहिताः किंन देवतयाविनजेविन्न जगत्प्र
त्रितुणाः अपि पुष्टि कृत मन का मफलाविहितावि अपात कदेव गुणाः अपि ना कम भूतकिंन प्रत्रा धुजौ भवतोवि

नियोगवशासनतं अयह्वत्ववि मामतां महतो जतुर्नेचमहामरू प्रमिसमः कृतेवानमिसर्वसुलतितिरार्दयमशेषम
ही धराराजन्या कृजभूतानां कतुमा मवधिमचमेरूद्युतिरिंग मनेनसदा अधिवासविहारविभातुविनोदसुजे
नपरिहतश्चंगतत्वः प्रविलुठितरत्नगुहानि वहावकुदेसमभाग्रपत्रांगमितः सुरराजसत त्रपसुजेनगनं सविला
ना जगुप्रवेशाः कृतसेणा वर्षनम्या सरसिषाः समायाममरादेवप्रकृष्टेष्ट फपवे स्ततः भवते वा विनिर्मितमादिषु गेसु
रहेति सहस्रमकोलमिरे हिमि ग्रस्यशरीरमवापगतेश्रात धामानिभेरमि वाल्पविदं देवहयो रजस्य तस्तदोपाद्दिनापरे
महाध्यामि धस्वौगाभवंतः सख्यभाषिणः सचेये देल मिंदसनशाक्तयावि संसुष्ठाः भवद्भिरिति देवस्य सप्रेष्यैर्विहसिनाव
क्षः कृतवो मर्त्तितमतुपासं तेशाद्र शनिं कृतापराधमंत्रामसं त्वजंति कथंचन तंत्रामयच पापे नेसिद्धगंधर्वकिन्नरैः स
गरामु पध्याति संगीमतेतस्य वेश्ममु हता कृतोपकरणोमि चारिर्गातत्वाधवः शरणागतसंश्रामं त्वकृसत्यमितिव्र
थः स्वनितिःशोण मय वानिन्नोर्णकेनशक्यते तस्माविनत्र मास्याहंस्त्र द्यातत्रपरामणे सूतउ स्तुत्वा लामद्दे
कः सुरैर्हे त्वविधोक्तं सुशतु पावनभगवोत्र ततःस्मितमुखांबुजः रावस्थ तारकोदैत्यः सवैरपि सुरासुरैः यमवा
ध्य सतोव्यापिजानाविष्णु यनेषु मान् मयास वरदाने न छंदायितानि वारितः तप सोपनंतराजा त्रैलोक्यदहनात्मक
सचवर्णवरं देत्यः शीघ्रुनःमन्त्रयाम्यहं सचसत्य दिनो वानुः श्रीकाद्योभविष्यति नरूमेरा कामप्रावीण्यामर

391/1998

एषां पार्वतिका यया जनयिष्यति तं प्राप्य तारकोन भविष्यति मध्यासुपाद्यः सकलो ऽथ वै हि भविष्यति शोपं चाप्य
सविभवं दिवमप्यद्य नंतरं लोकपालेश्वरः सोऽपि निर्विण्णो केनचेतसा इत्युक्त्वा चित्रशालेन साक्षात्कमलयोनिना
जग्मुर्देवाः प्रतिपन्नेयं यथा सो ऽपि दिवौकसः ततो गतेषु देवेषु ब्रह्मा लोकपितामहः निशां समाहूय देवेश एकां तु
पूर्वसंभवां तमो भगवती रात्रिरूपं तस्यापि ता मह नाविविदिके समालोक्य ब्रह्मा वाचं विभावरी ब्रह्मोवाच
विभावरी महत्कार्यं देवानां समुपस्थितं तत्कर्तव्यं त्वया देवि शृणु कार्यस्य निश्चयं तारको नाम दैत्येंद्रः सुरकेतुर
निर्जितः तस्याभावाय भगवान् जनयिष्यति चेश्वरः सुतं स भविता तस्य तारकस्यांतकारकः शंकरस्याभवत्पत्नी
पुरा दक्षसुता सती सापि तु क्रुपिता देवि कस्मिंश्चित्कारणांतरे भविता हि मेनोल्लसु हिताभो कन्या वनी विरहेण
हरस्तामत्याशूलं जगम्य यं तस्य ते हि मनोऽल्प कंदरे हिमसेविते भवीक्ष माण तनुजन्म कश्चित्कालं विनयपति तपोऽसु
त मन पसोः संयोगाद् भवानाम कः ततस्यां विजनितः स्वल्पेन कल्पहो भवेत् ततस्तु मंत्रा योध्यस्मार कस्मन इस्य
ते तयोः संयुक्त योगस्याप्सुरता किं कारणे विघ्नस्तथा विधातव्यो यथा तांस्ते तपन्द्रयु गर्भस्यासेव वो मातुसेन मत्स्य०
रूपेणारंदसा ततो विदृ सवार्यं याविर्भवीत गर्भ इर्वकं मर्द्धयिष्यति नां देवि तव याकुपिता सती प्रथ्यस्मति तपपूर्ण २०३
मातस्मात्र पसा मता जनिष्यति सुर्नराबो दंपि त द्युनि मंउर्ल सभविष्यति हिंताचे मुरारी णाम संज्ञायं तथापि दानवादे
विहंतव्यालोकउर्ध्वा या वपुरास नीदेहं संक्रांतगुणा संवृत्या तस्मिंगमे रतावता देसात्हेर्तुनवसासि एवं कृते तप

स्वाल्पया सा त्वविभू षया यमाप्तनि यमादेसा दावामानयिष्यति तदा त्वं बऊधा कारैः शर्वाणी कसाधनी तुंकारव
ऊरणायश्चीप यतेब्रह्मवादिभिः आकांनिमंत्रिता काग राजभि महाभुजैः लं भारति विश्वं मातान्ह दैसेने ति इज्रिता तं
तिर्भुनीना मलोभ्याद्यानि अमिताऽनपि त्वं महापापसंदेहानी निर्नयवि सर्पिताः परिस्थितिस्त्व मर्त्यानां वमिह प्राण
रिकना त्वं मुक्तिः सर्वस्वतानां त्वं गतिः सर्वदेहिनां त्वं कीर्तिः सतां कीर्तिः सर्वलैः सर्वदेहिनां रविस्तं एकविज्ञानां प्रीतिस्त्वं
हृदयदर्शिनां त्वं कांतिः सर्वभूतानां त्वं शांति दुष्टकर्मणां त्वं भ्रांतिः सर्वभूतानां त्वं कांतिः कामपायिनां जलधीनां महा
वेला त्वं लीलाविलासिनां त्वं स्तुतिः परार्थानां स्थितिस्त्वं नो कपालिनां त्वंकाल रात्रिर्निःशेष भुवनावलिनाशनी प्रियकं
व महानेदायिनी त्वं विभावरी इत्येभे कविधे दिविरूपैर्नो केन्य मर्विता ये त्वां वेदपतिवरदे इजयिष्यंति वापि ये ते सर्व
कामानप्राप्स्यंति नियतानात्र संशयः इत्युक्ता तु निशा देवी तथेत्युक्ता कृतांजलिः जगाम त्वरिता देवगृहं हिमगिरेर्म
हत् तत्रासीना महादर्म्ये रत्नद्युतिसमाश्रया ददर्श मेनामापांडुकवि बक्रसुरोरुहा किंचिदुच्छासमुखोदप्रस्रुतभाग्य
वनाभिना महौषधिमणी वृद मंदिरा जानि सेविता सुरुहंसान् कामानरजी वरक्षा महोरगां माणिदीपगणज्योतिर्म
हालोकप्रकाशिने प्रकीर्णव कुसुमे सार्थे मनोमपरिचार के तुमिचीनां कच्छन्मस्या पामस्तरणोऽन्विते इमा मोरमनोर
मे सर्ज सवीगयाणिके नक्रमेषादिवगा देहरेविभावरी विभूषित सुखोदर्कां तत्तो मेनाम हाग्रहे प्रस्तुतप्राय सुखेन
प्राप्य तो भवारिके स्कुराली के शिवे भवानांत रांविविद्याम् रजनीवरसे वारेभ्ये ते श इत्यनंतरे गाढ कंठ महा लप सुभगी

सुदितेततः किंचित्रास्यमत्तां श्रावेमेनानेत्रांबुजद्वये आविवेशसुखेशानिसुखासुसुतसंगमा तन्मदाप्याजगन्मा
तृकमेणजगत्रांतरं आविवेशनुजंजन्ममन्यमानास्मानुवे अजीजयत्सुविदे व्यासुहारणाविभावरी ततोजगति
निर्वाणहेतुर्हिमगिरिस्तथा प्रालेयसुंधंसुकृतैस्सुभगाप्राप्तसूतयतनुहारिणिः तस्यांतुजायमानायांसंततपस्त्यासुजं
गमाः अभवत्सुखिनःसर्वेसर्वेभोकनिवासिनः नारकाणामपितदासुखंसर्वगतेमहत् अक्रूरसत्वानां
चेतन्नांतंत्रदेहिनां ज्योतिषामपिचेतस्संसरोवाभवत्तदा यत्नाग्नितोदीपमाथास्वादुवंतिफलानिच गंधवंति
चमाल्यानिविमलंचनभोभवत् मारुतस्वसुखस्पर्शोदिशस्सुमनोहराः गिरयस्सुतपाविस्सर्पत्परिपाकगुणोज्वल
वः अनेवसुधाविविधेवीरुधांमालाकुलानिच तपांसिदीर्घंचीर्णानिमुनीनांभाविताणां तास्मिन्जातानिसाफ
ल्यंकालेनिर्मलचेतसां विस्मृतानिद्रढाण्युच्चानिप्राहुर्भावान्नपेदिरे प्रभावंतीश्रीसुरपानांसदासुख्यनमेनमत
संतरिरूमराश्वासन्निमानेसुमहात्मनः समदेहंदुरिद्रेभ्यवासुवत्सिसुरांगनाः सुपुष्पवृष्टिंप्रमुमुचुश्चासिद्धुदिमध्र
धरेजगुर्गंधर्वमुख्याश्चननृतुश्चाप्सरोगणाः अभिगम्यचतत्रैवसर्वेसप्ताश्चलोत्तमः अतुष्टोसंवंदेवाजमुना म०स०
नावयातुदारेवनागेंद्रंपुर्वशैलजीलावर्णागतेः हिमशैलसुतादेविलहंपूर्विकमातत्तः क्रमेणवृद्धिमानीतास्व २०४
र्शीयानालसेवुमुखैः कमेणरुपसौभाग्यप्रचारोभूवनजयं अजयचुपलप्रापिसनिःसारैर्तपान्मता एतस्मिन्नंतरे
श्रीनारदंदेवसम्मतं देवर्षिमयसत्पारकार्यसाधनसत्वरः समुद्राक्षमविज्ञायकौतुकिताभगवांस्तदा आजगाम

सुदासुकोमहेंद्रस्यनिवेशने तंदृष्ट्वासहसोत्थायसमुद्धासमहासनात् पाद्यार्घ्यतुपाद्येनहजल्यामासवासम
वः शैकसंप्रणीतांपूजांप्रतिगृह्ययथाविधि नारदःकुशलंदेवमपृच्छत्सावंश्चाणमत्ने पृष्टेचकुशलेशैलःप्रोवाचव 395/1333
चनंविभुः दंडवाच कुलस्यांकुरंतावनसंभ्रमेसुवनत्रये तक्षणोअद्यवर्तंमनसौत्वंमयानुदिनंदिने वेक्षितेनत्वमस्य
त्वंतथापिपरितोदकः निदर्शिनंपरमापानिनिवेदार्थसुकृताने तथाशैलजादेवाधीगंधात्सिनाकिना श्रीग्रंतव
थमःसर्वैरमलस्वेविधीमतां अवगम्यार्थमखिलं ततःस्वामंत्र्यनारदः शोकंजगामसम्पत्नाद्रिमशैलनिवेशने तत्रसौरैः
सलिलेंद्रेशिवबेगालताकुलैः वंदितोहिमशैलेनांनिर्गतेनपुरोमुनिः सहसाप्रविवेशभवनंसुवोधमणांनोगतं निवे
दितेहेमदिमशैलेनविन्यस्ते महासनेमुनिर्वरोनिषसादीतुलद्युतिः यथार्हवाध्यपाद्यंचशैलस्तस्मैन्यवेदयत् मुनिस्तुप
तिजग्राहनरर्ष्यविधिवत्तदा गृहीतार्घ्यमुनिवरमपृच्छत्कुशलंगिरिः कुशलेनपरपृष्टःशैलनाथेनेःपुःकमलमांबुजः मुनिरत्व
पिराजानमपृच्छत्कुशलंतदा नारदउवाच अहोबतारिनाःसर्वेसंनिवेशान्महागिरेः इत्थुत्वंमनसातुल्यंकंदराणांनवास
अगुरुत्वंतेगुणौघानांस्थावरादतिरिच्यते प्रसन्नतातवतोयस्यमनस्साधिकाभवेत् नलक्ष्यामःशैलेंद्रकुत्राधिकत
यास्थितः नानावर्णाभिमुनिभिःज्वलनार्कसमप्रभैः पावकैःपावितानिसर्वेकंदरसमाश्रयैः अवमत्सविमानैस्स्वर्ग
वासविताशिगाः पितुर्गृहमवासंसेदेवगंधर्वकिंनराः अहोधन्योसिशैलेंद्रकुत्राधिकतयास्थितः अध्यास्तेलोकमाता
हिसमाधानपरायणाः इत्युक्तवतिदेवर्षौनारदेसादरंपुरा हिमशैलस्यमहिषीमेनामुनिदिदृक्षया । जनुयातात्वहितातुस

ल्पोलिपरिवारिका लक्ष्मापूगायतनमागी प्रविवेशानिवेशनं तत्रास्थितो मुनिवरः शीलेन तं संहितेनबली दृष्ट्वागतं तपोरा
शिं मुनिश्रेष्ठं अभिप्राय तदा ववंदे गृह देवदत्ता पाणिपद्मकृताञ्जलिः तां विलोक्य महाभागो देवर्षिरमितद्युतिः आशी
भिरमनोज्ञरूपाभिस्तां समवर्धयत् ततो विस्मितचित्ता तु हिमवद्गिरिपुत्रि उदैक्षन्नारदं देवी मुनिमद्भुतरूपिणं ए
हि। वत्सेति चामुं प्रकाशापि लोकस्थितिं ध्यायामि त्वा करे गृहीत्वा पितरमंके तु समुपाविशत् उवाच माता तां देवी प्रणिवंदस्व
पुत्रि कं भगवंतं तेन तो धन्यं पतिमाप्स्यसि मं मतं इत्युक्त्वा तु ततो मात्रा वस्त्रान पिहिताननां किंचिद्विनम्रमुखीभूत्वा वा
क्यं नो वाच किंचन ततः पुनरुवाचेदं वाक्यं माता सुतां तदा वत्से देवं देवर्षि [redacted] मिनेशुभं रत्नक्रीडनकं र
म्यं स्थापितं यच्चिरं मया इत्युक्तातु न तो वेगात् उत्थाय वदनं तदा ववंदे मूर्ध्नि संध्याय करपंकजकुड्मलं कृते तु वदने न
म्यं मातासखि सुखेन तु चोदयामास मशानके स्वस्थां सौभाग्यसंश्रितं शरीरलक्षणानां तु वित्तानाय तु कौतुकान्व मा
स्त्रीस्वभावाद्वदिताचिंता याद्रशसुयन तात्वा नदंमिनेश्री को महिम्याहृदयेन तु अनुद्गीर्णं कृतिमेनारम्यमेनउपास्थि मऋ५०
तं सोदितः शीलमहिमोपिथ्या मुनिवरस्ततः स्मितानतो महाभागो वाक्यं प्रोवाच नारदः न जातोस्याः पतिर्भद्रे लक्ष २०५
णैश्चाविवर्जिता उत्तानहस्ता सततं चरणौ व्यभिचारिभिः स्वच्छायामवविज्ञेया किमन्यत्कथयाम्यते श्रुत्वेतसंभ्रमावि
ष्टो धृष्टधैर्योहि माचलः नारदं प्रत्युवाचाथ मश्रुकंठो महागिरिः हिमवानुवाच संसारस्याति दोषस्य दुर्वेदा हि ग
तिर्यतः स्वशास्त्राव्य मनाविज्ञाः कैनाप्यतिशयात्मना कर्त्रा प्राणिनां मर्यादास्थितासंसारिणामियं जायायां नहितदृ

र्याजनेतुः सोस्य सार्थकः जनेत्र अपजायेतस्य न किंचिदिति वस्फुटं स्वभमेगेवजायंते विधाभूतजातयः सोंडजोद्भि
तजाजातः पुनर्जायेत मानवान् मानुषोपि सरिसृप्यां मनुष्यत्वेपि जायते तत्रापि जातो श्रेष्ठायां धर्मस्यात्कर्णोनतु अ 397
पुत्रजन्मनः श्रेष्ठा प्राणिनो समवास्थितो मनुजाश्च नसुनरो यातनाश्चहधर्मिणः क्रमेणाश्रमसंप्राप्ते ब्रह्मचारिव्रतादनु 1998
तस्य कलुनियोगेन संसारं येन वर्तते संसारस्य हि नोत्पत्तिः सर्वस्तु मीदितिर्गृहाः ततः कर्तानुसारस्तु स्तुतं लाभः प्रशंसि
तः प्राणिनां मोहनार्थाय नरकत्राणसंज्ञ्यात् त्रिधाविरहिता सृष्टिर्जंतूनां नोपपद्यते स्त्रीजातिश्च प्रकृष्टैव कृपा
णादैत्यभागिनी शास्त्रालोचनसामर्थ्यमुज्झितानां तु कर्मणां सा सांचोपरिमावज्ञाभवेदितिच्चेधसा शास्त्रेष्वक्रमसंदि
ग्धं वकृत्वा रं महाफले दशपुत्रसमा कन्या यामिस्याठीजवर्जिता वाक्यमेतत्कल्पेभ्यः श्रुंपुंसां श्यानिप्रकोपनं कन्या
हि कृपणा शोच्यापि तु दुःखविवर्धनी यापिस्यात्सर्वसंपूर्णा पतिसुतादिभिः किं पुनर्दुर्लभा हीना पतिपुत्रधना
दिभिः त्वं चोक्तवान् सुतायामे शरीरे दोषसंग्रहं अहो शुष्यामि शुष्यामि मुह्यामि म्लायामि नारद अशुक्तमप्यवक्तव्यमप्रा
प्यमपि श्रांत्रमं अनुपहासं मे बुद्धिः दुःखं कन्याश्रयं मुने परिभिन्नेपि संदिग्धे मनः परिभावस्य दं दुस्थानिनिस्थाना
ह्यस्यफलं लाभोऽयं याशुभा स्त्रीणां हि परमे जन्मकुलानामशुभ्यानां इहामुत्रसुखाया हि सर्वं पति प्राप्ति संतकः उ
र्लभत्वात्पतिस्त्रीणां विगुणोपि पतिः स्त्रियाः न प्राप्यते विनाद्भुतैः पतिनार्याः कदाचन यतो नितिः सार एषो धर्मः परिमार्गणी।
त्रिवावविः धनं निविप यं पतिना सांप्रतिष्ठितं निर्धनोदुर्लभोमूर्खः सर्वलक्षणवर्जितः देवतं परमं नार्याः पतिरू

क्तः स देवहि तथा चोक्तं च देवर्षे न जातो स्याः पतिः किल एतद्धि भाग्यमतुलं मसंख्ये वेदतुष्टहं चराचरेभूतसर्गेण
दाशो यापिनो मुनिः न विजानाति नित्र्येषु तेन मे व्याकुलं मनः मनुष्य देवजातीनां आशुभाशुभनिवेदनं लक्षणं हस्तपादाभ्यां
विदितं लक्षणोकिल सेयमुत्तानहस्तेति प्रोक्ता मुनिपुंगव उत्तानहस्तता प्रोक्ता या तन्नामे वदनि गदा शुभोदयानाध
त्यानां न कदाचिल्लयभ्रति स्वेच्छा यथा स्याच्चरतीन्य मान्द्रव्यभिचारिणी तत्रापि श्रेयसा ह्यासो मुनेन प्रतिभाति नः शरीर
लक्षणाख्याने प्रयत्कानुनिवेदिनः इत्युक्त्वा विरतां शैलो महदुःखेन निवेदयत् । अथ प्रहर्षमुवाचेदं नारदो देव इजितः
नारद उवाच हर्षस्थाने तिमहति त्वं दुःखं निरूप्यते अपरिच्छिन्नवाक्यार्थो मोहं यासि महागिरे इमां मम गिरं
महोरहस्य परिनिष्ठितं समाहितो महाशैल मयोक्तस्य विचारणं न जातोस्याः पतिर्देव यदुक्तं हिमाचलः स न जातो म
हादेवो भूतभव्यभवो हरः शरण्यः शाश्वतः शास्ता शंकरः परमेश्वरः कल्पाविर्लिंङ्गमुनयोगभंजन्मजरादिगाः न सैते
परमेशस्य मर्वक्रीडनकां गिरे ब्रह्माउत्तमस्य दिछामः संभूतो भुवनप्रभुः विष्णुर्युगे युगे जातो नानाजातिमहातनुः म
न्तसे माय या जातेविष्णुं चापि युगे युगे मायामयी न विनाशोस्ति स्यावरो रेपिभूधर संसारे जाय मानस्य न स्यापि देहिनः मस्य०
न स्यते देहमेवात्र मायमनोनाशउच्यते ब्रह्मादिस्थावरांतोयं संसारे यः प्रकीर्तितः सजन्म मृत्युदुःखार्त्तो ह्यवशः परिव २०६
र्त्तते महादेवोचलस्थाणुरजतो जनकोनजः भविष्यतिपतिस्तस्याजगन्नाथोनिरामयः यदुक्तं च मया देवीलक्षणं दर्शि
तापिन स्याधुतस्यापि वाक्यस्यसस्यत्संविहि विचारणा लक्षणं देवकोष्ठं कन्यारीशवययाश्रयः वेंशाख्युर्षनसोम्यपरिमाणं

प्रकाशकः अनंतस्याश्रमेयस्य सौभाग्याद्यस्य भूधरं नेवा कोलक्षणंकाशशरीरे संविधीयते अतोस्या लक्षणंगा
त्रैशौलनास्तिमहामते यथाह मुक्तवानस्या ह्युत्तानकरतासदा उत्तानो वरदः पाणिरेषदेव्यासदेवत सुरासुरमुनिश्रा
न वरदो यं भविष्यति यच्च प्रोक्तं मया पादौ स्वच्छायाव्यभिचारिणौ अस्याः शृणुममात्रापि वाक्यस्योज्वलसत्तम चरणौप
द्मसंकाशौ नखानी च स्वच्छाज्वलौ सुरासुराणां नमतां किरीटमणिकोटिभिः विचित्रवर्णभासंते स्वच्छाया प्रतिबिंबितैः
एषा भार्या जगद्भर्तुर्वृषांकस्य महीधर जननी सर्वलोकस्य संभूता भूतभाविनी शिवेयं पावना चैव स्वच्छन्दा पावकद्यु
तिः वश्यास्तीश्च मे वेषा योगमायास्तिनाकिना तथापिविधयेविधिवत्संपादनीशेदंस्तमम श्रेयस्वसमवत्का यैं देवानां हि
महीधर सूत उवाच एवमुक्त्वा तु शैलेंद्रो नारदात्सर्वमेव हि आत्मानं सपुनर्जातं मेने मेना पतिस्तथा नमस्कृत्य कृष्णा का
यतदा देवाय धीमते उवाच चाति संहृष्टो नारदं तु हिमाचलः हिमवानुवाच उक्तराचरको हो राउद्धलोमिस्त्वयाविभो
पाताला दृह सुकृत्स नत्नो काधिपाकृतः हिमाचलोपि विस्यातः स्व यामुनिवराधुना हिमाचलात्कृतगुणा मामोस्मी
विसमुच्चतां आनंदेदिवसाद्वारी कृतं ये मे धुनामुने नाध्यवस्यति कृत्यानां विभागप्रविचारिणौ भवद्विधानों निषतममो
घंदर्शनं मुने तवास्मान्प्रति चापत्यं व्यक्तमाहममहामुने भवजिरे वहिस्तोहंविवसायात्मदृपिणां मुनीनां देवतानां च
स्वयं कृत्वा मकत्यार्थं तथापि च सौ कश्चिच्छिदाशामेसंप्रदीयतां इत्युक्त्वा विरतो शैलो ह्येसतदा हर्षनिर्भरे उवाच नारदो
वाक्यं कृतं सर्वमितिप्रभो सुरकार्यायमे वायंत्वयापि महद्वरः इत्युक्त्वा नारदस्त्रीं प्रजगाम त्रिदिवं ततः स गत्वा दृष्ट्वा

मदनं महेंद्रं स ददर्श ह ततस्तु पेतमस्मुनिरुपविष्टो महासने दृष्टः शक्रेण प्रोवाच हि मनोज संज्ञं कथं नारद उवाच
ममाद्य प्यं तु कर्तव्यं तत्कथा हनमेवदि किंतु पंचशरस्मेह गोचरो यमुपस्थितः इत्युक्तो देवराजस्तु मुनिना कार्यदर्शिना
भूतांकुरास्त्वं मम्मार भगवान्याकशमनः संस्मृतस्तु न दाक्षिण्यं सहसाद्धे णभीमता उपतस्थे रतिः पत्तिः सविभ्रमऊ
पधृजः प्रादुर्भूतं च तं दृष्ट्वा शक्रः प्रोवाच सादरं शक्र उवाच उपदेशेन कः कामी किंस्यां प्रति रति प्रियः मनोभवोसि
तेन त्वं वेत्सि भूतमनोगतं तच्छ्रत्यार्थकमेयं तं कुरुनाकम्स दांप्रियं शंकरस्योज यक्षि शं गिरिपुत्र्या मनोभव संतु
तो मधुमासेन त्वं तु यातां च तु जं यः इत्युक्तो मदनस्तेन शक्रेण स्वार्थसिद्धये प्रोवाच पंचबाणोपवा क्षयेभीतं तत्र तत्के
तु काम उवाच अनल्पे देवसामन्या मुनिदानवति मस्या दुःसाध्यः शंकरो देव किं न वेत्सि मत प्रभो तस्य देवस्य वेत्
ते कारणं पदमव्ययं प्रायः प्रसादकोपे पितस्य हि महात्मना सर्वोपभोगसाध्यो हि शुद्धः स्वर्गसंभवः विशेषमा
त्वा तां शक्रस्मा मानस्मनं फल्वे श्रुत्वा तं वचनं शक्रस्तु वाचामरैर्वृतः शक्र उवाच वचनं प्रमाणं ते तत्र रतिकांतन
संग्रामः संदेहेन विना ह्यक्किर सत्कार स्य सेव्यते कस्मान्विद्वन् कविद्धं सा मर्त्येन तु संवृतः इत्युक्तः प्रथमो कामः स मत्स्य
खायं मधुमाश्रितः रति स्तु क्रोध गामाश्रम स्यं हि यवं तत्रतः मतुत्तमाकरोद्विनो कार्यस्योपाय दर्शिकां महारथाः २०७
सखि कंप्या मनस्रे यां सुरुर्जयं तदा तदेवसंदोभ्यामिय तं विजयो भवेत् सखिद्धिः प्राय सम्यैव ह र्वसंज्ञोप्य मानसं क
क्षिनो विविधैर्भोगैर्देहप्राणगमनैर्विना क्रोधपूरम रास्सं माभीयतोयो महामखी कामव्यमूर्तिविधस्तथैवोकार महा

बन्धः तामस्य विनियोक्ष्यामि मनसो विकृतिं पुनः पिधायचैर्वं दाशाणि संतोषमवलम्ब्य च अवमंतुं हि मां तत्र न कश्चिदि
हपंडितः विकल्प्य मावमंस्यार्नं विरूपो मनसो भवन् तथा स्थूलक्रियार्थं मगंभीरावर्त्तदुस्तरः भविष्यामि रहस्या हे स्याध्या 401/1998
मि वास्थिरात्मजः इंद्रिय ग्रामम माहत्य तस्य साधनसेविभिं चिंतयित्वेति मदनस्तं मनुस्तदाश्रमं जगाम जगतां सारं सर
लं द्रुमवेदिकां शांत सत्त्व समाकीर्णं मचलं शालिसंकुलं नानापुष्पलताजालं तं गत्वा क्रुद्धस्य गणेश्वरं दिव्याय हस्तकाष्ठ
नीलशार्दूलमातुकं तत्रापश्यत्रिनेत्रं स्मरस्थांकिचिद्धितीमकं वीरकं वीरलोकवीरेशमीशानमसमद्युतिं यत्कुंकुमकिं
जल्कपुंजपिंगजटासटं वेत्रपाणिमनव्यग्रमुग्रभोगीन्द्रभूषणं मनोतिमीलितोन्निद्र पद्मपत्रालसलोचनः प्रेक्षमाणस्तु
स्यानास्थिरनासाग्रलोचनः अवसक्तिहेंद्र चर्मले बाह्रे तरीयकं श्रवणाहिकगोचर कनिःश्वासानलपिंगलः प्रेणत्कपालपा
र्यंतं तु विलंबिजटावयं कृतवासुकिपर्यंकं नाभिमूलनिवेदितं ब्रह्मजालिस्थिरं साप्रविवद्धदाममूणं दददर्श कंद
र्पकमः क्रमप्राप्ति कंशानेः तत्र भ्रमरकंकारमालेवाकुनसापकं प्रविष्टः कर्णरंध्रेण भवस्य मदनो मनः शंकरस्य म
प्याकर्ण्य मधुरं मधुनाश्रयं स्मरस्य हृदितां दधितां रक्तमानसः ततःसान्तस्थानके स्थिरेश भूतोपि निर्मलो समाधिनाश
वनातस्यो ऽन्वक्ष प्रसद्य रूपिणी तनयनं समयानां ध्यान प्रस्तुवनियनाचाय्याः विशेषेन तु बोधेनो विकृति मदनात्मिकां इणत्को
पसमाविष्टो धैर्यमालंब्य धूर्जटिः निरास मदनं स्थित्वा योगमायामहाव्रतः स तया मायया दृष्टो ज्ञात्वा मदनस्ततः रे
छाशरीरो दुर्ज्योरोपणे न महाश्रयः हृदयं जनिदहयोष्वा सनाव्य सनाद्य का वल्लिस्मूलं समाजेव्यरूपं तस्यो दृष्ट्वा धूर्जः

ज्ञतुजातो पञ्चटोन मित्रेण मधुना स्मरः सहकारतरोर्दृष्ट्वा मञ्जुमालानविटूतं नवकं मदनोरमेद्दं सवछ पि सत्वरे म
मोन्व मोहर्म नाम मार्ग्गेण मकरध्वजः सदाचारु हस्वोत्खुङ्गेशानन्नाली महाशीरः पपानमकूणः श्रोष्ठपुष्पबाणो वि मोहितः
ततः कारणसंरेहादि हेतुहृदये भवः बभूव भूधराकन्याधैर्य्योपि मदनोत्सुकः तन्त्रस्तुत्यात्रभुत्वाज्ञ वोनाम संस्तो
नसमम पश्यत वाल्प बङ्क समाहाम त्रस्तु हत्र स वात्मकं ततः कोपानलोद्भूत घोरहुङ्कार भूषणो बभूव मदनेनेत्रो
तृतीयेरहनाकुले रुद्रस्य रौद्र वक्षुणोज गर्त्संहार भैरवं तदंतकस्थे मदेने विस्फार सति धूर्जटिः तेन तेत्र स्फुलिं
गेन कोश तोना क वासिनां गमितो भस्मसात्पूर्णं कंदर्प काम रर्पदः सतुं तं भस्म साकृत्वा हरनेत्रोग्न वोनलः अजं
गतजगहृन्धे ज्वाला संघातघस्मरः ततो भवोतगद्दे तीर्थ्य जंभज्ञात वेदर्स सहकारे मधौ वंद्दे सुमनस्तु परे अपि मं
गेस्तु कोकिलास्ये स्तुवि भागे न स्मरानन्दे मबाल्योत्तर विदेन हरेण स्मरमार्गणां रागस्नेसहस्रभन्नत घीं ततो र्द्धं कृत्वाचानं वि
मर्कंलोक संक्षोभकरं तु चरिजंभितं श्रोकं स्ते हमं दकं कामिनीत्दृदयं किल स्वल सहर्निर्गोसी मंतुश्चिकिश्यं स्तुस्वा स्मकं
पिलोक्य हरहुंकार ज्वाला भस्मीकृतं स्मरं विलला परति क्रूरं वधुना मधुना सह ततो विलप्य बहुशो मधुना परिसालि मस्म०
ता अगामद्वारणं देव मिंदुमौलिं त्रिलोचनं संगानुबालं संगच्छ पुष्पिताम सहकारजां लतां पवित्रसंस्थाने पाणी परम्न्ता २०८
सखी निबर्स तुजटाजूटं जटिलेरलकैरतिः उद्दर्स गात्रं शुष्मे राहुशो न स्मरभस्मना जातुस्या मयर्नि गत्वा श्री बाचैंद्रवि
भूषणं रतिरुवाच उँनमः शिवाया स्तुनिराम या नमः शिवाया स्तु सुरार्चिताय तुभ्यं सदानक्र पाप राय नमोभ

वायास्तु भवोद्भवाय नमोस्तु तेगृद महाव्रताय नमः आरामागद्भवाश्रयाय नमोस्तुत्र्याविनमः शिवाय नमोस्तु सि
ताय स्तुरांतकाय नमोस्तु कालाय नमः कल्याय नमोस्तु ते भीमगुणानुगाय नमोस्तु नानाभुवनादिकर्त्रे नमोस्तु भक्ताभि 403 / 1998
मतप्रदात्रे नमोस्तु कर्मप्रभवस्य धात्रे नमः कलायभवसंगदर्ष्ट्रे अनंतरूपाय सदेव तुभ्यमसह्यकोपाय नमोस्तु तुभ्यं
शशांकचिह्नाय नमोस्तु तुभ्यमभेयमानाय नमोस्तु तुभ्यं वृषेन्द्रयानाय पुरांतकाय नमः प्रसिद्धाय महौषधाय न
मोस्तु भक्ताभिगतप्रसायनमोस्तु सर्वार्त्तिहराय तुभ्यं चराचराचारविचारवर्य्य स्तुत्ये कृत सकलं भूतसर्गे त्वामिंदुमौले शरणं
णं प्रपन्ना प्रियाप्रियेहविधुराम हेश प्रयच्छ मे भर्त्त महेश्वरत्वं वे प्रसन्नहर्तेभगवन्नमस्ते विर्मितिभावे विनतं न ते स्तुत्त्रो
परः कोभवने तुष्टाप्नि प्रभुः प्रभाव प्रभवः प्रियाणां प्रणीत पर्याय परार्थः त्वमेवमेको भुवनस्य नाथो दयालुरुन्मलित
भक्तभीतिः स्तवं रत्यास्तु तिः श्रीकररक्षशोक कृपाकपि मन्मथकांतयाद्र तुतोषसोयाकररवेऽ धारीउ वाचैनां मधुरं
निरीक्ष्य श्रीशंकर उवाच ते भविष्यति कामोयं मद्भोलो कविसर्ज्जकः ततः अनंगोलोक विख्यातः ख्यातिं भुवि गमिष्यति सू
त उवाच रतिस्तु कामि रसा वंद्यमीशिं कामवत्सलं जगामोपवनाभ्यर्णर तिस्तुहि मन्द्रमतः रू सार्त्ता बहुशो दीनां रम्यस्य
लेस्य ले मरणाय वसाथातु निष्कामा गिरिज्ञा तथा अपनारदवायंधेनमोदितोहिमसूधरः कृताभरणसंस्कारं कृतकौतु
कमंगलो स्वर्गपुष्पकृती पीडेसुमनविनां स्तुकादिभिः सखीभ्यां संस्तुतां ओंगोलगृहीत्वा नन्तांत नः अगमस्त्रभगेश्री गेनरा
संपूर्णमानसः सकाननास्य तिक्रम्य वनानुपवनानिच ददर्श कृदतां नारी मप्रन्तकर्षामयी जसा रूपेण सदृशीनां कर

ध्यां तु मनोहरां ॥ कौतुकेन परामृष्टस्तां हृष्ट्वा रुदतीं गिरिः ॥ उपसर्प्य ततस्तस्याः शिकथं सौ घटछति ॥ हिमवानुवाच ॥ कासि
कस्यासि कल्याणि किमर्थं त्वं चरोदिषि ॥ नैतदल्पमहं मन्ये कारणं लोकसुंदरि ॥ सूत उ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा प्रोवाचास
धुनामह ॥ रुदंती लोकजननं स्वमेती जस्य वर्षनी ॥ रतिउवाच ॥ कामस्य दयितो भार्या रतिर्नामास्मि सुव्रत ॥ गिरावस
स्मिन् महाभाग भगवान् गिरिशस्त्वपसिस्थितः ॥ तेन प्रसूह रुष्टेन विस्फार्यालकलोचनं ॥ विसृज्याग्निशिखा ज्वालो कामो भस्माव
शेषितः ॥ अहं तु शरणं याता तं देवं भयविह्वला ॥ स्तुतवत्यस्य संभक्त्या ततो मां गिरिशोब्रवीत् ॥ तुष्टोहं कामदयिते काम
स्तव भविष्यति ॥ स्तोत्रेण तवानेन धीमान्यो नरो भक्त्या महात्मयः ॥ लप्स्यते कांक्षितं कामं निवर्त्तमरणानुसे ॥ प्रतीक्षं तोच तथा कं
आज्ञा देववचनादहं शरीरं परिरक्षिष्ये कांचित्कालं महाद्युते ॥ इत्युक्तस्तु तदा स्माच्छैलसंभ्रमभाषितः ॥ पाणयवादायतु हि
तांगंतुमैच्छस्त्वकंपुरं ॥ भाविस्य वशा भावित्वाजविन्नी धूतभाविमी ॥ लज्जमाना सखीमुखेनोवाचापितरं गिरि ॥ शैलपुत्र्युवाच
दुर्भगेन शरीरेण किमनेन कारणे ॥ कथं च ताहशी प्राप्तुं सुखं वामी इति भवेत ॥ तपोभिः प्राप्यते भीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः
दुर्भगत्वं वृथालोको वहते सति साधने ॥ तपस्विनि इष्टं सदेह उद्यामापजिगीषया ॥ साहं तपः करिष्यामि यदहं प्राप्स्यतुर्लभं मत्स्य०
दुर्भगत्वं दृथालोके वहते सति साधने ॥ तपसिद्धं स देहउद्यामापजिगीषया ॥ साहं तपः करिष्यामि यदहं प्राप्स्यदुर्लभं ॥ २०९
भविष्यामि न संदेहो विधमेः शोभयं स्मृतं ॥ इत्युक्तः शैलराजस्तु उहिता स्नेहविक्लवः ॥ उवाच वाचा शैलेंद्रो गद्गदस्वरवर्णया ॥
हिमवानुवाच ॥ उमेति चपले पुत्रि न क्षमं तावकं वपुः ॥ सोढुं क्लेशात्मरूपस्य तपसः सौम्यदर्शने ॥ भाविन्यविनिवार्याणि पदा
र्थानि तु देवतु ॥ भाविनो र्थाभवंस्येव हठेनानिच्छतोपिहि ॥ तस्मान्न तपसा ते स्ति बाले किंचित्प्रयोजनं ॥ भवनायैव गच्छामि विंम

षिष्यामि तच्चवै ॥ इत्युक्तानु यदा नैव गृह्णाप्याभ्यतिशैलजा ॥ ततोनाश्चिंतयाविष्टोदुहितां प्रशशांसच ॥ ततोंतरिक्षे दिव्यावागभ्र
भुवनभूतये ॥ उमेति चपला पुत्री त्वयोक्ता तनयानदा ॥ उमेतिनाम तेनास्या भुवने प्रभविष्यति ॥ सिद्धिं च मूर्त्तिमत्वा प्यप्रभा
वयनिचिंतिता ॥ एतत् श्रुत्वा स वचनमाकाशात्काशपांडुरः ॥ अनुज्ञाय तु ताः शैलो जगामाशुस्वमंदिरं ॥ शैलजापि जगाम शैलम
गम्यमपि दैवतैः ॥ सखीभ्यामनुयाता तु नियता रागराजजा ॥ शृंगं हिमवतः पुण्यं नानाधातुविभूषितं ॥ दिव्यपुष्पलताकीर्णं
सिद्धगंधर्वसेवितं ॥ नानामृगगणाकीर्णं भ्रमराद्भुतपादपं ॥ दिव्यप्रस्रवणोपेतं दीर्घिकाभिरलंकृतं ॥ नानापक्षिगणाकी
र्णं चक्रवाकोपशोभितं ॥ जलजैः स्थलजैः पुष्पैः प्रोत्फुल्लैरुपशोभितं ॥ चित्रकंदरसंस्थानं गुहागृहमनोरमं ॥ विहंगसंघसंजु
ष्टं कल्पपादपसंकटं ॥ तत्रापश्यन्महाशाखं शाखिनं हरितच्छदं ॥ सर्वर्तुकुसुमोपेतं मनोरथशताोज्वलं ॥ नानापुष्पसमाकी
र्णं नानाविधफलान्वितं ॥ नतं सूर्यस्य रश्मिभिर्भिन्नं संहतपल्लवं ॥ तत्राभरणानि संत्यज्य भूषणानि च शैलजा ॥ त्रिस्त्रोतोपाढ्या
काराबध्य वल्गारदांगति ॥ शातमेकेन जीर्णेन पर्णेनावर्तयेत्सदा ॥ संवीता वल्कलैर्दिव्यैर्दर्भनिर्मितमेखला ॥ निराहारा शातं
सा स्नानानां तपसां निधिः ॥ तत्र उद्वेजिता सर्वे तपसा प्राणिनोभवन् ॥ ततः सस्मार भगवान्मुनीन्सप्त शतक्रतुः ॥ ते समागम्य
मुनयः सर्वे मुदितास्तमनसः ॥ इज्यास्मन्महेंद्रेण प्रपतुस्तस्य योजनं ॥ किमर्थं हि सुरश्रेष्ठ संस्मृतास्तु वयं त्वया ॥ शक्रः प्रोवाच श्रृ
एवं तु भगवंतः प्रयोजनं ॥ हिमाचले तपो घोरं तपते भूधरात्मजा ॥ तस्याः अभिमतं कामं भवंतः कर्तुमर्हथ ॥ तपःसमाप
नं देव्या न गदर्थं त्वरान्विता ॥ तथेत्युक्त्वातु ते शैलं सिद्धसंघात सेवितं ॥ पुरश्चागत्य मुनयः प्रामवोचन्मधुराक्षरं ॥ पुत्रि किं ते

अथ सितं कामं कमलं लोचनं ॥ तां तु वाच ततो देवी मधुरा गौरवोन्मुखी ॥ देव्युवाच ॥ तपस्तो महाभागा ग्रीष्मे मार्नसवा
हृयान ॥ यं रना मनिष्ठु ॥ स्मारी भानवस त्वयि कम्पितं ॥ पच्लोतु खलान्नवतो तुकमानसमादितः उविक्षत्र मंतुत्मनतनः
प्रम्पवतां गताः ॥ इत्युक्ता स्वेतनश्चकुत शमनपरिग्रहान् ॥ स्वातुतान्प्रजि ताविध्वि वन्नज्ञां श्वे वविधानतः ॥ उवाचादितसं
कान्नातसुनीन्सममसमाशानैः ॥ सक्काह्रतोत्मकं भानेभीनजप्रहह्रीमसे ॥ भवयावापि मौनं तेतमाः स सर्वमस्वथा ॥ गौरा
वाधानतौ ग्राताः प मछुर्खां तुमस्वथा ॥ सापि गौरवगर्भेण मनसा चारुहासिनी ॥ स्वल्पीन त्नांत कथाल्लोकाः ॥ श्री यावप्रेष्य
वाक्यमं ॥ एवं भवंतोभ्जानंति प्राणिनां मनसेप्सितं ॥ नारी गादिभिरत्यर्थं कदर्थंतो हि देहिनः ॥ केचिन्न नितुखासतन्नमद्रतेविविधो
द्यमैः स्वपवासैरुर्ध्वभान भावान् प्राप्तुमिछत्यतंद्रिताः ॥ अपरे तु परिछिद्य नानाकारस्तु पक्रमात् ॥ देहांतराणि मारंभमाच
यंति फलप्रदे ॥ भमत्वात्मसंभूते क्रतुमखाग्निविधूषिते ॥ तदस्ते दृष्टुका मोहिहन्त प्रसरते सुरुडु ॥ अलौकिलेभ ये देवप
तिं प्राप्तुमुद्यते ॥ प्रक्रसेवहुरावा पंतपमंतव सांप्रतं ॥ सुरासुरैरनिभीतं परमार्थ किम्याप्यसे ॥ सोमतं चापि निर्दग्धं मद
नोंगमरागिरो ॥ कथमाराधये देवीं माहशी नाहशं शिवं ॥ इत्युक्ता सुनय स्वसुप्यरतां मन सस्वतः ॥ स्त्रात्समस्या ववः प्रोतुप्र मत्स्य०
कमात्र क्रतार्थकं ॥ मुनय ऊचाव ॥ द्विविधं तु सुखं तावत्सुत्रिजौ केषु मान्यते ॥ शारीरस्यास्य संभोगश्चेत सञ्चापि निर्दू २०२०
त्रिं प्रक्रत्या तु सहिरवा मामीमः पिष्टवने ग्राक्षः ॥ कपालीमिह कोनशो विरूपाक्षोस्थिरः ॥ श्मशानोन्मत्तकाकारो बीभत्सकृ
तसंग्रहः ॥ पतिनानेन न स्त्रेणी मूर्तीनाथो न कांक्षिमयदित्थ मत्रशरीरस्य सुखमिछसि सांप्रतं ॥ तत्कथं ते मता देवा भव भजो ॥

जुगुप्सितान् ॥ श्यत्वन रवसातुक्रः कपालकृतभूषणात् ॥ श्वसदुग्रस्तुजेगेंद्रकृतभूषणभीषणात् ॥ श्मशानवासिनो रौद्रात्
मत्तादुगतादनः ॥ सुरेंद्रमुकुटवातनिघृष्टचरणारिको ॥ हरिरस्ति जगद्धाता श्रीकांतो नंतमूर्तिमान् ॥ नाथो यज्ञस्तु जा मस्ति 407/1998
तमं क्रः पाकशासनः ॥ देवतानां निधिः स्वाग्निज्वलनः सर्वकामकृत ॥ वायुरस्ति जगद्धाता स्वः प्राणाः सर्वदेहिनां ॥ तथा वैश्र
वणो राजा सर्वार्थमहितः प्रभुः ॥ एभ्य एकतमं कस्मान्न त्वं प्राप्तुमिच्छसि ॥ उभाति दैहिसं प्राप्य सुखं ते मनसेप्सितं ॥ एवमेव
तथाप्यत्र प्रभावो नाकसंश्रयात् ॥ अस्मिन्देहपरे वापे कल्याणप्राप्तये तव ॥ पितुरेवास्ति ते सर्वं सुरेभ्यो यत्र विद्यते ॥ अवसु
प्राप्तये वाध्यं सचाप्यत्रा फलासद ॥ प्रायेणा प्रार्थितेष्वत्र मस्वप्नोव्याप्तिदुर्लभः ॥ अम्पतेविनि वो गत्वा शांतात्राधपिचैवहि स
नउवाच ॥ इत्यप्रवीत्सुक पितामुनिवर्येषु शैलजा ॥ उवाचकोपरक्ताक्षी स्फुरदिं दीशानह देः ॥ असंग्रहकीनीति र्ण्यस मफ
स्वंरना विपरीतार्थकोग्रहः ॥ सतत्या केन योजितः ॥ एवमा वेसवुः प्रज्ञा मस्यान संग्रहप्रियं ॥ न मां प्रति विचारोस्ति यतो हं का
मयेविछुं ॥ प्रजापतिसमाः सर्वे भवंतः सर्वदर्शिनः ॥ ननं न वेस्तु तं देवं जगतः शाश्वतं प्रभुं ॥ अजमीशानमव्यक्तममेय महि
मोदयं ॥ आस्तां तत्कर्मसद्भावः स बोधं ताव दहुतं ॥ विदुर्थं महरि ब्रह्म प्रमुखादि सुरेश्वराः ॥ यत्तत्सर्वं भवं प्रोक्तं सुवनेस्तु विंस्तं
भिते ॥ भकदं सर्वभूतानां तदप्यहन वेत्स्यकिं ॥ कसैतदूगगने मूर्तिः कस्याग्निः कस्य मारुतः कस्य भूः कस्य वपुषः कश्चंश
र्क विलोचनः ॥ कस्यार्चयंति लोके शुलिंगं भक्त्या सुरासुराः ॥ यंव ब्रुवेश्वरं देवा विदिशं सहस्राम हर्षयः ॥ प्रभावं प्रभवं
चापि तेषामपि न वेत्स्यकिं ॥ आदितेः कश्यपात्साताद्दिवस्मात्प्रजातोजनार्दनः ॥ आदितेः कश्यपात्ताता देवानाराधणोदयः ॥ मारीचेः

कन्यां देवदत्तोऽद्य विनिर्दग्धपुत्रिका । भावी विस्मापि दक्षस्य सुतो दुष्टस्य गणः किल । शूलपाणिः रामचंद्रं दिव्यां विधि विस्मापितं क
न्यया उरस्य घाना त्वदुज्ञाः प्ररूढांकुराः प्ररूढो दुष्टनीथा भ्राम धुद्धि जननक्रिया । आकाश समुत्पन्न गीन बुद्धि दर्शी
श्यकर्मजातं अजनः कोऽभवेद्धा दुष्टस्य गणो वक्रजन्मनः । यः स्वयोगेन संत्यो भ्यः प्राकृतं कृतवानिदं । दुष्टस्य गणःसिद्धिमवा
र्थमैश्वर्यलोककर्त्ता । यच्च विस्मयाद् योऽविशुद्धस्य मतिध्यास दैवहि । कृत्वा सदेहमपाद् नीलकं कृत्वा पुनर्दंशि । कं कुतेज
गतः कृत्य सुतमा धाम मध्यमे । एवमेव संसारी योजन्ममरणात्मकः । कर्मणा स्व फलेच्छेन यं नानानन्द रूपता । अथवा
रायणात्वितं स्वफाय छाया पयासमं । अन्तर्हि कत्र यात्मेव जन्मनां प्रकारकं । सोऽपि कर्मणा एवीकां प्रेरणाविवशात्मनां य
थोन्मादादिदुष्टस्य मतिरेव हिंसा भवेत् । एवमेव यथार्थानि विपरीतानि मन्यते । लोकस्य व्यवहारेषु स्वहेतुसंहतैश्च
हा कर्मधर्मफलाकांक्षी विमुक्तेर्वविबोधितः । अथवा नादित्य मस्यात्मिमायात्मसुतं हात्मना । तस्य याजी विर्तेत्रैर्थ हदयेदंकु
र्वितिम् । अवक्रि र्यस्यानो हष्टमंतरस्य यथापि वा देहिनां धर्मएवैव फलविक्रायो फलविनाये फलविद्धर्मगतो नत्स्यै फलविजीं
वेभ शमरः फलिनस्याः ज्ञानी वेलकविनयात्मेविपद्यते । ज्ञातास्तु पुरुषो यस्तु मोनंतः स्वल्पजन्मनः । उ श्चवेयो नश्चिय म०स०
तेनस्माच्छोमरउच्यते । अद्य जन्मनि धर्मधैर्यं विस्मयादयो मताः । एवमस्तु भैश्वर्यं संसारी नीनिभेरिदं । नवरंध्रादिभो मनु २११
नानास्वर्णस्वरूपिणाः । तस्माद्धेतु सुरान्सर्वान् मत्तिध्यानस्वल्प भूतिफलान् वाहेभर्ते केश्व अनिलतेजवर्णासि नाकिना । स्थितं
चतारतम्येन प्राणिनो परमं पदं । धावन्नैश्वर्यका आदित्य मायामतुलं महत् । यस्मात्साक्षिविरपरं सर्वं यस्मात्स वर्तते य

मीश्वरमनायते महंश्वरर्णगतः । एवमेव व्यवसायश्च श्रद्धानि विपर्यान कः । यात वाति हनीवा यमुनयो मदिधा यकः
सूत उवाच । एवं निशम्य वचनं वैदेव्या मुनि वराग्रतः । आनंदाश्रु परीताक्षः समस्तुत्यानतः सती । ऊर्ध्व मरममप्रीताः
श्रीमतां मधुरं वचः । कृष्ण उवाच । अत्यद्भुतास्या बुद्धिर्भोजने मूर्तिरेवा मत्वा प्रसाद यस्मिनो भवंत एव भावमतिश्र यात्
तनविद्यो वर्यं तस्य देवसैश्वर्यमनुत्तं । निश्चय स्यास्य हृदंतो वेतुं वचयमिवागतः । अत्विरादेव तत्वंगिका मक्षेसे नविष्य
ति । आदित्य सम्प्रभा यातिरत्रेभ्यः कांचनी प्रथक् कार्यो वर्णादिकान्सुरूपकल्पमगिरिश्चं विना । यमैते कामसुमायेन तमभ्य
र्चार्हिमव्ययं । अस्माक मपितदेवाक्षितुं नरो हरिवर्त्तते । अतस्त्वमेव सा बुद्धिर्यतो बुद्धिलमे वहि । अनोन्निसंज्ञ यंकार्ये ज्ञांक
रीपि विधा सवि । रत्तुक्ता हर्जितागाता मुनयो गिरिकन्यया । प्रयस्तु गिरिश्चं दृष्टुं प्रत्यर्थं हिमवतो महत् । तंगात्तु याविना त्वा
मपिंगवर्धं जटासटं । जात पाणिमयं मंदा रकुसुमांचज्ञानैःशनैः । संप्राप्य ते प्रयत्यं दृष्ट्वा दूरार्ंक रात्रमं । प्रणीतावोपतलौ यंव
नंत्रिमितकाननं । निःश्वासस्कोभ सलिलेपणार्त सर्वतो दिशा । तत्रापत्नस्थितं द्वारि वीरकं वेत्रपाणिनं । समनैमुनयः इ
त्यादिनी तां कार्य गौरवात् । कक्षुर्मधुरं भाषितमानेवाच्या वाविदांवरः । दृष्टुं यमिहा याताःशारणं गणनायकः । निजो
चर्नवि जानीहि सुरकार्यं मन्वीदिताः । त्वमेवानागतिस्तत्र यथाजानतिक्रमः । स्यात्मार्थनेषा प्रायेण प्रतीहार मयाविभो
रतुक्तो मुनीभिः सोपगौरवात्सानुवानहृष्टसदनस्पराः सहो मंदाकिनीजले । ध्यानेन भवितावि भास्वन्न दृश्यप श्वाजिमं र
तुन्मा मुनयस्तस्थुं तेतत्काल प्रतीक्षणाः । गौरी गंधुपराधर्मा मूर्ति ता स्वातका जपा ततःपश्चानोनितिःपश्चः समाधानक्रिया

409
1998

विधिः धीराः सर्वे विश्वे देवाः स गन्धर्वाः मुनिसत्तमाः ॥ ततो विनीतो जातुष्यां प्रवर्षन्त्यां महीतले ॥ उवाच वीर यत्नो देवं प्रणम्य कर
संमार्ज्य सर्वा सामुनयः सप्तर्षयो वसुं देवं सतेजसः ॥ विभो समागताः कस्मात् त्वं तु मिहागतोऽसि ॥ इत्युक्तो धूर्जटिस्तेन वीरकेण
ण महात्मना ॥ धूर्जटिर्गतसंत्रासस्तेषां प्रवेशार्थं ददौ तदा ॥ स ईक्षमेन तान् समन्वीर कोपि महामुनीन् ॥ अत्र हा वपि हरः
स्थाने दर्शितो पिनाकिनः ॥ तत्र गत्वा ददृशुस्ते शैलं बहुमाजिनां वरं ॥ विविशुर्वेदिकां शुभां गिरिशास्य विभूतिभिः ॥ वरूप
णीयुता स्वेपन्ना कल्पवृक्षोत्करास्तताः ॥ पिनाकिना दृष्टा गत्वे वं धृतां कनिवासिनं ॥ ततः स्निग्धेक्षिताः सर्वे तेषु मनसः स्वल्पताः
ता गरिम्णाते तन्नो दृष्टास्ते समं दर्शिता स्तदा ॥ मुनय ऊचुः ॥ अहो कृतार्थाः वयमेव नो प्रतं सुरेश्वरो यस्त्वं कदाचिदपि
तव प्रसादात् मनवा रिसे किंचिदसिद्धं न सोऽनिरुध्यते ॥ जगत्स सौध्य तमोहि भान वत्स दास्ये पुस्सतु तात समा नि
स देहस्य राजोपि महाबलो दधीचि स्वलितानो प्रभुरोपि तारकः ॥ त्वदीय मंशं प्रविलीनः कल्पमेत स्मिन् क्षणे विदिधाः क्रतुकि
या क्रियन्ते याचा विधुरैर्विहन्यते कश्चात्र एवं तस्मबादितापथ्या ॥ अर्ग तत्त्वानि विकृतं न वैस्वकोऽप्र नदेति वाऽवस्मिरेभ
वास्मर्कं विहन्यते ते स्वकुमर्दक किंचिदुपेक्ष्यसे केतुगताः सुप्रदर्प ॥ त्वया मयस्तेन तवकेन कथ्यते स योगमायामायाहि मान म०स्प०
विद्यते सिर्मं भत्रुति गौरवं ॥ सर्व पशोधार तपाशारिरि एणो थदी इत्योत्सां प्रविलीनः कन्यामहे ॥ न दर्शनं तेन मनो रथा मयं प्र २१२
जाति संकल्पं तथा मनोगतिः ॥ आदि भागैकविधो जगन्मुदे करिष्यसे केवलमित्यराववयं ॥ विरेभुरेवं मुनयो विभुं प्रपितिरि
गिरिशस्तुतिं प्रतिसन्निधौ ॥ उक्तः स फे शरदवादनी तवे मबीजस्तु हि पवल्पम कर्थवाः ॥ वेर्णाक्षत्या तुर्णा रम्यो विकमीपकः

मपि किंचिन्नावाचंवाचस्पतिर्गुरुः ॥ वाचा स्मितपूर्वकः सर्वज्ञ उवाच ॥ जानेलो कविधानं स्म कस्मात्कार्यमुत्तमे ॥ जानामि जगत्पं शौ
लस्य सं के त कतिरूपणे ॥ सत्यमुक्तं मिताः सर्वे देवकार्यार्थमुद्यताः ॥ नैवोत्तरं तिये नासि किंतु नाम महात्मनां ॥ लोकयात्रानुग
त्या विशेषेण विचक्षणैः ॥ अशुभे वर्मसे वं ते यत्र माणमुरा कृतं ॥ मुनयऊचुः ॥ देवोऽहिनो साक्षात्पिनाकी तव मार्गति तद्धि
ग्रंथा ज्ञात्मानं माऽकलेवा स लंकृतं ॥ कार्यमेतद् देवानां सुरश्चिरं परिवर्तते ॥ जगदुद्धरणाय वविधातव्यः समुद्यमः ॥ सूत उवाच
इत्युक्तस्तु तदा शैलो हर्षादेव वचन् मुनीन् ॥ अस मर्थोभवद्वक्तुमुत्तरं प्रार्थयान्निसं ॥ ततो मेना मुनीन्नत्वा प्रोवाच स्नेहविक्लवा उ
क्तिं तु स्थान् मुनीन्सां गरस्वनाश्रय मर्थवत् ॥ मेनोवाच ॥ यदर्थं दुहितुर्जन्म तदेतत्पि महाफलं ॥ तदेवो यस्थितं सर्वं प्रक्रमेणो च
सांप्रतं ॥ कुलजन्मवयोरूपविभुत्वर्द्धिगुणोपिपः ॥ वरस्य स्यापिता हृष्य सुता दे याद्य सारिते ॥ तसी गता तपो घोरं कर्थ पुत्री प्रहा पु
त्रीवा कसात् तंत्रास्ति विधेयं तद्विधीयतां ॥ इत्युक्ता मुनयस्ते तु विप्रयाहि मन्यं कृताः ॥ अत्तु पुनरुद्दारार्धनारीनितिविशोभकं मुनय
ऊचुः ॥ गेश्वर्यमगमक्षस्वर्णाकरस्य सुरासुरैः ॥ आराध्यमानपादाब्ज सुगलत्ता मुनिहन्निः ॥ यस्योपमयोगं तद्रूपसि यं यस्यात तस्येविरे
घोरं तपस्तते बाला नेन रूपेन निर्हिक्षि ॥ यथा व्रतादि व्याजेन गमिष्यति समापना ॥ ततो वहितनाना वन्न धा स्या शुभविष्यति ॥ इ
त्युक्ता गिरिणा सार्धं ते यथु र्यत्र शैलजा ॥ जिता र्कज्वलनाकारा स्वपसे जो सपीत्तुमा ॥ प्रोचुस्तो मुनयः स्निग्धं समार्न च समार्जकं इ
ष्टं प्रिं यं समनोहारि चामंत्र्य वरदेहमे ॥ आतः तेषां करः प्राणि मेयस्तु श्रीप्रक्षीष्यति ॥ बध मर्पितवर्तत स्तेपितर समर्दयागताः ॥ पित्रा स
हगच्छें यत्र वर्यमाः मासः स्वमंदिरं ॥ इत्युक्तास्तु मुनयः सप्तसं फलमधीतिविंलया ॥ तरमाणं यया वेश्म पितुर्दिव्यार्थशोभितं ॥ सात संमुनयः

411
1998

रजमीमेनेवर्णाश्रुतमर्मासती इरदर्शनजातस्मसमहोत्कण्ठाहिमाद्रिजा ततोमुहूर्त्तमात्रेतु तस्याःस्वकुःसुहृत्प्रियाः नानासंग
लमंगलान्यस्यावक्रमहर्घकं सुर्वश्रुत्रीःस्वयंदेवीकृतनानार्थसाधना कांतिसर्वैश्रुभावेश्रुमिद्धिस्यामव्रतकुला विंता
मणिप्रभृतयोरत्नाःशैलेसमंततः उपतस्थुःस्थिमाश्चापि कल्पकाममहाद्रुमाः अणधामूर्त्तिमंतश्चदिशोपाभिसमन्विताः
रमाश्चभातवश्चैवसर्वेशैलस्मकिंकराः किंकरास्तस्यशैलस्यमहिमानमवर्द्धयत् अथवन्मुनसोन्यागाजनूर्गंधर्वकिंन
राः शंकरस्यापिविश्रुधार्गधमादनपर्वताः सजमंजनसंमाराततस्तुमिर्मलमूर्त्तयः सर्वस्यापिजगज्जूदेवंद्रसंडपितामहः
बबंधप्रतापोदारं तत्रस्फारितलोचनः कपालमालोविश्रुलोवाश्रुजामूर्द्धबंधन उवाचवायिगिरिशंश्रुत्रंजनमर्त्राकथयी
देवेंद्रकुलंहत्वा मांरक्षैस्त्रपंथिष्यति सौरिर्जलाद्विरवाबंधकृष्णस्यामानलोल्वणं मुजगाभरणंगच्छसत्यःशंभोःपुरोभव
त् गुन्धोगजाजिनंतस्यतस्यानत्र्यप्रपथवं दर्भेसरभसंस्विप्यदिग्वीर्णमुखनोवभौ वासुत्रविश्रुलंतीक्ष्णंभस्मांहिमगि
रिप्रभं हृणमंश्रेणखामासहरत्वानंमनोजवं विनेतुर्नयनांतरस्याःशोभोद्गर्णानलेंदवः स्वाश्रुतिर्लबफंपस्वजगतःक
र्मसाक्षिणः विनामस्तमसमाधायप्रालेयरजतप्रभं मनुजास्थिमयोमालांश्चावबंधचपाणिना कर्णौगसंचलारेशोवा भस्म०
सुकिस्त्रवकस्वजः जवाभीशान्तःतांस्याणुप्रस्तनांवेष्टितांसक्रुत् ततस्तुवेगणाधीशाविनयानत्रवीरकं भोतुर्यन्त्राकृतिगा २१३
णांमामोवेदितस्मूलिने निष्वयाभूरणोदेवंयसारान्तेप्रमार्थनैः समवारिधयस्तस्यु कर्त्तुर्दिर्यणाश्रिवार्म ततोनिलोकिना
कानंमहाबुद्धिर्जलोदरे धशमालिंगजातुस्मांस्याणुंश्रोवाचकैशयः हेविभोदेवस्वेणाअगदानंप्रसादिता मातरःषे

रथान्कामववृषवैधव्याविक्रिना कालोयमित्यनालक्ष्यप्रकारेमिनसंज्ञया ततस्तुवांदिता देवस्तुःप्रहसिताननाः रक्तिपुर
खवश्चापानाभातिमदनोजिता ततस्तुनान्निवार्थाहस्यामहस्यात्रसंज्ञया प्रमाणोगिरिशोवक्रेदर्शनोत्सुकमानसः ततोह
रोहिममिरिकंदरात्कृतिंश्रातं कमामस्तुहंतिनिःसमोदजन् मकाद्यगणाद्रुमलाहितेद्र्षुःमरधरानवानिरिवप्रकंपय
न् ततोहरिश्रीमहतिःश्रुरसरान्प्रमात्ररायुजरगः कणभिनान् भरारजःश्रावलिनभूषणोत्रुवीत्यिथंतधाकुरुतमथा
स्मसंकटं पुरस्तत्प्रमथानिवोगर्जयंततोत्रुवीत्कुटिमुखोपिवीरकः विषश्रराविमतिकिमस्तिर्मानरंप्रसतुनोधर
णिधराविहरतः महार्णवाकुरुतशिलोपमंयसुसुरद्विषागमनमहानिकर्हमं गणेश्वराश्वयनतयानराजतामरेश्वरैः
स्थिरमतिभिनिरीक्षिताःनर्भगणास्तनतुंमवेसलाविता किंनाकिनांचिनाकिनः हस्तुमहर्मुऊमप्रकमचायमःप्रकविनरंत
कोवरंत्वमाश्रुधंवहासिविश्लायपंजरं एतेनयदविदुरगैःपुरदिष्णः प्रमुच्यतेबकुतरमाद्रसंकुलं अमीसुराःहस्तुगंतुला
धिमिर्हताः यदातमोद्विगुणयथान्हरिप्रिष्याःस्तवाहनोपवनविश्रुतिवामरेः स्वलग्रजप्रश्रुतविहारमानिभिःसुरस्यकिं
किमितिनगौरमूर्त्तितं विचार्यनेकुतयत्रअत्रयानुगोनरकिन्नरैरमितविद्रुनत्रालयपक्वतेविश्रूषणाप्रचलसमुद्रयाधनि
स्तजानिकाकिमितित्वखड्गमध्यमामिषाःस्वकंवकुतरमत्रवश्यते ननानतस्तनयाःप्रुनःहयत्नपासमयम्बतेषिषिकाः किंशं
किन्नांमवदतिमेदर्शीनलंप्रयोनमीकुतपदमेवगोडकाः विसेहिताःकिमिमितनौडयाद्यःस्वगीतकैवलीनपदायधोत्रकैःप्र
मोश्रुरोभवतिहिमस्त्वाकृताः समुद्रतीर्थदितियर्तप्रनीयते अमीत्वर्पविरत्नितरम्यताप्रकंविलासिनोबकुगमकस्वभाविकं

प्रयुज्यते गिरिशायशोविसारिणां प्रकीर्णकं चउप्रराजातपत्रं अमीरवंककुरकवाविजृंभतेभवंतिने विविधवधूविमिश्रिता
मामानखोधनितसमाः समीरितानमूर्छनाकिमिविवतद्वेरितं नहमते बहुविधवाद्यडंबरं प्रकीर्णविगायसुरजानिउःसहं
इतीरितांगिरिसमवधानजालिमःसुरासुराःसपदितुवारकन्यया निपामीताःप्रययुरतीववर्णितावराचरंकागदविलंप्र
प्रयन् इतोधामुतिभिरसंमहार्णवंसुतरमनोव्यवासितस्रोलकेसरे जगलसत्कुमलरवाकुलारूढिःपियाकिनालरिव
मनेनखधराः परिज्वलंतःकनकमहस्वतोरणाकविन्मणिकरंनवेदिकां कविल्कविठिमलाधिहरवेदिकांकविद्दलत्सरसु
ज्वलेरवपम्यंवेदिनिर्द्धरं वलधूतप्रवरसहम्रमंडितं सुरद्रुमस्तवकविकीर्णचत्वरं सितासितारुणरुचिधामवर्णकंश्रि
योज्वलेपरिहतमार्गगोपुरं विजृंभितासितिमसुधुमवारिदं सुगंधिभिःपुष्पवनैर्मनोहरं हरोपितादिगिरिनगरं समासद
सगणादिवप्रकरसुरासुरप्सुन तंप्रविशंतमवाप्सविलोक्यवाकुलतां अपरराजमंडलभूष्यासक्तसपदीपमणि प्रातरवेन्यमैका
चिद्रुवाच्चबलाहलमानेकांतरनोमविलंसमारूढे दृग्ध्वकंमानोमवरापिताकंकामप्रयतास्वयमेवपदंती प्राहपरावि
हितमवनितांगीमालवेषेमदनव्यतिपंगः शंकरजनवलनेनवदंतीक्वापिकृतमवधानमहप्राप्सुक्तिवशाद्विशोत्थस्तम्र भस्प॰
चेतपतत्पत्रसहस्रमखोहे नाकपदामाधिपाःस्वयमुपेनामभिरिउजत्रिजसेवा आपाकल्पायतनसुघटेतेसततसदयो. २१४
धर्मपरिगतुंग्राम्मौलि धावतिचकथरोप्सुरराज्ञोमार्गमनुवितती करणाय एवसपत्रमनोभ्यलवेलपांसुजयामर्गवमनि
गूढः सप्रलपंधटितत्वकाक्विद्विउचाद मतिश्रुतिमूले एवमसुवेंहुरनारीकुल्यानांचित्रविसंस्पृलतामनुमानात् शंकरसंप्रयो

रिक्तासाजन्मफलंपरमंत्विनिवोचुः ततोहिमगिरेर्वेश्मविश्वकर्मविनिर्मितं महानीलमयस्तंभंज्वलत्कांचनकुट्टिमं मुक्ताजाल
परिस्कारंज्वलितौषधिदीपितं कौशेयध्यानसहस्राढ्यं कांचनानददीर्घिकं महेंद्रप्रमुखाःसर्वेसुराहृष्टमनदद्भुतं नेत्राणिस
फलान्यासन्मनोभिर्विहितेधरितितेदृशुः विमहंदेवीगणाहरिणाहारिरोधिनः कश्चिदिंद्रप्रमुखाविविश्वतावासिनः प्राणि
नाचलेंद्रेणप्रविशतोपव्रतुर्मुखाः चकारविधिनासर्वेविधिमंत्रपुरस्सरं शार्वस्यपाणिग्रहणममिसाक्षिकमद्भुतं दातामहीध्र
तोनाथोहोतादेवश्चतुर्मुखः वरःपशुपतिःसाक्षात्कन्याविश्वारणिस्तथा चराचराणिभूतानिसुरासुरवलान्वित तत्राप्येवोनिज
मनोत्थानवन्अप्रमूर्त्तयः सुमोचापिनवानृसर्वान्यस्वशालिरसौप्रधान् वनस्पतिदिवीसवीसदिभावमनोरमा गृहीत्वाच
रूपाःसाक्षात्कृत्वाभरणानिच पुष्पाणिचविचित्राणिनानारत्नमयानिच जाम्रूपविचित्राणिप्रमतःमसुमाश्रितः वाप्सुर्व
वौचसुरभिःसुखसंस्पर्शनोविभुः छत्रमिंदुःकरोहेरेरत्नासितवक्रनककुः जयाहमुद्रिमःस्वग्वीवाद्भूमिर्यकुम्भप्रणाः अत्रगंधर्व
सुरव्याश्चननृत्यश्चासरोगणाः चौदर्यनेति मधुरंजगुगंधर्वकिन्नराः मूर्ताश्च्वऋतवस्तत्रजगुश्चनन्त्यत्वुश्चवैचपलाश्चगणानस्य
श्रीउपेतीहिमाचलं समतिहकुमायाता निश्वकृत्रगानेन्द्रा नक्तरोयाहिकेकृत्येमन्यासहयथोचितं दृष्ट्वायोगिरिराजेन
सुरश्रेष्ठैर्विनोदितः भक्त्याकांक्ष्यातत्रपन्यासहसुरांतकः ततोगंधर्वगीतेननृत्येनाप्सरसामपि स्तुतिभिर्वेदवेदानांविबुधोपि
बुधाधिपः आमंत्र्यगिरिश्रेष्ठंइभानेत्सामपासह जगाममंदरगिरिवायुवेगेनशर्वरीग ततोगतेभगवतिनीलकोहितेर
सहोमयारतिमन्नअन्तभूधरः सर्वोपयोनवातिहिकन्यनोमनोविमंस्तुलेजगतिहिकश्चिकापितु ज्वलन्मणिस्फुटनयहा

टकोत्कटं स्फुरद्द्युतिस्फटिकगवाक्षगोपुरं पुरं हरो गिरिवरमंधकद्विषं ते विसर्जिता मरनिवहा विशालकं ततो मासहितो
देवो विजहार अन्यास्तिहा पुरोद्याने सुरम्ये सुविविक्तके सुनवे सुच सुरक्षसुदयो देव्या मकर्श बहुरस्सरः ततो बहुतिथिते
काले सुतकामा गिरेः सुता सखीभिः सहिता क्रीडां चक्रे रुचिरमत्तकैः कदाचिद्दिव्यदेहेन गात्रमल्पं यौवना नूर्णे रू
र्त्ता मा सखीभ्यां नास्याभिः केलिना तद् दृष्ट्वा नरकं गत्या नरं चक्रे गजाननं पुत्रकं क्रीडन्ती देवी तं चाद्रे पपदोभवि उत्कृष्टासु
शिव्या सखा ततः सोऽभूद् दृहन्तुः कालेनातिविलम्बेन जगदाश्चर्यकारणं पुत्रं तु चाष्ट तं देवी पुत्रं तु चेव जाह्नवी यां गेयरति
र्वे वेषपरजितोऽभूद् गजाननः विनायकाधिपत्ये च तदा ब्रह्मपितामहः पुनः सा क्रीडनं चक्रे पुत्रकैर्वरवर्णिनी मनोज्ञमंकुरु
हमस्रो कस्मा तानना वर्द्धयामास तं चाकृतं संस्कारमंगलं बृहस्पतिसुरैर्विप्रैर्दिव्यमतिसुरागमैः ततो देवैः समुनिभिः
प्रोक्ता देवी त्वि दं वचः अधुनादर्शितं मार्गं मर्त्यानां कर्तुमर्हसि फलः को भविता देवी कथितैः पुत्रकैः इत्युक्ता हर्षपूर्णांगी
प्रोवाचातिशुभां गिरं श्री देव्युवाच एवं निरुदके देशे कूपं यः कारयेद् बुधः बिंदौ बिंदौ तु तोयस्य वसते वत्सरं दिवि दशकू मस्य०
पसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः दशह्रदःसमः पुत्रो दश पुत्रसमो द्रुमः एवमेव मनुमर्यादा निगतान्यो कल्पावनी इत्युक्त्वाथ २१५
तोविप्राद्द हस्पति सुरागमाः जम्बूस्वमेदिरामये नावानीवं द मादरं गतेऽसु ते सुदे वोपिदक्षां करः पर्वतात्मजा पाणिनालं बमा
नेनद्मानैः आवेशयद् द्रुमां चित्रश्यामादजममंगमादमतु गोपुरं लंबमौक्तिकसमानमतुल्या तुलवेदिकं निर्धौतकलधौतंच
क्रीडागृहमनोरमं पक्षीपंक्तिसुमामोदनन्तालिकुलकूजितं किंनरोद्गीतसद्गीतं गंधर्वोत्तरितल्लिबिके सुगंधिधूपसंघातं मनोज्ञ

पमन्वक्षितं क्रीडामयूरनारीभिर्दृष्टानां च नमत्ययादिनिः हंससंख्यानसंयुद्धं सस्फाटिकस्तंभदेहिकं अनाविततमनि शीतबहु
माः किंनरीकुलं शुकैर्व्याभिहन्यंते पञ्जराग विनिर्मिताः भिन्नपोदाडिमध्यासा प्राप्तिवंदित मौक्तिकाः दसमा हेऽकीडवा देवि
हर्तु सुमनकमे सखीं हनी सभूआगो क्रीडने चाबधिष्ठिते वयःसहायत्तं प्राप्ता भोविबोदरलनि दृष्टैः एवं क्रीडनवत्ते दे बीरो
कर योत्सव प्रादुर्भूतश्च यत्तात्र ह तदितो चरणोऽवरः तं दृष्ट्वा कौतुकाद्देवी किमेतदिति शंकरे पर्यपृच्छत्तं तत्र हरं वि
स्मयहर्षके उवाच देवी मेतन्ने द्द्र हर्षतु विस्मिते एवेगपश्यकाडे वैडजेस्मिन्नास्मि यासःसदा व पसाद्भुत च र्यं एनि पमैः
देवसेवनैः पैरहवो हर्षितः हर्षे तन्ने मनुजोत्तमाः मत्तमीयमतुभ्राया म भद्र्यासु भानवे कामश्यामनोज्ञाहा महारू
पाद्युपान्विताः कर्मनिर्वित पं ते यो प्रथामि वनश्रालिनो साथं तस्या स्वजगताः स्यर्शि संहरः श्रलाः शुभाः श्रलाविदारिन्द्रगंधवैः स
किंनरनरागैः उपाष्टसो पहेनि सुनैभिर्विरिहितैः रमे रुद्धामे चारु सर्वांगे तप तेक्रीडनागिरे इत्युक्ता तु ततो देवी सस्का वदि
रम याकुलाः गवाक्षांतरमा साद्य प्रेक्ष ते तान्नम्मिता ननाः या च कृषक्लमचादी ह्यह्रस्वा स्थूला महोदराः व्याघ्रस्यपदनाः केचि
केचिन्मेषाजरूपिणः अन्ये कद्याणि रूपाश्च अश्वास्याः क्रूजपिंगलाः सौम्याश्च भीमाः स्मिन मुखाः कृष्णपिंगजटासटाः नानाविहं
गवदना नानाविध मृगाननाः कौशेयवासो वसनाः नग्नाश्चान्ये विरूपिणः मेषरूपाः जरूपाश्च बहुवक्त्रा णो दराः बहुपा
दा बहुभुजा दिव्यानाना ख्यपाराः अनेककुसुमापीडा नानाव्यालविभूषणाः विचित्रवाहना सर्वादिव्यरूपादिव्यसूत्रापी एवया
दयुयत्न्यो युद्धनाना स्थानकृतनीनाः गलेश्वां स्वोधन्तपादिशुद्ध देवी प्रोवाचवक्त्रां करं श्री देव्युवाच गणेशा कतिसंख्या नाः किंनामा

नः किमात्मकः एकैकस्यो मम प्रहृद्धि धिष्ठिता पैः हयक हय कृ ष्णी चों करउ वाच कोटि संख्याह्या संख्या ता नाना विख्यात
यो रूपाः जगदा हरि तं सर्वैरेभिर्नी मम ह्य वर्जैः सिद्धहे मेतु रत्नासुजी रोपी ह्यमे मु यो स्मृतु दामवानीश्चरी रेतु बाज्ञे धूम्नमल के
सुव एनै विशा विशुद्धि नाना वाहा विहारिणः ऊष्मपाः केन पार्श्वे मधूमपाः श्री तमेद्र याः रक्तपः मर्दभक्ष्यान्न वाजुपात्रं तु भो
जनाः गोपनत्स्यो पहारास्तु नाना वाद्य रवप्रियाः नयैपांचैव भरत्ना मुणान् वक्तुं न शक्यते श्री देवुवाचे नन्नवगुनरासंगःसु
हां गो मुंजमे खलाः नामशिल्पेन कल्केनच पलार जिनानमः पिनड्डो स्वल स्वोदामसु का नी मधुरा कृतिः पापा णाश्चाल कोना
ल कांम्या वाल प्रवर्तिनः असौ गणेश्वरो देव किंनामा किंच राजुगः अस्य मयासा नीतेषु दृत्र कर्णो तुऊ मुकूः ह्यार्वउवाच सय
थवीर को देवीसदा मे हृदनप्रियः नाना श्वर्थ कृताधा रोगणेश्वरगणान्वितः श्री देवुवाच रह्या स्य सुतस्याक्षिम मोत्कंत्रा
पुणं नकः कदा हमी दक्षां सुत्रं दृक्ष्या म्यानेरदाधिकं ब्रार्यउवाच स्वाणएव सुनं तेतु नपना तदहेतुकः त्वया मात्रा कृतार्थो
सु वीरकोपि सुमध्यमे रंतुक्काम प्र पपा मामवि जर्थाहर्षणो सुकः वीरका नधना शुद्धु उहि नाहि मभूमनः सावरूद्धत्वरा
सुक्का प्रासादा द्वेवर स्थतः विजयो वाच गणपंगणमध्ये प्रवर्तितं विजयाउवाच एहि वीरक वाप ब्याख्या मा देवः प्रकोपि म॰ख॰
तः किमुक्त रेवदा ष्मष्मर्थं स गणेलतोषितः रतुकस्सक्क पाप्यालःसगणे मार्जितानन; आ बाहित स्तलो भूतप्रो वाचनत २१६
वासकाः देव्याः श्रीमन्मा गहुतु मपा हुगतः ग्रैः प्रासादशिखरो भूतरक्तां तु ज नितिभ स्तुतिनं इ प्राप्रस्तु नाम मस्या उच्चीरप
ओधराः गिरिजो वाच सच्चेह गिरामधुर वर्णया उमाउवाच एत्यो हि जानोसि मेपुत्र वदे वदे वेन दत्तो वीरकउवाच वर्तेवर्म

के निधाया यतं पर्यंतु वल्कपोले कल्यावादिनं मूर्द्धा पाघ्राय संमार्ज्य गात्राणि संस्पृश्य यामासदियेस्वयं भूयणैः किंकिणी मे
खलानूपुर मुक्तः वमालि कव केयूरहारो रूमूल गणैः कौमलैः पल्लवैश्चित्रैश्चित्तेना रूसितिः दिव्य मंत्राज्ञ वैः तत्र सुभे ततो भूमि
वा रूरो ष्मिश्रिति रार्थ कैरंगरस्त्राविधिं एवमा दायचो वाच कृत्वास्वजं गोरो स्वना पप्र भंगोत्सवैः यसग ह्यधुनाकीडस्तावर्ह
गणैरच्च मत्ते न गस्थ कुंजनाग्नि निर्यात मा ब्राकुल्न्त्रौ जा मातुर्द्धु मा दंतिनिर्भंग सारा पर भोंतिनः आकृवी माजलेन्न भूतीया विलामा
विशेष्या वकुल्याभगुहे वा वनस्य संसुडर्गा गणोशो सु यदरे कैसुत्रभ्या वा वन्तु स करेतुत वासस्य न्निको जनाः प्रार्थिताभ व्याआवि
ससौ भव्य सता सोपिनि बंत्तुसर्वेगणेश्च स्मयासह बालत्वलीला रसाविष्टधी एण मात्रा स्वयमेव कृतोभ्यस्तो दत्र एण पटः
पाउला विंदुभिः सिंदुवारस्य सुष्पैरियं मालती मिश्रिता मालि कामेत्रीरस्मा हि ना कोहितो मेगणेन्द्रा स्मदा स्या महत्व्या दिदाक्षी
उने वल्किला साक्षिपं पाश्वि माउत्तरं ठत्र रात्र र्वमिभित्त सस्या स्तुला प्रेखती तं गवांकृत शरी रकं सैल्युष्मी वहिःक्षी डितजगर
न्मातुरस्यो पचित्र मत्वेह जात्सुनल शो जम नत्र को मोह मा पातिनस्वल्प चित्ताज उश्वासकां समांसरक्तस्वि एक्षत्र संघा तदेहो
रहारदृर्दु मभ्यं तरं ना कथा सत्वरे ल्पि हृदले प्रावि शेतु कस्तां न रो वाह नाम्न ध्यारो हे गणेशो सिंनी लो कपाला स्त जलुद्दरं लोक
पश्व रूपासिदेक रक्ता वि र्मलः कृतक्षा कस्य कोना ह्लो द्भूत ग्या ते न व धोष्वि रं डेनकिंउ स्पकी भीतु म ध्यान नो स्ति कृतः गिरे
पाशारो णो रानेनात्र को वध तो माहृप्यानी कपाव्वानु गया विभ्रते एव मेषे तदिस्मूतुरस्रै तरा ऐ वाम दे वातुगं करि कं सर्व दानि
र्जगं सोति पाते सुपेनि मजाः पुष्पसा वनरुसु धा मावि पर्य जस्ताल का वेशाद्या तु मे ह्लस्वभिनं गमा नानिर्कुंआत गर्जन्न गुणा मा

419/1998

कृता स्फोटसंगाढ्यो किमनकांचनोत्तमशृंगा वरोहकि मीहे मरकतत्करो संगापिंग द्युति शंवनेचारिणा मम्पसौ चाति रम्योवनी
रूपसंपन्नकोशो गणाधीशात्तुः मंदारमंदरे सुंदरी हारपुष्पत्रवान्वो बुजे सिद्धनारीभिरपीत रूपामत्तेविलसैनेंत्र पात्रेरू
कोभिभिवीरकंठो लब्धतुमारें एं मासु केसुजेनिकुले के परिक्रीडितेवालालिका विहारिगणोत्राधिपोदेवानंदकारी निकुं
जेषु विद्याधरैर्गीततंत्री जापिमालीवल्गोकेचित्काशीः सस्त्रीकाः भास्वल्लतनामोगं तमोदिनकरेगते देवीतरंगतरामंज्यदूर
मत्कमनोधरे उदयस्थे पुरोभावी पोहितास्येवनीधरः मित्रत्वमम्मदुहृदंदूर पोपरिविंवते नित्यसाराधितश्रीमान् रासुर
त्नममंततः माकुरोत्सवितुर्मेरूपकारं पतिष्यतः जातहोत्र मयस्योतिसंश्रयेन स्वर्लकुजः इतिनातुगतोनातुःस्वज
नत्वमहरयत् संध्यावकांजलिपुरामुनयोमिसुखारवि यावत्तारगमतंश्री घनिवार्यानिभाविताः ययजन यत्रालीके
स्मिन्कमातैभारवंतसः कुटिलस्यैव हृदयेकाकुष्यहृपयन्मतः ज्वलत्फणिफणारत्नदीपोद्योतितभिन्नका ग्राचनेत्रामी
संघातपुनमघोत्तरहृदं नामारत्नदुतिलसजुकवाकवितुंनकं रवौ किंकिणी कजालजंवन्धुका कवापकं कमनी
यवल्लोलामिविना नात्मादितो वरं मंदारमंदसावारेशैनेगिरिसुतासुतः तस्यौगिरिसुता वाडुलतावलितकंधराद्यामीमो मत्स्य० ॥
निसितनयोत्वासुखिस्फारिता गस्तः गिरिजाप्यमिता योगामीवोसलसितत्युवि विभावर्यातिसंहक्तावर्धवातितशोमर्यं तंसु २२७ ॥
वाचहर्नदेवकीसकेलिकरासुखं शशिश्रीमत्सपुरालो वीरकपुत्रानुप्रहर्नं शार्वउवाच शरीरेममतन्वांगीसितेनास्यतिते
द्युतिः भुजगीवासितासुभ्रेसंश्लिष्टाचंदनेतरौ चंद्रातपेनसंपृक्तारुचिरंवास्तायथा रजनीवासितेपक्षेहृष्टिदोषददासिमे र

सुक्तागिरिजानेनमुक्तकंगापिनाकिनं उवाचकोपरक्तोक्षोभ्रकुटीविकृतानना श्रीदेव्युवाच स्वकृतेनजनःसर्वोजाडयेनपरिभू
यते अवश्यमर्थी प्राप्नोतिखंडनंशशिमंडनः तपोभिर्दीर्घचरितैर्यत्त्वां प्रार्थितवत्यहं तस्यायमनिशमत्येवमवमानःपदेपदे नेवास्मि
कुटिलाशर्वविषमानचधूर्जटे सविषस्त्वं गतरव्यातोवक्रदोषाकराश्रयः आदित्यस्त्वं विजानातिभगवान्पूषादन्तकः सूर्येदो
श्रजनयसेतेदोषेमामधिक्षिपेत् यत्त्वं मामाहकृष्णेतिमहाकालोतिविश्रुतः यास्याम्यहं परित्यक्तुमात्मानंतपसागिरिं जीवत्या
स्तेकृतनवोमेत्ववाहंनर्मसश्रयं श्रुत्वास्तिमेजीविते कृत्यंधूर्तेनपरिनमथा सूतउवाच निशम्यतस्यवचनंकोपात्तीक्ष्णाक्षरंनरः
उवाचाविष्टसंभ्रांतःप्रणयेनेंदुमौलिना शर्वउवाच आत्मजानस्यगिरिजेनाहंनिंदापरस्तव चाटुकत्वुद्ध्या कृतवांस्तवाहं
नर्मसंश्रयं विकल्पंस्वल्पवित्तेतिगिरिजेनाविकिपा यद्येवंकुपितासीकृतंमाहेंनतेपुनः नर्मवादीभविष्यामिजहिकोपंशु
चिस्मिते शिरसाप्रणतेनैषरचितस्तेमयांजलिः हीनेनाप्यपमानेनिदितेनैतिविक्रमं असतोनुगतोमस्मान्नर्मस्पृष्टोजनःकि
लः अनेकैश्चाटुभिर्देवीदेवेनप्रतिबोधिता कोपंतीव्रंनतत्याजसतीमर्मणिपीडिता अवष्टब्धमथास्येध्वासःसंकरपा
णिना विपर्यस्तालकाक्षेणा पातुमिच्छतुकैलजा तस्यःश्रजेस्याःकोपेनपुनराह पुरांतकः सुतांमहीधरवर्यंवे सुतोपिमहद्वासपि
तुः हिमाचलस्पर्शगोक्षेमेघजालाकुलोमनः तथातुरवगाह्येसोगहनेस्तत्रपाद्यपः काठिन्यंकर्मकर्मसोधनेशाह उभातुना
कुटिलत्वंपनर्मसीऊःसेव्यत्वहिमाद्रितः संक्रांतंतविन्ध्यमेवैतवतत्वंगिरिहिमसूधरान् इत्युक्तासापुनःप्राहगिरिराजोजारुषा कोपे
पर्सरकनयनाप्रस्फुरदशनच्छदा उमाउवाच मासर्वान्दोषदानेननिंदात्यानगुणिनोजनान् तेवापिदुष्टसंपर्कासंक्रांतासर

421/1998

ईरवाहि आलेभ्योने कजि कर्तं अस्मन्‌स्नेहबंधमा इत्काशुव्यंजयो काले उपत्र स्नेविषादपि अत्रास्मिकिं बहुनोक्तेनालं या
याश्रमेणाते श्मशानवासानिभस्मे नग्नत्वान्नत वत्रपा निघृणत्वं कपालिसाद यानेविगताविरं खलु रहस्यकामं दियत्त
स्यान्विर्जगामहिमाद्रिजा तस्याश्चसाद्देवताः गणोःकिलकिलेइति कुमारतगं च सीसुतका रुद्रितेनारितेऽसुरः विष्टमव
रणोदेव्यावीरकोप्यागतद्दं प्रोवाचमातःकिंत्वेतन्कषासिकुपितात्वरा अहं त्वामनुयास्यामि व्रजंतीस्नेहवर्जितं नोचे
त्सतिष्ठेज्ञित्वयागिरेरष्यतपोधिताः उवाच तद्दर्शनं देवी दाक्षिणेनतुपाणिना उवाच वीरकं माताश्रीकंठपुत्र कमाकथा ओ
आयास्यतितुंनेन नन्दा यं तुमयासह पुत्रकं नेपुत्रवत्सामि येनवक्रवैराननहत्‌ कृष्णेत्युक्ताहरेणाहं सोभितमेमनःपदासा
हंतपःकरिष्यामियेनगौरीत्वमाप्नुयात्‌ एषस्त्रीलंपटो देवो यातायामंतरं तरं द्वाररक्षात्वयाकार्यानित्यंरंध्रानुपेक्षयात्‌
ययानकाचित्प्रविशेद्योषिदत्रमहारांतिकं दृष्टापरांस्त्रियं चात्र वदेथामम पुत्रक शीघ्रमेवकरिष्यामियथायुक्तमनंतरं ए
वमस्त्विति देवीमवीरकोवाचसोप्रतं मातुराज्ञामृताह्लादप्लावितोगतज्वरः जगाम कक्षां संकृष्टप्राणिपत्य तु मातरं शति
श्रीमत्सापुरालोकुमारमेवादेहत्ययेवतयमनं इत्युक्त्वा तु देवीचापश्यदास्यां तीसतीमातुर्विद्धमिताः कुसुमामोदिनीनामतस्य स्कं०
शैलस्य देवता सापि दृष्ट्वा गिरिसुतां स्नेहविक्लवमानसां क्वपुत्र गच्छसीत्युक्तेरालिंग्याचदेवता सातस्यैसर्वमाचक्षेक्रोधकं २१८
कारणं पुनश्चोवाचगिरिजादेवतां मातृसंमतं उमाउ नित्यंशैलाधिराजस्य देवतात्वमनिंदिते सर्वतःसन्निधानं तेम
मयानीव वत्सला अतस्तेत्र वदामिश्यदिधेयंतत्तथाधिया अन्यस्त्रीप्रवेशश्चेत्स्यात्रच्छन्नवदतः हरस्यासप्रयत्नेनचेतसास

ततं गिरौ पिनाकिनः प्रविशत्यथो कर्णकंमेत्यथानघे ततोऽहं संविधास्यामि यद्युक्तमनंतरं इत्युक्तानीतथेत्युक्त्वा जगामस्वं
गिरिसुता उमापि पितुरुद्यानं जगामाद्रिसुता तु तं अंतरिक्षं समाविश्य मेघमालाविलंप्रभं ततोविभूषणान्यस्य दृत्वा वल्कल
धारिणी ग्रीष्मेपंचाग्निसंतप्ता वर्षासुचजलोक्षिता वन्याहारानिराहारा शुष्ककस्थंडिलशायिनी एवं साधयती देहं तपसा
संप्रवस्थिता ज्ञात्वागतां गिरिसुतां दैत्यस्तत्रांतरे बली अंधकस्य सुतोदृप्तःपितुर्वधमनुस्मरन्‌ देवान्सर्वान्विजित्याजौ बका
ख्यातारणोत्कटः आडिःनामांतरप्रेक्षीसततंचंद्रमौलिनः आजगाम मामरेरिपुपुरंत्रिपुरघातिनः सतत्रागत्य ददृशे वीवीरकं
द्वारवस्थितं विचिंत्यसोपिस्ववरं दत्तंकमलयोनिना हतेकिलबके दैत्ये गिरिशेन सुरद्विषः आडिश्चकारपरमं तपः परमदा
रुणं तमागत्याब्रवीद्ब्रह्मा तपसा परितोषितः किमाडेदानवश्रेष्ठ तपसा प्राप्तुमिच्छसि ब्रह्माणमाह दैत्यस्तु त्वत्तोवांछामिभुज
संभवं भवान्मृत्युर्ममभवेदन्यथात्वमरोऽस्म्यहं इत्युक्तस्तु तदोवाच तुष्टः कमलसंभवः यदा द्वितीयोरूपस्य विपर्यासो भविष्यति
तदा ते भविता मृत्युरन्यथानभविष्यति इत्युक्तोमरतां मेने दैत्यःस तु महाबलः तस्मिन्कालेतु संस्मृत्य तद्वधोपायमात्मनः
परिहर्तुंदृष्टिपथे वीरकस्याभवत्तदा भुजंगरूपमास्थाय वंचयित्वा महासुरः उमारूपी छलापितुं गिरिशं मूढचेतनः कृत्वामा
यातनोरूपमप्रतर्क्यं मनोहरं सर्वैरवयवैः श्लक्ष्णैः सर्वाभिज्ञानसंहितैः कृत्वाभगांतरे दंतान्दैत्यो वज्रमयान्दृढान्‌ तीक्ष्णाग्रा
न्बुद्धिमोहेनगिरिशं हंतुमुद्यतः कृत्वोमारूपसंस्थानं ततो दैत्योहरांतिकं योषिद्रूपा माययानियंत्रवेषधरंवारयांगितो तं दृष्ट्वा
गिरिशः सुष्टुदानिगृह्यमहासुरं मन्यमानोगिरिसुतां सर्वैरवयवांतरैः आश्लिष्य तेनावंगिरिपुत्रीं न कश्चिन्मे यनात्मसर्वान्

साश्रुनेत्र वरवर्णिनी ॥ त्वया विरहितं त्वस्ते मम मानोऽनागतं पुनः प्राणान् सन्त्यक्ष्ये नूनमेव विधीयताम् ॥ इत्युक्तो सा न वै वत्सु तं
बभाषे स्मितं नमः ॥ तदेत्युक्त्वा रमितामं प्रपद्य पुरं याति नः ॥ हैलउवाच ॥ पातालमितपसा कर्तुं नाल त्वा गमनमातुलं ॥ इति श्रुत
त्रमनाक्षत्र नः मातान्तरं निकं ॥ इत्युक्तवाक् करौ कं कमात्रिस्था प्यात्र भारपन् ॥ ना पद्मपदा मध्या श्वेतिक्तमां कंप ञलकले
लोलामावर्तरविनंवनीदेवः पिनाकधृक् ॥ सुर्गतां दानवामायां माकार्यं रूहर्षमान ॥ मे इंवत्साम्नमा दापदानवं नमघ
दपत् ॥ अंशुधवीरकं सेव दानवं शनिघ्नं ॥ कुसुमामोदिनीं हंसस्त्री रूपदानवेश्वरं ॥ अपरिच्छिन्नतत्वार्थो लक्षुत्रामं
वेदपत् ॥ हतेन मारूते ना सुगनगोमिनानगदेवता ॥ श्रुत्वा वायु वचनं देवी कोपरक्ता विलेकृता ॥ अपव्रपवीरकं सुतं हृदये
नैपहृपता ॥ इतिश्री मत्पुराणो आदि बधः ॥ श्री देव्युवाच ॥ मातरं मां परित्यज्य यस्मात्वं कोह विक्रवो ॥ विहितावसरा श्रीणां
शंकरस्य रहोविधौ ॥ तस्मात्तेमतू द्वोरूक्षो जडो हृदयवर्जिता ॥ गणोऽहमरसहस्रशीर्षा माचोभविष्यति निमि ॥ एवं विरख्या
तो वीरकस्य सुतादरात् ॥ शंभ देवी कमेणो वविविक्षानसंशयः ॥ एवं सुसर्वं मापा पामीरिसु अस्त्वमं नरं ॥ निर्जगामसुरवार
क्रोधाग्निरूपी महाबलः ॥ मतुसिंहकरात्माकृः सदाजाटिल कंधर ॥ प्रोटनलवल्लीगूल दंष्ट्रोत्कट मुखोज्ज्वलः ॥ आदित्य सोप्य म॰भा॰
सज्जि कः शमकुम्भिरवारिभु ॥ तस्यास्ये वन्हितुंडे वीज्य वसस्तत मनो नरा ॥ सात्वा मनो गतं तस्या नगर्या स्वतुरानभः ॥ आज २२९
गमाश्रमपदे संपरामाश्र यातः ॥ आगमो वाच देवेश्यो गिरिजां म्पष्टच्या गिरा ॥ श्री अंशो वाच ॥ किंतु विज्ञातुकामासि किमलम
ददामि ते ॥ विरम्य … सविक्षेयानपमोध्यानदानतया ॥ तच्छुत्वा वाचमिरिजा गोरवेदानिगर्वितं ॥ वाक्यं वाचादिरो द्वीलीनिलीनं

विनवोढ्या ॥ श्री देव्युवाच ॥ तपसाऽऽकरेणानापतितेशं करी मया ॥ मनस्या मलवर्णत्व कुत्र प्रोक्त वान् हरः ॥ इणम्पाहं को
तनहरो व भानन्तगाश्रुता ॥ भर्तुर्हितपरश्वरं गएकतो निर्विशं कवव ॥ नस्यास्वम्या पितश्रुत्वा प्रोवाचजलजासनः ॥ एवं भवात्वे
कृपयप्रभर्तुर्देहार्धधारिणी ॥ ततस्तत्वाऽन्तं गोगीकृष्णनीलोत्पलत्वचं ॥ ततसाचमबधीमा यंदाह स्यामिनीचना ॥ नामाभरण
कृतकृत्यत्वमकानेगपुराद्भुति ॥ स एनामसिंहः संभूतो देव्याः कोधाद्दानने ॥ सतेसुतात्तोदेवी केतोवासुमहाबलः ॥ गच्छवि
धानवर्नतत्रसुरकार्यं करिष्यति ॥ पंचालो मयेस्तो वपदस्थ कृष्णदासगुणः ॥ दत्तलोकिं करोऽहमया मा पाद्यातेर्जुनः ॥ सत्तवा
इत्युक्त्वा कौशिका देवी विंध्यशैलं जगामह ॥ उमापि प्राप्तसंकल्पाजगाम गिरिशान्तिके ॥ प्रविशंती तदा द्वारादव रुध्य समाहितः
तः कूरो धवीरको देवी तत्र येन लताभरः ॥ तांस्तु वाचच को पेन रूद्धाऽतुल्यभिचारिणी ॥ प्रयो क्ष्य कर्मवते स्ताह गच्छपावत्रभर्तु
सी देव्या रूपधरो दैत्यो देवं वधायितुं हि नाः ॥ स्वमाय पा प्रवि ष्टोसौ देवदेवेन घातिनः ॥ घातितेवाह माहत्रोनीलकं वेनको
पिना ॥ मारे पिना विधास्नेने असत्य त्वरूपामि वैतनः ॥ अविष्यति नमेस्मात्स्पो वर्णश्यानननेकदाः ॥ अनन्तो नात्रदास्या मि प्रवेशोग
स्पनां ध्रुवं ॥ इतिश्री म॰ वीरकशापमध्याः ॥ वीरक उवाच ॥ एका स्तुत्का गिरिसुतां मातरं त्वेह वत्सला ॥ प्रवेशोलभते नान्या ना
रीकमलजोचना ॥ सूतउवाच ॥ इत्युक्त्वा तु ततो देवी चिंतयामास चिंतं दोधेतमा ॥ न सान्यारीनं दैत्योसो वायुर्यप्यमभाणतः ॥ ह
थेतवीरकशान्तो मया कोप परीतया ॥ अर्को यंकि ह्रियते मूढैः प्राप्त कोधसमीरितैः ॥ कोधेन नश्यते कीर्तिः कोपहंतिस्थिरां ॥

425/1998

श्रियं अपरिच्छिन्नतत्त्वार्थःसुर्वंशपतवस्महं विपरीतार्थतोनत्वोमुखलो विपरीरस्या: सर्चितो वनुवाचेदं वीरकोप्रतिशीलः
जा समस्तलकविकारेण वदनेनांबुजत्विषा श्रीरेमुवाच अहं वीर कतेमाता मातेसुमनसोभ्रम: शंकरस्यास्मिदयिता
सुतासुहि मम त्वत: ममगात्रसुविश्रांत्या भावीकोपुत्रभावय उक्तेनगौरव्यादत्वा समे चैम प्रजत्वानी मयाशापी स्वविदिते
कृतीतेदेवस्तनिर्मिते ज्ञात्वानारीसंप्रवेशे करेरहसिस्थिते ननिवर्त्य पितुं तु कःशापः किंतु प्रवीमि मे शीघ्रमेव्यतिम
तुष्पासर्यकामसमन्विता शिरसातुनतोवंद्यमातरेशरणंमानस: उवाचचोदितः शरणौ स्तुतिंत्वदिमशीलजो वीरकउवा
ततसुरासुरमौलिनिलम्नमणिप्रचयकांतिकराजनखोत्त्के नगसुतेशरणागतवत्सले तवनतोस्मिनता। त्रिविनाशनि
तपनमंडलमंडलकेकरे प्टमुसुवर्णसवर्णतनुद्युते विषकुठंगविभूषितेगिरिसुते प्रणमेमहदाश्रये अगस्त्या
सिगतासदामटसिद्धिसुनाभवनीपयाजगतिकांचनवीकृतिशीकरीसुचवत्र मनसानवंतीपयाविमलयोनिविनिर्मि
तउर्जनः सुततुल्यमहेश्वरीमंटलाविलुलितो बंधवाधवसंहति सुरवरैः प्रणमंतमभिसुतासितपट्टलापट्टलोद
तर्कधरा हरिमहामहराजनया। स्थिताविमलशक्तिसुखावलर्मिगलो जितभवोपविसुष्टमहामुसानि गदितासुवनेरि मप्स०
तिर्वतिफल जननिशंननिपूहनिसर्वदेप्रणतवितितरानविशारदे प्रथममेकसुरसासुर्वन्नलनिवापुपकेनसलवि २२०
नितलं तन्मेप्रतिमिदसुरंश्रिकेनदायितेअतिमेप्रणामास्वसंसुवनमासितुतेनववद्धने जलधसीलगिशेनीं कृत वीनलो
द्भूतवहस्तुतिदग्ध धरातले कणसहस्रजंगमास्तद्दमिगम्यविवर्तनगर्जकरा: भगवतिस्थिरभक्तिजनाश्रयेप्रतिमयांभव

तीचरणाश्रयं करणजातमदितिजास्यलेभवनभोसुजगत्त्रयंसंस्तुते सूतउवाच प्रसन्नातुतदादेवी वीरकस्यानिर्मलंस्तुता
प्रविवेशगभ्यंमत्तुमनवनंनृधरात्मजा कास्थोपिवीरकोदेवानूहरदर्शनकांक्षिण: विसर्जयस्व कस्मेचगच्छा एपमरदूर्वी
कान नास्त्यत्रावसरोदेवादेव्यासहहतुत्याकपि: निश्चतःक्रीडतास्तुकाय सुखेवच यथागतं गतेयर्मसहस्त्रेतुरेवाल्परिता
मानसा: स्वभनवोदष्पामासुर्मतुंशांकस्थेस्थितं प्रविश्यमहसरंध्रेणसूक्ष्मकद्रूपीकृतानना: दृष्ट्वा शअनेनसदेवतनोगिरिजासम
ह दष्ट्वा तंचदेवेशो ऊमाशासुकद्रूपिणं तमुवाचमहादेवः किंचिंक्रोधसमन्वित: शर्वउवाच विविक्तेसमयेदेव्यो वेशु
कस्पसकविप्रहः नतुयावीरतिस्यापोत्थ मर्यादिपावका यस्मात्स्त्रिलकृतोविघ्नश्च्यास्स्मुपपद्यते सूतउवाच रतु
क्त: प्रांजलिर्वह्निरपनशीर्यमाहितं तेन पूर्वंततोदेव्याशक्तिकायालनाहितं विपाद्यजठरं तस्य वीर्यमाहेश्वरं तत: निःक्रां
तंतसाहेमाभंविमलतेशरकाननं वाक्षितसगेमहद्धातं विपुलंबकुधोगनं प्रफुल्लहेमकमलंनानापक्षिनिनादितं ततुल्या
तुसरोदेवीसुतहेममहाजलं क्रीडामहोत्सुकाविश्यातस्मरःकांचनांबुजे तत्रकृत्वाजलेक्रीडां तदप्त कृतश्रीश्च उपविश्य
ततस्तस्यतीरेदेवीनपासुता पातुकामातुतत्तोयं स्वादुनिर्मलपंकजं अपश्यत्कृत्तिकाःस्नाताःअर्कद्युतिसन्निभा: पद्म
पत्रेसुतदारिंगहीत्वोपारिथताग्रहं वीमाउवाच पश्याकपद्मपत्रेस्थितं पयः ततस्ताऊ सुरदेव्याः कृत्तिकाहिमशैलजा कृत्ति
काउवाच दास्यामोयदिते गर्भः संभूतोयोभविष्यति सोऽस्माकमपि पुत्रः स्यादस्मन्नाम्नाच यत्कीर्तिमान भवेद्योकेसुविख्या
तःसर्वेष्वपितृभानने इत्युक्तेवाचगिरिजाकथंमज्ञात्रसंभव: सर्वैरंगैर्यो मेलुकोभवतीस्मसुतोभवेत ततस्तुकृत्तिकाऊचु

427/1998

विंध्यास्या मोक्ष्ये वचे उत्तमानुस्मांगानि यद्ये वंधुभविष्यति उक्तवैरौ लब्ध्वा प्राहमवन्वे वमर्निदिताः ततस्ता हर्षसंहृष्टाः पद्म
पत्राक्षिर्तपनः तस्मै तदुक्तवान्पापि तस्यां तर्क मन्नोरिविर्ल यीते तुसलिले तस्मिन् ततस्त्वस्माकमरीवयात् विधाद्येदेवानवि
ता दृक्तिणांकुर्किसुहृतः निश्चका मानृतो बालोलो कन्यो कविनाशनः प्रभाकरकराकारः स नमकनकप्रभः गरुही तानिर्म
लोदप्रज्ञाक्लिसलयडानकः पीतांन मारयितुं दैत्यान्दुदितकमकहविः एतस्मात्कारणाद्देवकुमारस्यापि सोऽभवत् इति
श्रीमहा०कुमारीत्यत्रिः बौ सूत उ वा मनविशार्य निःक्रांतो दैत्याः पुनः शिशुः स्कंदाय वहनेव ऽऽः सुकल्पस्वरलोरिहा हृ
त्तिकासलिलादेवगत्वाभिमवित्रीयनः शार्याख्याः समास्याता पडुवक्त्रैश्च सूनवः यनस्तनो विशाखो सोम्या लोलोकेषु
षडाननः स्कंदो विशाखः षण्मुखः कार्तिकेयश्च विश्रुतः चैत्रस्य बहुले पक्षे पंचदश्यां महाबलः संभूतो दर्कसहस्रो वि
शाखे शरकानने चैत्रस्य वसिते पक्षे पंचम्यां पावकात्मजः बालचर्यां चकारैकं संध्यायामरसूतये तस्मात्सिंचनमत्राम
लिधुषिकोप्रहैः प्रभुः सर्वैरमरसंघातैः प्रत्येकं पंकजाकरैः गंधमाल्यैः शुभैर्धूपैस्तथा क्रीडनकैरपि छत्रैश्चामरजालैश्चाव
भूषणैश्च विलेपनैः अभिषिक्तो विधानेन यथावन्नृपसत्तम शुनामसौ ददौ ब्रह्मा देवसेनेति विश्रुतां मतपर्वे देवदेवे म०खं०
श द दौ विष्णुरायुधं दंभस्तंभं ददौ शक्रः तदा वसवनाधिपः ददौ कुबेरः शनयो जो ददौ यामुन्यवाहनं ददौ क्रीड २२२
न कं छत्रं धारा कुक्कुटं कामदपिणं एवं सुरैः स्तुतः सर्वैर्नवरिवारमतेतकं दउर्ध्व दितन्ते तस्कः स्कंदाभादित्यवर्चसे आनुत्याम
वनोऽग्निना सुरसंघास्तमस्तुवन् स्तोत्रेणानेन वरदं पण्मुखं सुरवराः सुराः देवा ऊचुः

वास्कंदिनं दानवायाय नवार्कार्बिंवद्युतये नमोऽस्तु नमोऽस्तु ते पण्मुखकालरूपिणे पिनद्धनानाभरणाभरणे नमो रणेषु दारुणदा
रुणाय नमोऽस्तु ते कंकणकमलाय नमोऽस्तु गुह्याय गुहाय तुभ्यं नमोऽस्तु ते ज्योतिर्मयाय नमोऽस्तु ते बालकृताय नमः न
मो विशाखाय ततोऽनघाय नमो विशालाय महाद्भुताय नमो नमस्ते स्तु मनोरमाय नमो नमस्ते गुणोत्कटाय नमो म
यूरोज्ज्वलवाहनाय नमोऽस्तु केयूरधराय तुभ्यं नमो धृतोरश्मिपिनाकिने स्तु नमः प्रभाय प्रणताय तेस्तु नमोऽस्तु मंदाध
रबीर्यस्राजिने कृपाकरेभ्यो मदनप्रदायिने क्रियाम योध तरबामलक्षविरंसुरेवेद्य मराधिनास्ते सूत उवाच एवं तदा म
हृदयतुरंज्ञातुवाचस्तुषस्तुगुहस्तुतस्तान् निरीक्ष्य नेत्रैरमलैस्तु रेशान्शान्नूनं हन्मि व्याधिनातस्त्वरस्व कुमार उवाच कं जः
कामेन पद्माभिमवर्णा घृतनिर्हताः यरप्यमार्धेष्टदयेहर्धर्ववचिरं स्थितिर्मे सूत उवाच रसुन्नकास्तुस्तुरास्तेन प्रोतुश्रप्रन
मोलयः सर्व एव महात्मानं गुहं तत्र समानसाः देवा ऊचुः दैत्यं कृतारकोनाम सर्वामरकुलांतकृत् बलवान्दुर्ग सो दुरोर
राचारीति कोपनः तमेव जहि दुर्धर्षं एषोऽस्माकमभ्यावहः एवमुक्तस्त्वसौ स्कंदः सर्वामरपदानुगः जगाम समरं तत्र चाकृत
मानो महेश्वरः तारकश्चाप्युपायात जजगर्जाकंकटकस्वने ततश्च प्रमथा मा सह कोलाहल समाश्रयः हर्षं दानवा सिंहसंपरूप्य
कुरनादितं मदुगत्या प्रवीहैसमिनिर्धोजीमदर्शनः हनत उवाच शक्रंस्त्वा माह दं देवाप्पेदेसेकेतुदिवस्पतिः तारका सुरतकष्टा
परस्य मयिछलया यत्र गत्वा बालिकुर्विततरशानस्कांकरमहासेन जयवति तन्त्रडा कपालतत्तुर्विमलकांतदैत्येशा वंशात्
सह दानवानलजलतिज्ञास्त्वविभो जयवाल समवासरस्तु चनावयिद्गो कसंज्ञाभनेहति इति श्रीमहा०देवासुरसंग्रामेरप्यसंजो

गोनामः श्रुत्वैतन्नारकस्य वै सुदुष्टं देवर्षिभिः सप्तर्षिभिः श्लक्ष्णो वाक्यं वधं बालाद्युपस्थितं स्मृत्वा धर्माद्या श्वस्थपदातिश्च
परानुगः मंदिराग्निर्जगाम त्रिशो कव्यात्नेनचैतसा कालनेमिमुखा दैत्याः संरंभात्त्रांतचेतसः योधा धावंतमदृष्टीतयोजय
ध्वजरूपिणी कुमारं तारकं प्रोक्तं हृष्टवाक्यं केलीमप्रमाणकामिः किंबाल योद्धुकामोसि क्रीडकंदुककालीलया ये दानवास्तवहत्या
स्ते यस्मंगारविनीतकस्य बालत्वाद्यत तेबुद्धिरेवं स्वल्पार्थदर्शिनी कुमारोपि तमप्रस्य बलात्मेहर्षयन्नुवाच श्रृणु तारकशास्त्रा
र्थी नवत्नेवनिरूप्यते शास्त्रैर्व्याख्यानद्धस्य तेसमयेनिर्मयर्मपः शिशुत्वमावमंस्थामेत्रिशिशुकालेभुजंगमः दुःप्रेक्षो भास्करो
बालः तथा संदुर्जयाश्विशुः अल्पाक्षरो न मंत्रः किं सस्फुरो दैत्य दह्यते कुमारस्तारकायैवं निराश्रंवचके णमो म वचे सी तमाविद्धेय
दैत्यश्चाग्निर्दिमालमयो मधे करेण तं च जग्राह कार्ष्णिकेयो महारिहा गार्हं सुमोच दैत्या पपदस्खरवीसु खरस्वनं तथा हत
स्तो दैत्यश्चकंपचलताडिय कैंमेनेतंदुर्जयं दैत्यश्च दामद दर्नरणो चिंतयामास दुःखा वैभावकालीनसंज्ञः कंपितं तु
तमालोक्य कालनेमिमुखा गणाः सर्वे दैत्येश्वराः सहाकुमारं रणे दारुणं सतः प्रहारैः स्फोटयामासुः केशी महासुनिः असलेषो
विशीर्णगेरमुक्तपाशा नयानतो रणाशौंडा सुदैत्याः स्कुनःशानेति विलुरवैः स महेमामहानजस्र बांजिनो दैत्यकंटकाः कुमारस्य म॰पु॰
अप्यानाभूद्दे त्यामनिहतस्य प्राणांतकरणां सर्व देवानां दानवानां हं दैत्यान्विपीडितान्दृष्ट्वा कुमारः कोपमाविशत् त २२२
तो स्वदेहरश्मिंसदैत्यानवानीयताकिनी तैरस्त्रैःनिर्भिन्ना नीकास्ताडिताः सुरकंटकाः कालनेमिमुखास्सर्वे रणे त्रासम
गाः सुखाः विदुनेशे दैत्येषु हतेषु च सर्मतताः किन्नरी श्रीत हासमतहा मोन्यक्षचेतनः ततः क्रोधेन महा दैत्यः तारकोसु

रनायकः जग्राह शक्तिं विमलां रणे कर्न कभूषणे आकृष्य हेमकेयूर रुचिरेण भुजेन तु ततोप्यवीन्महासेनस्तारकं दानव
वाधिपं तिष्ठति ष्ठ सुदुर्बुद्धे जीवलोकस्य जोकथा हता स्वं सपानन्यायात्मा स्मरस्व दैत्याश्रितं रक्षस्व कातुतनः शक्तिं मुमो
च दितिजः प्राति सा कुमारमुखोस्य हत्या केयूरस्मरवालुगा बिभेद दैत्यहृदयं वज्रशैलेंद्र कर्कशं ग तासुः प पात भीमलये
सूर्य रोपणा विकीर्णमुकुटोष्णीषो विस्तालकपणाः सस्मिनिनिहते दैत्ये नि दशानां महोत्सवः मासत्कानि दा उः
स्वीनरके शपि पापकृत् स्तुवंतः प स्तुवद्देवाक्रीडंतश्चांगनासुताः जगुः स्त्वानेव सुवनान् प्रति आमानवोस्मका दउस्मापि
वानान्सर्वे देवाः स्कंद सुरव्रतं तुष्टाः संख्या ताः सर्वे हासत्सहारिदेस्त पोधनैः देवाकुतुं यः पठेस्कंध संभवां कथं महत्संमहायु
तिः सुप्यात्रावयेद्वापि स नवेत्कीर्तिमान्नरः बहुस्रु सुभगः श्रीमान्कांतिमानसुदर्शनः भूतेपितिर्भयश्चापि सर्व दुःख
विवर्जितः स्कंद स्तुपाश्या यत्नुस्कंदस्यवाररितं पठेत् विमुक्तः किल्बिषैःसर्वैः महाधन पतिर्भवेत् बालानां व्याधिकुष्ठानां
राजद्वारोपसेविनां छंदमः परधर्मांशसर्वेषां सर्वकामदं तनुक्लेदं नेता पोजं सपमुयस्य अजेश्वरः इति श्रीमत्स्यपुराणे
तारकवधः कुमारकन्तुः रुदानीमो तुमिश्ना मोहिरण्य कश्यपोर्वधं नरसिंहस्य महात्म्यं पापविनाशनं स्तउ॰
पुरा कृत युगेविप्रा हिरण्यकशिपुः प्रभुः दैत्यानामादिपुरुषं श्चकार सुमहत्तपः दश वर्ष सहस्राणि दश वर्षशतानिच
जीन यासाःस मभवच्छान मौनहदः व्रतः ततःशामदमाभ्यांच ब्रह्मचर्येणचैवहि ब्रह्मा प्रीतोभवत्तस्य तपसा नियमेनच
तन्नस्वयंभूर्भगवान्स्वयमागम्यतत्राहि विमानेनार्कवर्णेन हंससुक्तेनभास्वता आदित्यैर्वसुभिःसाध्यैर्मरुद्भिर्दैवतैस्तथा

431/1998

हुङ्कैर्निश्वसद्भिश्च रवैरैश्च महाग्रहैः ॥ दिग्भिश्चैव विदिग्भिश्च नदीभिः सागरैस्तथा ॥ नक्षत्रैश्च मुहूर्तैश्च यक्षराक्षसपन्नगैः
देवब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा ॥ राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिर्गन्धर्वाप्सरसां गणैः ॥ चराचरगुरुः श्रीमान् वृतः सर्वैर्दिवौक
सैः ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत् ॥ पितामह उ० ॥ प्रीतोऽस्मि तव भक्तस्य तपसानेन सुव्रत ॥ वरं वरय भद्रं ते यथे
ष्टं काममवाप्नुहि ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ॥ न मानवाः पिशाचा वा हन्युर्मां देवसत्तमाः
ऋषयो वा न मां शापैः क्रुद्धा लोकपितामह ॥ यदि मे भगवान् प्रीतो वर एष वृतो मया ॥ न शस्त्रेण नचास्त्रेण गिरिणा पादपेन
च ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण स्यान्न चान्यैर्मे वधः ॥ भवेयमहमेवार्कः सोमो वायुर्हुताशनः ॥ सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दिशः
अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः ॥ धनदश्च धनाध्यक्षो यक्षः किंपुरुषाधिपः ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ एते दिव्या वरास्तात म
या दत्तास्तवाद्भुताः ॥ सर्वकामप्रदं वत्स प्राप्स्यसि त्वं न संशयः ॥ एवमुक्त्वा तु स भगवान् वाधिस्पनिसनोऽसुरः ॥ ततः प्रसादभ
गवान् वाधिस्पाति सनोऽसुरः ॥ ततः प्रसीद भगवान् वधोप्यस्य विचिन्त्यतां ॥ भगवान् सर्वभूतानामादिकर्ता स्वयं प्रभुः ॥ स्र
ष्टा च हव्यकव्यानामव्यक्तप्रकृतिर्बुधः ॥ सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवप्रजापतिः ॥ आश्वासयामास सुरान् सुशीतैर्वचनाम्बु ॥ मत्स्य०
भिः ॥ अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलं ॥ तपसोन्ते स भगवान् वधं विष्णुः करिष्यति ॥ तच्छ्रुत्वा विबुधा वाक्यं सर्वे पंक ॥ २२३
जजन्मनः ॥ स्वानि स्थानानि दिव्यानि विप्रजग्मुर्मुदान्विताः ॥ लब्धमात्रवरश्चापि सर्वान्स बाधते प्रजाः ॥ हिरण्यकशिपुर्दैत्यो व
रदानेन दर्पितः ॥ आश्रमेषु महाभागान्मुनीन् वै शंसितव्रतान् ॥ सर्वधर्मपरान् दान्तान् धर्षयामास दानवः ॥ देवांस्त्रिभुवनस्थांश्च

पराजित्य महासुरः ॥ त्रैलोक्यं वशमानीय स्वर्गे वसति दानवः ॥ यदा वरमदोत्सिक्तश्चोदितः कालकर्मणा ॥ यज्ञियानकरोद्दैत्या
न्यज्ञियांश्च दानवान् ॥ तदादित्याश्च साध्याश्च विश्वे च वसवस्तथा ॥ रुद्रा देवगणा यक्षा देवद्विजमहर्षयः ॥ शरण्यं श
रणं विष्णुमुपतस्थुर्महाबलं ॥ देवदेवं यज्ञमयं वासुदेवं सनातनं ॥ देवा ऊचुः ॥ नारायण महाभाग त्वां वयं शरणं गताः ॥ त्राय
स्व जहि दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुं प्रभो ॥ त्वं हि नः परमो धाता त्वं हि नः परमो गुरुः ॥ त्वं हि नः परमो देवो ब्रह्मादीनां सुरोत्तमः ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ भयं त्यजध्वममरा अभयं वो ददाम्यहं ॥ तथैव त्रिदिवं देवाः प्रतिलप्स्यथ मा चिरं ॥ एषोऽहं सगणं दैत्यं वरदा
नेन दर्पितं ॥ अवध्यममरेन्द्राणां दानवेन्द्रं हनाम्यहं ॥ एवमुक्त्वा तु भगवान्विसृज्य त्रिदशेश्वरान् ॥ वधं संकल्पयित्वा तु हिरण्य
कशिपोः प्रभुः ॥ सहायं च महाबाहुरोंकारं गृह्य सत्वरः ॥ अथोंकारसहायस्तु भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ हिरण्यकशिपुस्थानं
जगाम हरिरीश्वरः ॥ तेजसा भास्कराकारः शशी कान्त्येव चापरः ॥ नरस्य कृत्वार्द्धतनुं सिंहस्यार्द्धतनुं तथा ॥ नारसिंहेन वपुषा
पाणिं संस्पृश्य पाणिना ॥ ततोऽपश्यत विस्तीर्णां दिव्यां रम्यां मनोरमां ॥ सर्वकामयुतां शुभ्रां हिरण्यकशिपोः सभां ॥ विस्तीर्णां
योजनशतं शतमध्यर्धमायतां ॥ वैहायसीं कामगमां पंचयोजनमुच्छ्रितां ॥ जराशोकक्लमापेतां निःप्रकंपां शिवां सुखां ॥ वे
श्मावन्तवतीं रम्यां ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ अन्तःसलिलसंयुक्तां विहितां विश्वकर्मणा ॥ दिव्यरत्नाकुलैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युतां ॥
नीलपीतासितैः श्यामैः श्वेतैर्लोहितकैरपि ॥ अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीशतधारिभिः ॥ सि------ काभ्रा इव मानेन दृश्यते रश्मिव
ती भास्वरा सा दिव्यगंधा मनोरमा ॥ सुसुखा न च दुःखा सा न शीता न च घर्मदा ॥ न क्षुत्पिपासे ग्लानिं वा प्राप्य तां प्राप्नुवन्ति हि ॥ नाना

433
1998

रूपैरूपहृतस्तां सुविचित्रैः शुभास्वरैः स्तंभैर्न विधृता सा वै शाश्वती नच सा क्षरा अतिचंद्रं च सूर्यं च शिखिनं च स्वयंप्रभा दीप्य
तीनाकपृष्ठस्था भासयंतीव भास्करं सर्वे च कामाः प्रचुराः ये दिव्या ये च मानुषाः रसयंतः प्रभूताश्च भक्ष्यभोज्यमनुत्तमं पुण्य
गंधाः स्रजश्चात्र नित्यपुष्पफलद्रुमाः उष्णे शीतानि तोयानि शीते तोयानि संति वै पुष्पिताग्रा महाशाखाः प्रवालांकुर
धारिणः लतावितानसंछन्ना नदीषु च सरस्सु च वृक्षान् बहुविधांस्तत्र मृगेंद्रो ददृशे प्रभुः गंधवंति च पुष्पाणि रसवंति
फलानि च नातिशीतान्यनुष्णानि तत्र तत्र सरांसि च अपश्यत्सर्वतीर्थानि सभायां तत्र स प्रभुः नलिनैः पुंडरीकैश्च शतप
त्रैः सुगंधिभिः रक्तैः कुवलयैर्नीलैः कुमुदैः संवृतानि च सुकांतैः राजहंसैश्च राजसिंहैश्च सुप्रियैः कारंडवैश्चक्रवाकैः
सारसैः कुररैरपि विमलस्फटिकाभैश्च पांडुरच्छदनैर्द्विजैः बहुवंशोपगीतानि सारमानि रूत्यानि च गंधवत्यः शुभास्तत्र
पुष्पमंजरिधारिणीः ददृशे वामवर्तास्तु नानापुष्पधरा लताः केतकीशोकसरलान् पुंनागसरलार्जुनान् स्कंधवंतः सु
शाखांश्च बकुलान् समुद्रयान् अंजनाशोककर्णिकारवल्कुलांश्चात कदुमान् भूतालीमान्याग इक्षान् फंदनान् वकु
लान् धवान् प्रियंगुपाटलाहस्त्यान् शाल्मलीसहारिद्रकान् शालांस्तालांस्तमालांश्च चंपकांश्च मनोरमान् तथैवान्याव् मत्स्य०
महाशाखान् समानां पुष्पितप्रभान् कुमांश्च कुसुमानेकान् ज्वलिताग्निसमप्रभान् वरूणान् वत्सनाभांश्च पनसान् सा २२४
प्तच्छदान् पारिभद्रांश्च लोध्रांश्च मल्लिकान् भद्रदारवः अमलकान् पाजंबूर्लकुचानक्षोभवालुकान् मंदारकु
ंदकान् कदंबान् कुटजांश्च रिंगवत्सैलपत्रिकान् खर्जूरीनालिकेरांश्च हरितकविभीतकान् मधुकान् सप्तपर्णांश्च

बिल्वान् पारावतांस्तथा असितांश्च तमालांश्च नानागुल्मसमावृतान् लताश्च विविधाकाराः पुष्पपत्रफलोपगाः एतैश्चान्ये
श्च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः नानापुष्पफलोपेता विराजंते समंततः चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारिकाः पु
ष्पिताः पुष्पिताग्रान् संचरंति महाद्रुमान् रक्तपीतारुणास्तत्र पादपाग्रगताः खगाः परस्परमवेक्षंत प्रहृष्टा जीव
जीवकाः तस्यां सभायां दैत्येंद्रो हिरण्यकशिपुस्तदा आसीन आसने चक्रे दशनल्वप्रमाणतः दिवाकरनिभे दिव्ये दिव्या
स्तरणसंस्तृते हिरण्यकशिपुर्दैत्य आस्ते ज्वलितकुंडलः उपविष्टं महादैत्यं हिरण्यकशिपुं तदा दिव्यमानेन गीतेन जुज
गुर्गंधर्वसत्तमाः विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचेति च विश्रुता दिव्या च सौरभेयी च समीची पुंजिकस्थली मिश्रकेशी च
रंभा च चित्रलेखा शुचिस्मिता चारुनेत्रा घृताची च मेनका चोर्वशी तथा एताः सहस्रशश्चान्या नृत्यगीतविशारदाः उपति
ष्ठंति राजानं हिरण्यकशिपुं तदा हिरण्यकशिपुस्तत्र नरकः पृथिवीसुतः प्रह्लादो विप्रचित्तिश्च गविष्ठश्च महासुरः
सुरहंता दुःखहंता सुमना सुमतिर्दरः घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पितरस्तथा विश्वरूपः सुरूपश्च विरूपश्च महाब
लः स्वर्विणो वाग्मिनः सर्वे सर्वे नरिनधृताः सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विहितमृत्यवः तस्यां सभायां दिव्यायामसुराः प
र्वतोपमाः हिरण्यवपुषः सर्वे दिवाकरप्रभाः नष्टं तेषां वनो दृष्टं हिरण्यकशिपोर्यथा ऐश्वर्यं दैत्यसिंहस्य यथा तस्य म
हात्मनः रजतकनकचित्रवेदिकायां सदृशी महाधिपसभायां रचितगवाक्षजालशोभितायां परिहृतरत्नविचित्रवीथि
कायां कनकवलयहारभूषितांगं दितितनयं मृगाधिपो ददर्श दिवसकरकरप्रभं ज्वलंतं दितिजसहस्रैः सततसंनिषेव्यमा

435/1998

ए॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे मनुम० नरसिंहप्रादुर्भावः॥ सूत उ० ततो दृष्ट्वा महात्मानं कालचक्रमिवागतं तद्दृष्ट्वा रूपमत्यैला
भंमछन्नं तनुमास्थितं॥ विस्मिता दानवाः सर्वे हिरण्यकशिपुश्च सः॥ प्रह्लाद उ० महाराज महाबाहो दैत्यानामादिसंभव
न श्रुतं नो च नो दृष्टं नारसिंहमिदं वपुः॥ अव्यक्तप्रभवं दिव्यं किमिदं रूपमागतं॥ दैत्यांतकरणं घोरं संसतीव मनो मम
अस्य देवाः शरीरस्थाः सागराः सरितश्च याः॥ हिमवान्पारियात्रश्च ये चान्ये कुलपर्वताः॥ चंद्रमाश्च सह नक्षत्रैरादित्यैश्चाश्वि
भिः सह॥ धनदो वरुणश्चैव यमः शक्रः शचीपतिः॥ मरुतो देवगंधर्वा ऋषयश्च तपोधनाः॥ नागा यक्षाः पिशाचाश्च राक्षसा
भीमविक्रमाः॥ ब्रह्मा देवः पशुपतिर्ललाटस्था भ्रमंति वै॥ स्थावराणि च सर्वाणि जंगमानि तथैव च॥ भवांश्च सहितोऽस्मा
भिः सर्वैर्दैत्यगणैर्वृतः॥ विमानशतसंकीर्णा तथैवामरराट्सभा॥ सर्वं त्रिभुवनं राजन् लोकधर्माश्च शाश्वताः॥ दृश्यंते नर
सिंहेस्मिंस्तथेदं निखिलं जगत्॥ प्रजापतिश्चात्र मनुर्महात्मा ग्रहाश्च योगाश्च मही नभश्च॥ उत्पातकालश्च धृतिः स्मृति
श्च सत्यं च सत्यं च तपो दमश्च॥ सनत्कुमारश्च महानुभावो विश्वे च देवा ऋषयश्च सर्वे॥ क्रोधश्च कामश्च तथैव हर्षो दर्प
श्च मोहः पितरश्च सर्वे॥ सूत उवाच॥ प्रह्लादस्य वचः श्रुत्वा हिरण्यकशिपुः प्रभुः॥ उवाच दानवान्सर्वान्सगणांश्च ग मत्स्य०
णाधिपान्॥ मृगेंद्रो गृह्यतामेष अपूर्वं तनुमास्थितः॥ यदि वा संशयः कश्चिद्वध्यतां वनगोचरः॥ ते दानवगणाः सर्वे मृ २२५
गेंद्रं भीमविक्रमं॥ परिक्षिपंतो मुदितास्त्रासयामासुरोजसा॥ सिंहनादं विमुच्याथ नरसिंहो महाबलः॥ बभंज तां सभां
सर्वां व्यादितास्य इवांतकः॥ सभायां भज्यमानायां हिरण्यकशिपुः स्वयं॥ चिक्षेपास्त्राणि सिंहस्य रोषाद्व्याकुललोचनः॥ स

र्वास्त्राणामथ ज्येष्ठं दंडमस्त्रं सुदारुणं॥ कालचक्रं तथा घोरं विष्णुचक्रं तथापरं॥ पितामहस्य चात्युग्रं त्रैलोक्यदहनं महत्॥ वि
चित्रामशनिं चैव शुष्कार्द्रं चाशनिद्वयं॥ रौद्रं तथोग्रं शूलं च कंकालं मुसलं तथा॥ मोहनं शोषणं चैव संतापनविलापनं॥ वाय
व्यं मथनं चैव कपालमथ कैंकरं॥ तथाप्रतिहतां शक्तिं क्रौंचमस्त्रं तथैव च॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव सोमास्त्रं शैशिरं तथा॥ कंप
नं शातनं चैव त्वाष्ट्रं चैव सुभैरवं॥ कालमुद्गरमक्षोभ्यं तपनं च महाबलं॥ संवर्तनं मोहनं तथा मायाधरं परं॥ गांधर्वमस्त्रं
दयितं रत्नं चासिवरं च नंदनं॥ प्रस्वापनं प्रमथनं वारुणं चास्त्रमुत्तमं॥ अस्त्रं पाशुपतं चैव यस्याप्रतिहता गतिः॥ एतान्यस्त्राणि
दिव्यानि हिरण्यकशिपुस्तदा॥ असृजन्नरसिंहस्य दीप्तस्याग्नेरिवाहुतिं॥ अस्त्रैः प्रज्वलितैः सिंहमावृणोदसुरोत्तमः॥ विव
स्वान्घर्मसमये हिमवंतमिवांशुभिः॥ सत्वं च अनिलोद्धूतो दैत्यानां सैन्यसागरः॥ क्षणेन प्लावयामास मैनाकमिव सागरः॥ प्रासै
ः पाशैश्च खड्गैश्च गदाभिर्मुसलैस्तथा॥ वज्रैरशनिभिश्चैव साग्निभिश्च महाद्रुमैः॥ मुद्गरैः कूटपाशैश्च शिलोलूखलपर्वतैः॥ शतघ्नीभिश्च दी
प्ताभिर्दंडैरपि सुदारुणैः॥ ते दानवाः पाशगृहीतहस्ता महेंद्रवज्राशनितुल्यवेगाः॥ समंततोऽभ्युद्यतबाहुकायाः स्थिता त्रिशीर्
षा इव नागपोताः॥ सुवर्णमालाकुलभूषणांगाः पीनांशुकाभोगविवर्जितांगाः॥ मुक्तावलीदामसनाथकक्षा हंसा इवाभांत
विशालपक्षाः॥ तेषां तु वायुप्रतिमौजसां वै केयूरमौलीवलयोत्कटानां॥ तान्युत्तमांगान्यभितो विभांति प्रभातसूर्यांशुसमप्र
भाणि॥ क्षिपद्भिरुग्रैर्ज्वलितैर्महास्त्रैः सुगेऽसुसमावृत्ती बभौ॥ गिरिर्यथा संततवर्षिभिर्घनैः कृतांधकारांतरकंदरो द्रुमैः॥ तैर्हन्यमा
नोऽपि महास्त्रजालैर्महाबलैर्दैत्यगणैः समेतैः॥ नाकंपताजौ भगवान्प्रतापस्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः॥ संत्रासितास्ते

नरसिंहरूपिणा दितेः सुताः पावकतुल्यतेजसः । भुवं विविशुः पवनोद्धता यथा महोर्मयः सागरं वारिसंभवाः ॥ इति श्री म० नर
सिंहप्रादुर्भावे ॥ सूत उ० ॥ खगाः खरमुखाश्चैव मकरास्याविषाननाः । ईहामृगमुखाश्चैव वाराहमुखसंस्थिताः । बालसूर्य
मुखाश्चाग्निधूमकेतुमुखास्तथा । अर्धचंद्रार्धवक्त्राश्च अग्निदीप्तमुखास्तथा । हंसकुक्कुटवक्त्राश्च व्यादितास्या भयावहाः ।
सिंहास्या लेलिहानाश्च काककंकध्रमुखास्तथा । द्विजिह्वाश्च कशीर्षास्तथोल्कामुखसंस्थिताः । कपोतकमुखाश्चान्ये दा
नवा बलगर्विताः । कैलाशवपुषस्तस्य शरीरे रहृष्पः । अवध्यस्य मृगेंद्रस्य तद्युद्धं चक्रुराहवे । एवंभूतोपरान् घो
रान् सजंतीदानवेश्वराः । मृगेंद्रस्य परिक्षिप्तानिःश्वसंतरधीरगाः । तेदानवशराघोरा दानवेंद्रसमीरिताः । विजयं जग्मुर
राकाशेनस्यतोद्भवपर्वते । ततश्चक्राणि दिव्यानि दैत्याः क्रोधसमन्विताः । मृगेंद्रायास्त्रमाप्तुज्वलितानि समंततः । तेराशीत्
गमनं चक्रैः सर्पतमिः समंततः । सुगंतेसंप्रकाशाभिश्चं भ्रादिस्यग्रहैरिव । तानि सर्वाणि चक्राणि मृगेंद्रेण महात्मना । ग्र
स्तान्युदीर्णानि तदा पावकार्चिः समानि च । तानि चक्राणि वदने विशमानानि भांतिवै । मेघोदरदरीष्वर्चंद्रसूर्यग्रहाइ
व । हिरण्यकशिपुर्दैत्यो भूयः प्रासृजदूर्जितं । शक्तिं प्रज्वलितां घोरां धौतां शस्त्रतडित्प्रभां । तामापतंतीं संप्रेक्ष्य मृगेंद्रः शक्ति मत्स्य०
कुंठितां । हुंकारेणैव रौद्रेण बभंज भगवांस्तदा । रराजभग्ना सा शक्तिः मृगेंद्रेण महीतले । सविस्फुलिंगा ज्वलिता महोल्के २२६
वदिवश्च्युता । नराचपंक्तिः सिंहस्य प्राप्ता रेजेविदूरतः । नीलोत्पलपलाशानां मालेवोत्पलवर्चसा । सगर्जित्वा यथान्यायं वि
क्रम्य च यथासुखं । तत्सैन्यमुत्सादितवांस्तृणाग्राणीव मारुतः । ततोश्मवर्षं दैत्येंद्रा व्यसृजंत नभोगताः । नगमात्रैः शिलाखंडै
गिरिशृंगैर्महाप्रभैः । तदश्मवर्षं सिंहस्य महन्मूर्ध्नि निपातितं । नतं स चालयामास सुदैत्योपादेवसत्तमं । भीमं वर्षाञ्चलश्रेष्ठः
मसुग्रहस्य मंदरः । ततोऽश्मवर्षे पतिते जलवर्षमनंतरं । धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीत्समंततः । नभसः प्रच्युता धाराभि
र्ध्यवेगाः समंततः । आवव्रिपततं व्योम दिशश्च विदिशस्तथा । धारादिविवर्षवधाधाव सर्वैः समंततः । न स्पृशंति स्म देवमि
पातानि च संभवः । वात्यतोवद्रष्टुर्वर्षांनी परिहान्तु यीर्यवान् । मृगेंद्रप्रतिरूपस्य स्थितस्य सुधिमायया । हतेऽश्मवर्षे तुम
ले जलवर्षे विशोषिते । ससृजुर्दानवा मायामग्निवायुसमीरितां । महेंद्रस्तोयदैःसार्धं सहस्राक्षो महाद्युतिः । महतातोयव
र्षेण शमयामास पावकं । तस्यां प्रातहतायां तु मायायां युधि दानवः । असृजद्घोरसंकाशं तमस्तीव्रं समंततः । तमसा संवृ
ते लोके दैत्येष्वात्तायुधेषु च । स्वतेजसा परिवृतो दिवाकर इवाबभौ । त्रिशाखां भ्रुकुटीं चास्य ददृशुर्दानवा रणे । ललाट
स्थां त्रिकूटस्थां गंगां त्रिपथगामिव । ततः सर्वासु मायासु हतासु दितिनंदनाः । हिरण्यकशिपुं दैत्या विवर्णाः शरणं ययुः । ततः
प्रज्वलितः क्रोधात्प्रदहन्निव तेजसा । तस्मिन्क्रुद्धे तु दैत्येंद्रे तमोभूतमभूज्जगत् । आवहः प्रवहश्चैव विवहोऽथ समीरणः ।
परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः । तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः । इत्येते क्षुभिताः सप्तमरुतो गगनेचराः । येग्रहाः
सर्वलोकस्य क्षये प्रादुर्भवंति वै । ते सर्वे गगने दृष्टा व्यचरंत यथासुखं । अयोगतश्चाप्यचरन् योगं निशि निशाकरः । सग्रहे सन
क्षत्रैस्तारापतिररिंदमः । विवर्णतां च भगवान् गतो दिवि दिवाकरः । कृष्णं कबंधं च तथा लक्ष्यते सुमहद्दिवि । असृजच्चाग्नि
नां सूर्यो भीमा वह्निविभावसुः । गगनस्थश्च भगवान्नभीक्ष्णं परिनिःसृते । सप्त धूमनिभा घोराः सूर्या दिवि समुत्थिताः । सोमस्य गग

439
1998

नम्यस्य प्र हाक्षिप्रति २ गगाः वामेव दक्षिणे चैव स्थितौ शक्रबृहस्पती ग्रहैश्वरौ लोहितांगो लोहितांगसमद्युतिः समंस
मध्यरोहं तस्य वै ते गगनेचराः शृंगालिशानके यो रौद्रगां वा वर्ज कन्दरः सेंद्रमाश्च वनस्पैर्यैर्गृहैः सहितमादृताः चराचर
विनाशाय रोहिणीमाम्मर्दन गृहीतो राहुणार्क इवोल्काभिरभिहन्यते उल्काः प्रज्वलिताश्चंडो मुख्य रंति तदा मुखं देवा
नामथिवो देवाः सौम्य वर्णतश्रोणितं आपतद्गगनादुल्का विद्युद्रूपा महास्वना आकाले सर्तुमाः सर्वे पुष्पंति च फलंति च
लताश्च जनिताः सर्वा यथा कुर्दैत्यनाशनं फलैः फला तत्रजायंते पुष्पे पुष्पं तथैव च उन्मीलंति निमीलंति हसंति रुदंति
च निर्भ्रस्तनितं गंभीरं धूमायंते ज्वलंति च प्रतिमाः सर्वदेवानां कथयंत्यो महद्भयं आरण्यैः सह संघृष्टा ग्राम्याश्च मृग
पक्षिणः तुंकुंतुमैरवं तत्र मृगास्तु वसुपस्थिते नद्यश्च प्रतिकूला वै वहंति कलुषोदकाः नप्रकाशंति विदिशो रक्तरेणुस
मावृताः वानस्पत्या न पूज्यंते हूजनार्दः कथंचन वायुवेगेन तत्संते प्रणमंति शमंति च यदा च सर्वभूतानां छाया न परिव
र्तते अपरे ण गते सूर्ये लोकानां युगसंक्षये यदा हिरण्यकशिपो दैत्यस्य परिवेश्मनः भांडागारायुधागारे निविष्टमभ
वन्मधु असुराणां विनाशाय सुराणां विजयाय च दृश्यंते विविधोत्पाता घोरा घोरनिदर्शनाः एते चान्ये च बहवो घोरोत्य मत्स्य०
ता महोत्थिताः दैत्येंद्रस्य विनाशाय दृश्यंते कालनिर्मिताः मेदिनी कंपमाना यो दैत्येंद्रेण महात्मना उर्वीधराणां पतना २२७
ति मेरुसमितौजसः विपन्नार्ता कुले वक्रे विमुखं तो हुताशनं चतुःशीर्षाः पंचशीर्षाः सप्तशीर्षाश्च पन्नगाः वासुकिस्तक्षकश्चै
व कर्कोटकधनंजयौ एलापुत्राः कालियश्च महापद्मश्च वीर्यवान् सहस्रशीर्षा नागो वै हेमतालध्वजः प्रभुः शेषोनं

तो महाभागो ऽप्रकंपितप्रकंपिताः दीप्तान्यंतर्जलस्थानि पृथिवी धरणानि च सहसा ते पुरः क्रोधेन कंपितानि समंततः नन
त्रेजोबराश्चापि पातालतलचारिणः पाताले सह सा चक्रुः उग्र कंपाः प्रकंपिताः हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्तदासंस्पृष्टवान्
मही संदष्टौष्टपुटः कोपाद्वाराह इव पूर्वजः नदी भागीरथी चैव कौशिकीं सरयूमपि यमुनामथ कावेरीं कृष्णवेणां
च निम्नगां तुंगवेणां महाबेणां महीं गोदावरीमपि चर्मण्वतीं च सिंधुं च तथा नदनदीपतिं मालिनं प्रभवं चैव वर्णोर्णं मणि
निमोदकं नर्मदां शुभतोयां च तथा वेत्रवतीं नदीं गोमतीं गोकुलाकीर्णां तथा पूर्णां सरस्वतीं महीं कालमहीं चैव तमसां
पुष्पवाहिनीं जंबूद्वीपं रत्नवंतं सर्वरत्नोपशोभितं सुवर्णपुटकं चैव सुवर्णाकरमंडितं महानदं च लौहित्यं शैलकाननशो
भितं पत्तनं कोशकाराणां रत्नं जगततारकं मगधाश्च महाग्रामान् संप्राग्ज्योतिषं तथैव च कुरून्गाल्वान्विदेहांश्च मालवा
न् काशीकोशलान् भवनं वैनतेयस्य दैत्येंद्रेणाभिकंपितं कैलासशिखराकारं यत्कृतं विश्वकर्मणा रक्ततोयो महाभी
मो लौहित्यो नाम सागरः उदयश्च महाशैल उच्छ्रितः योजनशतं सुवर्णवेदिकाश्रीमान् मेघपंक्तिनिषेवितः भ्राजमानोर्क
सदृशैर्जातरूपमयैर्द्रुमैः शालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः पौंड्राः कलिंगा वंगाश्च नीजाश्च ताम्रलिप्तकाः
तथैव चुंडुर्मां प्रायश्च यामनूपास्तथैव च शोभितास्तेन दैत्येन सदैवाश्वासरोगणाः अगस्त्यभवनं चैव यत्तदग्निकृतं पुरा सि
द्धचारणसंघैश्च विकीर्णं च मनोरमं विचित्रनानाविहगं सुपुष्पितमहाद्रुमं जातरूपमयैः शृंगैरप्सरोगणनादितं गिरिः पु
ष्पितकश्चैव लक्ष्मीवान्प्रियदर्शनः उत्थितः सागरं भित्त्वा विश्रामश्चंद्रसूर्ययोः रराज सुमहाश्चैनो गगनं विलिखन्निव यंस्त्र

नीलसंकाशैः सागरांबुसमावृतैः विद्युन्मालार्चितः श्रीमान्नानावर्णशतयोजनं विस्तृतायतसंख्यानानि यातेन नगोत्तमेन रूप
नः पर्वतश्चैव श्रीमान्रूपमसंस्थितः कुंजरः पर्वतः श्रीमान्नानाश्चर्यसमन्वितः विशालवपुरुद्वर्णः सर्वावल्याल्पपुरीत
मा भोगवती चापि दैत्यैर्ज्ञापिता पूर्ककपिता यस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरकोनामदानवः मेघश्च पर्वतश्रेष्ठो मेघाभिगो रनिच्य
नः पश्चिमस्तत्र सहस्राणि पर्वतानां विशांपते तरुणादित्यसंकाशो मेरुश्चैव महागिरिः यक्षराक्षसगंधर्वैर्नित्यं सेवितकं
दरः हेमगर्भो महाशैलस्तथा मेघसखो गिरिः कैलाशश्च वशी लंघ्योदानवेंद्रेण कंपितः हेमपुष्करसंछन्नं तेन वैखान
ससरः कंपितं मानसं चैव हंसकारंडवाकुलं त्रिश्रृंगः पर्वतश्चैव कुमारी च सरिद्वरा तुषारचयसंछन्नो मंदरश्चापि
पर्वतः देवेवृत्त्यर्वतश्चैव तथैव वालुकागिरिः क्रौंचसप्तर्षिशैलश्च धूम्रवर्णश्च पर्वताः उद्यानाः पर्वताश्चैव देशाज
नपदास्तथा नद्यश्च सागराः सर्वे सो कंपयत हानवः कपिलश्च महापुत्री व्याघ्रपादश्च कंपितः खेचराश्च निशापुत्राः
पाताले तलवासिनः गणस्तथाखरो रौद्रो मेघनामांकुशायुधः उर्वशी सीमगश्चैव सर्व एवाभिकंपिताः नदीभूली क
रालश्च हिरण्यकशिपुस्तदा जीमूतगणसंकाशो जीमूतगणवेगवान् देवारिर्दितिवीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् समाह नृसिं०
सतत स्तथा मर्गीं द्रेण महान् रवैः तदोंकार सहायेन विदार्य निहतो युधि महीच कालश्च शशी निभश्च ग्रहाश्च सूर्यश्च २२८
दिशाश्च सर्वाः सह श्चशैलाश्च महाद्रुमाश्च गताः प्रसादं दितिपुत्रनाशनात् ततः समुदिता देवाः सऋषयस्तपोधनाः तुष्टु
वुर्नामभिर्दिव्यैराद्यदेवं सनातनं यत्त्वयाविहितं देव नारसिंहमिदं वपुः एतदेवार्चयिष्यंति परावरविदो जनाः देवाऊ

भगवान्ब्रह्मारुद्रश्च महेंद्रो देवसत्तमः भवान्कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवोव्ययः परंच सत्यं परमं तपश्च परं पवि
त्रं परमं च मार्गं परं च यज्ञं परमं च होत्रं त्वमाद्यमाद्यं पुरुषं पुराणं परं शरीरं परमं च ब्रह्म परं च योगं परमं च वाणीं प
रं रहस्यं परमां गतिं च त्वमाद्यमाद्यं पुरुषं पुराणं परं परस्यापि परं मदं तत्परं परस्यापि परं च देवं परं परस्यापि परं च
भूतं त्वमाद्यमाद्यं पुरुषं पुराणं एवमुक्त्वा तु भगवान्सर्वलोकपितामहः स्तुत्वा नारायणं देवं ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ततो
नदत्सु तूर्येषु नृत्यंतीष्वप्सरःसु च क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जगाम हरिरीश्वरः नारसिंहं पुनर्देवं स्थापयित्वा सुदीप्तिमान् पौरा
णं रूपमास्थाय प्रययौ गरुडध्वजः अष्टचक्रेण यानेन भूतयुक्तेन भास्वता अव्यक्तः प्रकृतिर्देवः स्वस्थानं गतवान्
प्रभुः इति श्रीनृसिं० नारसिंहप्रादुर्भावः समाप्तः ऋषय ऊचुः कथितं नारसिंहस्य माहात्म्यं विस्तरेण तु पुनस्तस्यैव माहा
त्म्यमन्यद्विस्तरतो वद परं रूपमभूद्देव कथं हे मम यं जगत् कथं च वैष्णवी सृष्टिः पद्ममध्ये भवत्पुरा सूत उवाच
श्रुत्वा च नारसिंहस्य माहात्म्यं रविनंदनः विस्मयोत्फुल्लनयनः पुनः पप्रच्छ केशवं मनुरुवाच कथं पद्मे महाकल्पे भव
त्पद्ममयं जगत् जलार्णवगतस्येह नाभौ जातं जनार्दन प्रभावात्पद्मनाभस्य स्वपतः सागरांभसि पुष्करे पुष्करे कथं भूता देवा
स्सर्षिगणाः पुरा एतदाख्याहि निखिलं योगं योगविदां पते शृण्वं तस्तस्य मे कीर्तिं नतृप्तिरुपजायते कियता चैव का
लेन शेते वै पुरुषोत्तमः कियंतं वै स्वापितिच कोस्य कालस्य संभवः कियता वाथ कालेन उत्तिष्ठति महायशाः कथं चोत्था
य भगवान्स सर्जनिखिलं जगत् कं प्रजापतयस्तात आसन्पूर्वं महामुने कथं निर्मितवांश्चैव चित्रं लोकं सनातनं कथं मेका

वेश्मन्येन हे स्थावरजंगमे । दग्धेषु देवासुरासुरेषु नष्टोरगराक्षसे नष्टेनलानिले वह्नौ केन स्यात्तदाम् हीतले केवलेग
फरीकृते महाभूत विपर्यये । विष्णुर्महाभूतपतिर्महात्मा मत्स्यरूपतः आमः सुरवरश्रेष्ठो विभिमास्या यशोगवान्
स्मृतः परमानन्दात्मा न दृश्यते मतः । वक्तुमर्हसि धर्मज्ञ यथो नारायणात्मकं । स्थावियामुपादिष्टानां भगवन्वक्तुमर्हे
सि ॥ श्रीमत्स्य उ० ॥ नारायणस्य यत्रासीः श्रवणो भातवस्थता । सुकं पारूपभूतस्य न्यास्यं कुशलकर्मन । शृणुष्वादिपुराणेषु वे
देष्वथ पश्यास्थितं । ब्राह्मणानां वरनाश्रुत्वा वैष्णुमहात्मना । यथा च तत्प्रसादेन बृहस्पति समद्युतिः । पराशरसुतः श्रीमान्गु
रुः पीपायनोब्रवीत् । तत्तेहं कथयिष्यामि यथामति यथाश्रुति । यद्विज्ञातुं मया शक्यं स्माष्टि मात्रेण सत्तम । कथं सम्भूहे
स्तेतुं परं नारायणात्मकं । विश्वा यनो यं ब्रह्मापि न वेदयति तत्वतः । तत्कर्म विश्वेदेवानां तद्वहस्यं महर्षिणां । तमीयम
र्ययज्ञानां तत्तत्वं तत्वदर्शिनां । तद्ध्यात्मवतां विंत्यंच रूपकं चाव कर्मणां । देवतानामधिदेवं तद्दैवमति संज्ञितं । तद्भूतम
विभूतं च तत्परं परमार्षिणां । स यज्ञो वेद निर्दिष्टः तत्तपः कवयो विदुः । स कर्ता कारको बुद्धिर्मनः क्षेत्रज्ञ एव च । प्राणवः
पुरुषः शास्ता एक एवेति विभाव्यति । प्राणः पंचविधश्चैव ध्रुव मक्षर एव च । कालः पाकश्च पक्ता च द्रष्टा स्वाधीन एव च ॥ मत्स्य०
व्यनेदिविधैर्भावैः स एवायं सनातनः । स एव भगवान्सर्वं करोति विकरोति च । सोस्मान्कारयेत्सर्वमस्येपि व्याकुलीकृताः ॥ २२९
यजामहे तमेवायं तमेव स्थान निर्वृतिं । यावन्कायस्य कर्तव्यं यज्ञाहत पढ़वी मितेश्रूयते यच्च वेश्मकं प्रत्यासन्नकारि कापि
तं पन्कथा भैवाधतेनेश्रं न यो वाश्रप्तरा । विश्वं विश्वपतिर्यस्य सत्तु नारायणः स्मृतः । यन्नत्रंस हत्रातन्मपि न मर्हे यस्य नंप

रमामिदं च यज्ञविंश्यं । यत्किंचित्परमक्षरं यदन्यिना न्यन्नस्तत्वे पुरुषप्रवरस्येपुराणः । इति श्री म० पुराणे प्रादुर्भावे ॥ मत्स्य उवाच
चत्वार्यांकृतः सहस्राणि वर्षाणां च कृतं युगं । तस्य तावच्छतानी संध्यांशश्च गुणाः रविनंदन । यत्र धर्मश्चतुःपादः स्वधर्मनिरता विप्रहाः
स्वधर्मनिरताः संतो जायंते यत्र मानवाः । प्रिया भ्विता धर्मकर्मक्रिया सेख्यायते न वै । एकः कृतयुगे वर्ष एवैषामेव पा
र्थिव । प्राणिनां कर्मसंज्ञा न मयि वेन्तच कर्मणां । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमहीयते । तस्य तावच्छती संख्याद्विगुणाप
रिवर्तते । यस्माद्धर्मपादाभ्यां त्रिभिर्धर्मो व्यवस्थितः । श्रुतं सत्यं च सत्वं च द्रुमाधर्मो विभीयते । त्रेतायां वि कृतिर्याति वर्णिना
नेन संक्षुता चातुर्वर्ण्यस्य वै कृत्या यांति दौर्बल्यतां जनाः । एषा त्रेतायुगगतिर्विचित्रा देवनिर्मिता । द्वापरस्य तु यान्वेष्टा ताम
पि श्रोतुमर्हसि । द्वापरं द्विसहस्राणि वर्षाणि रविनंदन । यस्मां धर्मः स्थितः पश्चांश्च धर्मस्त्रिभिरुच्छ्रितः । विपर्यायाच्छ्रने धर्मः
क्षयमेति कलौ युगे । ब्रह्मस्वभावश्चवते तथास्थिविक्रीयते ब्रतीमवाप्स्यम्यंते क्षापरे युगपर्यये । तेषां वर्णसदर्शं तु वर्णा
नां देशाने तथा । संध्यस्यास सहसं ख्यातं क्रूरं कलियुगं तथा । यत्राधर्मश्चतुष्पादस्याद्धर्मपादविग्रहः । कामिनस्तपसा छन्नाजा
यंते यत्र मानवाः । नैवाप साधकः कश्चिन्न साधुर्न च सत्यवान् । नास्तिकाः ब्रह्मसक्ता वा जायंते यत्र मानवाः । अहंकारगृहीता
स्याप्रक्षीणस्नेहबंधनाः । विप्राः स्त्रदूसमाचाराः संति सर्वे कलौ युगे । आश्रमाणां विपर्यासः कलौ संपरिवर्तते । वर्णानां चैव सं
देहो युगांते रविनंदन । विद्यां या द्वादशसाहस्री युगाख्या हि विनिर्मिता । एतत्सहस्रपर्यंतं तदहो ब्राह्ममुच्यते । ततो हनि गते तस्मि
न्सर्वेषामेव जीविनां । शरीरे निर्वृतिं दृष्ट्वा लोक संहारबुद्धितः । देवतानां च सर्वेषां ब्रह्मादीनां महीपते । दैत्यानां दानवानां च यक्ष

445/1998

राक्षसपक्षिणां गंधर्वाणामप्सरसां भुजंगानां च पार्थिव पर्वतानां नदीनां च पशूनां चैव सत्तम तिर्यग्योनिगतानां च सत्त्वानां कृ
मिणां तथा महाभूतपतिः पंचभूतात्मा भूततत्त्ववित् जगत्संहरणार्थाय प्रवृत्तो वै महार्णवे भूत्वा सूर्यश्चक्षुषी चाददा
नो भूत्वा वायुः प्राणिनां प्राणजालं भूत्वा वह्निर्निर्दहन् सर्वलोकान् भूत्वा मेघो भूय उग्रोप्यवर्षत् इति श्रीमत्स्यपुराणे प
द्मोद्भवप्रादुर्भावे भूतसर्ग भूत्वा नारायणो योगी सत्त्वमूर्तिर्विभावसुः गभस्तिभिः प्रदीप्ताभिः संशोषयित्वा समुद्रगान् ततः पी
त्वार्णवान् सर्वान्नदीः कूपांश्च सर्वशः पर्वतानां च सलिलं सर्वमादाय रश्मिभिः भित्त्वा गभस्तिभिश्चैव महीं दृष्ट्वा रसातले रसा
तलात्माम्नादाय पिबते रसमुत्तमं मूत्रासृङ्मेदोमांसं च यदन्यत्प्राणिषु द्रवं तत्सर्वमरविंदाक्ष आददे पुरुषोत्तमः वायु
श्च बलवान्भूत्वा विधुन्वानोऽखिलं जगत् प्राणापानसमानाद्यान् वायूनाकर्षते हरिः ततो देवगणानां च सर्वेषां चैव देहि
नां पंचेंद्रियगणाः सर्वे भूतान्येव तु पानि च इंद्रियाणि शरीरं च इष्टिवीर्यं स्वगणाः लोकास्ता भगवता मुक्तेनैव विना
शिता मनो बुद्धिश्च सर्वेषांइंत्तेज-- देवी अंतरे एवं पतमेघा हुताशकेश्च सुपाश्रिताः ततो भगवता सत्त्वस्य रश्मिभिर्धारितः वा
युना कंपमानाः यस्त्रुमद्यानश्च सुपाश्रिताः विमानानि च दिव्यानि पुराणि विविधानि च यानि चान्यानि धानि तानि सर्वाणि सोद
हत् भस्मीकृत्वा ततः सर्वाल्लोकानल्लोकगुरुर्गुरुः भूयो निर्वापयामास स संहर्तातेन कर्मणा सहस्रवृष्टिस्तनलो
भी महाघनः दिव्यतोयेन हविषा आवयामास मेदिनी ततः क्षीरनिकाशेन स्वादुना परमांभसा शीतेन पुण्येन मही निर्वाण
मगमत्परं तेन रोधेन संछन्ना पयसा वर्षतो धरा उपकार्णव उक्तो स्तातः सदिलास्त्रिविधांशिनाः महासत्त्वास्थिमिर्दुश्रविलात्

मितौजसं न स्प्रष्टोर्मिपवना व्रजो रूसे जगति सं हतेः संशोषमात्मनः कृत्वा समुद्रानि च देहिनः दग्धा संक्षाल्य कतनदा सह लोकचलु
मना ततः पौराणं रूपमास्थाय स्वपिति अमितविक्रमः एकार्णवजलव्यापी योगी योगमुपासते अनेकानि सहस्राणि सताले का
र्णवांभसि संचेनैकाश्चिद्दृ अव्यक्तं वेदितुं कश्चनार्हति कश्चैष पुरुषो नाम कयोगः कश्चयोगवान् असौ कियतं कालं च ए
कार्णवविधिं विभुः करिष्यतीति भगवानिति कश्चिन्न बुध्यते न द्रष्टा नैव गामि तानज्ञाता नैव पार्श्वतः नच विज्ञायते कश्चि
त्तेतेदेवसत्तमं नभो क्षितिर्न पवनमपस्त्र काशकं प्रजापतिं भुवनवरं सुरेश्वरं पिता महत्स्मृति निलयं महामुनिं प्रजायमधृया
त्वाचनं त्वरोचयन् इति श्रीम० पद्मोद्भवप्रादुर्भावे एवमेवार्णवीभूते तेजो तेलोक्ये महाद्युतिः प्रछन्नसलिलेनोर्वी हंसो ना
राचणस्वदा महतो राजसो मध्ये महार्णवसमस्य वै विरजस्कं महाबाहुः मत्स्यं ब्रह्मर्चयत्प्रभुः आत्मरूपं प्रकाशेन तमसा
संवृतः प्रभुः मनःसात्त्विकमाधाय तत्र तत्सत्त्वमास्ते यथा तथ्यपरं जातं यथा यद्ब्रह्मणो मतं रहस्यारण्यको द्दिष्टे यथोपनि
षदि श्रुतं पुरुषं ब्रह्मरस्येतत्परं परिकीर्तितं यत्रास्तः पुरुषो नस्यासेयं वपुः पुरुषोत्तमः येन च ये क्रतौ विप्रा ये च त्विजर
ति स्मृताः अस्मादेव पुराभूत्वा यज्ञेभ्यः श्रूयते तथा ब्रह्माणं प्रथमं वक्त्राद् उद्गातारं च सामगं होतारमपि वाध्वर्युं बाहुभ्यामस
ज्जत्प्रभुः ब्रह्मणो ब्रह्मणाछंसाप्रस्तोतारं च सर्वशः तौ मित्रावरुणौ द्वौ प्रतिप्रातारमेव च उदरात्प्रतिहर्तारं पोतारं चैव पार्
थिव अच्छावाकमथोरुभ्यां नेष्टारं चैव पार्थिव पाणिभ्यामथ चाग्नींध्रं सुब्रह्मण्यं तु जानुतः श्रीवासतं तु पादाभ्यामुन्नेतारं च
पादुणां एवमेवं सभगवान्योडशैतान् जगत्पतीन् प्रवक्तृन् सर्वयज्ञानां ऋत्विजो सृजदुत्तमान् तदेषवैवेद मयः पुरुषोय

447
1998

त्संश्रिताः वेदाश्चैव तथान्याः सर्वे सांगोपनिषत्क्रियाः स्वपित्येकार्णवे चैव यदाश्चर्यमभूत्पुरा श्रूयतां तद्यथा विप्रा मा
र्कण्डेयकुतूहलं जीर्णो भगवतस्तस्य कुक्षावेव महामुनिः बहुवर्षसहस्रायुस्तस्यैव वरतेजसा अटंस्तीर्थप्रसं
गेन पृथिवीं तीर्थगोचरः आश्रमाणि च पुण्यानि देवतायतनानि च देशान्राष्ट्राणि चित्राणि पुराणि विविधानि च जपहोमप
रः शान्तस्तपो घोरं समुपास्थितः मार्कण्डेयस्ततस्तस्य शनैर्वक्त्राद्विनिःसृतः निष्क्रमन्तं स चात्मानं नाजानीते देवमायया निष्क
म्य चास्य वदनादेकार्णवमथो जगत् सर्वतस्तमसाच्छन्नं मार्कण्डेयोऽन्ववैक्षत तस्योत्पन्नं भयं तीव्रं संशयश्चात्मजीविते
देवदर्शनसंहृष्टो विस्मयं परमं गतः सोऽचिन्तयत्तदा त्वस्यो मार्कण्डेयस्य शंकितः किं नु स्यान्मम चिन्तेयं मोहः स्वप्नोऽनुभूय
ते लोकमस्तनमो भावतेषां संज्ञाविनाममनहीदृशः ससंक्लेशमनुकंमत्समर्हति न ह्यर्कपवनेन स्पर्वतभूत
जे कृत्नमस्योद्यं जीके रतिर्निता महास्थिताः ददर्श चापि कुरूपं तत्पन्नपर्वतोपमं सलिलेऽस्य मग्नो सर्वं जीमूतमि
व सागरे तपन्तमिव तेजोनिर्दर्शनमिव भास्करं शोभी चौर्निर्गतमिव भासयन्त्यामितेजसा देवं दृष्ट्वा महाभागः को भवानि
ति विस्मयान्वितः तथैवन्वमुनिः कुक्षिं मार्कण्डेयमनुविस्मितः तथैव च मुनर्भूयो विज्ञानस्य प्रदर्शने स तथैवं यथैव पथा ह मत्स्य०
र्यं सभ्यरामदतेपुराः सुरम्ती जं जोपेतां विविधाश्चाश्रमाणि च क्रतुभिर्यजमानांश्च समाप्तवरदक्षिणैः अपश्यद्द्वकुक्षि २३१
स्थान् पाजकानश्चातश्रीदिजान् सद्वनमाश्रितान्सर्वान् वर्णान्ब्राह्मणक्षत्रियकान् चतुराश्रमसमन्यपयोहि ह्यन्यपातव
एवं वर्षशतं साग्रं मार्कण्डेयस्य धीमतः चरतः पृथिवीं सर्वां न कश्चित्समदीक्षते ततः कदाचित्तस्य वै पुनर्वक्त्राद्विनिःसृतः सु

प्तो भूयो धन्यात्ततो बालमेकं निरीक्षत तथैवैकार्णवजले नीहारेणावृतांबरे अव्यक्ते क्रीडितेऽभो केसर्वसत्त्वविवर्जिते स मु
निर्विस्मयाविष्टः कौतूहलसमन्वितः बालमादित्यसंकाशं शक्तोऽभ्यभिवीक्षितुं सोऽचिन्तयत्तदैकान्ते स्थित्वा सलिलसंनिधौ
पूर्वं दृष्टमिदं मन्ये शंकितो देवमायया अगाधसलिले तस्मिन्मार्कण्डेयः सुविस्मितः प्लवं तत्रापि भगमभ्यासं चक्रे स्वलोचनः
तस्मै स भगवान्व्याह स्वागतोऽसि भगवानिति बभाषे मेघतुल्येन स्वेन मधुरेण तु माः सा ते वत्स न भेतव्यं धर्मतश्चैव मे ब्रवन् नक्षेप
चास मा त्वारो देवे स्वपिनगोविन्दः मा ब्रह्मा पितृदेवेशो दीर्घायुरिति भाषते कस्त्वं नो ह्यरमासा ब्रममेत्वकजीवितः मार्क
ण्डेयेति मामुक्त्वा प्रभु मां हिंसितुमर्हसि सूत उवाच एवमाभाष्य क्रोधात्मार्कण्डेयो महामुनिः तथैव स भगवान्भूयो बभा
षे मधुसूदनः श्रीभगवानुवाच अहं तेऽयेन को वत्सः हृषीकेशो महागुरुः आपः प्रदाता पौराणः किं त्वं नो प समेति मानु
न कामः प्रथमं पिता तेऽसि सो मुनिः दीर्घमाराधमासा सतपस्वी प्रसमाश्रितः सतपा दीर्घतपसा ह्यष्टत्वामितितेजसं तनसमु
सहते चास्यो च्योनभूतास्म कः प्रभुः दृष्टुमेकार्णवगतं क्रीडन्तं योगमायया ततः प्रहृष्टहृदयो विस्मयोत्फुल्ललोचनः मूर्ध्नि
बद्धांजलिपुटो मार्कण्डेयो महातपाः नामगोत्रेण संप्रोक्तो दीर्घायुर्लोकपूजितः तस्मै भगवते भक्त्या नमस्कारमथाकरोत् श्री
मार्कण्डेय उवाच इच्छेयं तत्त्वतो मायामिमां ज्ञातुं तवानघ यदेकार्णवमध्यस्थो शेषे त्वं रूपबालवान् किंसंज्ञश्चैव भगवन्
लोके संज्ञायते प्रभो तर्कयेत्त्वां महात्मानं को ह्यन्यः ज्ञातुमर्हति श्रीभगवानुवाच अहं नारायणो ब्रह्मन् सर्वभूः सर्वनाशनः
सहस्रशीर्षा नामैयो वेदेरस्मिन्संज्ञितः आदित्यवर्णपुरुषो मखो ब्रह्ममयो मखः अहमग्निर्हव्यवाहः सदसत्पतिरन्तकः

449/1998

अहमिंद्रपदे मर्त्यैः सेवितो विमलांबरः अहं योगी युगाख्यश्च युगांतावर्त एव च अहं सर्वाणि सत्त्वानि दैवतान्यखिलानि च
भुजंगानामहं शेषस्तार्क्ष्यः सर्वपक्षिणां कृतांतः सर्वभूतानां विश्वेषां कालसंज्ञितः अहं धर्मस्तपश्चाहं सर्वाश्रमनि
वासिनां अहं दक्षिणादिप्य क्षीरोदो हि महार्णवः यत्तत्सत्यं परं चैव अहमेकः प्रजापतिः अहं सांख्यमहं योगमहं
तत्परमं पदं अहमिज्या क्रिया चापि अहं विद्याधिपः स्मृतः अहं ज्योतिरहं वायुरहं भूमिरहं नभः अहमापः समुद्रा
श्च नक्षत्राणि दिशो दश अहं वर्षमहं सोमः पर्जन्योऽहमहं रविः क्षीरोदे सागरे चाहं समुद्रे वडवामुखः अहं संवर्त
को भूत्वा अहं तोयमहं हविः अहं पुराणं परमं तथैव परायणं भविष्ये चापि सर्वत्र भविष्ये सर्वसंभवः यत्किंचित
पश्यसे विप्र यच्छृणोषि च यत्र लोके तत्सर्वं मामनुस्मर विश्वं सृष्टं मया पूर्वं सृज्यं चाद्यापि पश्य मां युगे युगे च र
क्षामि मार्कंडेयाखिलं जगत् तदेतदखिलं सर्वं मार्कंडेयावधारय शुश्रूषुर्धर्मांश्च कुक्षौ चर सुखं मम मम ब्रह्मा श
रीरस्थो देवाश्च ऋषिभिः सह व्यक्तमव्यक्तयोगं मामवगच्छासुरद्विषं अहमेकाक्षरो मंत्रस्त्र्यक्षरश्चैव तारकः परस्त्रि
वर्गादोंकारः पावनश्चात्मदर्शनः एवमादिपुराणेशो वदन्नेव महामतिः वक्त्रमापतनाशु मार्कंडेयं महामुनिं ततो भ मत्स्य०
गवतः कुक्षिं प्रविष्टो मुनिसत्तमः स तस्मिन्सुखमेकांशे सुप्तः हंसमव्ययं योऽहमेव विविधं परिमितं तं तनुं महार्ण २३२
वे अपश्यत्तत्र भास्करे ज्ञानेश्वरं त्वप्रतुर्हंससंज्ञितः सज्जगद्विहरति कालपर्यये इति श्री मत्स्यपुराणे पद्मोद्भवप्रा
दुर्भावे श्री मत्स्य उवाच आपत्तविधिपुनस्त्वाचरयामास वेतपाः छादयित्वा मनो देहं पद्मसाकृत्य संभवं तं सवित

ततो महात्मा निबलो मतिर्लोकस्य भूतये महत्तां चैव भूतानां विश्वो विश्वमचिंतयत् तमचिंतयमानस्य निर्वाते संस्थिता
र्णवे निराकाशे तोयमये स्वक्ष्मे जगति गोचरे इत्थं संक्षोभयामास अर्णवे सलिलाश्रितः अंजं तवारिणः सूक्ष्ममयच्छिद्रं इम
भूतुरा आहं प्रतिनेयो भूतीमारुताच्छिद्रसंभवः सत्वपुनं तरमक्षोभ्यो वड्डु ईत समीरणः विवर्धितो बलवतो वेगाच्छिद्रोऽमिता
र्णवं तस्यार्णवस्य क्षुब्धस्य तस्मिन्नंभसि मध्यते कृष्णवर्त्मसमभवत्प्रभुर्वैश्वानरो महान् ततः संशोषयामास पावकः
सलिलं बहु तस्याजननिधौ छिद्रमभवद्विस्तीर्णमः आत्मतेजोभवा पुण्या आपोऽमृततसोपमाः आकाशं छिद्रसंभूतं वायुरा
काशसंभवाः अनयोः संगाह्णाद्भूत पंचवन्ह्याच संभवः दृष्ट्वा मीतो महादेवो महाभूतनिभाननः दृष्ट्वा भूतानि भगवान्लोक
सृष्ट्यर्थमुत्तमं ब्रह्मणो जन्म सततं बहुरूपोऽचिंतयत् चतुर्युगाभिसंख्याते सहस्रयुगपर्यये यत्तेन दृष्टं तु विश्वार्थयोगेन
व्याप्तिमुत्तमां तथा योगविर्निर्विज्ञाय संभूतो गर्वमुत्तमं तत्त्वयि व्यादि जोग्राणा तपसा भावितात्मनां यदे ब्रह्मा नि विन्देशां निपो
जयत योगवित् ततस्तस्मिन्महातोये महोऽस्ता हरिस्थते जलैक्रीडं यथाविधि वन्यो कैलासवत्तो कमलं पद्मनाभस्तु भवेवेव मुत्था
दधिते वास्तवा सहस्रपर्णं विरजो भास्कराभं हिरण्मयं हुताशनज्वलितशिखोज्ज्वलप्रभं समुत्थितं शारदमलार्कतेजसं विरा
जते कनकसुरारवर्त्मसं महाकनो यन रूचिचा रूप्रैभवत् इतिश्री मत्स्य० पद्मोद्भवप्रादुर्भावे श्री मत्स्य उवाच अथ योगवतां श्रेष्ठ
मसृजद्भूतिवर्चसं स्वष्टारं सर्वलोकानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखं तस्मिन्हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते सर्वतेजोगुणमये पार्थि
वैर्लक्षणैर्वृते पद्मं तच्च पुराणज्ञाः पृथिवीरूपमुत्तमं नारायणसमुद्भूतं प्रवदंति महर्षयः या पद्मा सा रसा देवी पृथिवी परि

चक्षते येन पद्मसारगुरूवच्चान् दिव्यान् पर्वतान् विभुः हिमवंतं च मेरुं च नीलं निषधमेव च कैलासं मुंजवंतं च तथा गंधमा-
दनं पुण्यं त्रिशिखरं चैव कांतं मंदरमेव च उदरं पिंजरं चैव विंध्यमक्षं च पर्वतं एते गो देवगणानां च सिद्धानां च महात्म-
नां आश्रमाः पुण्यवंतो ये तां सर्वकामफलप्रदाः एतेषामंतरे देशो जंबूद्वीप इति स्मृतः जंबूद्वीपस्य संस्थानं यज्ञिया या
वक्षि याः तेभ्यो यच्च्यवते तोयं दिव्यामृतरसोपमं दिव्यास्तीर्थनिराधाराः सुरस्याः स्रवंत्यः ततः आम्नेतानि च पद्मकेस
राणि समंततः असंख्येयाः पादपास्ते विश्वे ये धातुपर्वताः यानि पद्मस्य पर्णानि भूरिवर्णानि पार्थिव तेदुर्गमाः शैलचित्रा
म्लेच्छदेशा विकल्पिताः यास्त्वधोभागवर्णानि देशा वासानुभागशः दैत्यानामुरगाणां च पतंगानां च पार्थिव तेषां म्लेन वो
र्यं तु सञ्ज्ञा सलिलसंज्ञितं महापातककर्मणो मज्जंति मानवा यत्र पद्मस्यांतरसंपत्ती दे कार्णवगतां मही प्रोक्ता सागरु
स्ते यास्तास्त्वत्वार सलिलाकराः एवं नारायणस्यार्थे मही पुष्करसंभवा प्रादुर्भावोप्ययं तस्मान्नाम्ना पुष्करसंज्ञितः एतस्मात्
कारणात्तज्ज्ञैः पुराणैः परमर्षिभिः याज्ञिकैर्वेददृष्टांतैर्यज्ञे पद्मविधिः कृतः एवं भगवता तेन विश्वयोगेन धार्यते पर्वतानां
नदीनां च ह्रदानां चैव निर्मितः विभुस्त्वंश्यापि तिमिरप्रभावः प्रभाकरीनो य कूलासितद्युतिः जानैः स्वयंभूः पद्यात स्रजस्तत्र मत्स्य०
जगतः मस्य पद्मनिधिर्महार्हवे इति श्री मत्स्यपुराणे पद्मोद्भवप्रादुर्भावे सूत उवाच विष्णुतापसि संभूतो मधुना मम ह्या २३३
सुरः तेनैव च स रोमेवोत्थसुरो नाम कैटभः तेन सत्त्वमयो विष्णोः संभूतो नाम सौगुणो एकार्णवं जगत्सर्वं हीमन्यं वीर्यमहाब
लौ दिव्यरत्नांबरधरौ श्वेतदीप्ताग्रदंष्ट्रिणौ किरीटकुंडलकेयूरवलयोज्ज्वलौ दीर्घबाहू प्रताप्यालोकपीतोरस्कौ मा-

हानुजौ महागिरेः संहननौ जंगमाविव पर्वतौ नवमेघप्रतीकाशावादित्यप्रतिमाननौ विद्युदग्राग्रदंष्ट्राकराभ्यामतिभी
षणौ पादसंचारविन्यासादुत्क्षिपंताविवार्णवं कंपयंताविव हरिं शयानं मधुसूदनं तौ तत्र विचरंतौ स्म पुष्करे विष्णुमुख
स्थे योगिनां श्रेष्ठमासाद्य नेदीपन्तद्दृशुस्तदा नारायणसमासानेस्तुजत्तमरखिलाः प्रजाः दैवतानि च विश्वानि मानसांश्च सुता
न्ऋषीन् ततस्तावूचतुस्तत्र ब्रह्माणममितौजसौ दीप्तौ मुमुक्षपसं कुद्धौ रोषव्याकुलितेक्षणौ कस्त्वं पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीषश्च
तुर्मुखः आवां पानिषमं मोहान्नादस्रे विगतज्वरः एह्यागच्छाव योत्स्ये देहि त्वं कमलोद्भवं आवाभ्यां परमेशाभ्यां न शक्
स्यासुसुसन्ते तव कश्चोड ब्रह्मन् केन कामतः नियोजितः कःस्रष्टा कश्च गोप्ता ते केन नाम्नाभिधीयसे ब्रह्मोवाच एकइत्यु
च्यते लोके रविचिन्त्यसहस्रदृक् तत्संयोजनयंतं च कर्मनाम्ना गच्छतां मधुकैटभावूचतुः नावयोः परमं लोके किंचिद
स्ति महाद्युते आवाभ्यां छाद्यते विश्वं तमसा रजसा च वै रजस्तमोमयावावां ऋषीणां सुरवंचनौ छाद्यमानौ धर्मशीलौ दुस्त
रौ सर्वदेहिनां आवाभ्यां युक्ते लोके उत्कराभ्यां युगे युगे आवामर्थश्च कामश्च यशः स्वर्गपरिग्रहः सुखं यत्र तदा यत्र
श्रीः कीर्तिरेव च येषां यत्कांक्षितं चैव तत्तदावां विचिंतय ब्रह्मोवाच यत्नाद्योगं च वै दृष्ट्वा पुरा सृष्टं मया प्रितौ तम
माधाय गुणवत्तत्वं चाश्रित्य समाश्रितः यः परो योगमतिमान् कुरुः सत्त्व एव या रजसमुत्स सत्व यासः सृष्टा विश्वसंभवः
ततो भूतानि जीवंते सात्विकानि च राणि च स एव विष्णुरावयोः वरदो वोध्यत्क्षिति स्वापिस्ते यतनास्वामी च ऊर्जोजन विष्णो
वक्रिनारायणो ब्रह्मा कृतवानात्ममायया सूत उवाच कृष्णमालोक्य तत्स्नेन हरिणा कुंडलिना असुरस्तावगाधितो सुकृता

1798

विधास्यति वरौ ततस्तावूचतुः प्रत्यासन्नौ देवं सनातनं पद्मनाभं ऋषिकेशं प्रणिपत्य च तावुभौ मधुकैटभावूचतुः जानीवस्त्वां
विश्वयोनिस्त्वमेवतु पुरुषोत्तम त्वन्मायामायोदिदेहेत्वर्थमिहावां बुद्धिकारणं अमोघदर्शनं सत्यं यतस्त्वां विद्मः शाश्वतं
ततस्त्वामिवतो देवाः यो हंति प्रसमीक्षितुं तदिच्छावो वरं देव त्वत्तः सुरवरेश्वर अमोघदर्शनोसि त्वं नमस्ते समितिंजय
श्रीभगवानुवाच किमर्थं ननु तद्वरं तु सुरसत्तमौ यतो दत्ता तु यो तु न भूयोऽपि हो जीवितुमिच्छतः मधुकैटभावूचतुः
यस्मिन्न कश्चिद्दयामहे तस्मिन्प्रभो वधं श्रीभगवानुवाच बाढं दत्तं वरावेतौ भविष्यत्कालसंभवे भविष्यतो न सं-
देहः सत्यमेतद्ब्रवीमि वां सूत उवाच एवं प्रदायाथ महासुराभ्यां सनातनो विश्वधरोऽस्तु नो यमः रजस्तमो वर्गभवौ यमौ
यमौ समं पल्लवावूरू तल्लेन वै प्रभुः इति श्रीमहा० प० मो० अ० भा० उभावेमधुकैटभवधः श्रीमस्सउ स्थित्वा तस्मिंस्तु
ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ऊर्ध्वबाहुर्महातेजास्तपो घोरं समाश्रितः ज्वलन्निव च तेजोभिर्नीतिः स्वाभिरमोनुदः विभासैः स
स धर्मस्य सहस्रांशुरिवांशुभिः अथ कालस्य महास्यायस्य नारायणोऽव्ययः आजगाम महातेजा योगात्मा भूम
यथाः सांख्याचार्यमतिमान्कपिलो ब्राह्मणो वरः उभावपि महात्मानौ कुंतीसुत तत्र सत्यरौ तौ भाषा ब्रूतस्तत्र महा०
त्राणमसि नौ जसां प्रवरे विश्वेश तौ इति तौ तौ मह दर्शितिः ब्रह्मा तावाह दृष्ट्वा दृश्यविश्वो जगदास्थितः भामणी सर्वभूता २३४
नां प्रसादात्मनो भवतः जिसः तयोस्त वचनं श्रुत्वा सा योऽप्रसुप्तस्तदा नीतिमाद्भुतवान्लोकाध्यक्षं प्रसन्नात्मा तः पुत्रं
स्वामिहवने प्रमुक्त्वा दृष्टवान्नृपः तस्य चोवाच तत्र सत्र ब्रह्मा मानस अ सोऽपि मानं प्र मुक्तोवान्मनसा सु

तः किं कर्म सत्तवसा हाप्यब्रवीतु भगवानिति श्रीब्रह्मोवाच यएष कपिलो ब्रह्मा नारायणपरस्तथा चरते भव तनस्त्वं त
कुरुष्व महामते ब्रह्मणा तु तदर्थं तु तदा स्वयमुपस्थितः शुश्रुवुरभि सुयोः किं करोमि कृतांजलिः श्रीभगवानु०
भस्मत्व महत्वं ब्रह्मत्वं हि तदा विधं हि तत्र भस्मत्वं च दृष्टं तन्तु परं परमपुत्वरं एतद्धयो निराम्य दक्षयोः सदिग्रसुतरं ग
त्वाच तत्र ब्रह्मत्वमगमत्क्रांततेजसा तत्तो ब्रह्मा भुवं नामद्वितीयमसृजत्प्रभुः संकल्पयित्वा मानसात मे वत्र महामनाः
ततः सोऽभ्यब्रवीद्वाक्यं किं करोमि पितामह समाज्ञातो ब्रह्मणा समुपस्थितः ब्रह्माप्यमत तवान्सोम भूतं च जगतीगतः
प्राप्तश्च परमं स्थानं समतयोः पार्श्वयोगतः तस्मिन्नपि गते पुत्रे तृतीयमसृजत्प्रभुः भोक्तृ भूमि कुशलं भ्रू कुर्वनामतो वि
र्तुं गोपतित्वं समासाद्य तयोरेवागमद्गतिः एवं तु त्रयो लोके तेजकाश्च तो महात्मनः तान्गृह्णीत्वा सु तांस्त्वस्य प्रपद्यस्वा
जितां गतिं नारायणश्च भगवान्कपिलश्च पतीश्वरः यं कालं तौ गतो मुक्तो ब्रह्मा तं कालमेव च तपो घोरं नमं भूयः संश्रि
तः परमं व्रतं न रेमे न ततो ब्रह्मा प्रभुरेकत पश्चपः शरीरधारं ततो भार्या समुत्पादितवान्शुभां तपसा तेजसा चैव वर्च
सा नियमेन च स हस्री माममतो देवी समर्थालोकसृष्टये तथा समाहितस्तत्र घोरं ब्रह्मा न पश्च सृज् असृजत्प्रजानां च तमसा
गर्भाश्चा सृजत्प्रभुः ततो जगा दत्वि परिगा यत्री देव दृजितां अकरीद्वच चतुरो वेदान्गायत्रि संभवान् आत्मनः सदृशान्पु
त्रान् असृजदे पितामहः विश्वे प्रजानां पतयो यो मे सोज्याकाविनिःसृताः विश्वे ग्रा प्रपद्यं तावस्महातापसमात्मनः सर्व
त्र सहितां पुलस्त्यं नाम्ना धर्मं ससृष्टवान् दक्षं मरीचिमत्रिंच पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं वसिष्ठं गौतमं चैव भृगुमंगिरसं मनुं तथैवा

उवरस्तं तेजो यापिता महर्षयः। त्रयोदशगुणं धर्मेणाभिनंत महर्षिणा। अउरिति हि निदत्तः कल्ना आशातुः सिंहिका मुनि
:। ना श्लक्ष्णो धाच सुरभा विनता कद्रुरेव च। दक्षः स्याम त समेत दैकन्या धा दृश सम मत। नक्षत्राणि च सोमाय तदा वै दत्त
वान् पितः। रोहिण्याद्दीनि सर्वाणि पुण्यानि रविनंदन। लक्ष्मी सरस्वती संध्या विश्वेशा च मनाः शुभाः। देवी सरस्वती चैव ब्रह्म
णा निर्मिताः पुरा। एताः पंच वरिष्ठाश्च सर्वलोके तु पार्थिव। दत्वा धर्माय भर्त्रे ते ब्रह्मणोऽस्य हि कर्मणा। आरूपा ईमतीय
चीब्रह्मणा कामरूपिणी। सुरभिः सहिता ध्रुत्वा ब्रह्माणं समुपास्थिता। ततस्तामगामसृजत् सा मैथुनं ली कपति तल्लोक
सर्जनहेतुश्च गावमर्थायसत्तम। जज्ञे वै नश्वर्त्तासां विपुला धूमसंज्ञिता। रक्तसंध्याभ्रसंकाशाः शारद ह्रति ग्मतेजसः
ये तु दंतो पहृतश्च गतर्वा तः पितामहं। रोचना इव ण्याश्चैव रूपा इति श्रुताः स्मृताः। निकृतिश्चैव संघश्च हृती पश्चा
सपीरिताः। मृगोव्याधः कपर्दी च हरवनोम्बेश्वरश्च वै। अहिर्बुध्न्यश्च भगवान् कपाली वापि पिंगलः। सतानीव महाते
जा रुद्रा एकादश स्मृताः। तस्याएव तु नास्याश्च गावो जज्ञे पुराश्च वै। अरुं सौधा माभासिक्का व्याः पशवो रुक्रा। श्रीमा
श्चैव तु हंसाश्च तथैवामृतमुत्तमं। ओषधाः प्रवराः पाश्च सुरभ्याः समुच्छ्रिताः। धर्माज्ज लक्ष्मी तथा काम साध्यासाध्य सया मत्स्य
यतः। भवंच प्रभवं चैव साश्वं सुरहं तथा। अरुणो वारुणिश्चैव विश्वमो हवलो ध्रुवौ। वर्हिर्हिरण्यनता राश्राविनावुभौ। महस्वै २३५
वभूतिंश्च सर्वासुरभि हृदनं। सुवपर्वासि हरहुंकान्ति साध्या लोकनमस्कृताः। वामवातु गतादेवीजनयामास वै सुरान्। धरं
वै ध्रुवंश सोमं च अनिलोनलं। विश्वावसुन्तोयंच तु यंसोम मीश्वरं। ततो तु रूपायं च य मस्तस्मा देन सरा समभं

चनपावायुमष्टमं। कलैनैतिंवसु धर्मस्यापत्यमेतद्धि सुरभ्यां तदजायत। विश्वेदेवाश्च विश्वायाधर्माज्जाता इति श्रुतं। दक्षश्चैवम
हावाहुः पुष्कर तत एव च। चाक्षुषश्च मनोश्चावीन आतनु महोरगो। विश्वान वसुपालो विश्वंतश्च महायशाः। रुरुश्चैवानि
सत्वोजा भास्करप्रतिमद्युतिः। विश्वेदेवान् देवमाता विश्वेयांजनयत्सुतान्। अरुन्धती मरुत्वंतो देवानभवसुतान्। अ
ग्निश्चक्षु रविर्ज्योतिः सावित्री मित्रमेव च। अमरं सरविद्विंच सुवर्णेचि महाभुजं। विराजं चैव वार्चं च विश्वावसु मतिं तथा। अ
श्ववंनं वितरं तथानिष्ण भनंदप। भयानं चान्तरं चैव चारितं मदपक्कागं। वृहन्तं च वृहद्रूपं तथा विष्णुनराङ्किगं। मरुत्वं
तेषु राजन्यो आदित्याः शादशैव हि। इंद्रो विष्णुर्भगत्वष्टा वरुणोऽर्यमा रविः। पूषा मित्रश्च धनदो धाता पर्जन्य एव च
एते वै द्वादशादित्या वरिष्ठास्त्रिदिवौकसां। आदित्यस्य सरस्वत्यां जज्ञाते द्वौ सुतौ वरौ। तपश्रेष्ठो गुणश्रेष्ठो त्रिदिवस्यापि स
म्मतौ। दंतुहुतानवा जज्ञे दितिदैत्यान्व जायत। कालारूपं कालकेयानसुरानराक्षसांस्तु वै। अनायुषायास्तनया
प्रयासुमहावलाः। सिंहिकाग्रहमाता वै गंधर्वजननी मुनिः। प्राधान्त सरसां माता पुण्याना भारत तोद्भवा। क्रोधायाः स
र्वभूतानि पिशाचाश्च पार्थिव। जज्ञे अत्र गणाश्चैव राक्षसांश्च विशांपते। चतुष्पदानि सत्वानि तथा गावस्तु सौरभा। सुप
र्णा पक्षिणश्चैव विनतायां व्यजायत। मही अ श सर्वेनागान् देवी कद्रुर्व्यजायत। एवं तु ईसमागम्या दिश्च देवपरंपरां त
दा वै पौष्करं राजन्प्रादुर्भावं महात्मनः। प्रादुर्भावः पौष्करस्ते महान् दीपाय नेरितः। पुराणः पुरुषश्चैव महानायविष्णुः प्रभुः
कथितात्मनोद्य हर्षेणा संस्तुतः परमर्षिभिः। यश्चैतदग्र्यं श्रुणुयात् पुराणं सदा नरः पावनं सुप्रमंबाःश्च वाप्यलोकान् सदिवीतः

457/1998

रागः परमर्थैः स्वर्गफलानि भुंक्ते चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधं प्रसादयेति यः कृष्णं तस्मै कृष्णः प्रसीदति
राजा बलभते राज्यमधनश्चोत्तमं धनं क्षीणायुर्लभते चायुः पुत्रकामः सुतं तथा यज्ञस्येष्टं तथा कामां स्तथा सिद्धिं विधानि
च यत्प्रत्यक्षमप्येते किं चिन्त्रं लीकः सुखो भवेत् एवमुक्त्वा कर्को नाम प्रादुर्भावो महात्मनः कीर्तितस्ते महाभाग व्यासतः
तिसंक्षेपतः सर्वविज्ञापनमोदं सर्वपापहरं हरेः प्रादुर्भावं मनुश्रेष्ठ तथाप्यतर्भमदेहि इति श्रीमत्स्यपुराणे पर्
ष्ठोऽत्र वसमानः श्रीमत्स्य उवाच विष्णुत्वं शृणु मे विष्णोर्हरित्वं च कृते युगे वैकुंठत्वं च देवेषु कृष्णत्वं मानुषेषु च ईश्वर
स्य हि तस्यैषा कर्मणां गहना गतिः संप्रत्यतीतान् भाव्यांश्च शृणु राजन् यथातथा अव्यक्तो व्यक्तलिंगस्थो य एष भगवान्
प्रभुः नारायणो ह्यनन्तात्मा प्रभवोऽव्यय एव च एष नारायणो भूत्वा हरिरासीत् सनातनः ब्रह्मा वायुश्च सोमश्च धर्मः शक्रो
बृहस्पतिः अदितेरपि पुत्रत्वादेष वामनो युगे एष विष्णुरिति प्रोक्त इंद्रस्यावरजः प्रभुः प्रसादजं ह्यस्य विभोरदित्याः पुत्रका
रणे वधार्थं सुरशत्रूणां दैत्यदानवराक्षसां प्रधानात्मा पुराह्येष ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः सोऽसृजत्पूर्वपुरुषः पुराकल्पे प्र
जापतिः मन्वन्तराणि तावन्ति ब्रह्मवंशानन्तरमात् तेभ्योऽभवन्महात्मानो बहवोऽन्तरशाश्वतं एतदाश्चर्यभूतस्य विष्णोः क मत्स्य०
र्मानुकीर्तनं कीर्तनीयस्य लोकस्य कीर्त्यमानं निबोध मे वृत्ते वृत्रवधे तत्र वर्तमाने कृते युगे आसीत्त्रैलोक्यविख्यातः सं २३६
ग्रामस्तारकामयः यत्र ते दानवाः घोराः सर्वे संग्रामदुर्जयाः घ्नन्ति देवगणान् सर्वान् सयक्षोरगराक्षसान् ते वध्यमाना वि
मुखाः क्षीणप्रहरणा रणे त्रातारं मनसा जग्मुर्देवं नारायणं प्रभुं एतस्मिन्नन्तरे मेघा निर्वाणांगारवर्चसः सार्कचंद्रग्रहग

णोज्ज्वलाः छादयन्तो नभस्तलं चंडविद्युद्गणोपेता घोरनिर्ह्रादकारिणः अन्योन्यवेगाभिहताः प्रवबुः सप्त मारुताः दीप्ततोयाश
निप्रौतैर्व ज्वलद्वेगाग्निज्वलनौ नवैः सुघोरैरुत्पातैर्दीर्यमाणमिवांबरं पेतुरुल्कासहस्राणि निपेतुः खगतान्यपि निभानि
च विमानानि प्रपतन्त्युत्पतन्ति च चतुर्युगान्तिपर्याये लोकानां यद्भवेत् अरूपवंति रूपाणि तस्मिन्नुत्पातदर्शने आतं च
निःप्रभं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन तिमिरौघपरिक्षिप्ता न रेजुश्च दिशो दश विवेशरूपिणी काली कालमेघावगुंठिता घो
राभाभ्यस्ति भूता काघोरेण तमसा वृताः तान् ध्वान्तौघान् सतिमिरान् दोर्भ्यामुत्क्षिप्य स प्रभुः वपुः संदर्शयामास दिव्यं
कृष्णवपुर्हरिः बलाहकांजननिभं बलाहकतनूरुहं तेजसा वपुषा चैव कृष्णं कृष्णमिवाचलं दीप्तपीतांबरधरं त
प्तकांचनभूषणं धूमांधकारवपुषं युगान्ताग्निरिवोच्छ्रितं चतुर्द्विगुणपीनांसं किरीटच्छन्नमूर्धजं चामीकरप्रख्यैरायु
धैरुपशोभितं चंद्रार्ककिरणोद्योतं गिरिकूटमिवोच्छ्रितं नंदितानंदितकरं शरासीविषधारिणं शक्तिचित्रभयोदग्र
शंखचक्रगदाधरं विष्णुशैलक्षमामूर्तं श्रीवत्साङ्कितलक्षणं त्रिदशानां फलदं स्वर्गश्रीवामपक्षं सर्वलोकनमस्कृ
तं सर्वसत्त्वमनोहरं नानाविधानविपटं तोयदाभ्युम धुम्रवर्णविशालं कारसारयामहाभूतप्ररोहणं विशेषपत्रैर्विचि
त्रं प्रहनक्षत्रपुष्पितं दैत्यलोकमहास्कंधं मर्त्यलोकप्रकाशितं सागराकारनिर्ह्रादं रसातलतलाश्रयं नागेंद्रपाशावितते
भक्तपत्रानिषेवितं क्रीडान्तवाहा पर्गं धात्र्यां सर्वलोकमहद्भूतं आकाशकर्मसन्निभं अनन्तं कारफेनिलं विमानवाहने
र्व्याप्तं तो प्रदाउं वराकुलं जंतु भस्मप्राणाकीर्णं शैलशार्दूलकुलैः त्रैगुण्यपवित्र्यावर्तं सर्वलोकनिवासिनं वीरवृक्षलतागुल्मं

भुजंगमस्रग्वीव। क्वचिद्दश्यार्कसंरोधे रूढैकाद्रुमकाननं। वसुद्वर्णोपेतैर्नैकांभोमहोदधिं। संध्यासंध्यातिसलि
लं सुवर्णानिलसेवितं। दैत्यपङ्क्तिगणाभ्यां हेरद्धोगणरूपाकुलं। पितामहमहावीर्यस्वर्गश्रीरत्नसत्तमं। श्रीकीर्त्तिकां
तिलक्ष्मीभिर्न्हीभिरूपशोभितं। कालध्यायिमहापर्वप्रजल्पोत्सवविचेष्टितं। तस्यां योगमहामार्गनारायणमहार्णवं। दे
वादिदेववरदं श्रीकान्ताभक्तिवत्सलं। अनुग्रहकरं देवं प्रशान्तिकरणोपितं। हर्यश्वरथसंयुक्तं सुवर्णध्वजशोभितं। प्र
हर्षं शार्ङ्गचारित्तं मंदराक्षवशंवदं। अनंतरश्मिसंयुक्ते द्युसौमेरुकूबरे। तारापुष्पविचित्रकुसुमे ग्रहनक्षत्रबंधुरे। भ
येषु भयदं व्योम्नि देवदैत्यपराजितं। ददृशुस्ते स्थितं देवं देवालोकमयेरथे। तं कृतांजलयः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः
जयशब्दं पुरस्कृत्य शरण्यं शरणं गताः। स तेषां तां गिरं श्रुत्वा विष्णुर्दीप्तिनदीपितः। मनश्चक्रे विनाशाय दानवानां महामृधे
आकाशे विष्ठितो विष्णुरुत्तमं वपुरास्थितः। उवाच देवताः सर्वाः स्वप्रतिज्ञामिदं वचः। शांतिं व्रजत भद्रं वो मा भैष्ट मरुद्गणाः
गताः। जिता मे दानवाः सर्वे त्रैलोक्यं प्रतिगृह्यतां। तेन सत्यसमस्रंध सुविष्णोर्वाक्येन तोषिताः। देवाः प्रीतिं परां जग्मुः प्रा
प्यामृतमिवामराः। ततस्तमः संहतं तद्विनिश्चेष्टं वल्गनध्वनिः। प्रवबुश्च शिवा वाताः प्रसन्नाश्च दिशो दश। मत्स्य०
शुद्धप्रभाणि ज्योतींषि सोमं चक्रुः प्रदक्षिणं। विनिग्रहं ग्रहाश्चक्रुः प्रसन्नाश्च मिंदवः। विरजस्का भवन्मार्गाः प्रसन्ना वीचयः २३७
वसूमः। अपार्थमुमुचुः सरितां पि चतुर्भिरेणवा। आसन्नतानि क्षिप्तानि राल्यमंवरात्मसु। महर्षयो वीतशोका वेदानुच्चै
रधीयत। यज्ञेषु च हविः पक्वं शिवमाप च पावकः। प्रवृत्ता धर्मसंहारा लोकाः स्वदितमानसाः। विष्णोर्दत्तप्रतिज्ञस्य श्रुत्वा

रिनिधनरणो। इति श्रीमत्स्यपुराणे पद्मोद्भवप्रादुर्भावे तारकामयसुरे। मत्स्य उवाच। तत्रामर्षमर्षं श्रुत्वा दैत्येषु दानवाः
उद्योगं विपुलं चक्रुर्युद्धाय विविधाय च। अथ सत्कांचनमयं त्रैनयात समुद्रतं। चतुश्चक्रं सुविस्तीर्णं कल्पितं चतुर्दा शुभं
किंकिणीजालनिर्घोषं द्वीपिचर्मपरिष्कृतं। रुचिरं रत्नजालैश्च हेमजालैश्च शोभितं। ईहामृगगणाकीर्णं पक्षिपंक्तिविरा
जितं। दिव्यास्त्रतूणीरधरं पयोधरनिनादितं। स्वक्षं रथ---वारं नपस्यं गगनोपमं। गदापरिघसंपूर्णं मूर्तिमंतमिवो
र्णवं। हेमकेयूरवलयं चंद्रमंडलकूबरं। सपताकध्वजोपेतमादित्यमिव मंदरं। युक्तं खरसहस्रेण सोऽध्यारोहद्रथो
त्तमं। तिमिरांगारकिरणं गर्जंतमिव तोयदं। लोहजालेन महता सगवाक्षेण दंशितं। आयसैः परिघैः शक्तिक्षेपणीयैः समुद्गरैः
प्रासैः खड्गैर्विविधैर संयुक्तैश्च कंटकैः। शोभितः प्रासमायैश्च तोमरैः सपरश्वधैः। उद्यंतं द्विषतां हेतोर्द्वितीयमिव मंदरं सु
कंस्वविरोचनसंक्रुद्धो गदापाणिरवस्थितः। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य दीप्तशृंग इवाचलः। युक्तं हयसहस्रेण हयग्रीवस्तु दानव
ः। स्यंदनं वाहयामास सपत्नानीकमर्दनं। व्यायतं विष्णुसाहस्रं धनुर्विस्फारयन्महत्। वराहः प्रमुखे तस्थौ सप्ररोह इ
वाचलः। खरस्तु विक्षरन् दर्पान्नेत्राभ्यां रोषजं जलं। स्फुरद्दन्तोष्ठनयनं संग्रामं सोऽभ्यकांक्षत। त्वष्टा तु गजमारोह्य यानमास्था
य दानवः। व्यूहितुं दानवं व्यूहं परिचक्राम वीर्यवान्। विप्रचित्तिसुतश्चैव श्वेतकुंडलभूषणः। श्वेतशैलप्रतीकाशो युद्धाया
भिमुखः स्थितः। अरिष्टो बलिपुत्रस्तु वरिष्ठोद्रिशिलायुधः। युद्धायाभिमुखस्तस्थौ धराधरविकंपनः। किशोरस्त्वभिसंहृष्टः कि
शोर इव चोदितः। अभवद्दैत्यसैन्यस्य मध्ये रविरिवोदितः। लंबस्तु लंबमेघाभः प्रलंबांबरभूषणः। दैत्यव्यूहगतो भाति सनीहा

461/1998

रद्वांशुभात्॥ स्वर्भानुरास्ययोधी तरश्मानोऽप्येरुणेषु वाहं सन्निश्छाति सैन्यानां प्रमुखे समहाग्रहः॥ अन्येऽहसमगतास्तत्र
गजस्कंधगताः परे॥ सिंहव्याघ्रगताश्चान्ये वराहर्क्षेषु चापरे॥ केचित्खरोष्ट्रयंतारः केचित्तरक्षमारूढाः॥ पत्त्यतिमो
परे दैत्या भीमा विकृताननाः॥ एकपादा द्विपादास्त्वनन्तुर्दुद्ध काङ्क्षिणः॥ आस्फोटयंतो बहवः क्ष्वेडंतश्च गजोप
रि॥ हतनर्तहूलमिर्ध्यानेदुर्दानवपुंगवाः॥ तेऽगदापरिघैरुग्रैः शिलामुशलपाणयः॥ बाहुभिः परिघाकारैस्तर्जयंति स्म
देवताः॥ पाशैश्च खड्गैश्च तथा तोमरांकुशपट्टिशैः॥ चिक्रीडुस्ते शतघ्नीभिः शितधारैश्च मुद्गरैः॥ गंडशैलैश्च शैलैश्च पर
रिघैश्चोत्तमायुधैः॥ चक्रैश्च दैत्यप्रवराश्चक्रुरादितं बलं॥ एवं तु दानवं सैन्यं सर्वं तु रुमदोत्कटं॥ देवानभिमुखं तस्थौ
मेघानां कमि वोन्नतं॥ तदद्भुतं दैत्यसहस्रगाढं वाय्वग्निशैलांबुजतोयकल्पं॥ महोरणौघां तुदमस्तुदीर्णमुत्सुमवो
न्मत्तरवाचभाषे॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे तारकमयेषु द्वे॥ श्रीमत्स्य उ० श्रुतास्ते दैत्यसैन्यस्य विस्तारं वै सर्वं रणे॥ आदित्य
वसवो रुद्रा अश्विनौ च महाबलौ॥ सपाल्नाः सानुगाश्चैव संनह्यंत यथाक्रमं॥ पुरुहूतश्च पुरतो लोकपालः सहस्रदृक्
ग्रामणीः सर्वदेवानामारुरोह सुरद्विपं॥ सव्येचास्य रथः पार्श्वे पत्तिः प्रवरसंभवाः॥ सुवारूवचक्रवरणो हेमवर्मपरिष्कृ मत्स्य०
तः॥ देवगंधर्वयक्षौघैरनुयातः सहस्रशः॥ दीप्तमद्भिर्महाश्वैश्च देवब्रह्मर्षिभिः स्तुतः॥ वज्रविस्फूर्जितोद्भूतैर्विद्युदिंद्रा १३८
युधप्रभैः॥ गुप्तो बलाहकगणैः पर्वतैरिव कामगैः॥ यमारूढः स भगवानत्पर्यति स कर्णजगत्॥ हविर्धानेषु गायंती विप्राम
खमुखोस्थिता॥ स्वर्गे श्रीकाद्यश्चानेषु देवरूपपरायाविशु॥ सेव्यसमुपनृत्यंति संनाथोऽयुससरोगणाः॥ केतुमानगराजेन राजमो

नोऽयथा रविः॥ पञ्चाहयसहस्रेण मनोमारुतरंहसा॥ सर्वंदनवरो भाति गुप्तो मातलिना तदा॥ कृत्स्नः परिहृतो मेरुभा
स्करस्येव तेजसा॥ यमः सदंड उद्यम्य कालश्चक्रेव मुद्गरं॥ तस्थौ सुरगणानीकै दैत्यान्नादेन भीषयन्॥ चतुर्भिः सागरैर्गु
क्रौलेलिहानश्च पन्नगैः॥ शंखमुक्तागदधरो बिभ्रत्तोयमयं वपुः॥ कालपाशान्समाबिभ्रद्धयैः स करकां॥ वाता 463/1998
गनिजल्पाकारैः कुर्वन्त्रोलान्महस्रशः॥ पांडुरोद्धूतवसनः प्रवालरुचिरांगदः॥ मणिश्यामोन्नमवपुर्हारितार्पितो
दरः॥ वरुणः पाशभिर्मध्ये देवानीकस्य तस्थिवान्॥ युद्धवेलामतिलयन्नभिन्नवेल इवार्णवः॥ यक्षरक्षसैन्येन गुह्य
कानां गणैरपि॥ युक्तश्च शंखपद्माभ्यां निधीनामधिपः प्रभुः॥ राजराजेश्वरः श्रीमान्गदापाणिरदृश्यत॥ विमानयायी भ
नदो विमाने पुष्पके स्थितः॥ स राजराजः शुशुभे धनेशो वरवाहनः॥ प्रेक्षमाणः समितः संख्ये साक्षादिव शिवः स्वयं॥ पूर्व
पक्षं सहस्राक्षः पितृराजश्च दक्षिणं॥ वरुणः पश्चिमं पक्षमुत्तरं नरवाहनः॥ चतुर्षु युक्ताश्चत्वारो लोकपाला महाबल
धाः स्वासु दिक्षु परक्षंत तस्य देवस्य वर्त्तने॥ सूर्यः सप्ताश्वयुक्तेन रथेनामितगामिना॥ श्रिया जाज्वल्यमानेन दीप्यमाने
श्च रश्मिभिः॥ उदयास्तगचक्रेण मेरुपर्वतगामिना॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण तपतेलोकमव्ययं॥ सहस्ररश्मियुक्तेन भ्राजमा
नेन तेजसा॥ चचार मध्ये देवानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः॥ सोमः श्वेतहये याति स्यंदने शीतरश्मिना॥ हिमतोयप्रपूर्णाभिर
भिर्भगवान्निशि॥ तमृक्षयोगानुगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरं॥ शशिच्छायांकिततनुं नैशस्य तमसः क्षयं॥ ज्योतिषामीश्वरं
व्योम्नि रसातरसप्रभुं॥ औषधीनां पतिं नानानिधानममृतस्य च॥ जगतः प्रथमं भागं सौम्यं सत्त्वमयं रसं॥ ददृशुर्दानवाः

सीमंहैमभ्रदर्पस्थितं । पद्माणःसर्वभूतानां पंचत्वाभिप्रतेन्द्रभुः सप्तस्कंधगताञ्जोकांश्लोन्दध्मारयक्कारयत् पद्म
कुरयेः कर्णीरं सर्वभ्रनवमीश्वरं । सप्तास्यरगतोपस्यनिर्गतं गीतिरितीयते पंचरैस्तुनमंभूतं सवर्द्धलवारीरीणे । पमाकु
राकाशगांशीघ्रगंधाह्र ब्योनिर्तं सवीतुसर्वदृतागुरुभेदनःस्वेन तेजसा । वातैः भ्रमयपथे दैत्याः प्रतिलीमंशामाद्य । मरु
तौ देवगंधर्वविद्याधरगणैःसह । विकीडरसुभिःस्तुभैर्निधुकैरिवपन्नगैः । सृजतःसर्वतःसर्वै नीव्रे रौयमकोविर्णरसभू
त्वादिविभ्राणं वै रूपमानामदादिवि । पर्वतान्वशिंप्रान्गैःभ्र तत्रास्वेन्द्र पादपैः । उपनम्मुःसुरगणाः प्रहर्षदानवं बलं भसः
देवो श्रमी केशःपद्मनाभक्षिविक्रमः । भुगांत स्थानापलोविश्वस्य जगतःप्रभुः । सर्वयोनिःसमधुहारुकस्तुरवस्तु संस्थितः
भूत्वायो व्योमभूतात्मा श्यामःशांतिकरोरिहा । सो कीदी नि प्रभंरी यं उत्तमोत्तम तेजसं । श्रीधर समरारीणा चक्रचक्रग
दाधरः । सजेयाल्नं स्म महत्री सर्वासुरविनाशिनी । करेण कालवपुषा शशुकालप्रर्णागतां । अन्ये तु जौः प्रदीप्तानि भुजगारिध्व
जः प्रभुः । दध्यारादुध्वजा नानिशाङ्गी दीप्तिमहाबलः । सकद्रूपपम्याम सवेदिजं भुजगाभोजनं । यत्रनाधिकसंपकाशी गगनक्षोभ
कं खगं भुजगेन्द्र वदनैर्लिविदोनदिराजितं । मर्दन्न मृत स्पार्द्धवज्जेण रुतलक्षणं । अमृतारं भनिर्मुकैमंदराद्रिमिस्थितं भ॰म॰
देवासुरविमर्दे तु बहुशो दृष्टविक्रमं । शिविवन बलिनं नैवतनकुंडलभूषणं । विचित्रपत्रवसनं धातुमंतमिवाचलं स्फी २३८
तस्फोटायि तालंबनस्तीतांशुमतते । भोगिनो गारिसकेनमणिरत्नेन भास्वता । पक्षाभ्यां चारुपत्राभ्यामाश्रित्य दिवि लीलया तु
गांते संड्या पाभ्यां दानो पदाभ्याभि वांबरं । नील लोहितपीताभिः पताकाभिरलं कृतं केतु केशप्रतिकृत्यं महागिरिनिकेतनं भ्र

कृष्णवरजं श्रीमानारूढःसमरे विष्णुः सुवर्णवर्णवपुषासुपर्णो वैवरोप्तमं । तमन्वयुर्देवगणामुनयश्च समाहिताः स्तुतिःप
रमवंत्राभिस्तु गदाधरं । द्विजराजपरिक्षिप्तं देवराजविराजितं । चंद्रप्रभा वविपुलेसुहास समवर्तत । पक्षेनाविनिर्यो
पंप्रदीप्तं च कुतायातं । विष्णोजिष्णोश्च भ्राजिष्णोर्जसाच समाहतः । बलं बलवदुद्दृत्तसुरासप्समवर्त्तत । स्वस्त्यस्तु देवोस्मर
तिष्ठस्व मतिर्भाषत । स्वस्त्यस्तु दानवानीके उशना वाक्यमब्रवीत् । इति श्रीमत्स्यपुराणे प्रो॰तारकमयोद्धके श्रीमत्स्यउ
ताभ्यां बलाभ्यांसंजज्ञे तुमुलोविप्रहस्तदा । सुराणामसुराणां च परस्परजयैषिणां । दानवा देवतैःसार्द्धं नानाप्रहरणोद्यताः
समीयुर्युद्धमानावै पर्वताइव पर्वतैः । उपनद्धिश्च गगनं आप्रिह स्वैःसमंततः । नस्तुरासुर संयुक्तं युद्धमत्यद्भुतं बभौ । धर्माधर्
मेंसमायुक्तं दर्पेणाविनयेन च । ततोरथैःप्रजाविभिः वारणैश्च विनोदितैः । क्षिप्यमाणैश्च मुशलैः पासैश्च वैक्तरैः कृताः । प्रस्फोतदा
नवीमायानाद्भुत सीधिबेष्टितं । तेसर्वभिन्नमिवाभाति निघ्राणसहस्राकुलैः । बलंसुराणामसुरैर्निःप्रयत्नाःस्तुयंकर्ष दैत्या चाप
स्तुतानघोरांस्थित्वा वज्रेणतान्सारान् । आक्रोदेसबलं घोरं विवेशबहुलोचनः । सादैत्यप्रमुखान् हत्वा तद्दानवबलं महद्
तामसेनाश्रुजालेन तमोभूतमथाकरोत् । ततोन्योन्यं तावव्यं तदैत्यानां वाहनानिच । घोरेणतमसाविष्टा पुरुहूतस्य तेजसा
माया पाशैर्विमुक्ता स्तु अयत्नतःसुरोत्तमाः । नपश्यंति दैत्यसंघानि तमोभूतान्पानयन् । अपभृष्टा विभ्रांताश्च तमसा निजवर्म
सायेशुले दानवगणाःछिन्नपक्षा इवाद्रयः । तद्घूनाभूत देवसेंद्र संध्यकारमिवार्णवं । दानवैर्देवसदनं तमोभूतमिवाभवत् त
दासृजन्महामायामयस्तां मायासीमुद्गः । युगांतज्योतिर्जमंबौर्वस्थान्गौर्वर्वन्हिना प्रदहत् तत्सर्वां मायां मयोंदत्तकल्पितादे

465/1998

त्मरूपादित्यवपुषः सद्यउत्तस्थुरादवे मारुयमौर्वीसमासाद्य हृदयं मानादिवौकसः प्रेरितेर्वंडवि पर्वसंज्ञीत्वंतु सलिलं
क्रमात् तेदृष्ट्वा मानात्तौर्वीलोरेवक्रिनारुरूपेतसः अथासुरवलिलोदेवाः संतप्तास्त्राणलोपिताः संतप्तमाखामौरस्ये हनमा
नेचदानवैः योदितोरिवराजेन वरुणो वाक्यमब्रवीत् यथार्चविदितो धर्मोमुनीनां शास्त्रतःपुरा तस्मैहि मे वचः क
मीत्वमूजकल्याशिनः ब्रह्मयोनौ प्रसूतस्य ब्राह्मणोस्याब्रवर्तिनः ब्रह्मचर्यमुवरितं ब्राह्मणमपितोवयेत् जन्मगोत्र
रूपस्थिपेणहा अमयासिनः अस्माकंतुवनेद्रुनि वंनाश्रमनिवासिनां अतस्त्वं मुनस्त्वाद्वास्तुनः स्तांदंतोलूखलिनस्तथा अश्म
कुट्टा दत्तान्नवाः पंचतनमतवप्यये एतेनपस्तितिहंनोब्रतरपिमुडकरैः ब्रह्मचर्यंपुरस्कृत्य प्रार्थयेतिपरांगति ब्रह्मचर्या
द्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वंविधीयते एवमाहुः परेलोके ब्रह्मचर्यविदोजनाः ब्रह्मचर्येसमाधत्तेकिमतापरंतपः अयो
गोकेशधरणमसंकल्प ब्रतक्रियो ब्रह्मचर्यं मिहचर्याचरन्यस्मादंभसंहितः क्वदाराः क्वचसंयोगः क्वचभावविपर्ययः
यथायं ब्रह्मणास्वष्टा मनसा मानसीप्रजाः यद्यस्तितपसोवीर्यंमस्माकं विदितात्मनो सृजध्यमानसान्पुत्रान् प्राजाप
त्येनकर्मणा मनसोनिर्मितायोनिनाधीतरचाप्यपस्विभिः नदारयोगोबीजं वा ब्रतमुक्तं तपस्विनां यदिदं लुप्तधर्मार्थं मत्स्य०
युष्माभिरिहनिर्भयैः व्याहृतं सद्भिरत्यर्थमसद्भिरिवमेमतं वपुर्दीप्तान्तरात्मानमेतत्कृत्वामनोमयं दारयोगंविनास्रक्ष्ये २४०
पुत्रमात्मतनूरुहं एवमात्मानमात्मानंद्वितीयं जनयिष्यति धर्मेणानेनविधिना दिधक्षंतमनःप्रजाः और्वस्तुतपसाविष्टो
निवेश्योरुं हुताशने ममंथैकेनदर्भेणसुतस्य प्रभवारणिं तस्योरुं सहसाभित्वाज्वालामालीह्यनिंधनः जगतो दहना

काङ्क्षी पुत्रोग्निः समपद्यत उर्वस्योरुं विनिर्भिद्य और्वोनामांतकोनलः दिधक्षन्निवलोकांस्त्रीन् जज्ञे परमकोपनः उत्प
न्नमात्रश्चोवाचपितरं दीनयागिरा क्षुधा मे बाधते तात जगद्भक्ष्ये त्यजस्वमां त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालैर्जृंभमाणो दिशोद
शः निर्दहन्सर्वभूतानि ववृधे सोन्तकोनलः एतस्मिन्नंतरे ब्रह्मा मुनिमौर्वं समागतः उवाच वार्यतां पुत्रो जगतश्च 467/1998
दयांकुरु अस्यापत्यस्य ते विप्र करिष्ये स्थानमुत्तमं तथ्यमेतन्मम वचः शृणुत्वं वदतां वरः और्वउवाच धन्योस्म्यनुग
हीतोस्मि जन्मेदमद्य वांछितः मतिमेनोददातीह परमानुग्रहायवैः प्राप्ते तु काले संप्राप्ते कांक्षितव्येसमागमे भग
वंस्तर्पितः पुत्रः केर्हव्यैः प्राप्स्यते सुखं कुत्र चास्य निवासः स्याद्भोजनं तु किमात्मकं विधास्यतीह भगवान्वीर्यतुल्यंम
होपमः श्रीब्रह्मोवाच वडवावक्त्रवसतिः समुद्रेनेभविष्यति ममयोनिर्जलं विप्र तस्यपीनवतः सुखं अत्राहमास्य
नित्यंतं पिबेवारिमयं हविः तद्धविस्तवपुत्रस्य कल्पयाम्यालयं च ब्रतं ततो युगांतिन्द्रतात्माहमेव च पुत्रक सहितोवि
चरिष्यामि निःपुत्राणां मृणापहः एषोग्निरंतकाले तु सलिलाशी मयाकृतः दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसा एव
वमस्त्विति तं सोग्निः संहृतज्वालमंडलः प्रविवेशार्णवमुखं प्रक्षिप्य पितरि प्रभां प्रतियातस्ततो ब्रह्मा ते च सर्वे महर्ष
यः और्वस्याग्नेः प्रभांज्ञात्वा स्वांगतिं समुपाश्रिताः हिरण्यकशिपुर्दृष्ट्वा तदा तन्महदद्भुतं और्वं प्रतिसर्वांगो वाक्यमे
तदुवाचह भगवन्नद्भुतमिदं निवृत्तं लोकसाक्षिकं तपसा ते मुनिश्रेष्ठ परितुष्टः पितामहः अहं तु तव पुत्रस्य तव चैव
महाव्रत भृत्यइत्यवगंतव्यः साध्योयदिह कर्मणा तन्मां पश्य समापन्नं तवैवाराधने रतं यदिसीदे मुनिश्रेष्ठ तवैवस्या

त्सराजितः ॥ अर्क उवाच ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतो ------- महान् नास्ति ते तपसा तेन भगवन् मद्देहसुंदर तामेव मामों॰
ह्रीं मम मत्सुरेण निर्मितो निरं अनामनि मर्यंउः पाप्पां पाकेरपि एवते स्यस्य ब्रह्माणोरिव विनिपत्ते सरसं स्यान्मयां किं
चिदित्र संचयं च स्तुति ॥ श्रीमत्स्य उवाच ॥ एवमस्त्विति तं गत्वा प्रणम्य मुनिपुंगवं जगाम त्रिदिवं हृष्टः कृताञ्जलिदानवेश्वरः
एवमुर्विमसामापादे वैरपि उरासरा ऊर्वेण निर्मिता हर्वे यावकेनो वैसत्तुना तस्मिंस्तु स्थिते देवे वीर्येण संश
यः आपाद्यामीत्सुरान्तस्य हातेनैव तेजसा हीयोणा प्रतिहंतव्या कर्मण्यो भगवान् सुखी दीपता मे सस्वाशक्तो पयो
निर्विकाकरः तेनाहं सह संगम्य पादेभिस्य समाहृतः माभामे ताहनिष्यामि तस्य सा हावसंज्ञयः ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे
मत्स्योऽवेतारकमस्तुरे ॥ श्रीमत्स्य उवाच ॥ एवमस्त्विति संहृष्टः शक्रस्त्रिदशवंदनाः संदिदेशाथ तः सोमं स्तुधापयाः
त्रिराशुधं गतसोमसरापतंकुरु पाशधरस्य वै राज्ञसुराणां विनाशाय जयार्थं च दिवौकसां त्वं मत्तः परिवीर्यवान्
ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः त्वन्मयं सर्वलोकेषु रसं वेदा विदो विदुः क्रिया हदिस्तथा व्यक्ता समस्ते सेवमंडले परिवर्तस्य
राहोत्रे कालं जगति यो जयतः लोकछायामर्यजलस्य तवां गेषु शविभ्रमः नविदुः सोमदेवापि पेचन हृतं योनयः मत्स्य०
त्वमादित्यस्वयाकुर्ज्योतिष्मो चारिवाखिता ततः प्रोस्मह सह सा भासमं स्यारिवर्तजगत स्वेतसान्तुहिते मत्स्ये ज्योतिषां २४९
मधिपः शशी आधि कृत्कालयोगं त्वाद्विशन्या पतत माद्यकः ऊर्मधीनां क्रियायोनि हरद्रोणरस्तु कथा स्वेतांश्वरमता
धारस्व पलस्थे तवाहना त्वं कांति कांत वपुष्यं त्वं सोमसोमपायिनां साम्यस्त्वं सर्वभूतानां तिमिरघ्नस्त्वमृक्षराट् तद्ग

च्छ त्वं महाबाहो वरूणेन वरूथिना शमय त्वासुरीं मायां यया दह्याम संयुगे ॥ सोम उवाच ॥ यन्मां वदसि युद्धार्थे देवरा
जवरप्रदः एष वर्षामि शीतौघैर्दैत्यमायापकर्षिणं एतान् शीतनिर्दग्धान् हिमवेष्टितान् विमायान्विमदां
स्थैव पश्य दैत्यान्महाहवे तथाहि करोस्तुष्ट्राशोभिरातमहत्पः वेष्य तिवानान्यो रान्दैत्यान् मेघगणाङ्गव तौ
पाद्य सीर्णांस्तु धरीवरूणौ महाबभौ अभवतुर्हि मपाशैश्च पाशपातैश्च दानवान् छादवंतुनायौ समरे तौ पाशहिमबोधि
नौ ... दुरे भो भिःभिः कुहूविनमहार्णवौ ताभ्यां मायाविनासैन्यं तहानमि हृष्यते जगन्ने पर्ण्को भोदैः प्राविशेरि
वसंहतं तावुभौ तांतु पाशौतु शशांकवरूणावुभौ मायात्वं शाम यां मासदेवो दैत्ये यनिर्मितां शितांशुजालनिर्दिग्धा
:पातौ स्तुसंपित्तारणो नदो कुस्या निहुं दैत्या वज्र ह्रस्वा रवाड्यः शीतांशुनिहिताभैस्तु दैत्यास्मयेहिमाहृताः हिमसा/वि
तसवींगानस्पाणरवाड्यः ते शांतु दिविना दैत्यामाप रितन्नाणि वै विमानानि विचित्राणि प्रपर्तत्तु स्म नंतिच ता
न्यायहस्ताप्रसितानशूदितान् शीतरश्मिना मयोह दर्शमायावी दानवान् दिविराभकः साशिला जालवितता स्वकृत
मासि ह्वासिना पादपाषोत्कटा नां च कंदराकीर्णकाननो सिंहव्याघ्रगणाकीर्णा पदनां घूर्णितस्तुमो विमितां स्वेन पुत्रे
ण कृति तां दिविकामगां पार्थितां पार्थिवी माधां ससुज्जेससमं ततः शोभिशरक्ष्या शिलावर्षः सपतन्निं श्वपादपैः यौजनघु
र्देवसंघास्तान् दानवान् भजी वधन् नैशाकरी वारूतीच्च मायोतुरध्वतस्ततः असस्मान्निष्पादसंघातैः किरन् दे वगणा
न्यौ साश्मयवासु अयमातव महेंद्रसंकटा अभवाधारसंवारा हृष्टिवीपर्वतैरिव तरपवस्तु अनुपंसमर्मतुरणो विर

469/1998

नं सरित्सु हृतासश्री मान्यस्य सोमोऽथ कंपत सरित्सु रसातुगस्या मीनत्सु क्षोभस्संगराऽजरः कालतः कालमेव भास
मीहस कालमारुहे देवासुरविमर्दे तु हतु कामस्तदा हरिः ततो नगवतादिग्धोरलेषाव कम्यारूतो वादितो
विष्णुवाक्येन भो मानो व्यपक्रमीत्तो तान्यासुरान वेगाभ्यो प्रविशाभ्यां महाहवे दग्ध्वा सा पवीमा माभस्मभूता
गतांतदा सो मलोमिल संहुक्षः सोमवस्थानलः कृतः दैत्यसेनां प्रदहत्सु गोतेषि च मूर्छितो पापः प्रभावित
स्वप स्वाद सासिमु मारूताम् चेरतु दानवानी केकीडंता वृनेल्यानलौ भस्मा च व भूतेषु प्रपलतस्त स्वतस्तु च
दानवानां विमानेषु निपतत्सु समंततः वानस्कंधा प विकृषु कनकर्मणि पावके मायाव धनिहतेषु स्वपमाने गदा
धरे निःप्रयत्नेषु दैत्येषु त्रैलोक्य वंभने संहृष्टेषु देवेषु साधु साध्विति सर्वशः जयेतश्रा हात्पकृस्य दैत्यानां च प
राजये दिक्षु सर्वासु शुद्धासु प्रवृत्ते धर्मविस्तरे अपवृत्ते चंद्रमसि स्वस्थानस्थे दिवाकरे प्रकृतिस्थेषु लोकेषु त्रीषु च
रिचबंधुषु आभिन्नवंधने मृत्यौ हुताशमाने हुताशने यज्ञशोभिते देवेषु स्वर्गार्थदर्शीयेषु च लोकपालेषु सर्वेषु दि
क्षु संख्यानवर्त्तिषु भावेतपसि सिद्धानो मभावे पापकर्मणां देवपक्षे प्रमुदिते दैत्यपक्षे विषीदति त्रिपादविग्रहे ध मत्स्य०
र्मे अधर्मे पादविग्रहे अपावृत्ते महाद्वारे वर्त्तमानेच सत्पथे लोकप्रवृत्ते वृत्तेषु स्वधर्माश्रमेषु च प्रजारक्षणेषु २४२
केषु भ्राजमानेषु राजसु प्रशांतकल्मषे लोके शांतमनसि दानवे अग्निमारुतयोस्तस्मिन् वृत्ते संग्रामकर्मणि तन्मये
विमलैलोके ताभ्यां जय कृतः कृतः हर्वं दैत्यगतःश्रुत्वा मारुताग्निकृतं महत् कालनेमीति विख्यातो दानवः प्रत्यदृ

श्यत भास्कराकार मुकुटस्फुरितांगुलीकुटांगदः मंदराद्रिप्रतीकाशो महारत्नसमं वृतः शतप्रहरणोदग्रः शतबा
हुः शतेनः शतशीर्ष स्थितःश्रीमान् शतशृंग इवाचलः कक्षे महति संवृद्धो निदाघे इव पावकः धूम्रकेशो हरिश्मश्रुः संह
ष्टौष्ठपुटाननः त्रैलोक्यांतरविस्तारि धारयन् विपुलं वपुः बाहुभिस्तुलयन्व्योम क्षिपन्पद्भ्यां महीधरान् ईरयन्मुखनि
श्वासैर्वृष्टिमतो बलाहकान् तिर्यगायतरक्ताक्षं मंदरोदयवर्चसं दिधक्षंतमिवायांतं सर्वान्देवगणान्युधि तर्ज
यंतं सुरगणान् छादयंतं दिशो दश संवर्तकाले तृषितं दृष्टं मृत्युमिवोत्थितं सुतलेनोच्छ्रयवता विपुलांगुलिपर्वणा लंबा
भरणपूर्णेन किंचिच्चलितवर्मणा उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता दानवान् देवनिहतान् इत्तिष्ठतेति ब्रुवन् तं
कालनेमिं समरे द्विषतां कालचेष्टितं वीक्षंते स्म सुराः सर्वे भयवित्रस्तलोचनाः तं वीक्ष्य सुरभूतानि क्रामंतं कालनेमि
नं त्रिविक्रमं विक्रमंतं नारायणमिवापरं सोत्सृष्टितःतुनः मारुताघूर्णितां बरः भक्रमेनाम्सुरो युद्धे त्रासयन्माम सदेव
ताः समधेनासुरेंद्रेण परिघृक्षत्तनोरसः कालनेमि बभौ दैत्यः सविष्णुरिव मंदरः अथ विव्यथिरे देवाः सर्वे शक्रपुरो
गमाः दैत्येन्द्रः कालनेमिं तमायांतं दृष्ट्वा कालमिवापरं इति श्रीमत्स्यपुराणे पद्मोद्भवे तारकमयेषु श्री मत्स्य उवा
च तानवानासमनीकेषु कालनेमिर्महासुरः व्यवर्द्धत महातेजास्तपांते जलदो यथा तं त्रैलोक्यान्तरगतं दृष्ट्वा ते दानवेश्व
राः उत्तस्थुरपरिश्रांताः पीत्वा शमृतमुत्तमं ते वीतभयसंत्रासा मयतारपुरोगमाः तारकामयसंग्रामे सततं जितकाशिनः
रेजुरायोधनगता दानवायुद्धकांक्षिणः मंत्रमभ्यसतां तेषां व्यूहं च परिधावतां समुद्भूता ध्वनायेच भाहणीचवत्याहका

मेरुशृंगाभवत्प्रीतिर्दानवं कालनेमिनं येतत्र मयमुख्यास्तु सन्मुख्या पुरपुरस्सराः वेतु तत्र भयं त्यक्त्वा कृतयोद्धुमु
पस्थिताः विप्रचित्तिमुखश्चैव खरलं बाहुभावपि अरिष्टो बलिपुत्रश्च किशोरश्च तथैव च स्वर्भानुश्चामरप्ररव्योवक्र
योधी महासुरः एतास्त्ववेदिनः सर्वे सर्वेन पसिसुस्थिताः दानवाः कृतिनं जग्मुः कालनेमिनमंतुतं तेगदाभिश्चगु
र्वीभिश्च कैरथ्यपरस्वधैः कालकल्पैश्च मुशलैः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः अश्मभिश्चाद्रिसदृशैर्गंडशैलैश्च दारुणैः पट्टिशै
र्भिडिमालैश्च परिघैरुत्तमायसैः घातनीभिश्च शुभ्वीभिः शतघ्नीभिश्च सर्वशः युगैर्यंत्रैश्चानिर्मुक्तैर्मार्गणैर्यंत्रताडितैः दो
र्भिश्चायतपीनाभिः प्रासैः पाशैश्च मूर्छितैः भुजंगैर्लेलिहानैश्च विसर्पद्भिश्च सायकैः वज्रैः प्रहरणीयैश्च दीप्यमानैश्च
तोमरैः विकोशैरसिभिश्चीग्रैः शूलैश्च शितनिर्मलैः दैत्याः संदीप्यमानाः संप्रगृह्य दुरासदः ततः सुरसुतस्ततः का
लनेमिनमाहवे सादीप्यमाना प्रवरा दैत्यानां महाचमूः द्यौरिति मितासर्वा पाथनानीकानु तागमे देवतानामपि चमू
र्मुमुदे शक्रपालिता उपेतासितकृष्णाभ्यां ताराभ्यां चन्द्रसूर्ययोः वायुवेगवती सौम्या तारागणपताकिनी तोयदाविं
द्धवसना ग्रहनक्षत्रहासिनी यमेंद्रवरुणैर्गुप्ता धनदेन च धीमता संप्रदीप्ताग्निसदृशा नारायणपरायणा सासमुद्रो — भ॰प॰
घसदृशी दिव्या देवमहाचमूः रराजास्त्रवती भीमा यक्षगंधर्वशालिनी तयोस्तु द्योस्तदानीं च बभूवस्समागमः द्या — २४३
वापृथिव्योः संयोगो यथा स्याद्युगपर्यये तद्युद्धमभवद्घोरं देवदानवसंकुलं क्षमापराक्रमपरं दर्पस्य विनयस्य च
निश्चक्रमुर्बलाभ्यां तेभीमाभ्यां तु महासुराः पूर्वापराभ्यां संरब्धाः सागराभ्यामिवांबुदाः ताभ्यां बलाभ्यां संहृष्टाश्चेरुस्ते

यथा नवाः वनाभ्यो पर्वताग्राभ्यां क्षुभिताभ्यां पयानगाः समाजघ्नुस्ततो भेरीः शंखान् दध्मुरनेकशः अपामुर्वंतरं चैव दि
शश्च समपूरयन् आघ्रातमत्र निर्घोषे धनुषां कूजितानि च दुंदुभीनां च निनदो दैत्यमेनदिधुःस्वनं तेभ्योन्यमतिसंपेतु
पातयंतः परस्परं बभंजुर्बाहुभिर्बाहून्द्वंद्वमन्ये युयुत्सवः देवतास्त्वारहश्च परिघोश्चोत्तमायसान् निस्त्रिंशान् सस
जुः संरब्धे गदासुर्वीसु दानवाः गदाभिपातैर्भग्नांगा बाणैश्च कत्थी कृमाः परिपेतुर्भृशं केचित्पुनः केचित् प्रजाग्मिरे ततो
रथैः सतुरगैर्विमानैश्चाशुगामिभिः समीयुस्ते निसंरब्धा रोषादन्योन्यमाहवे संवर्तमानाः समरे संहृष्टो पुद्भुदानवाः रथा
रथैर्निपुष्पंते पादातास्तु पदाभिः तेषां रथानां तुमुलः सङ्घट्टात् स्वनवाहिनी नभो नभस्योदिव यथा नभस्ये जलदस्वनैः बभंजि
रे रथाः केचित्केचिन्मर्दिताः रथैः संबाधमेने संप्राप्य नशक्नुवन्ति तुं यथा अन्योन्यमानाः समरे दोर्भ्यामुत्क्षिप्य दंशिताः
मंक्षा दमानाभ रणाजघ्नुस्तथासिचर्मिणः अन्यैरस्त्रैर्विनिर्भिन्नाः रक्तं वेमुर्दनास्तथा रक्तजलानां सदृशाजलदानां समाय
मे तद्दरव्यस्त्रशस्त्रग्रथितं क्षिप्ताक्षिप्तगदाचितं देवदानवसंक्रुद्धं संक्रुध्दं युद्धमावभौ तद्दानवमहाम्बुदं देवायुधविरा
जितं अन्योन्यबाणवर्षेण युद्धदुर्दिनमावभौ तद्दानवमहामेघं एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धः कालनेमिस दानवः व्यवर्धत
समुद्रोघैः पूर्यमाण इवांबुदः तस्य विद्युज्ज्वलापीडाः प्रदीप्ताशनिवर्षिणः गात्रे नागगिरिप्रख्या विनिश्चेरुर्बलाहकाः
क्रोधान्निःश्वसतस्तस्य भृभेदस्वेदवर्षिणः साग्निः प्रसुता सस्तु खाग्नि पेतुरर्चिषः तिर्यगूर्ध्वं च गगने ववृधुस्तस्य बाह
वः पर्वतादिव निःक्रांताः पंचास्याः इव पन्नगाः शस्त्रजालैश्च विधैर्धनुभिः परिघैरपि दिव्यमाकाशमावव्रे पर्वतैरुच्छ्रितैरिव

सोनिलो हुतवसनसखोसंज्ञमन्वान्तः संध्यातपप्रख्यशिलः सासान्मेकृरि चावन्तः शुद्धवेग प्रमाथितैः सेषः स्कंधाप
पार्श्वैः मे पाहवदेवगणांशु क्लेशैरविमरीहागिरीनः याऊरस्तुनिश्रृंगैः त्रिशभिर्वक्रोसेकृतः नसोनुयलितुं देवा काः
अनेमित्रसायुधिः श्रुचिभि निहितास्तः केचित्न केचिद्विदश्योष्टकृताः पक्ष्मां भर्वमतपक्षपेतुः सहमहोशेरश्वैः तेनविना
सिमादेवासपरैः कालनेमिना नष्टकुर्थमये नापिपक्षं कर्मविचेतसः तेनराकुसरुवात्मस्मादितत्परवे अनेः ए
रावनगतः मयअलितुं नशाशाकत निर्जनोजोरसहशौनिर्जात्यावस्थाप्रभा निवीप्यारहुतस्तेनपिपासोवरुणेस
धे रसोवैश्रवणस्तेनपरिहो कामरूपिणा विन्दोविहृतः संरथे स्वाजितोधनदक्रिया समः सर्वहरस्तेनमृत्युः
प्रहरणोमध्ये याम्यामवस्थोसंस्तम्भीमःस्वोदिशंमाविशेत् सलोकपालास्त्रेसर्वेकृत्वा तेष्वाच कर्मनत् दिक्षुस
र्वासु देहंस्वं चतुर्धाविदधे तदा सनक्षत्रपथंकृत्वादि में स्वर्भानुदर्शिनं जहाररलक्ष्मीं सोमस्य तं चास्यविषयं मह
त् कालस्य मासरी सांकुधर्मस्य राजसभास्करं सापनं चास्य विषयं जहारदीनकर्मवि सोमिदेवमुखाहुत्याच्चकार
मसुरवाग्रयं वायुंचतरसाजित्वाविदधेस्ववशानुगं ससमुद्रांसमानीयसर्वाश्चसरितोबलात् नकातात्मसुखे मत्स्य०
वीर्यादेहप्रतायच्चसिंधवाः भपःस्ववशागः कृत्वादिविजायाश्च भूमिजाः स्थापयामासजगती सुगुप्तो धरतीधरैः २४४
मस्वयंभूमिवाभाति महाभूतपतिमहान् सर्वलोकमयो दैत्यः सर्वलोकभयावहः सलोकपालैकश्च वयुश्चंद्रसूर्य
ग्रहात्मवान् मादकातिलसंयोगोरराजसुधिहानवः परमेष्ठस्थितःस्थानेलोकानांप्रभवोपमे तंदुष्टं दैत्यगणादे

वारतिपितामहं इतिश्रीमत्स्य०पद्मोद्भवेतारकमयेयुद्धे मत्स्य३० श्रीवनंनाम्नवतेंविपरीतेनकर्मणा वेदाधर्मःक्ष
मासत्यंश्रीश्चनारायणंचया सर्तेसायुपस्थानात्सकोधौदानवेश्वरः विषवंपदमन्विच्छन्यौनारायणंतिकं मरदर्श
सुपर्णेलक्ष्यं स्वस्यंचकगदाधरं दानवानां विनाशायवना मर्त्यं तं गदोद्भुनं सजलोनोदसहशांविद्युल्लदशावासर्सस्वा
रूढस्वर्णपक्षाद्यांशिखिनं कश्यपं खगं दृष्ट्वा दैत्यविनाशायपुरःस्वस्थंमिवस्थितं दानवोविष्णुमक्षोभ्यंबभाषेक्षुभ्यमान
सः अयं सरिपुरस्माकं पूर्वेषांप्राणनाशनः अर्णवोवासिनां चैव मधुकैटभयोरपि अयं सविग्रहोस्माकमशाम्यः किल
कथ्यते अनेन संयुगेत्वद्य दानवाबहवोहताः अयं सनिघृणोलोके स्त्रीबालनिरपत्रपः येदानवनारीणांसीमंतोद्धरणं हृ
ते अयं सविष्णुर्देवानां वैकुंठो यदि वौकसां अनंतो भोगिनामसुस्वपन्नाथःस्वयंभुवः अयं सकालो दैत्यानां कालरूपे
मयिस्थिते अतिक्रांतस्य कालस्य फलं प्राप्स्यसि केशव दिष्ट्या दानीं समक्षं मे विष्णुरेषसमागतः अद्यमद्बाहुनिष्पिष्टो
मध्ये वः प्रणमिष्यति यास्याम्यपचितिं दैत्या पूर्वेषाम् अद्य संयुगे इमं नारायणं हत्वा दानवानां भयावहं क्षिप्रमेव हनि
ष्यामि रणेऽमरगणानिह जात्यन्तरगतो ह्येष पाप्मा च ते दानवानद्य ध्ये तपोनंताः पुराभूत्वा पद्मनाभ इति श्रुतः जघानेकार्णवे
घोरे तावुभौ मधुकैटभौ द्विधा भूतं वपुः कृत्वा सिंहस्यार्धं नरस्य च पितरं च जघानैको हिरण्यकशिपुं पुरा शुभं गर्भं मध्ये
नमदितिर्देवनारणी त्रैलोक्यान्सजहारैकः क्रममाणास्त्रिभिः क्रमैः स यस्मिन्दानीं संप्राप्ते संग्रामे तारकामये मयासह समा
गम्य सदैवो विनशिष्यति एवमुक्त्वा बहुविधक्षिपन्नारायणं रणे वाग्भिरप्रतिरूपाभिर्युद्धमेवाभ्यरोचयत क्षिप्यमाणोऽसु

475
1998

रेंद्रेण नमुचोपगदाधरः ॥ क्रमाद्बलेन महतामस्मि तं वेदमब्रवीत् ॥ अद्य दैत्य दर्पबलं स्थिरमक्षोभजं भजं ॥ हतस्त्वं दर्प
जैर्देवैर्हि त्वायोधमानसे त्वं मां ॥ अधर्मस्त्वेम मम तोऽधितन्त्र ववाग्याजे ॥ न तत्र नराश्च संस्थितिपत्र गजौकौ तिर्योषितः ॥ अहं त्वां
दैत्य पश्यामि पूर्वेणामार्गगामिनं ॥ प्रजापतिकृतं सेतुं कस्सस्काशक्तिमान् तु जेत ॥ अद्य त्वं नाशयिष्यामि देवमामारक्षा
तिनं ॥ स्वेषु स्वेषु च स्थानेषु स्थापयिष्यामि देवताः ॥ एवं ब्रुवति चात्यर्थं मधेश्री वत्सधारिणी ॥ जहास दानवः क्रोधात् फ्लांच
क्रेच साधुधान ॥ स बाहुश्शतमुद्यम्य सर्वास्त्रान् शरधारिणो ॥ क्रोधाद्विगुणरक्ताक्षो विष्णुं वक्षस्यताडयत् ॥ दानवाश्चापि स
मरे मयतारपुरोगमाः ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशा विष्णुमभ्यद्रवन् रणे ॥ ते दानव बश्च महती गदासुद्यम्य बाहुभिः ॥ घोरां ज्वलन्तीसु
मुद्यसंरब्धो गरुडोपरि ॥ कर्मणा तेन दैत्यस्य विष्णुर्विस्मयमागमत् ॥ यदा तेन सुपर्णस्य पातितां मूर्ध्नि सा गदा ॥ सुपर्णं वि
थितं दृष्ट्वा क्षतं च वपुरात्मनः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो वैकुण्ठश्चक्रमाददे ॥ व्यवर्धत च वेगेन सुपर्णेन समं विभुः ॥ भुजाश्चास्य
वर्धमाना दिशो दश ॥ विदिशश्चैव खं चापि गां चैव प्रत्यपूरयन् ॥ ववृधे स पुनर्लोकानाक्रान्तकाम रवीजसा ॥ तं ज ॥ मत्स्य० ॥
यायासुरेंद्राणां वर्धमानं नमस्यले ॥ ऋषयस्सह गंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनं ॥ स द्यां किरीटमुकुटमलिहं साभ्रमंबरैः ॥ २४५ ॥
पद्भ्यामाक्रम्य वसुधां दिशश्चाक्रम्य बाहुभिः ॥ स सूर्यकरतुल्याभं सहस्रारमरिक्षयं ॥ दीप्ताग्निसदृशं घोरं दर्शनेन सुदर्शनं
सुवर्णरेणुपर्यंतं वज्रनाभं भयावहं ॥ मेदोस्थिमज्जारुधिरैः सिक्तं दानवसंभवैः ॥ अद्वितीयं प्रहरणं क्षुरपर्यन्तमण्डलं स्व
ग्दाममालाविततं कामगं कामरूपिणं ॥ स्वयं स्वयंभुवा दृष्टं भयदं सर्वविद्विषं ॥ महर्षिरोषैराविष्टं नित्यमाहवदर्पितं ॥ प्र

क्षेपाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः स्थावरजंगमाः ॥ क्रव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महामृधे ॥ तदप्रतिमकर्माणं समानं सूर्य
वर्चसं ॥ चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः ॥ संमुष्टदानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा ॥ चिच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः का
लनेमिनः ॥ संतत्स्य दैहोविमुखो विबाहुःश्वान् परिभ्रमन् ॥ निपपात दिवस्त्यक्त्वा क्षोभयन् धरणीतलं ॥ तस्मिन्निपतिते दै
त्ये देवाः सर्वगणास्तदा ॥ साधु साध्विति वैकुंठं समेताः प्रत्यपूजयन् ॥ अपरे ये तु दैत्यास्तु दृष्ट्वा पराक्रमाः ॥ ते सर्वे बाहुभि
र्व्याप्ता नश्शक्नुवन्ति तु रणे ॥ कांश्चित्केशेषु जग्राह कांश्चित्कण्ठेऽभ्यपीडयत् ॥ चकर्त कस्यचिद्वक्त्रं मध्ये कंचिदथापरं ॥ ते गदाचक्र
निर्दग्धा दैत्या गतासवः ॥ गगनाद् भ्रष्टसर्वांगा निपेतुर्धरणीतले ॥ तेषु सर्वेषु दैत्येषु हतेषु पुरुषोत्तमः ॥ तस्थौ शक्र
प्रियं कृत्वा कृतकर्मा गदाधरः ॥ तस्मिन् विमर्दे निर्वृत्ते संग्रामे तारकामये ॥ तं देशमाजगामाशु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ सर्वैर्ब्र
ह्मर्षिभिस्सार्धं गंधर्वाप्सरसां गणैः ॥ अभिनंद्य हरिं संग्रामे देवदेवो विनिर्गतो ॥ विरोचनस्य दैत्येशाः स्वमितं तु महाप्रजाः ॥ तदि
ष्टो भजतां लोके दिशं च वरुणादयः ॥ याम्यां यमः पालयतां सुत्तरां धनाधिपः ॥ ऋक्षैः सह यथायोगं गच्छतामपि चन्द्रमाः ॥ अब्दं
ऋतुमुखे देवैस्सर्वेभ्यजतामयनैः सह ॥ देवाश्च पितरश्चैव तृप्तिं यातु भयाः सुखं ॥ वायुश्च वायुमार्गस्थो विधादीप्त पावकः
त्रयो वर्णाश्च लोकास्त्रीन् तर्पयंतात्मजैर्गुणैः ॥ क्रतवः संप्रवर्तन्तां दीक्षयर्द्धिजातिभिः ॥ दक्षिणाश्चोपपद्यन्तां यज्ञकेभ्यः पृथक्
पृथक् ॥ गां च सूर्यो रसान् सोमो वायुः प्राणांश्च प्राणिषु ॥ तर्पयन्तः प्रवर्तन्तां मंत्रैस्सर्वैः स्वकर्मभिः ॥ यथावद्यातु रंदैर्णा महेंद्रम
लयोद्भवा ॥ त्रैलोक्यमातरस्सर्वाः समुद्रं यान्तु सिंधवः ॥ दैत्येभ्यस्त्यज्यतां भीश्च शांतिं व्रजतु देवताः ॥ स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि ब्रह्म

422
1998

लोकं सनातनं स्वर्गं हे स्वर्गलोके वा समे वा ध्वविरोधतः एवमुक्त्वा सुरगणान् विष्णुः सत्यपराक्रमः जगाम ब्रह्मणा सा
र्द्धं ब्रह्मलोकं महायशाः एतदाश्चर्यमभवत्संग्रामे तारकामये दानवानां च विष्णोश्च यन्मां त्वं परिपृच्छसि इति श्री
मत्स्य० पु० सोमवंशे प्रादुर्भावसमाप्तः ऋषय ऊचुः श्रुतं पद्मोद्भवस्यैतद्विस्तरेण त्वयेरितः समासाद्भवमाहात्म्यं भैरवस्य
विधीयतां सूत उवाच तस्यापि देवदेवस्य श्रूयतां कर्म चोत्तमं आसीद्दैत्योऽन्धको नाम भिन्नांजनचयप्रभः तपसा मह
ता सुकोऽवध्यस्त्रिदिवौकसां स कदाचिन्महादेवं पार्वत्या सहितं विभुं क्रीडमानं तदा दृष्ट्वा हर्तुं देवीं प्रचक्रमे तस्य
युद्धं तदा घोरमभवल्लोमहर्षणं रुद्रेण विनिर्भिन्ने रुधिरांधकस्य च अंधकाख्यसमुत्पन्नास्त्वसुरास्तत्र योधसहस्रशः तेषां
विदार्यमाणानां रुधिराद्परे पुनः बभूवुरंधकाराद्ये व्याप्तमखिलं जगत् एवं मायाविनं दृष्ट्वा तं च देवस्तदांधकं पा
नार्थमंधकस्यापि सस्सृजे मातरस्तदा माहेश्वरी तथा ब्राह्मी कौमारी चानलोत्तमा वाराही नारसिंही च वैष्णवी चललजिह्विका
शतानन्दी भगानन्दी पिच्छिला भगमालिनी बला मतिबला चैव रक्ता सुरभी मुखमण्डिका मातृनन्दी सुनन्दी च बिडाली शकुनी तथा
रेवती च महाकाली तथा रक्ता तथैव च ... कर्णमोटी तथा पाप्या मृत्युकी च घटोद मत्स्य०
री च गीला करीर्ष डौल्या गतीकुट्टिनी तथा आदितिश्च दितिश्चैव मारी मत्सूत चैव च करोमोटी तथाप्यपा मृत्युकी च घटोद २४६
रा वज्रहस्ता पिशाची च कपाली राक्षसी तथा भुशुण्डी करीर्ल बावंडा च करीभीती तथा घोटासुलोचना धूम्रा च रेवाली करा
लिका विशाली दंष्ट्रिणी रूपा मानिजटा कुक्कुटा तथा विनायकी च वैताली सुन्मता बडवा तथा सिद्धिश्च लेलिहा लोल कैकरीग
ईनी तथा उत्कटी बहुपुत्री च प्रेतयानी विदंकिनी क्रौंची शैलमुखी विनता सरसा सत्तु उमा रंलो मेनका च सलिली चित्ररू

पिणी स्वधा स्वाहा वषट्कारा धृतिर्ज्येष्ठा कपर्दिनी माया विचित्ररूपा च कामरूपा च संगमा सुरवेदिनाथामगर्भा महानासा
महामुखी कौमारी रोचना भीमा सदासा समदोद्धता लंबाशी कालजिह्वा च कुंभकर्णी महासुरी केशिनी शंखिनी चैव पिंग
लाक्षी हिता मसी उल्कामुखी धूम्रशाखी कंपिनी परिकंपिनी मोहिनी कुंडली ह्युग्रा निर्लज्जा वाऽभ्यशिनी स्वरकर्णीस्त
ये काली विशोकानन्दिनी तथा ज्योत्स्नामुखी पुरमुखी विकुंभी रक्तकंपिनी अधिका रामहा चित्रा चर्महसा मनोरमा अ
दर्शना हरंत्या यामा ताली लंबमेखला अबाला वंचना कालाप्राणदा लालसा विता विनोदा कोटराक्षी कां हंसा शालि
नी लंबस्तनी विसदा वासधूननी खरनादा दीर्घसज्जा सुविग्रेमुंडरी मुखा कुलपिकोशुक्तिकर्णा च चण्डिका वाल मोहिनी
माम्या तोसहनी लंबा विदारीव समासतः एतास्थान्याश्च देवेशः सोऽसृजन्मातरस्तथा अंधकानां महायोरप्यपु स्वारुधि
रं तथा ततो ऽधकासृजा सर्वाः परां तृप्तिमुपागताः ततस्तत्यात यान्भूता हीनाद्बोधकसृजः स्थल सुंदरपालिसुपीडिताऽश्च
करस्रदा ततः सर्वाःकरीदेवो योधकैः व्याकुलीकृतः जगाम शरणं देवो वासुदेवमजं विभुं ततः स भगवान्विष्णुः सृष्टवान्शु
रेवती पानयोसकलंतेष्यामंधकानामसृक्क्षणात् यथा यथा च रुधिरं दिव्यं संधकसंभवं तथा तथाधिकं देवी संशुष्या
ति जन्मापि पीयमाने तथा तेष्वामंधकानां तथाऽसृजि अंधकासुरहर्षणी ताः सर्वे नेत्रिपुरांतकेन शूलांधकं तु विक्रम्य ताह
सर्वा मृलो कंधकः चकार वेगात् आपे न्न हृदा बद्धाकरं अंधकः सुमहावीर्यस्तप्तुं शोभवीभ्र मः सामाप्य पुरहरौमिसंग
योग्यं तथैव च ततो मातृगणाः सर्वे शंकरं वाक्यमब्रुवन्भक्षयिष्यामहे देवेशः सदेवासुरमानुषं त्वत्प्रसादाज्जगत्सर्वं तदनुजा

479/1998

तुमर्हसि श्रीशंकर उवाच भवतीभिः प्रजाः सर्वा रक्ष्यंते न संशयः अस्मात्क्रोधादभिप्रायमात्मनाशी निवर्त्यतां इत्येवं शंकरे
णोक्तमनादृत्य वचस्तदा भक्षयामासुरत्यर्थं त्रैलोक्यं सचराचरं त्रैलोक्ये भक्ष्यमाणे वै तदा मातृगणेन वै नृसिंहमूर्त्तिं
देवेशं प्रदध्यौ भगवान्विभुः अनादिनिधनं देवं सर्वलोकभवोद्भवं दैत्येंद्रवक्षोरुधिरचर्चितांगं महाननं विद्युज्जिह्वं
महादंष्ट्रं स्फुरत्केसरसंचयं कल्पांतमारुतक्षुब्धसप्तार्णवमहारवं वज्रनिष्कनखं घोरं माकर्णदारिताननं मेरुशैल
प्रतीकाशं मुदा कुसुमेक्षणं हिमाद्रिशिखराकारं चारुदंष्ट्रोज्ज्वलाननं नखनिष्क्रांतज्वालाकेसरमालिनं बद्धां
गदं सुमुकुटं हारकेयूरभूषणं तेजसाक्रांतसकलं श्रोणीसूत्रेण महता कांचनेन विराजितं नीलोत्पलदलश्या
मं वाससा गाविभूषणं तेजसाक्रांतसकलब्रह्मांडोदरमंडपं पवनभ्राम्यमाणानां हुतहव्यवहार्चिषं आवर्तैः सदृशा
कारैः संयुक्तं देहलोमजैः सर्वरत्नविचित्रां धारयानं महास्रजं संध्यातमात्रो भगवान्प्रददौ तस्य दर्शनं आदृशेनैव
रूपेण ध्यातो रुद्रेण भक्तितः तादृशेनैव रूपेण दुर्निरीक्ष्येण दैवतैः प्रणिपत्य तु देवेशं तदा तुष्टाव शंकरः श्रीशंकर उवा॰
नमस्तेस्तु जगन्नाथ नरसिंहवपुर्हरे दैत्यनाथास्रजापूर्णनखशुक्तिविराजित ततश्च कलुषेजग्रे हेमपिंगलविग्रहं ततो नृसिं॰
स्य पद्मनाभस्य सीमांस्वक्षे जगद्गुरोः कल्पांतांभोदनिर्घोषः सूर्यकोटिसमप्रभः सहस्रपरमक्रोधः सहस्रेंद्रपराक्रमः स २४७
हस्रवदनः स्फीतः सहस्रचरणात्मकः सहस्रकालचरितः सहस्रनियतक्रियः सहस्रभूमिसंधेः सहस्रानंतमूर्त्तिमान् सह
स्रचंद्रप्रतिमः सहस्रग्रहविक्रमः सहस्ररुद्रतेजस्कः सहस्रब्रह्मसंस्तुतः सहस्रवायुवेगस्त्रः सहस्राकृतिरीक्षणः सह

स्रपंचमयनः सहस्रबंधमोचनः अंधकस्य विनाशाय स सृष्टवान्मातरो मया अनादृत्य तु तत्सर्वं भक्षयंत्यद्भुताः प्रजाः कृ
त्वा तास्त्वमगाः कोहं संभर्तुरपराजिताः सर्वं कृत्वा कथं तासां अविनाशमरोचये एवमुक्तः स रुद्रेण नरसिंहवपुर्हरिः सस
र्ज देवीं जिह्वया दानवागेश्वरी हरिः हृदयात्तु तथा मायां गुह्याय भगमालिनी अस्थिभिस्त्वनदा काली सृष्टा पूर्वं महामना
यया तु रुधिरं पीतं अंधकानां महात्मनां या नास्तिक विनाला केसा मनःकृतरेवती तादृशिनस्तराः सृष्टा गात्रेभ्यस्त्वत्क्रिया
ततः ताः सांनामानि यस्यामितानि मे गदतः शृणु सर्वास्तासां महाभागा घंटाकर्णस्तथैव च त्रैलोक्यमोहिनी पुण्या सर्वस
त्ववशंकरी तथा चक्रहृदया पंचमी क्ष्मरूपिणी संकर्षणी तथा स्यमवी अब्रतुमचारिणा कल्याणी मधुहं सापाल कगलो
सलहविका इति देव्यष्टकराज्ञना पानुचरभुजने अजिता सूक्ष्महृदया वृषावेगा भहंसना नृसिंहभैरवा विल्वगरु
त्मद्दया जया मंगमालिन्यकविरा उस्पष्टा स्वमातरः आकर्षणपारूठीच तथैवामरमालिका ज्वालामुखी भिषणी का का
मधेनुश्च बालिका तथा पद्मकरा राजम्र नवें सनसृताः स्मृताः अष्टौ महाबलाः सर्वा देवगात्रसमुद्भवाः त्रैलोक्यसृष्टिसं
हारसमर्थाः सर्वदेवताः ताः सृष्टमात्रा देवेन क्रुद्धा मातृगणान्प्रति प्रधाविता महाराज क्रोधाविस्फुरितेक्षणाः अविषह्यं तु
मातृणां दृष्ट्वा तासां तु रूपं तमेवं शरणं प्राप्ता नृसिंहो वाक्यमब्रवीत् यथा मनुष्याः पशवः पालयंति निजं सुतान् तथैव तैस्था
स्तु तथा वे देवतागणाः नवंमस्तु तथा लोका पालयंतु मयेरिताः मनुजैश्च तथा देवैः उत्कृष्टं वै पुरांतकं नचायवाभ्रकर्षं नाथ
नैव्यामि पुरांतके पैचमांसमारं तोह नेनरक्षानराम्मसा बलिकर्म करिष्यंति युष्माकं देमदानगः सर्वकामप्रदाश्चैणां भवि

481.
1998

ब्धं न संशयः उत्पादितं गणाश्चैव हरिर्व्यंतिकं गतिकं तेन सृष्टा महालोका रक्षितं तथा तत्रासनं रौद्रं चैव परां मूर्तिं महादे
वः प्रणम्य नि शुष्करेवत्या महादेवाः प्रपन्नो ध्यानं रमसे मायामातृगणस्थो यो देवि यतमाधृतः एवमित्युक्त्वा विसृज्याशे
मध्ये च सहस्रं समते मया मातृई तथा प्रजो नरेश्वैश्वर्यस्य सर्वं सृजति लोके कामान् सर्वान् कामान् प्रदास्यन्ति शुष्कस्य
जायन्ते ये च शुश्रूषिणो जनाः तेषां पुत्रं नदासे ची अविभ्यंति नसंज्ञायः सर्वे कामप्रदा लोके अविष्यति च पूजिताः श्रीमत्स्य
उवाच एता वतुल्का भगवान् सह मातृगणेन तु ज्वाला माला कुल वपुस्तत्रैवांतरधीयत रौद्रस्य मातृवर्गस्य दत्त्वा रुद्रस्य
पार्श्वे च रौद्रदिव्यं तनुस्तत्रैवांतरधीयत मया मातृवर्गस्य मरी च मूर्तिं तुषेण ददाति हरिसमीपे देवेश्वरस्या
चिन्त्यमिह मूर्तिः स्थितो विभवे त्रिपुरांतकारी इति श्री मत्स्यपुराणे मनुमत्स्यसंवादे अंधकवधः ऋषय ऊचुः श्रुतोंध
कवधः सूत यथावत्त्वदुदीरितः वाराणस्यास्तु माहात्म्यं श्रोतुमिच्छाम सांप्रतं भगवान् पिंगलः केन गणत्वं समुपा
गतः अन्नदत्वं च संप्राप्तो वाराणस्यां महाद्युतिः क्षेत्रपालः कथं जातः प्रियत्वं च कथं गतः एतदिच्छाम कथितं श्रोतुं
ब्रह्मसुत त्वया सूत उ॰ शृणुध्वं वै यथा लेभे गणेशत्वं स पिंगलः अन्नदत्वं च लोके वै स्थानं वाराणसी महत् पूर्णभद्रसु मत्स्य०
तः श्रीमानासीद्यक्षः प्रतापवान् हरिकेश इति ख्यातो ब्रह्मण्यो धार्मिकश्च ह तस्य जन्मप्रभृत्येव शर्वे भक्तिरनुत्तमा २४८
तदासीत्तन्नमस्कारस्तन्निष्ठस्तत्परायणः आसीनश्च शयानश्च गच्छंस्तिष्ठन्ननुव्रजन् भुंजानोपि पिबन्वापि रुद्रमेवा
न्वचिंतयत् तमेवं युक्तमनसं पूर्णभद्रः पिताब्रवीत् न त्वां पुत्रमहं मन्ये दुर्जातो यस्त्वमन्यथा न हि यक्षकुलीनाना

मेतद्वृत्तं भवत्युत गुह्यका वत पूर्वं वै स्वभावात्क्रूरचेतसः क्रव्यादाश्चैव भक्ष्याश्च हिंसाशीलाश्च पुत्रक मैवं कार्षीर्न ते वृत्तिरे
वं दिष्टा महात्मना स्वयंभुवा यथादिष्टा त्यक्त्वा यद्विनिभो वत आश्रमांतरजं कर्म न कुर्युर्गृहिणस्तथा हित्वा मनुष्यभा
वं च कर्मभिर्विविधैश्चर देवत्वं नो विमार्गेण मनुष्यास्तापिरे वन अथ वा द्विविधं तेषां धर्मं न प्राप्तिमंश्रिते मयापि विहि
तं पुत्र कर्म तं वा न्यं मंशयः सूत उवाच स एवमुक्तः पुत्रस्तु पूर्णभद्रः प्रतापवान् उवाच निष्क्रम गच्छ त्वं पुत्र यथेष्ट
मि ततः स निर्गतस्त्यक्त्वा गृहं संबंधिनस्तथा वाराणसीं समासाद्य तपस्तेपे सुदुश्चरं स्थाणुभूतो ह्यनिमिषः शुष्कका
ष्ठोपलोपमः संनियम्येंद्रियग्राममवातिष्ठत निश्चलः अथ तस्यानिशं तत्र तत्परस्य तदाश्रयः सहस्रमेकं वर्षाणां
दिव्यमप्यभ्यवर्तत वल्मीकेन समाक्रांतो भक्ष्यमाणः पिपीलिकैः वज्रसूचीमुखैस्तीक्ष्णैर्विध्यमानस्तथैव च निर्मांसरु
धिरत्वक्च कुंदशंखेंदुसप्रभः अस्थिशेषोऽभवच्छर्वं देवं वै चिंतयन्नपि एतस्मिन्नंतरे देवी विज्ञापयत शंकरं देवी
उवाच उद्यानं पुनरेवेदं द्रष्टुमिच्छामि सर्वदा क्षेत्रस्यास्य च माहात्म्यं श्रोतुं कौतूहलं हि मे यतश्च प्रियमेतन्मे तथास्य फ
लमुत्तमं इति विज्ञापितो देव्या पार्वत्या परमेश्वरः सर्वं निवेदयामास पृष्टस्तु वचनक्रमे निर्जगाम च देवेशः पार्वत्या
सह शंकरः उद्यानं दर्शयामास देवदेवः पिनाकधृक् देवदेव उवाच प्रफुल्लनानाविधगुल्मशोभितं लताप्रतानावनतं मनोह
रं विरूढपुष्पैः परितः प्रियंगुभिः सुपुष्पितैः कंटकितैश्च केतकैः तमालगुल्मैर्निचितं सुगंधिभिः सकर्णिकारैर्
बकुलैश्च सर्वशः अशोकपुन्नागवरैः सुपुष्पितैर्द्विरेफमालाकुलपुष्पसंचयैः क्वचित्प्रफुल्लांबुजरेणुभूषितैर्विहंगमैः

वारुकलपूजादिभिः क्वचिद्यक्षांगरूतैः प्रणादितं क्वचिद्यक्षाः एवं करंबकातुरं क्वचिद्भृकारांजवनादनादितं क
चित्क्रमानालिकुलाकुलाकुलं महाकुजाभिभ्रमरां गरिभिनिषेवितं चारुसुगंधिपुष्पितैः क्वचिद्वपुरापं सहकारहृष्टै
र्नतापदप्रेस्त्रिज कैन्य हस्ते कैः प्रगीतविद्याधरमिथुनाचारणे प्रनृत्तगीतानुगतासरोगणं प्रकृष्टनानाविधपक्षिसेवितं
प्रमत्तकामीतकुल्लोपनादितं मगेंद्रमानाकुलसंचमानसैः क्वचित्क्वचित्करुकवं धरेव कैर्मंगैः प्रकुञ्जनानाविधवृक्ष
चंपकैः सरस्तडागैः पद्मशोभितं क्वचित् निबिडनिचुलनीलनीलकंठाभिरामं मदमुदितविहंगमंगनादाभिरामं कुसु
मिततरुलतास्थानीलमत्तदिरेफैः नवकिसलयपत्रोभासितं प्रांतशालं क्वचिद्धनाश्रुतचारुविरुधं क्वचिल्लतालिंगित
चारुवृक्षं ॥ क्वचिद्विलासातमगामिनिभिर्विशोभितं किंपुरुषांगनाभिः पारापतध्वनिनिकूजितचारुशृंगैः रम्यैः
सितमनोहरनादकूपैः ... कर्णपुष्पतिकरप्रविसुकृतासैः विश्रामितं विदग्धदेवकुलैरनेकैः कुत्र्यौ...कैः फलसा
रसविनानसुकैः तोयासवैः समनुशासितदेवमार्गैः मार्गांतरागलितपुष्पविचित्रभक्तिः ... गुल्मविटपैर्विहगै
रूपेतैः शृंगाग्रैः नीलपुष्पस्तवकाभरननतप्रांतशाखैः रक्षोकैः मल्लिकोतभीतत्पुतिसुरवजननेशोपितां तमसो गोरा मम्प०
शोचंद्रस्य भासाकुसुमितततिलकैरेकतासंप्रयातं छायासुभद्रवृद्धस्थिरहरिताकुल्यातु प्रदर्भोकुराग्रं हंसानां पक्षवीत २४७
प्रचलितकनमसस्यविश्रीर्पतोर्पतोयानां तीरजानि प्रविकचकहलीवाटष्टप्रमथूरं मायूरैस्सम्यं देः क्वचिदपि पर
तिनेरंजितश्मा प्रदेशो देशो देशा मन्योन्यप्रमुदितविलसन्मत्तहारीतहृंदं सारंगैः क्वचिदुपशोभितप्रदेशं संकुलकु

मयपैः क्वचिद्दिवितं हुहानिः क्वचिदपि किंनरांगनाभिः शीरालिमधुरसुगीतहृत्संवं डः संस्कृष्टः क्वचिदुपजभतकीर्तसु
ष्पैराचासैः परिहृतपादपंसुनीनां आमत्तोत्पलविघ्निते क्वचिद्वशाजैरूतंगैः पनससमसफलैरूपेतं क्वाप्तिसुकक
लमाग्रहनीलमिश्रिसिर्शीगनाकनककनूपुरराबरम्यं रम्यांप्रि पंथुरू मंजरिसकुंभंगोभंगावलीसंचलितांप्रकदंबपु
ष्पे पुष्पोत्करानिलचिधूर्णितिपादपाग्रे मग्रेसरैर्भुवनमिपालितवंशगुल्मे गुल्मोतरप्रभृतिपीतमृगीमहसंसंसुप्ततो
तनुभ्रंता मपवर्गसंतु वंशोसुतालधवलैश्चित्तकैर्मनोज्ञैः सिंहरक्तकुंकुमकुसुमनिभैरशोकैः चामीकरप्रतिसमैरपक
र्णिकारैः पुष्पारविंदनिचदैः सुविशालशाखैः क्वचिदंजनचूर्णाभैः क्वचिदंजनसन्निभैः क्वचित्कांचनसंकाशैः पुष्पैराचितम्
तलं पुष्पागेसुहितावरचितनतैरकाशोकस्तबकभरनमितैरप्योपांतं ससमहोपवनं सुजातं पुष्पमरविलसितं सकलगुरु
नभसोलोकमकसरसानीकुहिनशिखरिसुखामावर्मिरेगतोत्रैः विविधनतरुविशालसमग्रहृष्टान्सुपुष्पंउपवनतरुरम्यं दे
शोभायामसदेवाः भीदेसुवानउद्यानं दर्शितंदेवशोभया परया पुनं सेवस्यतुप्तगणाः सर्वपुनर्वकुमिहालोमि अमले
त्रस्यमाहात्म्यमविसुकृत्य चैतया श्रुत्वापिहिनमेदृप्तिरतो भयोवदस्वमे देवदेववरवान् रदंगुत्यतमंत्रेत्रं सदावारणा
सीमम सर्वेषामेव जंतूनां हेतुर्मोक्षस्य सर्वदा अस्मिन्सिद्धाः सदा देवी मसीयत्र समास्थिता मामेर्लिंगधनानिर्णममः
लोकानिकीर्तिताः अभ्यसंतिपरं योगं युक्तात्मानो जितेंद्रियाः नानावृक्षसमाकीर्णे नानाविहंगनादिते कमलोत्पलपुष्पा
ढ्ये सरोभिः समलंकृते अप्सरोगणगंधर्वैः सदा संसिद्धसेविते रोचते मे सदा वासो येन कार्येण तच्छृणु मन्मना मम भक्तश्च मयि

485
1998

सर्वार्थिनः क्रियाः ॥ यथा मोक्षमिहाप्नोति अन्यत्र न तथा क्वचित् ॥ एतन्मम पुरं दिव्यं गुह्याद्गुह्यतमं महत् ॥ ब्रह्मादयो विजानं-
ति येन सिद्धा मुमुक्षवः ॥ अतः प्रियतमं क्षेत्रं तस्माच्चेह रतिर्मम ॥ अविमुक्तं यदा यस्मान्मोक्ष्यते न कदाचन ॥ महत्क्षेत्रमिदं
तस्मादविमुक्तमिति स्मृतं ॥ नैमिषेथ कुरुक्षेत्रे गंगाद्वारे च पुष्करे ॥ स्नानात्संसेवनाद्वापि न मोक्षः प्राप्यते यतः ॥ इह संप्राप्य-
ते येन तत एतद्विशिष्यते ॥ प्रयागे वा भवेन्मोक्ष इह वा मत्परिग्रहात् ॥ प्रयागादपि तीर्थाग्र्यादिदमेव महत्स्मृतं ॥ जैगी-
षव्यः परां सिद्धिं योगतः स महातपाः ॥ अस्य क्षेत्रस्य माहात्म्याद्भक्त्या मम भावनात् ॥ जैगीषव्यो महाश्रेष्ठो योगिनां स्था-
नमिष्यते ॥ ध्यायतस्तत्र मां नित्यं योगाग्निर्दीप्यते भृशं ॥ कैवल्यं परमं यातो देवानामपि दुर्लभं ॥ अव्यक्तलिंगैर्मुनिभिः स-
र्वसिद्धांतवादिभिः ॥ इह संप्राप्यते मोक्षो दुर्लभोऽन्यत्र कर्हिचित् ॥ तेभ्यश्चाहं प्रयच्छामि योगैश्वर्यमनुत्तमं ॥ आत्मनश्चैव-
सायुज्यमीप्सितं स्थानमेव च ॥ कुबेरस्तु महायक्षस्तथा सर्वार्पितक्रियः ॥ क्षेत्रसंसेवनादेव गणेशत्वमवापत ॥ सं-
वर्तो भविता यश्च सोपि भक्तो ममैव हि ॥ इहैवाराध्य मां देवि सिद्धिं यास्यत्यनुत्तमां ॥ पराशरसुतो योगी ऋषिर्व्यासो
महातपाः ॥ धर्मकर्ता भविष्यश्च वेदसंस्थाप्रवर्तकः ॥ रंस्यते सोपि पद्माक्षि क्षेत्रेस्मिन्मुनिपुंगवः ॥ ब्रह्मा देवर्षिभिः
सार्धं विष्णुर्वायुर्दिवाकरः ॥ देवराजस्तथा शक्रो येप्यन्ये दिवि देवताः ॥ उपासते महात्मानः सर्वे मामिह सुव्रते ॥ अन्ये-
ऽपि सर्वार्पितगुणो मामेव प्रतिपद्यते ॥ ततः प्रभृति चार्वांगि येपि क्षेत्रनिवासिनः ॥ गृहिणो लिंगिनो वापि भक्ता मम परायणाः
मत्प्रसादाद्गमिष्यंति मोक्षं परमदुर्लभं ॥ विषयासक्तचित्तोपि त्यक्तधर्मरतिर्नरः ॥ इह क्षेत्रे मृतः सोपि संसारे न पुन-

मत्स्य०
२५०

र्विशेत् ॥ ये पुनर्निर्ममा धीराः सत्वस्था विजितेंद्रियाः ॥ व्रतिनश्च निरारंभाः सर्वे ते मयि भाविताः ॥ देहभंगं समासाद्य धीमंतः
संगवर्जिताः ॥ गताः एव परं मोक्षं प्रसादान्मम सुव्रते ॥ जन्मांतरसहस्रेषु युंजन्योगी यमाप्नुयात् ॥ तदिहैव परं मो-
क्षं मरणादधिगच्छति ॥ एवं संक्षेपतो देवि क्षेत्रस्यास्य महाफलं ॥ अविमुक्तस्य कथितं मया ते गुह्यमापितं ॥ अतः परतरं
नास्ति सिद्धिगुह्यं महेश्वरि ॥ एतद्बुध्यंति योगज्ञा ये च योगेश्वरा भुवि ॥ एतदेव परं ज्ञानमेतदेव परं शिवं ॥ एतदेव परं ब्र-
ह्म एतदेव परं पदं ॥ वाराणसी तु भुवनत्रयसारभूता रम्या पुरी मम सदा गिरिराजपुत्रि ॥ अत्रागता विविधदुष्कृतका-
रिणोपि पापक्षयाद्विरजसः प्रतिभांति मर्त्याः ॥ एतत्स्मृतं प्रियतमं मम देवि नित्यं क्षेत्रं विचित्रतरुगुल्मलताप्रपुष्पं ॥ अस्मि-
न्मृतास्तनुभृतः पदमाप्नुवंति मूर्खागमेन रहितापि न संशयोत्र ॥ सूत उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे देवो देवीं प्राह गिरींद्रजां ॥ दे-
तुं प्रसादं यक्षाय वरं भक्ताय भाविने ॥ भक्तो मम वरारोहे तपसा हतकिल्बिषः ॥ अहो वरमसौ लब्धुमस्मत्तो भुवनेश्व-
री ॥ एवमुक्त्वा ततो देवः सह देव्या जगत्पतिः ॥ जगाम यक्षो यत्रास्ते कृशो धमनिसंततः ॥ तं दृष्ट्वा प्रणतो भक्त्या हरिकेशो
वृषध्वजः ॥ दिव्यं चक्षुस्तदा तस्मै येन पश्यत्स शंकरं ॥ सूत उवाच ॥ अपश्यत्स तदा नेत्रैरुन्मील्य च शुभी ॥ अपश्यत्स गणा-
ध्यक्षं देवं वृषभध्वजं नत्वा प्राञ्जलिं ॥ देवदेव उवाच ॥ वरं ददामि ते पूर्वं त्रैलोक्ये दर्शनं तथा ॥ सावर्ण्यं च शरीरस्य पश्य मां विगतज्वरः ॥
सूत उवाच ॥ ततः स लब्ध्वा तु वरं शरीरेणाक्षतेन च ॥ पादयोः प्रणतस्तस्थौ कृत्वा शिरसि चांजलिं ॥ उवाचाथ तदा तेन वरदो-
स्मीति चोदितः ॥ भगवन्भक्तिमव्यग्रां त्वय्यनन्यां विधत्स्व मे ॥ अन्नदत्वं च लोकानां गाणपत्यं तथाक्षयं ॥ अविमुक्ते च ते क्षेत्र

पत्रपेन समर्थितः यथा । एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं वरमनुत्तमं । देवदेव उवाच । जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वलोकविवर्जिताः
अविमुक्तसिंगाला ये च वृद्धसर्वशक्तितः । अजेयश्चापि सर्वेषां गोगेन्द्र असमन्विताः । अथेह त्वापि लोक सप्तत्वेन पाणो
नविमुक्ति महाबलो महामल्ला ब्रह्मणो मनवृत्तिपः । महाशूलदंडपाणिश्च महायोगी तथैव च । दुर्मासंभ्रमसेवण
णो ते परिवार एकैके । तथा तथा करिष्यते लोकस्यासमसंभ्रमो । सूत उवाच । श्रुत्वेतुस्ये भ्रमं वा स्त्रियश्च एवं भवान्मनःपके
कृत्वा गणेश्वरं । आमामवासां देवः सह तेन महेश्वरः । अतिश्री मनस्पुरलोकवाराणसी महास्थे दंडपाणि वरप्रदानं
नाम । सूत उवाच । अथ पुण्यां वाचिन्त्य कथां पापप्रणाशिनीं । स्वर्गं तु मनुजाः सर्वे श्रुणवित्रया समन्विताः । गणेश्वर
मनिंद्रियं रुद्रतुल्यपराक्रमं । सनत्कुमारो भगवान्पृच्छते नंदिकेश्वरं । श्रीनंदिकेश्वर उवाच । सनत्कुमार उवाच । अ
विमुक्तं सदा नन्दं तच्च नित्यं भवाः स्थिताः । महात्मा सर्वभूतानां परमात्मा महेश्वरः । श्रीनंदिकेश्वर उवाच । पुरा देवेन यो
क्तं पुराणं पुण्यमुत्तमं । नत्वा वै सोप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्वा महेश्वरं । यतो देवेन तुष्टेन उमायाः प्रियकाम्यया । कथितं
मुक्तिविख्याते यत्र नित्यं भवः स्थितः । रुद्रस्याद्भुतमनगतां [illegible] महेश्वरी । महादेवं ततो देवि प्रणतपरिप ससं०
छति । श्रीदेव्युवाच । भगवान्देवदेवेश चंद्रार्धकृतशेखर । कथं तुष्यति लोकानां सर्वलोकपरमेश्वर । देवं दृष्ट्वा ऊर्ध्वं जगतं २५१
तपस्विनं कृतं च परं । ध्यानमध्यापनं दानं कथं भवति चाक्षयं । अन्यांतरसहस्रेण तपस्या पंगुनिर्जितं । कथं तत्क्षय
माप्नोति जन्म मात्र [illegible] कर । यस्मिन्भवस्थितो भक्त्या तुष्यसे परमेश्वर । व्रतानि नियमांश्चैव आचारधर्मम् एव च । समेमि

दिकरं यत्र अक्षयाश्च गतिर्भवेत् । वक्तुमर्हसि तत्सर्वं परं कौतूहलं हि मे । देवदेव उवाच । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गुह्यानां
गुह्यमुत्तमं । सर्वक्षेत्रेषु विख्यातं अविमुक्तं प्रियं मम । अष्टषष्टिषु रात्रि कस्थानानां विवमुत्तमं । यत्र साक्षात्स्वयं रुद्र
इत्यादि वासात्स्वयं स्थितः । तत्र संनिहितो नित्यं अविमुक्ते निरंतरं । तत्क्षेत्रं न मया मुक्तमविमुक्तं ततः स्मृतं । अविमु
क्ते परां सिद्धिरविमुक्ते परा गतिः । अविमुक्ते प्रविष्टस्य तस्य सर्वं व्रतं निरर्थकं । अविमुक्ताग्निना दग्धमग्नौ तूलमिवाहि
तं । आत्मज्ञानरतास्त्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णसंकराः । स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णा पापयोनयः । कीटाः पिपीलिकाश्चै
व ये चान्ये मृगपक्षिणः । कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते शृणु प्रिये । चंद्रार्धमौलिनः सर्वे ललाटाक्षा वृषध्वजाः । शिवे
मम पुरे देवि जायते तत्र मानवाः । अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोपि वा । अविमुक्ते त्यजेत्प्राणान्मम लोके मह
ीयते । अविमुक्तं यदा गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात् । अश्मना चरणौ भित्वा तत्रैव निधनं व्रजेत् । अविमुक्तं गतो देवि
न निगच्छेत्ततः पुनः । वस्त्रापदे अत्यफो कोटिसिद्धेश्वरमेव च । गोकर्णं भद्रकर्णं च सुवर्णाक्षं तथैव च । एतानि हि पवि
त्राणि सानिध्यं सप्तयोर्योः । कालंजरवनं चैव शंकुकर्णं स्थलेश्वरं । आलयं च परं गुह्यं गुह्यमध्ये प्रवर्तते तथा । मह
लयं परं गुह्यं मर्दं देश्वरं तथा । गुह्याति केदारं गुह्यं महाभैरवं तथैव च । अष्टावेतानि स्थानानि सान्निध्यानि मम प्रि
ये । स्थानानि स्थानानि [illegible] तेन मुक्तो के गुरु [illegible] । सर्वेश्वरस्य पादे पुनिरत्यं संनिहितानि वै । आपोत्तरो कर्णादि त्या मवि
[illegible]

489/1998

अविमुक्तमहात्म्ये सूत उवाच कैलासपृष्ठमासीनं स्कंदं ब्रह्मविदां वरं पप्रच्छुः कृष्णपाः सर्वे सनकाद्या महा
तपाः तथा ब्रह्मर्षयः सर्वे ये भक्तास्तु महेश्वरे रूपयज्ञतुः ब्रूहि त्वं स्कंद सर्वोक्तं यथा नित्यं भवः स्थितः महात्
मा सर्वभूतात्मा देवदेवः सनातनः घोररूपं समास्थाय दुःकरं देवदानवैः आभूतसंप्लवं यावत्स्थाणुभूतः
स्थितः प्रभुः गुह्यानां परमं गुह्यं मविमुक्तमिति स्मृतं अविमुक्ते सदा सिद्धिर्यदि त्वं संभवः स्थितः अस्य क्षेत्रस्य महा
त्म्य मद्भुतं मीश्वरेण तु स्थानांतरपवित्रं च तीर्थमायतनं तथा श्मशानसंस्थितं देशं दिव्यं वा विदितं च यत् स्वर्लोके
नैव मर्त्यलोके मंतरिक्षे दिवा च न अमुक्तास्तु पश्यंति मुक्ताः पश्यंति चेतसा ब्रह्मचर्यैः व्रतैर्ज्ञानं चेतोनि ध्यानकोविदः
आदेहपतनाद्यावत् क्षेत्रं यो न विमुंचति ब्रह्मचर्यव्रतैः सम्यक् सम्यगिष्टं स्वो भवेत् अपाप्यागतिः सर्वेषां मयोक्त
चक्रियावतां तेषां च सी गतिं पुत्र या न या योगगतिर्भवेत् नाहि योगगतिर्दिव्या जन्मांतरशतैरपि प्राप्यते क्षेत्र म
हात्म्या प्रसादाच्छंकरस्य तु यस्मिन् वसते नित्यं संयतात्मा समाहितः त्रिकालमपि भुंजानो वायुभक्षः सदा भवेत् नि
मेषमात्रमपि माविमुक्ते तु भक्तिमान् ब्रह्मचर्यसमायुक्तः सपरं तपते तपः तत्र मासं वसेद्धीरो जितात्मा विजितेंद्रि मत्स्य०
यः सम्यक्तेन व्रतं चीर्णं दिव्यं पाशुपतं महत् जन्ममृत्युभयं त्यक्त्वा स याति परमां गतिं बृहस्पत्या हि गत्वैतन् अ २५२
विमुक्तं कदाचन तस्मात् क्षेत्रस्य माहात्म्यात्तस्य इत्यानि वर्तते प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न स भूयोभिजायते अनन्यमनसो
भूत्वा यो विमुक्तं न विमुंचति स गच्छेहि भवे ह्वोमक्तानामनुकंपया अविमुक्तं परं क्षेत्रं मविमुक्ते परा गतिः अविमु

क्ते परा सिद्धिरविमुक्ते परं पदं अविमुक्तं निषेवेत देवर्षिगणसेवितं यदिच्छेन्मानवो धीमान् पुनर्जन्मन चात्मनः मेरोः श
क्या गुणा वक्तुं द्वीपानां च तथैव च समुद्राणां च सर्वेषां शक्तिमिच्छं सगाच्छुं नाविमुक्तस्य शक्यते अंते काले मनुष्याणां छि
द्यमानेषु मर्मसु वायुनां शीर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपजायते अविमुक्ते त्रिकालं वै भक्तानामीश्वरः स्वयं कर्मभिर्मार्यमा
णानां कर्णजापं प्रयच्छति अविमुक्ते त्यजेत् देहं गतिमिष्टां स गच्छति ईश्वरः प्रेरितो याति दुःप्राप्यमकृतात्मभिः अशाश्व
तमिदं ज्ञात्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषं अविमुक्तं निषेवेत संसारभयमोचनं योगक्षेमप्रदं पुण्यं बहुविघ्नविनाशनं विघ्ने
रालोड्यमानोपि यो विमुक्तं न विमुंचति स मुंचति जरां मृत्युं जन्म चैतदशाश्वतं अविमुक्तप्रसादाच्च शिवसायुज्यतां व्रजे
त् इत्यविमुक्तमहात्म्ये श्रीपार्वत्युवाच हिमवंतं गिरिं त्यक्त्वा मंदरं गंधमादनं कैलासं निषधं चैव मेरुपृष्ठं महाद्युति
रं त्रिशिखरं चैव मानसं च महागिरिं देवोद्यानानि रम्याणि नंदनं वनमेव च स्वर्गस्थानानि पुण्यानि तीर्थान्यायतनानि
च तानि सर्वाणि संत्यज्य अविमुक्ते रतिः कथं किमत्र सुमहत्पुण्यं परं गुह्यं वदस्व मे येन त्वं रमसे नित्यं भूतसंघगणै
र्युतः क्षेत्रस्य प्रवरत्वं च येन तत्रनिवासिनः तेषामनुग्रहं कृत्वा तन्मे सर्वं ब्रूहि तत्त्वतः देवदेव उ(वाच) ममैव प्रीतिरतुला कृत्ति
वासेव सुंदरि सर्वेषां चैव स्थानानां स्थानं तु परमाधिकं तेन कार्येण सुश्रोणि तस्मिन् स्थाने रतिर्मम तस्मिंल्लिंगे सान्निध्यं
मम देवि सुरेश्वरि क्षेत्रस्य तु प्रवक्ष्यामि गुणान् गुणवतां वरे आमुच्यते सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः यदि पापो यदि शठो
यदि वाधार्मिको नरः मुच्यते सर्वपापेभ्यः कृत्तिवासस्य दर्शनात् प्रलये सर्वभूतानां न हि त्यक्तं वरं जगत् नाहं त्यजामि

491
1998

तत्स्थानं मम प्रियतरं शुभे यत्र देवाः सगंधर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः वक्त्रं मम महाभागे प्रविशंति युगक्षये तेषां सा-
क्षादहं पूजां प्रतिगृह्णामि पार्वती सर्वगुह्योत्तरस्थानं मम प्रियतरं शुभे धन्याः प्रविष्टाः सुश्रोणि मम भक्ता द्विजात-
यः मद्भक्तिपरमा नित्यं नास्य भक्ताश्च वै नराः तस्मिन्प्राणान्परित्यज्य गच्छंति परमां गतिं सदा जपनिष्ठाः क्षेत्रे सदा दानं
प्रयच्छति सदा तपस्वी भवति अविमुक्ते स्थितो नरः यो मां पूजयते नित्यं तस्य तुष्याम्यहं सर्वदानानि यो दद्यात्सर्वयज्ञे-
षु दीक्षितः सर्वतीर्थाभिषेके तु सम्यक्प्रतिष्ठेत मामिह अविमुक्तं द्विजा देवि ये व्रजंति सुनिश्चिताः ते वै स्फीता सुश्रोणि
मद्भक्ताश्च त्रिविष्टपं मत्प्रसादात्तो देवि दीप्यंति शुभलोचने दुर्धर्षा दुष्प्रधर्षाश्च भवंति विगतज्वराः श्रीपार्वत्युवाच दु-
र्लभोऽस्तु गणाध्यक्ष अविमुक्ते तु कीर्तितः सर्वस्थानं मम तत्त्वेन कथयस्व महेश्वर कौतूहलं हि सुमहद्वर्तते तत्सर्वमेतत्तत्त्वेन आख्याहि परमेश्व-
र श्रीईश्वर उवाच आश्चर्याश्च महाश्चर्ये बहुदेहाश्च भवंति ते मत्प्रसादाद्वरारोहे मामेव प्रविशंति ते ब्रूहि ब्रूहि विशा-
लाक्षि किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि श्रीदेव्युवाच अविमुक्ते महाक्षेत्रे उक्ता हि पुण्या महागुणाः न तृप्तिमधिगच्छामि ब्रूहि
देव पुनर्गुणान् ईश्वर उवाच महेश्वरि वरारोहे शृणु तानि मम प्रिये अविमुक्ते गुणा ये तु तपांस्यानि विनानां शृणु मत्स्य०
भ्रा कपर्णाशिनो दांताः संप्रक्षाला मरीचिपाः दंतोलूखलिनश्चान्ये अश्मकुट्टास्तथा परे मासि मासि कुशाग्रेण जलं त- २५३
स्मादश्नंति वृक्षमूलनिकेताश्च शिलाशायास्तथा परे आदित्यवपुषः सर्वे जितक्रोधा जितेंद्रियाः एवं बहुविधै-
र्धर्मैरन्यत्र चरितव्रताः त्रिकालमपि भुंजाना ये विमुक्तनिवासिनः तपश्चरंति वै चात्र कलां नार्हंति षोडशीं यो विमु-

क्ते वसंति स्म स्वर्गं प्रतिवसंति ते मत्समः पुरुषो नास्ति त्वत्समा नास्ति कामिनी अविमुक्तसमं क्षेत्रं न भूतं न भविष्यति
अविमुक्ते परो योगो ह्यविमुक्ते परा गतिः अविमुक्ते परो मोक्षः क्षेत्रं नैवास्ति तादृशं परं गुह्यं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वरवर्णि-
नी अविमुक्ते महाक्षेत्रे यदुक्तं हि मया पुरा जन्मांतरशतैर्देवि योगोऽयं यदि लभ्यते मोक्षं ज्ञानं सहस्रेण जन्मना लभ्य- 493 / 1498
ते न वा अविमुक्ते वसेद्देवि मद्भक्तः कृतनिश्चयः एकेन जन्मना देवि योगं मोक्षं च विंदति अविमुक्ते परा देवि ये व्र-
जंति सुनिश्चिताः न ते यांति यमस्थानं नरकं न व्रजंति ते समंत्रो मंत्रयुक्तो देवि द्विविधो विधिरुच्यते सांख्यं चैव तु यो-
गश्च द्विविधो गम्यते सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते आत्मौ-
पम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो नरः तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति निर्गुणः सगुणश्चापि योगश्च कथितो भुवि
सगुणश्चैव विज्ञेयो निर्गुणो मनसः परः एतत्ते कथितं देवि यन्मां त्वं परिपृच्छसि श्रीदेव्युवाच योऽभक्तिर्विविधा प्रोक्ता भक्ता-
नां वद धास्त्वया तामहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व मे श्रीमहेश्वर उवाच शृणु देवि महाभागे भक्तानां भक्तवत्सले प्राप्य
सांख्यं च योगं च दुःखांतं च नियच्छति सदा यः सर्वतो भिक्षां न तो भवति रंजितः रंजनाक्रमयोभूत्वा ध्यायते स तु न
क्रिमान् शास्त्राणां च वरारोहे न हेतुकारणदर्शनः नर्मा मर्म्यं तितने देवि ज्ञानवाक्यविवादिनः पशवर्णा ज्ञानदत्ता ये
युक्ताः पश्यंति योगिनः विद्या विदितात्मानो योगस्यापि द्विजातयः प्रत्याहारेण शुद्धात्मानो न्यायार्थिनि प्रसन्न च तुष्टिं
च परमां प्राप्य योगं मोक्षं परं तथा त्रिनिर्गुणैः समायुक्तो ज्ञानवानन्यस्य नोऽहि मा एतत्ते कथितं देवि किमन्यच्छ्रोतुमिच्छ-

सि बू यस्यापि वरारोहे कथयामीह सुव्रते गुह्यं पवित्रमथवा यत्रापि हृदि वर्त्तते तत्सर्वं कथयिष्यामि शृणुष्वैकम
नाः प्रिये श्रीदेव्युवाच तद्रूपं कीदृशं देव यु...ष्का पश्यंति योगिनः एतन्मे संशयं देव नमस्ते सुरसत्तम श्रीभगवा
नुवाच अमूर्तं चैव यच्चोक्तं योनिरूपं हि तत्स्मृतं तस्योपलब्धिमिच्छामि यत्ने कार्यं विजानता गुणैर्विमुक्तो मूढात्मा
एवं वक्तुं न शक्यते शक्यते यदि वक्तुं वै देवैर्वर्षशतैरपि श्रीदेव्युवाच किं प्रमाणं तु तत्क्षेत्रं सर्वं तावत्त्वतो ब्रू
हि यत्र वित्वं स्थितो देवः कृत्तिवासा गणैः सह श्रीईश्वर उ द्वियोजनं तु तत्क्षेत्रं पूर्वपश्चिमतः स्थितं अर्द्धयोजनवि
स्तीर्णं तत्क्षेत्रं दक्षिणोत्तरं वाराणसी नदी यावत्तावच्छुष्कनदी तु वै भीष्मचंडिकदारभ्य पर्वतेश्वरमंतिके गणाः
यत्र च निष्ठंति तथा विघ्नविनायकाः कूष्मांडराजपुत्रश्च जयंतश्च कदंबकः सिंहव्याघ्रमुखाः केचिद्विकटा कुब्ज
वामनाः यत्र नंदी महाकालश्चंडघंटो महेश्वरः वामश्चैवेश्वरश्चैव घंटाकर्णो महाबलः एते चान्ये च बहवो गणाः
रुद्रस्वरूपेश्वराः महोदरा महाकाया वज्रशक्तिधरास्तथा रक्षंति सततं देवि त्वविमुक्तं तपोधनाः द्वारे द्वारे च तिष्ठं
ति शूलमुद्गलपाणयः स्वर्णशृंगी रूप्यखुरी चैलघंटा पयस्विनी वाराणस्यां तु यो दद्यात् ब्राह्मणाय तपोधने गां दत्वा तु मत्स्य०
वरारोहे ब्राह्मणो वेदपारगे आसप्तमं कुलं तेन पावितं नात्र संशयः यो दद्याद् ब्राह्मणे किंचित्तस्मिन्क्षेत्रे वरानने कांच २५४
नं रजतं वस्त्रं अन्नाद्यं बहुविस्तरं अक्षयं चैव यो दद्यात्सुवर्णं चैव सुव्रते शृणु तस्य तु वीर्यस्य विभूतिं पुष्टिमेव च यत्र
स्नात्वा महाभागे नवं सरजसे नराः दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः तद्वा प्राप्नोति धर्मात्मा तत्र स्नात्वा वरानने

स्वल्पमल्पं च यो दद्याद् ब्राह्मणे वेदपारगे शुभां गतिमवाप्नोति अग्निवद्वै प्रदीप्यते वाराणस्यां जाह्नवीस्नात्वा गंगेलोक
विश्रुते दत्वा चैव विधानेन स भूयो नाभिजायते एतत्ते कथितं चैव देवि तीर्थस्य फलमुत्तमं उवाच संप्रवक्ष्यामि निष्फलं च
णु सुव्रते एकरात्रोपवासं तु कृत्वा विप्रांस्तु तर्पयेत् सौत्रामणेस्तु यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः दशसौवर्णिकं पुष्पं
यो विमुक्ते प्रयच्छति अग्निहोत्रफलं धूपगंधदानेन तत्फलं भूमिदानेन तत्तुल्यं गंधदानफलं स्मृतं सन्मार्जने पंचशा 495/1998
तं सहस्रमुपलेपने मालाज्ञानसहस्रं तु अनंतं गीतवादिते श्रीदेव्युवाच अत्यद्भुतमिदं देव यच्चाख्यातं मे तत्प्रकीर्तितं र
हस्यं श्रोतुमिच्छामि यदर्थं त्वं न मुंचसि ईश्वर उ आसीत्पूर्वं वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरोपरं यथोदं शृणु सुश्रोणि तत्कां
चनसुप्रभं ज्वलंतं पंचमं शीर्षं जातं तस्य महात्मनः स एव मब्रवीद्देवि जन्म जानामि ते ह्यहं ततः क्रोधपरीतेन संरक्त
नयनेन च वामांगुष्ठनखाग्रेण छिन्नं तस्य शिरो मया ब्रह्मोवाच यस्मादनपराधस्य शिरश्छिन्नं त्वया मम तस्मा
च्छापसमाविष्टः कपाली त्वं भविष्यति ब्रह्महत्याकुलितो गत्वा चरं तीर्थानि भूतले ततो मया गतवान् देवि हिमवंतं गिरिं
ल्लोद्युषे तत्र नारायणः श्रीमान् मया भिक्षां प्रयाचितः ततस्तेन स्वकं पार्श्वं नखाग्रेण विदारितं महती स्रवते धारा तस्य मत्स्य०
रक्तस्य निःसृता नर्मदेशं कपालं तु धारं महुत दर्शनं दिव्यं वर्षसहस्रं तु सापि धारा प्रवाहिता प्रोवाच भगवान्विष्णु
:कपालं कुत्र कीदृशं आश्चर्यभूतं देवेश संशयं मम वर्तते कुतश्चांभो हे देवेश सर्वमेव हि पृच्छति श्रीईश्वर उवाच शृ
णु तावत्स्मद्विप्रस्य कपालस्य तु संभवं ज्ञानं वर्षसहस्राणां तपस्त्वायासु दारुणं ब्रह्मस्रजत्तु नादिव्यमद्भुतं लोमहर्षणं त

पसश्च प्रभावेन दिव्यं कांचनसुप्रभं । ज्वलंतं पंचमं शीर्षं ज्ञात्वा नं तस्य महात्मनः । स्वकृतं तस्य योक्तं च तदिदं पश्य उर्जितं
अत्र यत्त्वा वगच्छामि कपाले तत्र गच्छति । एवमुक्तस्तु तोरेकः प्रोवाच पुरुषोत्तमः । श्रीनारायण उवाच । गच्छ देवस
कं स्थानं ब्रह्मणः स्वं प्रियं कुरु । तस्मिन् स्नातमित्र इं ते कपालं तस्य तेजसा । ततः स कौणितीर्थासि शुद्धात्मा यत सा
नि च । गतोस्मि स्थूलश्रोणिन किंचित्स्थितिस्थित । ततो हं स मत्तु आ मोक्षाविमुक्ते महापद्मो । अवाप्यतः स्वकेस्थाने श्रा
पश्चविगतो मम । विमुक्तमातास्तु श्रोणि कपालं तस्य हस्तधा । स्फुटिते दकुधा पातं स्वप्नेलपुं वचो यथा । ब्रह्महत्या
महं तीर्थं क्षेत्रमेतस्य प्रापहतं । स्मस्नानमेतत्र इं ते देवानां वरवर्णिनी । कलौ भूत्वा जगन्नदं संहरामि सृजामि च दे
वेशि मर्त्यभूतानां स्थानं प्रियंतमं मम । मभक्तास्तत्र गच्छंति विष्णुभक्तास्तथैव च । येभक्ता भास्करं देवं लोकनाथं
दिवाकरं । तत्र स्योत्स जो हे हं मामेव प्रविशन्त्स सौ । श्रीदेव्युवाच । अल्पमेतमिदं देव यदुक्तं महायोनिमा । नि
पुरं न कत स्थाने गुह्यमेतन्महामुने । संनिधानात्तु नेसर्वे फलानां कीर्तिपोरुषी । यत्र तिष्ठति देवेशो यत्र तिष्ठति शंक
रः । गंगातीर्थसहस्राणां तुल्यो भवति मानवा । तमेव दंगतिर्देवेशत्वमेव गतिरुत्तमा । ब्रह्मादीनां सुसर्वेषां गतिरु मत्स्य०
क्तासनातनी । आक्रमे नाहि जातीनां भक्तानामनुकंपया । इति श्रीमत्स्यपुराणे अविमुक्तमाहात्म्ये । ईश्वर उवाच । सेवि २५५
तव्यं क्षिति सिद्धेरप्तु नर्भवकोटिभिः । हित्वा तु परमं चैव मविमुक्तनिवासिनां । न तुल्यं देव देवस्य तत्तीर्थं तत्तपोवनं
परं स्थानं तु तेषांति संभवंति न ते पुनः । न्यायोपहितनिष्ठानां परमानंदमिच्छतां । या भक्तिविहिना सुस्तुसा विमुक्तेम

तमच भवस्य श्रोणिरतुला अविमुक्तमनुत्तमा । असंख्येयं फलं तत्र अहत्यामयनिर्भवेत् । परं गुह्यं समाख्यातं श्म
शानमिति संज्ञितं । अविमुक्ते न सेवंति वंचितास्ते नराभुवि । अविमुक्ते स्थिता पुण्ये पांशुभिर्वायुनेरितैः । अपि दुष्कृ
तकर्माणो यांति परमां गतिं । अविमुक्तगुणा वक्तुं देवदानवमानवैः । न शक्यते प्रमेयत्वात्स्वयं पञ्च भवाः
स्थितः । नास्ति नाभिर्गतासानां नास्तिविरूपकरोपिवा । अविमुक्ते वसेयस्तु सेवसेदीश्वरालये । तत्र नापुण्यकृत
कश्चित्प्रसादीश्वरस्य च । ज्ञानेनाज्ञानतो वापि स्त्रियो वा पुरुषेण वा । यत्कश्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना
अविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्सर्वं भस्मसाद्भवेत् । सरितः सागराः शैलास्तीर्थान्यायतनानि च । भूतप्रेतपिशाचाश्च गणाभ्
तृगणाः स्वयं । श्मशानीक परिवारैः प्रियस्य मम महात्मनः । तेन मुंचाभि भूतेशो भवता चाविमुंचति । रमते च गणैः सार्द्धं
मविमुक्ते स्थितः प्रभुः । इष्टैः तान् दीनकृपणान् पापकृतकर्मिणः । कृपया तस्य देवस्य जायते परमा गतिः । भ
क्तानुकंपी भगवान् तिर्यग्योनिगतेष्वपि । मयत्ते च परं स्थानं यत्र यांति न यांति कः । भगवानिरसः सिद्धाकथम
स्वमहाव्रताः । अविमुक्ताग्निना दग्धा अग्नौ तूलमिवाहितं । नस्यागतिः कुरुक्षेत्रे गंगाद्वारे च पुष्करे । या गतिर्विहिता
पुंसामविमुक्तनिवासिनां । तिर्यग्योनिगता गत्वा येविमुक्ते कृतालयाः । कालेन निधनं प्राप्ता ते यांति परमां गतिं । मे
रुमंदरमात्रोपि राशिः पापस्य कर्मणः । अविमुक्तं समासाद्य तत्सर्वं व्रजंति क्षयं । श्मशानमिति विख्याताः माविमुक्तं
शिवालयं । न तुल्यं देव देवस्य तत्तीर्थं तत्तपोवनं । न तु ब्रह्मादयो देवा नारायणपुरोगमाः । योगतः ज्ञानशालिकाः भ

497/1998

गवंतं सनातनं उपासंते शिवे भक्ता मभक्ता मत्सरापराः । या गतिर्ज्ञानतपसो या गतिर्यज्ञयाजिनां अविमुक्ते
मृतानां तु सा गतिर्विहिता सदा ॥ संहर्ता चैव कर्ता च तस्मिन् ब्रह्मादयो सुराः ---- योगो केशावंते जायंते न
पुनर्भवे महोजनस्तपश्च श्रेयसासांतथैव च तेषां मानां तु सर्वे मनसः परमो योगोऽक्षतमव्ययभविष्यतां ब्रह्मा
दिस्तंबपर्यन्ताः योनिःसांख्येविमोक्षयोः अविमुक्ते न मुच्यंति नरा स्तेनैव वर्त्तिताः उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्त
मं तथा श्रेयसामुत्तमं चैव दुर्मतानामेतथैव च तेजसामुत्तमं सर्वेषां रूपानामुत्तमं तथा शौचानामुत्तमं श्रौ
तीयानामुत्तमं तथा म्रयाणिर्नेवनकैश्च अविमुक्तं तु सेव्यते ब्रह्मणः परमं स्थानं ब्रह्मणाध्यासितं तु यत् अ
त्यणा सेवितं नित्यं ब्रह्मणा चैव रक्षितं तस्मिन् वसुवनाख्यमः कांचनं मेरुपर्वतं मनसः परमो योगः प्रान्स्यत्रोत्य
णास्मृतु ब्रह्मात् तच भगवान् भूधर्मीश्वरस्थितः पुण्यात्पुण्यतमं क्षेत्रं पुण्यकृद्भिर्निषेवितं अविमुक्ते तनुं त्यक्त्वा
गच्छंति परमां गतिं अन्या याः कामचारिण्यस्त्रियो भोगपरायणाः कालेन निधनं प्राप्ता गच्छंति परमां गतिं यन्नयो
गश्च मोक्षश्च प्राप्यते दुर्लभो नरैः अविमुक्ते वसेद्धत्तु महतुओभवेन्नरः यतो महानघत्वेहि अविमुक्ते ततः स्मृ मत्स०
तं अविमुक्तं न सेवंति मूढा ये परसंवृताः विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसंति पुनः पुनः कामः क्रोधश्च लोभश्च दंभः २५६
स्तंभोविमत्सरः विघ्नानं नीत्यालभ्यं पेशुन्यमिति ते दश अविमुक्ते नेविघ्नाः संसक्ते विहिताः सदा विनायक कोपि स्वर्ग
स्य सततं रक्षति हरिः पुण्यमेनं जदेवैः सेवितं भक्तानां महतुकंपया परं गुह्यमिति ज्ञात्वा तत्र तस्याल्लमोदकाः नेविमुक्ते

नवाधिपः आसीनं नारदं प्रेक्ष्य मयरूपमहासुरः अब्रवीत्स्वनं तुष्टो हर्षरोमाननेरुणः ॥ ऊं। लाति कंयथास्माकं
यथा नान्यस्य कस्यचित् वर्त्तते वर्त्तमानं जवे रत्नहितनारदः इत्यपेते भयदा स्त्रापाभजंते च भुजाःपरं विनाचवासु
नाकेतुःपतनेत्रतथासुवे अहल्लक्ष्मान्वस्तं तेसपनाकासमगोपुराः दिसादिसेति श्रुयंते गिरस्त्वभ्रदा पुरे नादेकिने
मिरे वाना संत्राणामपि नारद सुश्वेके के वरदं स्थाणुं सुरूपा भयकरं हरं भगवेत्रास्त्वाविदितेउत्पातेषु नवानय अना 499/1998
मतमनीतं च भवान् जानाति तत्त्वतः तदेतन्नोभयस्थानमुत्पातानिनि वदितं कथयस्व मुनिश्रेष्ठ प्रयत्नेन तु मानद उ
क्तो नारदस्तेन मयेन मयावज्ञितः नारदउ शृणु दानव तत्वेन भवं तु त्यानकायथा धर्मेति धातुमाहात्म्यमतिं वोप
पद्यते धारणेच माहात्म्ये च धर्मशब्दोनिरुच्यते स इष्टप्रापकोऽधर्मश्चाचार्यैरुपदिश्यते उत्पाता मार्गमागच्छन्मार्गेण
त्वविमार्गतां विनाशाय स्यमनि दृष्टा इतिवेदविदो विदुः सत्यधर्मरतारूदसं स्रैभिर्मय दानवैः अपकारिषु देवानां कुरूपे
सुमहायशाः तदेतान्नेत्र मायांति उत्पाताते वेदितानि च वैनाशकानि दृश्यंते दानवानां तथैव च एषरूद्रः समास्थाय म
हाली कमयंरथं आयाति त्रिपुरं हंतुं मत्वा सत्पुराणपि सर्वं महौजसा निर्त्यं अपयस्व महेश्वरं यास्यसे सह पुत्रेण दा
नवैः सह मानद इत्येवमाविश्य स्थंनारदो यास्थितं मतः दानवानां पुनर्देवो देवानां परमागतः नारदे तु मुनौ याते म
यो दानवनायकः शृणुः सम्यक् इत्येवं दानवानां हि दानवा निःश्वस्य घना याति भविष्यंति सुराणि च नमो मगस्त्व या
स्तूरादेवाहि विजिनाहि च ते ब्रह्मने न चार्थाश्च विरायश्वि वसाद इति दनुतनयान् ममस्त्रयोक्त्वासुरगणकारणे वर्णासु

बुधिनिजमनसा विषज्जमानस्त्रिपुरं सह सावि देशा राजाः अथ रजतविशुद्धभावभावैर्भवमभिष्टुत्य दिगंबरं सुगी
र्भिः उरगणमुपजग्मुर देवदेवं मम मनसो नाथ कथानुदेह यातं मयमनयमपदेषि तो प्रपन्नं सकलविबोद्धतीय वह्नि
नेत्रः तदभिमतान्नदापिनाकी सच किंकलनिर्भयदानवदानवोऽभूत् इतिश्री मत्स्यपुराणे त्रिपुरदाहे नारदाग
मनो नाम १३१ सूत उ ततो रणे देवबलेनारदोऽभ्यागमत्पुनः आगत्य चैव त्रिपुरा सभायामास्थितः स्वयं इत्याव
र्त्तितीरख्यातं तत्सर्वं विस्मृत्यापतं यत्र यज्ञो बले हन्तो बलिर्यथा व समयतः देवानां जन्मभूमानि निसुल्नी केशु विश्रुता
विवाहाश्च न बध्यैव जातकर्मक्रियाश्च ता देवानां यत्र स्नानानि कन्यादानानि यानि च रेमेति सं भवस्तत्र सहायैः
पापदैर्हनः लोकपालाः सदा यत्र वसुर्मेरु गिरिर्यथा मधुपिंगलनेत्रस्तु चंडा वयवद्मणः देवानामधिपं प्राह
वाणयोऽस्तु महेश्वरः वायवैनदरीणां तेत्रिपुरं परिदह्यते विमानेश्च पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतं इह विद्यमिदं
रख्यातं वह्निबाह्निमसोपमं एते जननगिरिप्रख्याः सकुंडलकिरीटिनः प्राकाराणां पुरद्वारे कक्षांते दानवाः स्थिताः इमे
चतोयदाभास्तु दनुजा विकृताननाः निर्गच्छंति पुरादस्मात् साधुभाविजयैषिणः सर्वे सुस्नातैः सार्द्धं सहाय वराध्युधः मत्स्य०
सहैव मामकैर्भस्मी पारयमहासुरान् अहं तु रथवर्यगानि स्थलीवलदास्थितः पुरः पश्यं वृद्धान्यस्याम्यामि श्री मगो २५७
धुना यदा तु पुष्पयोगेन एकत्वं यास्यते पुरं तदैतद्विहीत्यामि शरेणैकेन वासवः इत्युक्तो वैभगवता रुद्रेणेंद्र महेश्व
राः ययौ तत्त्रिपुरं जेतुं तेन सैन्येन संहतः प्रकीर्यारथभीमैसैः समदैः पार्षदां गणैः कृतसिंहरवोपेतै रुद्रउच्छ्रितवां

245

भ्रतेस्तु आत्मातुल्यगुणोदितः ततो ब्रह्मादिभिर्देवैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः विज्ञाप परमाभक्त्या तत्त्मा सादऐश्वरं वस्तुमिच्छा
मिति यत्र मविमुक्ते स्तुनिश्चितं एवं गुणास्त्वमा मर्त्या अविमुक्ते रसंतिये धर्मश्री आजितन्त्रो धानि र्मानि मनेंद्रियाः ध्या
नयोगपराः सिद्धिं गच्छंति मह मव्ययं योगमायोगसिद्धाश्च योगमोक्षप्रदं प्रदं वितुं उपासंते सकिस्तुत्वमुत्यं देवं मना
तनं अविमुक्ते समासाद्य प्राप्योग महेश्वरात् परे ब्रह्मणि संलीना भवसायोऽस्तं गताः एतत्तु परमं क्षेत्रमविमुक्तं वि
दुर्बुधाः अप्रबुध्यान पत्यपि भवमायाविमोहिताः तेन चैवाभ्यनुज्ञानान्न विद्वान्न गच्छताः अविमुक्ते तनुं त्यक्त्वा ज्ञान
योगानि यत्नाः ध्यानंगुरुसुम श्राताना सर्वेषामेतदुच्यते न हि योगाहते मोक्षः प्राप्यते सुविमानवैः अविमुक्ते निवसतो
योगो मोक्षश्च सिद्ध्यति अनेनैव च जन्मना प्राप्यते गतिरुत्तमा एककरवदत्रभावीश्विष्ठेन च परमेश्वरि एकेन जन्मना
देवि मोक्षं पश्चिमे त्वनुत्तमो अविमुक्ते निवसतां आसेनाभिततेजपा तेवल्नब्रा कविहितामामनाभोनपत्रनः सुधावि
ष्टनतुः क्रुद्धश्चिंतयन् स्नापस्तुत्रमं माभूत्त्रिपुरूपं विद्यामाभूत्त्रिपुरूपं मां रखंव्यासो वाराणसी शपेत
अविमुक्ते निवसतां नराणां पुण्यकर्मिणां विघ्नं करोमि सर्वेणो येन सिद्धिर्न विद्यते व्यासश्चिंतेनदासात्वा देवदेवो म
हेश्वरः व्यासस्य दर्शनं हत्वा कृत्वा रूपं तु मानुषं भिक्षां दत्वा तु व्यासाय पायसां समस्तोपमां भिनास्वादितारवीनीमक्षि
ता मध्यिवानता भिक्षां व्यासमनोतुस्का विंतयन् रुद्रमानसः व्यासः क्रमलपना स्र उदेवचनमब्रवीत् देवो देवीनदी
गंगा मृष्टमन्नं गतिःशुभा वाराणस्यां विशालाक्षी वासः कस्य न रोचते एवमुक्त्वा ततो व्यासो नगरी मवलोकयन् चिंतया

SAR 501 1998

नस्थानां भित्त्वा हृदयानंदकारिणी ॥ अपरस्परतो देवदेवीं च गिरिजां शुभां ॥ गच्छंती गणास्थिते आसने देवदेवो ब्रवीदि-
दं ॥ इह क्षेत्रे न मम स्थानं क्रोधयेस्त्वं महामुने ॥ एवं समत्वमापन्नो महादेव जगाद सः ॥ व्यास उवाच ॥ चतुर्दशानां तथा
पुण्यानां प्रवेशो दातुमर्हसि ॥ एवमस्त्विति तत्रैव अंतरधीयत ॥ एवं वै लोककविख्यातः पुरा व्यासो महातपाः
ज्ञात्वा क्षेत्रगुणान् भद्रे स्थितस्तस्यैव पार्श्वतः ॥ एवं व्यासं स्थितं ज्ञात्वा क्षेत्रं सेवंति पंडिताः ॥ अविमुक्तगुणानां तु कः सम-
र्थो वदिष्यति ॥ देवमाश्रमाणि विविधा देवभक्तिजं च फलं ॥ ब्रह्म प्राप्य कृतं प्राप्य तथा नैकृति काश्यपे ॥ लोककृदिशासु सृष्टि-
दृष्टा नीलीयमाने हृत्क्रमः ॥ एवं पापरतान्यैव देवेचाप्येकुत्सिता भुवि ॥ रक्षणार्थं निमुक्त्वैव इदं हनाय कउत्तम ॥ एतत्राथि
त्वाय यात्रा कृत्वा यं धूप पादि धूपकैः ॥ नमस्कारेण नः कृत्वा नाय कस्तु मंत्रवित् ॥ वर्णवर्णा दृते क्षेत्रे नानाविध-
सरीसृपैः ॥ ईश्वरानुगच्छेन्नाहि गामिगालोश्वरीगताः ॥ नानारूपधराद्विष्ण नानारूपधरास्तथा ॥ सुरा वै पसमर्दे-
च स्थविशास्त्रसरोगणाः ॥ प्राप्दिछति परं स्थानं मस्करेन दवाप्नुयात् ॥ परंपदं हे देवपदाधिशोपंण तस्तु रंब्रह्मसुरास-
रस्थितं ॥ तपोबलाहीश्वरयोगनिर्मितं विभुस्तमां ब्रह्मादिवौ करात्यर्थ ॥ मनोगमे कामगमंत्यनामय मतीस तेजो- म.स्क॰
सितपांसियोगवित् ॥ अधिष्ठितं तु तत्स्थानं देवदेवो विराजते ॥ तपांसि यानि तप्यंते व्रतानि नियमास्तथा ॥ सर्वतीर्था- २५८
भिषेकं तु सर्वदानफलानि च ॥ सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यं अविमुक्ते न तत्तु प्राप्नुयात् ॥ अतीतं वर्तमाने च अज्ञानात् ज्ञानतोपि वा
सर्वेन स्य कृतं पापं क्षेत्रे दृष्ट्वा विनश्यति ॥ शांतैर्दांतैस्तपोभिर्वा यत्किंचित् कर्मसंज्ञितं ॥ सर्वमेव तदाप्नोति अविमुक्ते जितें-

द्रियः ॥ अविमुक्ते समासाद्य लिंगमर्चयते नरः ॥ कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥ अमरात्प्यरुपश्चैव क्रीडते
रुद्रसन्निधौ ॥ क्षेत्रतीर्थोपनिषद मविमुक्तेन संज्ञकः ॥ अविमुक्ते महादेव मर्च्ययंति स्तुवंति ये ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ता ये
तिष्ठंत्यजरामराः ॥ सर्वकामास्त्यत्रिया ये मा पुनरावर्त्त कांक्षिते ॥ अविमुक्ते मृता ये तु सर्वे ते ह्यनिवर्तकाः ॥ महनकृमता
गणां कालेन पतनं भावेन ॥ अविमुक्ते मृतानां तु पतनं नैव विद्यते ॥ कल्पकोटिसहस्रैस्तु कल्पकोटिशतैरपि ॥ न तेषां
पुनरावृत्तिर्मृतानां क्षेत्रे उत्तमे ॥ संसारसागरे घोरे भ्रमतः कालपर्ययात् ॥ अविमुक्ते समासाद्य गच्छंति परमां गतिं ॥ त्या-
ता कलियुगे घोरे हाहाभूते न मत्स्यते ॥ अविमुक्तं न मुंचंति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥ अविमुक्तं प्रविश्य तु यदि गच्छेत्पुनर्न-
रः ॥ तदा हसंति भूतानि अन्योन्यकरताडनैः ॥ कामक्रोधेन लोभेन मोहेनाज्ञानरा भुवि ॥ निःकामं निनरादेईं इनाप-
कमोहिताः ॥ जपध्यानविहीनानां ज्ञानवर्जितचेतसां ॥ नमोभिःप्रहीनानां गतिर्वाराणसी स्मृता ॥ इति मत्स्य॰ अविमुक्तम-
हात्म्यं ॥ माहात्म्यमविमुक्तस्य यथावत्कथितं मया ॥ इदानीं नर्मदायास्तु माहात्म्यं वद सत्तम ॥ पंचौंकारस्य महात्म्-
त्म्यं कपिलासंगमस्य च ॥ अमरेश्वरसेनाद्री माहात्म्यं पापनाशनं ॥ कथं प्रलयकालेपि न नष्टा नर्मदा सदा ॥ मार्कंडे-
यस्य भगवानाचाविनष्टतदा वै ॥ त्वं लोके मातिसर्गपन्नो विस्तरतो वद ॥ सूत उवाच ॥ एतदेव पुरा पृष्टः पांडवेन महा-
त्मना ॥ नर्मदायास्तु माहात्म्यं मार्कंडेयो महामुनिः ॥ उग्रेण तपसा युक्तो वनस्थो वनवासिना ॥ पृष्टः पूर्वं महाभागो धर्मपु-
त्रेण धीमता ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुता मे विविधा धर्माः त्वत्प्रसादाद्विजोत्तम ॥ भूयश्चैवाप्यहं तु मिच्छामि तन्मे कथय प्रभु

503/1918

युन कथमेषा महती पुण्या सर्वलोकेषु विश्रुता नर्मदा नाम विख्याता नो ब्रूहि मे मुनिसत्तम श्रीमार्कंडेय उवाच नर्म
दा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी तारयेत्सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च नर्मदायास्तु माहात्म्यं पुराणे यन्म
या श्रुतं तदेव हि महाराज सर्वं तु कथयामि ते पुण्या कनखले गंगा कुरुक्षेत्रे सरस्वती ग्रामे वा यदि वारण्ये पु
ण्या सर्वत्र नर्मदा त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु यामुनं सद्यः पुनाति गांगेयं दर्शनादेव नार्मदं कलिंगदेशपश्चा
र्धे च पर्वतेमरकंटके पुण्या च त्रिषु लोकेषु रमणीया मनोरमा सदेवासुरगंधर्वाः ऋषयश्च तपोधनाः तपस्तप्त्वा
महाराज सिद्धिं परमिकां गताः तत्र स्नात्वा नरो राजन्नियमस्थो जितेंद्रियः उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतं
जलेश्वरे नरः स्नात्वा पिंडं दत्वा यथाविधि पितरस्तस्य तृप्यंति यावदाभूतसंप्लवं पर्वतस्य समंतात्तु रुद्रकोटिः
प्रतिष्ठिताः यः स्नानं कुरुते तत्र गंधमाल्यानुलेपनैः प्रीतस्तस्य भवेच्छर्वो रुद्रकोटिर्न संशयः पर्वतस्य तु पश्चांते
देवास्ते स महेश्वरः तत्र स्नात्वा शुचिर्भूत्वा ब्रह्मचारी जितेंद्रियः पितृकार्यं च कुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा तिलोदकं
तर्पयेत्तत्र पितृदेवता आसप्तमं कुलं तस्य स्वर्गे मोदति पांडव षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते अप्स मत्स्य०
रोगणसंकीर्णो दिव्यालंकारविभूषितः दिव्यगंधानुलिप्तश्च दिव्यालंकारभूषितः ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जायते विम २५८
ले कुले धनवान्दानशीलश्च धार्मिकश्चैव जायते पुनः स्मरति तत्तीर्थं गमनं तत्र कुर्वते तारयेच्च कुलं सप्त रुद्रलोकं
स गच्छति योजनानां शतं साग्रं श्रूयते सरिदुत्तमा विस्तारेण तु राजेंद्र योजनद्वयमायता षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकों

ट्यस्तथैव च पर्वतस्य समंतात्तु तिष्ठंत्यमरकंटके ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा जितक्रोधो जितेंद्रियः सर्वहिंसानिवृत्तस्तु सर्व
भूतहिते रतः एवं सर्वसमाचारो यस्तु प्राणान्परित्यजेत् तस्य पुण्यफलं राजन्शृणुष्वावहितो मम शतवर्षसहस्राणि
स्वर्गे मोदति पांडव अप्सरोगणसंकीर्णो दिव्यस्त्रीपरिवारितः दिव्यगंधानुलिप्तश्च दिव्यालंकारभूषितः क्रीडते देव
लोकेन्द्र दैवतैः सह मोदते ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो राजा भवति वीर्यवान् गृहं तु लभते सौम्यं नानारत्नविभूषितं स्तंभै
र्मणिमयैर्दिव्यैर्वज्रवैदूर्यभूषितैः आलेख्यसहितं दिव्यं दासीदाससमन्वितं मत्तमातंगशब्दैश्च हयानां हेषितेन
च क्षुभ्यते तस्य तद्द्वारमिंद्रस्य भवनं तथा राजराजेश्वरः श्रीमान्सर्वस्त्रीजनवल्लभः तस्मिन्गृहे वसित्वा तु क्रीडाभोगस
मन्वितः जीवेद्वर्षशतं साग्रं सर्वरोगविवर्जितः एवं भोगो भवेत्तस्य यो मृतोऽमरकंटके अग्नौ विषे जले वापि तथा चैव ह्य
नाशके अनिवर्तिका गतिस्तस्य पवनस्यांबरे यथा पतनं कुरुते यस्तु अमरेशे नराधिप एकन्यास्त्रीणि सहस्राणि
एकैकस्यापि चापराः तिष्ठंति तस्य भवने प्रेषणे प्रार्थयंति च दिव्यभोगैः सुसंपन्नः क्रीडते कालमक्षयं पृथिव्यामासमुद्रा
यामीदृशो नैव जायते यादृशोऽयं नरश्रेष्ठ पर्वतेऽमरकंटके तावत्तीर्थं तु विज्ञेयं पर्वतस्य तु पश्चिमे ह्रदे जलेश्वरो
नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुत तत्र पिंडप्रदानेन संध्योपासनकर्मणा पितरो दश वर्षाणि तर्पितास्तु भवंति वै दक्षिणे न
र्मदाकूले कपिलाख्या महानदी सरलार्जुनसंछन्ना नातिदूरे व्यवस्थिता तत्र कोटिशतं साग्रं तीर्थानां तु युधिष्ठिर पु
राणे श्रूयते राजन्सर्वकोटिगुणं भवेत् तस्यास्तीरे तु ये वृक्षाः पतिताः कालपर्ययात् नर्मदातोयसंस्पृष्टास्तेपि यांति

95
1998

नदिदिवी पातु महाभागा विशल्यकरणी शुभा तत्र तीरे नरः स्नात्वा विशल्यो भवति क्षणात् सा तु पुण्या महाभागा
त्रिषु लोकेषु विश्रुता तत्र देवगणाः सर्वे सकिंनरमहोरगाः यक्षराक्षसगंधर्वा ऋषयश्च तपोधनाः सहुः समाग
ताश्च सर्वे ते मरकंटके तैश्च सर्वैः समागम्य मुनिभिश्च तपोधनैः नर्मदासंगता पुण्या विशल्या नाम नामतः उ
त्पादिता महाभागा सर्वपापप्रणाशिनी तत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मचारी जितेंद्रियः उपोष्य रजनीमेकां कुलानां
तारयेच्छतं कपिलायां विशल्यायां च पश्यते राजसत्तम ईश्वरेण पुरा प्रोक्तं लोकानां हितकाम्यया तत्र स्नात्वा नरो
राजन् अश्वमेधफलं लभेत् अनाशकं प्रकुर्वीत नास्ति येन राधिप सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति
नर्मदायां तु राजेंद्र पुराणे यच्छ्रुतं मया तत्र तत्र नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् एवं स तूत्तरे कूले रुद्रलोके व
संतिते सरस्वत्यां च गंगायां गनर्मदायां युधिष्ठिर समं स्नानं च दानं च यथा मे शंकरोब्रवीत् परित्यजति यः प्रा
णान् वर्त्तते मरकंटके वर्षकोटिशतं साग्रं स्वर्गलोके महीयते नर्मदायां जलं पुण्यं फेनोर्मिसमलंकृतं पवि
त्रं शिरसा वंद्य सर्वपापैः प्रमुच्यते नर्मदा सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी अहोरात्रोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया म०मा०
एवं पुण्या चरे वा च नर्मदा पांडुनंदन त्रयाणामपि लोकानां पुण्या ह्येषा महानदी वटेश्वरे महापुण्ये गंगाद्वारे त २६०
पोवने एतेषु सर्वस्थानेषु येपि जाः शंसितव्रताः श्रूयते दशधा पुण्यं नर्मदोदधिसंगमे इति श्री म० अमरेश्वरमहा
त्म्यं श्री मार्कंडेय उ० नर्मदा तु नदी श्रेष्ठा पुण्यात्पुण्यतमा विभु मुनिभिस्तु महाभागैर्वित्तकामधर्मकांक्षिभिः तत्तोपवी

तपांस्याणि प्रतिभक्तानि पांडव तेषु स्नात्वा तु राजेंद्र सर्वपापैः प्रमुच्यते जालेश्वरं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं तस्यो
त्पत्तिं कथयतः शृणु पांडवनंदन पुरा मुनिगणाः सर्वे सेंद्राश्चैव मरुद्गणाः स्तुवंति ते महात्मानं देवदेवं महेश्वरं
स्तूयमानस्तु तैः प्राह सर्वदेवो महेश्वरः विज्ञापयति देवांश्च सेंद्रांश्च समरुद्गणाः भयोद्विग्ना विरूपाक्ष परित्राय स्वतः
प्रभो श्री ईश्वर उ० स्वागतं तु मुनिश्रेष्ठाः किमर्थमिह चागताः किं दुःखं को नु संतापः कुतो वा भयमागतं कथयध्वं महा
भागा एतदिच्छामि वेदितुं एवमुक्तास्तु रुद्रेण प्रोचुस्ते शंसितव्रताः ऋषय ऊचुः अपि घोरो महावीर्यो दानवो बलदर्पि
तः बाणो नामेति विख्यातो यस्य तत् त्रिपुरं हर गगने सततं दिव्यं भ्रमते तस्य तेजसा अधमीता विरूपाक्ष त्वामेव शर
णं गताः तद्विधत्स्व महादेव त्वं हि नः परमा गतिः एतत् श्रुत्वा महादेवैस्तेषां वै कर्तुमर्हसि यथा देवाः सगंधर्वाः सुखमेधं
तिशंकरः यथा शांतिमायाति तत्त्वं भो कर्तुमर्हसि देवदेव उ० एतत् सर्वं करिष्यामि मा विषादं करिष्यथ अचिरेणै
व कालेन कुर्मः सुखमस्तु वा वदे श्री मार्कंडेय उ० आश्वास्य सर्वांस्तान् स वीतर्मदातटमाश्रितः चिंतयामास देवेश त
स्य ध्वंसं प्रति पांडव कथं केन प्रकारेण हंतव्यं त्रिपुरं मया संस्मार नारदं देवो ब्रह्मर्षिं तपसः भयमः स्मृतमात्रः समागम्य
प्रोवाच प्रणतो मुनिः नारद उवाच आज्ञापय महादेव किमर्थं संस्मृतो ह्यहं किं कार्यं तु महादेव कर्तव्यं कथयस्व
मे ईश्वर उ० गच्छ नारद तत्रैव यत्र तत् त्रिपुरं पुरं बाणस्य दानवेंद्रस्य स्त्रीः प्रगच्छ हि तत्कुरु भर्तृकोरे वर्तं तत्र स्त्रियश्चा
सरसः समाः तासां वै तेजसा विभ्रमते त्रिपुरं पुरं बाणस्य दानवेंद्रस्य स्त्रीः प्रगच्छ हि कुरुद्दिति उवाच तत्र गत्वा तु वि

प्रेंद्रमतिमस्यां भवोदय देवस्य वचनं श्रुत्वा मुनिस्त्वरितविक्रमः स्त्रीणां हृदयनाशाय सरितस्तत्पुरं प्रति शोभनेत र
सुरेंद्रिष्टं नानारत्नोपशोभितं शतयोजनविस्तीर्णं तत्रोद्दिश्य गमावनं ततः पश्यति तत्रैव चोत्तोनुबन्दर्पितं मणि
कुंडलकेयूरमुकुटेनविराजितं हाराहारसुवर्णौश्च नंदकांतविभूषिते शरनानस्मरश्राद्धवाऊ कवकमंडितो
तुष्टितोनारदं हृष्टा दानवेंद्रो महाबलः बाणउवाच देवर्षिस्तुष्टं प्राप्त मर्त्यं पापौंनिवेदयेत् सामिवंश्यपखानायं
किमनांकिंद्विजो नम चिरात्स्वमागतो विप्रस्थीय तामिदमासनं एवं संभाषयित्वाथ नारदं सपिसत्तम तस्माभाषीभ
त्यदेविश्रनो पम्यातुनारदः उवाच भगवान्येन देवास्तुष्यंति मानुषे व्रतेन नियमेनापि दानेन तपसापि वा नारद उवा
तिजधेनुं श्रीदद्यात् ब्राह्मणेवेदपारगे ससागरवनद्वीपा दत्ताभवति मेदिनी सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सर्वका
मिकैः मोदते सुचिरं कालं अश्लपंहृतमसमं आम्रातककपित्थानि बदराणि तथैव च कदंबचंपकाशोकेऽ
नेकविविध दुमाः अश्वत्थपिप्पलैश्च मकदलीकरभाविका मुचकुंदः सहैवात्र उपास्याश्चिपासदा स्त्रनोऽपि
लसहशोकरूत्वकदली समौ अश्वत्थेचबदर्याच मुचकुंदे सुगंधिनी चंपकेर्चप कामाम्या दशोकेऽशोकवर्जिता म म॰पु॰
धुकेमधुरं चापि कर्कते मदुगानता वंदनासर्वदा स्त्रीणां महासौभाग्यदायिनी कुकटीकर्कटीचैव रूप्यपद्मीच २६१
संश्रिते कदंबमिश्रा कनकमंजरी स्वजनं तथा अनंतिप्रकाशनंतनालिकेरस्यभक्ष्यणं कलाजालं च परिसंगात्सर्वा
मन्नं तथैव च अपमाष्ठेनपालस्प रजाकार्पा प्रयत्नतः तस्माद्भवति वै भर्ता सुखप्रेम्णः सदानयेत अष्टमीचतुर्थी

च पंचमी दशमी तथा संक्रांतौ विषुवे चैव दिनांते द्वादशे तथा एवं तु दिवसान् दिव्यानुपवासं तु याः स्त्रियः ता
सां तु धर्मयुक्तानां रत्नावमेन संज्ञयाः कलिकाले मनिर्मुक्तां सर्वपापविवर्जितां उपवासरता नारी नोपसर्पति
तापमः अनौपम्यो वा च अस्मिन् कृते न पुण्येन पुराजन्मकृतेन वा अभवदागमने जातं किंचित्छान्महं मुने अ
स्तिविंध्यावली नाम बलिपत्नी यशस्विनी स्वश्रुःमा मांच राजेंद्र न तुष्यति कदाचन स्वत्सलरीमे सर्वकालं दृष्ट्वापि 509/1998
न तुष्यति अस्ति कुंती मसाना मननादोषमकारिणी दृष्ट्वा च पंगुली मंगं सदाकालं करोति मे धिष्ण्यपायेन तं आदि
मा च सौख्यं कदाचन उदरे मा भवेत् रोहं तेवीजं कुर्यात् कदाचन येन व्रतेन चीर्णेन भवंति वशगा मम तत्त्वं ब्रूहि वि
प्रेंद्र दासभार्याश्च जामिते पदेतत्ते मयाश्वर्यं व्रतमुत्तमं शुभानने अनेन पार्वती देवी चीर्णेन वरवर्णिनी शंकरस्य च
रीरस्यार्धविस्तोल्लक्ष्मीस्तथैव च सावित्री ब्रह्मणश्चापि वासिष्ठस्याप्यरुंधती एतेनोपोषितेनैव भर्तास्यास्यति ते वशी
स्वश्रूस्वशुरयोश्चैव सुखं वंधौ भविष्यति एवं श्रुत्वा तु सुश्रोणि यत्नेन कर्तुमर्हसि नारदस्य वचः श्रुत्वा राज्ञी वचनम
ब्रवीत् प्रसादं कुरु विप्रेंद्र दानं गृह्णस्वयेप्सितं सुवर्णमणिरत्नानि वस्त्राण्याभरणानि च तव दास्याम्यहं विप्र यच्चान्यद
पि दुर्लभं प्रतिगृह्णद्विजश्रेष्ठ यद्येतां द्दरिद्रां करो नारद उ अस्मैदीयतां भद्रे दीनाह्नि स्तुष्यो द्विजः अहं सर्वत्र संप
न्नो मम किंचित्किंचिदितामिति श्रीमार्कंडेय उ एवं समाप्यां ततोऽदृष्ट्वा सर्वासां तु पतिव्रतां जगाम भरतश्रेष्ठ स्वकीयं स्थान
कं तदा ततो हृष्टमना सा तु अन्तमितो गतमानसा पुरेष्टिं सत्सुतस्य बाणस्य तु महात्मनः इति श्रीमत्स्यपुराणे अमरेश्वरम

हात्म्ये श्रीमार्कंडेय उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे क्षोभो नर्मदातटमाश्रितः ॥ नाम्ना महेश्वरं स्थानं त्रिपुरो केतुविश्रुतं ॥ तस्मिन्स्थाने म
हादेवाधिंत नघांस्त्रिपुरं वधं ॥ गांडीव मंदरं कृत्वा त्रैलोक्यमपि वासुकिं ॥ स्थानं कृत्वा वैष्णवं विष्णुं कृत्वा शरोत्तमं ॥ शंभ्वे
चाग्निप्रतिष्ठाप्य मुखं वायुं समर्पयत् ॥ दत्वाश्वतुरो वेदाः सर्ववेदमयं रथं ॥ तदा तवाश्विनौ देवौ रक्षौ वक्र धनुः स्वयं स
नित्यजां समाधाय तोरणे धनदः स्थितः ॥ यम मृत्यु दक्षिणे हस्ते वामे कालः सुदारुणः ॥ चक्रेऽतमरकोटयस्तु गंधर्वाः लोकवि
श्रुताः ॥ प्रजापतिरग्रेशो ब्रह्मा चैव तु सारथिः ॥ एवं कृत्वा देवेन सर्वदेवमयं रथं ॥ सोऽतिष्ठत्स्थाणुभूतस्तु सहस्रं परिव
त्सरान् ॥ यदा त्रीणि समेतानि अंतरिक्षस्थितानि वै ॥ त्रिपर्वणा त्रिशल्येन सहसा भूमिव्यानेदयेत् ॥ शरः प्रस्थापितस्तत्र रुद्रे
णा त्रिपुरं प्रति ॥ भ्रष्टतेजाः स्त्रियः सर्वास्तासां ज्ञानविर्जितं ॥ उत्पाताश्च पुरे तस्मिन् प्रादुर्भूतं महत्तमाः ॥ त्रिपुरस्य विनाशाय कालः
रूपो भवेत्तदा ॥ अट्टहासं प्रमुंचंति रूपका इमनयास्तदा ॥ निमिषोन्मिषणांचैव कुर्वंतोऽचित्रकर्मिणः ॥ स्वप्ने पश्यंति चात्मानं
रक्तांबरविभूषितं ॥ स्वप्नेऽपि दृश्यते एवं विपरीतो निपातनिच ॥ एतान्पश्यंति उत्पातांस्तत्र स्थानेषु ये जनाः ॥ तेषां बलं च बुद्धिश्च
हरकोपेन नाशितं ॥ श्रुतः संवर्तको वायुः युगांतप्रतिमो महान् ॥ समीरितोनलस्तेन तत्र मार्गेषु बाधते ॥ ज्वलंति पादपा मत्स्य०
स्तत्र पतंति शिखराणि च ॥ सर्वतो व्याकुलीभूतं हाहाकारमचेतनं ॥ भग्नोद्यानानि सर्वाणि छिन्नं तत्र प्रभजनाः ॥ तेनैव पीडितं २६
सर्वं ज्वलितं विविधैः शरैः ॥ द्रुमश्चारामवनानि गृहाणि विविधानि च ॥ दशदिक्षु प्रदीप्तोऽसौ समकोदह्यमानः ॥ तमःसिंहकाद्भु
तानि वंदितो दह्यमानः ॥ सिंहव्याघ्रनरेनकैस्तु गजव्यालकृतानना ॥ सर्वं किंशुकवर्णाभे ज्वलंतं दृश्यते पुरं ॥ गृहा दह्यंतराणि

वर्गांतधूमेनयाप्यते ॥ हरकोपाग्निना दग्धं कंदमानं सुदुःखितं ॥ प्रदीप्तं सर्वतो दिक्षु दह्यते त्रिपुरं पुरं ॥ प्रासादशिखराग्रा
णि विशीर्यंते सहस्रशः ॥ नानामणिविचित्राणि विमानान्यपनेकशः ॥ गृहाणि चैव रम्याणि दीप्यंते दीप्तवह्निना ॥ धावंति व
नखंडेषु वलभीषु तथैव च ॥ देवागारेषु सर्वेषु प्रज्वलंति प्रधाविता ॥ क्रंदंति चानलं दृष्ट्वा नदंति विविधैः स्वरैः ॥ गिरिकूटनि
भास्तत्र दृश्यंते गारसंश्रयाः ॥ स्तुवंति देवदेवेशं परित्रायस्व मां प्रभोः ॥ अन्योन्यं च परिष्वज्य कृताशाः शरदीपिताः ॥ हंसकारंडवा
कीर्णानि नलिनीसहस्रकजा ॥ दृष्टं तेनानलेनदग्धानि पुरोद्यानानि दीर्घिकाः ॥ अम्लानैः पंकजैः छन्नाविस्तीर्णा योजनायता गि
रिकूटनिभास्तत्र प्रासादा रत्नभूषिताः ॥ पतंति वह्निना दग्धा विनेशानल दारव ॥ सहासविहालबरुषु गोषु पक्षिषु वाजिषु
निर्दग्धो दहते वह्निर्हरकोपप्रनोदितः ॥ सहस्रीभिः प्रसुप्ताश्च संसुप्तावरवो जनाः ॥ पुनरालिंग्यते गाढं दह्यंते त्रिपुराणि च
अथ तस्मिन्पुरे दग्धे स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ कामिन्याश्चाहतास्तत्र पतंति धरणीतले ॥ काचित्कनकवर्णाभा रंइनीलवि
भूषिता ॥ भर्त्तारं पतितं दृष्ट्वा पतिता तस्योपरि ॥ काचिच्छ्यामा विशालाक्षी मुक्तावलिविभूषिता ॥ धूमेनाकुलिता सा तु प
तिता धरणीतले ॥ काचिदादित्यसंकाशा प्रसुप्ता वरगृहे स्थिता ॥ अग्निज्वालाहता सा तु विगतानागनद्यस्तदा ॥ उच्छितोऽहान
वस्तत्र गदा हस्तो महाबलः ॥ वैश्वानरहतः सोऽपि तपति तो धरणीतले ॥ मेघवर्णा वरानारी हारकेयूरभूषिता ॥ श्वेतवस्त्र
परीधाना वार्णंकैस्तन्यं अपायपयन् ॥ सत्यं नंदा अर्क दृष्ट्वा रुदंते मेघवद्रवन ॥ एवं संदह्यमो दीप्तो हरकोपेन प्रेरितः ॥ का
चित्कं प्रभा सौम्या वज्रवैदूर्यभूषिता ॥ समतमालिंग्य वेपंति दग्धा पतति भूतले ॥ आदित्यदर्शावर्णाभा लक्ष्मीरेव रुषभिका व

511/1998

क्रिनारदृष्ट्या मानास्यापतिं माधरणीतले । कांचित्कुर्वंडु वर्णाभासयमानानहेस्थिताः । गच्छे प्रसन्नजिते सानुप्रतिबुद्धा
शिरसार्दिता । वैश्वानरउवाच । स्वबशोनैवषुष्पाकं पश्यते स्वलितं सर्वं हा सुतो मे कथं गता । सुतं संविंसमानासापति
नाधरणीतले । कांचित्सुवर्णसर्णाभानीलरत्नैर्विभूषिता । धूमेनाकुलिता सा तु पतिता धरणीतले । अन्या गृहीत्वा हस्ता
भ्यासाश्विदृश्यंति मेलकाः । अनेनदिव्यरूपाभ्यां दृष्ट्वा पदविमोहिताः । शिरसि प्रांजलिं कृत्वा विताप पतिपावकं । आदित्ते
मिलामसवैरं तु रूपेष्ठपकारिणु । खियाः किमपराधं तिगृहपंजरकोकिलाः । पापनिर्दयनिलर्ज कृतघ्न को पः स्त्रियो प
रि । नदाहि पापं मते तानं सन्यौनविवर्जिता । अनेकवर्णरूपाश्च पलभ्यापरस्थितिं । किंतु यावस्तुतेलो केन वधाः संति
योषितः । किंतु भ्रं तु गुणाढ्ये ते दहनोद्यादनं प्रति । आश्रमपितु राक्षारे किंस्त्रियं संनिपातसे । दुःखनिर्घाणनिर्लज्ज कृताश्च
र्मदभाग्यका । निराकार्त दुराचार कामवर्त्मा दहसि निर्दय । एवं विलप्यमानानां जलमानाब हुतरं । अन्याः कोशंति संकु
लाः बालशोकेन मोहिताः । दहति निर्दयो वह्निः संकूकः पूर्ववत्तु वत् । पुरुकरिणां जले कूपे ज्वालाश्च पिबश्चैवच । अस्मान्सद
हमानस्त्वं कां गतिं प्रापयिष्यति । एवं प्रलपमानानां वह्निर्वचनमब्रवीत् । वैश्वानर उवाच । स्ववशोनैवषुष्माकं विना अम्प०
शं तु करोमहं । अहमादेश कर्ता वै नाहं कर्ता स्वतन्त्रहं । रुद्रकोधसमाविष्टो विचरामि यथेच्छया । ततो बाणो महाते २६३
जास्त्रिपुरं वीक्ष्य दीपितं । आसनस्थो ब्रवीद्देवं वृष्टिं नाशितः । अस्मस्तैदुराचारैरीश्वरस्य निवेदितं । अपरीक्ष्य कृतं दग्धं
शंकरेण महात्मना । नान्यः कश्चिन्मेहेतुं वर्जयित्वा महेश्वरं उत्थितः शिरसा कृत्वा लिंगं त्रिभुवनेश्वरं निर्गतस्तु पुराद्वाणः

रिसस्मसु हृत्सुतान् । रत्नानि सुविविधानि स्त्रियो नारीविधानतः । गृहीत्वा शिरसा लिंगं गगनं गगनमंडले । स्तुवते देवदेवेशं त्रि
लोकाधिपतिं शिवं । त्वत्कोपानलनिर्दग्धो यदि वध्योस्मि शंकर । त्वत्प्रसादान्महादेव मा मे लिंगं विनश्यतु । आश्रमे तन्महादे
वत्वत्कोपादहनं प्रति । जन्मनि जन्मनि महादेव त्वत्पादनिरतोस्त्वहं । तोरकच्छं दसादेवं स्तुवते परमेश्वरं । त्रिशूलवरां करस
र्वदृगास्य नमो भवमीम महेश्वर देव नमः । कुसुमायुधदेहविनाशकर त्रिपुरांतक विग्रहभूतधराय नमः । प्रमदाप्रियकाम
विनाशमनः सुरासुरसिंहगणैर्न मितः । हयवानरसिंहगजेंद्रकलांतकदेवनमः । नहि पुत्रकलत्रबंधुकृतो सततं म
मदेवस्मरणी व्यथितोषिताशरणातः बहुनिर्गमिताच महानरकस्य गतिं । सनि वर्त्तनि जन्मजरापापगतिश्च विकर्मविधिं न
परित्यजति । अनुकंपं प्रति विश्वति तत्र सति मम तुष्ट बुद्धिनिवारयति । यः पठेत्तोटकं ह्येत्तं प्रयतात्मविमानसः । बाणस्यैव
यथा रुद्रस्तस्मै वरदो भवेत् । इदं स्तवं महाश्चर्यं श्रुत्वा देवो महेश्वरः । प्रसन्नः तदासस्य स्वयं देवो महेश्वरः । श्रीरुद्र
उवाच । नभेतव्यं त्वया वत्स मौपलोति ग्रदानव । पुत्रपौत्रकलत्रैश्च भूर्भुवः स्वर्जनैः सह । अद्य प्रभृति बाण त्वमवध्य
स्त्रिदशैरपि । भूयस्त्वं पवरोदन्नौ देवदेवेन पांडव । अस्य पश्चात्स पौलो केविचरस्वाकुतोभयः । ततो निवारयामास रु
द्रो हप्रसर्वतया । हृती यं रक्षितं तत्स्पर्शं करेण महात्मना । भ्रमते गगने दिव्यं रुद्रतेजप्रभावतः । एवं तत्त्रिपुरं दग्धं शं
करेण महात्मना । ज्वालामाला पतितं तु पतितं धरणीतले । एवं निपतितं तत्र श्रीशैले त्रिपुरं त्रिपुरांतके । द्वितीयं पतितं
तत्र पर्वते मरकंटके । दग्धे तु त्रिपुरे राजन् रुद्रकोटिस्थितिः । पतितं ज्वलितं पतितं तत्र तेन ज्वालेश्वरं स्मृतं । ऊर्द्धेन प्रास्थिता

513
1996

तत्र दिव्याङ्गनादिवंगना हाहाकारस्तदा जातो देवासुरसकिंनरैः आरमत्स्यं भयतुश्चो महेश्वरपुरोत्तमे एवं श्रुत्वा तदा त
स्मिन्पर्वते मरकंटके चतुर्दशसुयनानि समुत्का पांडुनंदन कोटिवर्षसहस्रेतु निशान्को द्युम्नपापरः ततो मही
तलं प्राप्य नरो राजा भवति धार्मिकः पृथिवी मे कतुश्रेष्ठः सुरकेनास्मिन्न संशयः एवं पुण्यो महाराज पर्वतामरकंटकाः चं
द्रसूर्योपरागेषु यो व्यस्त्र मरकंटके अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदंति मनीषिणः स्वर्गलोकमवाप्नोति दृष्ट्वा तत्र महेश्वरं
सन्निहत्यां गमिष्यामि शाकुन्तदिवाकरे तदेव निर्दिर्णपुण्यं पर्वतमरकंटके मनसापि स्मरेद्यस्तु गिरित्वमरकंट
कं चंद्रायणशतं साग्रं लभते नात्र संशयः नपायपामपि विख्यातो लोकानां मरकंटकं एवं पुण्यो गिरिश्रेष्ठः सिद्धगंध
र्वसेवितः नानाद्रुमलताकीर्णो नानापुष्पोपशोभितः भगवानसहसुसेव्यमानो महागिरिः तत्र संनिहितो राज
न्देव्या सह महेश्वरः ब्रह्माविष्णुस्तथा चंद्री विद्याधरगणैः सह ऋषिभिः किंनरैर्यक्षैः नित्यमेव निषेवितः वासुकिः सहि
तश्चत्र क्रीडते पन्नगोत्तमैः प्रदक्षिणे तु यः कुर्यात्पर्वते मरकंटके पुंडरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ततो ज्वालेश्व
रो नाम पर्वते मरकंटके तत्र स्नात्वा दिवं यांति ये मृता स्ते पुनर्भवाः ज्वालेश्वरो महाराज यस्तु प्राणान्परित्यजेत् चंद्रसूर्योप मत्स्य०
रागेषु शृणु तस्यापि यत्फलं अमरा नाम देवास्ते पर्वते मरकंटके रुद्रलोकमवाप्नोति पापदीप्त तत्संशय अमरेशस्य २६४
देवस्य पर्वतस्य अभेनदे कोटिशो ऋषिमुख्यास्ते तपस्तप्यंति सुव्रताः समंताद्योजने राजन्दृश्यंतेवामरकंटके अकामो वा
कामो वा नर्मदायाः शुभे जले स्नात्वा मुच्येत पापेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति इति श्री मत्स्य० अमरेश्वरमाहात्म्ये सूत उवाच ॥

तिच महात्मानं मार्कंडेयं महामुनिं युधिष्ठिरपुरोगास्ते ऋषयस्तु तपोधनाः आख्याहि भगवंस्तत्र कावेरीसंगमं महत् लो
कानां च हितार्थाय अस्माकं तु विवृद्धये सदा पापरता ये तु ये नराः कृतकर्मिणः मुच्यंते सर्वपापेभ्यो गच्छंति परमं पदं एत
दिच्छामि विज्ञातुं भगवन्वक्तुमर्हसि श्री मार्कंडेय उ० शृणुध्वं सहिताः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः आसीद्यथा महायक्षः कु 57/199
बेरः सत्यविक्रमः इदं तीर्थमनुप्राप्य राजा यक्षाधिपोभवेत् सिद्धिं प्राप्तो महाराज तन्मे निगदतः शृणु कावेरी नर्म
दायाश्च संगमे लोकविश्रुते तत्र स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कुबेरः सत्यविक्रमः तपस्तप्यति यक्षेंद्रो दिव्यं वर्षशतं महत् तस्य तुष्टो महा
देवः प्रददौ वरमुत्तमं भो भो यक्ष वरं रम्यं धर्मिन् ब्रूहि यथेप्सितं ब्रूहि कार्यं यथेष्टं तु तन्मे मनसि वर्तते कुबेर उवाच य
दि तुष्टोसि देवेश यदि देयो वरो मम अद्यप्रभृति सर्वेषां यक्षाणामधिपो भवेत् श्री मार्कंडेय उ० कुबेरस्य वचः श्रुत्वा तुष्टो
देवो महेश्वरः एवमस्तु ततश्चोक्त्वा तत्रैवांतरधीयत सोपि यक्षवरो लब्ध्वा शीघ्रं यक्षकुलं गतः पूजितः सर्वयक्षैस्तु अभि
षिक्तश्च पार्थिवः कावेरीसंगमं यत्र सर्वपापप्रणाशनं ये नरा नाभिजानंति वंचिता स्ते न संशयः तस्मात्सर्वप्रयत्ने
न तत्र स्नायीत मानवः कावेरी च महापुण्या नर्मदा च महानदी तत्र स्नात्वा तु राजेंद्र अर्चयेद्वृषभध्वजं अश्वमेधफलं प्रा
प्य रुद्रलोके महीयते अग्निप्रवेशं यः कुर्याद्यश्च कुर्यादनाशकं अनिवर्तिका गतिस्तस्य यथा मे शंकरोब्रवीत् सेव्यमानो व
रस्त्रीभिः क्रीडते दिवि रुद्रवत् षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः मोदते रुद्रलोकस्थो यत्र यत्रैव गच्छति पुण्यक्ष
यात्परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः दानवान्भोगशीलश्च महांश्चैव कुलोद्भवः कावेरीसंगमे स्नात्वा जन्मांतरसंततं जायते

एवं तु तव राजेंद्र स्थावरे संगमं महत् पुण्यं महत्फलं तत्र सर्वपापप्रणाशनं इति श्री अमरेश्वर मत्स्ये श्रीमार्कंडेय
उवाच नर्मदा उत्तरे कूले तीर्थं योजनविस्तृतं तत्र स्नात्वा नरो राजन् देवतैः सह मोदते चंडेश्वरेति विख्यातं सर्वपाप
हरं परं पंचवर्षसहस्राणि क्रीडते कामरूपधृक् राजानं च ततो गच्छेद् हनूमंत तत्र संस्थितः इंद्रजित आश्रमं संश्रा
म सम तीर्थप्रभावतः यथा नादेन तो गच्छेद् यत्र मेघनादो गर्जितं मेघनादो गलस्त्वग्न गणसंपन्नतां गतः ततो गच्छेत राजेंद्र
तीर्थमाम्नात केश्वरं तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् नर्मदा उत्तरे कूले धारातीर्थमनुत्तमं तस्मिंस्तीर्थे नरः
स्नात्वा नर्पचेति दं देवताः कामान् सर्वान् वाप्नोति मनसा चेतिचिंतिता ततो गच्छेत राजेंद्र ब्रह्मावर्त्तमिति स्मृतं तत्र नित्य
हि तोदेवमिति समेव युधिष्ठिर तत्र स्नानेन राजेंद्र ब्रह्मलोके महीयते ततो गोलेश्वरं गच्छेत् त्रियनोनि यत्रासनं सर्वपाप
विशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ततो गच्छेत राजेंद्र कपिलातीर्थमुत्तमं तत्र स्नात्वा नरो राजन् रुद्रलोकमवाप्नुयात् ततो
गच्छेत राजेंद्र कुंडेश्वर तत्र सन्निहितो रुद्रस्तिष्ठते यो महेश्वर अत्र स्नात्वा तु राजेंद्र अवध्यदि दशोरथि पिप्पलेशं ततो गच्छे
सर्वपापप्रणाशनं तत्र स्नात्वा तु राजेंद्र विमलेश्वरमुत्तमं तत्र प्राणान् परित्यज्य रुद्रलोकमवाप्नुयात् तत्र पुष्करिणीं गच्छेत् मत्०
स्नानं समाचरेत् स्नातमात्रो नरस्तत्र इंद्रस्यार्द्धासनं लभेत् नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिःसृता तारयेत्सर्वभूतानि स्था २६५
वराणि चराणि च सर्वदेवाधिदेवेन ईश्वरेण महात्मना कथिता ऋषिसंघेभ्यः अस्माकं च विशेषतः मुनिभिः संस्तुता ह्येषा नर्मदा प्रव
रा नर्मता नदी रुद्रदेहाद्विनिःक्रांता लोकानां हितकाम्यया सर्वपापहरा नित्यं सर्वदेवनमस्कृता संस्तुता सर्वगंधर्वैरप्स

यकरा इदानीं कथयस्व नः मत्स्य उवाच त्रैलोक्यं धर्मराजो पि ना चरत्स्य योषितां पतिव्रतानां धर्मे व ... स्तुलः पतिः
सदा अत्रैव वर्णयिष्यामि कथां पापप्रणाशिनीं यथा विमोक्षितो भर्ता मृत्युपाशागतः स्त्रिया मद्रेषु शाकले राजा बभू
व नृपतिः पुरा अपुत्रस्तप्यमानो सौ पुत्रार्थं सर्वकामदां आराधयत्ततः सावित्रीं लक्षितां स द्विजोत्तमैः सिद्धार्थैर्हूयमाना
सा सावित्री प्रसन्नेर्द्विजैः ऋतुसंख्यैश्चतुर्थ्यां तु मासं दशदिने गते कालेन तु दर्शयामास सोवाच मनुजेश्वरे सावित्र्युवाच राजन्भ
क्तोसि मे नित्यं प्राप्स्यसे द्विज तां दत्त्वा मत्प्रसादेन पुत्री प्राप्स्यसि शोभना एतावदुक्त्वा राजानं सा कन्याशंतपोरते उगमाद
र्शनं देवी विद्युत्सौदामिनी यथा मालव्या नाम सत्रस्याश्चि राज्ञः पत्नी पतिव्रता सुषुवे तनयां सा च सावित्रीमिव रूपतः सावित्र्या
प्रीतया दत्ता तद्रूपसदृशी तया सावित्रीति भवेन्नाम जगाद नृपतिर्द्विजान् नामास्या व्रद्धि ... सावित्री तिस्वयोत्तम दृष्ट्वा
तां यौवनोपेतां देवसत्यवते पिता नारदस्तु ततः प्राह राजानं दीप्ततेजसं सत्यवत्यपि भर्त्तारमासाद्य नृपमंदिरे नारदस्य तु वा
क्येन हृष्यमाना पतिव्रता शुश्रूषां परमां चक्रे भर्तुः श्वशुरयोर्वने राज्यभ्रष्टस्सभार्यस्तु नष्टचक्षुर्नराधिपः तुष्टो यतां समासा
द्य राजपुत्री मदा स्नुषां चतुर्थे हनि मर्त्तव्यं यदा सत्यवता द्विजाः श्वशुरेणाभ्यनुज्ञाता तदा राजसुतापि सा चक्रे त्रिरात्रं धर्मज्ञा
ते तस्मिन्न तदा दिने नारूढपुष्पफलाहर्त्तुं सततं प्रस्थितेवने श्वशुरेणाभ्यनुज्ञाता याचनाभंगभयात् रूणा सावित्र्यपि जगाम
श्रुसह भर्त्तासमस्तने चेतसा दूयमानेन हूयमाना वनं प्रति वने पत्र भर्त्ता रंजु मच्छायाश्रितं सदा आश्वासयामास सरा
जपुत्री ज्ञानो वने पंकजपत्रनेत्रा संदर्शयिष्यति मधुकरीं तथा मृगाणां विपिनेऽन्तरे इति श्री मत्स्यपुराणे सावित्र्युपाख्या

517/1998

ने सत्यवानुवाच वनेस्मिन्छिखिभिः कीर्णे सहकारे मनोहरं श्रोत्रघ्राणादिसुखदं वसंते रतिवर्द्धनं वनेप्यशोकं दृष्ट्वैवमा
वसंतसुपुष्पितः वसंते हसतावाद्य मामिवायतलोचने दक्षिणे दक्षिणेनेनां पश्य रम्यां वनस्थलीं पुष्पितैः किंशुकैर्युक्तां ज
लितानलसप्रभैः सुगंधकुसुमामोदि वनराजिविनिर्मिता करोति वायुर्दाक्षिण्यो श्रावयोः क्रमनाशनं पश्चिमेन विशाला
क्षि कर्णिकारैः सुपुष्पितः कांचनं च विभात्येषा वनराजिविनिर्मिता अतिमुक्तलताजालरुद्धमार्गा वनस्थली पश्योडकु
चारुसर्वांगी कुसुमोत्करधूपणा मधुमत्तालिझंकारव्याजेन वरवर्णिनी चापाकृष्टिं करोतेव कामस्याप्यजिघांसया फु
ल्लचंपकमध्यस्थो पुंस्कोकिलनिनादिता विभातिवारुत्रिफलकान्तामिवैषा वनस्थली कोकिलश्चूतशिखरे मंजरीरेणुपिंज
रः गदितैर्व्यक्ततां याति कुलीनस्थितैरिव पीडरेणुविलिप्तांगी प्रिया मनुसरद्वने कुसुमात्कुसुमं याति कूजत्कामी शि
लीमुखः मंजरीं सहकारस्य कान्तां वर्गर्गखंडितां स्वादते बहुपुष्पेपि पुंस्कोकिलशुवाकुमे काकः प्रसूतां हस्ताग्रे स्था
सिकाग्रेण तंतुना काकी संभावयत्येषा वृक्षाछादितपक्षके रभाग------पितासहितोस्मि या नाहारमपिवाद
से कामाक्रांतः कपिंजलः कलविंकस्तु रतपर्यन्त प्रियोसंगसमाश्रितः मुहुर्मुहुर्विशालाक्षि उत्कंठयति कामिनः शुकः मत्स्य०
आस्वास माधुदः शुकोयं सहकान्तया हरणेन वमानोसौ करोति सकलां गिरं आम्रयोमिथुनं यस्सशैलकंदरसंस्थितं २८३
आपालोकनेत्र प्रलोको केपि भ्रान्तिर्वलक्षते अर्धदीपीप्रियां एडितिकाग्रे पुनः पुनः प्रीतिमायाति महती लित्वमान
श्व कांतया उत्संगकृतमूर्धानं निश्चोपदृतवेतनं समैनि पतिना कांता मार्जारी दर्शनोदरी नखैर्दंतैस्तु दिसेमनवपीड

यतेतथा ग्राहकाः शाकफीनैव संसुप्तपिंडितेरसे संलीनगात्रैश्चरणकलौकिक सुषागमे स्नात्वासरसि पद्मायां दोभागसु दम
नप्रियः संभावयति तत्तं मृणालशकलप्रियो कांतप्रीयमसुकर्भे कांतमार्गानुगामिनी करोति कवलं मुस्तैर्चारुहीयांतकम
दृष्टोंगसंधिर्महिषः कर्दमाक्तनतुर्वने अनुव्रजति धावंतिप्रियां चरच तुरककः पश्यतेचापि सारंगं तत्कटाक्षविभावने स
भार्यममपश्यं तं कौतुहलसमन्वितं पश्य पश्चिमपादेन रोहीकंडूयने सुखं स्नेहाद्भावात्कर्षति तन्नीर्व्यं गीप्रकोटिना --
तरु ममरीपश्यसितवाला मगच्छती अस्याश्चेतसः कामी मां च वीक्ष नगर्विताः आतपेगतमं पश्यदृष्टं भार्यया सह मथ
नानिवकुर्वाणं चमकं ककुदिवारयत् पश्यपाजंभार्यया सार्द्धन्यस्तास्त्रवरणद्वयं विपुलेवदरीस्कंधे वदराशंतकाम
या हंसं स भार्यासरसि विचरंतं सुनिर्मले सुप्रकृ------पश्य वैधिपद्मसुदरुतं सभार्यश्चक्रवाकोयं कमलं कलम
ध्यमः करोति पद्मिनी कांतं सुपुष्पमिव सुंदरि मयाफलोच्चयः सुभ्रु न यापुष्पोच्चयः कृतः इंधनं न कृतं सुभ्रु तत्करिष्यामि
सांप्रतं तमस्य सरसस्तीरे द्रुमछायासमाश्रिताः क्षणमात्रं प्रतीक्षस्व विश्रामामि च भामिनी सावित्र्युवाच एवमेतत्करि
ष्यामि मे हा शिव पाययथा दृरं कांतनयं तस्थं विभेमि गहने वने मत्स्य उवाच ततः स फलशाखित भार्ये ते तरा न स्यात्स्व
हृ रेसरसस्तत्र्स्य इतिश्री मत्स्यपुराणे सावित्र्युपाख्याने मत्स्य उवाच तस्य पाटयतः काष्ठं जज्ञे शिरसि वेदना वमथ
प्रविश्यामि वसन्त नानामिकिंचम तदुत्संगे शिरः कृत्वा सुषुप्सामि सांप्रतं राजपुत्री मे पश्यत्का... दासुयापभागवि तस्ड
त्संगेशिरः कृत्वा निश्वासवितलोचनः पतिव्रता महाभागा ततः सा राजकन्यका ददर्श धर्मराजानं स्वयं तं देशमागतं नीलो

519/1998

त्वन्दृशाम्यं पीतांबरधरं प्रभुं विद्युत्सनाभि वर्णांगं सैनोपमिवनोपरं किरीटेनार्कवर्णेन कुंडलाभ्यां विराजितं हार
भारार्पितोरस्कं विचित्रांगदभूषणं महता परिवारेण कालेन सहमस्तुना सतुसंप्राप्य संदेशो देहान्सत्यवतस्तदा अंगुष्ट
मात्रपुरुषं पाशबद्धं वसं गतं आकृष्य दक्षिणामाशां प्रययौ सत्वरं तदा सावित्र्यपि वरारोहा दृष्ट्वा तं गतजीवितं अनु
व्राजमगच्छंतं धर्मराजमातंद्रिता कृतांजलिरुवाचाथ हृदयेन प्रवेपता त्रयं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या मध्यमं तथा गुरु
शुश्रूषयाचैव ब्रह्मलोकं समश्नुते सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः यावत्त्रय
स्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् एषां नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् तत्तन्निवे
दयेत्तेभ्यो वचनकर्मभिः त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समस्तुते यम उवाच कृतेन कामेन निवर्त्त याहि धर्मो न ते कोपि हि
तानेव मम परापराधस्तु वचःक्रमः स्यात्तथाधुना तेन तवब्रवीमि गुरुर्भर्त्ता हि नारीणां त्वं च साध्वी पतिव्रता विनिवर्त्तस्व धर्मज्ञे
ग्लानिर्भवति तेधुना सावित्र्युवाच पतिर्हि दैवतं स्त्रीणां पतिरेव परायणं अनुगम्यः स्त्रिया साध्व्या पतिः प्राणधनेश्वर मितं ददाति
हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः अमितस्य प्रदातारं भर्त्तारं का न पूजयेत् नीयते यत्र भर्त्ता मे स्वयं वा यत्र गच्छति मयापि तत्र गं मत्स्य०
तव्यं यथाशक्ति सुरोत्तम पतिमादाय गच्छंतं अनुगंतुमहं यदा तदेव न हि नक्षा मितदा सक्षामि जीवितं मनस्विनी तथा चार २८४
चा वैधव्यदूषिता सुकृतमपि जीवेयं मंडना स्त्री मंडिता यम उवाच पतिव्रते महाभागे परितुष्टोस्मि ते शुभे विना सत्यव
तः प्राणान्वरं वरय मा चिरं सावित्र्युवाच विनष्टचक्षुषो राज्यं चक्षुषा कारय सुव्रत सत्यवत्सस्य धर्मज्ञ सुरमाच महात्म दूरं पथि गच्छ

निवर्त्तभद्रे भविष्यति ईदृशं फलं त्वयोक्तं मम ---स्तु वचःक्रमस्यात्तथाधुना तेन तव ब्रवीमि इति श्रीमत्स्यपुराणे सावित्र्युपाख्या
ने प्रथमो वरलाभः सावित्र्युवाच कुतः क्लमः कुतो दुःखं सद्भिः सह समागमः सतां तस्मान्न मे ग्लानिस्त्वत्समीपे सुरोत्तम साधूनां
वाप्यसाधूनां सन्त एव सदा गतिः नैवासतां नैव सतां असंतो नैव चात्मनः अकारणं जगद्वैरि खलेभ्यो जायते तथा सत्कृपाणां
परि संस्कारोपरार्थं कुरुते यथा तथाऽसतोपि संभवं परमीशस्तु नरः ततश्च वसु आदित्या देवा यहिं विमोदते यम उवा
च कृतेन कामेन कृतेन भद्रे भविष्यति ईदृशं फलं त्वयोक्तं ममापरापस्तु वचः क्रमः स्यात्तथाधुना देव तव ब्रवीमि इति श्रीम
०सावित्र्युपाख्याने द्वितीयो वरलाभः सावित्र्युवाच धर्माधर्मविधानज्ञ सर्वधर्मप्रवर्त्तक त्वमेव जगतो नाथः प्रजासंयमनो यमः
कर्मणा मनुरूपेण यस्माद्यमयसे प्रजाः तस्माद्वै प्रोच्यसे देव यम इत्येव नामतः धर्मेणेमाः प्रजाः सर्वा यस्माद्रंजयसे प्रभो
तस्मात्ते धर्मराजेति नाम सद्भिर्निगद्यते सुकृतं दुष्कृतं चोभौ पुरस्कृत्य यदा जनः त्वत्सकाशं मृतो याति तस्मात्त्वं मृत्युरुच्यसे
कालं कलयसे यस्मात्सर्वेषामनुपूर्वशः तस्मात्कालेति ते नाम प्रोच्यते तत्त्ववेदिभिः सर्वेषां यस्मादंतं भूतानामंतकृद्भवान्
तस्मात्त्वमंतकः प्रोक्तः सर्वदेवैर्महाद्युते विवस्वतस्त्वं तनयः प्रथमं परिकीर्तितः तस्माद्वैवस्वतो नाम सर्वलोकेषु कथ्यसे
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे गृह्णासि प्रसभं जनं तदा त्वं कथ्यसे लोके सर्वप्राणहरेति वै तव प्रसादाद्देवेश संकरो न प्रजायते
सतां सदा गतिर्देव त्वमेव परिकीर्तितः

कांचनानि विमानानि हंसांशुसदृशानि च यामराणि सुरश्रेष्ठ भवंति शुभकर्मणां ॥ हर्म्याणि शुभ्राभानि रत्नांशुखचितानि च धूपेन
यांति दृष्टेनानतः पुण्येन कर्मणा ॥ जगत्यां हस्तनैवेद्येन तनमाराधनिस्वनैः ॥ वीणावर्णसमं सारफलं पुण्यस्य कर्मणः ॥ वर्णाद्यपान
गीतेनवनृत्यमाल्यपुष्पेपनं ॥ रत्नवस्त्राणि सकलं फलं पुण्यस्य कर्मणः ॥ रूपौदार्यगुणोपेताः स्त्रियश्चापि मनोहराः ॥ वरप्रासादपृ
ष्ठेषु भवंति शुभकर्मिणां ॥ सुवर्णकिंकिणीमिश्रवारापीडचारिणः ॥ वहंति तुरगा देव नरं पुण्येन कर्मणा ॥ हेमपट्टैश्च मातंगैश्च
लत्यवंतसचिवैः ॥ स्वर्णरत्नप्रदविम्बासे यांति पुण्येन कर्मणा ॥ सर्वकामप्रदे देवसरेषु सर्वकर्मणां यशुरिनापदे ॥ वर्दनिभक्ति
पुरूपाः सदा पुण्येन कर्मणा ॥ तस्य फलाणि पजनं तपो दानं दमः क्षमा ॥ ब्रह्मचर्यं तथा तीर्थस्य स्मरणं परमं स्मृतं ॥ स्वाध्यायः से
वा मा धूर्तो सह वासः सुरार्चनं ॥ गुरूणं चैव शुश्रूषा ब्राह्मणानां च पूजनं ॥ इंद्रियाणां जयश्चैव ब्रह्मचर्यममत्सरः ॥ तस्माद्धर्मं
सदा कार्यं पुरुषेणाविजानता ॥ नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतं ॥ बाल एव चरेद्धर्ममनित्यं देव जीवितं ॥ को हि जानाः
ति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति ॥ पश्यतः पश्यतो ऽस्य मरणं पुरुषतः स्थितं ॥ अमरस्येव चरितं मत्स्यास्य पुत्रस्यास्य
तेवालो हृद्या येऽपापुवा मृत्योः सर्वसमाकृष्टस्तो हृष्ट्वा मामश्रितः ॥ तथापि विंदति प्राणं मृत्युः नीतस्य गतिः ॥ नभयं म
रणे देव प्राणिनामन्त्रयंकश्चित् ॥ तथापि निर्भया मंतः सदा सुकृतकारिणः ॥ यम उवाच ॥ तुष्टोऽस्मि ते विशालाक्षि वचनैः धर्मसंयु
तैः ॥ विना सत्यवतः प्राणान्वरं वरय मा चिरं ॥ सावित्र्युवाच ॥ वरयामि त्वया दत्तं पुत्राणां शतमौरसं ॥ अनेनात्तस्य लोकस्य गतिः
किल न विद्यते ॥ यम उवाच ॥ कृतेन कामेन निवर्त्तभद्रे भविष्यतीदं सकलं त्वयोक्तं ॥ ममापराधं च क्वचनेऽक्रमः स्मात्तथापि यते

वक्तव्यं ब्रवीमि ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे सावित्र्युपाख्याने द्वितीयो ऽध्यायः ॥ सावित्र्युवाच ॥ धर्माधर्मविधानज्ञ सर्वधर्मप्रवर्त्तक
त्वमेव परतो नाथः प्रजा संयमनो यमः ॥ कर्मणामनुरूपेण यस्मात्स्यमयसि प्रजाः ॥ तस्मात्प्रमुच्यसे देव यमइत्येव नाम
तः ॥ धर्मेणेमाः प्रजाः सर्वा यस्मात्त्वं जयसे विभो ॥ तस्मात्त्वं धर्मराजेति नाम सद्भिः निगद्यते ॥ सुकृतं दुष्कृतं चोभे पुरोधाय ज
नाद्यनाः त्वत्सकाशं सस्तौ यांति तस्मात्त्वं मृत्युरुच्यते ॥ कालः सर्वाघकलयन् सर्वेषां हितहिति स्मृति ॥ तस्मात्त्वमसेति तेना म
प्रोच्यते तत्त्वदर्शिभिः ॥ सर्वेषामेव भूतानां यस्मादंतकरो महान् ॥ तस्मात्त्वमंतकः प्रोक्तः सर्वदेवैर्महाद्युते ॥ विवस्वतस्त्वं
तनयः प्रथमः परिकीर्तितः ॥ तस्माद्वैवस्वतो नाम्ना सर्वलोकेषु कथ्यसे ॥ आयुष्ये कर्मणि क्षीणे गृह्णासि प्राणिनां बलं ॥ तस्मात्
त्वकथ्यसे लोके सर्वप्राणहरोऽसि वै ॥ तव प्रसादाद्देवेशत्रयी धर्मो न नश्यति ॥ तव प्रसादाद्देवेशाऽकरोनप्रयुज्यते ॥ सतां सदा
गतिर्देव त्वमेव परिकीर्तितः ॥ जगतोऽस्य जगन्नाथ मर्यादा परिपालक ॥ पाहि मां त्रिदशश्रेष्ठ दुःखितां शरणागतां ॥ पित
रौ च तथा नाथ राजपुत्र ममदुःखितौ ॥ यम उवाच ॥ स्तवेनानेन धर्मज्ञे भक्त्या तुष्टो ऽस्मि सस्त्ववान् ॥ तव भर्त्ता विमुक्तो ऽसौ लब्धका
मा प्रजावती ॥ राज्यं कृत्वा त्वया सार्द्धं वर्षाणां च शतं पंचकं ॥ नाकपृष्ठं तथारूढस्त्वयासह संरंस्यते ॥ त्वयि पुत्रशतं चापि सत्यवा
नजनयिष्यति ॥ ते चापि सर्वे राजानो वीर्यवंतो महाप्रमाः ॥ मुख्यास्तु नाम्ना पुत्रास्ते भविष्यंति विश्रुताः ॥ पितुश्च ते पुत्रशतं भवि
त्वात्तव मातरि ॥ मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ॥ भ्रातरस्ते भविष्यंति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ स्तोत्रेणानेन धर्मज्ञे
कल्ये उत्थाय यस्तु मां ॥ कीर्तयिष्यति तस्यापि दीर्घमायुर्भविष्यति ॥ मत्स्य उवाच ॥ एतावदुक्त्वा भगवान्यमो विमुच्य सं राज

523
1998

सुतं मम त्वया अदर्शनं न व्रज गामं कालेन सार्द्धं सह मत्सुताच॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे सावित्र्युपाख्याने सत्यवज्जीवितलं
भनो नाम॥ मत्स्य उवाच॥ सावित्र्यपि तदा सर्वा गता गामवरवर्णिनी॥ यथा यथा स तेनैव यत्रासौ सत्यवान्मृतः॥ सा समभ्या
गम्य भर्तारं तस्योत्संगगतं शिरः॥ कृत्वा विवेश तन्वंगी लंबमाने दिवाकरे॥ सत्यवानपि निर्मुक्तो धर्मराजप्रसादतः॥ उन्मीलयति ने
त्रे द्वे प्रास्पंदत च भार्गवः॥ ततः प्रत्यागतप्राणः प्रियां वचनमब्रवीत्॥ क्वासौ प्रयातः पुरुषो यो मामाकर्षति प्रिये॥ न जानामि
वरारोहे कश्चासौ पुरुषः शुभे॥ वनेस्मिंश्चारु सर्वांगि सुप्तस्य च दिनं गतं॥ उपवासपरिश्रांता दुःखिता भवती मया॥ अस्मद्दु
र्हृदयेनाद्य पितरौ दुःखितौ तथा॥ द्रष्टुमिच्छाम्यहं सुभ्रु गमने त्वरिता भव॥ सावित्र्युवाच॥ आदित्योस्तमनुप्राप्तो यदि मन्यसि हे
प्रभो॥ आश्रमं च प्रयास्यावः श्वश्रूश्वशुरयोः प्रभो॥ यथा हं तत्र वक्ष्यामि तवाश्रमे॥ एतावदुक्त्वा भर्तारं सा भर्त्रा सह तदा ययौ॥
ससासाद्याश्रमं चैव समस्तं नृपात्मजा॥ एतस्मिन्नेव काले तु लब्धचक्षुर्महीपतिः॥ द्युमत्सेनः सभार्यस्तु पर्यतप्यत भार्गव॥ प्रि
यं पुत्रमपश्यंस्तु स्नुषां चैव च कर्शितः॥ आश्वास्यमानः सुतपाः स तु राजा तपोवने॥ ददर्श पुत्रमायांतं स्नुषया सह काननात्॥
सावित्रीं च वरारोहां सह सत्यवता तदा॥ ववंदे ततः राजानं सभार्यं नृपनंदनः॥ उवास तत्र तां रात्रिं मुनिभिः सह धर्मवित्॥ मत्स्य०
परिष्वक्तस्तथा पित्रा सत्यवान्नृपनंदनः॥ अभिवाद्य ततः सर्वान्वने तस्मिंस्तपोधनान्॥ उवास तत्र तां रात्रिं मुनिभिः सह धर्म ॥ २०६
वित्॥ सावित्र्यपि जगादाथ यथावृत्तमनिंदिता॥ व्रतं समापयामास तस्यामेव तदा निशि॥ ततस्तु रात्र्यां यातायां ससैन्यस्तस्य भू
पतेः॥ आजगाम जनः सर्वो राज्यार्थमनिमंत्रणे॥ विज्ञापयामास तथा तत्र प्रकृतिशासनं॥ विनष्टचक्षुषस्ते नृप येन राज्यं पुरा हृतं॥

अमात्यैः सहितो राजा भवान्स्वे तु पुरे नृप॥ एतच्छ्रुत्वा ततः नृपो बलेन चतुरंगिणा॥ लेभे च स कलं राज्यं धर्मराजान्महात्मनः॥ भ्रा
तृशतं च लेभे सावित्र्यपि वरांगना॥ एवं पतिव्रता साध्वी पितृपक्षं नृपात्मजा॥ उद्धार वरारोहा भर्तृपक्षं तथैव च॥ मोच
यामास भर्तारं मृत्युपाशवशं गतं॥ तस्मात्साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः॥ तासां राजन्प्रसादेन धार्यते वै जगत्त्रयं॥ ता
सां हि वाक्यं भगवन्नीहमतः फलंति न मानस कदाचन अपि हि॥ तस्मात्सदा ताः परिपूजनीयाः कामान्समग्रानपि कामया
नैः॥ इति श्रीमत्स्य० सावित्र्युपाख्याने समाप्तं॥ मनुरुवाच॥ राज्ञोभिषिक्तमात्रस्य किंनु कृत्यतमं भवेत्॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सम्यग्
वेत्ति यतो भवान्॥ मत्स्य उवाच॥ अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राज्यं प्रतिष्ठितं॥ यद्यप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करं॥ पुरुषे
णासहायेन किंतु राज्यं महोदयं॥ तस्मात्सहायान्वरयेत्कुलीनान्नृपतिः स्वयं॥ शूरान्कुलीनजातीयान्बलयुक्तान् श्रिया
न्वितान्॥ रूपसत्त्वगुणोपेतान्सज्जनान्क्षमयान्वितान्॥ क्लेशक्षमान्महोत्साहान्धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान्॥ हितोपदेशकान्रा
ज्ञः स्वामिभक्तान्यशोर्थिनः॥ एवंविधान्सहायांस्तु शुभकर्मसु योजयेत्॥ गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयं॥
कर्मस्वेव नियुंजीत यथायोगेन भागशः॥ कुलीनः शीलसंपन्नो धनुर्वेदविशारदः॥ हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभा
षिता॥ निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते॥ कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजुः॥ व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसार
विशेषवित्॥ राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोपि वा॥ प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः॥ चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्र
तीहारो विधीयते॥ यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः॥ शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित्॥ विज्ञातदेश॥

525
1998

कालोचितहितो यस्यात्मश्लाघिना । चकापि न भयः कालेष्ट्वितोन्नयते भवेत् । ग्रामबोधमनाः शूरो दृढभक्तिनिराकुलाः । राज्ञानुरक्ति
ना कार्यास्सदा क्लेशसमाहिता । अनाहार्योनित्यं सभ्य दृढभक्तिश्च पार्थिवे । तांबूलधारी भवति नारी वा पुरुषोथवा । षाड्गुण्यविधि
तत्वज्ञो देशभाषाविशारदः । संधिविग्रहकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः । आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः । स्थाना
ध्यनतोमूल्यानां ज्ञेयः स्यात्स्वल्पवक्ता । सुरूपस्तरुणः प्रांशुः दृढभक्तः कुलोद्भवः । शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्ति
तः । शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः । क्लेशधारी भवेत्तत्रः सर्वक्लेशसहक्षमः । निमित्तशाकुनज्ञानदृष्टिप्राज्ञा विशा
रदः । हयायुर्वेदतत्वज्ञो भूमोभागविशेषवित् । बलाबलज्ञो रथिनः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः । शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परि
कीर्तितः । अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदां वरः । सूपशास्त्रविधानज्ञः सूपाध्यक्षः प्रशस्यते । सूपशास्त्रविधानज्ञाः--
--कुलोद्गताः । सर्वे महानसे कार्याः कृतकेशनखा जनाः । समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः । विप्रमुख्यः कु
लीनश्च धर्माधिकरणी भवेत् । कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः सभासदः । लेखकः कथितो राज्ञस्सर्वाधिकरणेषु वै
शीर्षोपेतान्सुसंपूर्णान्समश्रेणिगतान्समान् । अक्षरान्वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः । उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्र मयूखः
विशारदः । बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्यान्नृपोत्तमः । वाक्याभिप्रायतत्वज्ञो देशकालविभागवित् । अनाहार्यो भवेद्भ २८७
क्तो लेखकः स्यान्नृपोत्तम । पुरूणां तरतत्वज्ञाः प्रांशवो हि अलोलुपाः । धर्माधिकरणे कार्या ज्ञानाकारकानराः । एवंविधा
स्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः । लोहवस्त्राजिनादीनां विविधानविधानवित् । विज्ञाता फल्गुसाराणां अनाहार्यः शुचि

स्मिताः । विज्ञेयाश्च भवन्त्येते धनाध्यक्षः प्रकीर्तिताः । आयद्वारेषु सर्वेषु धर्माध्यक्षः समो नरः । व्ययद्वारेषु सर्वेषु कर्तव्यो वि
परीक्षकः । पारंगतोऽयं यस्तु स्यादष्टांगेषु चिकित्सिते । अनाहार्यः सवेद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्गतः । प्राणाचार्यः स विज्ञेयो व
चनं तस्य भूभुजा । राजन्राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः । हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशारदः । क्लेशक्षम
स्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते । एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थविरश्च विशिष्यते । राजश्रीहेमरैश्रणं सर्वकर्मसु शस्यते । हयशि
क्षाविधानज्ञश्चिकित्सिपारगः । अश्वाध्यक्षो महीभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते । अनाहार्यश्च वाग्मी प्राज्ञः कुलोद्गतः । उ
गीध्यक्षस्मृतो राज्ञ उद्युक्तः सर्वकर्मसु । वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः । दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परि
कीर्तितः । यंत्रमुक्ते मणिमुक्ते सर्वतः परिवारितः । अस्त्राचार्यो निरुद्वेगः कुशलश्च विशिष्यते । शूरः कुलोद्गतः शुक्तः पि
टपैतामहैः शुचिः । राज्ञोंतःपुराध्यक्षो विनीतश्च विनेष्यते । एवं सर्वाधिकाराश्च पुरुषाः सप्तते परः । चराचरा कार्या
राज्ञा सर्वेषु कर्मसु । स्थापनाज्ञातितत्वज्ञः सततं प्रतिजागृतः । स्यादायुधागाररक्षकः कर्मसु नायतः । कर्मण्यपरिमेयानि रा
ज्ञो भवन्तु कुलोद्वह । उत्तमाधममध्यानि बुध्वा कर्माणि पार्थिवः । उत्तमाधममध्येषु पुरुषान्विनियोजयेत् । नरकर्मविप
र्यासाद्राजा व्यसनमाप्नुयात् । नियोगपौरुषं भक्तिं श्रुतिशौर्यकुलं च यत् । ज्ञात्वा वृत्तिविधातव्या पुरुषाणां महीभुजा । पुरु
षांतरविज्ञानतत्वज्ञाननिबंधनात् । चतुर्भिर्मंत्रयेत्कामं राजा मंत्रं पृथक् पृथक् । मंत्रिणामपि नो कार्यान्मंत्री मंत्रप्र
काशनं । कश्चित्कस्यचिद्विश्वासो भवतीह सदा नृणां । निश्चयस्य सदा मंत्रे कार्य एकेन सूरिणा । भवेच्चाशानिश्चयवानि

520/1998

---------- ॥ एकस्यैव महीभर्तुर्भूयः कार्यविनिश्चये ॥ ब्राह्मणान् पर्युपासीत धर्मकर्मसु नैश्चलान् ॥ नाभ— तैर्हि लोक
म— विज्ञानवेदविदः शुचीन् ॥ नैमोहिशीप्येदिनः विनिताच्चाहिनिस्वशाः ॥ समग्रांचशांकुर्यात्पृथिवीनात्र संशयः ॥ बहवो
विनयोद्भूटा राजानः सपरिच्छदां ॥ धनानि नैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दंडनीतिं च शाश्वतीं ॥ आन्वीक्षि
कीं चात्मविद्यां वार्त्तारंभांश्च लोकतः ॥ इंद्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशं ॥ जितेंद्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं
प्रजाः ॥ यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ धर्मार्थमेव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥ सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्
बलिं ॥ स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु ॥ समावृत्तानां गुरुकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ॥ नृपाणामक्षयो ह्येष नि
धिर्ब्राह्म्यो विधीयते ॥ स्तेनं नस्तेनानवामित्रा हरंति विनश्यति ॥ तस्मात्राज्ञा विधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ समोत्तमाध
मैराजानानि वर्तैच संग्रामात्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनं ॥ शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां नैःश्रे
यसं परं ॥ ठपणाना धनाथ ह्यानां विधवानां च योषितां ॥ योगक्षेमं च वृत्तिं च तथैव परिकल्पयेत् ॥ वर्णाश्रमव्यवस्थानां
तथा कार्यविशेषतः ॥ स्वधर्मप्रच्युतान् राजा स्वधर्मे स्थापयेत्सदा ॥ आश्रमेषु तथा कार्यमन्नं चैव तथैव च ॥ स्वयमेवानये
द्राजा सत्कृतान् मानयेत् ॥ तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ॥ निवेदयेत्प्रयत्नेन देववच्चैनमर्चयेत् ॥ द्वे प्रज्ञे वे मनुस्म॰ ।
दितव्ये च ऋज्वी वक्रा च मानवैः ॥ वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबाधेत चागतां ॥ सात्विकं नाव भास्यायेऋत्वीचपरिभालयेत् ॥ नास्य २९९ ।
च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ॥ गूहेत्कूर्म इवांगानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नापि विश्वसेत्

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृंतति ॥ विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ॥ बकवच्चिंतयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ वृ
कवद्दृढप्रहारी च भवेत् शूकरवन्नृपः ॥ चित्रकारश्च शिखिवत् दृढभक्तिस्तथा श्ववत् ॥ भवेच्च मधुराभाषी हंसकोकि
लवन्नृप ॥ काककंपी भवेन्नित्यं अज्ञातवसतिं वसेत् ॥ नापरीक्षितपूर्वं तु भोजनं शयनं स्पृशेत् ॥ वस्त्रं च मन्धकारं भयानं
मनुजोत्तम ---- जनसंबाधं न वाज्ञातं जलाशयं ॥ नापरीक्षितपूर्वं तु पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ नारोहेत्कुंजरं व्यालं नादांतं तुर 529/1998
गं तथा ॥ नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नैव देवोत्सवे भवेत् ॥ नरेंद्रलक्ष्मीधर्मज्ञास्त्रातव्यो नो भवेन्नृपः ॥ भक्ताश्चैव तथा तुष्टाः सत
तं प्रतिमानिताः ॥ राजा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ॥ यथाहि तान् वसुभृतान् राजा कर्मसु योजयेत् ॥ धर्मिष्ठान्
धर्मकार्येषु शूरान् संग्रामकर्मसु ॥ निपुणानर्थकृत्येषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ॥ स्त्रीषु षंढान्नियुंजीत तीक्ष्णान् दारुणकर्म
सु ॥ धर्मे चार्थे च कामे च भये च रविनंदन ॥ यथायथार्हं कुर्वीत उपधाभिः परीक्षणं ॥ समतीतोपधान् भृत्यान् कुर्याद्धस्तिप
वमादीन्कर्माणि यापेःक्षाणि भागशः ॥ सर्वोपानेष्यते राजा वीक्ष्योपकरणस्पृशः ॥ पापसाध्यानि कर्माणि यानि राजा न
योत्तम ॥ संनस्थानि न कुर्वीत तस्मात्तानाश्रयेन्नृपः ॥ नेत्रवत्पृथिवीशानां नीरुक्षोपकरणात्स्पृशः ॥ यस्मिन्कर्मणि यस्य स्या
द्विशेषेणैव कौशलं ॥ तस्मिन्कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥ पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ विना
दायादकृत्येषु तत्र ते हि समागताः ॥ राजा दायादकृत्येषु परीक्ष्य च हन्त्वान्तरं ॥ नियुंजीत महाभागान् तस्य नेहितकारिणः ॥ पर
राजगृहात्प्राप्तान् जनसंग्रहकाम्यया ॥ दुष्टान्वाप्यथवा दुष्टान् संश्रयेत प्रतिमानतः ॥ दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः ॥ दु

त्रिं तस्यापि वर्जितजनसंश्रवकाम्यथा। राजा देशान्तरं प्राप्तेषु रूपं ह्रजयेद्भ्रां माम मध्यदेशसंप्राप्तो नावमानेनान्वितये
कामं भृत्यजनं राजा नैव कुर्यान्निरीक्षणम्। नन्वेवा सर्वविभक्तास्थान भृत्याकुर्यात्कथंचन। शक्रयोनिविधिं संवर्धि संज्ञामपि चे
कतः भृत्यामनुजस्याहीनरूपिताश्च तथैकतः। तेषां चारेण चारित्रं राजा विज्ञापनीसदा। गुणिनां पूजनं कुर्यान्निर्गुणानां
शासनं। कथिता सततं राजन् राजा नभ्यारवतुष्पाः। स्वके देशे परे देशे ज्ञानशीलान्विचक्षणान्। अनाहार्यान्क्लेशसहा
ननिर्लुब्धान्नरसदा नरा। जनस्याविदितान्सौम्यान्स्वधात्ता नामरस्मरं। वणिजो मंत्रकुशलान्शस्त्रस्वरविकीलकान्। तथा
प्रव्रजिताकारांश्च राजा चरान् नियोजयेत्। नैकस्य राजा श्रद्दध्याच्चारस्यापि च भाषतः। द्वयोः संवदतो श्रुत्वा श्रद्दध्या
द्यतिश्चितः परस्परस्य विदितौ यदिस्यातां च राजुभौ। तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान्प्रयोजयेत्। राज्यस्य मूलमेतावद्
राजश्चारप्रवर्त्तिता। चराणामविपत्त्वेन राजा कार्यं परीक्षणं। राजा परागोषु सामान्येन जनस्य च गुणागुणे। विज्ञाते धर्मराज
धर्मं सर्वराजश्च राजन। तेषु यत्र समातिष्ठेत्कर्मणा केनलोकिके। विश्लेषेण तथा तेन विशेषं तन्न हीहिंसा। अनुरागकरी
लोके कर्म कार्यं महीक्षिता। विरागजननं सर्वं वर्जनीयं प्रयत्नतः। जन्मादरायप्रभवादेहिनां लक्ष्मीश्चापतेभास्करवंशजं मत्स्य०
ञ्। तथा प्रयत्नेन नरेन्द्र सुरक्षा कार्यातु रागोऽस्तु विमानवेषु। इति श्री मत्स्यपुराणे राजधर्मेस समाप्तः संपन्नः। मत्स्य उवाच १८५
यथानुवर्त्तितव्यं स्यान्मनो राज्ये तु जीविभिः। सर्वदा तु सदाचारैर्निबोध यदतो मम। ज्ञात्वा सर्वाः मतावार्थो संशान्त्या रवितं
इन आक्षिप्य वचनं तस्य न कर्तव्यं तथा वचः। अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसंसदि। नैनामिभाग्यस्वार्थेन स्वर्गं तु क

थं चन। कार्यातिपातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः। न च हिंसं जनं किंचित्किंचित्कर्मणि। नापेक्ष्यं तस्य मानं च तथा राज्ञःप्रि
योभवेत्। राजस्वनं तथाकार्यं गतिभाषितचेष्टितं। राज्ञा समाहितं कार्यं न स्वयं तु विजानता। हस्तादिषु न यायात्स कोषाजं तु
प्रदर्शयेत्। प्रदर्शकोशाभ्यंचाप्य राज्ञामन्त्रविशेषतः। अंतःपुरधनाध्यक्षैर्वैरहूतैः परास्तैः। संसर्गं न व्रजेत् शास्त्रविना पा
र्थिवस्य सनातनं। निःस्वोहर्ता च मानं न स्पृहा कुर्वन् योग्यो भवेत्। यथा गुप्तं भवेद्राज्ञो न तलोके प्रकाशयेत्। न्यस्येण श्रावि
तेयस्माद्युक्तानुक्त्यं न योग्यमाः। न तस्य भावयेद्गोके न त्वया राज्ञः प्रियोभवेत्। अन्यस्य मानेवास्मि सितुसुत्वादस्यान्वि
तः। अहं किंकरवाणीति वाच्योराज्ञा विजानता। कार्यविस्या च विज्ञाय कार्यमेतन्नया भवेत्। सततं मां क्रियमाणोऽस्मिधा
यवंतु प्रजेद्भुवं। राज्ञा प्रियाणि वाक्यानि न चान्यथपुनःपुनः। न हास्यशीलश्च भवेत्तथा स्यान्भ्रुकुटीमुखः। नानिवक्तानन्तिवक्ता
वं न च मात्सरिकस्तथा। आत्मसंभावितश्चैव न भवेद्य कथंचन। दुःकृत्यानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्त्तयेत्क्वचित्। वस्त्रं छत्रम
विज्ञातं राजा दत्तं तु धारयेत्। औदार्येण न तद्देयं अन्यस्मै भूतिमिच्छता। नैवासत्रानं कार्यं नस्वपनं वापि कारयेत्। नानिर्दि
ष्टेन द्वारेण प्रविशेत्तु कदाचन। न च पश्येत राजानमयोग्यासु च भूमिषु। राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा। पुरस्तात्तु
तथा पश्चादासनं तु विगर्हितं। जंभानिष्ठावनं कामं कोपं पर्यंकाश्रयं। भ्रुकुटिं वातमुद्गारं क्रीडावार्तां विवर्जयेत्।
अर्थं तथा न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं पुनः। सर्गुणाख्यापनं युक्त्या परानेव नियोजयेत्। हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिसमा
श्रितैः। अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्यमतंद्रितैः। शाठ्यं लौल्यं च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा। चापल्यं च परित्याज्यं नित्यं राज्ञो

531/1998

नुजीविभिः॥ राजसेवानतः कार्या भूतयेह्नतिमिछता॥ नमस्कार्या सदा चास्य पुत्रवल्लभमंत्रिणः॥ सचिवैश्चैव विश्वासो न
तु कार्यः कथंचन॥ अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात्कामं ब्रूयात्तथापदि॥ हितं पथ्यं वचस्तथ्यं सह सानिश्चयं हर्तं॥ चित्तं चैवास्य वि
ज्ञेयं नित्यमेवानुजीविभिः॥ एवमाराधनं कुर्यान्नित्यं शोभानवः सुखं॥ रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिछता॥ त्यजे-
द्विरक्तं नृपतिरक्ता वृत्तिं तु कारयेत्॥ विरक्तः कारयेन्नाशं संविनाभ्युदयेन वा॥ आराधनासु वाक्येषु सुमहत्स्वेव वाक्येष्वते
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभंगं करोति च॥ प्रदेशवाक्यमुदितो न संभावयते तथा॥ लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसंकीर्तने कृ-
ते॥ दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि॥ विरक्तलक्षणं ह्येतच्छृणु रक्तस्य लक्षणं॥ दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चा-
दरात्॥ कुशलादि परिप्रश्नं हृष्टो वदति निश्चयं॥ विरक्तदर्शने चास्य रहस्येतं न शंकते॥ जायते वदनः श्रुत्वा तु संकथां॥ अप्रि-
याण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनंदते॥ उपायनं च गृह्णाति स्तोकमस्यादनंतरं तथा॥ कथांतरेषु स्मरते प्रहृष्टवदनस्त-
था॥ एवं रक्तस्य कर्तव्या सेवा रविकुलोद्वह॥ आपत्सु न त्यजेन्नूनं विरक्तमपि सेवितं॥ मित्रं न चापत्सु तथा च भक्तमजितेंद्रिय-
निर्गुणमप्रमेयं॥ प्रभुं विशेषेण च ये व्रजंति सुरेंद्रधामामरवृंदजुष्टं॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे राजधर्मेऽनुजीविवृत्तं नाम॥ मत्स्य०
मत्स्य उवाच॥ राजा सहायसंयुक्तं प्रभूतयवसेंधनं॥ रम्यमानंतसामंतं मध्यमं देशमाविशेत्॥ वैश्यप्रायजनप्रायं अनाहा- २१७
र्यमपापरैः॥ किंचिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरं तथा॥ अदेवमातृकं रम्यं अनुरक्तजनान्वितं॥ करैरपीडितं चापि बहुपुष्प-
फलं तथा॥ अगम्यं परचक्राणामाराधं महसापदि॥ समदुःखसुखं राज्ञः सततं च प्रियोस्थितं॥ सरीसृपविहीनं च व्याघ्रत-

स्करवर्जितं॥ एवंविधं यथालाभं राजा विषयमाविशेत्॥ तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात्षण्णामेकतमं बुधः॥ धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदु-
र्गं तथैव च॥ वार्क्षं चैवांबुदुर्गं च गिरिदुर्गं च पार्थिव॥ सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते॥ दुर्गं च परिखोपेतं वप्राट्टालक-
संयुतं॥ शतघ्नीयंत्रमुख्यैश्च शतशस्तु समावृतं॥ गोपुरं सकपाटं च तत्र स्यात्सुमनोहरं॥ सपताकं गजारूढो येन राजा 533
विशेत्स्वयं॥ चतस्रश्च तथा तत्र कार्यास्त्वायतवीथयः॥ एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद्दृढं॥ वीथ्यग्रे च द्वितीये च 1198
राजवेश्म विधीयते॥ धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके॥ चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरं तु विधीयते॥ आयतं चतुरस्रं
वा वृत्तं वा कारयेत्पुरं॥ अहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च॥ अर्धचंद्रप्रकारं च वज्राकारं च कारयेत्॥ अर्धचंद्रं प्रशंसं-
ति नदीतीरेषु तद्वसन्॥ अन्यत्र तन्न कर्तव्यं प्रयत्नेन विजानता॥ राज्ञा कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेश्मनः॥ तस्यापि दक्षि-
णे भागे गजस्थानं विधीयते॥ गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या वाप्युदङ्मुखा॥ आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते॥
महानसं च धर्मज्ञ कर्मशालास्तथापरे॥ गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेश्मनः॥ मंत्रिवेदविदां चैव चिकित्साकर्तुरेव च॥ त-
त्रैव च महाभाग गृहाणि च विधापयेत्॥ गवां स्थानं तथैवात्र तुरंगाणां तथैव च॥ उत्तराभिमुखश्रेणी तुरंगाणां विधीयते॥
प्राङ्मुखा चापि धर्मज्ञ परिशेषास्तु गर्हिता॥ तुरंगास्ते तथा कार्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः॥ कुक्कुटान्वानरांश्चैव मर्कटांश्च
नराधिप॥ वासयेदश्वशालासु सवत्सां धेनुमेव वा॥ अजाश्च तत्र वै धार्यास्तुरंगाणां हितैषिणा॥ गोगजाश्वादिशाला-
सु तत्पुरीषस्य निर्गमः॥ अस्तं गते न कर्तव्यो देवदेव दिवाकरे॥ तत्र तत्र यथास्थानं राजा विज्ञातसारथिः॥ दद्याद्वासस्था-

स्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः। योधानां शिल्पिनां चैव सर्वेषामविरोधतः। दद्यादावसथान्दुर्गे मंत्रिकालेविदांश्च भान् गो
वैद्यामश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च। आहरेत भृशं राजा दुर्गे परबलाद्भुजः। कुशीलवानां विद्याणां दुर्गे स्थानं विधी
यते। बहूनां च न नेदुर्गे विनावकार्यं नो भवेत्। दुर्गेषं भ्याः प्रकर्तव्या मोना प्रहरणान्विताः। सहस्रयाति नो शजनू ते
स्तु रक्षा विधीयते। दुर्गे द्वारादिगुप्तानि कार्याण्यपि च सुगुप्ताः। संग्रहश्चात्र सर्वेषां आयुधानां च शस्यते। धनुषां क्षेपणी
नां तोमराणां च पार्थिव। शरमध्यखड्गानां कवचानां च तथैव च। लगुडानां गुडानां च कुंडानां परिघैः सह। अश्मनां च प्रमु
तानां मुद्गराणां तथैव च। कणपानां त्रिशूलानां पट्टिशानां तथैव च। परस्वधानां चक्राणां च वर्माणां चर्मभिः सह। कुदार
कुतुवेत्राणां पट्टिशानां तथैव च। सर्वेषां शिल्पभाण्डानां संचयस्तत्र चेष्यते। वादित्राणां च सर्वेषां औषधानां तथैव च। य
वसानां प्रभूतानां इन्धनानां तथैव च। गुडस्य सर्वतैलानां गोरसानां तथैव च। वसनानां सर्वज्ञाणां स्नायुनामास्थिभिः स
ह। गोचर्मपटहानां च धान्यानां सर्वतस्तथा। तथैवाभ्रपटानां च यवगोधूमयोरपि। सणसर्जरसंभूर्जं जतुलाक्षा च टं
करं। राजा संचिनुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किंचन। रत्नानां सर्वलोहानां वस्त्राणां चाप्यशेषतः। कोद्रवमुद्गमाषाणां चण मत्स्य०
काणां तिलैः सह। तथा च सर्वसस्यानां पांसुगोमययोरपि। मत्स्य उवाच। कुंभांश्चाशीविषैः पूर्णान् व्यालसिंहादय २५२
स्तथा। मृगाश्च पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परं। स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक्पृथक्। कर्तव्यानि महाभाग
यत्नेन पृथिवीक्षिता। उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः। सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हितकाम्यया। जीवकर्ष

ककाषभेलमामलकापरूषकः। शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी तथैव च। माषपर्णी मेदा च महामेदा कलत्रये। वी
र्णाश्च हस्ती मंजीच बृहती कंटकारिका। शृंगी शृंगाटिका द्रोणी तत्राम्बूदईपत्रिका। मधुपर्णी विदार्यौ च महाकुश
मही तथा। धन्वासहदेव्याढ्या कटुकैरंडकं विषं। पर्णी कमर्दिका कल्प हद्दुद पाटिका। शुक्काशांनि शुक्क काश्मर्य
पातिवीरिणी। स्हुरिस्नुपिकारांश्च फाल्गिनाद्यां खंग्रां तमः। महाच सहदेवा च विश्वेदेवा टरूषकः। मधुकपुष्पंसद्यार्
कांत्रा नपुष्या मधूलिका। ग्रामावल्ला मधुकाश्च त्रिपाल स्यालमेव च। आसमा कपालारक्त हारदा राजसारका। राजाम
कं कस्यानद्या कूष्मा प्रोक्ता तथोकदा। कालशाकं पत्रबीजं गोवस्रि मधुवास्त्रिका। झीनो तुल्ली मासी काकजिफ्लरूप
त्रिका। कसेरुः श्वसुमौ नो भौषुनश्च तथैव च। कालेरकतु काश्मीरं विश्वास काच केसरं। श्रुफधान्यानि सर्वाणि स
र्वाणि च तथैव च। तथा शुक्रं वज्रतैलं वसा धृततथैव च। एवमादीनि चान्यानि विविधानि मधुरो गणः। राजा सल्वतस्या संवेष्टु
रेनिरवशेषतः। दाडिमां—म्रोचतिंतिडीकाम्लतकं। भव्यकर्कंधुलकुच करमर्द टरूषकं। बीजपूरककांडेरंशाल
लकीर—तुमा। कोलकदम्बपर्णीनि द्यौगिकयोरपि। यानि चोक्तानि सर्वाणि द्रोण्याम्लं तु गणोदिताः। एवमाद्या
निचान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे। कूष्मांसौ यर्जलाबिल्वं कालकेल पक—— ——— कल्पभेज्ञादिवीर्योलच णो गणः। एवमा
दीनि सर्वाणि राजा संचिनुयात्पुरे। पिप्पली पिप्पली मूलं पिन्नफंनागरं तथा। कुबेरं कममीरं च तीक्ष्णुभिल्लान सर्षपाः।
कुंकुमोदकनिभौ हिंगुस्त्वावमूलयान्यकं। करवाकुंचिका पाठा सुसुरवा कालमालिका। फणिज्जको वलसुरेश्वट

535/1998

लांगुरसं तथा॥ कापस्या कठमध्याक हरिताल मनःशिलाः॥ अमृता वैवनं लाच गोदिगं कुंकुमं वचा॥ जमालरं उका
अरंसत्व फीह पुष्पं तथा॥ सर्वपित्तानि सूत्राणि प्राप्ते वै हस्त कानि च॥ फलानि चैवं पूर्ह दमाणि मूद्दो जाहिंगुआ बका
एवमादीनि सर्वाणि राजा संचिनुयात् तथा॥ एवमादीनि सर्वाणि गणकंदुकमंत्रकं॥ राजा संचिनुयाद् उर्वे प्रयत्नेन न
पोन्नम॥ मपत्रं दनफी वेरहूतमालकमारणं॥ हरिद्रा हतष्टोक्षीर रक्तशालि कबंधुमा॥ दूर्वा पटोल कटुकेद्दी
मेंत्तक्षत्रकं तथा॥ केतकानि च पुष्पाणि पदपिणि विशानि च॥ लाभसपत्र नगरं सप्तपर्णक कं तथा॥ काकों
दुंबरी कादीप्यासम द्यकाणिकासका॥ खंडवारोहीणि मांसीपापी गहदंतिका॥ रसांजनं भंगरसं पर्णासं प
रिणलवे॥ तस्मार्व गुरणी कास्मद्रपामाक कंधु कांगुली॥ तुसपणीया प्रमुखी सारंगा नदुर्गगुलः॥ रंभा वै वांकुशां
नेवार सातारुररेणुका॥ वैषाग्राचेतससुम्बीचिप्पाणलीह मंजरी॥ मालती करतिक्तारवंविपमाजिद्ध कं तथा॥
पर्पटं च गरुडी च सराणाग्निसंज्ञिका॥ एवमादीनि सर्वाणि राजा संचिनुयात्पुरे॥ अभया मलकं चौभे तथैव च वि
भीतकः॥ प्रियंगुधातुकीपुष्पं मोचा वै राजमार्गरः॥ अनंता स्त्रीपुनर्नीमा शूपेनकाकफलं तथा॥ कूदंतीपाटलो मत्स्य०
भेदपाटला प कृभेरकं॥ सभद्राष्टद तामूलकपांसांजकैः॥ तिंदुकं समधुच्छिष्टं कुमाकंकुममोलजं॥ अग्नमन्थो॰ २५८
दुरोम्बरकं किंशुका शिशिपा तथा॥ संयापिप्पलपिडावाशीरीणः पद्मकं तथा॥ रूदंतीपाटलोभेदःपाटला पकलो
ष्कं॥ समुद्रान्त तामूलकर्पासांतांतिकांजकैः॥ तिंदुकं समधुच्छिष्टं कुंभीकं कुसुमो जाधाश्चोदुंबरोतिच----

– राजानंच करीरे च वर्षकप्रियकौ तथा॥ ककोटशाकबदरकदंबखदिरक्रूषा॥ पर्णापत्राणि सारामि मू
लानि कुसुमानि च॥ एवमादीनि सर्वाणि कथापोरक्षोगणोपमः॥ प्रयत्नेन [illegible] राजा संचितुयात्पुरे॥ कत्वा खमारणे
योदृष्याणां तथैव च॥ दानप्रमांबुमार्पात्त दूषणानि तथैव च॥ धार्याणि पार्थिवे दुर्गे तानुवक्ष्यामि पार्थिव॥ विविधाम्बुष
दा धार्या विषमस्ता मनास्तथा॥ रक्षो भूतपिशाचानां पापघ्नी पुष्टिवर्धना॥ कलावि द्यधुरू पाउर्गधार्याश्च प्रयत्नतः॥ नी
तानकुर्वाश्च प्रमत्तोऽथ तथावचनमानि तान्॥ कुर्वंस्तान् पापनिर्मुक्तो राजा वासये न पुरे॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे मनुमत्स्य
लेनर्तु [illegible] सहिताख्यो राजधर्मदुर्गसंपत्तिर्नाम॥ मनुरुवाच॥ रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा॥ अथे
दानीं समाचक्ष्व तानि धर्मवतां वर॥ मत्स्य उवाच॥ बिल्वाटकी यवक्षार पाटला वाह्लिकोषणा॥ श्रीपर्णी सल्लकीयुक्ता
निकाथः प्रोक्षणं परं॥ सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषं॥ यवसैन्धवपानीयवस्त्रशय्यासनोदकं॥ कवचाभरणं
छत्रं वालव्यजनवेश्मन्॥ शेलुपाटलातिविषा शिग्रुमूर्वापुनर्नवा॥ समंगाबृहमूल च कपित्थवृषशोणितं॥ महादेन्तशठ
रिं इंदेविषनाशनं कीर्तितं॥ लाक्षाप्रियंगुमंजिष्ठा सम सम मंगा हरेणुका॥ यष्ट्याहामधुनाधुक्ता बभ्रुपाने न कन्यिकां ता
नखिपेद्दो विषाणस्याम नरात्रं महीतले॥ ततः कृत्वा मणि हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत्॥ संसृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्वि
षं॥ तमोमनःपत्री मीपुष्पी तुंडिका सुपिष्टा विलेपिताः॥ शुन्या दृ प्राप्तमाप्राप्त सद्यो भवति निर्विषः॥ सुपर्णं पंचल दलेम
णिशारजनीद्वयं॥ सहस्रैलापटूता पर्वचिउंगापंनी द्वारुलीं॥ मधुकेनेनिवद्धो द्वौ योगो विषाणे विधापयेन् तथा

539/1998

उष्णवनामार्भेषा भुक्तं विनियोजयेत्॥ विषभुक्तं जरं यानि निर्विषं चित्रदोषहृत्॥ जंतुमक्षिरसो ह्रीरसर्पपानकाः कैः स
बिल्वारस्कर सुरैः कुसुमैरर्जीनसमं तु॥ धूपो वासमगहे हंति विषं स्थावरजंगमं॥ न तत्र कीटाः सविषा नोउरान सरीसृपाः॥ न
कृत्या कर्मणप्रयोजनं धूपो यत्र दह्यते॥ श्रीरिविपिष्टबलाकास्थि सर्षपाभ्यं दनेस्मृतं॥ धूपो विषमारुपनं वासना सनगेहगः॥ एवंकिं
भूपणा ध्वं च स्नाने नाभसि योजयेत्॥ काष्यो वान्वेत कुसुमन्वेतपामार्गीसर्षपैः॥ मरध्यास ध्वनानकः कामोनानकुलव्यः॥ कन्को
वानं दमसीरपन्नाग्रा कुमरन्कलैः॥ दूर्वल वालरसमनाकुली नेउली पत्रैः॥ काष्यः सबीदकाथैशु कान माचीसु तोहिनः॥ रोचनाप
त्रेरेवालीकुंकुमैस्तिलकं वहन्॥ विषैर्न बाध्यते सातु नरनारीनृपप्रियः॥ चूर्णैर्हरिद्रा मंजिष्ठा किणकी कणनिंबजैः॥ दृढनिर्विष
मातिविषान्नं सर्वमसाहिंते॥ शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्पं त्वग्मूलमेव च॥ गोमूत्रपिष्टो ह्ययं गदः सर्वकर्मकरः स्मृतः॥ एकवीरं महौषध
शृंगवरंतथैव च॥ बंध्याकर्कोटकी राजन् विष्णुकांता तथोत्कटा॥ शतमूली शतानंदा बलामोचा पटोलिका॥ सोमा पिंडा निशा चैव
वतथा दग्धरुहा च याः॥ स्थलेकमलनी यान पिंडलीहे रवमूलिका॥ वंडाली हस्तिचंडाली गोचंडाली कमंडिका॥ रक्षावैनमहार
कातथा बर्हिशिखा च या॥ कोशातकी नक्रमालं प्रियालं च सुलक्षणा॥ वरुणा वसुगंधा च तथा वै गंधनाकुली॥ इन्द्रवीजा च गो मत्स्य
धा च ग्राम्येली वंध्या नालिका॥ जातुकनरी महाश्वेता श्वेता च मधुपर्णिका॥ वज्राद्रः पारिभद्रश्च तथा वै सिंदुवारिका॥ मंडूकपर्णीका ८३
वाह्ली है सब्यानरवंचिका॥ वराही रामहालीनी जाकुरं सपारिका॥ रूद्रा पहा हृदि करी तथा शल्यापदा च या॥ पत्रे स्मैली रोहिणी
नरक्रुल्ला नमहौषधी॥ तथामलकतं दाकं भावविनपदाल्पिका॥ कापोतीली होशका कोली पीलुपर्णी —— रती॥ वंध्रिमी हृत्रिका

सीन महागराकावरी॥ तथागरूउ वेयाच स्थलेकमलिनी तथा॥ स्थलोत्पलनि यान महाभूमिवलातथा॥ उन्मादिनी सोमराज
जीमि वरस्मानि पार्थिव॥ विविधा मरवास त्रकीटपतंगविषापहाः॥ जीवानाम्बमलाः सर्वेधाघो विषापहाः॥ रक्षोघ्नाश्च विष
प्राश्च कृत्या वैतालनाशनाः॥ विषोपान्नरनागाश्चगोराष्ट्रेषु समुद्रयाः॥ सर्पीनिनिरगीमाधुवन्धु मरुपन्नाश्चये॥ मिंदव्याप्रल मा
र्शादिस्पायानरसंभवाः॥ कपिंजलाजगोवाहमहिषेलानकाश्चपे॥ रसेवमेने सलिलेरूपेनैइषेपराथपरिरक्षितः स्यात्॥ राजा
वसेन्नचगढेषु श्वेगुणानिवेलक्षणसंप्रयुक्ते॥ रतिश्च मुख्यपुरागो राजधर्मेश्च गदाभ्याचः॥ मनुरुवाच॥ राजरक्षारहस्यानि या
निदुर्गेन भारयेत॥ धारयेसामहीनच्चीद्धिहिनन्नेन नानिमे॥ मत्स्यउवाच॥ शारीरोउ वरक्षामीबीजहृगीपानस्तुनं॥ सुद्योग कापितो
राजन् मासार्दसम पुगतनैः॥ कसेरुफलमूलानि दृलुमल्लं नखाविधं॥ हर्षासीरघृतैर्मा लुस्निकमोपः समासितकः॥ नरंशास्त्र द
नं प्राण्यवामभाशुक प्रारेंगन॥ कल्पापुवेगुलानमजनयेन्नविभावमुं॥ गृहेनिरयसमर्नवाकि पनेयच पार्थिव॥ तैलसंप्रीन नः
शापिनाऽन्न कार्थविचारणा॥ कर्पासास्थिभुजंगस्य तथानिर्मोचनं नवंन॥ सर्वानिर्यास नोधूयः प्रशस्तः मततंगृहे॥ समुद्रसैंधवं
थेवायि हृदयंवानसन्त्रिका॥ लिप्तंचपुरं स्मिन्चाग्निनादग्धेनेनृपः॥ दिवाचदुर्गरक्षोऽग्निर्वातिचानेविशेषतः॥ विषपास्वरक्षान्नपतेन
च्चपुक्तं निबोध मे॥ क्रीडानिमित्तं नृपतिर्धारयेन्मृगपक्षिणः॥ अरूपेभ्यः परीक्षेतवाकृष्यालैनरेणुच॥ वस्तुपत्रमलंकारं भोजनाच्छा
दनं तथा॥ नापरीक्षितपूर्वं तु स्पृशेदपि महीपतिः॥ श्यावक्रसंतप्तःश्रीद्वेगंचालनिरीक्षते॥ विषदोयानिपेयर्थमततं तुनिरी
क्षते॥ स्त्रस्तोत्तरीयो विमनास्तंभकुड्यादिभिस्तथा॥ प्रच्छादयति चात्मानं लज्जते त्वरते तथा॥ भुवं विलिखति ग्रीवां वालयेत्तथा॥ कंड

541/1998

यतेनस्पर्शनेपरिच्छेदुःखरं तथा ॥ क्रियासुस्वरतेराजाविपरीतास्वपिब्रुवन् ॥ यथामादीनिविज्ञानिविपद्यसपरीक्षयेत् ॥ ज्ञातिरव
लतिहंसस्वरहेतुस्वरपातिनः ॥ रंशुसुधसवर्णंतुरूक्षंस्फोटसमन्वितं ॥ एकादशसौघउर्गआभ्रुवंवच्चदायते ॥ ततस्त
ज्ञोवनाजुंतीष्ठिरोरोगश्चजायते ॥ सविषेनेवलीष्ठंतेनचपार्थिवमक्षिकाः ॥ विलीनाश्वविपद्यंतेदृष्टंचसविषेतथा ॥ विरज
तिचकोरस्यदृष्टिःपार्थिवसत्तम ॥ ग्लायतिचस्वरोयातिकोकिलस्यतथाद्विज ॥ गतिरवलतिहंसस्यभृंगस्यपरिकूजति ॥ क्रौं
चोमदमथाभ्येतिकृकवाकुर्विरौतिच ॥ विक्रोशतिशुकोराजन्सारिकावमतीवकः ॥ हृष्टोयातिभवेत्कृष्णः पतत्त्यवरेरिति
हर्षमायातिनकुलश्चित्रोवाविषदर्शनात् ॥ अन्नंचसविषंराजन्चिरेणाविपच्यते ॥ तथारूक्षस्तनिश्चीवंपकंपर्युषितोपम
व्यापन्नरसगंधंचचंद्रिकाभिःसमाप्लुतं ॥ व्यंजनानांतुशुष्कत्वंद्रवाणांबुद्बुदोद्भवः ॥ ससैंधवानांद्रव्याणांजायतेफेनजालता ॥
रसस्यराजनीलाराज्याताम्रचपयसस्तथा ॥ कोकिलाभावमद्यस्यतोयस्यचनृपोत्तमः ॥ धान्याम्लस्यतथाकृष्णाकपिलाकोद्र
वस्यच ॥ मधुश्यामाचतक्रस्यनीलापीताचदधिवच ॥ घृतस्योदकसंकाशाकपोताभावमस्तुनः ॥ हरितामाक्षिकस्यापितैलस्यच
तथारुणा ॥ मदुनाकविनानास्यात्मदुनांचविपर्ययः ॥ दृश्यानांरूपदर्शनंतथाचैवातिरागता ॥ स्यममंडलानांचैवस्तु अग्नि०
णांचविशीर्णता ॥ लोह्यानांचमलीनांचमलपंकोपदिग्धता ॥ अनुलेपनगंधानांमाल्यानांचनृपोत्तम ॥ विगंधताचविज्ञेयावर्ण २१७४
र्णानांम्लानतातथा ॥ पीतानामासांविज्ञेयावर्णानांम्लानतातथा ॥ विगंधताचविज्ञेयातथाराजन्जनस्यतत् ॥ दिनाप्तायतो
मायाश्चतुसत्वाश्चयेवच ॥ शवमादीनिविज्ञानिविज्ञेयानिनृपोत्तम ॥ तस्मात्सन्तदाविनिष्टेन्मणिमंत्रौषधादिभिः ॥ उक्तंसंरक्षितोरा

जन्प्रमादपरिवर्जकः ॥ प्रजातरोर्मूलमिदंवनीपस्तद्रक्षणाद्धिसुपैतिराष्ट्रं ॥ तस्मात्प्रयत्नेननृपस्यरक्षासर्वेणकार्यारवि
वंशचंद्र ॥ इत्याग्नेयेमहापुराणेराजधर्मेराजरक्षानामाऽध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ राजपुत्रस्यरक्षाचकर्तव्यापृथिवीक्षिता ॥ आ
चार्यश्चास्यकर्तव्योनित्युक्तैश्चरक्षणं ॥ धर्मकामार्थशास्त्राणिधनुर्वेदंचशिक्षयेत् ॥ रथेचकुंजरेचैनंव्यायामंकारयेत्सदा ॥ शि
ल्पानिशिक्षयेच्चैनंनाप्तैर्मिथ्याप्रियंवदैः ॥ शरीररक्षाव्याजेनरक्षिणोस्यनियोजयेत् ॥ नचास्यसंगोदातव्यःक्रुद्धलुब्धावमानि
तैः ॥ तथापिविनयेदेनंयथायौवनगोमुखे ॥ इंद्रियैर्नापकृष्येतसतांमार्गात्सुदुर्गमात् ॥ गुणाधानमशक्यंतुयस्यकर्तुंस्वभा
वतः ॥ बंधनंतस्यकर्तव्यंगुप्तेदेशेसुखान्वितं ॥ अविनीतकुमारंहिकुलमाशुविशीर्यते ॥ अधिकारेषुसर्वेषुविनीतंविनियोजयेत्
आदौस्वल्पेततःपश्चात्क्रमेणाथमहत्स्वपि ॥ मृगयांपानमक्षांश्चवर्जयेत्तुपृथिवीपतिः ॥ एतानासेवमानास्तुविनष्टाःपृथिवीक्षितः
बहवोरविवंशकृतसंख्यायेषांनविद्यते ॥ दिवास्वापंक्षितीशस्तुविशेषेणविवर्जयेत् ॥ अर्थानांदूषणंचैकंतथार्थेनचदूषणं ॥ वा
क्पारुष्यंचकर्तव्यंदंडपारुष्यमेवच ॥ परीक्षितदानंतथावर्जनीयामहीक्षिता ॥ अर्थस्यदूषणंराजन्द्विप्रकारंविवर्जयेत् ॥
अर्थानांदूषणंचैकंतथार्थेनचदूषणं ॥ प्राकाराणांसमुच्छेदोदुर्गादीनामसत्क्रिया ॥ अर्थानांदूषणंविप्रकीर्णत्वमेवच ॥ अदेशा
कालेयत्दानंअपात्रेदानमेवच ॥ कामंधर्मसमदंमानंलोभंहर्षंतथैवच ॥ जेतव्यमारिषड्वर्गंस्तुतरांपृथिवीक्षिता ॥ एतेषांविजय
कृत्वाकार्यीकार्यस्यससता ॥ कृत्वात्मजयराजन्पौरजानपदान्जयेत् ॥ कृत्वात्मनुविजयेनेच्छांसकूकात्यानजीजयेत् ॥ बाह्यास्तु
त्रिविधाज्ञेयास्तुल्यानंतरकृत्रिमाः ॥ गुरवस्तेयथापूर्वंतेषुयत्नपरोभवेत् ॥ पितृपैतामहंमित्रंसामंतंचतथारिपोः ॥ कृत्रिमंचमहा

1543
1998

भागमित्रं चित्रविधमुच्यते । तथापि च गुरुः पूर्वोनिवितापि च तथा हराः । साम्ममात्ततानयतो दुर्गं दंडस्तथैव च । कोशो मित्रं च धर्मज्ञ
सप्तांगराज्यमुच्यते । सप्तांगस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः । तन्मूलत्वात्तथांगानां स तु रक्ष्यः प्रयत्नतः । षडंगरक्षा कर्तव्या
तथा तेन प्रयत्नतः । अंगेभ्यो यस्तथैकोपि द्रोहं कुर्याद्वलाल्पधीः । वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता । न राज्ञा मृदुना भाव्यं
मृदुर्हि परिभूयते । न भाव्यं दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्विजते जनः । काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः । राजा लोकद्वयापेक्षी
तस्य लोकद्वयं भवेत् । भृत्यैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् । भृत्याः परिभवंतीह नृपं हर्षितसंकथं । व्यसनानि च सर्वाणि
भूपतिः परिवर्जयेत् । लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् । शौंडीरस्य नरेंद्रस्य नित्यमुन्नतचेतसः । जनाविरागसंया
ति सदा उत्सग्रभावतः । स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सर्वस्यापि महीपतिः । वध्येष्वपि महाभाग भ्रुकुटिं न समाचरेत् । भाव्यं धर्मभृतां
श्रेष्ठ स्थूललक्षेण भूभृता । स्थूललक्षस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी । अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिव । दीर्घसूत्रस्य
नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् । रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि । अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते । राज्ञा संवृत
मंत्रेण सदा भाव्यं नृपोत्तम । तस्यासंवृतमंत्रस्य राज्ञः सर्वापदो ध्रुवं । कृतान्येव तु कार्याणि ज्ञायंते यस्य भूपतेः । विविधानि म मत्स्य०
हाभाग तस्य स्याद्वसुधा वशे । मंत्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मंत्रं सुरक्षितं । कर्तव्यं पृथिवीपाले मंत्रभेदभयात्सदा । मंत्रवित्साधितो २८५
मंत्रः संपदां तु सुखावहः । मंत्रच्छलेन बहवो विनष्टाः पृथिवीभृतः । आकारैरिंगितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च । मंत्रवक्त्रविका
रैश्च गृह्यतेंतर्गतं मनः । न यस्य कुशलैस्तस्य जायते सर्ववसुंधरा । न वर्तीह महीभर्तुः सदा पार्थिवनंदनः । नैकस्तु मंत्रयेन्मंत्रं न रा

ज्ञा बहुभिः सह । नारोहेद्विषमां नावं समरीक्षितनायकं । ये चास्य भूमिजयिनो भवेयुः परिपंथिनः । तानानयेद्वशं सर्वान् सामा
दिभिरुपक्रमैः । यथा न स्यात्कृशीभावः प्रजानामनवेक्षया । तथा राज्ञा वर्तितव्यं स्वराष्ट्रं परिरक्षिता । मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः
कर्षयत्यनवेक्षया । सोचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबांधवः । तस्मान्नतानां वत्सानां कर्म योग्यो यथा भवेत् । तथा राष्ट्रं महा
भाग भृतं कर्मसमं वहेत् । यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं स परिरक्षति । सजातमुपजीवंश्च लभते सुमहत्फलं । राष्ट्राद्धिरण्यं धा
न्यं च महीं राजा सुरक्षितां । नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पिता । गोपितानि सदा कुर्यात्संयतानींद्रियाणि च । अजस्रमुप
योक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च । सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे । तयोर्दैवमचिंत्यं हि पौरुषे च तु क्रिया । एवं महीपा
लस्य तो स्यनतुल्लोकानुरागः परमो भवेत् । लोकानुरागप्रभवा हि लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतश्चैव परा च लक्ष्मीः । इति श्री मत्स्यपुराणे म०रा
जधर्मे राजधर्मानुकीर्तनं । मनुरुवाच । दैवे पौरुषकारे च किं ज्यायस्तद्ब्रवीहि मे । अत्र मे संशयो देव संशास्त्रेन भवंति तथा म
त्स्य उवाच । स्वहेतुः कर्म दैवाख्यं विद्धि देहांतरार्जितं । तस्मात्पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः । प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषे
ण विहन्यते । मंगल्याचारहीनानां नित्यमुत्थानशालिनां । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्विकं मनुजोत्तम । पौरुषेण विना तेषां के
षांचिद्दृश्यते फलं । कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलं । पौरुषेणाप्यते राजन्मार्गितव्यं फलं नरैः । दैवमेवं न जानंति पर पौ
रुषवर्जिताः । तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवं तु सफलं भवेत् । पौरुषं दैवसंपत्त्या काले फलति पार्थिव । दैवं पुरुषकारश्च कालश्च
मनुजोत्तम । त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिंडितं स्यात्फलावहं । कृषेर्वृष्टिसमायोगाद्दृश्यंते फलसिद्धयः । ताश्च काले प्रदृश्यंते नैवा

545
1998

कालेकथंचन ॥ तस्माद्दैवं कर्तव्यं स्वधर्मे पौरुषं नृभिः ॥ विपन्नावपि यस्येह परलोकफलं ध्रुवं ॥ नालसाः प्राप्नुवंत्यर्थान्न च दै
वपरायणाः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पौरुषे हि समाचरेत् ॥ त्यक्त्वालसान्दैवपरान्मनुष्यानुत्थानयुक्तान्पुरुषान्हि लक्ष्मीः ॥ अ
न्विष्य नात्यं वृणुते नृपेंद्र तस्मात्सदोत्थानवता हि भाव्यं ॥ इतिश्री म॰ राजधर्मे दैवपुरुषकारको नाम ॥ मनुरुवाच ॥ उपाया
न्मे समाचक्ष्व सामपूर्वान्महाद्युते ॥ लक्षणं च तथा तेषां प्रयोगं च सुरोत्तम ॥ मत्स्य उवाच ॥ साम भेदस्तथा दानं दंडश्च म
नुजोत्तम ॥ उपेक्षा च तथा माया इंद्रजालं च पार्थिव ॥ प्रयोगाः कथितास्सप्त तन्मे निगदतः शृणु ॥ द्विविधं कथितं साम तथ्यं
चातथ्यमेव च ॥ तत्रैव च साधूनामाक्रोशायैव जायते ॥ तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ॥ महाकुलीना ऋजवो धर्म
नित्या जितेंद्रियाः ॥ सामसाध्यानतथ्यैश्च गृह्यंते न च सर्वथा ॥ तथ्यं च साम कर्तव्यं कुलशीलाभिवर्णनं ॥ तथा तदुपचाराणां
कृतानां चैव दर्शनं ॥ अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकं ॥ एवं सान्नेन कर्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥ साम्ना यद्यपि रक्षां
सि गृह्णंतीति परा श्रुतिः ॥ तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकं ॥ अतिशंकितमित्येवं पुरुषं साम वादिनं ॥ असाधवो विजाने
ति तस्मात्तत्तेषु वर्जितं ॥ ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रणीता धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः ॥ ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोन्नता मत्स्य॰
ये च नतं च राजन् ॥ इतिश्री म॰ राजधर्मे सामविधिः ॥ मत्स्य उवाच ॥ परस्परं च ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः ॥ तेषां भेदं प्रयुंजीत २५६
भेदसाध्या हि ते मताः ॥ ये तु येनैव दोषेण परस्माद्वापि बिभ्यति ॥ ते तेनैवाश्रवाश्रवीजे दभेदं परमुखेन वा ॥ परीक्ष्य साधु मन्येत रू
दनः परमुखाश्रुतं ॥ सद्यः स्वकार्यमुद्दिश्य कुशलैर्ये हि भेदिताः ॥ भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राजार्थवादिभिः ॥ अंतःकोपो बहिःकोप

त्स्यातां महीक्षितां ॥ अंतःकोपो महांस्तत्र नाशकः पृथिवीक्षितां ॥ सामंतकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो महीक्षितः ॥ महिषीयुव
राजाभ्यां तथा सेनापतेर्द्विजाः ॥ अमात्यमंत्रिणां चैव राजपुत्रे तथैव च ॥ अंतःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षितां ॥ बाह्यकोपे समु
त्पन्ने सुमहत्यपि पार्थिव ॥ शुद्धांतस्तु महाभाग शीघ्रमेव जयी भवेत् ॥ अपि शक्रसमो राजा कोपेनो विनश्यति ॥ अंतःकोपं प्रय 542/1998
त्नेन तस्माद्रक्षेन्महीक्षिता ॥ परतः कोपमुत्पाद्य भेदेन विजिगीषता ॥ ज्ञातीनां भेदनं कार्यं परेषां विजिगीषुणा ॥ रक्ष्यः प्रयत्नेन ज्ञाति
भेदस्तथात्मनः ॥ ज्ञातयः परितप्यंते सततं परितापिताः ॥ तथापि तेषां कर्तव्यं सुगंभीरेण चेतसा ॥ ग्रहणं दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयं
करः ॥ नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिर्द्वेष्टुमिच्छति ॥ ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥ भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूता स्वल्पेन
सैन्येन निहंतुमाजौ ॥ सुसंहितेनापि ततस्तु भेदं कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भिः ॥ इतिश्री म॰ राजधर्मे भेदविधिः ॥ मत्स्य उवाच ॥
सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतं ॥ सुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥ नास्ति राजन्दानेन वशगो येन जायते ॥ दा
नेन वशगा देवा भवंतीह सदा नृणां ॥ दानमेवोपजीवंति प्रजाः सर्वा नृपोत्तमाः ॥ प्रियो हि दानवांल्लोके सर्वस्यैवोपजायते ॥ दानवा
न्वाचिरेणैव तथा राजा परान्जयेत् ॥ दानवानेव शक्नोति संहतान्भेदितुं परान् ॥ यद्यप्यलुब्धगंभीराः पुरुषाः सागरोपमाः ॥ न
गृह्णंति तथाप्येते जायंते पक्षपातिनः ॥ अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यान्यथा वशे ॥ उपायेभ्यः प्रशंसंति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥ दानं श्रेय
स्करं पुंसां दानं श्रेष्ठतरं परं ॥ दानवानेव लोकेषु पुत्रवत्प्रियते सदा ॥ न केवलं दानपरा जयंति भूर्लोकमेकं पुरुषप्रवीराः ॥ ज
यंति ते राजसुरेंद्रलोकं सुदुर्जयं यो विबुधाधिवासः ॥ इतिश्री म॰ राजधर्मे दानप्रशंसा ॥ मत्स्य उवाच ॥ न शक्या ये वशीकर्तुमुपायत्रितये

ननु दंडेन तान्वशीकर्तुं शक्तोऽहि वचाल्लब्ध्वा सम्यक्प्रणयनं तस्य तत्कार्यं महीक्षिता वानप्रस्थोऽधर्मज्ञान्विधिवदि
प्रहान् स्वदेशे परदेशे च धर्मज्ञान्शास्त्रविशारदान् समीक्ष्य प्रणयेद्दंडं सर्वं दंडे प्रतिष्ठितं आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वा यदि वा गुरुः
महान् नादंड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति इति अदंड्यान् दंडयन्राजा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन् इह राज्ञः परित्यक्तो नरकं
प्रतिपद्यते तस्माच्छास्त्रविनीतेन दंडशास्त्रानुसारतः दंडप्रणयनं कार्यं लोकानुग्रहकाम्यया यत्र श्यामो लोहिताक्षो दंडश्च
रतिनिर्भयः प्रजास्तत्र न मुह्यंति नेता चेत्साधु पश्यति बालवृद्धातुरयतिद्विजस्त्रीविकलाः यतः मत्स्यन्यायेन वर्त्तेरन्यदि दं
डं न पातयेत् देवदैत्योरगनराः सर्वे भूतपतत्त्रिणः उत्क्रामेयुः समर्यादा यदि न स्याद्दंडिनः न ब्राह्मणवधात्पापं गरीयो भुवि
विद्यते तस्मात्केषांचित्स्वभावसिद्धं सर्वकर्मसु सुखमपि दंडवधं स्यात् क्रमशो यथा विष्णुदेवगणान्नत्वा दंडिनः पूज
यंतीहि दंडः शास्ति प्रजाः सर्वा दंड एवाभिरक्षति दंडः सुप्तेषु जागर्ति दंडं धर्मं विदुर्बुधाः राजदंडभयादेव पापाः पापं न कु
र्वते यमदंडभयादेके परस्परभयादपि एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दंडे प्रतिष्ठितं अंधे तमसि मज्जेत यदि दंडं न पातयेत् य
स्माद्दंड्यं दंडयति दुर्मदान्दमयत्यपि दमनाद्दंडनाच्चैव तस्माद्दंडं विदुर्बुधाः दंडस्य भीत्या सिद्ध्यंति सर्वे भोगेषु ततः स्मृतम् अथ ॥ मस्य० ॥
रक्षत्रज्ञो व्यंकुकुमारं धृतिनीपतिं च वर्णाश्रमाणां मर्यादा कल्पस्थं इति श्रीम० राजधर्मे दंडप्रशंसा मत्स्य उवाच दंडप्रणयनात् ॥ २९९१ ॥
धर्मिराजा सृजः स्वयंभुवा देवता नानुपीडायस्य सर्वभूतानुग्रहमयो तेजसा इत एव काश्चित्स्वे वर्णा कीर्तिर्विधिहीतुं न दानवतिलोको
पुराजालस्करवस्य यदास्य दर्शनीयो यः प्रसादमुपगच्छति न चान्यदं कारित्वात्तदाभवति दंडः मे निक्षेपस्य समं मूल्यं दं

ज्ञो निक्षेपनुक्रमा वस्त्रा कर्म धर्मस्य न दाप मो न हीयते यो निक्षेपं नयाचति यश्चानिक्षिप्य तं याचते तावुभौ चौरवच्छा
स्यौ दाप्यौ वा द्विगुणं दमं उपाधिभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं स्वैरकर्षं निर्लोपज्ञान एवं तु चौरवध्यमर्हति मूल्यमादाय
यो विक्रीणीत् स्वं न यच्छति दंड्यः स मूल्यकर्तव्यो धर्मज्ञेन महीक्षिता क्रीत्वा नैव तु संप्राप्ते प्रतिवेशमनोजयन् क्रिर
एव मायकं दंड्यः पापेनाक्षिप्तुतिक्रमः स्वामीमंत्रिणो हि जो यस्तु वर्त्तमानो परिग्रहे निःकारणं न गच्छेत स दंड्यो द्विगुणं दमं
प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दंडमर्हति गम्यो राजा कुर्याच्छोदपाल्क मर्यादेरिते सं दंड्याः कृत्स्नानयेन दंड्या स्यात् यत्र
ने संगृहीतविधायादौ कामं तेन मानव अकालेत्तु कृष्टं स्तीतिं दंड्यस्याद्धुतमेव च यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा चैव सुसंवि
दं विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् अददत्वा ददत्वैव राज्ञा दंड्यानि पञ्च यस्तु दोषवतीं कन्यां अनाख्याय
प्रयच्छति उत्तमं तस्य कुर्वीत राजा दंडं तु साहसं वरोप्येवं समाख्याय यः कन्यां वरयेदिह दत्ताप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दंड्यः
शतं तथा प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां संप्रयच्छति दंडः कार्यो नरेंद्रेण तस्मादन्यानुसाहसः सत्येकारेण चोवाचनयुक्तं
पुण्यमसंचाय लुब्धोऽमनुविक्रेताथवकृतं तन्महीति पुनः छल्यं तु विक्रेता प्रज्ञा नत्तुवसंसजेत द्विगुणं दंड्यो येनं दंडनिधर्मी
क्षवान्वितः मूल्यैनैकादशांशं दशांदत्वा यदि केताधनं लजेन् स दंड्यो भ्यमं दंडं न स्यपुण्यस्य मोक्षणं दंड्या येनुनयः पालो
न्हीनाभक्तचेतनं स दंड्यः शतं राज्ञः सुवर्णं चाप्यरक्षिता देवं दत्वा यदि वा मे भ्रामिनाकृन्नरस्तं वकृकात्याय मेः पाद्यः नस्य
कर्मकरो भवेत धनुज्ञातं परिणाहे ग्राम समं ततः द्विगुणं त्रिगुणं चापि नगरस्य प्रकारयेत् शर्न नवनकुर्वीत पकुष्टा

549/1998

तांश्चोपचरेत् । छिद्रं वाधारयेत्सर्वं न्यस्तं करमुखानुगं । तत्रापरिहृतं धान्यं निर्दिष्टः पशवो यदि । न तत्र कारयेद्दण्डं न
पतिः पशुपालिनां । अनिर्दिशाहां गां सूतां वृषं देवपशूं तथा । छिद्रं वाधारयेत्सर्वं न दद्यान्मनुरब्रवीत् । अतो न्यथावि
नस्य दशांशं दण्डमर्हति । पाष्णं च पालकस्यापि विना संरोधः प्रदृश्यते । वर्णिनामानुपूर्व्येण त्र्यमणमर्विशो यतः । अकार्य
कारणं सर्वं विनाश्च कारयेत् । अशीतिर्यस्मिन्निष्ठा सृष्टा दत्ता व्रतं चरेत् । दानेन वधनिर्णयेषु सर्वदीनां मनःकुर्वन् । ए
कैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये । बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् । गुल्मवल्लीलतानां च सर्वेषां वने । इध्मा
र्थं न नगं छिन्द्याद्दाहिनमेकं पञ्चोत्तमं । एतैः प्रतिपोत्थं तस्मात्तदिनाद्धिसा समभ्येदं । तैलदोषापहरणं ब्रतानां भूयस्तां
विधिं । धान्यानि धनचौर्यादि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तम । स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्रार्धेन विशुद्ध्यति । मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षे
त्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां तु शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतं । द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मतः । चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्नि
र्यात्य विशुद्धये । भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनं । मणिमुक्ताप्रवालानां
सुवर्णरजतस्य च । अयस्कांस्योपलानां द्वादशाहं कणान्नभुक् । कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च । प प्राय० ||
क्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः । तृणकाष्ठद्रुमाणां च पक्वान्नस्य गुडस्य च । चैलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनं । ए २९८
तैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं बुधः । अगम्यागमनीयं तु व्रतैरभिरपानयेत् । गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु
सख्युः पुत्रस्य पत्नीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । पितृष्वस्रेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च । मातुर्दितरं चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत्
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः । अमानुषीषु पुरुष उदक्या
यामयोनिषु । रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने प्सु दिवा चैव सस
वासा स्नानमाचरेत् । चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति । विप्रदुष्टां
स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि । यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतं । सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपमन्त्रिता । कृच्छ्रं चान्द्रा
यणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतं । यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः । तद्भैक्ष्यभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति । एषा
पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः । पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः । संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । या
जनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् । यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ।
पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह । निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिऋत्विग्गुरुसन्निधौ । दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतव
त्पदा । अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह । निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने । दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रैव
च लौकिकी । ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्वसु । ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः । प्रायश्चित्ते तु चरिते
पूर्णं कुम्भमपां नवं । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये । स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकं । सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि
यथापूर्वं समाचरेत् । एतदेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके

551/1998

ड्पंचाशत्तत्पाध्यमोनिसीयते ॥ वैश्यस्याक्रोशने दंडःस्यद्ध्योत्तमसाहसं ॥ शूद्रःक्रोशंस्तु वैश्यस्य ताडं दंडमर्हति ॥ सव
र्णाक्रोशने दंडःआस्यच्छेदः दशांकःस्मृतः ॥ वादेषु वाचनीयेषु तद्देवद्विगुणं भवेत् ॥ एकजातिर्द्विजातिंस्तु वाचा दारुणयाक्षि
पन् ॥ जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥ निक्षेप्योयोमयःशंकुर्ज्वलन्नास्
ये दशांगुलः ॥ धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ॥ तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारी
रमेव च ॥ वितथेन ब्रुवन्दंडोराप्याद्विगुणसाहसं ॥ यस्तु पातकसंयुक्तं क्षिपेद्गोनिरंतरः ॥ उत्तमं साहसं तस्मिन्दंडं अपा
तोपपातके ॥ रागान्निवेदयन्निग्रहं मध्यमं सानामिन्यप ॥ सर्वेनैव द्विगुणं दंडं आविद्यालुप्त्यानुपस्यतु ॥ श्रीत्मामपास्याभिहितं श्रमा
देनाथवा वदेन्नयोनश्चैव वक्ष्यामि मनुदंडार्हमाप्नुयात् ॥ काणं वाप्यथवा खंजमन्यं वापि तथाविधं ॥ तथ्येनापि ब्रुव
न्दाप्यो दंडं कार्षापणावरं ॥ पितरं मातरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुं ॥ आक्रोशयन्शतं दंड्यः पंथानं चाददद्गुरोः ॥ गुरुवज्जत्तु
मार्गार्हं मार्गं योन प्रयच्छति ॥ स दाप्यः कृष्णलं राज्ञा तेन पापस्य शांतये ॥ एकजातिर्द्विजातिं तु येनांगेनापराध्नुयात् ॥ तदेव छे
त्तव्यमस्य मेवाविचारयन् ॥ अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ॥ अवमूत्रयतो मेढ्रमधःशब्दयतो गुदं ॥ सहास मस्म०
नमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ॥ कट्यां कृतांको निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्तयेत् ॥ केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारितं ॥ पादयो २५॥५
र्नासिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ त्वग्भेदकः शतं दंड्यो लोहितस्य च दर्शकः ॥ मांसभेत्ता तु षण्निष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥
अंगभंगकरस्यांगेन देवापहरेन्नृपः ॥ दंडपारुष्यकृद्दंड्यः समुत्थानव्ययोनथा ॥ अर्धपादकराः कार्या गोगजाश्वोष्ट्रघातकाः ॥

पशुक्षुद्रमृगाणां च हिंसायां द्विगुणो दमः ॥ पंचाशत्तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ कृमिकीटेषु दंडः स्याद्रजतस्य च माषकं ॥ तस्या
नुरूपं मापं च दद्यात्स्वामिने तथा ॥ संक्रामिकानां सफलं शोषणां दममेव च ॥ छेदं तु सफलं छित्वा सुवर्णं दंडमर्हति ॥ द्विगु
णं दंडयेद्वेनं पथ्यासीम्नि जलाशये ॥ छेदनादफलस्यापि मध्यमः साहसः स्मृतः ॥ गुल्मवल्लीलतानां च सुवर्णस्य च माषकं ॥ वृथा
छेदी तृणस्यापि दंडः कार्षापणं भवेत् ॥ त्रिभागं कृष्णलं दंड्यः प्राणिनस्ताडने तथा ॥ देशकालानुरूपेण मूल्यं राजद्रुमादिषु ॥ त
त्स्वामिने तथा दद्याद्दंडमुक्तं तु पार्थिवः ॥ यत्रातिवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ॥ तत्र स्वामी भवेद्दंड्यो हतश्चेत्प्राजकोभवेत् ॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दंडमर्हति ॥ नाग्निं दंडस्तेन चापि तथैव ज्ञातिजस्ततः ॥ द्रव्याणि यो हरेद्यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ॥
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तो दमं ॥ यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिद्याच्च यः प्रपां ॥ स दंडं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥
धान्यं दशभ्यः कुंभेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ॥ शेषेप्येकादशगुणं तस्य दंडं प्रकल्पयेत् ॥ गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेद
ने ॥ पशूनां हरणे चैव सद्यःकार्योर्धपादकः ॥ सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ॥ मांसस्य मधुनश्चैव तथा वालस्य सन
संस्तवः ॥ दध्नःक्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य घृतस्य च ॥ अन्येषां चैवमादीनां मद्यानां मोदकस्य च ॥ पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्या
द्द्विगुणो दमः ॥ पुष्पेषु नेतेभ्यो गुल्मवल्लीलतासु च ॥ अन्येष्वपरिहृतेषु दंडः स्यात्पंचमाषकः ॥ परिहृतेषु धान्येषु शाकमूलफले
षु च ॥ निरन्वये शतं दंडः सान्वयेर्धशतं दमः ॥ येन येन यथांगेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ॥ तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिव
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ॥ त्रपुसैर्वारुके द्वे तु तावन्मात्रं फलेषु ॥ यथा च सर्वकल्पा तुष्टिः प्रादेण पार्थिवः ॥ शाकंशाक

553
198

प्रमाणां च गृह्णन्नपि न दुष्यति ॥ वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च । तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ अदेवतादि
कार्यार्थं देवतार्थे तथैव च । अददानः परस्वेभ्यो दंडं दातुमर्हति ॥ शृंगिणां नखिनां राजन्दंष्ट्रिणां चाप्यवध्यतां । यो हन्या
न्मलिम्लुचेन पापेनेति मनुर्जगौ ॥ शस्त्रोद्यतकरं चैव ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं । आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायि
दोषो वा हंतर्भवति कश्चन ॥ प्रकाशं वाप्रकाशं वा मनुस्तमनुपृच्छति ॥ गृहक्षेत्राभिहर्तारस्तथा पत्न्यभिगामिनः ॥ अग्नि
दो गरदश्चैव तथा चोद्यतायुधः ॥ अभिचारं च कुर्वाणं राजगामि च पैशुनं ॥ एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥ परस्त्री
णां च संभाषां सार्थं रण्ये गृहेपि वा ॥ नदीनां चैव संभेदे स संग्राहमवाप्नुयात् ॥ न संभाषेत्परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः पुमान्किल ॥ य
स्तु संभाषते स्त्रीभिः सुवर्णं दंडमर्हति ॥ नैषा चारणदारेषु विधिरात्मोपजीविषु ॥ सज्जयंति मनुष्यैस्ते निगूढं विचरंति ताः ॥ किंचि
देव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ॥ प्रैष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ यो कामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥ स
कामां दूषयेद्यस्तु प्राप्नुयात्प्रथमसाहसं ॥ भिक्षुकाः पांथिका नारी ये चान्ये कुत्सितायः ॥ अविशेषात्प्रतिषिद्धस्तु परभार्यां नरः क्वचि
त् ॥ वध्याहं जोलवेत्तस्य अपराधीश वेश्मिषु ॥ रजस्वकीयां कन्यां स्वगृहे प्रतिपद्यते ॥ अदेशकाले भवेशाद्वा वरयेत्तां पति भ ३५०
स्वयं स्वदेशकालिकां दत्त्वा नामादाय तथा प्रजन् ॥ यत्र देशे न वेदप्राप्तः स्त्रीचौरः स तदा भवेत् ॥ अकामा तपत्नीतु सगृहा ३००
त्परा ध्याति सर्वकन्यां गृह्णातस्तु दंडमुत्तममर्हति ॥ श्रेष्ठ चायां भवेत्कन्या दैवात्संसेवमा भवेत् ॥ जघन्यात्सेवमानां त्वां सय
तां वा सयोर्हे उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥ जघन्यमुत्तमा नारी सेवमाना तथैव च ॥ नदरिद्रं प्रयेया स्त्रीसंप्राप्ति

बलाद्दर्पिणा तां स्वभिरवादयेच्चाज्ञात्या संस्थाने बलसंस्थिते ॥ कृताधिकारां मजिनां पिंडमात्रोपजीविनीं ॥ वासयेच्चैरणीनि
त्यं सवर्णानाभि दूषितां ॥ ज्यायसा दूषिता नारी मुंडनं समवाप्नुयात् ॥ वा सांगमलिनानि संत्रिरवं संप्राप्नुयाहृशा ॥ ब्राह्मणः
क्षत्रियो वैश्यपक्षत्रादिदुष्टशूद्रयोषिताः ॥ प्रजनदंडः भवेशा तदा दंडमुत्तमसाहसं ॥ वैश्यागमे तु विप्रस्य क्षत्रियो वैश्यजागमे
मध्यमं प्रथमं वैश्यो दंडमार्हेदागमा भवेत् ॥ शूद्रः सवर्णागमने त्वादंड्यो महीभुजा ॥ वैश्यस्तु द्विगुणं राजन्क्षत्रियस्त्रिगुणं तथा
ब्राह्मणश्च नवेहं अनयाराजन्चतुर्गुणं ॥ आत्मश्चेन भवेद्दंडः सुगमश्चाधिकं भवेत् ॥ माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा ॥ भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च ॥ तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्कृष्टा तथैव
च ॥ एतास्तु गम्या निर्दिष्टास्तासु तु गमने नरः ॥ शिश्नस्य कीर्तनं प्राप्य नरस्तु वधमर्हति ॥ नान्यभार्यागमे दंडस्तु द्विगुणो म
तः ॥ चंडालीं च श्वपाकीं च गच्छन्वधमवाप्नुयात् ॥ तिर्यग्योनीं च गोवर्जं मैथुनं योनि सेवने ॥ स पणं प्राप्नुयाद्दंडं तत्सांचवपसो
दकं ॥ सुवर्णं न वेहं ब्योगां प्रजनं मनुजाधिपः ॥ वेश्यागामी द्विजो दंड्यो वेश्याशुल्कसमं पणं ॥ गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभाद्न्यत्र
यानिच्छेन् ॥ वेतनं द्विगुणं दद्याद्दंडं च द्विगुणं तथा ॥ अमसुखिस वेश्यां च योनये दन्यकारणं ॥ नस्य दंडो भवेद्राजन्स्तु वर्णम्मनः
मापकं ॥ नीत्वा भोगाय यो दंड्यो हंस्योद्विगुणावेतनं ॥ शतास्वद्विगुणं दंडं तथा धर्मनिहीयते ॥ बहूनां प्रजनामेकां सुवर्णं चिंद में
तथा ददुः पृथक्पृथक्प्रासं दंडं द्विगुणं पुनः ॥ न माता न पिता न स्त्री कलिग्पाय स्वसद्नवा ॥ अन्मोसे पतिना स्मायाज्या स्पागी दंड
भ्यानानिषडू ॥ पतिनास्य गुरवश्चात्याज्या न तु माता कथंचन ॥ गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥ मंदं सहीनो कर्तव्या कूटारंभे यं वावि

555 / 1998

द्विनो अधीयानमनध्याप्ये दंडः कार्षापणत्रयं अध्यापकस्य द्विगुणं नचाचारस्थलं यने अनुक्तेषु भवेद्दंडः सुवर्णस तुह्न
स्लं भार्यापुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता सहोदरः कृतापराधास्ताड्यास्तु रज्ज्वा वेणुदलेन वा पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमांगे कथं
चन अतोन्यथा प्रहरतः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषं हूनमाह्लापनंचैव घ्नोनिधिं च समाचरेत् प्रछन्नवा प्रकाशो वा सदंड्यः
पार्थिवेछया वासांसि त्राकलेश्च दंके निर्निज्यानि श्लानैःश्लानैः अनोन्यथा तु रजको दंड्यः स्यात् कनमापकं स्वाश्याभिहृतानाम
ग्रजे यं यैविनुमने कर्यकेभ्यो ये मादाय थःकुर्वीत्कर मन्यथा तस्य सर्वस्वमादाय राजानं विप्रवासयेत् येनियुक्तास्त्वका
र्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणां निर्घृणाः क्रूरमनसः सर्वकर्मापनीदितः धनोष्मणा पच्यमानास्तानि तु कारयेन्नृप कूटसा
मन्तकर्तारः प्रकृतीनांच दूषकाः स्त्रीबालब्राह्मणघ्नाश्च वध्यास्तत्सेविनस्तथा अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथा तस्य
सर्वस्वमादाय राजानं विप्रवासयेत् ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च तस्करो गुरुतल्पगः एतेसर्वे पृथग्दंड्या महापातकिनो नराः
महापातकिनो दंड्या आत्मानं तु विवासयेत् अंकयित्वा ललाटेषु कृतचिह्नं कमेतनः गुरुतल्पेभगः कार्यः सुरापाने सुराध्व
जः स्तेये तु श्वपदं विंद्याद् ब्रह्महत्स्य शिरः कबंधकः असंभाज्याह्यसंभाष्या असंबंधाविवर्जितः त्यक्तव्याश्च तथा ज्ञातिसंबंधैः मस्म०
बांधवैस्तु ये महापातकिनां वित्तमादायन्नृपतिः स्वयं अप्सु प्रक्षेपयेद्दंडं वरुणायोपपादयेत् सहोढानेविनाचारं २०१
घातयेद्विचारयन् ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः भांडावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् राष्ट्रेषु रा
ष्ट्राधिकृतान् सामंतांश्चैव दूषकाः अभ्याघातेषु मध्यस्था शिष्याश्चौरवत् ग्रामघाते हिताभंगे पथिमोषाभिदर्शने

शक्तितश्चाप्यधावंतो निर्वास्याः सपरिछदाः राजकोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेच संस्थितान् अरीणामुपजप्तॄंश्च घातयेद्विविधै
र्वधैः संधिं छित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वंति तस्कराः तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् तडागभेदकं हन्यादप्सु नि
मग्नेन तु यस्तु पूर्वं निविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् आगमंवाप्यपां भिंद्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसं कोष्ठागारभेदश्च देवता
गारभेदकान् पापान्यायसमाचारान् सर्वाद्दंड्या पृथक् पृथक् हितकापार्थिवणांश्च तदस्येभ्यव्योजयेत् आपहती
स्यवा ह्यूत्र गर्भिणीबालएव च परिभाषणमिछंति तच्च शोध्यमितिस्थितिः अप्रयमं साहसंदंड्यः पशुमिछीचिकित्सिते पुरुषेम
ध्यमं दंड्यस्तत्र मेव तथोत्तमं संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकाः प्रतिकुर्युश्च तत्सर्वं दंडः पंचाशतानिच अहूष्यानां
डेणं दूष्यभेदेन भेदनः मणीनामपिभेदेन दंडः प्रथमसाहसं समैश्चविषमंचैव चरते मूल्यतोपि वा समाप्नुयाच्च तत्सर्वं
दंमे मध्यममेव च बंधनानिच सर्वाणि राजमार्गेनिवेशयेत् क्लिश्यंते यत्र दृश्यंते विकृताः पापकारिणः प्राकारस्य च भेत्तारं
परिखानांच भेदकं द्वाराणंचैव भेत्तारं क्षिप्रं निर्वासयेत्तदा मूर्ध्नीकर्माणि कुर्वाणः कर्णावोष्ठौ विशातीदमः अबीजविक्रयी च
श्च बीजोत्कृष्टमेव च मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं वधमाप्नुयात् सर्वकंटकपापिष्ठं हेमकारं नराधिपः अन्याये वर्त
मानं च छेदयेल्लवशः क्षुरैः द्रव्यमादाय वणिजामनर्घेणावरुंधतां द्रव्याणां दूषकश्चैव प्रतिच्छेदेस्य विक्रयी मध्यमं प्रा
प्नुयाद्दंडं कूटवाहनतोलनं राजप्रयक्रयक्रंदंड्या दंडमुत्तमसाहसं ब्राह्मणस्य तु लेजनपयां देशात्पतन्त्ररः देवनानां
सनीनां च तत्र मं दंडमर्हति एकस्य दंडपारुष्ये बहूनां द्विगुणो दमः कलहापहृतं दाप्यो दंडश्च द्विगुणस्मृतः मध्यमं ब्राह्मणं

557/1998

राजाविषयादिप्रवासयेत् अमुवर्नंच पलांडुंचन्द्रकरंग्रामकुक्कुटं तथापंचनखंसर्वंभक्ष्यादन्यच्चभक्षणं विवासयेत्क्षिप्रमे
वब्राह्मणं विषयान्स्वकात् अभक्ष्यभक्षणादन्यः स्त्रीभवति कृतसर्वं ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं च तुच्छि द्विगुणं स्मृतं यस्मादसं
कारयेन्निसद्माद्विगुणं दमं यश्चेदमुक्तार्हं दात्या कारयेत्संचतुर्गुणं संदिष्टस्याप्रदानाचः समुद्रगृहभेदकः पंचाशत्पण
कीदंडःस्यात् नयोः कार्योमहीभृताः अस्थानेदार्धम समाधं याचमायोग्यायोगकर्मकृत पुंस्त्रीस्त्री पशूनांच दासागर्भधरापकः
अप्रजं गणदमूल्कातुनकैवचनिमंत्रणे एते कार्षापणशतं सर्वेदंड्या महीभुजा उत्कोचकानेगृहे च व्याक्षिपेद्दंडश्च कृतसंतो
पितापुत्रविरोधेन साक्षिणां द्विशतो दमः तुलानां कूटकृत्सेन स्वविगोपनतः अभिषव्य वहन्तीघ्रस दंडो दशासुवर्णः विषाग्नि
दां पतिगुरूनिजापत्यप्रमापणीं निकृत्तकर्णीनासोष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत् क्षेत्रवेश्मधामवनविनीरवलदापकाः रा
जापत्नाभिगामीच दग्धव्यास्तु कटाग्निना ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनं पारदारिकचौरं तु दमुंचती दंडमुत्तमं
अभक्ष्यैर्ब्राह्मणं दूष्य दंड्यं दंडमुत्तमसाहसं क्षत्रियं मध्यमो वैश्यं प्रथमः शूद्र-विकः राजशासनमासीद्वु दंडमुत्तमसाहसः पी
मन्येद्यातिलोऽस्मीति ज्ञापयेन्नापि पराजितः तमयांतं पुनर्जित्वा दंडये द्विगुणं दमं आह्वानकारी मध्यं स्यादेनाहूतस्तथाप्य दं मत्स्य०
डिकस्य वधोद्दस्मादसुकृपणमायते हीनः पुरुषकारेत दयाहांडिकोधनं प्रेक्षापराधाप्रेतस्य दंडधारणएवच दंडा ३०२
येति यतीजैवनिबमानांचवंधनं यदि कश्चित्सभायेतदंडमप्रगुणं भवेत् अनिर्दिष्टेविषादेषु नरमात्रमतारणं कारये
द्यमपुरुषो मध्यमं दंडमर्हति बधनेबांधवेर्वैश्यं वा मोचयनेभवेत् वध्येविमोचिते वध्यो द्विगुणं दंडभाक् उ

द्यानां अवरुद्धानां सामान्यानां द्विगुणो दमः राजा त्रिंशद्गुणं दंडं प्राप्तिष्वमुदकं न वेत् अल्पदंडेऽपि कंकपात प्रबलेना
यमेवचकनाधिकं यतो दंड्यं मंत्री दयाश्चकागृहात् यावद्वध्यस्य तानानावद्धस्मरस्तो अधर्मीन्नपने हरे
एतयो रूनयोरपि नजातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितं प्रवासयेत्स्वकाद्राष्ट्रात्समग्रधनमक्षतं नजातुब्राह्म
णवधात्पापमधिकं क्वचित् यस्मात्तस्मात्प्रयत्नेन मनसापि वर्जयेत् अदंड्यान्दंडयेद्राजा दंड्यांश्चैवन
दंडयेत् अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति तस्मात्परार्थं पुरुषं च ओकेदिवा धर्म्मेविदुप्ये समर्थं दंडेषु
दंडं परिकल्पयेत पापप्रह्वमनं च कुर्यात् इति श्री मत्स्यपुराणे दंडप्रणयनो नामाध्यायः मनुरुवाच दिव्यां
नरिक्षांतौमेषु ब्रूयांतिरमिथीयते तामहं श्रोतुमिच्छामि महोत्पातेषु केशवः मत्स्यउवाच अथातः संप्रवक्ष्यामि चिवि
धाभद्भुतादिषु त्रिधो येणतु भौमेषु ज्ञांतिकार्यं च पार्थिव भवेत् अथ यांचांतरिक्षेषु सौम्यादि क्षेषु पार्थिवाः विजिगीषुप
रान् राजा अभियुक्तान्तथापरे तथानिवारणाकार्य्याग्रतुलामतिनाशने राज्यस्यदस्मादिन्नत्तस्मैनिमित्ताच्चापप्य से
तिकाले समुत्पन्ने ग्राम वान्नाग्न्याधेनया आतिष्ठ्यारता च ह्याल भानाभीतीषुच अप्रसन्ने पुनौरेषु वै सर्वीर्णातिरिष्य
ते वेदनाशो समुत्रे जने ताश्वेवनातिकं अरण्याश्च ने ब्राह्मी---- कैन न ---------- परचक्रनयेधुच स्वरा
ष्ट्रेद्दिरेवधे ज्ञांतिरोग्रा प्रजास्मते अर्हानिरिक्ते प्रवने मा च्छे सर्वविगानिते विस्तृतेवातजे राजन् आपमार्णातिरिष्यते
अनाक्षिप्रपेजानेविस्तते वर्षणे तथा जन्माग्नं यविकारेन वा रूणीर्णातिरिष्यते अभिज्ञापमपेग्रासेनागवीन त

559
1998

पाविजा। जनेप्रभवदैवतसेप्रजापत्यमहाद्भुत उपस्कराणां चैकस्यत्वाष्ट्री पार्थिवसत्तम। याजानोर्शांतिकामस्य कौ-
मारीचनपार्थिवजाः। सा भेथीशांतिरेवम्मार्ग्याभेवक्रिवैक्रुते। अग्नानं गेषुसंप्रापेजातमन्त्रादिसंकुपे। अग्न्याना शांति
कामस्य तद्विकारेन चाद्भुते। अग्न्यानां कामथानं स्मा दुंभवीशांतिरिष्यते। गजानां शांतिकामस्य तद्विकारेन चास्थिरे
राजं वाकलमथानस्य शांतिर्गिरसीभवेत्। पिशाचादिभयेजा निशांतिकिन्नरीस्थिता। अपस्तुभयेजाते ऊस्तप्रेतनथा
विधौ। कामं तुकारपेछानिं प्राप्तातुमकरेतथा। धनत्याज्ञोतुसंप्रापे कौमारीशांतिरिष्यते। हस्तानां च तथाच्चानां वैरुसेय
सुपस्थिते। भूमिः कामनथा शांति पार्थिवीशंम्पयोजयेत्। प्रयमेदिनयामेन रात्रौ च रविनंदन। गोहि एषां वैस्सवै आस्येचा
सर्वेविष्णुदैवते। उत्पातांच नथा मेघेभवं तस्मान्नाः कथित। तत्र शांतिहर्षकार्यं निमित्ते सति नान्यथा। निर्निमित्तकृतशांति
निर्निमित्तोपजायते। याणप्रहारा नभवंतिपद्मजा जतुजगांसेह ननैर्पुतानां। दैवोपपातानभवंतिनरूहमन्त्रनो
शांतिपराय णानां। इत्यमत्तु तशांतिर्नाम॥ मनुरुवा॥ अद्भुतानां फलादेवग्राभनेनं तथा वद। यथा वेत्त्यामहंस
म्यकुप्रब्रूहि वदतांवर। मत्स्य उवाच॥ अत्रते कथयिष्यामि यदुवाच महातपाः। अत्रये हृद्गार्गस्सुसर्वधर्मभृतांव
र। सरस्वत्यां समासीनं गार्ग्यागर्गस्य पीधनः। पप्रच्छामिर्महातेजा गार्ग्यं मुनिजनप्रियं। अत्रिरुवाच। तेसमां दर्वृ रूपाणि मत्स्य० ३०३
जन्मानां कथयमे। नराणां च तथा राज्ञां तंहि सर्वविदुत्तम। पुरुषापारतिथम पर सतिदेवताः। ततो परमदेवानां सुपम-
र्गः प्रवर्तते। दिव्यांतरिक्षभौमं च त्रिविधं परिकीर्तितं। ग्रहनक्षत्रवैकृत्यं आंतरिक्षनिबोधमे। उल्कापातदिशोदाहपरिवेष
तथैव च। गंधर्वनगरं चैव वृष्टिश्च ------ ------ भौमं स्थिरं च नरिक्षं तु निर्दिष्टो तु। वरम्स्थिरभवेत्वाभौमं कंम
मपिद्गतं। जन्मागमानो षिकृतं भौमं तदपि कीर्तितं। भौमं चाप्य फलं मैदं चिरेणैव विपच्यते। अभयं मध्येशांत्या चै
वोपगाम्यति। अद्भुते तु समुत्पन्ने यदि शांति समाचरेत्। समाहाभेनराते पामद्भुतेनिः फलं भवेत्। अद्भुतस्य विकारस्य
विनाशस्य तु ख्यपते। त्रिभिर्वर्षैः समाते यं सुमहद्भयकारकं। राजा भारीरेवीकस्मपुरेदारे पुरोहिते। पाकमाप्याति पु-
त्रे पुत्तयाचे कोशवाहने। ऋतुस्वभावजा ह्येते भवंत भूतमंगिताः। शुभाव हास्ते विगेया स्वाश्च मेगदतः स्त्रणु। वज्राशनि
महीकंपसंध्यानिर्घातनिःस्वनाः। परिवेषोरजो धूपरक्तो कस्तमनोदयाः। द्रुमेभ्योन्नवनिस्नेहवऊत्राः सफलोद्गमाः। गोप
क्षमधुंहास्तिम्भान्याश्च मधुमाधवे। नपोल्कापातकलुष कपिलार्कोदुमंडलं। अनम्मिज्वलनस्फोट धूमरेणु निलाहते।
पंच्यरक्तारुणासंध्यानभः क्षुब्धार्णवोपमं। सरितां चांबु संशोषं हृष्टा ग्रीष्मे शुभेवदेत्। स्नाकाष्ठुधपरिवेषविद्युच्छुष्कविरोह
णं। कंपोद्धर्तनवैकृत्यं धमनंदरणं क्षितेः। विद्युत्पानसरसां विद्युद्धरणेविज्ञता। शुकानां च प्ररोहाणं वर्षासुशुभमिष्य
ते। शीतानलतुषारत्वं नर्दनं विषचक्रिणां। रक्तोपक्षादिसत्वानां दर्शनं वाग्मानुषी। दिशोधूमोधकाराश्च सनलोपवना
नि च। उक्षेः सूर्योदयाश्चौवहे मंते शोभनाः स्मृताः। देवगंधर्वकपिविमानाद्भुतदर्शनं। ग्रहनक्षत्रताराणं दर्शनं वा गमा
नुषी। गीतवादित्रनिर्घोष वनपर्वतसानुषु। रमहफिरमोत्पत्तिशरत्कालेशुभावहा। हिमपातानिलोत्पाता विरूपाद्भुतदर्शनं
कृष्णांजनाभस्यकाशं नभः क्षुब्धार्णवोपमं। इति मत्स्यनशांतिरनाविकारोपशमनं। गर्ग उवाच। अनमिदीप्यते यत्र राष्ट्रेत

561/1998

त्रामति ह्रकृता नदी तेवंधवान्सगाद्वपीअतेन्पः आमारतोरणकारं नपवेश्मसुरालयं नानियत्र दृश्यंते तत्र राजाभयं
नवेन ------ हन्यंते तत्रापि नृपतेर्भयं अनैत्रा -- मासाः मुनिनाथोमुरजो मिच धूमश्चानग्निजो यत्र तत्र विंद्यान्म
हद्भयं तउग्म्व तेच गगने भयं ह्रकुदि वर्जिते दिवा मातारे गगने तथैव च समादिशेत् महनक्षत्र वेश्मसे ताराविकृतद
र्शने पुरवाहनयानेषु च तुःपान्मगपक्षिषु आयुधेषु च दीनेषु धूमायसु तथैव च निःसरत्सु च कोशाग्ग्रसंग्रामस्मुम
लोनवेन विनाग्निविस्फुलिंगाश्च हस्यते यत्र कर्हिचित् अनारीभाभिरव्यंते धनंषि विकृतानि च दिकाराश्च पुधानी
वतत्र संग्राममादिशेत् त्रिरात्रो योषितस्तत्र पुरे गंधाःसुसमादिशेत् समिधिक्षीरह्रष्टा णांसर्पिषैश्च ध्वतेन वा दयाच्च वलीन्
तथाद्विजेभ्यो गाश्चैव वस्त्राणि च याचु वेस एवं कृते पापमुपैति नाशं यदग्निवैकृत भवनमेष इतिश्री मत्स्यपुराणे
हुताशनाग्नि वैकृतं गर्गउवाच पुरे पुष्पेषु ह्रष्यंते यापा द्यपा तैवनौदितान्ः कृदंतेवाहसंनेवादिशुवंनिरसंवकुः आरो
गावा विना वा पंचरत्नानांवत्ससंक्रम फलं पुष्पंतथाभावेश्वीरस्मेहं तथा मधु रक्तं तोयं च सुवेतनिविकारे व ऊमि पुना
हा वित्रा गर्तीज वा स्त्रीषु राजाश्च मृगपक्षिषु तत्राकुरलतानांच विकाराः क्षीरेषु या ऋतुस्वभावेन विनास्तुतस्यजान मत्स्य०
सहर्मवसी प्रमेव कुर्याद्धुश्वांशांतिमनेतरं च मुनयश्चोक्तां वसुधाधिपो सौ गत्वाक्रुतमां विशुस्थाति कंनामः गर्गउवा २०४
देवतार्चाश्च नश्यंति वेपंति प्रज्वलंति च आरटंति चरोदंति प्रस्विद्यंति हसंति च उत्तिष्ठंति निषीदंति प्रधावंति धमंति च भ्रमं

ते विक्षिपंते वा शस्त्रं प्रहरंति च अधोमुखाश्च तिष्ठंति स्थानात्स्थानं भ्रमंति च वमंत्यग्निं तथा धूमं स्नेहं रक्तं तथा वसां ए
वमाद्याश्च ह्रश्यंते विकाराः सहसोत्थिताः लिंगायतनभंगेषु तत्र वासं न रोचयेत् राज्ञो वा व्यसनं तत्र स च देशो विनश्यति दे
वयात्रा ----- हस्वादेन यंभं वदेत् पितामह समधर्मेषु तत्र वा मनरोचयेत् पशूनां रुद्रजं प्रेयं त्ल पालेलो कपालजं ह्रे 563/1998
यं मेला पत्नीनां तु यम्भ्यास्का दंदविशो यजे लोकानां विष्णुसंभूतं विश्वकर्मसमुद्भवं विनायकोद्भवं मे यं गणानां ये तु नायका
देव प्रेष्ठैः देव प्रेष्य देव स्त्रीषु नृपस्त्रियः वासुदेवेषु विज्ञेयं भट्टा णामि वनात्मजा देवतार्चाधिकारेषु स्तुति वेशा पुरोहितः दे
वतानां तु गंधाद्यैः स्नानामाल्यमर्चयेत् स्नपयेत्र महीभागा गंधमाल्यं तु नामसा मधुपर्केण विधिवदुपतिष्ठेदनंतरं त
ल्लिंगेन च मंत्रेण स्थालीपाकं यथाविधि पुरोधाज्जुहुयात् ग्रीमर्यशात्र मतंत्रिनः विप्राश्चस्ता मधुना च पानैस दक्षिणैः सप्त
दिनं द्विजेंद्र प्रापेष्टवाक्षिक्षितिगोप्रदानैरा ह्राद्विजे भ्यान्परितोषयेद्य तत्र वक्ष्यामि ते प्रत्यग्नि पाकफलमेव च रोदने व्याधिमा
प्नोति हसने दिग्विन्द्र मे आरखा प्रपतनेकुर्या संग्राम योधपातनं बालानां मरणं कुर्या ह्य व्यानांशु ----- सराद्रे कुरू नेभेदं
फलं पुष्पमनंतरं दरपनम वर्विद्यारेम वेदुर्निकृष्णकर्म भ केशु संप्रहरेषु वीर्यमनंच हीयते अमात्यानां भयं तानां भयं
भेद -- करेत् स्थानास्थान प्रगमने देशार्भगं तथादिशेत् जल्पने चैव ह्रष्टेषु रीदनं तु धनक्षयं एतत्सर्वितहष्टेषु सर्वशांते
विपद्यते पुष्पे फले वानिविकृते शको म्रत्युं तथादिशेत् अनेषु देवपूकेषु ह्रष्टो त्याने धूते हि ता आठादपिन्या तं ह्रष्टं गंधमा
ल्यैर्विनयापयेत् हरी परितथा छत्रं कुर्या त्थाय प्रशांतये शिवमभ्यचयेद् वं पशुं वा मैनि वेदयेत् ------ यदो मांस त्या रुद्रान

उपेन्नतः मधुराज्ययुक्तेन तु पायसेन संप्रज्यविधानकनकं च दद्यात् गीतेन नृत्येन तथार्चयेत देवं हरेः पापविनाशहेतोः उ
ति श्री मक्ष्म० अद्भुतशांति कृत्स्नोत्पातसंभवो नाम गर्गउवाच अहष्टिरनावृष्टिदुर्भिक्षाघोभयं स्मृतं अन्नैः त्रिदिनं मुक्त्वा
ह्स्क------ फलं पुष्पं तथा धान्यं हिरण्यानि च यानि तु पांशुजं क्षुपत्थानां तु सर्वेश जनयं भवेत् चित्रा तत्र प्रवर्षीच स
स्यानामानि वर्द्धनं स्थिरजेष्येर वो अभ्रेयदा छायान दृश्यते निराभ्रं इन्द्रधनुर्दृष्टं तथा देशभयं भवेत् निरभ्रे चातिरात्रे चाप्वे
तंचाम्योत्तरे एव इंद्रायुधभयदार्चोल्कापातं चैव भवेद्यदि दिग्दाहपरिवेषौ च गरं तथा परचक्रभयं तूर्यहेमोपद्रवमे
वच रुद्रेषु पर्जन्य समीरणेन यागस्तु कार्यो विधिवद्द्विजेंद्राः धनानि गो कांचन दक्षिणाश्च देया द्विजानां भयनाशहे
तोः इति श्री हस्ति दैरुतिकोनाम ऽध्यायः गर्गउवाच नगरं तु यस्य र्पतेस मीप मधुप पातिता नामाहुद भयं च गोविरज्याति
भवंति ते विवर्णफलपेनरक्तेन वज्रंतु मंकुलं सोहं क्षीरं नगरं च वहंते वा कुमोदकाः परमासाभ्यंतरे नृपरिचक्र
भयं विदुः जप्यश्राप्यानं दत्ते वा ब्रजन्यंते कर्पति वा भपान योक्तं परमान्नयुक्तं परं द्विजानां द्विजभोजनार्थं गावश्च देया सिन
वस्त्रयुक्ताः पयोदकुनाम कर्चे प्रजाते इस मालित्नाग्य पवैरुतं नाम गर्गउवाच अकाल प्रसवा नार्यः कालातीताः प्रजा मक्ष्म०
रूपा विकृतप्रसवाश्चैव युग्मलप्रसवास्तथा अमानुष्याणि रूंडानि संजातव्रजिनास्तथा हीनांगा अधिकांगाश्च जायंते ३०५
यदि वा स्त्रियः पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः विनाशं तस्य कुलस्य चाविनिर्दिशेत् निर्वासयेत्तां नृपतिः स्वरा
ष्ट्रात् ब्रिपश्च रज्याश्च ततो द्विजेंद्राः एवं कृते ब्रह्मणि तत पाणिवाल्लोके ततः शांतिमुपैति सम्यं अद्भुतानि स्त्रीकृतप्रसवोपरा

मनं गर्गउवाच सिंहगेनास्करे येनो प्रभवो विकृतिर्यदि गृहीं भीशेन कर्त्तव्या मुक्ताधेनुं द्विजार्चनं तथा मासे तु पीवा
रे महिषी प्रसवेद्भुतं तथैव श्रावणे मासि वर्जीते यदि नास्करः पलमात्रं तदा तस्मात् चउवाविजने वने प्रसूता क
लहं दद्यात् गृहाभीश्म मोयतः विन्यास्य देनी विकृतिं स्वराष्ट्रान् तस्मात्तच्छांतिं गृहयज्ञ श्वी इज्यां द्विजानांप्रयतो विदध्या 565
त् राजा सुखविंदतिनान्यथेति गर्गउवाच यंति चान्यप्रयुक्तानि प्रयुक्तान्यपि यांते चेत् नोद्यमानानि तत्रस्यान्महद्भय 1997
मुपस्थितं वाद्यमानानवाद्यंते वाद्यंते चाप्यनाहताः अचलाश्च चलं यांति न चलंति च चालिताः आकाशे तूर्यनादाश्च गीतगं
धर्वनिःस्वनाः को दृश्यविकारे विकारः कुरुते यदि गणानां प्रलयामेतु ह्रिपंस्त्रिया विधान येत उपस्करादि विकृतौ घोरं
भ्राषुभयं स्मृतं वार्षीस्तु रज्याभिव ईचक्रयो यावोस्तु मंत्रैर्यजनं च नित्यं दद्याच्च भूतं परमान्न हव्यं स दक्षिणं तेन समीम
नृपात् इत्युपस्कंदविकृतोनाम गर्गउवाच प्रविशंति यदा ग्रामं आरण्य मृगपक्षिणः अरण्यं यांति चैग्राम्याः स्थलं यांति
जलोद्भवाः स्थलजाश्च जलं यांति घोरं वासंति निर्भयाः राजद्वारे पुरद्वारे शिवश्चाप्यशिवप्रदाः दिवारात्रिचारा वापि रात्रावदि
वाचराः ग्राम्यास्म जंति ---- मुच्यते न निर्दिशेत् दीप्तं वा संति से ध्यासु मंडलानि च कुर्वते वासते तथिस्व रे यत्र तदा भेनफ
लं भवेत् प्रदोषे कुक्कुटश्चापि हेमंते चापि कोकिलः अर्कोदयानि सुखो या वा पससभिनवं भवेत् गृहे कपोतः प्रविशे
त् क्रव्यादो मूर्द्धिलीयते मधुर्या माक्षिकाकुर्यात् द्रुहंसो रुसंभवेत् प्राकार द्वार गेहेषु तोरणापणवीथिषु केतुछवायुधा
येषु क्रव्यादमपतेयथा जायते वा स वाल्मीको मधु वा वमते यदि स देशो वसनामेति राजा च म्रियते स्थतेनदा भूपका

नगरे जनानां हष्टा घनतेकुन वंभवेत काष्ठोन्मुकामिन्गं गायास्वरीपरोकवेदना उर्भिक्षवेदनाः तेपाः क्ष्मा काभान
मुखा घटि जनानामनिनवंतिस्मनिर्नघ्यारण वेदिनः काकोमेथुनयुक्तस्तु श्वेतश्च यदि दृश्यते उर्भिक्षा भयमंसक्षस
वेदेशोविनश्यति उत्न्नूकोवासते यत्रनिपतेद्वानयागृहे ग्रंथोगृहयतेमस्तु र्वनवासमचैवच मृगपक्षिविकार
रेषुक्रुर्याद्धोमे सदक्षिणं देवाः कपोतदर्तिन्वजमद्याःपंचभिर्द्विजैः गावश्च देव्या विधिवद्धिजेभ्यः सकांचनावसुगो
न्नरीपाः एवं कृतेशांतिमुपैतिपापं मृगैर्द्विजैर्याविनिवेदितं यत् इत्ममुनमृगपक्षिवैकृतानाम गर्गोऽब्रवीत् प्रसाद
तोरणप्राकाराट्टाकारवैकृतं अनिमित्तं तु पतनं दृष्टानां राजमंदिरे रजसा वापि धूमेन दिग्भो यत्र समाकुला आदि
सर्वं दृतारा श्वविवर्णान्यदृश्य ये राक्षसा यत्र दृश्यंते ब्राह्मणाश्च विधर्मिणः केतवश्च विपर्यस्ताश्च दृश्यान्यु यजेत
नः ऋतवश्चानि विपरीतानि तन्मध्ये भयदारुणं केतु ग्रहोपरागो वा छिद्रता चाग्निसूर्ययोः महद्विस्थनिर्घात तथापिन
यमादिशेत् स्त्रियश्च कलहायंते बालानिघ्नंति बालका कुमाता सुविनाना च कृत्स्नतिर्यग्जायते अग्निर्यत्र नदीप्येत
ह्यमानोपि शांतिषु पिपीलिका श्वेतकमाद्यन्त्र यांतिन्वां तरेतथा रणशब्दास्वर्वंतीति दृविर्वा विप्रलुप्यते मांगल्यं सा मत्स्य०
मितो यत्र श्रूयते समंततः वेपथुर्वाध ते वाथ प्रहसंति नदंति च नचदेवेषु वर्तंते यथावद्ब्राह्मणेषु च मं॑ ानि वा ३०६
ह्यानि वा चंते------ गरुमित्रद्विणीयत्र ग्रामु रजारता नाशः आत्मना नष्टु दुःसंभात्या यत्तो यत्रा वमन्यते शांतिमंगल्या
होमेषु नाग्निकांपत्रजायते राजाविनाशं संप्राप्ते निमित्तानि निबोध मे आत्मना न्वयमं दृष्टि श्वामेलो श्वविरूधति आ

श्ये स्थानि चादनेशा म्ब्राणाश्च जिर्णा सति मेतान्प्ररतिरूसेषु या विनश्याम सू यति रमतेनि दयाने षां ब्रह्मसोनाधिंगक
ति अरश्चैन करंश्लो नात्र पापात प्रतेजनः एतेद्यमर्चयत्कृत्तु समयत्नी कर्दि जोत्तमः नोप्यानि चैव कार्याणि सुगणांबत्न्य
स्त्रया गावश्च देया द्विजपुंगवेभ्यो वासांसिरत्नानि समेदिवाणि होमश्च कार्योमरदुजनेच एवंकृते शांतिमुपैतिपापं स्नि
उत्पातशांतिसमासाः मनुरूवाच ग्रहयज्ञाः कर्यकत्र्यलिक्ष होमः कर्यं नृप कोटिहोमपि वा देव सर्वपापप्रणाश
नः किंपतेविधिना येन यद्रष्टव्यं चिंतकैः तत्सर्वं विस्तराद्देव कथयस्व जनार्दन मत्स्यउ इदानीं कथयिष्यामि प्रस
गादेवतेनृप राजा धर्मप्रसक्तेन प्रजानां च हितेषुना ग्रहयज्ञाः सदा कार्या लक्षहोमसमन्विताः नदीनां संगमे चैव सुरा
णां मतनेतस्तथा सुसमेत्र प्रदेशे तु रैवताधिष्टितेनृप गुरूणां च द्विजैः सार्धं भूमिं परिष्करयेत् रत्नेदेतत्र कुंडं तुसु समंतत्र
मंडपे द्विगुणं लक्षहोमेच कोटिहोमे चतुर्गुणं पुष्पमहत्विजः प्रोक्ता अष्टौ ते वेदपारगाः कंदमूलफलाहारा दधिक्षीरा
शिनोपिवा वेदीविधायपश्चैवांरत्नानि विविधानि च मितवस्त्रैस्समावेष्ट्य ततो प्रिंच समिंधयेत् गायत्र्या स्वासा दृष्टोमा
नस्यो केन यन्मतु विंशद्वृद्धा मर्भतेष्वत्वारो विभुदेवताः कृष्णांकैस्तु ऊर्ध्वं तं च कुसुमाणांतु षोडश होनन्या दशसाह
श्वानदावैजानवेदसे अग्निर्मत्रेण होतव्यं सहस्राणि चतुर्दश श्रीणाः पंच सहस्राणि होतव्याः पंच देवदने हव्याग्रात सहस्रं
तु पुष्पं स्थानं विनिर्दिशेत् कमलेणोऽष्टाभिश्च महिरत्पैः समंगलैः स्नापयेद्यजमानं तु ततः शांतिमवाप्नुयात् एवं कृतेतु
यत्किंचिद्दृष्टमीजमसतुर्भवं तत्सर्वं शुभमाप्नोति दत्वा वै दक्षिणां ततः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रधाने दक्षिणा स्मृता दृष्ट्वा स्वस्थ

567/1998

पानानि च मिश्रधूपगानि च । अनुलेपनं च आहूतिजो चैव दक्षिणाः । यथा वित्तानुसारेण तु वित्तशाठ्यं न कारयेत् । मासे
एतेषु मासि तुल्यं लक्षहोमेन राधिप । लक्षहोमस्य राजेन्द्र विधाने परिकीर्तितं । इदानीं कोटिहोमस्य श्रृणु सर्वं कथयाम्य
हं । गंगातटेषु यमुनासरस्वत्यां नरेश्वरः । नर्मदायाः देविकायां नदे होमो विधीयते । तत्रापि ऋत्विजः कार्यो रविनंद
न षोडश । सर्वे होमे तु राजेन्द्र द्व्याहि श्रोषवाधन । कुलिंगाचार्यसहितो दीक्षितश्च शरीरस्थितः । चैत्रमासे तु संप्राप्ते कार्त्तिके
वा विशेषतः । प्रारंभः करणीयो वा यावद्वर्षं समरंतप । यजमानपत्नीभिः फल्गुनि च तथा । यथादि ब्राह्मणा मायतिनादि
सहसमयैः । पयाश्च समिधश्चैव वसोर्धारा तथोपरि । मासे प्रथमे दद्यात् ऋत्विग्भ्यः क्षीरभोजनं । द्वितीये क्षशरा देया
सर्वकार्यार्थसाधनं । तृतीये मासि संयावो देयो वै रविनंदन । चतुर्थे मासि कादेया विप्राणां प्रीतिमाहरेत् । पंचमे दधि तु
कं तु षष्ठे सक्तुभोजनं । अष्टमासमसमे देयाः सप्तमे घृतपूरकाः । षष्टिकोदनं नवमे दशमे यव षष्टिकाः । एकादशे
मासे तु भोजनं रविनंदन । द्वादशे च पर्याप्ते कृकुभोजनं षट्संमतं सर्वकामिकं देयादिजानां राजे
न्द्र मासि मासि च दक्षिणा । अवते वा समभि वीवदिनादेहोमिनोऽनलः । तस्मिन्प्रतिष्ठिते तन्यो यजमानस्य ऋत्विजः । द्विजा मत्स्य०
दीनां सुराणां च प्राणानं सर्वकामिकं । कृत्वा सुरासां राजेन्द्र पयुघात समन्वितं । सर्वदानादि देवानामपि स्वामीत्व कारये ३०७
त् । एवं कृत्वा विधानेन ऋतिस्मृतिगते सह स्वद्विगुणादेमा यावद्वनसहस्रकं । सुरां दत्त्वा ततः साक्षोदेवतायैव कृ
विधिः पुरोविसन मानदेवश्च पुनः प्रमेते स्नानं द्विजानां । श्रीणाप्ति वासुगान् सर्वाग्निं नेंद्र ततः क्षमाप्त कृत्वाशास्त्रविधाने

चु पिंजानां तु समर्पणं । समाप्ते तस्य होमस्य विप्राणां ममयदक्षिणा । समाप्ते वै तुलां कृत्वा यथाशक्त्यथ पुनः । आत्मानं
तोलयेत्तत्र पत्नीं वै द्वितीयकां । सुवर्णेन तथात्मानं रजतेन तथापि वा । तोलयित्वा ददेद्विप्रान् तावत्तन्यापि वर्जितः । इदे
हं नमदत्वं तु गुरुस्मरण कस्मत्तु सर्वसंचारदेहेन च राजसूय फलं लभेत् । एवं कृत्वा विधानेन विप्रान् स्वांश्च विसर्जयेत् 569
प्रीयतां पुंडरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिन्तु ऐजगतु दृष्टे श्रीणाति श्रीलीलं भवेत् । न ज्योतिश्चेज्जन्ममरणं सतास्तीति वि 1998
चारणे । सर्वतीर्थेषु यत्स्नानं सर्वयज्ञेषु यत्फलं । तत्फलं समवाप्नोति कृत्वा यज्ञत्रयं त्विदं । इति श्रीमत्स्यपुराणे ग्रहयज्ञल
क्षहोमकोटिहोमविधिः । मनुरुवाच । इदानीं सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । यात्राकालविधानं मे कथय त्वं महीक्षितां
मत्स्य उवाच । यदा मन्येत नृपतिराक्रंदेन विलीयते । पार्ष्णिग्राहाभिभूतो वा तदा यात्रां प्रयोजयेत् । पुष्टा योधा भृत्यबल
वाः प्रभूतं च बलं मम । मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् । पार्ष्णिग्राहोदकं सैन्यं मूले निक्षिप्य वा व्रजेत् । चैत्री वा
मार्गशीर्षी च यात्रां यात्राधिप । चैत्रेन पश्यति नेदाम्यं हंति पुष्टिं च शारदी । एतदेव विपर्यासे मार्गशीर्षेण राधिप
शत्रुणां व्यसने यायात्कालः स तु सदुर्लभः । दिव्यांतरिक्षक्षितिजैरुत्पातैः पीडितं परं । षडृक्षपीडासंतप्तं पीडितं च यथा
ग्रहैः । प्रज्वलंती तथा चोल्कादिशं यस्य प्रपद्यते । भूकंपोल्कादिशं याति याति केतुं प्रपद्यते । निर्घातश्च पते यत्र
तां यायादसुधाधिपः । विद्विष्टनायकं सैन्यं तथा दुर्भिक्षपीडितं । संभूतांतरकोपं च क्षिप्रं यायादरिं नृपः । यूकामक्षिक
बाहुल्यं बहुपंकं तथा बलं । नास्तिकं भिन्नमर्यादं तमामंगलवादिनं । अपेतप्रकृतिं चैव निःसारं च तथा व्रजेद् विपि

ष्टला यकं सैन्यं तदाभिनिःक्रमस्मृतं । असमानमाकूलपतिबलं राजाभियोजयेत् । सैनिकानां तथा स्थाणिस्कुरंत्यंगानि यत्र
वा । उत्साहश्चानपिहृष्टपतिबलं तदाभियोजयेत् । उदारबलसंपन्नश्चतुरंगबलान्वितः । हृष्टपुष्टबलो राजा परामति
सुरयो व्रजेत् । शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःस्वप्ननाशने । निमित्ते शकुने धन्ये जाते शत्रुबलं व्रजेत् । ऋक्षेषु परःश्वाद्रादे
षु तु गुणेषु च । प्रक्रकाले शुभे जाते परान्याया नराधिप । स्थले ---- नक्रस्तु नागस्यापि जले वसेत् । उलूकस्य निशि
ध्वांक्षः स च तस्यादिवा सयेत् । हेमंते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलां । खरोष्ट्रबहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः चतु
रंगबलोपेतां वसंते वा सरे तथा । सेनापदातिबहुला यस्य स्यात्पृथिवीपतेः । स बध्योहि भवेत्तेन शत्रुर्विषमसा
श्रितः । गम्यदेशावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च । किंचित्संकं तथा व्याकुलं नागो नराधिपः । चतुरंगबलोपेतो रथा
श्वबहुलो नृपः । विषमाश्रितं न नागाः शत्रुं समपथाश्रितं । नदीप्रामीष बहुलाः तांश्च राजाभियोजयेत् । खरोष्ट्रबहु
लो राजा शत्रुर्बाहनसंस्थितं । धन्वसंस्थो रिस्त्र आपा हपिस्तु बुजाः हिमपातवृते देशे स्थितं ग्रीष्मेभियोजयेत् । यवसें
धनसंयुक्तं काले पार्थिव हेमंते शरदं संते धर्मज्ञ कालः साधारणः स्मृतः । विज्ञाय राजा द्विज देशकालौ दैवं त्रिकालं मत्स्य०
च दैवबुद्ध्या गतस्वरं कालविदा तेन संचिंत्यसाईदिजमंत्रविद्भिः । इति श्रीयात्रानिमित्तो नाम ॥ मनुरुवाच । ब्रूहि मे त्वं ३०८
निमित्तानि अशुभानि शुभानि च । सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ त्वं हि सर्वविदुच्यसे । मत्स्य उवाच । अंगदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फु
रणं भवेत् । अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य तु । मनुरुवाच । अंगानां स्पंदनं चैव शुभाशुभविचेष्टितं तन्मे विस्तर

त्वं ब्रूहि येन स्यां तद्विधो भुवि । मत्स्य उवाच । पृथ्वीलाभो भवेन्मूर्ध्नि ललाटे रविनंदनः । स्थानं वृद्धिमायाति भ्रूदेशे रविनं
दंन प्रियसंगमः । भृत्यलाभोऽक्षिदेशे च दृक्प्रांते धनागमः । उत्कंठोपगमो मध्ये दृष्टं राजन्न विचक्षैः । दृष्टंधने संच ये
त अप्रंशी प्रमवाप्नुयात् । योषिल्लाभोपांगदेशे श्रवणांते प्रियाश्रुतिः । नासिकायां प्रीतिसौख्यं प्रियाप्तिरधरोष्ठयोः कं
ठे तु भोगलाभः स्यात् भोगवृद्धिरथांसयोः सुहृत्स्नेहश्च बाह्वोर्हस्ते चैव धनागमः । पृष्ठे पराजयः सद्यो जयो वक्षस्थले भ
वेत् । कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा स्त्रियो वै प्रजननो भवेत् । स्थानभ्रंशो नाभिदेशे जघने च धनागमः । जानुसंधौ परैः संधिर्बलवद्भि
र्भवेन्नृप । जंघायां चाध्वगमनं भवेत्पादतलेन् लांछनं पिटिकाश्चैव ज्ञेयं स्फुरणवत्तथा । दृशौ कदेशानासायां संधार्थार
विनंदन उत्तमस्थानमाप्नोति पर्यायो स्फुरणान्नृप । विपर्यये विहितास्ते विश्लीणां विपर्ययः । दक्षिणेपि प्रशस्तं ये प्रश
स्तं स्याद्विशेषतः । अप्रशस्तं तथा वामे त्वप्रशस्तं विशेषतः । अनिष्टस्य सद्विजजन्मनां तु फलं प्रशस्तस्य च निंदितस्य । इति
वृत्ति भोपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन च तर्पणं स्यात् । इति श्रीमत्स्यपुराणे देहस्पंदनफलकथनं नाम । मनुरुवाच ।
स्वप्नाख्यानं कथं देव गमने प्रत्युपस्थिते । दृश्यंते विविधाकाराः कथं तेषां फलं भवेत् । मत्स्य उवाच । इदानीं कथयिष्यामि नि
मित्तं स्वप्नदर्शने । नाभिं विनान्यगात्रेषु तृणवृक्षसमुद्भवः । दर्शनं मूर्ध्नि कांस्यानां मुंडनं नग्नता तथा । मलिनांबरधारित्वं अभ्यं
गः पंकदिग्धता । उच्चात्प्रपतनं चैव दोलारोहणमेव च । अर्जनं पद्मलोहानां नशानामपि धारणं । रक्तपुष्पद्रुमाणां च तु
टनं स्यान्नथैव च । वाराहर्क्षखरोष्ट्राणां तथा चारोहणक्रिया । भक्षणं पक्षिमत्स्यानां तैलस्य कृशरस्य च । नर्तनं हसनं चैव

571/1998

विवाहो गीतमेव च तंत्रीवाद्यविहीनानां वाद्यानामपि वादनं स्रोतोवहावगाहनं यथा गोमयवारिणा पंकोदकेन
च तथा महीतोयेन चाप्यथ मातुः प्रवेशो जठरे चितारोहणमेव च शक्रध्वजाभिपतनं तथैव शशिसूर्ययोः दिव्यांत
रिक्षभौमानामुत्पातानां च दर्शनं देवद्विजातिभूपालगुरूणां कोप एव च आलिंगनं कुमारीणां पुरुषाणां च मैथुनं
हानिश्चैव स्वगात्राणां विरेकवमनक्रिया दक्षिणाशाभिगमनं व्याधिनाभिभवस्तथा फलादिहानिश्च तथा गृहाणां
च प्रपातनं गृहसंमार्जनं चैव चर्वं दंतेन विलेपनं क्रीडा पिशाचक्रव्यादवानरर्क्षनरैरपि परादभिभवश्चैव तत
स्माच्च व्यसनोद्भवः काषायवस्त्रधारित्वं तद्वत्स्त्रीक्रीडनं तथा स्नेहपानावगाहौ च रक्तमाल्यानुलेपनं एवमादीनि चा
न्यानि दुःस्वप्नानि विनिर्दिशेत् एषां संकथनं धन्यं भूयः प्रस्वापनं तथा कल्कस्नानं तिलैर्होमो ब्राह्मणानां च पूजनं स्तुति
श्च वासुदेवस्य तथा तस्यैव पूजनं नागेन्द्रमोक्षश्रवणं ज्ञेयं दुःस्वप्ननाशनं स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः
षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्त्रियामिके चतुर्थे मासमात्रेण पश्यतो नात्र संशयः अरुणोदयवेलायां दशाहेन फ
लं भवेत् एकस्यां यदि वा रात्रौ शुभं वा यदि वाशुभं पश्चाद्दृष्टस्तु यस्तेषां तस्य पाकं विनिर्दिशेत् तस्मात्तु शोभने स्व मत्स्य०
प्ने पश्चात्स्वापो न विद्यते शैलप्रासादनागाश्ववृषभारोहणं हितं द्रुमाणां श्वेतपुष्पाणां गगने च तथा द्विज द्रुमतृणो २०५
द्भवो नाभौ तथा च बहुबाहुता तथा च बहुशीर्षता फलितोद्भव एव च सुशुक्लमाल्यधारित्वं चंद्रार्कताराग्रहणं परिमार्जनमेव च शक्र
ध्वजालिंगनं च तदुच्छ्रायक्रिया तथा भूम्यंबुधीनां ग्रसनं शत्रूणां च वधक्रिया जयो विवादे द्यूते च संग्रामे च तथा नृप

भक्षणं चार्द्रमांसानां मत्स्यानां पायसस्य च दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण वा सुरारुधिरमद्यानां पानं क्षीरस्य
चाप्यथ अंत्रैर्वा वेष्टनं भूमौ निर्मलं गगनं तथा मुखेन दोहनं शस्तं महिषीणां तथा गवां सिंहीनां हस्तिनीनां च व
523/1998
डवानां तथैव च प्रसादो देवविप्रेभ्यो गुरुभ्यश्च तथा शुभः अंभसा त्वभिषेकस्तु गवां शृंगस्रुतेन वा चंद्राद्भ्रष्टेन वा
राजन् ज्ञेयो राज्यप्रदो हि सः राज्याभिषेकश्च तथा छेदनं शिरसस्तथा मरणं वह्निलाभश्च वह्निदाहो गृहादिषु ल
ब्धिश्च राज्यलिंगानां तंत्रीवाद्याभिवादनं तथोदकानां तरणं तथा विषमलंघनं हस्तिनीवडवानां च गवां च प्रसवो गृहे आ
रोहणं चैव नृपाः सर्वमेव तथा शुभं वरस्त्रीणां तथा लाभस्तथालिंगनमेव च निगडैर्बंधनं धन्यं तथा विष्ठानुलेपनं
जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनं दर्शनं देवतानां च विमलानां तथांभसां शुभान्येतानि नरस्तु दृष्ट्वा प्राप्नो
त्यसंशयं ध्रुवमर्थलाभं स्वप्नानि धर्मे भवतां वरिष्ठो व्याधेर्विमोक्षं च तथातुरोऽपि इति श्रीमत्स्यपुराणे स्वप्नाध्यायो नाम
मनुरुवाच यात्रागमने प्रातिष्ठाने तु सम्मुखा दर्शने वद किं प्रशस्तांश्च वद मे सर्वानप्रशस्तांश्च कीर्तय मत्स्य उवाच औषधा
नि च धान्यानि कार्पासं तृणशुष्कं च गोमयमेव च इंधनं च तथांगाराः गुडः सर्पश्च याशुभं
अभ्यक्तो मलिनो मुंडस्तथा नग्नश्च मानवः मुक्तकेशो रुजार्तश्च काषायांबरधारिणः उन्मत्तक्लीबमत्तो दीनो वा यवन
कं पुंसः अयः पंकस्तथा चर्म केशबंधनमेव च तथैवोद्धृतसाराणि पिण्याकादीनि यानि च चंडालश्वपचश्चैव नरा
स्त्वगारमारकाः वधकाः पापकर्माणो गर्भिणीस्त्रिय एव च तुषभस्मकपालास्थिभिन्नभांडानि यानि च रिक्तानि चैव

नांज्ञानि म नं ग्राङ्किकमेवच। एवमादीनि चान्यानि अश्वाम्यामभिदर्शने। अश्वास्तो वा ह्यश्च एत्यभिन्नभैरवजर्जरः। एही
नि पुरकाश्च हः प्रश्नास्तेननु दृष्टतः। गच्छेति चैव पश्यात्तु पुरस्ताच्च विगर्हितः। फलितं सितं गा यच्छ किंतेन च गतस्य
तु। अन्यैश्चाप्यनिष्टास्ते विपत्तिकराश्चापि। ध्वजादि पुतनास्थानं कम्पादानां विगर्हितं। मवलनं वा हनानां च वस्त्र
संगमश्चैव च। निर्गच्छन स्तु द्वारादौ शिरसश्चाभिघातनं। छत्रध्वजानां वस्त्राणां पतनं च तथाशुभं। दृष्ट्वैव निमित्तं प्रथ
मेमंगलस्य विनाशनं। केशवं द्विजपो द्विषान् स्तुवीत मधुसूदनं। द्वितीये तु ततो दृष्टे प्रतीपे प्रविशेद्गृहं। अथेष्टानि प्रव
क्ष्यामि मंगल्यानि तथानघ। श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुंभास्तथैव च। जलजाः पक्षिणश्चैव मांसं मत्स्याश्च पार्थिव। गा
वस्तुरंगमा नागा वंध्यः पशुरजः। त्रिदशाः सुहृदो विप्रा ज्वलितश्च हुताशनः। गणिका च महाभाग दूर्वा चार्द्र
च गोमयं। रूक्मरूप्यं तथा ताम्रं सर्वरत्नानि चानघ। औषधानि च धर्मज्ञ कासिद्धार्थकास्तथा। नृवाह्यमानं च या
नं च नद्यपीठं तथैव च। खड्गं छत्रं पताका च मृगश्चायुधमेव च। राजलिंगानि सर्वाणि शवं रुदितवर्जितं। घृतं दधि
पयश्चैव फलानि विविधानि च। स्वस्तिकं वर्धमानं च नंद्यावर्तं सकौस्तुभं। वादित्राणां सुखशब्दो गंभीरः सुमनोहरः। ग मत्स्य०
धारषड्जऋषभा मार्ये चश्रास्तान्यास्तथा। वायुः सशर्करो रूक्षः सर्वदिक्संमुखस्तथैव च। प्रतिलोमस्तथा नातो विज्ञेयो नय ३०१०
छत्रिज। अनुकूलो मृदुः स्निग्धः सुखस्पर्शः सुखावहः। मेघाः शस्ता अनाविद्धा गर्जद्विहितसन्निभाः। अनुलोमास्तु
इष्टास्त्वाश्रकं चापं तथैव च। अभ्रशस्तेन थाद्दृष्टाः सत्सु केसुजनस्य या। श्रुत्वा ये तानि सर्वाणि पदि स्यान्मनसि प्रियं। स

नमस्तु प्रियेवाच प्रथमं जयलक्षणं। एकतः सर्वलिंगानि मनस्तुष्टिरेकतः। मनोस्तु कर्त्वं मनसः प्रहर्षस्तु भरमला
भोजयप्रवादः। मंगल्यमस्तिग्रवणं चरातौ हे ह्यानि स्नि संविजयावहानि। इति मंगल्यनिमित्तेस्याप्रध्यायः। जनमेजय
उवाच। राजधर्मास्त्वया सूतकथितो विस्तरेण च। तथैवाद्भुतमंगल्यस्य प्रदर्शनमेव च। विष्णोरिदानीं माहात्म्यं पु
नर्वक्तुमिहार्हसि। कथंस वामनो भूत्वा ववंध वलिदानवं। केमतः कीदृशं रूपं आसीत्कश्यपं हरेः। सूत उवा
च। न दैव पुरा पृष्टः कुरुश्रेष्ठेन धीमता। शौनकस्तीर्थयात्रायां वामनायनने पुरा। यदा सम प्रभेदितं शौपायः पा
र्थिवं प्रति। अर्जुनेन कृतं तत्र तीर्थयात्रां च नदा पयो। धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे वामनायतने स्थितः। दृष्ट्वा स वामनं तत्र अर्जुनो वा
क्यमब्रवीत्। अर्जुन उवाच। किंनिमित्तमयं देवो वामनाकृतिरिष्यते। वाराहरूपी भगवान् कस्मात्स्योन वलुनः
कस्माच्च वामनस्य इदमिष्टं क्षेत्रमजापतां। शौनक उवाच। वामनस्य तु वक्ष्यामि वाराहस्य च धीमतः। तत्कालि विस्तरं
तस्य माहात्म्यं कुरुनंदन। पुरानिवारितेशाकं सुरेषु विजितेष्वपुन। चिंतयामास देवानां जननी पुनरुद्भवं। अदितिर्दे
वतानां च माता परमवत्सला। तपश्चचार वर्षाणां सहस्रं इह पिवीपते। आराधनाय कृष्णस्य वाराहास्तु भोजना। दे
त्यैर्निरास्तस्तान् दृष्ट्वा तन या न कुरुनंदन। इष्टवृन्नाहननश्रीतिनि वैदाप्रणतानृहरिं। तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः परमार्थवि
बोधिना। देवादेवान्स्वामि सत्वा सर्वा गतेहरो। अदितिरुवाच। नमः स्मृतार्तिनाशाय नमः पुष्करमालिने। नमः प
रमकल्याणकल्याणायादिवेधसे। नमः पंकजनेत्राय नमः पंकजमालिने। नमः पंकजसंभूति संभवायात्मयोनये

575
1918

कांतायदांतदृश्याय परमार्थविवेकिणे ॥ नमः शंखासिहस्ताय नमः कनकरेतसे ॥ तथात्मज्ञानविज्ञानयोगि
चिंतात्मयोगिने ॥ निर्गुणायाविशेषाय हरये ब्रह्मरूपिणे ॥ जगत्प्रतिष्ठितं तत्र यनो योगेन रूपते ॥ नमः स्थूलाति
सूक्ष्माय तस्मै देवाय शार्ङ्गिणे ॥ यं न पश्यंति जगदस्मादखिलं नराः ॥ अपश्यद्भिर्जगद्यश्च दृश्यते हृदि संस्थितः ॥ यस्मिन्नेव
यतश्चैतद्यश्चैतदखिलं जगत् ॥ तस्मै नमोस्तु जगतामाधाराय नमो नमः ॥ आदिप्रजापतिर्यश्च पितृणां परः
पतिः ॥ पतिः सुराणां यस्तस्मै नमः कृष्णाय वेधसे ॥ यः प्रवृत्तैर्निवृत्तैश्च इज्यते कर्मभिः स्वकैः ॥ स्वर्गापवर्गफलदो
नमस्तस्मै गदाभृते ॥ यश्चिंत्यमानो मनसा सद्यः पापं व्यपोहति ॥ नमस्तस्मै विशुद्धाय परायहरिवेधसे ॥ यं बुधाः
सर्वभूतानि देवदेवेशमव्ययं ॥ न पुनर्जन्ममरणं प्राप्नुवंति नमामि तं ॥ यो यज्ञे यज्ञपरमैरिज्यते यज्ञसंस्थितः ॥ तं य
ज्ञपुरुषं विष्णुं नमामि प्रभुमीश्वरं ॥ गीयते सर्ववेदेषु वेदविद्भिर्विदां गतिः ॥ यस्तस्मै वेदवेद्याय विभवे जिष्णवे
नमः ॥ यतो विश्वं समुत्पन्नं यस्मिंश्च लयमेष्यति ॥ विश्वोद्भवप्रतिष्ठाय नमस्तस्मै महात्मने ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं ये
न विश्वमिदं ततं ॥ ये जले प्रसमुत्पन्नं तमुपेंद्रं नमाम्यहं ॥ यत्रो यस्तु रूपस्यो विष्णुस्त्वखिलमीश्वरः ॥ विश्वे विश्व मत्स्य०
पतिं विष्णुं तं नमामि प्रजापतिं ॥ मूर्तिस्तमो सुरमयी तद्विधाद्विनिहंति यो ॥ रात्रिजं सूर्यरूपी च तमुपेंद्रं नमाम्यहं ॥ क ३९१
पिलोति स्वरूपस्यो यज्ञाज्ञानमयं तमः ॥ हंति ज्ञानप्रदानेन तमुपेंद्रं नमाम्यहं ॥ यस्माद्भिन्नमिदं सर्वं यौमि वंशी कृष्ण
माप्तुं ॥ यत्पतः कर्मसततं तमुपेंद्रं नमाम्यहं ॥ यस्मिन्सर्वेश्वरे विश्वं समस्मे तन्मयो दितं ॥ नादंतं तमजं विष्णुं नमा

मिप्रभवाव्ययं ॥ यथैतन्मत्समुक्तं च भूयस्थानो जनार्दन ॥ तथैतेन मम फलाः पूर्यतां मे मनोरथाः ॥ शौनक उवाच ॥ ए
वमुक्तो थ भगवान्वासुदेव उवाच तां ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां तस्याः संदर्शने स्थितः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मनोरथानाम्नो
मदिते यानिच्छाभिवांछसि ॥ तांस्त्वं प्राप्स्यसि धर्मज्ञे मत्प्रसादान्न संशयः ॥ शृणुष्व त्वं महाभागे वरं यस्ते भिवांछितं ॥ म
द्दर्शनं हि विफलं न कदाचिद्भविष्यति ॥ अदितिरुवाच ॥ यदि देव प्रसन्नस्त्वं मद्भक्त्या भक्तवत्सल ॥ त्रैलोक्याधिप
तिः पुत्रस्तदस्तु मम वासवः ॥ हृतं राज्यं हृता चास्य यज्ञभागा महासुरैः ॥ त्वयि प्रसन्ने वरदे प्राप्नोतु सुरसत्तम हृ
तं राज्यं न दुःखाय मम पुत्रस्य केशव ॥ सपत्नाभिभवो बाधां न करोति यदि ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कृतः प्रसादो हि मया त
व देवि यथेप्सितः ॥ स्वांशेन चैव ते गर्भे संभविष्यामि कश्यपात् ॥ तव गर्भे समुत्पन्नस्तव पुत्रो सुरारयः ॥ ताननहं हनिष्यामि
सर्वान्वै निवृत्ता वनंदति ॥ अदितिरुवाच ॥ प्रसीद देव देवेश नमस्ते विश्वभावन ॥ नाहं त्वामुदरेणे वसोढुं शक्ष्यामि केश
व ॥ यस्मिन्प्रतिष्ठितं विश्वं विश्वस्य परमीश्वरः ॥ तमहं नोदरेण त्वां सोढुं शक्ष्यामि दुर्धरं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सत्यमाह म
हाभागे भवि सर्वमिदं जगत् ॥ प्रतिष्ठितं न मां शक्ता वोढुं मेंद्रादिवौकसः ॥ किंत्वहं सर्वलोकांश्च देवान्सुरमानुषान्
जंगमान्स्थावरान्सर्वांस्त्वां हि देवि सकश्यपात् ॥ धारयिष्यामि भद्रं ते न दुःखं संभवेत्स च ॥ ग्लानिर्न ते स्यात्त दिते गर्भ
स्थेन विनाभवि ॥ दास्याम्यपि प्रसादं ते करोम्यन्यैः सुदुर्जयां ॥ गर्भस्थेन च पुत्रेणाशांतवत्त्यामने भविष्यति ॥ तेजसस्तम
हानिं च करिष्ये माद्य पाद्यया ॥ एवमुक्त्वा ततः सद्यो गतोंतर्धानमीश्वरः ॥ यतो यतो दितिर्याति ददाति लजितं पदं त

577
1976

तस्त्रतः क्षितिरियं दानवानामभवत्सुधापदेः। नवाम याप्यसर्वेषां गर्भस्थे मधुसूदने। बभूव सो जसो हानिर्यथोक्तं परमेष्ठि
ना। इति श्रीम॰ वामनप्रादुर्भावे। शौनक उवाच। निस्तेजसोसुरान्दृष्ट्वा समस्तानसुरेश्वरः। प्रह्लादमथ पप्रच्छ बलि
रात्मपितामहं। बलिरुवाच। तात निस्तेजसो दैत्या निर्दग्धा इव वह्निना। किमेते सहसैवाद्य ब्रह्मदंडहता इव
दुरिष्टं किंतु दैत्यानां किं कृत्या वैरिविनिर्मिता। नाशायैषां समुद्भूता येन निस्तेजसोसुराः। शौनक उवाच। इति दैत्यपति
वीरः पृष्टः पौत्रेण पार्थिव। चिरं ध्यात्वा जगादेदमसुरेंद्रं बलिं तदा। प्रह्लाद उवाच। चलंति गिरयो भूमिर्जहाति
सहसा धृतिं। सद्यः समुद्राः क्षुभिता दैत्या निस्तेजसः कृताः। सूर्योदये यथा पूर्वं यथा गच्छंति न ग्रहाः। देवानां च परा
लक्ष्मीः कारणेनानुमीयते। महदेतन्महाबाहो कारणं दानवेश्वर। नह्यल्पमिति मंतव्यं त्वया कार्यं सुरार्दन। शौनक
उवाच। इत्युक्त्वा दानवपतिं प्रह्लादः सोसुरोत्तमः। अत्यंतभक्तो देवेशं जगाम मनसा हरिं। स ध्यानपथगं कृत्वा
प्रह्लादः स्वमनोसुराः। विचारयामास ततो देवदेवं जनार्दनं। स ददर्शादितेः प्रह्लादो वामनाकृतिं। अंतस्थान्
बिभ्रतं सप्तलोकानादिप्रजापतिं। तदंतश्च वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा। साध्यान्विश्वांस्तथादित्यान्गंधर्वो
रगराक्षसान्। विरिंचं नंदनं नंदं बलिं चासुरनायकं। जंभं कुजंभं नमुचिं बाणमन्यांस्तथासुरान्। आत्मानमुर्वीग वामः
गनं वायुमंभो हुताशनं। समुद्राद्रिद्रुमसरित्सरांसि च पशून्मृगान्। देवान्मनुष्यान्निखिलांस्तथैवान्सरीसृपान्। सम ३०१२
स्तलोकस्रष्टारं ब्रह्माणं भवमेव च। ग्रहनक्षत्रभेदांश्च दक्षाद्यांश्च प्रजापतीन्। संपश्यन्विस्मयाविष्टः प्रकृतिस्थः

णात्सुतः। प्रह्लादः प्राह दैत्येंद्रं बलिं वैरोचनिं तथा। प्रह्लाद उवाच। तज्ज्ञातं ते मया सर्वं यद्भवतामयं तेजसो
हानिरुत्पन्ना तच्छृणुध्वमशेषतः। देवदेवो जगद्योनिरयोनिर्जगदादिजः। अनादिरादिर्विश्वस्य वरेण्यो व 529
रदो हरिः। परं परस्मात्परमः परं परवतामपि। प्रभुः प्रमाणं मानानां सप्तलोकगुरोर्गुरुः। प्रभुः प्रभूणां परमो म 1998
हात्माऽनादिमध्यो भगवाननंतः। त्रैलोक्यमंशेन सनाथमेष कर्तुं महात्मादितिजावतीर्णः। यमक्षरं वेदविदो
विदित्वा विशंति यज्ज्ञानविधूतपापाः। अस्मिन्प्रविष्टा न पुनर्भवंति तं वासुदेवं प्रणमामि नित्यं। भूतान्यशेषाणि
यतो भवंति यथोर्मयस्तोयनिधेरजस्रं। लयं च यस्मिन्प्रलये प्रयांति तं वासुदेवं प्रणमाम्यचिंत्यं। रूपमस्य कुर्वह
णत्वमेषां स्पर्शादहीत्वा रसनारसस्य। सोऽनंतवाप्यमहणो नराणां प्राणं च गंधग्रहणे नियुक्तं। न घ्राणगंधश्रवणा
दिनिर्यः स वेश्वरो वेदितुमस्य ध्यात्मा। शरण्यमीड्यं मनसैव देवं प्राप्यं ततोहं हरिमीशितारं। येनैकदंष्ट्राग्रसमुद्धृ
तेयं धाराधराधारयतीव सर्वान्। शेते ग्रसित्वा सकलं जगद्यस्तमीड्यमीशं प्रणतोस्मि विष्णुं। अंशावतीर्णेन च येन
गर्भे हृतानि तेजांसि महासुराणां। नमामि तं देवमनंतमीशमशेषसंसारतरोः कुठारं। देवो जगद्योनिरयं महात्मा स
षोडशांशेन महासुरेंद्र। स देवमातुर्जठरे प्रविष्टो यो नस्तु तेजांसि वपूंषि हृतेषं। बलिरुवाच। तात कोयं हरिर्नामा
यतो नो भयमागतं। संति मे शतशो दैत्या वासुदेवबलाधिकाः। नमुचिर्विप्रचित्तिश्च शिबिः शंकुस्तथैव च। अयःशिरा
स्त्वश्वशिरा भंगकारी महाहनुः। प्रघासः प्रघसः शंभुर्वक्रकरूपयुर्जयः। एते चान्ये च मे संति दैत्या दानवास्तथा म

हावत्यवीर्यान्महारोरगपक्षमाः। येषामेके कृताः कुलीनवीर्योऽहीनसम्मिताः। शौनक उवाच। पौत्रसततृच्चाः शु-
ताप्रस्फारो दैत्यपुंगवः। धिग्धिगित्याह सर्वान्वै वैकुंठगतेऽपवादिनं। विनाशाभ्युपयास्यंतिमन्ये दैत्येपरा नवाः।
येषां त्वमीदृशो राजा दुर्बुद्धिरविवेकवान्। देवदेवं महाभागं वासुदेवमजं विभुं। त्वामृतेऽन्यस्य सेकल्पकोन्यप्र-
वं वदिष्यति। यएते भगवत्प्रोक्ताः समस्ता दैत्यदानवाः। सब्रह्मकाः सपादेवाः स्थावरानंतभूतयः। यश्चाहं च ज-
गच्चेदं साद्रिद्रुमनदीतटाः। ससमुद्रद्वीपकानां यदिमे सर्वमेव ते। यस्याभिवंद्यवंद्यस्य व्यापिनः परमात्मनः। ए-
कांशेन जगत्सर्वं कस्तमेवं प्रवक्ष्यति। अनेन नाशमभिमुखं त्वामेव सविवेकिनः। कुबुद्धिमजितात्मानं वृद्धानां
शासनातिगं। शोच्योऽहं यस्य मे गेहे जातस्तव पिताधमः। यस्य त्वमीदृशः पुत्रो देवदेवापमानकः। तिष्ठत्वने-
कसंसारसंभूत्यावविनाशनी। कृष्णे भक्तिरहं तावद्देहेभ्यो भवता न किं। न मे प्रियतरः कृष्णादपि देहो ममात्मनः।
इति जानात्ययं लोको भवान्भ्वदिति जोऽधमः। आनत्रपि प्रियतरं प्राणेभ्योऽपि मतं हरिं। मम निंदां करोषि त्वं तस्यानिं-
दां प्रकुर्वतः। तस्यानिंदां च कुरुतः प्रकुर्वन्गौरवं मम। विरोचनस्तव गुरुः गुरोस्तस्याप्यहं बलेः। ममापि सर्वजग- मत्स्य०
तां गुरुर्नारायणो गुरुः। निंदां करोति यस्तस्मिन्कृष्णे गुरुगुरोर्गुरौ। यस्मात्तस्मादिहैश्वर्यदिविराट्छ्रामेष्यति। यादे- ३९३
वोमाजगन्नाथो माबले माजनार्दनात्। भवताहमिदं दृष्टास्त्वश्रीतिमानस्तु मे गुरुः। एतन्मे वात्र मन्मत्रं निंदितानि जग-
द्गुरुः। तदोद्धितं त्वयास्मात्तस्मात्त्वां शापं ददामि ते। यथा मे शिरसश्छेदादिदं गुरुतरं वचः। त्वयोक्तमच्युताक्षेपि राजा-

हस्तांतः मत्स्यमेतद्ब्रवीमि वः। ततः कृष्णाजिनं ब्रह्मा ऋषिकेभ्यः प्रदत्तवान्। यज्ञोपवीतं भगवान्ददौ तस्मै बृहस्पतिः।
आषाढमरदहं डेमरीचिर्ब्रह्मणः सुतः। कमंडलुं वशिष्ठश्च कौशं वेदमथांगिराः। अक्षसूत्रं च पुलहः पुलस्त्यः सी-
तवाससी। उपस्थितास्य ते वेदाः प्रणवः स्वरभूषणः। शास्त्राण्यशेषाणि च तथा सांख्ययोगोक्तयस्तथा। स वामनो जटी
दंडी छत्री धृतकमंडलुः। सर्ववेदमयो भूत्वा बलेरध्वरमागतः। यत्र यत्र पदं भूप भागो वामनो ददौ। ददाति
भूमिविवरं तत्र तत्रातिपीडिता। स वामनो जगद्दीप्तिर्मृदु गच्छन्सपर्वताः। साद्रिद्वीपवती सर्वा चालयामास मेदि-
नीं। इति श्री म० वामनप्रादुर्भावे प्रह्लादबलिसंवादे वामनोत्पत्तिः। शौनक उवाच। सर्वे सपर्वता सुवीहह्नास-
हुमितावनिः। पश्यछोश्यानसंयुक्तं प्रतिपत्तुस्तनांजलिः। आचार्यं शुक्रमप्याह ताताः सद्वीपवना मही। कस्मात्तुना
सुरान्भागान्प्रतिगृह्णंति वह्निपः। इति पृष्टोऽथ बलिना काव्यो वेदविदांवरः। उवाच दैत्याधिपतिं चिरं ध्यात्वा
महामतिः। अवतीर्णो जगद्योनिः कश्यपस्य गृहे हरिः। वामनेनेह रूपेण जगदात्मा सनातनः। मगण्ययत्नमा-
यातिनूनं दानवपुंगव। अनेनैव धृता भूमिः शैलाग्निः पवनोऽनलः। धारणामासनां दे कृष्णाक्रांतैश्च महासुरः।
स्वयमेव जगद्गुरुस्तैर्माक्रांतास्सागराः। धार्मिकभावेन ययासौ पीडितं जगत्। तत्संनिधानादसुरा भागार्हा
नसुरोत्तमः। भुंजंतो मासुरा भागान्मीनेनचाभवन्। बलिरुवाच। धन्योऽहं तत्र पुण्यश्च यन्मे यज्ञपतिः स्वयं। यज्ञ-
मभ्यागतो ब्रह्मन्मत्तः कोऽन्योऽधिकः पुमान्। यं योगिनः सदा युक्ताः परमात्मानमव्ययं। द्रष्टुमिच्छंति देवेशं समे-

581/1998

धरसुरेष्वसि हीनानागवृन्दीयक्षरक्षसुरानाचगाञ्चलि। नमधुरेश्वरंविष्णुं मत्तः कोन्यउपेक्ष्यति। सर्वेश्वरे हृत्स्ले
ममाधरसुपागते। यन्मयाचार्यकर्तव्यंतन्मामादिष्टुमर्हसि। शुक्रउवाच। यज्ञभागभुजो देवास्त्वङ्ड्वाना
धिकृताः। त्वयातुदानवादैत्यामखभागभुजः कृताः। अयंचसत्वस्थः करोतिस्थितिपालनं। विस्पष्टरनुपा
लेवस्वयमेतिप्रजाःप्रभुः। त्वयातुवैधीनविनानूनंविष्णुःस्थितोस्थितः। विदित्वैवमहाभागः कुरुयन्मनाग
तं। त्वयास्मदैत्याधिपतेस्वल्पकेपिहिवस्तुनि। प्रतिज्ञानाधिरोढव्यावाच्यंसामतयाफलं। नाहंदातुमहादेव
त्वेतद्वाक्यंनयाचतः। मरुतांवैविवस्वत्सपंप्रदत्तस्यमहासुर। बलिरुवाच। प्रत्यौनकथंब्रूयामस्मेनापि
हियाचतः। नास्तीतिदेवेनसंमानापौयहारिणा। व्रतोपवासैर्विविधैर्यःप्रभुर्गृह्यतेहरिः। सचेद्वक्ष्यति दे
हीतिगोविंदः किमतोधिकं। यदर्थमुपहाराद्यादमशौचगुणान्विताः। यज्ञाःक्रियंतेदेवेशसमांदेहीति
वक्ष्यति। तत्साधुसुकृतंकर्मतपःसुचरितंतुनः। यन्मयादत्तमप्रेत्यःस्वयमादास्यतेहरिः। नास्तिनास्तीत्यहंव
क्ष्येनसमागमीश्वरं। सेनयेरुविआंप्रार्ततादामेजन्मनःफलं। यान्यस्मिन्दियज्ञेशोयाचतेमांजनार्दनः। निज म॰पु॰
मूर्धाभयंदानंदास्याम्यस्याविचारतः। नास्तीतियन्मयानोक्तमन्येषामपियाचतां। वक्ष्यामिकथमद्यैतत्तन्नद ३१५
ष्टमसुच्यते। श्लाघ्यएवहिधीराणांदानवानसमागतः। नवाधाकारणेहानंतदंगमलवत्कथं। मद्राष्ट्रेनासु
रथीकाश्चिन्नादातीनैवयातुरः। नाभूषितोनचोद्विग्नोनस्रगादिविवर्जितः। हृष्टःपुष्टःसुगंधीनतृप्तःसर्वसुखान्वि

तः। जनःसर्वोमहाभागकिमुताहंसदासुखी। एतद्विशिष्टमात्रंचप्रदानबीजंमहाफलं। विदितंभृगुशार्दूलमयैत
त्वत्प्रसादतः। एतद्विजानतादानंबीजंपतनिबेकुरु। जनार्दनेमहापात्रेकिंनप्राप्तंततोमया। यतोदानमवाप्स्ये
वयादिपुष्पाविदेवताउपभोगाहृशागुणंदानमसाध्यमनंमया। यत्स्मादयरीनूनंयज्ञेनाराधितोहरिः। तेनास्मै
तिनमेदेहोदर्शनाउपकारकृत्। अथकोपेनवास्मेतिदेवभागपराधिनं। मांनिहंतुमनोपिस्याद्धःसाप्यनरी
कृतान्। तन्मयेसर्वमेवेदंनप्राप्स्येतस्पविधत। सचापार्थितुमभ्येतिनानुग्रहस्रजेहरिः। यःसृजत्यात्मनःसर्वंचे
तंसैचोपहंतिमः। समांहंतुरूपीकेशःकथंयत्नंकरोम्यहं। एतद्विदित्वागुरोःअनिविघ्नपरेणमे। त्वयातांवं 583
जगन्नाथेगोविंदसमुपस्थिते। शौनकउवाच। इत्येवंवदतस्तस्यप्राप्तस्तत्रजगत्पतिः। सर्वदेवमयोचिंत्योमाया 1778
वामनरूपधृक्। तंदृष्ट्वायज्ञवाटंतःप्रविष्टमसुरप्रभुं। जग्मुःसमीसदःक्षोभंतेजसातस्यनिःप्रभाः। पेषुश्चमुन
यस्तत्रयेप्यागतामहाध्वरे। वलिश्चैवाखिलंजगृत्ततिं। सर्वदेवमयोचिंत्योन्ममेनेसफलंमात्मनः। ततसंक्षोभ
मापन्नोनकिंचित्किंचिदुक्तवान्। प्रत्येकंदेवदेवेशंपूजयामासचेतसा। अथासुरपतेःप्रह्वंदृष्ट्वामुनिवरांश्चतान्। दे
वदेवपतिःसाक्षाद्विष्णुर्वामनरूपधृक्। तुष्टावयज्ञंवह्निंचयजमानंतथार्त्विजः। यज्ञकर्माधिकारस्थान्सदस्यान्
द्रव्यसंपदः। ततःप्रसन्नास्त्वखिलावामनंप्रतितत्क्षणात्। यज्ञवाटस्थितंधीरंसाधुसाध्वित्युदीरयन्। अर्घ्यमादायच
वलिःप्रोद्भूतपुलकस्तदा। पूजयामाससगोविंदंविधिनाचमहासुरः। बलिरुवाच। सुवर्णरत्नसंघानागजानामपि

तं तथा ॥ स्त्रियो वस्त्राण्यपश्यं च फाणगान्गाश्च गामांश्च पुष्कलान् ॥ सर्वार्थीसंकुलामुर्वीं त्वं गृहाण यथेप्सितं ॥ त्वद्दामि
हृणु सर्वं मयाद्याचितागतः प्रियः ॥ इत्युक्तो दैत्यपतिना प्रश्रितगर्वान्वितं वचः ॥ महासत्त्वेन गंभीरं भगवान्वाम
नाकृतिः ॥ ममाग्निशरणार्थाय देहि राजन्पदत्रयं ॥ सुवर्णग्रामरत्नादि तदर्थिभ्यः प्रदीयतां ॥ बलिरुवाच ॥ त्रि
भिः प्रयोजनं किं ते पदैः पदवतांवर ॥ शतं शतसहस्रं वा पदानां मीयतां भवान् ॥ वामन उवाच ॥ एतावता दैत्य
पतेः कृतकृत्योस्मि याचतः ॥ अन्येषामर्थिनां वित्तमिच्छया दास्यते भवान् ॥ शौनक उ॰ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वाम
नस्य महात्मनः ॥ दापयामास तत्तस्मै वामनाय पदत्रयं ॥ पाणौ तु पतिते तोये वामनोभूदवामनः ॥ सर्वदेवम
यं रूपं दर्शयामास तत्क्षणात् ॥ चंद्रसूर्यौ च नयने द्यौर्मूर्धा चरणौ क्षितिः ॥ पादांगुल्यः पिशाचाश्च हस्तांगुल्यश्च गुह्य
काः ॥ विश्वेदेवाश्च जान्वोर्जंघे देवा नरोत्तम ॥ यक्षा नखेषु संभूता रेखाश्चाप्सरसस्तथा ॥ दृष्टिर्गुणोऽर्क्षश्च रोमाश्च
केशाः सूर्यरश्मयः प्रभोः ॥ वक्षःस्थले महादेवो रुद्रादिश्चास्य महार्णवाः ॥ उदरे चास्य गंधर्वाः संसारस्य महाबलाः ॥ ल
क्ष्मीर्मेधा धृतिः कांतिः सर्वविद्याश्च तैः कटौ ॥ सर्वज्योतींषि यानीह तपश्च परमं महत् ॥ तस्य देवाधिदेवस्य तेजः मत्स्य॰
प्रोद्भूतमुत्तमं ॥ स्तनौ कुक्षिषु वेदाश्च जठरे चास्य महामखाः ॥ इष्टयः पशुबंधाश्च द्विजानां चेष्टितानि च ॥ तस्य देवम ३०६
यं रूपं दृष्ट्वा विष्णोर्महाबलाः ॥ उपसर्पंति दैत्येयाः पतंगा पावकं ॥ प्रमथ्य सर्वानसुरान्पादहस्ततलैर्विभुः ॥ कृत्वा
रूपं महाकायं जहाराशु स मेदिनीं ॥ तस्य विक्रमतो भूमिं चंद्रादित्यौ स्तनांतरे ॥ नभो विक्रममाणस्य सक्थिदेशे स्थिता

वुभौ ॥ परिविक्रममाणस्य जानुमूले प्रभाकरः ॥ विष्णोरास्तां महीपाल देवपालनकर्मणि ॥ जित्वा लोकत्रयं सर्वं
हत्वा चासुरपुंगवान् ॥ पुरंदराय त्रैलोक्यं ददौ विष्णुरुरुक्रमः ॥ सुतलं नाम पातालमधस्ताद्वसुधातलात् ॥ ब
लेर्दत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ अथ दैत्येश्वरं प्राह विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिपा
णिना ॥ कल्पप्रमाणं दानं स्माद्भविष्यत्यायुरुत्तमं ॥ वैवस्वते पुरातीते बले मन्वंतरे तथा ॥ सावर्णिके तु संप्राप्ते
भवानिंद्रो भविष्यति ॥ सांप्रतं देवराजाय त्रैलोक्यमखिलं मया ॥ दत्तं चतुर्युगानां वै साधिका ह्येकसप्ततिः ॥ नि
यंतव्यां मया सर्वे ये तस्य परिपंथिनः ॥ तेनाहं परया भक्त्या पूर्वमाराधितो बले ॥ सुतलं नाम पातालं समासा
द्य मनोरमं ॥ त्वमासुर ममादेशं यथावत्परिपालयन् ॥ तत्र दिव्यमनोरम्ये प्रासादशतसंकुले ॥ प्रोत्फुल्ल
पद्मसरसि ह्रदशुद्धसरिद्वरे ॥ सुगंधिधूपवस्त्राढ्ये वराभरणभूषिते ॥ स्रक्चंदनादिमुदिते गेयनृत्यमनोरमे
पानान्नभोगविविधान्भुंजानस्त्वं महासुर ॥ ममाज्ञया कालमिमं तिष्ठ स्त्रीशतसंवृतः ॥ यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न वि
रोधं करिष्यसि ॥ तावदेव महाभोगानवाप्स्यसि महासुरः ॥ यदा च देवविप्राणां विरुद्धानाचरिष्यसि ॥ बंधिष्यंत
दा पाशा वारुणास्त्वां न संशयः ॥ एतद्विदित्वा वचनं मयास्मिन्विरोधयतः ॥ नाविरोधः सुरेः कार्यो विप्रैर्वा दैत्यसत्तम
इत्येवमुक्तो देवेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ बलिः प्राह महाराज प्रणिपत्य मुदान्वितः ॥ बलिरुवाच ॥ तत्र सतो मे पा
ताले भगवन्भवदाज्ञया ॥ किं भविष्यत्युपादानमुपभोगोपपादकं ॥ विष्णुरुवाच ॥ दानान्यविधिदत्तानि श्राद्धान्यश्रो

त्रीयेषु च ॥ कृत्यानि च यान्यानि तानि दास्यंते फलं ॥ सदक्षिणास्तथा यज्ञाः क्रियाश्च विविधास्तथा ॥ फलानि न वदा
स्यंति अधीतानि च ॥ शौनक उवाच ॥ बलेर्वरमिदं दत्वा शक्रस्य त्रिदिवं तथा ॥ वामनेनैव रूपेण जगाम दर्शनं
हरिः ॥ ब्राह्मणस्य च यथा सर्वमिंद्रेनैव कथं कृतं ॥ मित्रे बेसच राक्क मान्वलिः यातालमास्थितः ॥ इहैव देवदेवे
न बद्धो सौदानवो वदन् ॥ देवानां कार्यकामेन भूयो विजगतिस्थितिः ॥ संबंधितेन महाभाग द्वारपाल्य व्यव
स्थितः ॥ दानवानां विनाशाय भारावतरणाय च ॥ मत्यो यदुकुले कृष्णो भवतस्तु विनिग्रहैः ॥ सहायभूत सारथ्यं
करिष्यति बलानुजः ॥ सूत उवाच ॥ इत्येतन्हे व देवस्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ यो मनस्य पठेत्सततं सर्वपापैः प्रमुच्य
ते ॥ बलिबंधकथां दसं वादं मंत्रितं बलिशुक्रयोः ॥ बलेर्विमोक्ष कथितं यः स्मरिष्यति मानवः ॥ न चाधीव्याधयस्तस्य न
न मोहो कुलं भमास विष्यति कुरुश्रेष्ठ मनुजस्य कथंचन ॥ च्युतराज्यो निजं राज्यं इष्टप्राप्तिं वियोगवान् ॥ अवाप्नोति
महाभागनरः श्रुत्वा कथामिमां ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे वामनप्रादुर्भावः समाप्तः ॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रादुर्भावः पुराणे
षु विष्णोरमिततेजसः ॥ सतां कथयतां विप्रः वाराह इति नः श्रुतं ॥ न जाने तस्य चरितं न विधानं न विस्तरं ॥ न कर्मगु म॰पु॰
णसंख्यानं न मत्स्येयं मनीषिणः ॥ किमात्मको वाराहो सौ को मूर्तिः का च देवता ॥ किं प्रमाणं प्रभावः कः किं वा नन ३०७
पुरा कृतं ॥ एतन्मे संमतं तत्वेन वाराही सन्निविस्तरं ॥ अथार्थेवि समेतानां द्विजानां च विशेषतः ॥ इमां योगींसमुद्र
ध्यौ उज्जहारारिमर्दनः ॥ छंदोगाभिः रुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतः ॥ शौनक उवाच ॥ मनः प्रसन्नतां कृत्वा निशाध्य विजया

धुना ॥ इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च सम्मितं ॥ महावराहचरितं नास्तिकाय न कीर्तयेत् ॥ पुराणं चोवेदमखिलं
सांख्यं योगं च वेदयः ॥ मनः संकल्पजाश्चैव ऋषयस्तथा ॥ वसवो मरुतश्चैव गंधर्वो यक्षराक्षसाः ॥ देवता 587
पिशाचानागाश्च भूतानि विविधानि च ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः म्लेच्छाश्च देवभूमि ॥ चतुःपदानि सर्वाणि तिर्य 1998
ग्योनि गतानि च ॥ जंगमानि च सत्वानि यच्चान्यजीवसंज्ञितं ॥ पूर्णे युगे महस्रांते ब्राह्मे ह्यनि तथा गते ॥ निर्वाणे सर्वस्म
तानां सर्वोत्पातसमुद्भवे ॥ हिरण्यरेताः त्रिशिखस्ततो भूत्वा वृषाकपिः ॥ शिखाभिर्धमन्लोकानन्नो यानिह दहन्
दह्यमानास्ततस्तस्य तेजोराशिभिरुद्धतैः ॥ विवर्णा वर्णा दग्धा गाढ तानि ह्यभिरानतैः ॥ सांगोपनिषदा वेदाः सेति
हासपुराणकाः ॥ विद्याः सर्वाः क्रियाश्चैव सर्वधर्मपरायणाः ॥ ब्राह्मणमग्रतः कृत्वा प्रभवं विश्रांते सुखं ॥ सर्वदे
वगणाश्चैव च षड्विंशकोटयः ॥ तस्मिन्नहनि संप्राप्ते हंसं व्यापकमव्ययं ॥ प्रविशंति महात्मानं हरिं नारायणं
प्रभुं ॥ तेषां भूयः प्रवृत्तानां निधनोत्पत्ति दृश्यते ॥ यथा सूर्यस्य सततमुदयास्तमने स्थिते ॥ पूर्णे युगसहस्रांते क
ल्पो निःशेष उच्यते ॥ यस्मिन् जीवकृतं सर्वं निःशेषं समतिष्ठत ॥ यस्तु सर्वभूतानां कल्पांते पुनः पुनः ॥ अव्यक्तः
शाश्वतो देवो यस्य सर्वमिदं जगत् ॥ नष्टार्कक्किरणे लोके चंद्रग्रह विवर्जिते ॥ त्यक्तधूमाग्नि व दने त्यक्त यज्ञ वषट्
क्रिये ॥ अपक्षिगणसंपाते सर्वप्राणप्रमेरे पथि ॥ अनर्थादकुले रोड्रे सर्वतस्तु समे सौहृते ॥ ह्यस्वे सर्वलोकि
स्मिन भावे सर्वकर्मणां ॥ प्रशांते सर्वसंपातेन ष्टैवेरी परिग्रहे ॥ आत्मस्वभावसंस्था ते लोकेनारायणात्मके परमेष्ठी

रूपी केशवः शयनायोपचक्रमे ॥ पीतवासा लोहिताक्षः कृष्णो जीमूतसन्निभः ॥ शिरःसहस्रविकटं जटाभारं
समुद्वहन् ॥ श्रीवत्सलक्ष्मसंयुक्तं रक्तचंदनभूषितं ॥ वक्षो बिभ्रन्महाबाहुः सविद्युदिव तोयदं ॥ पुंडरीकसह
स्रेण स्रग्वस्य शुशुभे शुभा ॥ पत्नी तस्य स्वयं लक्ष्मी देहमावृत्य तिष्ठति ॥ ततः स्वपिति शांतात्मा सर्वलोकैकसुखाव
हः ॥ किमप्यचिंत्यं योगात्मा निद्रायोगमुपागतः ॥ ततो युगसहस्रे तु पूर्णे स पुरुषोत्तमः ॥ स्वयमेव विबुद्धो भूत्वा
बुध्यतेयि बुधाधिपः ॥ ततः स्वेतपतेः दृष्ट्वा सर्वलोकमलोकवत् ॥ नेशन्देवगणांश्चैव परमार्थेन कृत्स्नशः
ततः संचिंतयत्कार्यं देवेषु समितिंजयः ॥ संभवं सर्वलोकस्य विविधाविभवाकृतिः ॥ कल्पनित्याधिकर्त्ता च
संहर्त्ता च प्रजापतिः ॥ नारायणः परं पारं नारायणपरं पदं ॥ नारायणः परो ज्योतिः नारायणः परा गतिः ॥ स स्वयंभू
रिति ज्ञेयः सत्वशाली भुवनाधिपः ॥ स सर्वैरपि विज्ञेयो योत्येयजतः प्रजापतिः ॥ यदेदितकांत्रिदशेस्तरेयपरिवर्त्तते
यज्ञवेद्यं भगवतोस्त्वचा अपिनतद्विजः ॥ प्रजानां पतयः सर्वे रूपयंश्च सहागरैः ॥ नास्य तमाधिगच्छंति विविधिर्नं
दतिस्तुतिः ॥ तदस्य परमं लोके न संति सनकासुराः ॥ प्रादुर्भावे तु यद्यत्तदितिदिवौकसः ॥ दर्शितं यदानेनेव
नद्दृश्यंति देवताः ॥ यत्र हर्षितवानेव कस्य तत्तेद्युमर्हति ॥ ग्रामणीः सर्वभूतानां अग्निमारुतयोगतः ॥ तेजसा
स्तमसश्चैव विधानमस्य तस्य च ॥ चतुराश्रमधर्मेषु चातुर्होत्रफलाति गः ॥ चतुःसागरपर्यंतं चतुर्युगनिवर्त्तकः
नदेयसंक्रम्य जगत्कृत्वा गर्भस्थमात्मनः ॥ मुमोचांडं महायोगा वर्षसहस्रकं ॥ सुरासुरद्विजभुजगाप्सरोगणो द्रुमौष

नृसिं० ११८

धिक्षितिधरयक्षगुह्यकैः ॥ प्रजापतिभिरसंकुलं कृत्स्नं तदासृजज्जगदिदमात्मना प्रभुः ॥ इति श्रीवाराहप्रादुर्भावे श्रो
नकउवाच ॥ जगदुदकेभिदं सर्वमासीद्विकृतं हिरण्मयं ॥ प्रजापतेरियं मूर्त्तिरितियं वैदिकी श्रुतिः ॥ तं तु वर्षसहस्रांते
विभेदोर्द्धमुखं विभुः ॥ लोकस्रजनहेतोश्च बिभेदाधोमुखं ततः ॥ न यो द्वधा बिभेदांडं विष्णुर्लोकजन्मकृत् ॥ चकार
जगतः सर्वविभागं सविभागकृत् ॥ यच्छिद्रमूर्द्धमाकाशो वरंस्तुक्तिश्चसौ गतिः ॥ विहितं विश्वयोगेन यदधस्तात् रसा
तलं ॥ यदंडमकरोत्पूर्वं देवो लोकचिकीर्षया ॥ तत्र तत्सनितं तक्त्वा सोभवत्कांचनो गिरिः ॥ शैलैः सहस्रशश्चैव गहनाद्विपमामे
दिनी हिना तैः सापर्वतजालौघैः बहुयोजनविस्तरैः ॥ पीडिता गुरुभिर्देवी व्यथिता मेदिनी तथा ॥ स दामरैर्लं मिगला
दिव्यं नारायणात्मकं ॥ हिरण्मयं समुत्कृष्टं तेजो वै जलरूपिणं ॥ अशक्ता वै धारयितुं मधस्तात्प्रविवेश सा ॥ पीड्यमाना
भगवतस्तेजसा तस्य सा क्षितिः ॥ पृथिवीं यांतीं दृष्ट्वा तामधो मधुसूदनः ॥ उद्धारार्थं मनश्चक्रे तस्या वै हितकाम्यया ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ मत्तेजसा परा वसुधा समासाद्य तपस्विनी ॥ रसातलं प्रविशति पंके गौरिव दुर्बला ॥ ऋषिरुवाच ॥ त्रिवि
क्रमायामितविक्रमाय वमहावराहाय सुरोत्तमाय ॥ श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय नमोस्तु ते देववर प्रसीद ॥ तव देह
जाः जगत्कान्ते पृथुक्करदिजमुद्धितं ॥ आत्मलामिहलोकानां ज्ञानां ज्ञाम्बृतं विदुः ॥ तव प्रसादाद् देवा यं दिवं भुंजे पुरंदरः ॥ क्र
नव क्रोधनिर्भूता सर्वे दैत्या जनार्दनः ॥ धाता विधाता संहर्त्ता मायि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ मनुःकृत्वांतोनिधनं तं जलजनः पवनो
ऽब्धयः ॥ वर्णाश्चाश्रमधर्माश्च सागरवोऽन्यतः ॥ नद्योधमंडका वृक्षाश्च यज्ञाश्च तथाः क्रिया ॥ विद्या वेद्यं च सर्वं च कृ

589
1998

॥श्री॥ कीर्त्तिर्धृतिः क्षमा ॥ पुराणं वेदवेदांगं सांख्यं योगो भवान्विभो ॥ जंगमं स्थावरं चैव दशविध्यं च भवद्भवत् ॥ सर्वं तन्नि
पुण्योकं पुष्पभावोपदिष्टं तव ॥ त्रिदशोदारफलदः स्वर्गस्त्वाख्यरूपधृक् ॥ सर्वलोकमनःकांतः सर्वसत्वमनोहरः ॥
विमानानेकविटपस्तोयदांबुमधुस्रवः ॥ देवलोकमहास्कंधः सप्तलोकप्रकाशकः ॥ कालोभूत्वा ग्रसत्याभिर
भिरूढीयते पुनः ॥ सागराकारनिर्यासो रसातलजलाश्रयः ॥ नागेंद्रपादपोपेतो जंतुपक्षिनिसेवितः ॥ शीलाचार
र्यगंधश्च सर्वलोकमयो द्रुमः ॥ द्वादशार्कमयद्वीपो रुद्रैकादशपत्तनः ॥ वस्वष्टपर्वतचलीपेनस्त्रैलोक्यांभो महोद
धिः ॥ साध्यसाध्योर्मिकमलैः सुपर्णानिलसेवितः ॥ दैत्यलोकमहाग्राहो पक्षोरगगणाकुलः ॥ पितामहाध--धृत
गस्त्रीरत्नविभूषितः ॥ श्रीश्रीकीर्त्तिभिर्नित्यं नदीभिरुपशोभितः ॥ कालयोगमहापर्वप्रयोगपतिरेकराट् ॥ त्वमस्यो
गमहानीयो नारायण महार्णवः ॥ त्वष्टा स्रष्टास्तु यो कालश्रयैव प्रतिसंहृता ॥ विश्रांति योगिनः सर्वे त्वामेव प्रतिपी
ड्रिताः ॥ युगे युगे युगांतानि कालमेयो युगे युगे ॥ द्वापरे रक्तसंकाशः कृष्णः कलियुगे भवान् ॥ अनेनोक्तस्वरूपस्त्र
त्रेतायां पावकप्रभः ॥ वेवर्णमभिधानीं संध्याशोसि युगसंधिषु ॥ वेवर्णं सर्वकर्माणि मु आदधासि वेदवित्
नामिकामित्रतपश्चित्रशापयसि वर्त्तते ॥ क्रोधशांतिमयोसि त्वं प्रदीपयसि वर्षासि ॥ त्वं हान्यासि नदिवार्यानिवीपय म० ११९
सिज्ञापयसि ॥ निःशेषयसि भूतानि यो भूत्वा युगक्षये ॥ शेषमात्मानमात्मीकाधिशेषयसि तं पुनः ॥ युगांतान्मवलीदे
ष्टु सर्वभूतेषु किंचन ॥ यातेयुना योभवसि तस्मात्वेयोसि संततं ॥ व्यवनोयत्रिरुक्तेषु ब्रह्मेणवरुणादिषु ॥ यस्मात्वम

वसेस्यान्नातस्मादच्युत उच्यते ॥ ब्राह्मणानिंद्ररुद्रांश्च यमवरुणमेव च ॥ निगृह्य हरसे यस्मात्तस्माद्धरिरिहोच्यते ॥ यस्मा
न्नमसि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ॥ विशेष वपुषादेव तस्मात्वमसि सनातन ॥ तस्माद्ब्रह्मादयो देवा मनुजाश्चापि ज
नः ॥ न ते त्वामभिगच्छंति तेनानंतस्त्वमुच्यते ॥ न क्षीयसे न क्षरसे कल्पकोटिशतैरपि ॥ यस्मात्वमक्षरस्मादितस्माद्विष्णु
प्रकीर्त्यसे ॥ विभर्त्ति ज्योतिषां नित्यं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ सयक्षगंधर्वनगरं सावहान्नतपषगं ॥ आनेत्वापि प्रविश्या
ति त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ तस्माद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ नाराइत्युच्यते आपो ऋषिभिस्तत्वदर्शिभिः ॥ अयनेन
स्तताः पूर्वं तेन नारायणस्मृतः ॥ युगे युगे प्रणष्टां गां विष्णोर्विंदसि तत्वतः ॥ गोविंदेति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा
हृषीकाणींद्रियाण्याहुः तत्वज्ञानविशारदाः ॥ ईशात्वे वर्त्तसे तेषां हृषीकेशस्ततोच्यसे ॥ वसंति त्वयि भूतानि ब्रह्मा
दीनि युगे युगे ॥ त्वं वा वससि भूतेषु वासुदेवस्ततोच्यसे ॥ संकर्षयासि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ॥ ततः संकर्षण
प्रोक्तः तत्वज्ञानविशारदैः ॥ प्रतिव्यूहेन तिष्ठंति सदेवासुरराक्षसाः ॥ प्रविष्टः सर्वकर्माणि प्रद्युम्नस्तेन चोच्यसे ॥ विरो
धो विद्यते यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ॥ अनिरुद्धस्ततः प्रोक्तः पूर्वमेव महर्षिभिः ॥ यत्त्वया धार्यते विश्वं त्वया संहृय
ते जगत् ॥ त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥ यत्त्वया धार्यते किंचित्तेजसा च बलेन वा ॥ मया हि धार्यते तन्न ब
ना धृतं धार्यते त्वया ॥ न हि तद्विद्यते भूतं न त्वया यन्न धार्यते ॥ त्वमेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे ॥ महाभारव
तरणं जगतो हितकाम्यया ॥ तावेव तेजसाक्रांतारसातलतलं गता ॥ माया त्वमो कुरु क्षेत्र मा तत्ववतलं गता ॥ दीनावे

पीड्यमाना हराहं सः क्रोधमूर्छितः । त्वमेव शरणं नित्यमुपयामि सनातनं ॥ तावन्मोक्षितपदेवया बहुत्वा कुकु
क्षिना ॥ शरणं यामि मनसा त्वा तपोयुपलहय ये ॥ उमा मानननेत्राभ्यां कर्तुमंशुरि वीकसः ॥ त्वमेव सततं वेमिनि
रुत्तरमतः परं ॥ शौनक उवाच ॥ ततः प्रीतः स भगवान् पृथिव्याश्चाह्निकं कृतं ॥ कथमनसे पश्याकामममि हरि
तवान् हरिः ॥ सूत उवाच ॥ महादेवि समाधवी पंनवोन्नमः ॥ मरयिष्यतिभोमसौनालिनस्य परामवः ॥ यो कोटिभिः कर
ल्पयश्चैव वैभवानूमनि प्रपद्यते ॥ महदार्षपीसर्वस्वं माधवी पश्य वोत्रमं ॥ अधीनवेदपुरूपो मुनिः प्रीतमनाभ
वेत् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैर्द्दरणि कल्याणि प्रजम मापनतः ॥ एवमुक्त्वा सुकेतस्थानं प्राप यामि मनीषितं ॥ शौनक उ
ततो महामन मादिव्यरूपमचिंतयत् ॥ किंतु रूपं महत्कृत्वा उद्धरे पंधरामिमां ॥ जलक्रीडारुचिरं तस्माद्वाराहं रूप
मास्थितः ॥ अहमपं सर्वभूतानां वाङ्मयं ब्रह्मसंज्ञितं ॥ शतयोजनविस्तीर्णमुच्छितं द्विगुणं ततः ॥ नीलजीमूतसंकाशं मे
घस्तनितनिःस्वनं ॥ पीनवृत्तायतस्कंधं विकृष्टांशविग्रहं ॥ पीनोन्नतकटीदेशं वृषलक्षणपूजितं ॥ रूपमास्थाय वराह० ॥
विपुलं वाराहममितौजसं ॥ पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलं ॥ वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदंतः श्रुतीमुखः ॥ अग्नि ३२०
जिह्वो दर्भरोमा च ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ अहोरात्रेक्षणधरो वेदांगश्रुतिभूषणः ॥ आज्यनासः स्रुवतुंडः सामघोष
स्वनो महान् ॥ सत्यधर्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ॥ प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्महाभुजः ॥ उद्गात्रांत्रलिंगो म
होपबीजौ षधिमहाफलः ॥ वाय्वंतरात्मा मंत्रास्थिविकृतिः सोमशोणितः ॥ वेदस्कंधो हविर्गंधो हव्यकव्यविभागवा

न् प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ॥ ततः कर्मा हिरण्यका
प्रावप्रावर्तन्हृपतः ॥ नानाछंदोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ॥ छायापत्नीसहायो वै मणिशृंग इवोच्छ्रितः ॥ रसा
तलतले मग्नां रसातलतलं गतः ॥ प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राग्रेणोज्जहार तां ॥ ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवी
धरः ॥ मुमोच पूर्वं मनसा धारयित्वा वसुंधरां ॥ ततो जगाम निर्वाणं मेदिनी तस्य धारणात् ॥ चकार नमस्कारं तस्मै देवा
यशंभवे ॥ एवं भगवता वराहेण महात्मना भूतानां हितकांक्षिणा ॥ उद्धृता पृथिवी देवि सागरांतर्गता पुरा ॥ अथोद्धृता क्षितिदेवी
जगतः स्थापने च्छया ॥ पृथिवीप्रविभागाय नाना सा पंकजेक्षणः ॥ रसातलगतां देवि मनितसमुरुविक्रमः ॥ इति श्री
म० वाराहे भाउर्मीके ॥ कूर्मपुराण उवाच ॥ सुरोत्तमः प्रभुरसदाकल्पयतन्नु सुरारिहा प्रवरवराहरूपधृक् ॥ द्वाप
कल्पिः प्रसभमपैकदंष्ट्र या मसुरद्वरणे मतुल्यविक्रमः ॥ इति श्री म० वाराहे भाउर्माके ॥ कूर्मपुराण उवाच ॥ नारा
यणस्य माहात्म्यं श्रुत्वा सूतपयोत्तमं ॥ न तृप्तिमाप्नुते स्माकमनः पुनरितो व्रतं ॥ कथं देवा गता सर्वममरत्वं वि
नश्यताः ॥ तपसा कर्मणा वापि प्रसादात्कस्य ते मराः ॥ यच्च नारायणो देवो महादेवश्च शंकरः ॥ तत्रामरत्वमस्य सर्वं
प्यं समुद्भवो लक्ष्मीपतिः ॥ पुरा देवासुरे युद्धे हतास्तु शतशोऽसुरैः ॥ पुनः संजीवनीं विद्यां प्राप्य भृगुनंदनः ॥ संजीव
यति दैत्येंद्रान्यथा सुप्तोत्थितानिव ॥ तस्य तुष्टेन देवेन शंकरेण महात्मना ॥ मृतसंजीविनी नाम विद्या दत्ता महा
प्रभा ॥ तां तु माहेश्वरी विद्यां महेश्वरमुखोद्गतां ॥ भार्गवे संस्थितां दृष्ट्वा मुमुहुः सर्वदानवाः ॥ ततो मरत्वं दैत्यानां कृतं

593
1998

शुक्रेण धीमता ॥ अन्यानि सर्वदेवानां लोकानां परमस्य सा ॥ ननागानाम मपीलोभं कुर्वन् शिवेंद्रविष्णुषु ॥ तालक्षार्णक
रा छुक्रः परानि शक्तिसामताः ॥ ततो देवासुरो घोरस्तुमुलोम महाभवत ॥ तत्र देवैर्हता दैत्यालीला जीवितस्य
ता उत्थापयामि दैत्यंद्रान् शुक्रो विद्याबलेन च ॥ एवं विधे नराक्रुद्धं हतस्मतिरुदारधीः ॥ तस्मात्तानाम तो देवा रा
नमोपस्त हस्ववः ॥ विष्णु वदनाः सर्वे बम्हदार्विकलेंद्रियाः ॥ ततस्ते प्रभुविष्णोऽपु भेगवान् कमलोद्भवः मेरुपृ
ष्ठे सुरैः सार्धं मिंद्रमाह जगत्पतिः ॥ अश्रोवाच ॥ देवाः श्रुणुतमछा करं तदेवं वनिरूपितां ॥ किंपतो दानवैः सार्द्धं स
त्वं मचाभिधीयतां ॥ क्रियतां मम मन्त्रोद्योगं मथ्यतां क्षीरवारिधिः ॥ महादेवरूपं लंकृत्वा च कृपाणिविंबोध्यतां मं
थानं मंदरं कृत्वा शेषं नेत्रेण वेष्टयेत ॥ दानवैश्च बलिः स्वामी स्वोकिंकिलनिवेद्यतां ॥ प्रार्थ्यतां कूर्मरूप प्रश्नपाता
लेविप्सुरव्ययः ॥ प्रार्थ्यतां मंदरः शैलो मेथकार्ये प्रवर्ततां ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं देवा जग्मु दानवमंदिरं ॥ अत्रेविरोध भा
वेन भत्सास्व वल्लेष्णुना ॥ क्रियतां मम तो द्योगोद्ध यतां बोध नेत्रकं ॥ तथा चोक्त्वा उतदेत्सम भमतेमरमंथने ॥ भवि
ष्यतो भगाः सर्वेत्वत्सु सादात्त संशयाः ॥ एवमुक्तः तदा दैत्यैः परितुष्टो महानवः ॥ अथा वदत हे देवा स्तथा कार्यं मयाधु मस्म०
धुना ॥ सुहृदानि व संप्राप्तान् माण्डितानपि वैरिणः ॥ योन पूजयते भक्त्या प्रेमवेहावि नश्यति ॥ एतानि स्वामिकः स ३२१
र्वान धुना नेह मास्थिवान् ॥ एवमुक्त्वा मदतं प्रोदेवैः सार्द्धं प्रमुत्तमा ॥ मंदरं प्रार्थया मास महार्णवे धराधरे मं
थानवत्तमस्माकं श्रीणु नाम्न मंथने ॥ सुरासुराणां सर्वेषां इदं कार्यं महाद्युते ॥ तथेति मंदरः प्राह यथा बाधा भवे

त्तामि प्रस्ना स्माभाहप्पानि ॥ एवं लोकेंद्र यत्तं च सारं सर्वत्र मस्तते ॥ यामं च विनयं नैव दर्शितेन वि
बुधाः ॥ पश्चिमे तु ष्मदंतं च वा रुणेन प्रणम्यते ॥ उत्तरेण वन लोमं मोपंच भ्रमदं भवेत् ॥ तथा वास्तु पुसवंतं
वैध सारम वर्जयेत ॥ भरेतु रथ्यया विद्धं भवेत्स वकुलस्य यः ॥ न कुणदोषवालस्येनंको कपंकेन जायते
स प्रमाशेन वेन्नु नं कुप वेध न सर्वदा ॥ अथा प्रस्त वणे न स्वात्कावि तां निभयं भवेत ॥ विनाशो देवतावि
द्धेन नस्युर्भिक्षता भवेत ॥ गृहः भत्तु विनाशाय स्यादूहेण गृहे स्मते ॥ असध्या वस्करा विद्धं गृहलोवधुको
भवेत ॥ तथा चा श्वभविद्या --- जन्म गृहं एतु ॥ उच्छ्राया द्विगुणां भूमिं सन्मान वेधोन जायते ॥ मन्यसु द्यादि
न स्वेरे जन्मा साम्हवासिनां ॥ मानाधिकेराजभवनीन्ये तस्करतोभयं ॥ स्वयं चाधिष्ठिते नि द्या कुलं ---
कुला ॥ द्वारा दपि न यदारे न दंकमुखं स्मृतं ॥ अर्धा नं मृध्यदेशेतु अधिकोषस्याविस्तरः ॥ वज्रं तुसंक
टमध्यस ह्योभतृविभ्रा नां ॥ तथान्यपिष्टि नद्वारं वर्डस्वयकरं भवेत ॥ मूलद्वारं तथा संतुनाधिकं शोभ
मानवेत ॥ कुंभस्तु पत्र वल्लीभिः मूलद्वारं तु शोभयेत ॥ पूजयेत् स्थापितं नित्यं बलिना चाक्षतोदकैः ॥ भवन
स्य पदः इवैद्मिभागे सा वैकामिके ॥ उदबरस्त्विषा पामेदारणपोपि वन्तःसुतः ॥ प्रदक्षोन रक्तो धान्योवि प
रीन प्रवा सुविद ॥ गृहे कर्तुं गृहस्यापि विनान्नाः स्वल्पसंभमे ॥ स्तंभस्कं धास्तु तेकुंभेप्त्रिरोरोगोविनिर्दि
ष्ट ॥ कुंभापताभय भवेत्कुलस्यापिदरयो भवेत ॥ मस्तुंस्या नास्तु ते कुंभेस्त्रेनेभमेनपादिकः ॥ बीजोध्याथि

595 / 1998

हीने तु मध्ये तेषां भयमादिशेत ॥ प्राग्दक्षिणेनाविवर्धमानं भवेद्वर्ज्जनीयं वेश्मपेत ॥ ततः प्रदक्षिणेनास्य समेधं
मानं विवर्द्धनं ॥ अस्मात्प्रकर्त्तव्यं यान्ति नान्य प्रदक्षिणाः ॥ रक्षां कुर्वीत यत्नेन सर्वतो यद्भवनाभ्यतो ॥ तथा
कल्पवृक्षीं शाखां सर्वतो परिनिवेशयेत ॥ आगुह्य कल्पवनं कुर्याद्दिग्मूढं तु न कारयेत ॥ स्तंभं वा भवनं वा
पि द्वारं वा सगृहं तथा ॥ दिग्मूढे कुलनाशः स्यान्न च संवर्ज्जयेद्गृहं ॥ यदि संवर्द्धयेद्गृहं सर्वतः संवर्द्ध
येत् ॥ पूर्वेण वर्द्धितं वास्तु मित्रवैरस्यान्न संशयः ॥ पश्चाद्वर्द्धितं तु यद्वास्तु मन्ते तत्क्षयकारकं ॥ वर्द्धितं वा तथा
सौम्ये बहुसंतापकारकं ॥ आग्नेये यत्र वृद्धिः स्यात्तदग्निभयदं भवेत ॥ वर्द्धिते राक्षसे कोणे शिशुक्षयकरं
भवेत ॥ स्तंभं वा भवनं वापि द्वारं वा न गृहं भवेत ॥ वर्द्धितं च वायव्यां वात व्याधि प्रकोपं भवेत ॥ ऐशान्यां तु
महाहानि वास्तोः संवर्द्धितं सदा ॥ ऐशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत ॥ महानसं तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरे
जलं ॥ गृहोपस्करं सर्वाणि नैऋत्ये स्थापयेद्बुधः ॥ वध्यस्थानं बहिः कुर्यात्स्नानमंडपमेव च ॥ धनधान्यं वाय
व्यं कर्मशालां ततो बहिः ॥ एवं वास्तु निवेशः स्याद्गृहभर्तुः शुभावहः ॥ इति वास्तुविद्यायां गृहनिवेशो ना ॥ मत्स्य०
म ॥ सूत उ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि दार्वाहरणमुत्तमं ॥ धनिष्ठापंचकं त्यक्त्वा विष्ट्यादिकमतः परं ॥ ततः संप्रम २३०
र्हादि हेतुदिने यात्रा कर्त्तव्या बुधः ॥ प्रथमं बलिं दत्वा तु कुर्याद्वृक्षोपसर्पणं ॥ पूर्वोत्तरेण पतितं गृहे दारु प्रशस्त
तो अन्यथा न शुभं विद्यात्कुर्यात् परनिपातनं ॥ क्षीरवृक्षोद्भवं दारु न गृहे विनिवेशयेत ॥ कृताधिवासं विहगै

रनिलानलपीडितं ॥ गजावभग्नं तथा विद्युन्निर्घातपीडितं ॥ अर्धशुष्कं तथा दारु भग्नं शुष्कं तथैव च ॥ चै
त्यदेवालयोत्पन्नं नदीसंगमजं तथा ॥ श्मशानकूपनिलयं तडागादिसमुद्भवं ॥ वर्ज्जयेत्सर्वथा दारु
यदीच्छेद्विपुलां श्रियं ॥ तथा कंटकिनो वृक्षा नीपनिंबविभीतकाः ॥ श्लेष्मांतकाम्रतरुं वर्ज्जयेत्तरु
ह कुमीति ॥ असनश्चाक मधुकं सर्जः शालश्च शुभावहाः ॥ चंदनं पनसं धन्यं सुरदारुहरिद्रकाः ॥ शा
ल्मले कनवा कुर्यात्प्रभिवास्तु वनेषु ॥ बहुभिः कारितं यस्मात् दनेकमपदं भवेत ॥ एकवृक्षेण वा भ
मात्री पर्णी तिंदुकी तथा ॥ एतेनास्समभाशुक्ला वास्तुकार्या फलप्रदाः ॥ स्पंदनं पनसं धुम्रं वह्निना वा
दग्धो दकैः ॥ नपनं समवतः ॥ पूर्वं विरूपागभवं कार्मकं तु दंवरः ॥ तथा पामे वा रूपापि प्यलः शुभः
शिरोचरतोभूमौ विपरीतान्यामि दृष्टे ॥ कंटकी क्षीरवृक्षस्थाप्यासन्नः सफलो द्रुमः ॥ भार्याहानिः
प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशस्तथा ॥ नच्छिद्या यदि तानन्यानेतरस्थापयेद्बुधः ॥ पुन्नागाशोक बकुलशमी
तिलकचंपकान् ॥ दाडिमी पिप्पली द्राक्षा तथा कुसुममंडपं ॥ जंबीरपूगपनसद्रुमकेतकाभिः ॥ जा
तीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ॥ यन्नारिकेरकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनो
ति ॥ इति श्री मत्स्यपुराणे वास्तुविद्यायां वेधपरिवर्जनं ॥ सूत उ ॥ उदक्प्लवं तथा वास्तु समानं सुस्थिरं
तथा ॥ परीक्ष्य पूर्ववत्कुर्यात्स्तंभेच्छादं विनिक्षणः ॥ न देवधूर्त्तसचिवचत्वराणां समीपतः ॥ कारयेद्भवनं प्राज्ञो

दुःखं शोकं भयं तथा । तस्मात्र वेशांश्च त्वारण्ये ओमोऽगोमिषं न नासु भः । अकृत्त मप्स्यं पुस्पम व्यावर्तीप्र
शास्यते । अपस ओविनाशाय दक्षिणेशी यां कुरुस्त्व या । सर्वकाम फलेन नां भं शुणां नाम वाम ताः ।
एवेष वेशा मात्नो का यत्ने न गच्छ मारभेत । अपसां वसरश्चो कें मुहूर्तं श्रुनं न शक्तां । रत्नो पुरिशिनो स्
त्वास वा वा ज स मन्वितां । चतुर्नि श्रोत्वा येत्स्तं भं वस्त्रालंकारभूषितं । शुक्लां वरधरत्नव्यास हितां वेर
पारणोः । स्यापि तं भंन्य मेत्तु वक्त्र वोपाधि स मन्वितं । चतुर्नि श्रोत्र ण्येभं वृस्त्रालंकारभूषितं । न्यूनाल्
न फलो येत्वं वृत्वालंकार संयुतं । ब्रह्मयो पुण्य वा येन गीत मंगलनिस्वनैः । पायसं भोजयेद्विप्रं हो
मध्यम धु मर्पिषा । वाम्लो: पर्नश्च जानाहि मंत्रेणानेन सर्वदा । स्त्रत्र पते तथा कार्यं मे वंतं भोद येषु
नः । धारं यं वृचीछा येत्त रु त्व वेश समप्येरत्या । वाम्तूपता मनेतं दृ वाम्तु यत्र स्तु पंच के । स्वनानेसुचा
पातः स्यात् रात्रे येत्वं भ रोप णं । अदक्षिणं च कुर्वीत वाम्लो: । पदविलेखनं । तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठैस्तथाङ्गु
ष्ठ मस्तु दक्षिणः । प्रवालं रक्तं कनकं मुक्तां मुक्तां लतो दर्कं । सर्वं वास्तुविभागेषु शालं पदविलेखनं । ॥भ्रम०॥
शाम्लोगारं काश्येन श्रास्त्रणं नवचमीभिः । मर्माः माश्रिकपालेष्व कवि वास्तु विलेखनं । तामिविलिखितं । ॥३३२॥
न यो दुःख शोकं भय प्रदं । यदा प्रह प्रवेशः स्यात् कृष्णी नत्रो पंचरवयेत् । स्वैनस्त्रादि के नरकु मा स्तुभ
फलो दयः । आहिताभि मुखं रोति शाकुनिः पुरुषं यदि । तुल्यकाले पुरे दृष्टा गच्छ भक्त्या समाननः । वास्तं न

गतं विज्ञानित थान्तरः । नास्त्यं भय प्रदं । शाकुनानन्तरं यत्र न हस्त्यं वा पदं भवेत् । तदंगसंभवं विद्यात्तत्रस्था
स्थवित्तक्षणः । प्रसारं मारोमू त्रे तुल्य गीमा युविधे लने । नत्रवात्स्यविज्ञानी यात्स्व रक्षा शेतिसेरवं । यदि
शांते तुदिग्भागे मधुरं रौति वायसः । धनं तत्राविज्ञानीयात्सु रक्षा तु न पस्फुः । एते नाम्ससु सुत्रुका यातु
का येसु भय प्रदाः । तरुच्छेदे तथा पीने गो धावि घाक्षिनु क्षणः । मांत्रिष्ठ वणे भेकः स्या भीलेस पर्वखितिहि
ग्रोत । अरुणं मुररेविद्या स्तु ज्ञा भेशु कमादिशेत । पोत्वलेमूष कंविद्यारुद्यामे जलमादिशेत । एवं विध
सगार्भं तु वर्जयेत्ताम्नु कमीणि । पूर्वाचिन्हं तु गच्छी यान्ति मित्तशाकुनैः शुभैः । व्यासेन गुणिते दैर्घ्ये अ हाभि
र्वेहृते नसा । तच्छेषमार्यं नं विद्याद्दृष्टमेदं तथामिषः । ध्वजो धूमस्तथा सिंह श्वा वृषभः खर एव च । हस्ती ध
ध्वांक्षश्चैवमष्टाया कथिताः । आयसं त्यसी । ध्वजोऽमवे सुरवो धन्यो धमसम्यारविक्रोषनः । उदगुस्वभवेत्सिंहः श्वा मु
रवो वृषभो भवेत् । दक्षिणानि मुरवो तस्मि सनभिः समुदाहृतः । एकेन ध्वजमुहिश्य त्रिभिः सिंह प्रकीर्ति
तः । पंचभिर्वृषभः प्रोक्तो विकोणा स्तु वर्जयेत् । तमेवाष्ट गुणं कृत्वा करमारं विवक्षणः । सप्ताविंशो भ्रृतेभा
गो ऋषि विद्यादिसत्तमाः । अष्टाभिर्भाजिते रक्षे यच्छीयः स व्ययो मतः । अपाधिकं तु कुर्वीत यतो दोषकरं भ
वेत् । अपाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः । सत्वाप्रतादिजवरानध शर्करां कुंभं दध्यक्षतादिदत्तुपु
ष्पफलोपशोभितं । दत्वा हिरण्य वपन्नाभिनदादिजेभ्यो मंगल्यगानिनिन दया ग्रहं विवेशा । गत्यांकु हांम

599
1998

विधिना बलिकर्म कुर्यान्मासाद्वास्तुशमनेन विधिपूर्वकः ॥ संतर्पयेद्द्विजवरान्भूमदानो ऽतः सुजीव
रास्तव नवं प्रविशेत्सुरूपं ॥ इति श्री वास्तुविद्यायां गृहप्रवेशो नाम ॥ अथ पत्र ॥ क्रियायोगः कथ्यमि
यो हृदयादिषु सर्वेषु ॥ ज्ञानयोग महत्त्वादि कर्मयोगो विशिष्यते ॥ तत्र तु वार ॥ क्रियायोगं प्रवक्ष्या
मि देवतानामनुकीर्तितं ॥ देवपूजा तो वस्त्र वा पिस्याप्यनार्चनमुच्यते ॥ विष्णोस्या वत्स वक्ष्यामि अर्चास्थानं
प्रयाम्यत ॥ चांदव चक्रध शार्ङ्ग चक्रहस्तं गदाधरं ॥ छत्राकार रंग्रिस्त्र स्म कंबुश्रीवं शुभेक्षणं ॥ तुंगनासं शु
क्तिकर्णं प्रसन्नं तोरुभुजक्रमं ॥ क्वचिद् ष्टकरं विद्याद्बहुभुज मथापि वा ॥ द्विभुजे चापि कर्तव्यं भुवनेषु
पुरोधसा ॥ देवस्याष्टभुजस्याथ यथा स्थानानि बोधमे ॥ अङ्ग गदा शंख पद्मं र पं दक्षिणतो हरेः ॥ धनुश्च
रविट कंचे व शंख चक्रं च वामतः ॥ चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथैवायुधसंस्थितिः ॥ दक्षिणेन गदापद्मं वासुदे
वस्य कारयेत ॥ वामतः शंखचक्रे तु कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ कृष्णावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते ॥ यथेच्छ
यांशंखचक्रेतु परिहाल्पकल्पते ॥ अथ स्नानदृष्टपिवी देवी कर्तव्या पादमध्यतः ॥ दक्षिणोत्पन्नांते नयहरू
स्मतेनि वेत्रायन ॥ वामतेन्दुभवे लक्ष्मीं पद्महस्तां शुभाननां ॥ गरुत्मानग्रतस्तापि संस्थाप्यो भूतिमिच्छता
स्त्रीश्च पाशिस्व कर्तव्ये पार्श्व यो: पत्मसंभृते ॥ तोरणं चोपरिष्टात्तु विद्याधरसमन्वितं ॥ देवदुन्दुभिसंयुक्तं
गंधर्वमिथुनान्वितं ॥ पत्रपत्लवसंजीपं तेसिंहव्याघ्रसमन्वितं ॥ तथा कल्पलतोपेतं स्तुवद्भिरमरेश्वरैः ॥ ए

गस्य माहात्म्यं भुवनस्यानुकीर्तनं ॥ एलाश्रमव्रतेन ह्नतद्वीपतीर्थकानुकीर्तनं ॥ तथा नरिकेष्वसुरेशभुव
माहात्म्यं वर्षं ॥ भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुपुरतोपर्णनया ॥ पितृप्रचार माहात्म्यं मन्वंतरविवर्ण
याः ॥ बज्रांगस्य च संभूति स्तारकोत्पत्तिरेव च ॥ तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवानुमंत्रणं ॥ पार्वतीसंभ
वस्तद्वत्तथा शिवतपोवनं ॥ अनंगदेहदाहस्तु रतिशोकस्तथैव च ॥ गौरीतपोवनं तद्वत्शिवनाथ
प्रसादनं ॥ पार्वतीशिवसंवादं तथैवोद्वाहमंगलं ॥ कुमारस्य चोत्पत्तिः कुमारविजयस्तथा ॥ तारक
स्य वधोघोरो नारसिंहोपवर्णनं ॥ पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवानंदस्तवनं ॥ वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्म
दायास्तथैव च ॥ तथोन्नयसुखीनां मृदानेहस्मात्रिनस्य च ॥ तत्र माविष्णुपारख्यानं राजधर्मस्तथैव च
यात्रानिमित्तकथनं स्वप्नमंगल्यकीर्तनं ॥ वामनस्य तु माहात्म्यं तीर्थेदमथ नर्तनया ॥ अमृतस्य न चंन
मृतकालकवाभितर्तं ॥ देवासुरविमर्दश्च वास्तुविद्यास्तथैव च ॥ प्रतिमालक्षणं तद्वत् मंडपानां च लक्ष
णं ॥ भविष्यराजानुदेशो महादानानुकीर्तनं ॥ कल्पानुकीर्तनं तद्वद् ग्रंथानुक्रमणं तथा ॥ एतत्पवित्र
मायुष्यमेतत्कीर्तिविवर्धनं ॥ एतत्सर्वगुणोपेतमेतत्कल्मषनाशनं ॥ अस्मात्पुराणादपि पादमेकं
पठेत्तु यास्वपि मुक्तपापः ॥ नारायणाख्यं पदमेति नूनं यदं मदिव्यानि सुखानि भुंक्ते ॥ पुराणमेतच्चक
र्ण रहस्यं अव्यान्वितः पुण्यमिदं शृणोति ॥ कृत्वा च मेधावयथ प्रभावं फलं स मा प्रोति हरेः प्रसादात

विधिना बलिकर्म कुर्यात्स्नात्वा दद्याद्वास्तुशमनेच विधिपत्रिकः ॥ संतर्पयेद्द्विजवरान्भुभक्ष्यभोज्यैः सुरूपाँश्च
रःस्वनवनं प्रविशेत्सुरूपं ॥ इति श्री वास्तुविद्यायां गृहप्रवेशो नाम ॥ अध्यायः ३ ॥ क्रियायोगाः कथं मि
ध्येरु हम्यादि सुसर्वदा ॥ ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगो विशिष्यते ॥ सूत उवाच ॥ क्रियायोगप्रवक्ष्या
मि देवनाथानुकीर्त्तितं ॥ देवयज्ञो यज्ञदेवापि स्थापनार्चनमुच्यते ॥ विष्णोस्तु वत्स वक्ष्यामि तथास्थानं
कल्पितं ॥ शंखचक्रध्वजाङ्कं चक्रहस्तं गदाधरं ॥ छत्राकारशिरस्त्रं च कंबुग्रीवं शुभेक्षणं ॥ तुंगनासं शु
क्तिकर्णं प्रशांतोरुभुजक्रमं ॥ क्वचिदष्टकरं विद्याच्चतुर्भुजमथापि वा ॥ द्विभुजश्चापि कर्त्तव्यं भुवनेषु
पुरोधसा ॥ देवस्याष्टभुजस्यास्य यथास्थानं निबोध मे ॥ खड्गं गदाशरं पद्मं देयं दक्षिणतो हरेः ॥ धनुश्च
खेटकं चैव शंखचक्रे च वामतः ॥ चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथैवायुधसंस्थितिः ॥ दक्षिणेन गदापद्मं वासुदे
वस्य कारयेत् ॥ वामतः शंखचक्रे तु कर्त्तव्ये भूतिमिच्छता ॥ कृष्णावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते ॥ यथेच्छं
शंखचक्रं तु परिशिष्टं प्रकल्पते ॥ अधस्तात्पृथिवी देवी कर्त्तव्या पादमध्यतः ॥ दक्षिणे प्रणतं तद्वद्गरु
डं निवेशयेत् ॥ वामतस्तु भवेल्लक्ष्मीः पद्महस्ता शुभानना ॥ गरुत्मानग्रतस्थापि संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
श्रीश्च पुष्टिश्च कर्त्तव्ये पार्श्वयोः पद्मसंयुते ॥ तोरणं चोपरिष्टात्तु विद्याधरसमन्वितं ॥ देवदुंदुभिसंयुक्तं
गंधर्वमिथुनान्वितं ॥ पत्रपर्णसृजोपेतं सिंहव्याघ्रसमन्वितं ॥ तथा कल्पलतोपेतं स्तुवद्भिरमरेश्वरैः ॥ एवं

भाग॰
३३२

गस्य माहात्म्यं भुवनस्यानुकीर्तनं ॥ एलाश्रमव्रतं नदनदीपसौकानुकीर्त्तनं ॥ तथा नरिदेवस्कंदे भुव
माहात्म्यमेव च ॥ भवनानि सुरेशानां त्रिपुरतोषणं तथा ॥ पितृप्रचार माहात्म्यं मन्वंतरविवर्ण
नः ॥ वज्रांगस्य च संभूतिस्तारकोत्पत्तिरेव च ॥ तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवानुमंत्रणं ॥ पार्वतीसंभ
वस्तद्वत्तथा शिवतपोवनं ॥ अनंगदेहदाहस्तु रतिशोकस्तथैव च ॥ गौरीतपोवनं तद्वच्छिवनाथ
प्रसादनं ॥ पार्वतीशिवसंवादं तथैवोद्वाहमंगलं ॥ कुमारस्य पोत्पत्तिः कुमारविजयस्तथा ॥ तारक
स्य वधो घोरो नारसिंहोपवर्णनं ॥ पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवांधकसूदनं ॥ वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्म
दायास्तथैव च ॥ तथोभयमुखीनामप्रदानं कृष्णाजिनस्य च ॥ तत्र सावित्र्युपाख्यानं राजधर्मास्तथैव च
यात्रानिमित्तकथनं स्वप्नमंगल्यकीर्तनं ॥ वामनस्य तु माहात्म्यं द्वीपोद्भववर्णनं तथा ॥ अमृतस्य भवं न
घनकालकदाभिमतं ॥ देवासुरविमर्दश्च वास्तुविद्या तथैव च ॥ प्रतिमालक्षणं तद्वत्तमंडपानां च लक्ष
णं ॥ भाविष्यराज्यमुद्दिष्टं महादानानुकीर्तनं ॥ कल्पानुकीर्तनं तद्वद्ग्रंथानुक्रमणं तथा ॥ एतत्पवित्र
मायुष्यमेतत्कीर्तिविवर्धनं ॥ एतत्सर्वं पुण्यं परमेतत्कल्मषनाशनं ॥ अस्मात्पुराणादपि पादमेकं
पठेत्तु यः सोपि विमुक्तपापः ॥ नारायणाख्यं पदमेति नूनं यहं मदिव्यानि सुखानि भुंक्ते ॥ पुराणमेतत्सक
लं रहस्यं श्रुत्वान्वितः पुण्यमिदं प्रतोति ॥ कृत्वाश्वमेधावभृथप्रभावं फलं समाप्नोति हरेः प्रसादात्

601
1998

त्रा वं विष्णुं समभ्यर्च्य ब्राह्मणांस दिवाकरं ॥ श्लोकं श्लोकार्धपादं वा श्रद्धया यः शृणोति च ॥ [illegible] म
पि धर्मज्ञ स लक्षं फलं समवाप्नुयात् तदिजाः ॥ ब्राह्मणो लभते विद्यां क्षत्रियो लभते महीं ॥ वैश्यो धनम
वाप्नोति सुखं शूद्र स्तु विंदति ॥ आयुष्मान् पुत्रवांश्चैव धर्मवान् लक्ष्मीवान् पापवर्जितः ॥ श्रुत्वा पुराणमखि
लं तात्त्विभिः स्यापराजितः ॥ इति श्रीमत्स्यपुराणे चतुर्दशसाहस्र्यां संहितायां कल्पानुकीर्तनं नामा
ध्यायः ॥ मत्स्यपुराणं संपूर्णं ॥ संवत् १८२४ ना वर्षे कार्त्तिकमासे कृष्णपक्षे पंचम्यां तिथौ बुधदि
ने लषितमिदं मत्स्यपुराणं ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

FOLIO NOS.
322-329
333-367